Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

I

Головний редактор
проф. д-р Володимир Кубійович
Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко

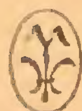

Видавництво „Молоде Життя"

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr K u b i j o v y č, Ph. D.

Volume II

Paris — New York
1955

Проект зі збереження інтелектуальної спадщини української еміграції

Printed by „LOGOS" G. m. b. H., Munich

Переднє слово

Випущена в світ 1952 року, завдяки зусиллям численних співробітників і підтримці українського громадянства, перша частина «Енциклопедії Українознавства» знайшла своє місце не лише в бібліотеках наших читачів, а й на полицях багатьох найвидатніших книгосховищ вільного світу.

Відразу по виході першої частини почалася праця над другою частиною «Енциклопедії Українознавства». В передмові Головна Редакція писала, що тоді як перша частина подає в формі своєрідного підручника низку наукових статтей з різних ділянок українознавства, — друга частина має дати в абетковому порядку пояснення до «гасел», що стосуються до України. Тепер цей намір реалізовано.

Друга частина «ЕУ» в формі енциклопедичного словника доповнюватиме й поглиблюватиме відомості, подані в першій частині. Тисячі заміток і численні статті присвячені в ній українським діячам в історії, в церковному, громадському, науковому, літературному, мистецькому житті, нашим містам і більшим селам, промисловим і навчальним закладам, театрам, пресовим органам і т. д.

Тоді як перша частина обіймає географію, історію, культуру і народне господарство в цілому, друга частина подаватиме відомості з цих ділянок об'єднаними за територіяльними одиницями, всебічно характеризуючи краї, з яких складається Україна. В другій, словниковій, частині читач знаходить інформації, що їх Редакція через брак місця не могла подати в першій, напр., статті про українську еміґрацію в різних країнах, про розвиток окремих природничих наук на Україні тощо.

Поза тим вона подає інформації про чужі країни, народи, міста і окремих діячів у їх відношенні до України, відзначаючи не тільки наших прихильників, але також і ворогів чи осіб, що своєю діяльністю були так або інакше зв'язані з Україною. Адже «Енциклопедія Українознавства» має дати насамперед об'єктивний інформаційний матеріял і для українців у вільному світі, і для чужинців, які хочуть пізнати Україну, але не мають для цього безсторонніх джерел.

Читачі, що мають першу частину «Енциклопедії Українознавства», знайдуть тут її доповнення і конче потрібне продовження. Тому в дуже багатьох місцях ми даємо безпосередні посилання на першу частину. Але маючи на оці численних читачів, що першої частини не придбали, Редакція старалася надати цій словниковій частині закінченого вигляду. Тож, не повторюючи, зрозуміла річ, оглядів з першої частини, ми заміняємо їх або короткими статтями, або, в ряді випадків, великими хронологічними таблицями з відповідним коментарем, які дають чіткий перегляд явища.

Обмежені місцем, ми брали до уваги ту важливу обставину, що природничі, медичні, технічні науки на Україні розвиваються в незрівняно кращих умовах, ніж гуманітарні. Тому їм у нас приділено менше місця. Натомість відомості з історії, історії церкви, різних ділянок культури, української еміґрації, господарства та ін. або цілком не можуть з'являтися, або з'являються в тенденційно спотвореному вигляді. Отже, таким гаслам приділено місця більше. Нашою метою є подавати правдиві відомості, зокрема рятувати від забуття імена тих діячів давнього і недавнього минулого України, яких нині в УССР свідомо намагаються цензурними заборонами пустити в непам'ять.

Ця, словникова, частина «Енциклопедії Українознавства» містить на 1 600 сторінках бл. 20 000 «гасел», себто різного об'єму заміток і статтей. Приблизно половину місця займатимуть статті розміром від 1 до 6 сторінок. З конечности ми

змушені подавати наші матеріяли якнайстисліше, послідовно користуючися скороченнями, по змозі найприступнішими для українських і чужинецьких читачів (див. список скорочень). З цих же міркувань ми подаємо лише найголовніші бібліографічні відомості, і то тільки при статтях та більших замітках.

В літературному оформленні другої частини «Енциклопедії Українознавства» ідемо за першою, беручи в основу правопис 1928 р., затверджений Всеукраїнською Академією Наук і Науковим Товариством ім. Шевченка, і термінологію, опрацьовану Всеукраїнською Академією Наук. Так само, як і в першій частині, в бібліографічних вказівках назви книг різними мовами подаємо за сучасним правописом.

Ілюстративний матеріял — малюнки, таблиці, діяграми й карти — є конечним доповненням до тексту. Зокрема це стосується до основної кольорової карти України (1 : 2 000 000) з багатим топографічним змістом, яка додасться при останньому томі. Подані при окремих географічних замітках римські й арабські цифри допомагають визначити місце оселі, озера і т. д. на відповідному полі між паралелями й меридіянами на цій карті.

Редакція цілком свідома того, що і ця, друга, частина «Енциклопедії Українознавства» далека від досконалости. Обставини її створення, коли українські вчені розкидані по всьому світі, далеко важчі, ніж були вони при виданні першої частини, коли більшість науковців — недавніх еміґрантів — тимчасово була скупчена в Баварії.

І хоч маємо близько 200 співробітників — авторів і редакторів і понад 200 інформаторів, хоч деяку користь дали нам звертання в пресі, для багатьох окремих проблем не легко було знайти фахівців, що визнали б за можливе активно допомогти цьому виданню. Поза тим є ряд майже непереборних труднощів, коли не можна встановити долю осіб, репресованих в СССР або зниклих під час війни, чи тоді, коли йдеться про найновіші фактичні дані (зокрема числа населення і цифри, зв'язані з народним господарством), які заборонено публікувати в СССР. Тут ні систематичне використання найновіших совєтських джерел, ні неодноразове часом рецензування матеріялів кількома фахівцями не може розв'язати проблеми. Тому будь-які речові доповнення й зауваження мають для нашої праці особливо велике значення. Редакція просить Шановних Читачів надсилати такі поправки й доповнення, щоб використати їх своєчасно і подати в останньому томі.

Поява другої частини «Енциклопедії Українознавства» стала можливою завдяки пожертвам фундаторів, повний список яких буде вміщений в кінці останнього тома цього видання.

Попри всі труднощі, які доводиться зустрічати в цій роботі, ми певні, що словникова частина виконає своє завдання, як виконала його двадцять років тому «Українська Загальна Енциклопедія», давши — зокрема, нам — багато цінного матеріялу.

Маємо надію, що і наша праця прислужиться колись при новому, в кращих обставинах здійсненому, виданні української енциклопедії.

Сподіваємося, що словникова частина «Енциклопедії Українознавства», навколо якої зосереджені нині зусилля багатьох наших цінних співробітників, буде корисною і для самої нашої еміґрації, і для інформації чужинців, зокрема славістів, і, нарешті, як джерело правдивих відомостей на Батьківщині, коли там постануть умови, сприятливі для розвитку справді української науки.

Головна Редакція

Сарсель, серпень 1955 р.

Список скорочень

австр.	австрійський
австрал.	австралійський
аз.	азійський
акад.	академік, академічний
амер.	американський
англ.	англійський
АН СССР	Академія Наук Союзу Совєтських Соціялістичних Республік
АН УРСР	Академія Наук Української Радянської Соціялістичної Республіки
араб.	арабський
арґ.	арґентінський
афр.	африканський
б.	біля
бельг.	бельгійський
білор.	білоруський
біол.	біологічний
бл.	близько
болг.	болгарський
больш.	большевицький
ботан.	ботанічний
браз.	бразільський
бріт.	брітанський
будів.	будівельний
бук.	буковинський
В.	великий
в.	вік
важ.	важкий
вв.	віки
в-во	видавництво
ветер.	ветеринарний
вид.	видання, видавничий
візант.	візантійський
військ.	військовий
ВКП(б) / КПСС	Всесоюзна Комуністична Партія (большевиків) — Комуністична Партія Советського Союзу
внутр.	внутрішній
ВР УРСР	Верховна Рада Української Радянської Соціялістичної Республіки
всеукр.	всеукраїнський
ВУАН	Всеукраїнська Академія Наук
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
г	грам
га	гектар
ГА	Галицька Армія
газ.	газета
гал.	галицький
ген.	генерал, генеральний
геогр.	географічний
геол.	геологічний
год.	година
гол.	голова, головний
голл.	голляндський
гор.	горішній
госп.	господарський
госп-во	господарство
грец.	грецький
гр.-кат.	греко-католицький
гром.	громадський
губ.	губернія, губерніяльний
дал.	далекий
д. чл.	дійсний член
дем.	демократичний
держ.	державний
див.	дивись
дир.	директор
дм	дециметр
довж.	довжина
до Хр.	до народження Христа
дол.	долішній
д-р	доктор
доц.	доцент
евр.	европейський
екон.	економічний
есп.	еспанський
етногр.	етнографічний
еп.	епископ
ж. журн.	журнал
жид.	жидівський
жін.	жіночий
зав.	завод, заводський
заг.	загальний
закарп.	закарпатський
зал.	залізниця, залізничий
запор.	запорозький
зах.	західній, захід
зб.	збірник, збірка
звич.	звичайний
ЗДА	З'єднані Держави Америки
зем.	земельний
зовн.	зовнішній
зоол.	зоологічний
ЗОУНР	Західня Область Української Народної Республіки
ЗУНР	Західньо-Українська Народна Республіка
ім.	імени
ін.	інший

інж.	інженер
ін-т	інститут
іст.	історія, історичний
італ.	італійський
і т. д.	і так далі
і т. ін.	і таке інше
і т. п.	і тому подібне
кан.	канадський
карб.	карбованець
кард.	кардинал
карп.	карпатський
кат.	католицький
кг	кілограм
КЕ ОУН	Крайова Екзекутива Організації Українських Націоналістів
київ.	київський
кін.	кінець
км	кілометр
кн.	князь, княгиня; книга
коз.	козацький
кол.	колишній
ком.	комуніст, комуністичний
кооп.	кооперативний
коп.	копійка
КП(б)У	Комуністична Партія (большевиків) України
крим.	кримський
крит.	критичний
культ.	культурний
кур.	курортний
л	літр
лит.	литовський
лік.	лікувальний
ліс.	лісовий
літ.	літературний
м	метр
м.	місто; море; морський
$м^2$	квадратовий метр
мал.	малюнок
матем.	математичний
мг	міліграм
мед.	медичний
метал.	металюргійний
меш.	мешканець
мист.	мистецький
митр.	митрополит
м. ін.	між іншим
мін.	міністер
мін.	мінута
мін-во	міністерство
м-ко	містечко
місц.	місцевий, місцевість
міськ.	міський
мм	міліметр
молд.	молдавський
моск.	московський
м-р	магістер
муз.	музичний
н.-д.	науково-дослідний
напр.	наприклад
нар.	народний; народжений
наук.	науковий
нац.	національний
невідм.	невідмінний
нім.	німецький
норв.	норвезький
н. р. м.	над рівнем моря
н. ст.	нового стилю
НТШ	Наукове Товариство ім. Шевченка
о.	острів
обл.	область, обласний
оз.	озеро
оп.	оповідання
орг.	організаційний
орг-ція	організація
осв.	освітній
ОУН	Організація Українських Націоналістів
офіц.	офіційний
пед.	педагогічний
перев.	переважно, переважний
пер.	перський
письм.	письменник
півд.	південний, південь
півд.-зах.	південнозахідній
півд.-сх.	південносхідній
півн.	північний, північ
півн.-зах.	північнозахідній
півн.-сх.	північносхідній
п. н.	під наголовком
пов.	поверхня; повіт, повітовий
пол.	половина
політ.	політичний
полк.	полковник
поль.	польський
пор.	порівняй
по Хр.	по Христі
пож.	пожежний
поч.	початок
правос.	православний
през.	президент, президія
пролет.	пролетарський
пром.	промисловий
пром-сть	промисловість
прот.	протестантський
проф.	професор, професійний
псевд.	псевдонім
псих.	психологічний
р.	ріка; рік
Р.	Реомюр
р. ц.	районовий центр
рев.	революційний
ред.	редакція, редактор, редакційний
рел.	релігійний
респ.	республіка, республіканський
рим.	римський
римо-кат.	римо-католицький
рис.	рисунок
Р. М.	редакційний матеріял
р-н	район
РНК УРСР	Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціялістичної Республіки
роб.	робітничий
рос.	російський
росл.	рослинний
рр.	роки
РСФСР	Російська Советська Федеративна Соціялістична Республіка
рум.	румунський
РУП	Революційна Українська Партія
рух.	руханковий

с.	село	УГВР	Українська Головна Визвольна Рада
сан.	санітарний	угор.	угорський
св.	святий	УКП	Українська Комуністична Партія
свящ.	священик	укр.	український
с.-г.	сільсько-господарський	УНДО	Українське Національно-Демократичне Об'єднання
СГД	Союз Гетьманців-Державників	УНДС	Український Національно-Державний Союз
сек.	секунда	УНР	Українська Народна Республіка
сел.	селянський	УНРада	Українська Національна Рада
сер.	середина, середній	ун-т	університет
серб.	сербський	УНТК	Українське Наукове Товариство в Києві
сільс.	сільський	УПА	Українська Повстанська Армія
січ.	січовий	УПСР	Українська Партія Соціялістів-Революціонерів
сканд.	скандінавський	УПСФ	Українська Партія Соціялістів-Федералістів
скор.	скорочено	УРДП	Українська Революційно-Демократична Партія
слоб.	слобідський	УРСР=УССР	Українська Радянська (Советська) Соціялістична Республіка
слов.	слов'янський	УСДРП	Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія
см	сантиметр	УСРП	Українська Соціялістично-Радикальна Партія
с. м. т.	селище міського типу	УСС	Українські Січові Стрільці
сов.	советський	УЦК	Український Центральний Комітет
сотн.	сотник	фабр.	фабричний
соц.	соціяльний, соціялістичний	фак.	факультет
співр.	співробітник	фіз.	фізичний
спорт.	спортовий	філол.	філологічний
СССР=СРСР	Союз Советських Соціялістичних Республік = Союз Радянських Соціялістичних Республік	філос.	філософія, філософічний
ст.	стаття; станція; сторіччя	франц.	французький
степ.	степовий	харч.	харчовий
стор.	сторінка	хв.	хвилина
ст. ст.	старого стилю	хем.	хемічний
суд.	судовий	хорв.	хорватський
сучасн.	сучасний	христ.	християнський
сх.	східній, схід	Ц.	Цельсій
т	тонна	центр.	центральний
т.	том	церк.	церковний
табл.	таблиця	ЦК	Центральний Комітет
тат.	татарський	ц.-слов.	церковнослов'янський
твар.	тваринний	ч.	число
т-во	товариство	чес.	чеський
т. зв.	так званий	чл.	член
техн.	технічний	чл.-кор.	член-кореспондент
тис.	тисяча	швед.	шведський
торг.	торговельний	шир.	широкий, широта
ТУП	Товариство Українських Поступовців	*	родився
тур.	турецький	†	помер
т. ч.	таким чином	°	ступінь
УАН	Українська Академія Наук	=	рівняється
УАПЦ	Українська Автокефальна Православна Церква		
УВАН	Українська Вільна Академія Наук		
УВО	Українська Військова Організація		
УВУ	Український Вільний Університет		

Скорочення, прийняті в бібліографічних вказівках

В.	Варшава	О.	Одеса
К.	Київ	П.	Санкт-Петербурґ (до 1914), Петроград (1914—1924), Ленінград (від 1924)
Кр.	Краків	Х.	Харків
Л.	Львів		
М.	Москва		

Етн. Зб.	«Етнографічний Збірник»	КСт.	«Киевская Старина»
ЗІФВ УАН	«Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук»	ЛНВ	«Літературно-Науковий Вісник»
ЗНТК	«Записки Українського Наукового Товариства в Києві»	МУЕ	«Матеріяли до української етнології»
ЗНТШ	«Записки Наукового Товариства ім. Шевченка»	Сб. ХИФО	«Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества»
		Укр.	«Україна»

Примітка: Читачі знайдуть посилання на першу частину «Енциклопедії Українознавства» з такими скороченнями: див. ЕУ I, стор. ..., або: див. ЕУ I, мал. ... чи табл. ...

Посилання в тексті статтей і заміток на інші гасла подані курсивом (слово див. подаємо лише зрідка, щоб заощадити місце); крім того, з технічних причин користуємося курсивом у замітках та статтях із мовознавства.

Статті, підписані літерами Р. М., становлять редакційний матеріял. Інші ініціяли будуть пояснені в списку співробітників у кінці книги.

А

Абаза Микола (1837—1901), військ.-сан. діяч, укр. походження; керував організацією сан. служби в рос. армії; 1870-73 херсонський губернатор.

Абаза Платон (1798—1862), з Харкова; практик с.-г. і знавець вівчарства, автор статтей з вівчарства.

Абазин Андрій, коз. полк. 1690—1703, після відновлення козацтва на Правобережжі 1684 осів у Брацлаві й розпочав колонізацію краю. Під час війни проти поляків під проводом Палія (1702) узяв фортецю Немирів, потім замкнувся в Ладижині, який уперто боронив. Поль. гетьман Сенявський захопив Ладижин, винищив усіх оборонців, а А. посадив на палю.

Абакелія Тамара († 1953), груз. малярка і скульпторка, авторка пам'ятника Лесі Українці в Сурамі, відкритого 3. 8. 1952.

Абашев Дмитро (1829—80), хемік і аґроном, проф. Київ. і Одеського ун-тів; праці з взаємної розчинности рідин: «Исследование о явлениях взаимного растворения жидкостей» (1858), «О тепловых явлениях, обнаруживающихся при соединении жидкостей» («Записки имп. Новороссийского Университета», 1868, 1).

Абґарович (Abgarowicz) Каетан (1865—1919), псевд. Абгар-Солтан, поль. письм. і публіцист у Галичині, прихильник співпраці з українцями; ст. про О. Ю. Гординського-Федьковича (1892), нариси «Rusini» (1893).

Абетка, усі *літери,* вживані в письмі даної мови, розташовані в певному традиційному порядку. Сучасна укр. абетка має 33 літери. Вона постала в наслідок довгої еволюції абетки, називаної *кирилиця,* реформованої в 18 ст. в *гражданку,* що потім зазнавала другорядних змін залежно від різних систем письма — див. *драгоманівка, максимовичівка, желехівка, кулішівка, панькевичівка, ярижка.*

Абинська (IX—19), станиця на Кубані. У 20-х рр. бл. 13 000 меш.; р. ц. Краснодарської обл.

Абламська Катерина (* 1890?), пед. діячка, викладачка в навчальних закладах Києва, в 1917-19 рр. співр. журн. «Вільна Укр. Школа».

Абламський Д., церк. композитор першої пол. 19 в.; у своїй творчості намагався обмежувати італ. муз. впливи і спиратися на старі укр. мелодії.

Аблятив, відмінок віддалення. Індоевропейський А. збігся з *ґенітивом* у праслов'янському (пор. сучасне укр. *відбігти дому),* але закінчення *-а* в родовому відмінку іменників чол. і сер. роду розвинулося з закінчення А.

АБН (Антибольшевицький Бльок Народів), назва координаційного осередку рев.-визвольних організацій народів, поневолених больш. Росією. Заснований з ініціятиви ОУН 21-22. 11. 1943 на таємній конференції в житомирських лісах за участю делеґатів 12 народів; реорганізований 1946 р. на еміґрації. Заступлені орг-ції таких народів (стан з 1954): албанці, білоруси, болгари, вірмени, грузини, естонці, козаки, латвійці, литовці, словаки, туркестанці, угорці, українці, хорвати, чехи. З 1948 р. АБН очолив Я. *Стецько,* як голова його ЦК, переобраний 1954 р. До складу Президії входять ген.-полк. Ф. Фаркаш де Кісбарнак (угорець) і Х. Статев як заступники гол. і Н. Накашідзе (грузин) як ген. секретар. ЦК складається з представників усіх заступлених народів (по одному). Крім ЦК, існує Рада Народів, яку очолює проф. д-р Ф. Дюрчанський (словак). Його заступником є проф. Р. Островський (білорус), а секретарем Й. Ґітіс (литовець). АБН влаштовує масові антибольш. демонстрації, організує пресові конференції, надсилає меморандуми до керівних політиків, випускає періодичні й неперіодичні видання різними мовами. *В. Я.*

«АБН-Корреспонденс» („ABN-Correspondence"), інформативно-пропаґандистичний місячник Антибольш. Бльоку Народів на англ., нім. і (неперіодично) франц. мовах, який виходить з 1949 р. за ред. кол. болг. держ. секретаря д-ра Д. Вальчева.

Аборти, передчасне переривання вагітности, штучне або спонтанне, в перші 28 тижнів. Штучні А. робляться найчастіше в зв'язку з небажанням матері чи обох

батьків мати дитину. До 16 в. на Україні за штучні А. не було кари; пізніше кара стала дуже жорстокою (А. розглядалися як дітовбивство). У 19 в. за ст. 1462 рос. карного статуту («Уложения о наказаниях»), чинного на Україні, за штучні А. карали висланням до Сибіру й каторжними працями (від 4 до 10 рр.); кара збільшувалася для осіб мед. фаху (ст. 1463). В УССР постановами Наркомздоров'я та Наркомюсту з 1920 р. дозволено робити А. тільки в лікарнях (у відповідній обстанові). В ін. випадках за А. переслідували судом. Дозвіл спричинив збільшення числа А.: за офіц. даними Наркомздоров'я, напр., 1924—25 рр. зареєстровано 90 140 А., 1925—26 — 156 324. У зв'язку із зниженням народжень через А. та в наслідок голоду 1932—33 рр., постановами уряду СССР з 27. 6. і 22. 11. 1936 заборонено під загрозою позбавлення волі робити штучні А., за винятком особливих випадків (небезпека продовження вагітности для життя чи здоров'я жінки, можливість передачі від батьків важкої спадкової недуги). Однак важкі обставини життя, зокрема на Україні, спонукають порушувати ці закони або різними способами спричиняти уразові кровотечі. Щоб запобігти таємним А., уряд СССР 8. 7. 1944 видав указ про посилення охорони материнства й дитинства, збільшення держ. допомоги і встановлення почесних звань та орденів для багатодітних матерів. Ці заходи проте не можуть забезпечити припинення А., оскільки життя жінок в УССР і далі лишається дуже важким. *Г. Шульц*

Абрагам (Abraham) Владислав (1860—1941), поль. історик церк. права, проф. Львівського Університету; праці, зв'язані з іст. укр. Церкви: „Powstanie organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi" (1904) та ін.

Абрагамовіч (Abrahamowicz) Давид (1843—1926), поль. політик, консерватор, 1897 през. австр. парляменту, 1907—09 мін. у справах Галичини,1919—22 посол до установчого сойму в Варшаві; боровся з укр. змаганнями як мін. Галичини й посол.

Абрагамовська (Грицько) Стефанія, діячка жін. руху в ЗДА; голова т-ва Жіноча Громада в Нью-Йорку (1923—29); довголітній чл. гол. управи (1932—47) і почесний чл. (з 1950) Союзу Українок Америки.

Абрам Йосип, словінський кат. священик, прихильник укр. культури, перекладач Шевченкових творів: „Kobzar T. Ševčenka" 1907—08.

Абрамович Віктор (* 1901), доц. Одеського Ун-ту, ботанік (фізіологія рослин).

Абрамович Дмитро (* 1873), історик літератури, проф., чл.-кор. АН СССР, в 1920-их рр. співробітник УАН; численні праці з історії літератури княжої доби: «Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике» (1902), «Києво-Печерський Патерик» (1931) та ін.

Абрамович Никанор, митр. УАПЦ, див. *Никанор* Абрамович.

Абревіятури, скорочення кількох слів в одне слово, вживані переважно в назвах установ, організацій, держав, посад і характеристичні для ділових і газетних жанрів мови. В укр. мові А. розвинулися широко в 20 в. і бувають таких типів: 1) літерні або ініціяльні — з перших літер кількох слів, читаних як один звук кожна, напр., *США* — Сполучені Штати Америки, або як назви літер. напр., *УНР* — Українська Народна Республіка, читається *Уенер;* 2) складові, коли від кожного слова береться перший склад, звичайно з приголосним наступного складу, напр., *лікнеп* — ліквідація неписьменности; 3) часткові, де скорочено тільки перше слово або слова, але не останнє, напр., *медсестра;* 4) мішані, напр., *Дніпрогес* — Дніпровська гідроелектростанція. Є абревіятури, позичені з чужих мов, напр., *Бенелюкс, ДіПі.* *Ю. Ш.*

Абрикоса, мореля, жерделя (Prunus armeniaca L.), овочеве дерево, рідше кущ, із родини трояндуватих, невибагливе до ґрунту, але чутливе на холод. На Україні А. поширена в степу й лісостепу, зокрема на Приозів'ї, Придністровському Поділлі і в Нижньодніпровсько-Бузькому р-ні.

Абросимова Л., чемпіон УССР у плаванні, має рекорди України (1950); вільний стиль: 100 м — 1 : 12,5; горілиць: 100 м — 1 : 21,5; 200 м — 2 : 56,5; 400 — 6 : 15,8; змінний 3 x 100 м — 4 : 50,2.

Абстрактна лексика, була високо розвинена в укр. літературній мові княжої доби, коли вона спиралася на грец. А. л. безпосередньо або через ц.-слов. посередництво — в формі кальок або позичень. В козацьку добу були ширше, ніж доти, використані кальки й позичення з латинської мови. Нова укр. літературна мова, що постала на основі селянської говірки первісно була бідна на А. л., але протягом 19 — поч. 20 в. була створена високорозвинена А. л. на основі словотворення, позичень з західньоевр. мов, відновлення деяких традиційних елементів, головне ц.-слов. походження, нарешті позичення або калькування з ін. слов. мов.

Аванґард, організація близьких до футуризму лівих письм. у Харкові 1926—29 на чолі з В. Поліщуком, яка видавала «Бюлетень Аванґарду». До А. належали П. Голота, Г. Коляда, О. Левада, Р. Троянкер, Л. Чернов, малярі В. Єрмілов, Г. Цапок та ін., що після самоліквідації групи здебільша перейшли до *«Нової Ґенерації».*

«Аванґард», націоналістичний тижневик у Коломиї (1937—38).

«Аванґард», орган ЦК *СУМ*, журнал науки і знання, літератури й суспільно-політ. думки для молоді, виходить у Мюнхені з 1947, спершу як місячник, пізніше 4—6 чч. на рік; редаґує колеґія.

Авари, обри київ. літопису, тюркське кочове плем'я, що в пол. 6 в. пройшло через Україну степами із сходу на захід і в 7 в. створило державу на Дунаї. 791 р. Карл В. розбив і знищив державу А. Рештки А. втекли на схід; їх нащадками вважають сучасних аварців на Кавказі. Ще нема жадних археологічних доказів про їх довгочасне перебування на Україні, зокрема на Волині; тому дотепер уважається, що вони «примучували» не укр., а чес. дулібів, сусідів моравського каганату А. (М. Артамонов, А. Пресняков, Р. Якімовіч, Я. Пастернак, Й. Костшевський).

Авґсбурґ (Augsburg), м. в Баварії, 160 000 мешк. (1953), був у 1945-49 рр., побіч Мюнхену й Реґенсбурґу, інтенсивним центром укр. політ. й культ. життя в Німеччині; 2 укр. табори: „Somme-Kaserne" (бл. 4 000 мешк., існував 1945-49) і в оселі Haunstätten (500-2 000 мешк., 1945-47). В А. діяла УНРада (1948-52), мало осідок ЦПУЕ (1947-51), працював драматичний театр В. Блавацького (1945-47) й ін. організації, в-ва, установи.

Авґуст II (1660—1733), перший поль. король саксонської династії (1697—1733). Після Карловицького договору з Туреччиною (1699) і закріплення за поль. державою Правобережної України брав участь у Півн. війні 1700—21, не стільки як союзник Петра I, скільки як його васал, що проклав шлях рос. впливам у Польщі.

Авґуст III (1696—1763), другий поль. король саксонської династії (1733—63); за його королювання Польща, в наслідок боротьби маґнатських партій, зазнає політ. занепаду; утиски укр. селян спричинили на Правобережжі гайдамацький рух, особливо інтенсивний у 1730-их і 1750-их рр.

Авґустинеум, ін-т для кат. свящ., ім. св. Авґустина у Відні, заснований 1816 цісарем Францом I; в А. вчилося чимало пізніших відомих укр. церк. діячів, як єпископи Яхимович, Литвинович, Сембратович, Хомишин та ін.

Авдикович (Глинська) Климентина (* 1882), родом Січинська, укр. промисловець, в 1920-их рр. заклала фабрику солодощів «Фортуна» у Львові і вела її до 1944 р.

Авдикович Орест (1877—1918), педагог і письм.; оп. «Нарис одної доби» (1899), «Нетлі» (1900); «Демон руїни» (1901), «Огляд літ. діяльности О. Кописького» та ін.

Авдиковський Орест (1843—1913), москвофільський публіцист і письменник у Галичині.

Авдієнко Михайло, укр. рев. діяч, член ЦК УСДРП, 1918 чл. групи «незалежників», що відкололася від УСДРП і прийняла «радянську плятформу»; 1919 разом із цією групою увійшов до Всеукр. Рев. Комітету для збройної боротьби проти больш. уряду Раковського; з 1920 чл. ЦК Укр. Ком. Партії, 1925 разом із УКП вступив до КП(б)У; керівник Центр. Статистичного Управління; в 1930-их рр. засланий.

Авдій, різьбар 13 в.; за Гал.-Волинським літописом, у храмі І. Золотоуста в Холмі А. вирізьбив Спаса, св. Івана й візерунки.

Авдотьїне (VI-18), с. м. т. на р. Кальміюс, Сталінської міськради, Сталінської обл. Більшість меш. працює в Сталіному.

Авенаріюс Михайло (1835—95), фізик, проф. Київ. Ун-ту, чл.-кор. Рос. Академії Наук, дослідник термоелектрики, вивів формулу електрорушійної сили батерії, відому під наз. «формули А.»; «О термоэлектричестве» (1864), «Об электрических разностях металлов при различных температурах» (1866) та ін.

М. Авенаріюс

Авіяція, на Україні розвивалася як частина загальноімперської. Конструкторська праця й перші польоти провадилися частково на Україні й укр. силами. Дмитро Григорович (1883-1938) почав працювати в будівництві літаків, бувши студентом Київ. Політехн. Ін-ту і 1912 сконструював першого літаючого човна (згодом створив бл. 80 конструкцій). 1910 загинув під час авіяційної катастрофи визначний літун Лев Мацієвич (вихованець Харківського Технологічного Ін-ту, один із засновників РУП); 1910 в Севастополі постала військ. авіяційна школа з інструктором В. Матієвич-Мацієвичем на чолі (загинув 1914 під час катастрофи разом із братом Станиславом); на Україні відбувалися польоти М. Єфимова, С. Уточкина та ін. 1911 створено Одеський Аероклюб; 1914 відбувся перший відомий переліт Петербурґ-Київ і назад.

К. Авдикович

А. в Армії УНР з'явилася за Центр. Ради, але, як і в УГА, розвинулася сла-

бо: за Директорії Армія УНР мала спершу 4, пізніше 1 авіозагін; в УГА був 1 авіополк (ЕУІ, стор. 1183).

Цивільна А. в УССР. Початки цивільної авіації на Україні припадають на другу половину 1923 р. Постанова Ради Праці й Оборони 1923 р. мала наслідком створення орг-ції Укрповітрошлях (Укрвоздухпуть), що обслуговувала Україну й Крим і була зв'язковою ланкою між аналогічними рос. Добролет і кавказькою Закавія. Незабаром Закавія була включена в Укрповітрошлях, що обслуговує всю півд. євр. частину СССР. 1930 Укрповітрошлях зліквідовано. З того часу вся цивільна авіяція перейшла у відання всесоюзного Т-ва Цивільної Авіації при Раді Праці й Оборони, а пізніше до Гол. Управління Цивільної Повітряної Фльоти (ГУГВФ) при Совнаркомі СССР.

Спочатку цивільна А. пройшла експериментальний період нерегулярної поштово-транспортової служби з примітивним обслуговуванням літунських ліній, уживаючи нім. літаків. На початку 30-их років їх дедалі більше заступали сов. моделями. З 1926 р. А. застосовували й для ін. потреб: обслуговування й патрулювання лісів, агітації (розкидання пропагандивної літератури) і аерозйімання. 1931 р. цю ділянку поширено вже так, що 10 000 км² території УССР було охоплено аерозйманням в мірилах 1 : 10 000 — 1 : 50 000.

Справжній розвиток цивільної А. на Україні припадає на 30-і рр., коли стали застосовувати 4-моторові літаки поштово-пасажирського призначення (Г-2 з моторами М-17), швидкість яких досягала пересічно 150 км на годину. 1933 увійшли в дію нові типи транспортових літаків, як ХАИ-1 на п'ять пасажирів та К-5, що були сконструйовані групою харківських інженерів-українців. Їх швидкість становила вже 350 км. на год. Незабаром ця група інженерів, що під проводом інж. Костянтина Калиніна випустила ще швидкісні типи літаків (К-7 та ін.), була зліквідована за обвинуваченням в укр. націоналізмі.

Число польотів того часу постійно зростало: 1931 на кожну лінію припадало пересічно 188 рейсів, 1933 — 267, 1934 — 445, 1935 — 586. Кількість пасажирів 1930—34 рр. зросла з 12 000 до 65 000, а вантажу з 134 до 4 200 т. 1931—32 застосовано перші дирижаблі (В-1, В-2), що нерегулярно обслуговували магістралі Москва - Харків - Слов'янське - Севастопіль (1 100 км). На початку 1933 почали (нерегулярно) курсувати 12-особові транспортові двомоторові гідропляни (МП-1 і Стал-3); вони сполучали Україну з Кавказом (Одеса-Батумі, 780 км); їх швидкість доходила до 275 км на год. В Одесі був споруджений гідроаеропорт. 1934 сов. моделі зовсім заступили типи закордонної продукції. У 30-их рр. мережа літунських ліній поширюється; будуються модерні аеродроми з радіомаяками (1935), під'їзними шосе й автосполученням. Закінчується спорудження магістралі Москва-Харків-Ростов-Мінеральні Води з розгалуженням на Грозний-Махач-Кала та Баку-Тбілісі-Еріван. 1935 р. в дію входять нічні траси з регулярним обслуговуванням. В цей період постають такі укр. лінії: Харків-Маріюпіль-Бердянське (240 км), Харків-Дніпропетровське-Одеса (625 км), Харків-Київ (420 км), Київ-Одеса-Херсон (445 км), Одеса-Скадовське (245 км), Сталіно-Старобільське (220 км).

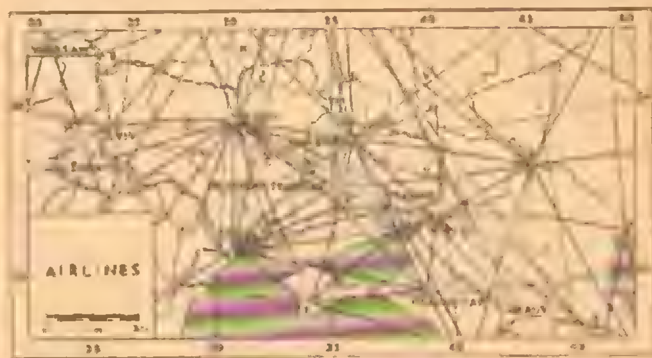

Повітряні лінії

Крім цих республіканських ліній, з УССР зв'язані були магістралі Москва-Прага і Москва-Симферопіль. Цивільна авіяція, крім поштово-пасажирської служби, мала і ін. застосування: в авіохемічній ділянці (боротьба з сарангою та малярійними комарами на Кубані й деяких районах УССР), в агротехніці (сівба рижу, тютюну, люцерни і гірчиці; розсіювання добрив; посів сосни і ялини), у водному господарстві (обслідування рік), в сан. службі та пропаганді. Особливо широко використовували А. на Україні в 1932-33 для сівби під час голоду; в 1932 А. засіяно в УССР 1 524 га, в 1933 на весні 15 368 га, в 1934 — 15 613 га; відповідні числа для Кубанщини: 544 га, 33 547 га і 24 096 га. В останні роки перед війною провадилося масове топозйімання для госп. плянування (1:5 000 — 10 000, 1 : 10 000 — 25 000 і 1 : 50 000 — 100 000). 1937 р. застосовано спеціяльні швидкісні літаки для поштового зв'язку. З окупацією зах. земель в 1939 р. була відкрита лінія Київ-Львів.

У повоєнний час Україна вкрилася густою мережею цивільної А.: Київ, Харків, Дніпропетровське, Одеса, Запоріжжя, Сталіно, Симферопіль стали справжніми авіовузлами літунського сполучення. Так Київ має 15 ліній (див. карту — м. ін. зв'язаний з містами: Менськ, Ужгород-Прага, Яси-Будапешт, Одеса-Букарешт, Запоріжжя-Краснодар, Ростов-П'ятигорське); Харків — 12 (м. ін. — з Москвою, Ленінградом). Дніпропетровське — 6, Запоріжжя — 8, Одеса — 10,

Сталіне — 8, Краснодар — 6, Львів — 6, Симферопіль — 5 (докладніше — див. карту).

Початок авіобудівництва припадає на 1928-30 рр., коли виникли авіозаводи в Києві й Харкові, але без масової продукції; по війні продукція авіозаводів зросла; крім того, збудовано авіозавод у Запоріжжі.

Готування кадрів літунів цивільної А. (що їх вважають за резерви для військ. А.) спершу провадилося системою орг-ції ТСО — Авіяхем; в 30-их рр. для готування літунів і сер. техн. працівників та інженерів створена була мережа авіяційних технікумів, Київ. Ін-т Цивільної Повітряної Фльоти й Харківський Авіяційний Ін-т. Підготову літунських кадрів та авіоконструкторів провадить нині «спортова» мережа гуртків, курсів та шкіл т. зв. Всесоюзного Добровільного Т-ва Сприяння Авіяції (ДОСАВ), маючи на меті гол. чином військ. цілі.

Спортова А. за межами України. У ЗДА, в Дітройті в 30-их рр. виникла думка будувати укр. літаки; ОДВУ у Клівленді придбав літак «Націоналіст», який у 1936 облітав територію ЗДА з пропагандивною метою (провадив також стрибки з легкоспадом). 1938 р. в Канаді у м. Ошаві МУН (Молоді Укр. Націоналісти) заклали літунську школу, яку закінчило бл. 100 чл.; з поч. війни вони пішли в канад. й англ. літунство.

Г. Колодій

Авереску (Averescu) Олександер (1859—1938), рум. ген. і держ. діяч; 1918, 1920-21 і 1926-27 — прем'єр-міністер; домігся визнання рум. анексії Басарабії з боку Англії, Франції та Італії.

Аверин Всеволод (1889—1946), маляр і графік в УССР; ілюстрував наук. вид., дитячі книги; автолітографії «Палац піонерів у Харкові», «Кінний двір», «Мати» й ін.

Авраменко Василь (* 1895), мистець нар. танцю; народився в Стеблеві на Київщині; кол. актор театру М. Садовського, активний учасник визвольних змагань. На еміґрації в Европі організував танцювальні групи; в ЗДА (з 1929 р.) заснував школу нар. танків у Нью-Йорку та численні гуртки танку в ЗДА й Канаді, видав підручник «Укр. нац. танці, музика і стрій» (1946), мав багато виступів із укр. танцювальною групою на великих сценах: спільно з хором Кошиця у Вашінгтоні, Нью-Йорку і Чікаґо 1932 р., на Світовій Виставці в Чікаґо 1933 р., укр. танцювальний ансамбль (бл. 300 осіб) в Метрополітен Опера Гавс у Нью-Йорку 1934 р. та ін. В 1936-37 заснував кіностудію звукових фільмів: «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Маруся» — з хором Кошиця. У 1951-52 мав артистичне турне по Бразілії, Арґентіні й Канаді; тепер веде школу нар. танців у Нью-Йорку (див. ЕУІ, стор. 885). *М. П.*

В. Авраменко

Авратинський, тростянецький сотник, 1651 боронив з полк. Данилом Нечаєм Красне на Брацлавщині, загинув у поль. полоні.

Авратинські узгір'я (Авратинська височина), назва сх. частини вододілу між лівобічними притоками Дністра (Збручем, Горинню, Ушицею) і притоками Прип'яті; назва А. у. запроваджена рос. географами в 1 пол. 19 в. і згодом поширена картографом А. Тілло на Волинську і сх. частину Подільської височини; нині назви А. у. не вживається.

Австралія (Commonwealth of Australia), бріганський доміньйон, федерація з 6 стейтів; охоплює суходіл Австралію та о. Тасманію; 7 704 000 км² і 8 989 000 меш. (1954), у тому ч. бл. 20 000 українців.

До 1948 в А. жили нечисленні укр. переселенці, укр. життя не було організоване; становище змінилося відтоді, коли до А. почали прибувати українці з таборів «переміщених осіб» після війни: у 1948 лише з англ. зони Німеччини, а в 1949—50 рр. — з усієї Німеччини й Австрії, також у невеликій кількості з Китаю, Манджурії й Кенії (Африка). — спочатку лише мужчини й жінки віком до 45 р., які підписали контракт на 2 р. праці, згодом і діти та старіші чл. родин віком понад 45 р. Після короткочасного перебування в таборах новоприбулі роз'їздилися на призначену їм фіз. працю по А., при чому жінки й діти ще деякий час мешкали в окремих родинних таборах; відбувши контракт, іміґранти дістали право на постійне перебування в А. і вибрали працю за своїм бажанням; вони мають змогу після 5 рр. перебування в А. стати австрал. громадянами. Опікувалися еміґрантами дві урядові установи: іміґраційна і праці (Depart. of Immigration, Employment Office).

Майже ²/₃ українців перебувають у великих м. (в А. по великих містах живуть 55% населення), менше в сер. і м-ках, лише малий відсоток — на фармах; приблизно ²/₃ всіх укр. еміґрантів походить із Зах. України (перев. з Галичини), ¹/₃ з Центр. і Сх. Земель; бл. 60% — гр.-кат. віровизнання, 40% — правос. Більшість були на Україні хліборобами, в А. стали перев. пром. робітниками; деякі мають дрібні ремісничі й торг. підприємства, різні фарми й ін.; багато купили будинки; більшість інтеліґенції працює не за фахом. Ядро укр. еміґрації

становить родина, однак, є багато самотніх мужчин через брак укр. жіноцтва.

Після 1950 до А. прибуло ще небагато українців: деякі виїхали до ЗДА й Канади; тепер в А. живе бл. 20 000 українців, розміщених у стейтах і гол. містах приблизно так:

Назва стейтів	Українці в тис.
Новий Півд. Велз	7,0[1])
Вікторія	5,5[2])
Півд. Австралія	4,0[3])
Квінсленд	1,5[4])
Зах. Австралія	1,2[5])
Тасманія	0,2
Півн. Територія	0,1(?)
Територія Столиці	0,2(?)
Разом	19,7

У тому ч. в центрах поодиноких стейтів: 1) Сідней — 4,0; 2) Мелборн — 3,5; 3) Аделяїда — 3,0; 4) Брізбен — 1,0; 5) Перт — 1,2 (всі числа приблизні).

Укр. гром. і політ. життя в А. набрало тих форм, що постали на еміґрації в Европі. Вже в першій пол. 1949 в місцях

скупчення створились укр. громади, названі згодом, якщо діяли в центрах стейтів, — стейтовими громадами (вони мають свої відділи); в 1950 на першому делеґатському з'їзді укр. громад й ін. організацій, що відбувся в Сіднеї, для координації праці й репрезентації назовні створено Об'єднання Українців Австралії, перейменоване 1953 на з'їзді в Сіднеї на Союз Укр. Орг-цій в Австралії (СОУА). Після 1949 р. в А. постало багато укр. орг-цій, об'єднань, т-в й ін.: Союз Українок, який діє в центрах стейтів та ін. осередках і має централю на Австралію; юнацькі орг-ції — Крайовий Комітет СУМ в А., Пласт із надрядною Крайовою Старшиною Пласту в А. і Об'єднання Дем. Укр. Молоді (ОДУМ) із своїми відділами; до комбатантських орг-цій належать: Союз Укр. Комбатантів, Укр. Нац. Ґвардія, Братство 1 Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії і Леґіон ім. С. Петлюри; діє представництво УНРади, ДОБРУС, представники майже всіх укр. політ. партій; спортові т-ва: «Лев» в Аделяїді, «Україна» в Мелборні й ін. У Сіднеї, Мелборні й Аделяїді існують студентські громади і театральні групи та хори, з яких найвідоміший — «Боян» в Сіднеї; в Аделяїді працює Академічне Т-во.

Духовні потреби укр. католиків обслуговують 8 укр. свящ. у гол. містах А.; вони підлягають юрисдикції відповідних кат. еп. і користуються їх матеріяльною допомогою; не маючи своїх церков, користуються римо-кат. храмами. Укр. Автокефальну Правос. Церкву очолює архиєп. Сильвестер Гаєвський; вона підлягає митр. Никанорові в Европі; парафії УАПЦ діють по великих м. А., деякі з них придбали власні церкви; є також кілька свящ. УАПЦ (Соборноправної), які визнають юрисдикцію архиєп. Григорія в ЗДА; деякі українці належать до рос. правос. церкви. При укр. парафіях обох віровизнань існують братства і сестрицтва.

Для доповнення знань укр. дітей в австрал. школах організовано укр. недільні школи в усіх великих м. і передмістях; культ.-осв. працю провадять і деякі з названих вище орг-цій та об'єднань.

В Аделяїді виходить тижневик «Єдність», у Сіднеї — тижневик «Вільна Думка», літ.-наук. місячник «Слово», в Мелборні для правос. українців — «Наш Голос»; деякий час виходив гумористичний тижневик «Перець» та літ.-наук. квартальник «Наш Вісник» (Мелборн); вид. кн. ще не розгорнулося.

Укр. науковці згуртовані в відділах НТШ й УВАН; деякі з них працюють в австрал. наук. установах.

Плекання укр. нац. життя не натрапляє на жадні перешкоди з боку влади; недовге перебування укр. еміґрації в А. ще не сприяє асиміляційному процесові, однак, на заваді організованому укр. життю стоять розпорошеність і великі віддалі між місцями скупчень українців, в деякій мірі — партійний поділ.

Перебування укр. еміґрації в А. спричинилося до активізації зацікавлення укр. проблемою серед австралійців, особливо завдяки мист. імпрезам, деяким маніфестаційним виступам (напр., з нагоди 20 річниці голоду на Україні) та праці укр. науковців. *М. Лапка*

Австрія (Österreich), союзна респ. з 9 країв (Відень, Дол. А., Гор. А., Зальцбурґ, Штірія, Карінтія, Тіроль, Форарльберґ, Бурґенлянд), 83 900 км², 6 900 000 меш. (1951), в тому ч. 4 000 українців.

А. постала із Сх. Марки Карла В., 976—1246 під Бабенберґами (з 1156 р. князівство), з 1278 р. під Габсбурґами, які придбали в 14 в. ін. сх. альпійські країни, а з 1438 р. стали постійними нім. цісарями. А. в 15 і 16 вв. здобула м. ін.

Чехію і Угорщину (1526), але останню частково в 16 і 17 вв. займала Туреччина. А. брала участь у розподілі Польщі і займала Галичину (1772) і Буковину (1775), а також тимчасово Холмщину й Підляшшя (1795—1809). Від 1805 р. Габсбурґи прийняли титул австр. цісарів; 1867 р. А. перетворилася на двочленну монархію — Австро-Угорщину. Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. з заселених німцями країв постала Австр. Республіка.

Укр.-австр. взаємини до 1772 р. мали спорадичний характер. Відомі торг. зв'язки Київ. держави з містами сер. Дунаю (з 10 в.). В літописах є згадки про зв'язки між гал. кн. Ярославом Осмомислом і австр. Гайнріхом Язоміріґоттом. Коли рід Бабенберґів вимер, кн. Данило пробував посадити свого сина Романа на престолі австр. князівства й одружив його з спадкоємицею А. Ґертрудою з роду Бабенберґів (1252). В зв'язку із А. були укр. козаки, яких цісарі хотіли притягти

1 — Кордони держав. 2 — Границі країв. 3 — Міста: а — столиця держави, в — головні міста країв, с — інші міста. Місцевості, де живуть українці, підкреслені (4 — Graz). Bgl — Бурґенлянд. L — Ліхтенштайн.

на свій бік у боротьбі з турками і в 30-літній війні. Чимало козаків служило тоді як наймані відділи в цісарському війську. Дипломатичні зв'язки із А. мали також гетьмани Богдан Хмельницький і Орлик. В обороні Відня 1683 брали участь козаки (полк Семена Палія). В ун-тах у 16—18 вв. училися укр. студенти.

Зміцнилися укр.-австр. зв'язки, коли Галичина й Буковина стали складовими частинами австр. монархії; менший вплив мала А. на Закарпатті і то лише до 1867 р. Належність Зах.-Укр. Земель до А. мала рішучий і позитивний вплив на їх політ. і культ. піднесення, зумовивши швидкий нац. розвиток і всеукр. ролю, яку Галичина відіграла в часи царського тиску на Центр. і Сх. Україні. Зв'язки з А. вплинули на поширення серед українців нім. культ. впливів (див. *Німеччина*, а також ЕУ I, стор. 484—98: «Укр. землі під Австрією й Угорщиною в рр. 1772—1918»). Однак укр. проблема в А. була внутрішньоавстр. проблемою й лише часом у зв'язку з суперництвом між А. і Росією вона виступала назовні (москвофільство). Більше зацікавлення укр. проблемою А. виявила лише під час першої світової війни, коли в 1914 р. під патронатом А. й Німеччини постав Союз Визволення України. В 1918 р. Австро-Угорщина увійшла в зв'язки з молодою Укр. Державою, підписавши з нею Берестейський мир; А. і Україна обмінялися послами (у Відні — А. Яковлів, згодом В. Липинський, у Києві — барон А. Мумм). Після постання ЗУНР в Австр. Республіці була місія ЗУНР (М. Василько, згодом В. Сінґалевич), визнана австр. владою як представництво ЗУНР. Від кінця 1919 р. до березня 1923 в А. перебував екзильний уряд ЗУНР.

Українці в Австрії. На території корінної А., поза окремими одиницями, українці стали прибувати незабаром після приєднання Галичини й Буковини до австр. імперії (з 1772 р.): це були українці, що в А. відбували військ. службу, студенти теології в Барбареумі у Відні (з 1774), згодом студенти ін. високих шкіл (у Відні постало в 1868 р. студентське т-во «Січ»), посли до парляменту, політики, службовці, пізніше укр. робітники і домашня прислуга. Перед першою світовою війною в А., крім військ., перебувало бл. 3 000 українців, перев. у Відні; існували малі студентські скупчення в Ґраці, Інсбруці (здебільшого студенти теології), в осідку Гірничої Академії в Леобені; укр. т-ва були скупчені перев. у Відні. Існувала гр.-кат. парохія у Відні при церкві св. Варвари (з 1784).

Число українців в А. дуже зросло з напливом біженців із Галичини й Буковини під час першої світової війни: 1914—15 рр. у Відні було бл. 15 000 українців, тис. інтерновано в таборі в Талергофі б. Ґрацу, ін. жили в таборах для біженців у Ґмюнді (Gmünd), Вольфсберґу (1915 — 7 200 осіб), Ґредіґу (Grödig — 4-5 000) й ін.; у Фрайштадті (Гор. А.) був табір полонених українців із рос. армії. Про важкі умови життя свідчить те, що 1914—17 в таборах померли бл. 40 000 українців, з них у Ґмюнді 14 000, у Ґредіґу 2 000 (на тиф). У Відні й у таборах працювали укр. школи, йшла культ. й харитативна праця; в 1914—15 Відень став укр. політ. осередком.

З 1915 після відступу рос. війська укр. еміґрація повернулася; під час розвалу Австр. імперії (1918) укр. колонія зменшилася, але знову зросла під кін. 1919, коли у Відні оселився екзильний уряд ЗУНР із през. Є. Петрушевичем. В 1920—23 рр. Відень, побіч Праги, був гол. осередком укр. політ. еміґрації (див. *Відень* і ЕУІ, стор 535, 576). Після приєднання Галичини до Польщі укр. еміґрація поверталася на рідні землі. Відень і А. втратили політ. значення для українців, яких залишилося в А. бл. 3 000 (перев. кол. військ., пенсіонери, робітники й нечисленні студенти, майже всі у Відні).

Після приєднання А. до Німеччини (1938) нац.-соціялісти заборонили укр.

т-ва; як і в Німеччині, існували лише філії дозволених владою орг-цій: Укр. Нац. Об'єднання (УНО) і Укр. Громади та філії Укр. Установи Довір'я (див. *Німеччина*). В 1939—40 рр. до Відня прибуло деяке ч. укр. втікачів із зайнятих большевиками територій, а також студентів (до Відня, Ґрацу, Інсбруку). Згодом по всій А. розселюють укр. робітників, примусово висланих німцями на працю. В 1944 р., у зв'язку з поразками нім. армії на сх. фронті, А. залила хвиля укр. втікачів: на австр. території перебувало бл. 100 000 українців, з них у Відні — бл. 10 000. Зайнявши Відень і частину А., большевики вивезли українців, які залишилися під їх владою, і укр. колонія у Відні майже перестала існувати. Репатріювалася й частина українців із зайнятих зах. союзниками територій А.; 1946 р. в зах. зонах А. залишалося бл. 30 000 українців.

Нова укр. еміґрація в А., як і Німеччині, була розміщена перев. в таборах ДП під опікою УНРРА, згодом ІРО (див. ЕУІ, стор. 597-99); гол. скупчення українців постали в Зальцбурзі (амер. окупаційна зона), в мм. Інсбрук, Ляндек, Куфштайн у Тіролі, Бреґенц у Форарльберзі (франц. зона), Віллях, Шпіттал у Карінтії, Юденбурґ у Штірії, Лінц у Тіролі (англ. зона). Гол. осередком укр. життя в А. став Зальцбурґ, де й тепер діє Укр. Центр. Допомогове Об'єднання в А. (УЦДОА), засноване в Інсбруку, представництво ЗУАДК в А., укр. сер. школи тощо; другим осередком був Інсбрук. У 1946—49 рр. у таборах жваво розвивалося укр. життя, зокрема шкільництво (3 гімназії — у Зальцбурзі, Інсбруці й Ляндеку, Укр. Нар. Ун-т і С.-Г. Школа в Зальцбурзі, Торг. Школа в Інсбруці, бл. 10 нар. шкіл, низка дитячих садків); вид-ва — «Наші Дні» в Зальцбурзі, І. Тиктора в Інсбруці; преса: «Останні Новини» і «Промінь», ж. «Літаври» і «Звено»; якийсь час діяла Театральна Студія Й. Гірняка й О. Добровольської в Ляндеку й театр Г. Совачевої в Зальцбурзі; у високих школах А. (перев. в Інсбруці й Ґраці) було до 500 укр. студентів. (див. ЕУІ, стор. 596-99).

У зв'язку з виїздом до ін. країн Европи, а з 1948 і за океан, ч. українців в А. зменшилося (бл. 12 000 — 1948 р., 4 000 — 1950); в А. тепер бл. 3 000 українців, перев. непрацездатних (інваліди, хворі, діти), які мешкають у погано обладнаних бараках; з них бл. 10% — інтеліґенти, ін. — робітники, що лише іноді мають працю. Матеріяльне становище укр. залишенців в А. важке: ледве 10% з них включені в австр. госп-во, держ. допомога для непрацюючих мінімальна. Небагато молодих людей працюють у селян в різних місцях А. 3 000 укр. залишенців розміщені в А. майже рівномірно в 3 зах. зонах. Центром укр. життя і далі є м. Зальцбурґ — осідок УЦДОА, Крайової Квартири УСХС і ЗУАДК. Українці скупчені тепер в Інсбруці, Куфштайні (табір), в малому таборі б. Лієнцу (Сх. Тіроль), в м. Бреґенц із табором Форкльостер, в Ґраці, в таборах Трофаях, С-т Мартін б. Вілляху, в Шпіттталі над Дравою, в Кляґенфурті; в таборах Астен, Веґшайд, Вельс і Лінц (Гор. А.). Рел. потреби залишенців (бл. 60% гр.-кат. віровизнання, бл. 40% — правос.) обслуговують 5 укр. гр.-кат. свящ. на чолі з Ген. Вікарієм о. М. Горникевичем, що підлягає Апостольському Делеґатові кард. Т. Інніцерові, і 1 правос. Адміністратор УАПЦ о. В. Вишиваний. Із гром. орг-цій, крім названих вище, провадять працю Союз Українок (Зальцбурґ і 2 відділи), орг-ції молоді Пласт і СУМ, Союз Українців Воєнних Інвалідів в А. (з 1946 р.) і Союз Укр. Ветеранів. *Р. М.*

Австро-Угорщина (А.-У. монархія), з 1868 р. назва для кол. Австр. цісарства. А.-У. складалася з таких частин: 1. королівств і країн, репрезентованих у Держ. Раді (в тому ч. Королівство Галичина і Князівство Буковина) — 300 000 км², 28 570 000 меш. (у 1910, в тому ч. 3 700 000 українців і 400 000 латинників); 2. Угорського Королівства — 324 900 км² і 20 890 000 меш. (у тому ч. 470 000 українців); 3. Боснії і Герцеґовини — 51 200 км² і 1 930 000 меш. Разом А.-У. займала 676 100 км² і налічувала 51 390 000 меш., у тому ч. 4 180 000 українців і понад 400 000 латинників та пословачених українців.

Автокефальність церковна, див. *Українська Автокефальна Православна Церква*.

Автомобільна промисловість, див. *Автотракторна промисловість*.

Автомобільний спорт, відносно слабо розвинений на Україні, бо, при великому автопаркові країни, лише невеликий відсоток авт є в приватному посіданні. Головна організація А. с. — добровільне спорт. т-во «Автомотор». 1938 в Києві відбулися всесоюзні мотозмагання. 1939 вперше введено клясифікацію мотоспортсменів; тоді ж почалося й культивування фігурної їзди, мотоігор (мотом'яч тощо) і акробатики на мотоциклах. 1939 на укр. респ. автомотозмаганнях брали участь жінки (Надія Скобель встановила рекорд СССР на 5 км з ходу: 2:40,2 — 117,359 км на год.). На той час один із найбільших на Україні харківський автоклюб мав 883 чл. Після війни, у зв'язку з піднесенням автомобільної промисловости в УССР, А. с. набуває можливостей більшого розвитку. *Е. Ж.*

Автономія, право встановлювати для себе закони чи правила. Повну А. мають незалежні держави, які встановлюють

для себе, своїх органів і для населення своєї території закони й правила. Складні держави (союзи, унії держав тощо) віддають частину своєї держ. А. державам — членам союзу чи унії. Держава передає законодавчим порядком автономні права самоврядування певним групам населення (напр., культурна А. нац. меншостей) або певним частинам території (територіяльна А.). А. можуть мати рел.-церк., наук. й освітні установи, станові чи проф. групи, торговельні орг-ції і т. п.

Можна говорити в умовному сенсі слова про А. окремих князівств у складі Київської держави. Чимало елементів А. мали до кін. 14 в. укр. землі-князівства в Литовсько-Руській державі. В певних межах самоуправу («вольності») мали козаки в добу перед виступом Б. Хмельницького, в деякі періоди стаючи фактичним господарем півд. частини Київ. воєводства, що давало змогу їм разом із укр. духівництвом і міщанством (див. *Братства*) провадити свою церк. і культ. політику. Деяку А. мала укр. церква до підпорядкування московському патріярхові в 1685 (див. ЕУ I, стор. 611—12).

Переяславським трактатом 1654 р. про союз Української Держави з Московською Державою починається тривалий період боротьби України за збереження держ. незалежности від сусідів, зокрема Москви, яка союз із Україною вважала за приєднання останньої на певних засадах А. й увесь час намагалася нищити відмінні особливості укр. держ. устрою. Доба т. зв. руїни кін. 17—18 вв., поряд із спробами відновити цілковиту незалежність України (Мазепа), принесла ряд проєктів укр. автономної держави (Гадяцький договір Виговського з Польщею 1658, Ю. Хмельницького — з Польщею 1660, Бучацький договір П. Дорошенка з Туреччиною 1672, угода П. Іваненка-Петрика з Кримом 1691) (див. ЕУ I, стор. 449—53). Автономні права і супроти Речі Посполитої, і супроти гетьманського уряду мала Запор. Січ аж до знищення її рос. урядом (1775) (див. ЕУ I, стор. 462—63). Після поразки Мазепи 1709 р. наступ на держ. незалежність України посилився; зокрема важливими заходами, скерованими проти А. України, були: призначення резидента для контролю над І. Скоропадським, створення Малорос. Колеґії 1722; обмеження гетьманських прероґатив «рішительными пунктами» при відновленні гетьманату за Д. Апостола 1728; Правління Гетьманського Уряду (1731—50) (див. ЕУ I, стор. 453—62, 643—47). Після короткочасного повернення автономних прав за К. Розумовського (1750—64), передача влади Малорос. Колеґії з І. Румянцевим на чолі, скасування полкового устрою на Слобожанщині і створення Слобідсько-Укр. та Новорос. губерній 1764, знищення Запор. Січі 1775, заведення рос. адміністрації на Гетьманщині 1781, скасування коз. війська, покріпачення селян, перетворення укр. шляхти на дворянство 1785 й ряд ін. пізніших заходів, включно із скасуванням назов Малорос. ген.-губернаторства і Слобідсько-Укр. губернії (1835), мали на меті остаточну ліквідацію А. України. Ці заходи не знищили однак автономістичних прагнень на Україні; яскравим виявом їх були накази укр. депутатам до скликаної рос. урядом комісії для складання проєкту «Нового Уложенія» 1767, подорож В. Капніста до Прусії 1791, щоб шукати міжнар. підтримки, літ. діяльність ряду укр. діячів кін. 18—19 в., як А. Чепа, В. Полетика, Т. Калинський, А. Худорба, як анонімний автор дуже популярної «Історії Русів», нарешті, співчуття укр. шляхти й духівництва культ. відродженню на Україні в першій пол. 19 в.

Укр. відродження 19 в., що почалося в ділянці культурній, у творчості Шевченка переходить у площину ідеологічно-політ., спричиняє поворот до нац. традиції й пробуджує думку про волю України. Твори Шевченка, що ставили наступним ґенераціям завдання відновлення держ. незалежности України, були відповідно оцінені рос. урядом і зумовили гострі переслідування за «сепаратизм». Не йдучи так далеко, як Шевченко, програмовий документ Кирило-Методіївського Братства (1846—47) «Книги битія укр. народу» уявляє Україну як вільну республіку в федеративному зв'язку з ін. слов. народами.

«Весна народів» 1848 р. висунула в Галичині ідею півсуверенности укр. народу в Австрії у вигляді територіяльної А., що до 1918 лишалася основою мінімальної політ. програми українців у Галичині. 1861 Галичина дістала А. з крайовим соймом, крайовим виділом і підпорядкованими йому органами місцевого самоврядування, в яких поляки мали переважну більшість. Урядовою мовою з 1867 стала польська (укр. чл. сойму мали право промовляти й подавати письмові внесення укр. мовою). Практично увесь час політ. боротьба українців провадилася за поділ Галичини на укр. і поль. частини як єдиний спосіб полагодження укр.-поль. взаємин (див. ЕУ I, стор. 485—89, 496—97). Буковина, що в першій пол. 19 в. входила до Галичини, з 1849 стала окремим краєм; 1861 вона дістала А. На відміну від Галичини, на Буковині пов. ради й громади були безпосередньо підпорядковані крайовому виділові в Чернівцях; урядова мова була нім. Політ. програма мала на меті об'єднання з укр. Галичиною в окрему територіяльну одиницю.

1848 представник Закарпаття в Гол. Руській Раді у Львові А. Добрянський

висунув думку про об'єднання в автономну країну Галичини, Буковини і Закарпаття; 1849 створено окремий Руський дистрикт із більшістю укр. населення, і закарп. українці дістали широку А. в шкільництві й самоврядуванні, однак конституція 1860 із скасуванням дистриктів, а особливо запровадження дуалізму Австро-Угорщини 1867 знищили здобутки недовгочасної А. 1849 р. і призвели до занепаду укр. культ. життя.

Після засудження 1847 р. чл. Кирило-Методіївського Братства й заслання Шевченка гострішають заходи рос. уряду проти укр. руху, досягаючи особливої сили в 70—90-тих рр. Однак в добу деякого лібералізму кін. 50-их рр. відомі спорадичні прилюдні вияви укр. автономізму: напр., група катеринославських дворян подала дворянському зібранню записку, де як засіб для поліпшення добробуту населення рекомендується місцева А. Земська реформа 1864 й реформа міськ. самоуправління (див. ЕУ I, стор. 477—82) не принесли А., бо органи самоуправління були під суворим контролем губернаторів і Мін-ва Внутр. Справ. В обстанові урядових переслідувань за «сепаратизм» укр. «Громади» (див. ЕУ I, стор. 473—74) перев. провадять наук. і культ.-осв. роботу. Ідеали Шевченка ще не перетворюються в конкретні політ. вимоги. 1873 укр. студенти в Петербурзі засновують гурток соціялістів-федералістів. М. Драгоманів 1884 в публікації «Вільна Спілка» (Женева) виклав програму здобуття політ. свободи в Росії, спертої на автономію громад, повітів і областей; українська територія мала бути поділена на 4 автономні області. З вимогою федерації і А. виступає Т. Зіньківський у Петербурзі 1890 р.

В 1895 Укр. Радикальна Партія на з'їзді у Львові склала заяву про самостійність, гол. під впливом кн. Ю. Бачинського „Ukraina irridenta"; студентський з'їзд у Львові 1898 займає таку ж позицію. Заснована в Харкові 1900 р. Рев. Укр. Партія у виданій у Львові брошурі М. Міхновського висуває гасло — «нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», але 1903 з тактичних міркувань зрікається цього гасла, обмежуючись і пізніше, при перетворенні на УСДРП 1905 р., на вимозі А. з окремим законодавчим соймом (програму самостійности далі обстоює Укр. Нар. Партія, створена 1902 з кол. чл. РУП). Вимогу А. України висувають на весні 1905 укр. делеґати на з'їзді журналістів у Петербурзі, на з'їзді земських представників (І. Шраг з уповноваження земських діячів Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Одеси, Вінниці й ін. міст), на з'їзді рос. ліберального «Союза Освобождения», зустрічаючи неґативне ставлення з боку всіх рос. партій. Нац. А. України була гол. вимогою укр. депутатів у Держ. Думі 1906—07 рр. Так само плятформу А. України прийняло в основу праці засноване 1908 Т-во Укр. Поступовців (ТУП), що керувало укр. гром. життям до 1917 р.

З гаслом А. прийшли укр. партії в революцію 1917 р. за винятком мало впливових УПСС (кол. УНП) і УДХП. Навколо А. України велася боротьба Центр. Ради з рос. Тимчасовим Урядом в період I і II Універсалів. В результаті Тимчасовий Уряд визнав Центр. Раду й погодився на створення Ген. Секретаріяту на Україні як вищого органу управління. Тимчасовий Уряд вважав ці акти за «підготову до автономії», укр. кола — за її здійснення. Перехід влади в Росії до большевиків (у листопаді 1917), які висунули облудне гасло «самовизначення аж до відокремлення», але увесь час гостро виступали проти Центр. Ради, прискорив розвиток подій. III Універсал Центр. Ради (20. 11. 1917), хоч і містить фразу про «федеративні зв'язки з Росією», був актом проголошення Укр. Нар. Республіки. Війна з Росією, проголошення самостійности IV Універсалом (22. 1. 1918), визнання уряду УНР спершу Францією й Англією, а згодом центр. державами кладуть початок добі, коли вимога А. для укр. партій стає перейденим етапом. Визнання гетьманом П. Скоропадським «федеративної злуки» з Росією (14. 11. 1918) прискорює падіння його влади. Акт 22. 1. 1919 про злуку з ЗУНР завершує попередній період боротьби за державність настільки виразно, що Москва, провадячи війну проти України в 1918—21 рр., змушена була імітувати самостійну УНР створенням УССР, формально рівноправної з РСФСР.

Після перемоги над ЗУНР польс. Сойм схвалив 26. 9. 1922 закон про самоуправу для 3 сх.-гал. воєводств (див. ЕУ I, стор. 556), але він не увійшов у життя. Натомість скасовано самоуправу Галичини (30. 1. 1920), як і самоуправу пов. рад. Не визнавши законности польс. окупації, українці в Галичині не ставили вимог щодо А. Лише в 30-их рр. УНДО висунуло домагання територіяльної А. всіх Зах. Укр. Земель у Польщі, й укр. парляментарна репрезентація зробила відповідний внесок, але практичного значення це не мало.

На Закарпатті самоуправний режим Підкарпатської Русі в справах шкільництва, мови й релігії був ґарантований у рамках Чехо-Словаччини Сен-Жерменським договором (10. 9. 1919). Однак А. була здійснена лише частково — іменовано губернатора, але виборів до сойму не було. В жовтні 1938 Закарп. Україна дістала А., ширшу, ніж передбачав міжнар. договір: окремий уряд з автономними ресортами; уряд губернатора

був скасований (див. ЕУ I, стор. 568—69).

Створивши в противагу Укр. Нар. Республіці на папері незалежну, але в дійсності постійно інтеґральну частину сов. комплексу — «Укр. Соц. Радянську Республіку» (проголошена 26. 12. 1917, 1 конституція 14. 3. 1919), большевики і формально відразу пов'язали її з РСФСР «військ.-госп. союзом» у грудні 1920, з передачею найважливіших галузей держ. управління (як «об'єднаних комісаріятів») у Москву. В 1923 ухвалено конституцію СССР, що до його складу як «суверенна республіка» з «правом вільного виходу» із союзу належить УССР; цей стан зафіксований у конституції СССР 1936 р. і конституції УССР 10. 1. 1937 р. Хоч які мінімальні «автономні» права лишалися 1923 р. за урядом УССР, але протягом 20—30 рр. одна по одній ділянки держ. управління, що належали до т. зв. республіканських нар. комісаріятів УССР, переходили до Москви (внутр. справ, земельних справ, пром-сти, високої освіти, управління всіх важливих трестів, кооперації і т. д.).

До поч. 30-их рр. в УССР існували нац. райони з певною А. щодо урядової мови й шкільництва. З 1924 в складі УССР була Молдавська Автономна Соц. Республіка, перетворена 1940 на союзну респ. Після проведення гострої централізації управління в Москві, надання союзним республікам, зокрема УССР, формального права зовн. зносин та утворення респ. військ. формувань (1944), як і повернення в останній час урядові УССР керування справами вугільної пром-сти, чорної металюрґії, високої освіти, зв'язку не мають жадного практичного значення. Увесь держ. апарат УССР до дрібниць підпорядкований центр. владі в Москві. Так само в обставинах сов. режиму не може бути мови про А. Академії Наук, університетів та ін. закладів чи орг-цій. *О. Шульгин*

Автономна Область (АО), обл. в СССР, що входить до складу однієї з союзних респ., заселена невеликою нац. меншістю (вся автономність полягає фактично у праві вживати рідної мови в школі й гром. житті); на території УССР АО немає; на пограниччі укр. етногр. земель на Передкавказзі є Адиґейська АО (в складі Краснодарського краю) і Черкеська АО (в складі Ставропільського краю).

Автономна Советська Соціялістична Республіка (АССР), частина території однієї із союзних республік СССР, заселена нац. меншістю, що має сов. автономію (гол. право вживання рідної мови); в межах УССР такою респ. була в 1924—40 рр. Молдавська АССР, а в межах Рос. СФСР у 1920—46 рр. м. ін. — Кримська АССР; на пограниччі укр. земель є на Передкавказзі Кабардинська АССР.

Автостради, див. *Шляхи*.

Автотракторна промисловість, галузь машинобудування, що виробляє трактори й автомобілі (вантажні й пасажирські). На Україні представлена двома великими підприємствами: Харківським тракторним зав. потужністю в 40 000 тракторів на рік і Дніпропетровським зав.

Плазунові трактори харківського заводу і автонавантажувачі львівського автоскладального заводу

важких вантажних авт з потужністю в 50 000 авт на рік (побудований після війни). Крім того, в Одесі, Харкові і Львові є автоскладальні зав. великого розміру, менші в Краснодарі і Симферополі. Легкові (в тому числі й спортові) автомобілі випускає лише Харківський завод.

Автотранспорт, на Україні розвинений слабо через поганий стан безрейкових шляхів і низький життьовий рівень населення за сов. режиму; тому на легкові авта припадає ледве 1/5 всіх авт, решта — вантажні. Однак кількість авт швидко зростає: з 11 000 (у тому ч. 2 700 легкових) у 1932 р. — до 85 000 (14 000 легкових) у 1937 р. і бл. 200 000 авт тепер (точні дані засекречені в зв'язку з екон. і військ. значенням сов. А.).

А. має гол. значення при перевезенні вантажів до зал. станцій і пристаней, у пром. р-нах і великих містах; по другій світовій війні встановлено реґулярний автозв'язок між мм.: Київ-Львів, Київ-Одеса, Київ-Харків, Харків-Симферопіль, Львів-Дрогобич, між містами в Донбасі та Криворізькому і Дніпровому індустріяльних р-нах; для забезпечення безперебійного функціонування авторуху 1947 створено Укравтогаз, який завідує бензиновими станціями, нереґулярно розміщеними на шляхах (по маґістральних автострадах — приблизно що 50 км).

Організаційно А. на Україні був підпорядкований різним керівним органам, тепер — Мін-ву Автомобільного Транспорту УССР; практично окремі автобази мають такі союзні орг-ції, як Союззаготтранс, Заготсировинґа, Головмука, Заготзерно, мін-ва важкої пром-сти, шляхів, зв'язку, торгівлі (Союззаготтранс), авіяції (Міжміськавтотранс) тощо. Мін-ву Транспорту УССР підлягають обл. автотрести (облавтотрести), які мають свої автогосподарства для вантажних перевозів і виконання різних сезонових держ. робіт; великі спеціялізовані підприємства

посідають власні автоколони; у всіх великих містах існують таксомоторові парки.

Фахівців А. підготовляє один із найбільших у світі Дніпропетровський Ін-т Інженерів Транспорту і автодорожні ін-ти в Києві й Харкові; техніків А. випускають 6 технікумів. (Про автомобільну пром-сть — див. *Автотракторна пром-сть).* *Г. К.*

Агапіт Вишневський (світське ім'я Антоній) (†1926), архиєп. Катеринославський, чл. Всеукр. Церк. Собору 1918, один з нечисленних тоді представників вищого духівництва, що підтримували укр. нац. змагання; урочисто зустрічав Директорію на Софійській площі; тимчасово був усунений з катедри за денікінської влади (1919); помер у больш. тюрмі.

Агій Франц (*1899?), осв. діяч на Закарпатті, автор першої укр. фонетичної граматики «Жива мова» і ст. на пед. теми.

Агіографія, див. *Житія святих.*

Агол Ізраїль, сучасн. вчений біолог, д. чл. АН УРСР, 1934 чл. президії і неодмінний секретар АН УРСР.

Аграновський Д., сучасн. співак-тенор, в 1930-их рр. виступав у Харківській Опері.

Аґатірси, плем'я, що в 5 в. до Хр. жило на р. Мароші в Семигороді. Його вважають за трацьке (Рехе), скитське (К. Пач) або праслов'янське — між Марошем та Дніпром (В. Щербаківський).

Аґнеса (1137—82), дочка поль. кн. Болеслава Кривоустого, дружина Мстислава Ізяславича, кн. волинського (1155—67) і згодом київського (1167—69), мати кн. Романа Мстиславича.

Аґрарне законодавство, див. *Земельне законодавство.*

Аґрарний устрій, див. *Земельний устрій.*

Аґрономія, цикл с.-г. наук, пов'язаних з обробітком землі та плеканням с.-г. рослин. У широкому розумінні слова в цей цикл включають і зоотехн. науки.

На Україні розвиток А. щільно пов'язаний з діяльністю наук. та наук.-дослідних установ: ун-тів, с.-г. ін-тів, с.-г. н.-д. станцій (див. *С.-г. освіта на Україні).* У 19 в. на Україні не було широко організованих аґрономічних дослідів, що всебічно охоплювали б її сіль. госп-во. Розвиток А. залежав від окремих учених, обіймаючи здебільша вузькі галузі науки. В кін. 19 в., а особливо на поч. 20 в. пляномірну роботу розгорнули губ. і пов. земства, що організували мережу дослідних станцій; найстарішою є Полтавська (1884), за нею була заснована в Херсоні. Перед першою світовою війною на Україні було 52 дослідних полів та станцій і 8 контрольно-насіннєвих станцій. Крім того, було дві мережі дослідних полів із центром у Києві: Всерос. Т-ва Цукрофабрикантів і Київ. Т-ва Сіль. Госп-ва. Поза тим, на Україні діяли два т-ва, одно з яких було всеімперського маштабу — «Императорское Вольно-Экономическое Общество» (засноване 1765), а друге — «Императорское Общество Сельского Хозяйства Южной России» (з 1828), охоплювало Басарабську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську

Дім аґрокультури ім. Шевченка в Золотоноському р-ні на Полтавщині

губ. Існували ще губ. т-ва (Київське, Полтавське, Харківське, Херсонське): деякі з них утримували с.-г. виставки, нижчі с.-г. курси, аґрономічні лябораторії, видавали фахові часописи. У новіші часи існували пов. та місцеві т-ва. 1906 їх було 147, найбільше в Полтавській губ. (56). Ці т-ва були ліквідовані по революції, а дещо згодом — і активні в рев. роки Всеукр. Т-во Насінництва та Укр. Центр. С.-Г. Т-во в Києві, з 1918 перетворене у *Центр. С.-Г. Кооп. Союз* (Централ) (див.). Хоч аґрономічна праця тривала досить довгий час (земства провадили ґрунтові, статистичні й ін. досліди з другої пол. 19 в.) і перед революцією 1917 були вже очевидні добрі наслідки пляномірних заходів щодо піднесення врожайности гол. с.-г. культур, проте Україна до 1917—18 рр. не виступає в А. як окрема країна із своєрідними умовами сіль. госп-ва.

Піднесення укр. А. припадає на період 1918—29 рр., до поч. колективізації, коли укр. дослідники використовували широкі можливості н.-д. роботи, що було зумовлене конечністю для больш. влади інтенсивно відбудовувати сіль. госп-во. В ці роки орг-ція наук. А. на Україні набирає пляномірного характеру, обіймаючи різні її галузі. Створена була мережа метеорологічної служби. Розгорнулася ґрунтознавча робота, що дала в 1920-их рр. першу зведену карту ґрунтів України і 10 тт. «Матеріялів дослідження ґрунтів України». Укр. селекціонери створили ряд високоцінних сор-

тів с.-г. культур («українка», «кооператорка» та ін.). Наук.-дослідні станції (в 1927 р. — вже 35) працювали за єдиною програмою. Організовано було кілька заповідників (Асканія-Нова, цілинні степи Старобільщини, Надозів'я); визначне місце в н.-д. роботі зайняла проблема посушливости на півдні України та можливости засвоєння багатьох нових південних культур. З наук. установ, що сприяли розвиткові с.-г. науки, треба згадати: Другий відділ *УАН* (див.); *С.-Г. Науковий Комітет України* (див.), що видавав «Труди» й окремі праці великої цінности, як «Ботанічно-геогр. районізація України» (1925), «Фльора України» та ін.; с.-г. ін-ти Київський, Харківський, Одеський, що видавали свої наук. записки («Записки» Київ. та Харківського Ін-тів, «Вісті» Одеського Ін-ту); с.-г. наук.-дослідні станції, особливо Полтавська, Херсонська, Носівська, Харківська, Іванівська, Київська, що видавали свої праці. У Зах. Україні — НТШ. Одночасно на Зах. Україні діяло т-во «*Сільський Господар*» (див.), яке побіч праці з ділянки сучасної аґрономії мало й деяке наук. значення; т-во видавало чимало фахових книжок (понад 180), випускало часописи, с.-г. календарі (1928—44 — щорічно); 1927 було утворене Т-во Укр. Аґрономів. Наукова праця велась через Аґрономічну комісію при НТШ. На еміґрації аґрономічну науку репрезентувала *Укр. Госп. Академія — УТГІ* (див.).

Від другої пол. 1920-их рр. починаються переслідування укр. учених в УССР, а робота установ дедалі перебудовується в зв'язку з переходом до колективізації; праця н.-д. організацій підпорядковується поточним виробничим завданням, диктованим із Москви, і зазнає вузької галузевої спеціялізації. Н.-д. інститути на Україні підпорядковуються Всесоюзній Академії С.-Г. Наук у Москві (з 1929, спершу через Всеукр. Академію С.-Г. Наук, пізніше ліквідовану). Нині аґрономічні н.-д. ін-ти входять в Академію Наук УРСР. Їх праця, як і діяльність численних дослідних станцій іде в напрямі реалізації практичних завдань, поставлених владою. В останні роки — це, поза раніше початими дослідами, як вирощування нових сортів культур, боротьба з шкідниками, бур'янами й посухою тощо, також — створення полезахисних смуг, дальші спроби піднесення врожайности, засвоєння й поширення нових для України культур (чай, бавовна та ін. техн. культури, цитрусові і т. д.). Цілковита підпорядкованість визначеним із центру завданням, вузька спеціялізація і зв'язаність постійним контролем позбавляють А. на Україні можливостей вільно і широко розвиватися.

Видатніші діячі в галузі А. на Україні: Зайкевич Анастасій — один із піонерів дослідної праці над цукровим буряком на Україні; Виноградський С. — мікробіолог, Рожественський Б., визначний наук. діяч у галузі дослідної праці (Харків); ґрунтознавці: Ґедройц К., Набоких О., Махів Г., Крокос К.; Яната О., відомий працями з галузі прикладної ботаніки та ботанічної термінології; Богданов С., проф. Київ. Ун-ту; Колкуноз В., проф. Київ. Політехнічного Ін-ту, один з представників біологічного напряму в рослинництві; Слезкін П., проф. у Києві, автор багатьох монографій про цукровий буряк, зернові та ін. культури; Малюшицький М., проф. Київ. Політехнічного Ін-ту; Душечкін О., д. чл. АН УРСР, автор аґрономічних праць; брати Филиповські Олексій і Олександер, фахівці дослідної справи; Франкфурт С., організатор і завідувач мережі дослідних полів 1900—18; Сапєгін А., автор праць з генетики; Терниченко А., проф. хліборобства, редактор багатьох с.-г. часописів; садовод Л. П. Симиренко і директор Мліївської садово-городньої дослідної станції В. Л. Симиренко; Іваницький Б., проф. УТГІ, автор праць з лісознавства; Храпливий Є., гол. директор «Сільського Господаря», ред. багатьох часописів, автор праць із суспільної аґрономії; Павликовський Ю., автор праць із питань земельної реформи та тваринництва. В післявоєнну добу, крім деяких згаданих, над питаннями А. м. ін. працювали д. члени АН УРСР Василенко А., Власюк П., Гребень Л., Гришко М., Лисенко Т., Погребняк П., Соколовський О., Юр'їв В., чл.-кор. АН Звєрозомб-Зубовський Є., Старченко В. та ін.

С.-г. часописи. На підрос. Україні більшість с.-г. часописів виходила рос. мовою: «Хозяйство» (орган Южнорусского Общества Поощрения Сельского Хозяйства), «Земледелие» (журн. Киевского Общества Сельского Хозяйства), «Южно-русская с.-х. газета» (вид. Харьковского Общества Сельского Хозяйства з 1895), але після 1905 деякі почали виходити й укр. мовою: «Хлібороб» (Лубні 1905; Харків 1907—18), «Рілля» (Київ 1910—15, 1917—18); містили ст. на с.-г. теми часописи: «Рідний Край» (Полтава 1906—07, Київ — 1908—14), «Громадська Думка» (Київ 1905), «Рада» (Київ 1906—14), «Укр. Бджільництво» (Київ 1910—14), «Укр. Пасічництво» (Київ 1914—19); в 20-их рр. в УССР постали численні періодичні вид., зокрема «Вісник с.-г. науки та досвідної справи», «Сіль. Господар», «Вісник садівництва, виноградництва та городництва», «Укр. Аґроном», «С.-г. машина», «Механізація сіль. госп-ва», «Меліоративні питання» і ряд ін. у Харкові, «Вісник Пасічництва» в

Києві та ін. На Зах. Україні виходили «Сіль. Господар» (Львів—Ярослав 1925—44), «Укр. Пасічник» (1928—44), «Сад і Город» (до 1939), «Хліборобська Молодь» (1934—39), «Укр. Агрономічний Вісник» (1934—38) та ряд ін. Серед післявоєнних в УССР — місячники Держсільгоспвидаву УССР «Мічурінець», «Соціялістичне тваринництво».

Література: Адрес-календарь с.-х. обществ. Департамент Земледелия. 1905; Список с.-х. обществ, возникших в 1905 г. Департамент Земледелия. 1914; Романенко А. Як постав і працює хліборобський вишкіл Молоді. Л. 1933; Храпливий Є. Ширення с.-г. знань серед українців на зах.-укр. землях. Наук. Записки УТГІ, І. 1948; ЕУ І. Сільське господарство, стор. 1040—68.

О. Архімович

Агрономія земська, див. *Агрономія суспільна й державна.*

Агрономія суспільна й державна, сукупність заходів, що їх вживають або суспільні самодіяльні орг-ції, або органи місцевої самоуправи, або держава для піднесення агротехн. культури. В засаді ці заходи мають орг. і виховний характер, бо в остаточному результаті суб'єктом агротехніки є поодинокий с.-г. продуцент. Лише за центр.-плянованого госп-ва, що існує тепер в СССР, заходи держ. агрономії набирають здебільшого примусового характеру і стають складовою частиною с.-г. політики держави. Завданням А. с. д. є: 1. пропаґувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення госп-ва; 2. навчати раціональної агрикультури шляхом порадництва в техн. і орг. справах; 3. організувати допоміжні установи: склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, злучні пункти, шкілки, розсадники і т. п.; 4. провадити широкі орг. заходи, як комасація, меліорація, раціональні сівозміни; 5. давати екон. підставу для різних госп. поліпшень шляхом орг-ції постачання кредиту, с.-г. кооперації і т. ін.; 6. поширювати агрономічні знання за допомогою с.-г. шкіл, курсів, лекцій, с.-г. виставок, дослідних станцій і т. п.

В Росії існувало різке протиставлення між урядовим бюрократичним апаратом і суспільством. У наслідок цього земства стали творити земську агрономію, що саме й дістала назву суспільної чи гром. агрономії і що протиставлялася агрономічним заходам держ. влади. В Зах. Европі такого розриву між урядом і суспільством не було, тому там не вживався термін А. с. д. Держ. агрономічні заходи в Росії були в руках Мін-ва Землеробства і Держ. Маєтків, яке здійснювало свої завдання через урядових агрономів та інструкторів. Земська А. на Україні виникла з кін. 80-их рр. 19 в., коли херсонське земство створило ін-т пов. і губ. земських агрономів. На 1. 1. 1914 на Україні в 9 губ. було 1 683 гром. (земських і с.-г. т-в) агрономів.

Серед суто агрономічних заходів земств на першому місці стояли заходи щодо постачання с.-г. машин та приладдя, насіння й угноєння. В галузі шкільної с.-г. освіти земства зробили розмірно мало (перед війною 1914 р. 28 нижчих і лише одна середня с.-г. школа). Натомість велику увагу вони звертали на позашкільну агрономічну працю (лекції, виставки, роз'їзди агрономів і інструкторів по селах). В останні роки перед першою світовою війною на Україні стали засновуватися с.-г. т-ва і кооперативи. З розвитком цих т-в справа постачання відходила від земської агрономічної орг-ції, і земський агроном усе більше ставав організатором сіль. госп-ва. Остаточно цей напрям переміг на Всерос. агрономічному з'їзді в Києві 1913 р. Земська агрономія почала присвячувати більше уваги н.-д. і показовій праці серед хліборобського населення. На ґрунті земської агрономії розвинулася ціла наука А. с. д., найвидатнішим укр. представником якої був проф. К. Мацієвич.

В 1920-их рр., в період непу в УССР, в умовах одноосібного госп-ва й розвитку с.-г. кооперації, функції агронома здебільша не були особливо відмінними від попереднього періоду. Колективізація 1929 р. в ґрунті змінила стан речей, зробила агрономію знаряддям держ. і парт. апарату.

На Зах.-Укр. Землях А. с. виявлялася в орг-ції т-ва «Сільський Господар», яке діяло в Галичині, а за Польщі частково й на Волині (філія в Луцькому). Поляки мали окремі с.-г. т-ва (в Галичині — Małopolskie T-wo Rolnicze). А. д. належала за Австрії до компетенції гал. і бук. соймів і зосереджувалася при пов. виділах; держ. агрономів не було. За Польщі держ. агрономи були при воєводствах і повітах. Крім того, при воєводствах існували хліборобські палати, складені з виборних радних, які виконували функції посередників між с.-г. продуцентами, с.-г. пром-стю та Мін-вом Хліборобства, а також нагляду над А. с.

В УССР агрономічна орг-ція перетворилася нині на держ. апарат для керування й управління всім виробничим процесом сіль. госп-ва. На чолі цього апарату стоїть союзно-респ. Мін-во Сіль. Госп-ва (раніше Наркомат Земельних Справ). Радгоспи виділені з компетенції цього мін-ва й передані спеціяльному мін-ву (також союзно-республіканському). При обл. (крайових) виконавчих комітетах існують відділи сіль. госп-ва, а при сільрадах — с.-г. комісії. Крім того, існують с.-г. відділи ЦК КПСС і центр. комітетів окремих республік, а також обл. і районових комітетів партії. Сов. держ. і партійний апарат має чимало фахівців із високою й середньою агрономічною освітою. Особливу ролю

при проведенні заходів держави відіграють в СССР машиново-тракторні станції. Видатки на високі с.-г. школи провадяться за загальносоюзним бюджетом, на сер. і нижчі — за респ. Натомість майже всі видатки по безпосередній праці в галузі держ. аґрономії передані на місцевий бюджет: утримання дослідних станцій, показових пунктів, аґрономічної та зоотехн. мережі, майстерень; орг-ція меліоративних і гідротехн. робіт (що не мають загальнодерж. значення), ветеринарна допомога, аґроосвітня праця, боротьба із шкідниками сіль. госп-ва.

Література: Мациевич К. (Ашин К.) Общественно-агрономические этюды. Х. 1912; Мораческий В. Агрономическая помощь в России. Х. 1914; Дедусенко А. Агрономическая помощь населению Украины. Х. 1923; Храпливий Є. За хліборобську справу. Л. 1932; Мацієвич К. Аґрономія громадська. С.-Г. Енциклопедія. Л. 1939.

Є. Ґловінський

Аґротехніка, сукупність засобів обробітку й угноєння ґрунту та плекання с.-г. рослин. Метою А. як науки є обґрунтування засобів одержання високого врожаю, можливого за певних ґрунтових та кліматичних умов і при економній витраті роб. сили та засобів виробництва. Природні умови зумовлюють застосування різних комплексів аґротехн. засобів.

Розвиток А. міцно пов'язаний не тільки з розвитком природничих наук і техніки, але й з аґрарним устроєм та формами землекористування. Кріпацьке хліборобство кін. 18 і першої пол. 19 в. позначене було в масі госп-в найпримітивнішою А. Земельна реформа 1861 р. не створила сприятливих умов для розвитку А., бо сільські громади з їх постійними переділами землі відбирали у селянина, що не був власником своєї ділянки, стимули працювати над підвищенням урожаїв, і він лишався при тій самій трипільній системі, яка панувала навколо. Тож до поч. 20 ст. укр. селяни не заводили засобів А., запроваджуваних у великих поміщицьких госп-вах (особливо в буряківництві) і у дрібних землевласників-хуторян, які ставали принаймні на шлях поліпшення трипілля.

У кін. 19 й на поч. 20 в. заходами земської аґрономії (див. *Аґрономія суспільна й державна)* починають ширитися засоби нової А. через популяризацію с.-г. знань, орг-цію показових полів, прокатних і зерноочисних пунктів, злучних пунктів, надання кредиту для купівлі с.-г. машин і знаряддя, а далі створення кооп. т-в.

Земельна реформа Столипіна 1906—1910 рр., стимулюючи вихід селян із громад на «відрубні» госп-ва й хутори, сприяла далеко ширшому, ніж було доти, застосуванню засобів А. Носіями аґротехн. знань були гол. чином земські аґрономи і мережа с.-г. дослідних станцій, які мали відділи селекції с.-г. рослин, рільництва й тваринництва. На території більшої частини України доводиться рахуватися з недостачею атмосферних опадів, із швидкою й сухою весною, іноколи — з загрозою посухи. Тому А. України в перев. частині Лісостепу й в усьому Степу є А. сухого хліборобства, і праці більшости с.-г. дослідних станцій були і є спрямовані на вивчення засобів накупчення й збереження вологи в ґрунті. Передусім постала проблема вивчення значення ранніх парів, глибини оранки, поверхового розпушення ґрунту, своєчасного лущення ґрунту, ранньої зяблевої оранки та ін. (Полтавська, Одеська, Плотянська, Херсонська дослідні ст.). Велику увагу притягли питання органічного та мінерального угноєння, накупчення нітратів у ґрунті, впливу метеликових як попередників нітратного, фосфатного та калійного удобрень (Плотянська, Полтавська, Одеська, Херсонська, Носівська, Новозибківська ст.). Одеська дослідна станція вивчала глибини проникнення кореневої системи різних культур та режиму вологи кореневого шару ґрунту. Крім того, зусилля всіх дослідних полів і ст., а також мережі дослідних полів були спрямовані спеціяльно на вивчення аґротехніки окремих культур, наприклад: пшениці, цукрового буряка (мережа дослідних полів Т-ва Цукрофабрикантів), бавовни тощо.

Наслідком перенесення досвіду А. в сел. госп-ва перед першою світовою війною було розповсюдження вартісних сортів збіжжя, гол. пшениці, запровадження чорних і ранніх парів, поступовий перехід від трипілля до плодозміни з травосіянням, модернізація с.-г. реманенту (залізні борони, кращі плуги, культиватори, сіялки, косарки, жниварки, молотарки, віялки, трієри та ін.). Починається застосування штучних добрив; посилюється боротьба з бур'янами; поліпшується сел. худоба. Цей процес був відразу затриманий війною 1914—18 і революцією. Запроваджена большевиками політика «военного комунізму» за кілька рр. підірвала сіль. госп-во. Поліпшення настало в роки непу (1922—28), коли кооперація постачала селянам с.-г. реманент та збіжжя й посилилася праця дослідних і селекційних станцій, що виводили нові сорти культур, опрацьовували питання сівозмін, обробітку ґрунтів, угноєння, боротьби з бур'янами тощо. Виразне піднесення А. в умовах індивідуального госп-ва та вільної ініціятиви укр. селянства тривало лише до 1929 р., коли почалася колективізація. Відтоді система засобів А. як у наук. ділянці (див. *Аґрономія)*, так і в практиці входить у централізовані госп. пляни уряду СССР. Мережа с.-г. дослідних

станцій і настанова їх праці не раз мінялися залежно від політ. курсу ком. партії. Встановлюються обов'язкові завдання і техн. норми. Ця політика особливо посилюється в післявоєнну добу. Урядові постанови (зокрема з 20. 10. 1948 і з вересня 1953) нормують створення полезахисних смуг, орг-цію території із запровадженням травопільних сівозмін, систему обробітку ґрунту, догляд за посівами, реґулюють вживання органічних і мінеральних добрив, добір насіння, техніку посіву, механізацію збирання врожаю, розвиток системи зрошення полів, заходи до піднесення тваринництва. В останній час набувають обов'язкового поширення нові аґротехн. засоби — напр., яровізації, перехресного та ґніздового посіву, ґранульованого добрива, штучного доопилювання деяких культур і багато ін. Різними способами заохочення (почесні звання, преміювання і т. ін.) больш. влада намагається піднести продуктивність сіль. госп-ва. Однак сама система, відібравши у селян землю і важко їх експлуатуючи, позбавляє працівників зацікавлення і через це робить аґротехн. заходи мало ефективними. Доказом цього є офіційне визнання у вересні 1953 р. цілком незадовільного стану сіль. госп-ва в СССР, зокрема на Україні. *О. Архімович, І. Вакуленко*

Аґрус, аґрест (Ribes Grossularia L.), низький кущ з родини ломикаменевих. Плекається на городах і в садах, подекуди зустрічається в лісах Зах. України. Ягоди А. споживають свіжими і використовують у кондиторській промисловості.

Адальберт († 981), маґдебурзький архиєп. (968—81); 961 виїхав з доручення цісаря Оттона I до Києва для проповіді християнства, 962 повернувся.

Адам Бременський, Адам із Бремену († після 1081), нім. хронікар, автор хроніки „Gesta Hamburgiensis ecclesiae pontificum", доведеної до 1075 р., багатої на інформації про Київ та півн. країни.

Адамович Семен, ніженський протопоп, політ. аґент гетьманів Многогрішного і Самойловича, 1677 засланий на Сибір.

Адасовська Марія, див. *Заньковецька* Марія.

Адвентисти, протестантська секта, заснована В. Мюллером на поч. 19 в., найбільше поширена в Німеччині й Англії. Разом з ін. протестантськими сектами А. дісталися й на Центр. Укр. Землі переважно через нім. колонії.

Адвербіялізація, перетворення інших частин мови або цілих зворотів на прислівники. А. — живий процес сучасн. української мови, в наслідок цього часто не можна провести чіткої межі між прислівником і ін. частинами мови, що створює неминучі труднощі в правописі, напр., *зробити спочатку — з початку зими.*

Адвокатура, професія правних оборонців, заступників перед судом (лат. термін адвокат означає особу, «покликану» для оборони на суді); ін. значення слова А. — орг-ція адвокатів. Повірені в судових справах відомі здавна на землях, де мав силу Лит. Статут. Укр. Кодекс 1743 р. дає таке означення: «Адвокат, пленіпотент, прокуратор, повірений називається той, хто в чужій справі з чийогось доручення замісто доручителя на суді обстоює, відповідає і розправляється». Кодекс 1743 р. поділяє правних заступників на випадкових, які ведуть одну якусь довірену їм справу, і правних заступників-адвокатів, що при певних судах професійно ведуть чужі справи. Кодекс називає їх «присяжними повіреними». Ця назва перейшла потім до рос. кодексу 1864 р. Правним заступником міг бути кожний право- і дієздатний громадянин, крім осіб зганьблених, підозрілих, відлучених від церкви, невільників, жінок, жидів та ін. невірних, що могли вести лише справи своїх одновірців; судді и судові урядовці не мали права вести справи в судах, де служили; духовні особи могли заступати з доручення своїх начальників справи церков та манастирів. Адвокати професійні мусіли складати присягу й у деяких випадках вести справи за призначенням суду безплатно, якщо йшлося про вдів, сиріт, божевільних, незаможних людей тощо. Інститут присяжних повірених встановлювала і судова реформа гетьмана К. Розумовського 1763 р.

Вплив рос. законодавства в другій пол. 18 й на початку 19 в. неґативно позначився на практиці повірених; рос. урядові установи раз-у-раз безуспішно намагаються виступати проти несумлінности повірених — «ябедників». В першій пол. 19 в. у доборі приватних повірених існують обмеження, подібні до передбачуваних Укр. Кодексом 1743, але нема вимоги фахової освіти й проф. корпорації адвокатів. Після судової реформи в Росії 1864 р. на Україні виникла А. як інститут присяжних повірених, із високою правничою освітою і обов'язковою попередньою практикою в судах (або як помічників присяжних повірених), з вимогами щодо моральної фізіономії повірених і з професійним конституюванням на принципах самоуправління (адвокати кожної судової округи щорічно вибирали на заг. зборах раду із дисциплінарною владою як виконавчий орган корпорації для оборони прав адвокатського стану й збереження гідности адвоката). Цим А. на Центр. і Сх. Україні була наближена до стану її в зах.-евр. державах, зокрема й до стану А. на Зах.-Укр. Землях, де діяли судові установи Ав-

стро-Угорщини. У важливих карних справах закон вимагав обов'язкової участи адвоката як оборонця обвинуваченого; так само в цивільних справах перед вищими судами і у всіх справах перед найвищим судом; в справах приватноправних (цивільних) участь адвоката на суді за рос. судовим кодексом не була обов'язкова й залежала від волі сторони. Наявність незалежної А. на Зах. Укр. Землях сприяла формуванню в кін. 19 і в 20 в. багатьох діячів з-поміж адвокатів, які визначилися в парляментському житті й в орг-ції гром. установ і за австр. і за польс. влади. Рос. адміністрація ставила перепони зростанню впливів А., що завжди була в опозиції до суду: закон 1874 нормував стан «тимчасово» залишених приватних повірених, що не мали проф. орг-ції й лишалися під наглядом судів, де працювали; тоді ж було загальмоване дальше створення рад присяжних повірених, і в частині судових округ адвокати, позбавлені самоуправи, лишалися теж під наглядом округових судів. За «роз'ясненням» рос. Сенату 1881 була визнана за «несумісну» із званням присяжних повірених діяльність членів земських управ і нотаріюсів, — отже адвокатів влада усувала від можливости широкої громадської роботи. Тому на Центр. і Сх. Україні адвокати відіграли далеко меншу гром. і політ. ролю, ніж на Зах. Укр. Землях, за винятком небагатьох, як І. Шраг, сеньйор укр. адвокатів, М. Міхновський, М. Порш, Ф. Матушевський, М. Синицький, А. Яковлів, М. Ткаченко, Войткевич-Павлович та деякі ін. Після больш. окупації А. була спершу скасована, але перехід до непу, з ускладненням госп. життя, примусив сов. владу реставрувати А. 1922 р. як колеґію оборонців при губ. судах із щорічними виборами президії, що здійснювала дисциплінарний нагляд над чл. колеґії. В 1939 р. колеґії оборонців перетворено на колеґії адвокатів. Вони організуються в областях і діють під керівництвом відділу А. Мін-ва Юстиції; мають президії, які обираються загальними зборами.

Завданням сов. А. є юридична консультація, представництво інтересів сторін у цивільних справах і оборона в справах кримінальних. А. в СССР цілком пов'язана з системою сов. юстиції, яка не має незалежного суду, — отже не може бути мови про незалежність А.; це довели незчисленні прилюдні політ. процеси на підсовєтській Україні. В переважній же більшості випадків сов. А. взагалі усунена від розгляду політ. справ, бо судова процедура замінена адміністративними заходами і «вироки» схвалюються урядовцями МҐБ (раніше ҐПУ, НКВД). *А. Яковлів, М. Стахів*

Аделяїда (Adelaide), м. в Австралії, столиця стейту Півд. Австралія; 484 000 меш. (1954), в тому ч. бл. 3 000 українців, які живуть перев. на передмістях.

Адельгейм Євген (* 1907), укр. сов. критик і літературознавець; автор численних ст. в ж. «Життя й Революція», «Критика» та ін., кн. «Два драматурги» (1938), передмов до вид. укр. і зах. письм.; гостро критикований в період боротьби проти т. зв. «безрідного космополітизму».

«Адельфотес», граматика грец. мови, видана 1591 у Львові, складена студентами ставропігіяльної школи під керівництвом *Арсенія Грека*. Скомпільована за граматиками Ласкаріса, почасти Крузія, Кленарда, Мелянхтона, але важлива тим, що дає поруч грецького матеріялу слов'янські паралелі і спричинилася до розвитку граматичної термінології на Україні.

«Адельфотес»

Аджамка (V-13), с. на півд. сх. Правобережної височини; р. ц. Кіровоградської обл.

Аджигол (IX-16), гіркосолоне оз. в Криму б. Теодосії, площа — 7 км². Грязь оз. має лікувальне значення і застосовується в санаторіях Теодосії.

Адигейська Автономна Область, автономна обл. у межах Краснодарського краю, що охоплює частину Кубанського низу на лівім березі рр. Кубані й Лаби і Кавказького передгір'я; 4 400 км², 241 000 населення (1939 р.); заселена адиґейцями (¼), росіянами й українцями.

Адигейці, або черкеси (себе звуть адиґе), один із мохаммеданських народів Півн.-Зах. Кавказу, бл. 90 000 осіб, мова якого належить до півн.-зах. галузі (абхазо-адиґейської) іберійсько-кавказьких мов; під кін. 18 в. А. заселювали півд. Кубанщину й Чорноморське узбережжя, але під тиском рос. адміністрації та рос. і укр. колонізації багато їх виеміґрувало в Туреччину (перев. 1860 р.); тепер А. розселені в 2 автономних обл.: Адиґейській і Черкеській (див.), утворюють етнограф. о-и на Кубанщині (особливо на півд. від м. Краснодар) і Ставропільщині серед українців та росіян.

Адлер (X-20), с. м. т. і чорноморська пристань на кавказькому побережжі, на межах укр. етногр. території; р. ц. Краснодарського краю. Курорт; в околиці садівництво, тютюнництво, плянтації чаю.

Адлерфельд (Adlerfeld) Ґустав (1671—1709), шведський історик, брав участь у поході Карла XII й загинув під Полтавою; автор «Воєнної історії Карла XII», доповненої и виданої небожем А. Карлом-Максиміліяном.

Адміністративне право на Україні. Під А. п. звичайно розуміють ділянку держ.-правного порядку, що охоплює стосунки, пов'язані з порядком і формами діяльности органів внутр. урядування. В свою чергу, під останнім розуміється керівна діяльність держ. органів, за винятком законодавства, судівництва, зовн.-політ. ділянки і сфери виключної компетенції верховної держ. влади. Щодо орг-ції системи урядування на укр. землях у різні іст. періоди — див. ЕУ I, розділи «Держ. право» (стор. 636—47); «Держ. устрій Укр. Держави в 1917—20 pp.» (стор. 647—53); «Україна в складі Російської Імперії 19—20 ст.» (підрозділ «Держ. устрій і місцева адміністрація», стор. 479—82); «Устрій укр. земель у складі Австро-Угорщини» (стор. 494—98); «Устрій сов. України в складі СССР» (підрозділ «Центр. і місцеві органи влади УССР», стор. 673—75).

Джерелами А. п. є загальні й спеціяльні законодавчі й ін. нормативні акти. В царській Росії адміністративне законодавство було частково кодифіковане в «Уставе предупреждения и пресечения преступлений». В УССР джерелами А. п. вважаються: 1) конституції СССР і УССР; 2) закони СССР і УССР; 3) укази Президії Верховного Совета СССР і Президії Верховного Совета УССР; 4) статути в окремих галузях урядової діяльности; 5) постанови советів міністрів СССР і УССР; 6) накази й інструкції міністрів в СССР і УССР; 7) рішення й розпорядження місцевих советів і їхніх виконавчих комітетів. УССР — єдина з усіх сов. республік, де адміністративне законодавство частково (в ділянці публічного спокою й порядку) кодифіковане у вигляді «*Адміністративного кодексу УСРР*», виданого 12. 10. 1927.

В ряді держав передбачено особливий судовий порядок розв'язання суперечок, безпосередньо пов'язаних із діяльністю в ділянці урядування (т. зв. адміністративна юстиція). В Рос. Імперії окремого адміністративного судівництва не було, лише скарги на діяльність міністерств подавались до 1 департаменту Сенату. Він же розглядав суперечки між судовими органами і між ними та органами місц. самоврядування.

В Австрії існував з 1875 р. адміністративний суд („Verwaltungsgerichtshof"), куди подавалися скарги на діяльність адміністративних органів.

В УНР утворений законом Центр. Ради з 17. 12. 1917 Генеральний Суд мав у своєму складі Адміністративний Відділ, який при реорганізації в Гетьманській Державі Ген. Суду на Державний Сенат 8. 7. 1918 був перейменований на Ген. Адміністративний Суд. Директорія УНР повернула стан, створений законом з 17. 12. 1917. В УССР окремої адміністративної юстиції не існує. Певні елементи її можна вбачати в деяких функціях нагляду з боку прокуратури над органами урядування, а також в оскаржуванні деяких дій цих органів перед судами, як, наприклад, неправильності в списках виборців, відмовлення зареєструвати когось як господаря будівлі тощо.

Література: Грибовский В. Государственное устройство и управление Российской Империи. О. 1913; Jellinek W. Verwaltungsrecht. 1931; Яковлів А. Основи конституції УНР. Париж 1935; Чубатий М. Огляд історії укр. права. Мюнхен 1946—47 (циклостиль); Окиншевич Л. Лекції з історії укр. права. Мюнхен 1947 (циклостиль); Юрченко О. Чинне право в Україні. Мюнхен 1948 (циклостиль); Студеникин С., Власов В., Евтихиев И. Советское административное право. М. 1950.

О. Юрченко

«Адміністративний кодекс УСРР» 1927 р., основне джерело чинного адміністративного права на сов. Україні: один із небагатьох самобутніх проявів держ.-адміністративної діяльности уряду сов. України, — аналогічного кодексу немає ні в РСФСР, ні в ін. республіках СССР. АК був складений правничою комісією (1926), затверджений Всеукр. Центр. Виконавчим Комітетом 12. 10. 1927 р. і набрав сили з 1. 2. 1928 р. Складається з 528 артикулів, об'єднаних в 15 «поділах»: заходи адміністративного впливу; громадянство, його набуття і втрата; правила про культи; прилюдні видовища, розваги й гри; користування держ. прапором і печатками та ін. Через те, що централізаційні тенденції в СССР проявилися найбільше в ділянці адміністративного права (дедалі більше утворення «загальносоюзних» органів держ. адміністрації), лише частина постанов АК зберегла свою силу. Останнє офіц. вид. АК опубліковано 1935 р.

Література: Адміністративний кодекс УСРР. Текст та поартикульний коментар. За ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. З передмовою Р. Балицького. Юридичне в-во НКЮ УСРР. 1928. Фалькевич І. та Житловський І. Адміністративний кодекс УСРР в запитаннях та відповідях, порадник для вузів та радустанов. ДВУ. Х. 1929. Verwaltungsgesetzbuch der Ukraine von 1927 (вступна ст. В. Дурдиневського і переклад повного тексту на нім. мову): Zeitschrift für Ostrecht. Osteuropa-Institut in Breslau. Heft 10—11. Берлін 1928; Студеникин С., Власов В., Евтихиев И. Советское административное право. М. 1950.

Б. Цюцюра

Адміністративно - територіяльний поділ українських земель. Початки такого поділу можна вбачати в землях-князівствах Київ. держави: Київська, Чернігівська, Переяславська, Турово-Пинська, Волинська, Галицька, які ділилися на волості, що здебільшого були малими князівствами. Виразно про А.-т. п. укр

Адміністративно-територіяльний поділ українських земель на 1955

1 - Кордони держав і союзних республік. 2 - Границі областей, країв і воєводств. 3 - Границі автономних республік і автономних областей. 4 - Межі округ (в Молдавській ССР і Чехо-Словаччині). 5 - Кордони УССР на півд. сході до 1925 р. 6 - Столиці держав. 7 - Обласні міста.

Назви деяких адміністративно-територіяльних одиниць. 1 - Волинська область. 2 - Закарпатська область, 3 - Адигейська А. О., 4 - Черкеська А. О., 5 - Кабардинська АССР, 6 - Північно-Осетинська АССР, 7 - Дагестанська АССР, 9 - Кримська область. М. - Молдавська ССР, CS - Чехо-Словаччина, H - Угорщина, B - Болгарія.

земель можна говорити за Поль.-Лит. держави: держава ділилася на воєводства, що, в свою чергу, ділилися на повіти, або на землі; таких воєводств на укр. землях було 9: Руське (Львівська, Галицька, Перемиська, Сяніцька і Холмська землі), Підляське (Мельницька, Більська й Дорогичинська землі), Белзьке (Бузький, Городельський і Грабовецький пов.), Волинське (Володимирський, Луцький і Крем'янецький пов.), Подільське (Кам'янецький, Червоногородський і Лятичівський пов.), Брацлавське (Брацлавський і Вінницький пов.), Київське (Київський, Овруцький і Житомирський), Чернігівське (зформоване в 1630 р.) — всі в складі Польщі, а також Берестейське воєводство (Берестейський і Пинський пов.) — в складі Литви (див. ще ЕУ I, стор. 448 — карта).

У державі Богдана Хмельницького адміністративно-територіяльними одиницями були полки, що ділилися на сотні; на Правобережжі були полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький і Київський; на Лівобережжі — полки: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніженський і Чернігівський. Після того, як Правобережжя відійшло до Польщі, Лівобережна Гетьманщина ділилася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніженський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Запоріжжя ділилося на 8 паланок. Слобідська Україна в кордонах Моск. держави ділилася на 5 полків: Охтирський, Харківський, Ізюмський, Сумський і Острогозький; осідком моск. воєводи був Білгород (див. ще ЕУ I, стор. 448 — карта).

Після знищення гетьманату Росія скасувала поділ на полки, завівши поділ на губернії (на перехідний час — на намісництва); в 1764 був скасований поділ на полки на Слобожанщині й організовано Слобідсько-Укр. губ., на Півд. Україні — Новоросійську і з 1774 — Озівську (до 1782); у 1782 укр. землі під Росією ділилися на 5 намісництв: Київ., Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське й Катеринославське. Після зайняття Правобережжя (1793 і 1795) заведено губ. Київ., Подільську й Волинську, що з них утворено Київ. ген.-губернаторство; 1796 р. із земель Гетьманщини рос. влада організувала Малоросійську губ., поділену в 1802 на Чернігівську й Полтавську, які до 1835 становили Малоросійське ген.-губернаторство; тоді ж велику Новоросійську губ. поділено на 3: Миколаївську (незабаром перейменовану на Херсонську), Катеринославську і Таврійську (із Кримом). Після прилучення Басарабії (1812 р.) постало на деякий час Новоросійсько-Басарабське ген.-губернаторство — із губ. Херсонської, Катеринославської й Таврійської та Басарабської обл.; 1835 Слобідсько-Укр. губ. перейменовано на Харківську.

Таким чином на поч. 19 в. корінні укр. землі ділилися на 9 губерній: Волинську, Подільську, Київ., Чернігівську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську. Крім того, частина укр. земель входила і до ін. губ.: на зах. — до Люблинської й Сідлецької, з яких 1913 організовано Холмську губ.; на півд.-зах. — до Басарабської, на півн. — до Ґродненської й Менської, на півн.-сх. й на сх. — до Курської, Воронізької й Обл. Війська Донського; на Передкавказзі суцільна й мішана укр. територія складала майже цілі Чорноморську й Ставропільську губ. і Кубанську и Терську області. З 1861 р. найменшими адміністративно-територіяльними одиницями на Україні стали волості (на Холмщині й Підляшші з 1815 — ґміни). Укр. землі під Австрією входили до складу «коронних країв» — Галичини й Буковини — і ділилися на округи («циркули»), згодом на пов., які складалися з громад (див. також ЕУ I, стор. 24 — карта). Укр. землі під Угорщиною входили до складу т. зв. комітатів (жуп): Мармароського, Береговського, Угочського, Ужгородського, Земплинського, Сарижського і Спижського, що ділилися на повіти, а повіти — на громади.

В Укр. Державі залишався давній А.-т. п. на губ. й повіти; закон Укр. Центр. Ради з 2. 3. 1918 р., щоправда, встановив новий адміністративний поділ на землі в ч. 30, але він не був зреалізований; в ЗОУНР залишався кол. поділ на повіти.

Большевики залишили в перші рр. окупації України старий А.-т. п., однак на півд. сх. створили нову Донецьку губ. (з центром у Бахмуті), півн. частину Таврійської губ. прилучили до Катеринославської й Одеської (кол. Херсонської губ.), а з півд. створили Кримську АССР (про величину і границі УССР див. ЕУ I, стор. 25). В 1924—25 рр. проведений був новий А.-т. п. на округи (53), р-ни й сільради і відокремлено в кордонах УССР Молдавську АССР. Незабаром число округ зменшилося до 41, при чому Таганрізьку і Шахтинську округи відірвано від УССР і прилучено до Російської СФСР. На 1. 1. 1929 УССР мала такі округи: на Поліссі — Волинська, Глухівська, Конотіпська, Коростенська, Чернігівська; на Правобережжі — Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Уманська, Кам'янецька, Київська, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Шевченківська, Шепетівська; на Лівобережжі —

Кременчуцька, Куп'янська, Лубенська, Ніженська, Ізюмська, Полтавська, Прилуцька, Роменська, Сумська, Харківська; в Степу — Зінов'ївська, Маріюпільська, Мелітопільська, Миколаївська, Одеська, Первомайська, Старобільська, Херсонська і Молдавська АССР; у Дніпровському пром. районі — Дніпропетровська, Запорізька, Криворізька; в Донецькому басейні — Артемівська, Луганська, Сталінська; в той час УССР мала 579 р-нів. Такий самий поділ на округи існував на Півн. Кавказі (до укр. етногр. земель належали повністю округи: Армавірська, Кубанська, Майкопська, Сальська, Ставропільська, Сунженська, Таганрізька, Терська, Чорноморська, частково — Донецька, Донська, Шахтинсько-Донецька, Адиґейсько-Черкеська А. О., Кабардино-Балкарська А. О.). у Кримській АССР було 10 малих округ; у Білоруській ССР українцями були заселені частини Мозирської і Річицької округ; поділ на округи на Курщині й Вороніжчині почався лише в 1928 р.

В 1931—32 рр. в СССР проведено новий, донині чинний поділ на області, р-ни й сільради. УССР була поділена спершу на 7 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська, Донецька й Молдавська АССР) і на 358 р-нів; згодом число областей зросло до 13 в 1938 р. (див. ЕУ І, стор. 26 — карта) і до 16 з 526 р-нами і 59 міськ. р-нами в 1939 р.; воно згодом ще збільшилося в наслідок приєднання Зах. України, при чому від УССР відійшла Молдавська АССР, перетворена 1940 р. на Молдавську ССР. Останні зміни А.-т. п. укр. земель в СССР сталися в 1953 р., коли Ізмаїльська обл. була приєднана до Одеської, створена нова — Черкаська, приєднана до УССР Кримська область, а поза межами УССР на укр. етногр. пограниччях із Курської й Воронізької обл. виділено нову — Білгородську, з Ростовської — Каменсько-Шахтинську, а на території Білоруської ССР області півд. Білоруси об'єднано в Берестейську й Гомельську області. Таким чином до складу УССР тепер входить 26 областей: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Дрогобицька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Сталінська, Станіславська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська, Черкаська, 782 сіль. р-нів і 275 міст (в тому числі 1 респ. підпорядкування і 80 — обласного). Поза межами УССР на укр. етногр. території лежать частини областей: в Білоруській ССР — Берестейської й Гомельської, в Російській СФСР — Воронізької, Курської, Білгородської, Ростовської, Каменсько-Шахтинської, Грозненської і Краснодарського та Ставропільського країв.

Зах.-укр. землі, що входили між двома світовими війнами до складу Польщі, ділилися на воєводства, повіти і збірні громади (волості); землі, що були під Румунією — на повіти і громади; Закарпаття в кордонах Чехо-Словаччини обіймало т. зв. Підкарпатську Русь і сх. частину Словаччини й ділилося на повіти і громади (докладніше в ЕУ І, стор. 25-28 і карти на стор. 26-27).

В. Кубійович

Адріянова-Перетц Варвара (*1888), історик давньої укр. і рос. літератури, фольклору й театру, чл.-кор. АН УРСР та АН СССР; численні праці, зокрема «Евангелие Фомы в старинной украинской литературе», «Житие Алексея человека Божия» (1917), «До історії пародії на Україні в 18 в.» (1924), «Сцена та костюм в укр. театрі 17—18 вв.» (1925), «Очерки поэтического стиля древней Руси» (1947) та ін.

Адріятична раса, або ядранська, див. *Раси.*

Азалія понтійська, див. *Бердулян.*

Азара (Azara), м. в Арґентіні на р. Уруґвай у провінції Місіонес; бл. 1 000 українців.

Азбест, мінерал, магнезіяльний гідросилікат з родини хризотил-серпентинів ($H_4Mg_3Si_2O_9$), вогнетривкий, придатний для будів.-шиферної пром-сти; родовища: Тхач-Бабук, Беден (Лисий), Худес, розташовані в р-ні приток р. Кубані — Великої Лаби, Білої, Худесу; здобування не розвивається в наслідок конкуренції уральського азбесту.

Азбесто-цементна промисловість, на Україні слабо розвинена через брак азбесту (єдине родовище на Кубані б. Лабинської). Азбошиферні зав-и, що виробляють вогнетривкий покрівельний матеріял (етерніт), є в Києві і Краматорському.

«Азбука-граница», назва букваря на Україні в 15 в., де абетка подавалася у формі вірша. Перші літери вірша складали абетку; перед віршем висувалася його перша літера «на границю» (звідси й назва).

«Азбучна війна» (також «азбучна завірюха»), рух гал. українців, викликаний 1859 р. спробою австр. уряду (мін. освіти Л. Тун) ввести під впливом гал. намісника графа А. Ґолуховського латинку для укр. абетки. Проєкт латинки для укр. письма, вироблений *Їречком,* мав бути затверджений комісією, складеною з визначних укр. діячів, двох нім. урядовців, намісника Ґолуховського й Їречка. Більшість укр. членів комісії висловилася проти латинки (Головацький, Лозинський, Малиновський), й у висліді прийнято зреформований правопис на осно-

вах кирилиці. Хоч і затверджений мін-вом освіти в Відні й приписаний для шкіл і духівництва розпорядженням львівського намісництва, він викликав опір укр. громадянства зах. земель, і 1861 австр. уряд скасував усі свої розпорядження, лишаючи справу правопису самим українцям. А. в., хоч і ведена на вузькому відтинкові, внесла деяке пожвавлення в культ. життя Галичини 50-их рр.

Література: Франко І. Азбучна війна в Галичині. ЗНТШ, CXIV—CXVI; «Азбучна війна» в Великій історії України Крип'якевича І. — Голубця М.; Сімович В. Йосиф Іречек і укр. мова (До азбучної завірюхи 1859 р.). Праці Укр. Вис. Пед. Інституту М. Драгоманова в Празі, II. Прага 1932. *Я. Р.*

Азів, Азівське море, див. *Озів, Озівське море*.

Азільська доба, один із ступенів євр. епіпалеоліту (20 000—15 000 р. тому, назва від Mas d'Azil у Франції), що у Сх. Европі розвинулася як Azilo-Tardenoisien з оріньякської культури на Україні (Київ, Журавка, Шан-коба в Криму).

Азовсталь, див. *Озівсталь*.

Азовський Микола (1903—47), маляр, студіював у Київ. Художньому Ін-ті у М. Бойчука і Ф. Кричевського; працював у Харкові й у Донбасі; з 1939 р. — у Львові, пізніше на еміграції, помер у Буенос-Айресі; портрети, пейзажі, театральні декорації; один із творців укр. ґоблену; виставки на Україні, в Парижі, Копенгаґені, Філядельфії й ін. Серед творів м. ін.. «Робітники Донбасу», «Шевченко на засланні», «Кармелюк», «Жнива» (див. ЕУ І, стор. 830, таблиця XVIII).

М. Азовський

Азойська ера, див. *Геологія України*.

Азотно-добривна промисловість, промисловість, що виробляє штучні азотні добрива і вибухові речовини для воєнних потреб; використовує як сировину коксовий газ, тому на Україні розвинена в Донбасі (а.-д. комбінат у Горлівці, азотний завод у Сталіному) і на Придніпров'ї (а.-д. завод у Дніпродзержинському), де розташована коксохем. пром-сть; А.-д. п. на Україні виробляє два види добрив: амоніякову салітру і сульфат амонію, а також працює і для воєнних цілей.

Азрікан, співак, драматичний тенор, виступав в укр. оперових театрах у 1930-их рр.

Аїр, лепеха, татарське зілля, шувар (Acorus calamus), трав'яниста, багаторічна рослина з родини ароїдних, росте по берегах річок і озер. Вивар з корняка А. вживається проти шлункових хвороб, олія — в парфумерії і при виготовленні лікерів.

Айва звичайна (Cydonia vulgaris Pers.), кущ або деревце з родини трояндуватих, має рожеві квітки; плід помаранчово-жовтий, споживається переважно на конфітуру; на Україні (крім півн.) А. плекають по садах.

Айвазовський Іван, див. *Гайвазовський Іван*.

Айдар, ліва притока сер. Дінця, довж. — 220 км, несудноплавна.

Айзенштох Ярема (*1900), сов. літературознавець; праці з історії укр. літератури 19 в.: редаґування й коментування текстів та статті про Котляревського й «котляревщину», Квітку-Основ'яненка, Гулака-Артемовського, Шевченка, Манжуру, Щоголева, Коцюбинського та ін.

Айлант, Боже дерево, китайський ясен (Ailanthus glandulosa Desf.), дерево, плекають на півд. Україні як декоративне і використовують для закріплення ярів.

Айналов Дмитро (1862—1939), дослідник мистецтва княжої доби (Херсонес у Криму, Десятинна церква й Св. Софія в Києві, Св. Спас у Чернігові); «Киево-Софийский собор» (1889), «История древне-русского искусства» (1914).

Айнштайн (Einstein) Альберт (1879—1955), світової слави фізик, д. чл. НТШ.

Ай-Петрі (IX—15), один із верхів Кримських гір, висотою 1 233 м, в околицях м. Алупки; круто спадає в море.

Ай-Петрі

Айстра, назва двох родів декоративних рослин — Aster і Callistephus chinensis — з родини кошичкоцвітних, з багатьма відмінами, залюбки плекаються на Україні заради різнобарвних квітів.

Ай-Тодор (IX—15), ріг на півд. березі Криму, 8,5 км. на півд. зах. від Ялти; вапнякова віднога гори Могабі; висота — 88 м. Спадає до моря крутим обривом.

Айхгорн (Eichhorn) Герман (1848—1918), нім. фельдмаршал, 1918 головнокомандувач нім. військ на Україні. 6. 4. 1918 без порозуміння з Укр. Центр. Радою видав наказ до населення України щодо засіву полів, чим викликаний був конфлікт із укр. урядом; 25. 4. — наказ про нім. польові суди; великою мірою відповідальний за політику репресій на Україні і за

перетворення союзних нім. військ на окупантів. Вбитий у Києві рос. есером Донским у липні 1918.

Айя (IX—14), ріг на півд. березі Криму, 13 км на півд. сх. від Балаклави. Прямовисна скеля над морем, висота — 587 м.

Академическій Кружок, студентське т-во москвофільського напряму у Львові в другій пол. 19 в. (з 1870 р.); орган «Друг».

Ай-Тодор

Академізм, мист. напрям під впливом наслідування античних клясичних форм, віддалений від реального життя; плекався в мист. академіях, зокрема в Петербурзі, Кракові, Відні, Парижі, де студіювали укр. мистці. У Петербурзькій Академії в 19 в. проти А. виступали поступові мистці, перев. українці: Т. Шевченко, Крамський, Литовченко, Ярошенко, Рєпін та ін.

Академічна Бесіда, перше укр. статутове студентське т-во у Львові (1870—71), народовецького напряму; влилося в «Дружескій Лихвар».

Академічна гімназія у Львові, найстаріша укр. гімназія в Галичині і на укр. землях взагалі; заснована 1784 разом з ун-том як його складова частина, А. г. була фактично продовженням т. зв. акад. гімназії Єзуїтів (з 1591), з 1774 — цісарсько-королівської, 1776—84 — терезіянської королівської держ. гімназії. Викладова мова до 1849 р. латинська з допомогою нім., потім нім., з 1867 — укр. в 4 нижчих, з 1874 — в усіх клясах; спочатку 5, згодом 6 кляс; з 1849 р. 8-клясна клясична гімназія, пізніше з паралельними відділами гуманістичного типу. Після реформи 1932 р. реорганізована на 4-річну заг.-осв. гімназію і 2-річний ліцей (хоч поль. уряд скасував назву А. г., але в поточній мові вона збереглася). А. г. мала репутацію найкращої укр. сер. школи. Директорами були видатні педагоги: о. В. Ільницький, Е. Харкевич, І. Кокорудз, М. Сабат та ін. Між учителями — автори підручників, науковці, письм., гром. діячі. Ч. учнів — на поч. 20 в. — понад 1 000, в 1921—31 бл. 500—800, приватистів — бл. 100. З А. г. вийшли сотні духовних і світських діячів на різних ділянках нац. життя. За сов. влади А. г. перетворено в десятирічку.

Література: Лукіянович Д. Екскурз. Наша Школа. 1913; Андрохович А. Із минулого академічної гімназії у Львові. Укр. Школа, VII—IX. 1926; Держ. гімназія з укр. мовою навчання у Львові. Звідомлення за шкільні рр. 1921—31 і 1931—32. Л. 1932. *М. Т.—П. П.*

Академічна Громада, студентське т-во у Львові (1896—1921), що виникло з об'єднання Академічного Братства і «Ватри»; мала добре розбудовані гуртки й наук. секції. Орган — «Молода Україна». Завмирає на деякий час по сецесії 1902 р. З 1908 р. — широка осв. робота серед селян і міщан (доповіді, курси, допомога читальням, вид. «Дешевої Бібліотеки»). Закрита поль. владою в зв'язку з переслідуванням таємного ун-ту.

Академічне Братство, студентське самодопомогове і самоосв. т-во у Львові (1882—96) із соц. забарвленням; організовувало вакаційні прогулянки з доповідями, фахові гуртки. Разом із «Ватрою» перетворилося на Академічну Громаду (1896).

Академічні театри, назва, присвоєна спеціяльною постановою сов. уряду кільком найвизначнішим театрам, що займають привілейоване становище; на Україні до А. т. належать Київ., Одеський та Харківський театри опери і балету, а також драматичні театри ім. Франка в Києві та ім. Шевченка (кол. Березіль) у Харкові.

Київський Держ. Акад. Драматичний Театр ім. І. Франка

Академія Архітектури УРСР, заснована в Києві 1945 р. на чолі з акад. В. Заболотним для дослідів архітектури (А. А. щільно пов'язана з Академією Архітектури СССР і керується з Москви через Управління в справах архітектури в УССР); до її складу входять ін-ти: теорії й історії архітектури, містобудівництва, архітектури споруд, будівельної техніки, художньої промисловости, монументального живопису та скульптури, ряд лябораторій і творчих майстерень та ін. А. А.

підпорядковані наук. бібліотека, музей архітектури, Софійський заповідник, панорама «Стародавній Львів», експериментально-будів. полігон та ін.; вид.: «Праці», «Вісник А. А.» (з 1946), «Архітектура і будівництво» (з 1953). *В. С.*

Академія Архітектури УРСР (кол. митрополичий будинок)

Академія Наук УРСР, див. *Українська Академія Наук.*

Акафіст, одне з христ. сх. всенародних богослужень візантійського походження, присвячене звеличенню Христа, Богородиці чи святих. А. не зв'язаний із жадним часом дня чи року, читається священиком стоячи (звідси його назва — «несідальний»). На Україні постали А. Покрову Матері Божої та деяким святим. Найпоширеніші на Україні А. Пресвятій Богородиці, на різні свята та св. Миколі. А-и мають багато вид. у Правос. і Кат. Церкві.

Акація біла, гороховик (Robinia pseudoacacia L.), листяне дерево з родини стручкових, до 25 м висоти. Невибаглива на ґрунт, відзначається швидким ростом, посухостійка, тому широко вживається для залісення степів, закріплення пісків, деколи всуміш із сосновими лісами; застосовують декоративні насадження А. Деревину А., тверду й витривалу, вживають при водних спорудах (відпорна на гниття), у стельмастві тощо.

Акація жовта, чипуга (Caragana arborescens L.), колючий кущ із родини стручкових 2—3 м висоти, походить з Азії. Через невибагливість на ґрунт і підсоння та велику відпорність на Україні використовується для залісення степів, часто як живопліт.

Акерович Петро (13 в.), укр. архиєп. 1245 брав участь у Ліонському Вселенському Соборі, висланий туди кн. Михайлом чернігівським або Данилом галицьким, щоб оповісти про тат. небезпеку.

Акіменко (Akimenko) Теодор, див. *Якименко* Федір.

Акінфієв Іван (1851—1919), дослідник фльори Катеринославщини й Кавказу.

Аккерман, давня назва *Білгорода Дністрового.*

Ак-Мечеть, кол. назва с. *Чорноморське* в Криму.

Акмолінська область, у півн. частині *Казахської ССР* (див.), 152 700 км²; у півн. частині обл. уздовж р. Ішим і зал. лінії — смуги укр. поселень; українці становили 1926 р. до 30% всього населення (понад 30% росіян, менше 30% казахів).

Акробатика, давній вид спорту, відомий на Україні ще з княжих часів, коли в ньому вправлялися скоморохи. В УССР А. включена в комплекс *ГПО* (див.) та практикується як самостійний рід фізкультурного розвитку у всій спорт.-масовій роботі.

Акростих, вірш, що в ньому початкові літери рядків утворюють якесь слово; А. належав до найпоширеніших форм в укр. поезії доби барокко; в А. залишили свої імена численні автори віршів 18 ст. (в «Богогласнику», в рукописних збірках та ін.).

Аксай (VI—25), с. Кругликівського р-ну Сталінградської обл., укр. етногр. острів (1926 р. бл. 13 000 українців).

„Akta grodzkie i ziemskie", збірка іст. документів і матеріялів львівського крайового архіву Бернардинів; з 1868 до 1935 видано у Львові 25 тт.; збірка має велике значення як джерело для вивчення внутр. історії зах. укр. земель, починаючи з 14—15 вв.

Актасиське озеро (IX—16), солоне самоосадне оз. в Криму, на зах. від Керчі; площа — 40 км².

Акти громадянського стану, є визначенням записів фактів народження, смерти, шлюбу, розлуки, усиновлення, зміни прізвищ та імен, які провадять відповідні установи (церковні, держ. або муніципальні). На укр. землях в Росії й Австрії (згодом Польщі) реєстрацію фактів народження (власне, охрищення або ін. рел. обряду, зв'язаного з народженням), смерти й шлюбів провадили церк. органи (парафії) або рел. громади (жид.). За законами Рос. Імперії це правило не стосувалося до сектантів (а до 1905 р. і старообрядців), щодо яких згадані записи провадила поліція. В Укр. Нар. Республіці й Гетьманській Державі діяли закони про А. г. с. попередніх режимів (рос. й австр.). В УССР 1919 р. був запроваджений «Кодекс законів про шлюб, родину й опіку», що відтворював відповідний кодекс 1918 р. в РСФСР. Реєстрацію А. г. с. провадять по містах районові й міські відділи записів А. г. с. (див. *ЗАГС*), в сіль. місцевостях — сіль. і селищні совєти. Керівництво й нагляд за працею місц. відділів А. г. с. належить відділові А. г. с. Мін-ва Внутр. Справ УССР, підпорядкованому відділові А. г. с. Мін-ва Внутр. Справ СССР. *О. Ю.*

«Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею», I—V (Петербург, 1846—53), збірники документів з історії України, Білоруси й Литви за період 1340—1699 рр.

«Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею», I—XV (Київ, 1863—92), збірники документальних матеріялів, присвячених переважно історії України й Білоруси в 13—17 вв., за ред. М. Костомарова (тт. I—IX, XII—XIII) і Г. Карпова (тт. X, XI, XIV—XV).

Актюбінськ, м. в Казахській ССР на р. Ілек (притока Уралу), обл. центр; у м. її па околицях багато українців (1926 в А. на 20 900 меш. — 5 200 українців, або 25%).

Актюбінська область, півн.-зах. частина *Казахської ССР*, розташована в передгір'ях півд. Уралу й Арало-Каспійського низу, 298 000 км²; гостро континентальний сухий клімат; півн. частина, вища й вологіша, заселена перев. українцями, які займаються сіль. госп-вом, інші р-ни — пустельні степи, заселені казахами; 1926 р. в А. о. українці становили 25% населення, казахи — 60%, росіяни — 12% й ін. — 3%.

Акузатив, знахідний відмінок. Головні функції в укр. мові — показувати прямий об'єкт, міру і тривалий час. Окреме закінчення має тільки в імен жіночого роду на голосний, в середньому роді збігається з називним, у чоловічому — з родовим для назв істот, з називним для інших слів, у множині всіх родів збігається з родовим для назв осіб, з називним для інших слів, хоч назви тварин іноді мають теж форму родового відмінка.

Акула-катран (Squalus acanthias L.), до 1,5 м довж., хижа чорноморська риба з родини колючих акул, що живиться дрібною рибою, в тім ч. сардинками, бичками й оселедцями.

Акушерство, наука, що вивчає вагітність, пологи та методи доцільної допомоги під час пологів. Здавна допомогу при пологах подавали жінки-повитухи, що на практиці навчалися від ін. жінок найпростіших нар. засобів. Перші поодинокі акушерки на Україні з'явилися в кін. 18 — в першій пол. 19 в. Тоді ж працювали перші українці-гінекологи, що діставали освіту в Зах. Европі, а діяли перев. в Петербурзі й Москві: Нестір *Максимович-Амбодик,* що став основоположником А. в Рос. імперії, Данило Самойлович, Василь Ризенко, Олександер Данилевський. Інтенсивно стало розвиватися А. на Україні лише в другій пол. 19 в., коли при ун-тах виникли катедри жіночих хвороб і гінекологічні клініки. У 80-их рр. по великих містах України постали наук. т-ва лікарів жіночих хвороб та акушерські школи. Особливо відомі стали як центри акушерської науки клініка при Київ. Ун-ті, де працювали проф. Олександер Матвеєв, Т. Рейн, О. Муратов, М. Толочинов, і харківська клініка проф. Івана *Лазаревича,* що заснував у Харкові повивальний ін-т. Піднесення А. тривало в 20 в., коли відомі укр. професори, зокрема проф. Г. *Писемський* у Києві, створили свої наук. школи, що дали наук. і практичних працівників для відповідних катедр і клінік мед. факультетів, а з поч. 1920-их рр. — мед. ін-тів. Зросла мережа пологових ліжок у лікарнях: великі міста України 1914 р. мали 984 пологових ліжка, 1931 р. ч. їх зросло до 5 291. Дальший розвиток мережі на Україні видно з таблиці:

Число пологових ліжок на Україні

Роки	у містах	на селах	у колгосп. полог. будинках
1937	11 191	6 682	8 895
1938	13 139	6 472	9 980
1939	12 750	7 710	13 475
1940	14 000	9 500	15 500

За офіц. даними 1940 р. охоплення жінок пологовою допомогою по містах України наближалося до 100%, а по селах до 83,9%. Знеболювання пологів у цьому ж році провадилося в 24,2% випадків. За даними 1947 р. на 1 000 осіб укр. населення припадає 1,2 пологових ліжка. Однак задовільно устатковані на Україні лише пологові лікарні та відділи лікарень у великих містах. Далеко гірше устатковані пологові будинки на селах і зовсім примітивно в колгоспах; до того ж останні часто використовуються не за призначенням, не забезпечуються належно паливом тощо. *Г. Шульц*

Акцент, *наголос;* знак наголосу над літерою; особливості вимови, типові для певної мови або говірки і зумовлені *артикуляційною базою.*

Акцентологія, наука про наголос. Для укр. мови започаткована дилетантськими працями *Ганкевича, Верхратського, Ганута* та ін., потім знайшла наукове опрацювання в розвідках *Синявського, Огієнка* (сучасний наголос — опис), *Веселовської* (наголос у старих текстах), *Рудницького* (функції наголосу), *Булаховського* (порівняльне вивчення — останнє також у працях *Шахматова, Лера-Сплавінського, ван Вейка* та ін.).

Акцентуація, система наголосів мови, має велике значення для поетичної метрики й ритміки.

Акциз, один з видів посереднього оподаткування предметів споживання. На Україні А-и збиралися за царату, УНР і гетьманської Української Держави; за большевиків під час воєнного комунізму

А-и були скасовані, за непу відновлені, а 1930 знову скасовані й замінені податком з обігу. Найбільші надходження давали А-и з напоїв, цукру, тютюну і текстильних виробів (останній А. існував тільки за большевиків). Крім того, були ще А-и з чаю, нафтових продуктів, сірників, калош і свічок.

Акційне товариство, форма пром. чи торг. об'єднань, за якої капітал поділений на паї (акції) і власники паїв (акціонери) відповідають за справи А. т. розміром паю. На Україні А. т-ва при участі зах. капіталів відіграли велику ролю в другій пол. 19 в. й на початку 20 в. в розвитку кам'яновугільної пром-сти, металюргії (Кокеріль-Дніпровське Метал. Т-во, Брянське Т-во, Донецьке Т-во в Дружківці, Центр. Донецьке Т-во в Алмазній, т-ва в Никополі, Маріюполі, Керчі, синдикати Продамет, Продвугілля та ін.); напр., 1913 акційного капіталу було 97 000 000 карб. в будівництві залізничого й міського транспорту та ін. галузях. За УССР А. т-ва були однією з форм управління сов. пром-сти й торгівлі при участі кількох госп. комісаріятів. У 30-их рр. А. т-ва перестали існувати. *Є. Г.*

Алани, передове сарматське плем'я, ім'ям якого рим. історики 2—4 вв. звали всі сарматські племена в Надчорномор'ї. Під час гунської навали частина А. рушила з гунами на захід, частина була відкинута на північ, частина на південь. За нащадків останньої вважаються сучасні осетини на Кавказі (див. *Яси*).

Алегорія, приповідне, умовне зображення абстрактного поняття за допомогою конкретного предмета чи явища дійсности, лежить в основі *байки*; А. була особливо поширена в пластичному мистецтві й літературі доби барокко, зокрема в укр. проповідництві й драматургії 17—18 вв. (алегоричні п'єси — «моралітети»).

Александров Володимир (1825—93), військ. і міськ. лікар у Харкові, поет, драматург і перекладач («Тихомовні співи на святі мотиви», «Малоруські співанки», 1880), автор оперет «За Неманъ іду» (1872) та «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873), відомих у переробці Старицького.

В. Александров

Александров Іван (1875—1936), рос. учений, енергетик і гідротехнік; автор проєкту і один із будівників Дніпрогесу.

Александров Степан (1 пол. 19 в.), священик на Слобожанщині, автор бурлескної поеми «Вовкулака» (1842).

Александровськ (Новопетровський форт), кол. назва *Форту Шевченка*.

Александровськ-Грушевський, кол. назва м. *Шахти*.

Александровський Григорій (1873—1936?), педагог, літературознавець і гром. діяч; викладав у Києві, з 1906 р. проф. Вищих Пед. Жін. Курсів, пізніше — Муз.-Драматичної школи ім. Лисенка, Київ. Ін-ту Нар. Освіти; в добу визвольних змагань працював у Мін-ві Нар. Освіти; співр. «Ради», «Нової Ради», «Вільної Укр. Школи» та ін.; театральний критик, зокрема періоду творення перших укр. театрів 1917—19 рр.

Алексенко Михайло (1861—1919), альґолог і бріолог, приват-доц. Харківського Ун-ту, досліджував водорості й мохи на Україні; праці про водорості околиць Харкова (223 види), Полтавщини та ін.

Алексеєв Євген (1869—1930), проф. Київ. Лісотехн. Ін-ту, основоположник укр. лісівницької типології; А. належить лісоспорудження *Біловезької Пущі* (див.); праці: «Типи укр. лісу» (1925), «Про основні поняття лісівницької типології» (1927), підручник «Лесоводство» (1929) й ін.

Алексеєв Олексій (1881—1938), геолог і палеонтолог, проф. Одеського Ун-ту. Дослідник Півд. України й Донбасу.

Алексинський Григорій (* 1879), рос. соц.-демократ, чл. Держ. Думи з 1907; під час першої світової війни гостро виступав проти укр. нац. руху, гол. проти Союзу Визволення України; з 1918 на еміграції; з 1953 ред. газ. «Освобождение», в якій обстоює принцип самостійности поневолених СССР народів, зокрема України; ініціятор створення Нац. Орг-ції Рос. Демократів (НОРД).

Алексіїв Андрій, фльорист, геоботанік, доц. Харк. С.-Г. Ін-ту; 1932 р. — геоботанічні досліди в Донбасі.

Алексіїв Микола (1894—1934), графік, студіював у Київ. Мист. Школі у Ф. Кричевського і в Академії Мистецтв у Петербурзі; у 1917—18 грошові знаки УНР і проєкти карт для гри, численні ілюстрації и обкладинки до київ. видань у 1920-их рр., екслібриси в 1922—26 (див. ЕУ І, мал. 643).

Алексіяну (Alexianu) Ґеорґе (1897—1946), проф. права, рум. політ. діяч; 1938—39 королівський резидент Сучавської обл., 1941—44 губернатор т. зв. «Транснїстрії», за його урядування були зліквідовані всякі прояви української національної діяльности на окупованих румунами територіях.

Алембек Іван († 1636), львівський міщанин, провадив боротьбу проти міського патриціяту; залишив спогади и опис Львова.

Аленич Олександер (1890—1923), астроном, проф. Кам'янецького Ун-ту і С.-Г. Ін-ту, дослідник метеорів, популяризатор.

Алепський Павло († 1669), архидиякон-сирієць, автор записок про подорож на

Схід Европи в 1653—56 рр., зроблену ним разом із батьком — антіохійським патріярхом Макарієм; записки А. містять багатий матеріял про високо оцінювані ним звичаї, культуру населення й міста України, де він перебував у 1654 і 1656 рр.; арабські манускрипти записок А. були видані 1829—31 в англ. і 1896—1900 в рос. перекладах.

Алешко Василь (* 1889), письм., належав до спілки «Плуг»; зб. віршів «Поезії, кн. I» (1920), «Громодар» (1920), «Степи цвітуть» (1928); гуморески: «Божественні реп'яхи» (1925), «Терниця» (1925), «Кисилиці» (1927); оповідання й нариси.

Алешо Олександер († 1922), антрополог і етнограф, учень Ф. Вовка, в 1910-их рр. провадив досліди на Україні; чл. Укр. Наук. Т-ва, вчений секретар С.-Г. Наук. Комітету; один з організаторів Кабінету Антропології і Етнографії ВУАН.

Алиськевич Андрій (1870—1949), видатний організатор учительства й пед. діяч Галичини й Закарпаття, германіст, дир. укр. гімназій в Перемишлі (з 1910 р.), згодом в Береговім, Ужгороді, Великому Бичкові; засновник і почесний чл. Взаємної Помочі Укр. Вчительства, голова Пед. Ред. Комісії Руського Пед. Т-ва (1909), чл. Комітету для реформи шкільництва при Мін-ві Нар. Освіти в Кам'янці-Подільському 1919, ред. «Дзвінка» у Львові (1904 і 1906—08), автор підручників.

А. Алиськевич

Алібей (VIII—11), солоне оз. в півд. Басарабії над морем.

Аліменти, утримання, надаване за законом одними особами іншим, які перебувають із ними в родинних або подружніх стосунках. За рос. і австр. законодавством, чинним на укр. землях (а також за часів УНР, Гетьманської Держави й поль. влади) до заміни його советським, основними аліментарними зобов'язаннями були — зобов'язання батьків до неповнолітніх дітей, дорослих дітей до старих батьків, чоловіка до жінки тощо. За «Кодексом законів про шлюб, родину й опіку УРСР», існують або можуть існувати зобов'язання: а) батьків до неповнолітніх або непрацездатних дітей; б) дорослих дітей до непрацездатних батьків; в) членів подружжя взаємно (в разі непрацездатности одного з них); г) працездатних діда й бабки до неповнолітніх або непрацездатних внуків; ґ) працездатних внуків до непрацездатних діда й бабки. Зобов'язання батька нешлюбної дитини щодо неї самої і її матері скасоване указом Президії Верховного Совєта з 8. 7. 1944. Замість того т. зв. самотнім матерям надано право на допомогу від держави. *О. Ю.*

Алма-Ата (кол. Верний), м. б. підніжжя Ала-Тау, столиця Казахської ССР, у 1939 — 230 000 мешк.; в м. багато українців (1926 — 11% всього населення); в 1931—32 були укр. радіоцентр, укр. школи й відділи в бібліотеках та книгарнях; в А.-А. перебувало на засланні чимало українських науковців, культурних і громадських діячів.

Алма-Атинська область, у півд.-сх. частині *Казахської ССР* (див.), заселена казахами; в півд. підгірській частині, вологішій, в долині р. Ілі — укр. сел. колонії; в А.-А. обл. українці становлять б.л. 10% населення.

Алмазна (V—19), с. м. т. Ворошиловградської обл. в Донбасі, Кадіївської міськради (трамвайне сполучення). Металюргійний завод. Один із найважливіших районів видобутку кам'яного вугілля.

Алмазов Олекса (1886—1936), військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР; 1917 зформував у Києві Гарматний дивізіон і включився в Окремий Запор. загін, а згодом у 1 Запор. дивізію; у кінці березня 1918 у Харкові переформував його в Кінно-Гірний Гарматний полк (кращий у складі Запор. корпусу, популярна назва «алмазовці»); учасник 1 Зимового походу; на еміґрації з 1921 у Чехо-Словаччині, Польщі, на Волині.

Алохронізм, слово, що не належить до нормальної системи мови даного часу через свою застарілість *(архаїзми)* або новість *(новотвори)*, хоч і вживається.

Алтайський Край, у півд.-зах. *Сибірі*, в сточищі гор. Обі, належить до РСФСР; із Гор.-Алтайською автономною обл. — 261 000 км² і 2 520 000 населення (1939), гол. м. Барнаул; охоплює вкриті лісами Алтайські гори і прилягаючий до гір чорноземний сибірський лісостеп та степ — смугу інтенсивної укр. хліборобської колонізації з кін. 19 в.; українці в А. К. становили 1926 р. 20% всього населення (росіяни — 70%), а в околицях Славгороду навіть 50%.

Алтей, мальва (Althaea), рослина з родини мальвових; у нас A. rosea, рожа городня, декоративна рослина; A. officinalis, проскурняк аптечний. Вживається як лік проти грудних хвороб.

Алупка (IX—15), м. на півд. березі Криму, 17 км на півд.-зах. від Ялти, міськ. раді якої підпорядкована. Завдяки кліматичним обставинам один із найкращих курортних р-нів Криму. 1926 — 3 000 мешк. Багато санаторій і будинків відпочинку. Парк площею в 40 га, в якому палац Воронцова (30-і рр. 19 в., те-

пер музей з колекціями мистецького устаткування, малярства і бібліотекою унікальних видань 18—19 вв.

Алупка — палац Воронцова

Алушта (IX—15), м. на півд. березі Криму; р. ц. Кримської обл. 1925 — 5 000 меш. Кліматичні курорти, пляжі. У р-ні виноградництво й садівництво. Управління Кримського Держ. Заповідника, що міститься поблизу, краєзнавчий музей. В давні часи грец. колонія Алустоп, візант. кріпость (6 в.); як доводять розкопи, осередок ганчарного виробництва. В 13 в. — генуезька колонія. Збереглися вежі середньовічної фортеці.

Алфавит, позичена з грецької інша назва *абетки*.

Алфер'їв Сергій (1816—84), клініцист-терапевт, проф. терапії (1845—49) і декан мед. фак. (1850—54) Київ. Ун-ту.

Алчевська Христина (1843—1920), видатна харківська пед. діячка, мати поетки Христі й співака Івана. Утримувала на власний кошт з 1862 Жіночу Недільну Школу (офіційно відкриту 1870), яка проіснувала бл. 50 рр. і була відома добре розробленою методикою навчання дорослих (замолоду вчителював у ній Б. Грінченко). У співпраці з учителями

Х. Алчевська (1882—1932)

Х. Алчевська (1843-1920)

школи А. склала бібліографічний зб. «Что читать народу», I—III (1884—1906) і посібник для навчання «Книга взрослых» (1899). А. — авторка спогадів «Передуманное и пережитое» й низки методичних ст. про навчання дорослих. *П. П.*

Алчевська Христя (1882—1932), поетка і педагог; збірки поезій: «Туга за сонцем» (1906), «Вишневий цвіт» (1912), «Пісні серця і просторів» (1914), «Встань, сонце» (1916), «Пробудження» (1917), «Clematis» (1922), драма «Люїза Мішель» (1930).

Алчевське, давня назва м. Ворошиловського в Донбасі.

Алчевський Григорій, укр. композитор поч. 20 в., автор пісень на тексти Шевченка, Лесі Українки й ін.

І. Алчевський

Алчевський Іван (1876-1917), син Христини, визначний оперовий співак, драматичний тенор, артист петербурзької опери (з 1901), мав великий успіх у концертах в багатьох великих містах Европи; засновник і керівник т-ва «Кобзар» у Москві (до 1914).

Алювіяльна епоха, див. *Геологія України*.

Алюміній, див. *Алюмінійова промисловість*.

Алюмінійова промисловість, галузь кольорової металюрґії, що займається продукцією алюмінію — сріблястобілого, ковкого й легкого, нержавіючого металю (питома вага 2,7), вироблення якого швидко зростає у зв'язку з розвитком авіяційної, автомобільної, електротехн. й ін. галузей машинобудівництва; світова продукція в 1913 — 67 000 т, 1924 — 195 000 т, 1940 — 754 000 т, 1950 — 1 620 000 т. А. п. вимагає багато енерґії (на продукцію 1 т алюмінію — бл. 20 000 кіловат-годин) і тому для розвитку потребує дешевої енерґії гідроелектро- чи теплостанцій, що базуються на місц. паливі. Сировина для А. п. *боксити*, каоліни й деякі ін. види глин.

На Україні існує Дніпровий А. Комбінат (ДАК) у Запоріжжі (найбільший в СССР), збудований 1933 на базі Дніпровської гідроелектрост., з потужністю 40 000 т річно до війни, тепер далеко більшою; він переробляв тіхвінські боксити з Ленінградської обл., нині також угор. й ін. Укр. продукція А. п. йде перев. для авіяційної пром-сти і тому засекречена; вона становить приблизно 1/4 або й більше всієї продукції СССР (у 1950 — 180 000 т); у міру вдосконалення техніки сировиною для А. п. на Україні можуть стати місц. боксити, каоліни та деякі ін. відміни глин тощо. *Р. М.*

Алюніт, мінерал, водний сульфат алюмінію, «галуновий камінь» $KAl_3[(OH)_6(SO_4)_2]$, зустрічається у формі куль у вогнетривких глинах у Часів-Ярському родовищі в Донбасі і в р-ні Горячий Ключ

Алюмінійовий комбінат у Запоріжжі

та станиці Зеленчуцької на Кубанщині: вживається А. для вироблення галуну і сульфату алюмінію.

Алябастер, мінерал, дрібнокристалічна компактна відміна гіпсу, дуже поширений на Україні; вживається для виробу декоративних ужиткових предметів (див. *Гіпс*).

Аляб'єв Олександер (1787—1851), рос. композитор, гармонізував укр. нар. пісні у зб. «Голоса укр. песен» М. Максимовича (1834).

Альберта (Alberta), одна із 3 степ. провінцій *Канади* (див.), організована 1905 р.; 662 000 км² площі, 939 500 мешк. (1951); поверхня — височина, що поступово підноситься від 350 м на півн. сх. до 1 000 м — б. підніжжя Скелястих гір на півд. зах. (верхи Скелястих гір сягають до 4 000 м); клімат континентальний, помірковано холодний; ч. атмосферних опадів зменшується в півд. напрямі; сер. температура для Едмонтону (54 геогр. шир.) — столиці А.: січень —11,8°, липень +16,4°, річна сума атмосферних опадів 488; через велике випарування скупих опадів півд. А. покриває степ, перев. заораний, на півн. — ліс.

А. має розвинене сільське госп-во, що дає 58% вартости усієї продукції провінції: зернові культури (яра пшениця, овес, ячмінь — ¼ продукції Канади), пром. рослини (цукровий буряк, льон — 40% продукції Канади), годівля домашніх тварин (в 1952 — 1 754 000 рогатої худоби, 1 170 000 свиней, 387 000 овець, 240 000 коней).

Пром-сть оперта здебільшого на переробленні с.-г. продуктів (млини, цукроварні, олійярні, молочарні й ін.), також фабрики паперу, що разом дає 16% вартости усієї продукції А. 1951 р. добуто 46 000 000 бочок нафти (97% усієї продукції Канади), 7 500 000 т вугілля (41% усієї продукції Канади), 70 000 000 кубічних футів природного газу (88% усієї продукції Канади).

1951 р. населювало А. 939 500 мешк., у тім ч. 52,1% у міськ. оселях; найважливіші нації А. (в тис. і %): англійці, шкоти, ірляндці 451,7 — 48,1, німці 108 — 11,5, українці 87 — 9,3, скандінавці 71 — 7,5, французи 56,2 — 6,0, поляки 29,7 — 3,2, голляндці 29,4 — 3,1. Із усієї укр. людности лише 28,6% живе в м-ах, решта на фармах; найбільше скупчення українців у Едмонтоні (на 173 000 мешк. — 18 900 або 10,9%), значно менше в Калґарі (Calgary) — 3 300 або 2,4% і в Летбрідж (Lethbridge) — 900 або 4,0%; найбільше скупчення укр. людности в околицях Едмонтону: округа 10 Веґревіл — 46,6%, округа 2 Едмонтон — 10,6%, округа 12 — 9,7%, округа 13 — 27,3%, округа 14 — 25,9%, в обл. Піс Рівер (Peace River) округа 15 — 5,9%, округа 16 — 8,7%, а далі в р-нах Калґарі та Летбріджу. Деякі околиці едмонтонського р-ну через великий % укр. людности набрали укр. характеру: Україна — 84%, Собор — 86%, Бірч Лейк — 59%, Іґел (Орел) — 75%, Леслі — 54%, Восток — 81%, Де Пайнс — 68%, Норма — 64%, Вільна — 75%, Смокі Лейк — 83%.

І. Тесля

Альгонська ера, див. *Геологія України.*

Алькоголізм, див. *Протиалькогольний рух.*

Альма, р. в Криму, у гор. течії гірська (Кримські гори), у дол. степова; довж. — 86 км., впадає в Чорне м.

Альманах, збірка мистецьких творів сучасн. письм. У наслідок несприятливих для видавничої діяльности обставин, А. на Україні заступали журнали, відігравши в розвитку літератури велику ролю: «Украинский Альманах» І. Срезневського та І. Розковшенка (1831), «Русалка Дністровая» М. Шашкевича (1837), «Сніп» О. Корсуна (1841), «Ластівка» Є. Гребінки (1841), «Молодик» І. Бецького (1843—44), «Вінок русинам на обжинки» І. Головацького (1846—47), «Южный Русский Сборник» А. Метлинського (1848), «Хата» П. Куліша (1860), «Луна» О. Кониського (1881), «Рада» М. Старицького (1883), «Ватра» В. Лукича (1887), «Складка» В. Александрова (1887—97), модерні-

стичний «З-над хмар і долин» (1903), в часи революції «Літ.-Крит. Альманах» (1918), «Музагет» (1919), «Гроно» (1920) і багато ін.

Альошин Павло, сучасний архітект, проєктував м. ін. будинок Київ. Пед. Музею, згодом Укр. Центральної Ради (1911); д. чл. Академії Архітектури УРСР, з 1945 віцепрезидент її відділу архітектурних наук.

П. Альошин

Альперін Л., сов. композитор в УССР, автор зб. дитячих п'єс на укр. нар. теми, виданих Укр. Муз. В-вом (1931).

Альпійська зона, зона високогірської рослинности і тварин, що лежить понад гор. границею лісів (субальпійська й А. зона); у *Карпатах* — вище 1 200—1 500 м, на *Кавказі* — на висоті від 2 300—2 600 м до 3 000—3 500 м.

Альпійська підраса, див. *Раси*.

Альпійська троянда, див. *Бердулян*.

Альпінізм, на Україні розвинувся з 1935 р.; перед 1 світовою війною лише одиниці здобували верхів'я Кавказу чи схід. масиву Центр. Азії. В другій пол. 30-их рр. Київ, Дніпропетровське і Харків організували табори А. на Кавказі. В 1938, з ініціятиви Комітету для справ фізкультури і спорту УССР, в Адир-Су відкрилася перша укр. школа А. (до кін. 1939 випущено 528 альпіністів, у тім числі 143 інструкторів А.). На еміґрації альпіністично-спорт. туристику розвивали укр. таборові спорт. т-ва в Баварії.

М. Дмитриченко — краща альпіністка Києва

Альт (Alth) Альоїзій (1819—86), поль. ґеолог, дослідник геології Поділля.

Альфонський Аркадій (1796—1869), хірург, походженням з України; з 1823 проф., декан мед. фак., згодом ректор Московського Ун-ту, чл. багатьох наук. т-в.

Альята (Alliata) Джанфранко ді Монтреале, кн. (* 1921), італ. політ. діяч, чл. італ. парляменту, гол. Середземноморської Академії; заступник гол. Т-ва Італ.-Укр. Приязні, почесний д-р Укр. Вільного Ун-ту, прихильник держ. незалежности України, виступав в укр. справі в італ. парляменті.

Аматорський театр, в якому виконавцями виступають не професійні актори, відіграв велику ролю у розвитку театру на Україні, а ще більшу — в пробудженні укр. нац. свідомости. Самим своїм походженням театр зв'язаний із самодіяльним нар. мистецтвом (драматичний елемент календарних обрядів, весілля та ін.). У п'єсах шкільного театру на Україні 17—18 вв. грали аматори — студенти Київ. Академії та колеґій; на Зах. Укр. Землях ці вистави подекуди дожили до 40-их рр. 19 в. З аматорських вистав 1780 — 90-их рр. виник на поч. 19 в. театр у Харкові. Домашній аматорський театр ген.-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, де грав Котляревський, дав початок полтавському театрові; перші п'єси Котляревського й Квітки виставляють аматори по різних мм. України. 1848 виник аматорський гурток І. Озаркевича в Коломиї; за ним почалися вистави у Львові, Перемишлі, Тернополі та ін. містах Галичини. В 1860-их рр. аматорські вистави особливо ширяться в Полтаві, Чернігові, на Херсонщині (зокрема в Бобринці й Єлисаветі, де в них беруть участь Кропивницький і брати Тобілевичі) й ряді ін. м. Особливе значення в 60—70-их рр. має А. т. у Києві, організований чл. Київ. Громади, в 70-их рр. — при участі М. Старицького і М. Лисенка. При створенні перших укр. проф. труп до них прийшло чимало визначних акторів А. т. Після заборони 1876 вистави А. т. відбувалися здебільша закрито в приватних залях, а після вид. закону 1880 — відкрито з дозволу місцевої адміністрації, за винятком Києва, де ще 1883 тривали вистави в приватному домі, а 1882—92 дозволялася лише одна відкрита вистава А. т. на рік. Від 1880, не зважаючи на тиск адміністрації, ч. укр. аматорських гуртків безперервно зростало по містах, м-ках, великих селах, цукроварнях (з кін. 90-их рр. навіть у військ. касарнях). При невисокому здебільша мист. рівні, вистави А. т. в добу заборон укр. друкованого слова були єдиним способом ширення укр. свідомости і культури в межах Рос. імперії. З появою «Просвіт» (з 1905) укр. А. т. зростає; діяльність його не меншає і з забороною «Просвіт», захоплюючи навіть роб. передмістя Києва (М. Старицька), Харкова (Г. Хоткевич), Катеринослава (Н. Дорошенко) та ін. Не зустрічаючи значних адміністративних перешкод, А. т. у Галичині в кін. 19 і у 20 в. надзвичайно поширився, увійшовши перев. в широко розгалужену мережу «Просвіт»; на Буковині до ширення А. т. спершу спричинилося роб. т-во «Зоря». Своєрідним явищем був нар. Гуцульський театр О. Гулейчука та Г. Хоткевича перед першою світовою війною. Після 1920 діяльність А. т. в Галичині зростає далі, не зважаючи на намагання поль. адміністрації перешкодити його поширенню. На За-

карпатті А. т., відомий з пол. 19 в., набув поширення в 20—30-их рр.; аматорські гуртки поставали при читальнях під проводом учителів і священиків. Після інтенсивного збільшення ч. аматорських гуртків по всій Україні в 1917—20 рр., діяльність аматорів в УССР була поступово обмежена в рамках «гуртків самодіяльности» з точно визначеним репертуаром перев. злободенних агітаційних невеликих п'єс.

Література: Антонович Д. Триста років укр. театру. 1619—1919. Прага 1925.

Р. М.

Амбодик, див. *Максимович* Нестор.

Амброжевич Вячеслав (Чеслав), археолог, доц. палеонтології в Чернівецькому Ун-ті, провадив у добу між двома світовими війнами досліди палеолітичних стоянок на Дністрі; публікації в нім., рум., франц. та бельг. археологічних журналах.

Амброзій, муляр, майстер у Львові 17 в.; разом із Яковом, виконав ктиторські герби для підбанника Братської (Успенської) церкви у Львові в 1628 р.

Амбуляторії, лікувальні установи для допомоги хворим, що до них приходять, і для відвідувань хворих удома. Перші окремі А. з'явилися на Україні в 18 в.; число їх стало збільшуватися з 1864, коли розвинулася земська медицина (основна форма А. — обслуговування населення земськими фельдшерами по більших селах, де не було лікарів). Однак і далі стан мережі лишався недостатнім. У 1926 р. на Україні було 1 907 А., і за офіц. даними 1928 на селі на 1 лікаря припадало 7 428 меш.; в 1939 в УССР (без зах. земель) міських амбуляторно-поліклінічних закладів було лише 2 070, обслуговуваних лікарями сільських А. — 2 856, фельдшерсько-акушерських пунктів — 5 289. А. мають тепер розширений обсяг завдань: обслуговування населення терапевтичною, хірургічною, гінекологічною й зуболікарською допомогою, а також сан.-профілактична, сан.-освітня й протиепідемічна робота (щеплення, боротьба з бацилоносіями та ін.). Крім міських і районових, є А. закритого типу, що обслуговують працівників підприємства лише за місцем їх роботи. З 1947 більшість А. в УССР об'єднана з лікарнями, самостійні А. працюють лише по селах; обладнані вони перев. примітивно, чимала їх частина обслуговується фельдшерами й акушерками. *Г. Ш*

Амвросіївка (VI—19), м. в півд.-сх. частині Донбасу, р. ц. Сталінської обл. Великий цементний завод.

Амвросій Гудко († 1917), єпископ, укр. правос. церк. діяч; ректор Волинської Духовної Семінарії, архимандрит, з 1905 — вікарний єп. крем'янецький; підтримуючи нац. свідомість вірних, всупереч забороні, виголошував проповіді укр. мовою. Загинув у Вятській губ. під час больш. революції.

«Америка», 1886—90, перший укр. часопис в ЗДА, спочатку нерегулярний двотижневик, згодом тижневик; засновник і видавець о. Іван Волянський, потім парохія у Шенандо, Пенсільванія.

«Америка», з 1912 р., укр. кат. часопис в ЗДА (Філядельфія), орган Союзу Українців-Католиків «Провидіння»; спочатку тижневик, під час першої світової війни щоденник, 1918—50 рр. — тричі на тиждень, від 1950 знову щоденник. Редагували від 1914 р. о. Мирон Залітач, Антін Цурковський, д-р Осип Назарук, Володимир Лотоцький, д-р Льонгин Цегельський, Богдан Катамай, д-р Гр. Лужницький, Євген Зиблікевич. Друкується у власній друкарні.

«Американская Русь», 1909—14, тижневик, орган допомогової орг-ції закарп. українців «Русско-Народное Соединеніе» (Пітсбурґ, Пенсільванія).

«Американскій Русскій Вѣстникъ», тижневик з 1891; орган «Соединенія Греко-Католическихъ Русскихъ Братствъ», допомогової організації закарп. українців у ЗДА. В 1952 змінив назву на «Вѣстникъ Греко-Кафолическаго Соединенія», друкується латинкою.

Американська Руська Народна Рада, заснована єп. С. Ортинським на Нар. з'їзді гал.-руських і угроруських кат. парохій у ЗДА в Філядельфії 8. 12. 1914 з метою допомагати жертвам війни в Галичині и на Закарпатті. В 1916, після смерти єп. С. Ортинського, представники Укр. Нар. Союзу і «Провидіння» перетворили АРНР на Укр. Раду.

Американська Руська Народна Рада, політ. орг-ція еміґрантів в ЗДА з Закарпаття, створена з метою вплинути на вирішення долі Карп. України по першій світовій війні; заснована 1918 р., гол. Григорій Жаткович. 1 з'їзд у Мокіспорті 26. 7. 1918 ухвалив такі можливості: усамостійнення Карп. України, об'єднання з Галичиною й Буковиною, широка автономія в ін. державі. Пізніше АРНР зблизилася з чехо-словацькими діячами в ЗДА, і в Скрентоні 12. 11. 1918 ухвалено резолюцію про приєднання Карп. України до Чехо-Словаччини «як її федеративної частини». Скрентонське рішення попереджував плебісцит у всіх карп.-укр. парохіях ЗДА з вислідом: 67% за Чехо-Словаччину, 28% за Україну, 5% ін. (Угорщина, Галичина, Росія, самостійність). Рішення АРНР затвердила в травні 1919 Центр. Руська Нар. Рада в Ужгороді. АРНР існувала далі і не раз виступала з протестами проти нездійснення автономії Карп. України урядом ЧСР (1920, 1922). *В. М.*

Американсько-Український Комітет Визволення України, створений в ЗДА 1932 при «Провидінні» в Філядельфії, коли ця орг-ція вийшла зі складу Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці (заснованого 1922). Амер.-Укр. Комітет перестав існувати 1940 після виникнення Укр. Конґресового Комітету.

Амманн (Ammann), Альберт-Марія (* 1892), свящ., єзуїт, церк. діяч, історик церкви, проф. Папського Сх. Ін-ту в Римі. Видав м. ін.: „Wladimir, dem apostelgleichen zum Gedächtnis" (1939); „Der Aufenthalt der ruthenischen Bischöfe H. Potij und C. Terlecki in Rom 1595—96" (1945); „Abriss der ostslavischen Kirchengeschichte" (1950).

Ампір, мист. напрям доби Наполеона — «стиль імперії», що постав під впливом наслідування античних, рим., зразків шляхом зменшення зайвих оздоб і поширився по всій Европі в першій пол. 19 в. (особливо прийнявся в архітектурі й ужитковому мистецтві). На Україні стиль А. набрав багато своєрідних рис в архітектурі храмів, гром. будов і приватних будинків, напр., соборна церква в

Церква Христа в Хоролі на Полтавщині в стилі ампір 1800—08

Хоролі, дзвіниця Харківської катедри 1844, будівлі архітекторів В. Ярославського в Харкові й на Херсонщині, А. Меленського — в Києві (див. ЕУ I, стор. 811).

Амурська область (Амурщина), адміністративна одиниця *Далекого Сходу* в РСФСР на лівому березі р. Амур, 365 000 км² бл. 600 000 меш.; за переписом 1926 р. українці становили ¼ всього населення (в дійсності більше).

Анабаптисти (перехрищенці), протестантська секта, постала в Саксонії, біля Цвікав (1522); визнають одинокоспасенність віри, відкидають зовн. обрядовість, заперечують важливість хрищення дітей. На Україні А. були поширені вкупі із баптистами серед нім. колоністів та в околицях їх поселення; рух існував і на Зах. Україні між двома світовими війнами як явище нечисленне.

„Analecta Ordinis S. Basilii Magni", див. «*Записки Чина св. Василія Великого*».

Аналевич Йосафат, світське ім'я Омелян (* 1888), свящ., кат. церк. діяч родом з Галичини, з 1911 працював в Арґентіні; з 1918 — в Бразілії, 1933 — в ЗДА; 1945 зорганізував вітку чину Францісканів візант.-слов. обряду в Сайбертсвілі (Пенсільванія).

Ананьїв (VI—10), м. на півд.-сх. частині Подільської височини; р. ц. Одеської обл., 19 000 меш. (1932). Харч. пром-сть, технікум механізації сіль. госп-ва. Через віддалення від залізниці розвивається слабо. Краєзнавчий і природничий музей. У р-ні садівництво і виноградництво. А. постав у пол. 18. в. і входив до складу Туреччини (Молдавія), під Росією від 1792 (на основі Яської угоди), пов. м. Херсонської губ.

Ананьїн Степан, проф. психології та педагогіки Київ. Ун-ту і Київ. Жін. Курсів, з 1921 — Київ. ІНО. Ряд праць, зокрема «Трудове виховання, його минуле і сучасне».

Анапа (IX—18), м. і порт на Чорному морі; р. ц. Краснодарського краю. 13 500 меш. (1926). Великий кліматичний курорт (морські купелі, добрий пляж, грязьолікування). В околицях виноградництво й садівництво. В минулому на місці А. була грец. колонія Горгіпія (розкопи Блаватського, 1949).

Анархісти на Україні, прихильники вчення, що заперечує держ. владу, приватну власність, право й зовн. примус, були зв'язані з різними течіями рос. анархізму: анархо-комунізмом, анархо-синдикалізмом і анархо-індивідуалізмом. Ні одна з цих течій не мала укр. характеру, залишаючись явищем, імпортованим з Росії. Перші гуртки А.-комуністів постали серед робітників в Одесі в кін. 19 в. під впливом пропаґанди ідей рос. анархіста кн. П. Кропоткіна; вони були почасти ліквідовані поліцією 1902, почасти розпалися; після 1905 діяльність А. пожвавішала, виявляючись у пропаґанді, а гол. терористичних актах та експропріяції держ. і приватних грошей (зокрема в Одесі); спроба А.-синдикалістів створити орг-цію в Харкові 1905—06 успіху не мала; в наслідок внутр. розкладу (провокація, бандитизм) в кін. 1907 групи А. здебільша зникли; в Одесі й Катеринославі, де вони трималися до 1908, чимало А. скарано на смерть. В 1917 в ряді міст України виникли знову групи А. різних течій, що спочатку підтримували большевиків, але часом уже тоді

виступали проти них. У Києві відновив ліквідовану 1910 групу А.-комуністів О. Феофілактов, що деякий час співпрацював із ватажком київ. большевиків Ю. П'ятаковим. На весні 1918 разом із червоними частинами з України, переважно з Донбасу, відступали численні загони А., що уславилися грабуванням міст. Тоді ж почалася боротьба большевиків з А. і роззброєння цих загонів; серед організаторів атентату на Московський Комітет РКП у вересні 1919 були А. з України, їх ліквідувала ЧК. В 1918—1921 pp. частина селянських партизанських рухів на Україні була керована А. Найвизначніший із них Нестір *Махно*, що використовував стихійний сел. рух на території повітів: Новомосковського, Павлоградського й Олександрівського Катеринославської губ., Костянтиноградського й Кременчуцького Полтавської губ. і Куп'янського та Ізюмського Харківської губ., у 1918 виступив проти укр. влади; ворожу позицію щодо Укр. Держави Махно займав і пізніше. При наступі Денікіна 1919 Махно виступив проти больш. командування, якому взимку 1918—19 підкорився, й у р-ні Одеси бився проти червоних разом із рештками війська *Григорієва;* влітку 1919, об'єднавши больш. частини, відрізані наступом білих, оперував у тилу Денікіна; при наступі большевиків 1919, після короткочасного порозуміння, провадив проти них воєнні дії, однак при наступі на Вранґеля у вересні 1920 знову приєднався до червоної армії. В кін. 1920 і 1921 окремі загони Махна й численні ін., що з ним солідаризувалися, спираючись на підтримку укр. селянства, провадили партизанську боротьбу проти большевиків, убиваючи комуністів, представників сов. влади й комітетів незаможних селян, нищачи силоміць створювані с.-г. комуни, колективи та ін. Після тривалої боротьби червоні частини розгромили Махна, й він восени 1921 утік за кордон. Програма махнівського руху була складена рос. А.; вона являла невиразну суміш анархо-синдикалістських ідей і сприйнятних для розворушеного революцією селянства гасел (про народну волю, совєти без комуністів, розподіл землі місцевими органами влади, вільний обмін товарами), скерованих проти колгоспів, конфіскації хліба й терору ЧК. При штабі Махна в Гуляй-Полі існував «вольный всенародный совет»; його пропаґандисти (Б. Волін, Н. Попов, Марін-Аршинов та ін.) видавали органи А.: «Путь к свободе», «Набат», брошури й листівки. При штабі Григорієва поруч лівих с.-р. були також А. При більших частинах махнівського руху були А. — політ. керівники культвідділів частин. З переходом до нової екон. політики й пом'якшення сов. режиму супроти селянства в 1921 й наступних pp. рештки махнівського руху були ліквідовані. Останнім відомим виявом діяльности А. на Україні були групи «рабочей оппозиции», що виникла в РКП(б) в 1920 р. (з Шляпніковим, Медведєвим і Коллонтай на чолі) й протиставила ком. партії профспілки як найвищу форму орг-ції робітників. Після розгрому на з'їзді в Москві 1920 роб. опозиції, яка була кваліфікована як «антипартійна анархо-синдикалістська група», окремі чл. її приєдналися до троцькістів і були разом із ними ліквідовані. *М. Ковалевський*

Анастазієвський Микола (* 1891), маляр із Галичини, з 1950 в ЗДА; побутові сюжети, натюрморти.

Анастасіївка (VI—10), с. на Надозівському низу; р. ц. Ростовської обл. РСФСР. Чисто укр. р-н.

Анастасія (11в.), дочка Ярослава Мудрого; є звістки, що А. була дружиною угорського короля Андрія 1.

Анастасія, Настася Чагрівна (12 в.), боярська дочка, невінчана дружина галицького кн. Ярослава Осмомисла, спалена боярами.

Анатоль, маляр 17 в., ієромонах, заступник еп. Волинської єпархії, 1675 змалював «Облогу Почаєва турками».

Ангел, отаман повстанців, 1919 діяв проти большевиків на Чернігівщині.

Ангелович Андрій (1766—1820), брат гал. митр. Антона; правник-адвокат, з 1797 проф. канонічного права у Львівському Ун-ті, автор праці «Право канонічне» (лишилася в рукописі).

Ангелович Антін (1756—1814), митр.; вихованець Барбареуму, ректор семінарії і проф. догматики, 1795 еп. перемиський, 1798 адміністратор львівської єпархії, в 1804 — холмської, а 1805 і львівської. Написав історію укр. церкви; був учителем Йосифа II.

А. Ангелович (1756—1814)

Ангідрит, мінерал, безводний кальційсульфат ($CaSO_4$), сировина для виробу цементу, сірчаного квасу, штучного добрива; А. є в складі укр. кавказького гіпсово-ангідритового пояса (Добруджа — Каспійське море); найважливіше родовище — Артемівське (Донбас), також великий Коджох (Кубанщина), Бермамитське (Кисловодський р-н).

Англізми, слова, позичені з англ. мови. В укр. мові їх число невелике, більшість з них проникла в укр. мову недавно (19 і 20 в.) і переважно не безпосередньо, а через рос., поль. або нім. мову. Розмір-

по більше англізмів уживається в ділянках спорту й техніки.

Англія, див. *Великобрітанія*.

Англо-Українське Товариство в Лондоні, постало 1953 р.; ініціятори О. Герберт, Г. Фостер-Андерсон і Б. Волл. Перший гол. Т-ва В. Тілінґ (Teeling), чл. парляменту-консерватор; патрон Т-ва леді Бонем-Картер, дочка прем'єра Есквіта; почесний президент — леді Елдон, письм. Завдання Т-ва, м. ін., «підтримувати іст. права й стародавню евр. культуру укр. нації і сприяти незалежності України».

Андезит, молодовулканічна гірська порода, що складається з плагіоклазу і зерен піроксену, амфіболу, біотиту й ін.; будів. матеріял; поклади А. є на Закарпатті (вулканічні смуги Карпат), у Донбасі, на Кавказі й у Криму.

Андерс Владислав (* 1892), поль. генерал. Після поч. нім.-сов. війни й підписання сов.-поль. угоди 30. 7. 1941 — командувач поль. війська в СССР, до якого увійшло бл. 2 000 українців, поль. громадян, вивезених больш. владою з зах. укр. земель; після закінчення війни та розформування корпусу А. (1945) вони здебільша оселилися в Англії. На еміґрації А. обстоює претенсії Польщі на Сх. Галичину й Волинь.

Андерсон (Foster-Anderson) Герберт (1891—1954), англійський журналіст; один із ініціяторів Англо-Укр. Т-ва і перший його секретар (1953—54), знавець укр. справ.

Анджейовський (Andrzejowski) Антоній (1785—1868), природознавець, поляк з Волині, проф. у поль. Крем'янецькому Ліцеї, в 1839—56 у Ліцеї Безбородька в Ніжені; дослідник фльори Волині, Сх. Поділля, Херсонщини, автор наук. праць поль., франц. і рос. мовами.

Андієвська Емма (* 1931), укр. поетка на еміґрації; збірка «Поезії» (1951), переклади.

Андреев Володимир (* 1889), дендролог і ботанік (фахівець з медоносних рослин), проф. Харківського Ін-ту С.-Г. і Лісівництва та Київ. Лісотехнічного Ін-ту; підручник «Дендрологія» та ін. праці.

Андрейко Дмитро (1864—88), гал. композитор; зб. «Вінок з нар. мелодій» (1885).

Андрейко Дмитро (1869—1925); пед. діяч в ЗДА (з 1907); автор «Букваря» й читанок для укр. парафіяльних шкіл в ЗДА; ред. шкільного ж. «Цвіток» і «Рідна Школа», видав зб. «Звуки України» (600 нар. пісень), 1923.

Андрейчук Евсевій (1841—1910), правос. свящ. на Буковині, русофільський діяч, публіцист.

Андрелла Росвигівський Михайло († 1710), спочатку кат., згодом (1669) правос. свящ., полеміст на Закарпатті, політ. в'язень; написав кн. «Оборона вѣрному человѣку» та ін.

Андрієвич Каленик, запорізький «старший» (отаман) в 1609—11 і 1624—25, у церк. боротьбі стояв по стороні православних.

Андрієвич-Морарю (Andrievici-Morariu) Сильвестер, справжнє прізвище Мельник (1843—95), церк. діяч на Буковині, родом з Галичини, 1880—95 правос. митр. Буковини; українофоб, румунізатор бук. правос. церкви.

Андрієво-Іванівка (VI—6), с. на р. Тилигул; р. ц. Одеської обл.

Андрієвська Олександра (* 1900), педагог-педолог, в 1920-их рр. працювала при Київ. Н.-Д. Катедрі Педології; «Проблема пед. процесу в освітленні психоаналізи» та ін. праці.

Андрієвська Ольга, в 1920-их рр. наук. співр. Комісії для складання словника укр. живої мови ВУАН; заарештована і заслана під час процесу СВУ, дальша доля невідома.

Андрієвський Арсеній, укр. кат. єпископ холмський 1604—19, король Жиґмонт III іменував його на подання митр. Іпатія Потія.

Андрієвський Борис (* 1898), лікар-хірург, з 1939 проф. хірургії в Дніпропетровському Мед. Ін-ті; автор понад 30 друкованих наук. праць; тепер на еміґрації в ЗДА.

Андрієвський Віктор (* 1885), гром. діяч, публіцист і педагог; земський діяч на Полтавщині, чл. полтавської Громади; губ. комісар освіти на Полтавщині 1917—1918; співзасновник Партії Хліборобів-Демократів (1917); з 1920 — на еміґрації. Автор праць і численних ст. у пресі з протисоціялістичним спрямуванням: м. ін. «З минулого» (1921), мемуари «Три громади» (1938), «М. Лисенко» (1942), «М. Міхновський» (1950) та ін.

Андрієвський Дмитро (* 1893), політ. діяч і публіцист, інженер; чл. першого проводу Українських Націоналістів (1928), учасник установчого Конґресу ОУН 1929 і відтоді політ. і ідеологічний референт у Проводі ОУН (нині в Проводі ОУН полк. Мельника). 1944 р. — в'язень нім. концтабору у Бреці; з 1948 чл. УНРади і чл. її Виконного Органу; статті на теми ідеології українського націоналізму й укр. міжнародної політики.

Д. Андрієвський

Андрієвський Ераст (1809—72), лікар, д-р медицини Берлінського і Харківського Ун-тів; працював на Кавказі й на Україні (в Одесі); автор бл. 30 наук. праць із хірургії та бальнеології.

Андрієвський Іван (1759—1809), фізіо-

лог; вихованець Київ. Духовної Академії, пізніше проф. Московського Ун-ту; численні наук. праці і підручники.

Андрієвський Митрофан (1842—87), філолог, етнограф і педагог; праці про «Слово о полку Ігореві», «Казацкая дума о трех азовских братьях» (1884) та ін.

Андрієвський Олександер (1869—1930), укр. етнограф; співр. Етногр. Комісії УАН, опрацював «Бібліографію літератури з укр. фолкльору» (1930).

Андрієвський Олексій (1845—1902), історик і педагог, працював у Києві, Катеринославі й Одесі, ред. «Киевских Губ. Ведомостей», співр. ж. «Киевская Старина»; статті про Шевченка, 10 книг «Исторические материалы из архива Киевского Губернского Правления» (1882—1886), «Материалы для истории Запорожья» (1893) та інші праці з укр. історії.

О. Андрієвський (1845—1902)

Андрієвський Опанас (1878—1955), політ. діяч, мировий суддя, адвокат, чл. Укр. Партії Самостійників-Соціялістів, Нац. Союзу і Директорії. На еміґрації проф. УВУ в Празі.

Андрієвський Петро (* 1880), біолог-бактеріолог, проф.; один із засновників РУП; працював у Москві, Харкові; на еміґрації проф. УВУ в Празі; провадив дослідницьку роботу у франц. Судані; згодом проф. у Варшавському Ун-ті і Львівській Ветеринарній Академії.

Андрієвський Степан (1760—1818), військовий лікар, організатор мед. освіти; вчився в Київ. Академії, потім у Петербурзькій Шпитальній Школі; 1792 чл. Мед. Колеґії, дир. утвореної за його проєктом петербурзької Мед.-Хірурґічної Академії, яку А. перетворив на зразковий для тих часів заклад.

Андрієвський Юхим († 1840), лікар і мед. діяч укр. походження; вихованець Київ. Семінарії та Медично-Хірурґічної Академії в Петербурзі, ляйбмедик, д-р медицини honoris causa, засновник і гол. Т-ва Лікарів у Петербурзі.

Андрієнко-Нечитайло Михайло (* 1894), маляр із Херсонщини; мист. освіту здобув у Петербурзі; з 1924 в Парижі; відомий театральний декоратор модерного напряму, портрети, натюрморти й ін. (див. ЕУ I, стор. 831, табл. XIX).

М. Андрієнко-Нечитайло

Андріївка (IV—17), с. м. т. Балаклїївського р-ну Харківської обл., на Донецькій низовині.

Андріївка (VI—17), с. на р. Обиточна в Надозівській низовині; р. ц. Запорізької обл.

Андріївський собор, собор св. Андрія Первозваного у Києві, збудований в 1744—67 рр. за проєктом італ. архітекта Бартольомео Растреллі в стилі рококо з деякими переходовими формами до клясицизму; одна з окрас столиці (див. ЕУ I, стор. 803, табл. 7).

Андрій Первозваний, св., брат св. Петра, перший покликаний Христом (Євангеліє від Івана, гл. 1,40). Помер мученичою смертю на скісному хресті, мабуть в Ахаї. Відомий переказ про те, що св. А. проповідував у країнах навколо Чорного моря й подорожував Дніпром до Новгорода і Балтицьким м. до Риму. Звідси і візантійська, і укр. церква пов'язують початки свого християнства з його іменем. Т. зв. «Андріївська леґенда» має своїх оборонців і противників.

Андрій († бл. 726), архиєп. крітський, письменник, проповідник і церк. поет, автор «Великого покаянного канону», одного з найвідоміших у давній перекладній укр. літературі.

Андрій I, угор. король 1046—60; під час боротьби за престол перебував «на Русі», є думка, що був одружений з дочкою Ярослава Анастасією.

Андрій Боголюбський (бл. 1110—74), син Юрія Долгорукого, суздальський кн. 1157—74; 1169 зруйнував Київ; засновник майбутньої моск. держави. Убитий суздальськими боярами, що чинили опір його автократичній політиці.

Андрій II, угор. король 1205—35; по смерті Романа Галицького прийняв титул короля Галичини й Володимирії; борючись із Данилом, намагався посадити в Галичині синів Коломана й Андрія.

Андрій († 1233), угор. королевич, син Андрія II, претендент на галицьке князівство; помер у Галичі, обложеному кн. Данилом.

Андрій (13 в.), боярин, полководець Данила Галицького, в 1240—50 рр. брав визначну участь у походах проти поляків, угрів і литовців.

Андрій Юрійович (14 в.), гал.-волинський кн., правив із братом Львом бл. 1308—23, тримаючись союзу з нім. орденом і Польщею, вів боротьбу з татарами й литовцями; із смертю А. і Льва в Галичині скінчилася династія Мономаховичів.

Андрій, видатний маляр поч. 15 в.; майстерно виконав фрески в каплиці св. Тройці в Люблині (цикл з Нового Завіту), де зберігся його підпис кирилицею з датою 1415 р.; новатор і творець влас-

ного стилю, не схожого ні на візант., ні на зах.-евр.

Андрій, священик родом з Ярослава, написав у Львові 1585 рукописне учительне євангеліє.

Андрія св. день, 13 грудня за н. ст., старовинне нар. свято молоді. В цей день дівчата ворожать про майбутнє подружжя, а парубки часто їм у цьому перешкоджають. Увечорі збираються разом парубки й дівчата на вечерницях або в найнятій для цього хаті; тут відбувається «кусання калити», що її печуть на цей вечір дівчата.

Андріяшев Олександер (1863—1932), історик, наук. співр. Київ. Центр. Архіву Давніх Актів; «Очерк истории Волынской земли с 14 в.» (1887), «Нарис історії колонізації Київ. землі до кінця 15 в.» (1926).

Андріящук Григорій, політ. діяч Буковини між двома світовими війнами; 1920 і 29 посол до рум. парляменту від соц.-дем. і нац.-цараністичної партії; виступав проти Укр. Нац. Партії і укр. нац. домагань.

Андромеда (Andromeda polifolia L.), кущ із родини вересуватих, з зимозеленими листками і рожево-білим цвітом, росте на болотах і торфовищах. Шкідлива для овець і кіз.

Андронівська культура, урало-алтайська степова культура (1700—1200 до Хр.), виникла під впливом півд.-укр. культури катакомбових поховань (С. Кисельов 1951).

Андрофаги, фінське мисливське плем'я, що за часів Геродота (5 в. до Хр.) жило на схід від неврів, мабуть на Чернігівщині.

Андрохович Амвросій (1879—1942), педагог (украініст) і історик, д. чл. НТШ, проф. Богословської Академії у Львові; автор праць про „Barbareum", „Studium Ruthenum", «Папська Колеґія Театинів», «Гр.-Кат. Ген. Духовна Семінарія» у Львові і ст. про гал. шкільництво кін. 18 й поч. 19 в.

А. Андрохович

Андрузький Юрій (1827 — рік смерти невідомий), чл. Кирило-Методіївського Братства, студент Київ. Ун-ту; під час слідства обтяжив зізнанням Шевченка; за рев. переконання в 1850—55 був на засланні в Соловецькому манастирі.

Андрусишин Кость (* 1907), укр. літературознавець і мовознавець (романістика, славістика), проф. Саскачеванського Ун-ту (Канада), автор ряду статтів на теми нової укр. літератури й перекладів укр. творів на англ. мову, упорядник великого укр.-англ. словника.

Андрусів Микола (1861—1924), геолог і палеонтолог, проф. Київського Ун-ту (1904—12), чл. Укр. і Рос. Академій Наук. Дослідник геології Півд. України, зокрема неогену Понтокаспійського басейну; „Südrussische Neogenablagerungen" (1897—1899, 1906) і багато ін. праць.

Андрусів Петро (* 1906), маляр, ілюстратор; студіював у Варшавській Академії Мистецтв, працював у Галичині, брав участь у виставках укр. графіки в Берліні та Празі 1934—1935 рр., з 1948 в ЗДА; портрети, розписи церков, краєвиди, графіка, ст. з теорії мистецтва.

П. Андрусів

Андрусівський договір про перемир'я на 13½ рр., укладений 13. 1. 1667 в с. Андрусові б. Смоленську між Польщею і Москвою після війни, що почалася в 1654 р. За А. д. Лівобережна Україна залишилася під Москвою, Правобережна переходила до Польщі; Київ мав лишатися в моск. руках на 2 роки, що однак перетворилося на постійне володіння; Запорізька Січ потрапляла під спільну протекцію Польщі і Москви. Це був перший поділ України, потверджений т. зв. «вічним миром» 1686 р.

Андрусяк Василь (1912—46), псевд. Греґіт, Різун, полк. УПА й командир відтинка «Чорний Ліс», відомий з низки успішних боїв; загинув забитий больш. аґентом.

Андрусяк Микола (* 1902), історик, проф. УВУ, д. чл. НТШ; «Зв'язки Мазепи з С. Лещинським і Карлом XII» (1933), „Józef Szumlański" (1934), «Нариси з історії гал. москвофільства» (1935), «Мазепа і Правобережжя» (1938), «Генеза і характер галицького русофільства в 19 і 20 ст.» (1941), ін. розвідки й ст. з історії Гал.-Волинської держави, козаччини, нац. відродження в Галичині та ін.

Андрух Іван (1892—1921), гром. і військ. діяч, організатор «Січей» у Галичині; видатний учасник протибольш. руху на Україні 1920—21 рр., чл. Верховної Колеґії Укр. Центр. Повстанського Комітету, зв'язаного з УВО; розстріляний большевиками.

Андрухович Кость († 1905), один із перших укр. кат. свящ. в ЗДА; під час перебування в ЗДА (1889—93) видавав другий в Америці укр. часопис «Руске Слово» (1891), автор кн. «З життя русинів в Америці» (1904).

Андрушівка (III—9), с. м. т. на Придніпровській височині на р. Гуйві (при-

тока Тетерева); р. ц. Житомирської обл. Цукроварня.

Андрушків Осип (* 1906), математик; доц. УВУ в Мюнхені, з 1949 — проф. математики у Seton Hall University в ЗДА; праці з математики.

Анекдота, коротке гумористичне оповідання, в якому ситуація знаходить розв'язку в гострій кінцівці; А. дуже поширена в укр. нар. творчості й часто комічно характеризує різні народи, стани, типи тощо; за сов. режиму численні А. виявляють справжнє ставлення до нього населення. Укр. А. збирали Б. Грінченко («Этнографические материалы» 1895—99), В. Гнатюк («Галицько-руські анекдоти», «Етнографічний збірник», VI. 1899), М. Левченко, В. Шухевич та ін.

Анемона, сон, переліска (Anemone), рослини з родини жовтецевих, поширені в наших лісах. Деякі види А. плекають як декоративні.

Аниж, див. *Ганус.*

Анищенко Калістрат (1885—1929), журналіст і письм., дописи й оп. в «Раді» 1912; збірки: «Оповідання» (1918), «Ткачихи» (1924), «Мироносиці» (1926), «Баляс» (1927).

Анна Івановна (1693—1740), рос. цариця 1730—40, дочка царя Івана Олексійовича. Після смерти гетьмана Данила Апостола відновила 1734 Малорос. Колеґію під офіц. назвою Правління Гетьманського Уряду на чолі з кн. О. Шаховським. За грамотою А. І. з 1731 була збудована нова фортифікаційна лінія від Дніпра по Орелі до гирла Берестової. Будівництво лінії було важким тягарем для укр. населення (1731 працювало 20 000 козаків і посполитих). В результаті безуспішної війни з Туреччиною за Крим (1735—39) Україна була економічно виснажена.

Анна Ярославна (* бл. 1024 — † після 1075), у франц. джерелах Аґнеса, дочка Ярослава Мудрого, дружина франц. короля Генріха I, мати Філіппа I; після смерти Генріха I А. Я. вийшла заміж за графа Валюа-Крепі (1062), але шлюб не був визнаний законним. Залишився її підпис (найдавніший зразок укр. письма, ЕУ I, стор. 418), і пізніші портрети.

Анна Ярославна, статуя з Сен Ліс

Анненков А., київ. аматор-археолог, 1837—39 під керівництвом Тимчасового Комітету провадив розкопи на терені Михайлівського манастиря та церков Трисвятительської і св. Михайла.

Анненков Микола (1819—89), ботанік, дир. Уманської Садівничої Школи й Софіївського парку, склав «Ботанічний словник» (1859—78), у якому подає назви лат., франц., нім., англ., рос., укр. й ін. мовами.

Ансамбль Українських Акторів, група акторів перев. Львівського Оперного Театру, що згуртувалися 1945 на еміґрації (Авґсбурґ, Реґенсбурґ) під мист. керівництвом В. *Блавацького;* вистави: «Нар. Малахій» і «Мина Мазайло» Куліша, «Антігона» Ануї, «Люкреція» Обе, «Домаха» Л. Коваленко й ін. 1949 АУА переїхав до ЗДА, де продовжує свою працю.

Антанта, союз держав — учасниць першої світової війни: Англія, Франція, ЗДА (з 1917), Росія, Італія, Бельгія, Сербія, Греція, півд.-амер. республіки, — що протиставився «почвірному союзові» Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії. Веде поч. з англо-франц. угоди 1904 р. Держави А. до революції 1917 укр. справу іґнорували. Влітку 1917, після I Універсалу, франц. амбасада в Петербурзі висилала до Києва публіциста Жана Пелісьє по інформації. Після больш. революції в листопаді 1917 і перших спроб сов. уряду нав'язати контакт із центр. державами до Києва прибула франц. військ. місія на чолі з ген. Табуї, який 3. 1. 1918 офіц. повідомив Ген. Секретаріят Закордонних Справ УНР про призначення його комісаром Франц. Республіки при Укр. Уряді; 4. 1. 1918 представник Франц. Республіки був прийнятий гол. Ген. Секретаріяту В. Винниченком; слідом за ним заявив про своє призначення представник англ. уряду Д. П. Беґґе. У своїх переговорах із укр. урядом вони мали на меті дістати запевнення, що укр. уряд не укладе миру з центр. державами й продовжуватиме війну на півд. і зах. фронтах (хоч больш. Совнарком почав уже переговори, зокрема й від імени України); при цьому А. пропонувала фінансову і техн. допомогу. Обставини змушували однак укр. уряд вести переговори з центр. державами й укласти 9. 2. 1918 Берестейський договір; цим самим переговори з представниками держав А. були перервані, і вони перед вступом укр. і нім. військ до Києва покинули місто.

Протягом наступних місяців уряди держ. А. ставилися до Укр. Держави вороже. Після поразки центр. держав у листопаді 1918 А. взялася до об'єднання протибольш. сил, виступаючи однак проти самостійности України і роблячи ставку на Денікіна та Колчака. Підписання гетьманом П. Скоропадським (14. 11. 1918) грамоти про «федеративну злуку» з Росією, з метою порозумітися з А., прискорило повстання на Україні і прихід до влади Директорії. В цей час А. повністю підтримувала рос. Добровольчу Ар-

мію, що намагалася відновити «єдину неділиму Росію», і розглядала позицію укр. уряду як «большевицьку». В грудні 1918 Одесу окупував десант із франц. і грецьких частин ген. Боріюса, в січні 1919 — ген. Д'Ансельм поширив окупацію на 60 км. навколо Одеси (див. ЕУ I, стор. 519). Переговори в лютому 1919 між командуванням десанту А. і урядом УНР (прем'єр С. Остапенко) успіху не мали, бо Д'Ансельм, не визнаючи прав України, вимагав включення укр. армії в заг. антибольш. рос. фронт. Під тиском червоних частин, гол. отамана Григорієва, й під загрозою повстань у франц. фльоті десант А. на поч. квітня 1919 покинув півд.-укр. територію.

Від січня 1919 уряди УНР і ЗУНР зайшли в контакт із дипломатами А., надіславши на мирову конференцію в Версалі об'єднану делеґацію; в липні 1919 ЗУНР зформувала окрему делеґацію з участю чл. спільної делеґації; в листопаді 1919 представники ЗУНР вийшли із спільної делеґації. Укр. делеґації увесь час зустрічалися з русо- і польонофільською настановою керівних дипломатів А. (Вілсон, Ллойд-Джордж, Клемансо, Орляндо), перед якими ворожа пропаґанда укр. армії увесь час представляла як «большевицькі». Після виступу поль. делеґата Дмовського, що вимагав для Польщі всю Сх. Галичину, А. в лютому 1919 надіслала до Варшави місію, очолену Нулянсом, який закликав А. надіслати до Галичини поль. дивізії, а сам вислав до уряду ЗУНР у Львові місію з представників держав А. у справі перемир'я з поляками з ген. Бартелемі на чолі. Місія 28. 2. 1919 пропонувала негайно припинити воєнні дії, відвівши укр. війська на лінію, що залишала полякам третину Сх. Галичини зі Львовом і Дрогобицьким нафтовим басейном (див. ЕУ I, стор. 530—31); пропозиція не була прийнята. Після звертань до А. гол. уряду ЗУНР С. Голубовича і гол. її делеґації В. Панейка та заклику Найвищої Ради з 19. 3. 1919 до командування обох армій, який теж не мав успіху, — 26. 4. 1919 в Парижі стала працювати міжсоюзна комісія для перемир'я з бурським ген. Л. Ботою на чолі. Пропозиції комісії ген. Боти з українського боку були прийняті, але поль. сторона кинула проти укр. військ надіслану проти большевиків армію Галлера й продовжувала успішний для неї наступ, не зважаючи на заходи Найвищої Ради 21—22. 5. 1919. 29. 6. 1919 Найвища Рада уповноважила провідників Поль. Республіки продовжити операції до Збруча, одночасно забезпечивши автономію та свободи населення гал. території з тим, щоб держ. приналежність була згодом вирішена самовизначенням населення Сх. Галичини.

В серпні 1919 Черчіл і Клемансо зробили спробу схилити ген. Денікіна до порозуміння з урядом УНР, але не мали успіху, і напруження при зустрічі наступаючих проти червоної армії військ УНР і Денікіна перейшло у війну, не зважаючи на втручання амер. військ. аташе в Варшаві, що приїздив до Києва (19. 9. 1919).

Після поразки укр. армій в 1919—20 рр., не зважаючи на акцію екзильного уряду ЗУНР, зокрема його протест проти Ризького договору перед президією мирової конференції (1920), не зважаючи на ухвали Ради Ліґи Націй 1921 про потребу унормувати правний стан у Сх. Галичині й поновне висування справи на міжнар. форум у 1922 р., 14. 3. 1923 конференція амбасадорів держав А. ухвалила рішення про прилучення Галичини до Польщі при застереженні для неї режиму автономії, що ніколи не було виконане.

Література: Лозинський М. Галичина в рр. 1918—20. Відень 1922; Марголин А. Украина и политика Антанты. Берлін 1922; Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Париж 1935; Choulguine A. L'Ukraine contre Moscou. Париж 1935; Borschak E. L'Ukraine à la Conférence de la Paix (1919—23). Париж 1938.

І. Борщак

Анти, велика група ранньоіст. укр. племен, що згадується у візант. письм. 6 в. За Йорданом вони жили між Дністром і Дніпром; за Прокопієм їх оселі сягали на сході Озівського моря, а на заході — дол. Дунаю (Маврікій). Держава А. існувала від кін. 4 до поч. 7 в. Антські пам'ятки на Україні — переважно прикраси до одягу й кінської збруї із срібла, бронзи й білого металевого стопу, пізніше бронзові прикраси (найбільше фібули) з виїмчастим емалем, центр виробництва яких був у Києві (Й. Вернер 1950), скарби золотих та срібних речей (Перещепине, Підгороддя б. Крилоса), нарешті городища роменського типу (с. Ромен на Чернігівщині).

Антибольшевицький Бльок Народів, див. *АБН.*

Антипка (Prunus Mahaleb L., Cerasus Mahaleb Mill.), пахуча вишня, невисоке деревце або кущ із родини трояндових, з білими пахучими квітками, що росте в дикому стані на півдні України; дерево А. використовується в столярстві й токарстві, також декоративна рослина.

Антипович Константин (* 1899), історик, проф. Київ. Ін-ту Нар. Освіти; наук. співр. ВУАН (до 1934); досліди з історії укр. міста 19 в. та укр. сфрагістики (розвідка про київ. міську печатку).

Антирелігійна пропаґанда в УССР є постійною складовою частиною больш. системи засобів боротьби з релігією; в теорії своїй базується на вченні марксизму, що протиставить ідеалістичному світоглядові матеріялістичний. А. п., керована ком. партією з Москви, має завданням, визнаючи про людське око «свободу

сумління» й право «виконання рел. культів», знищити в укр. народі його релігійність і вбити давні традиції. Тактика А. п. мінялася в різні періоди залежно від політ. настанов больш. партії. Під час війни 1918—21 на Україні больш. А. п. велася перев. шляхом обвинувачення церкви і духівництва в контрреволюції (це супроводилося розстрілами, арештами, контрибуціями тощо), орг-ції антирел. диспутів та лекцій гол. для червоноармійців, роб. і сел. молоді та інтелігенції; під претекстом допомоги голодуючим надволзьких областей конфісковані були церк. цінності. В добу непу А. п., керована Спілкою Войовничих Безвірників у Москві, набрала широкого характеру. Насамперед А. п. пройняла всю дошкільну і шкільну працю; створено спеціяльні курси, викладалася методика А. п. в ін-тах політ. освіти; організовано масове вид. антирел. газет («Безбожник» в Москві й укр. мовою «Безвірник» з 1925), брошур, плякатів; при заводських клюбах, по хатах-читальнях, у школах і т. д. створено гуртки безвірників; влаштовувано антирел. музеї, масові антирел. лекції, екскурсії, вистави. Мощі кількох святих передано до антирел. музеїв. Києво-Печерська Лавра була перетворена на Всеукр. Музейний Городок із антирел. музеєм. Більшість манастирів закрито; вже в пол. 20-их рр. проведено заходи, щоб знищити деякі видатні храми (напр., Миколаївський собор УАПЦ в Харкові) або принаймні заборонити дзвін. Від поч. 20-их рр. зроблено неможливим прилюдне виконання рел. обрядів не тільки для комуністів, комсомольців та червоноармійців, але й для чл. профспілок, особливо зв'язаних із працею в школі. На великі свята комсомол організовував брутальні блюзнірські «карнавали», щоб перешкодити службі в церквах.

Від кін. 20-их рр. А. п. і наступ на церкву набирають ще гостріших форм. Знищено ряд найцінніших церк. пам'яток (зокрема манастирів у Києві); обкладаючи непомірними податками або адміністративно висилаючи, усунено священиків; до 1937 майже всі церкви по великих містах і величезна більшість по районових центрах та селах були або зруйновані, або перетворені на клюби та зерносховища. Під час процесу СВУ ліквідовано УАПЦ. А. п. в зв'язку з другою світовою війною була помітно ослаблена. Тим часом спонтанне відродження церк. життя під нім. окупацією в 1941—1943 рр. свідчило про безуспішність больш. А. п. Після відступу німців парафії УАПЦ, створені в 1941—43 рр., як і силоміць оголошені 1946 православними гр.-кат. парохії на Зах. Укр. Землях, були через місцеву церковну владу підпорядковані екзархові патріярха московського, що з ним 1943, з огляду на воєнну небезпеку й зах. опінію. Кремль дещо нормалізував відносини, дозволивши відновити, хоч у вузьких межах, правос. ієрархію. Однак уже 1945 постанова ЦК ВКП нагадувала про потребу дальшого ведення А. п. В антицерк. і антирел. літературі особливо підкреслювався зв'язок УАПЦ і Гр.-Кат. Церкви з «буржуазними націоналістами». Методи заснованого 1947, замість Спілки Войовничих Безвірників, Всесоюзного Т-ва для поширення політ. і наук. знань виявилися недостатніми, а відновлення церк. життя помітно вплинуло на населення, не виключаючи комсомольської молоді, як це в 1953—54 рр. визнала сама сов. преса. А. п. на поч. 50-их рр. знову набрала в практиці таких брутальних форм, що 1954 з'явилася постанова ЦК КПСС «Про помилки в проведенні наук.-атеїстичної пропаганди серед населення», яка забороняє «ображати рел. почуття віруючих» і «служителів культу», однак категорично вимагає поглибити систематичну А. п. Боротьба з релігією на Україні і далі лишається в центрі пропагандивної роботи ком. партії. *Р. М.*

Антін, див. *Жданович* А.

Антокольський Павло (* 1896), рос. сов. поет, перекладав Шевченка на рос. мову.

«Антологіон», Минея на свята, одна з літургічних книг Сх. Церкви, видана 1619 Печерською друкарнею; переклад зробив Йов Борецький, зредагував Захарія Копистенський.

З «Антологіона» 1619 р.

Антоневич Микола (1840—1919), гром. діяч, педагог-історик, посол до гал. сойму в 70-их рр., москвофіл.

Антоненко-Давидович (Давидов) Борис (* 1899), письм., деякий час чл. УКП, належав до київ. групи Ланка-МАРС: драма «Лицарі абсурду» (1923), зб. оп. «Запорошені силюети» (1925), «Тук-Тук» (1926), «Справжній чоловік» (1929), уривки з роману «Січ мати» (1926—30); особливе значення мали пов. «Смерть» (1927), де А.-Д. поставив проблему несполучности большевізму з укр. психікою й подав ряд гострих образів хазяйнування большевиків на Україні в 1920, та кн. репортажів «Землею українською» (1929),

Б. Антоненко-Давидович

присвячена питанням дерусифікації та індустріялізації; засланий бл. 1934.

Антонеску (Antonescu) Йон (1882—1946), рум. маршал, 1940—44 диктатор; під час війни запровадив на окупованих румунами територіях концентраційні табори, в яких загинуло багато українців.

Антонич Богдан Ігор (1909—37), укр. поет родом з Лемківщини, редагував мист. зб. «Карби», деякий час — літ. журн. «Дажбог», двічі літ. лавреат Зах. України. Зб. поезій «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936), посмертні «Зелена Євангелія» і «Ротації» (1938); позначені сміливими шуканнями й різноманітними (зокрема імажиністичними та експресіоністичними) впливами, поезії А. проте не підпорядковані одному якомусь мист. напрямові, завжди глибоко оригінальні й виявляють широкий тематичний діяпазон лірика-філософа.

Б. Антонич

Антоні (Anthony) Рауль, франц. антрополог, проф. анатомічної антропології в Парижі, д. чл. НТШ.

Антоній Печерський, св. (бл. 982—1073), з Любеча б. Чернігова, постригся на Атоні. Засновник чернецтва на Україні, дав початки Печерській Лаврі. Прихильник подвижництва на самоті (еремітизм).

Антоній (14 в.), спершу еп., потім митр. галицький (1371—91); на домагання короля Казіміра (1371), був іменований на митр. патріярхом царгородським Філотеєм. Після смерти митр. А. гал. митрополія знову занепала.

Антоній (Олексій) Храповицький (1864—1936) правос. митр.; рос. церк. і гром. діяч; 1902 архиєп. волинський, 1914 архиєп. харківський, 1918 митр. київський; відомий гострими виступами проти укр. нац. руху, в 1917—18 активно боровся з прихильниками укр. автокефалії; з 1920 на еміґрації, очолював рос. правос. ієрархію.

Антоніни (IV—4), с. на сх. Поділлі на зах. від Старокостянтинова; р. ц. Хмельницької обл. 5 і 7. 6. 1918 успішні бої 9 залізничої дивізії та 1 пішого полку СС з большевиками.

Антоніо Олінто (Antônio Olinto), укр. оселя на півд. стейту Парана в Бразілії, заснована 1896; 1920 — 420 укр. родин, тепер 230, з околицями — 310, зайнятих хліборобством.

Антонов Володимир (* 1885), рос. сов. діяч; 1919 організатор больш. ревкомів на півдні України та в Донбасі; з 1920 нарком внутр. справ України, уповноважений по боротьбі з Махном; з 1923 чл. Верховного Суду СССР.

Антонов-Овсєєнко Володимир (* 1884), больш. військ. діяч, родом з Чернігова, 1918 керував наступом большевиків на Україну, пізніше займав ряд постів у червоній армії та в уряді УССР. З 1924 повпред СССР у Чехо-Словаччині, Польщі та ін. країнах; розстріляний як троцькіст.

Антонович Варвара, перша дружина Володимира, гром. діячка, чл. Старої Громади в Києві в 1870-их рр., активний член заснованого Людмилою Драгомановою жін. товариства під назвою: Т-во денних притулків для дітей робітників.

Антонович Володимир (1834—1908), історик, археограф, археолог, проф. історії в Київ. Ун-ті, гол. ред. вид. «Временной Комиссии для разбора древних актов», фундатор Іст. Т-ва Нестора-Літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів на Україні. Зібрав, зредаґував і видав 8 тт. «Архива Юго-Западной России», що стосуються історії Правобережної України 16—18 вв. Вступні статті А. до цих томів присвячені іст. козацтва («О происхождении козачества», 1863; «Последние времена козачества на правом берегу Днепра по актам 1679—1716 г.», 1868), гайдамаччини («О гайдамачестве», 1876, і «О мнимом крестьянском восстании на Волыни в 1789 г.», 1902), селянства («О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770—1798 гг.», 1870 р.), шляхетства («О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России», 1867), міст і міщанства («О городах в Юго-Западной России по актам 1432—1798 г.», 1870), церкви («Об Унии и состоянии Православной Церкви с пол. 17 до конца 18 в.», 1871). Ін. гол. праці А.: «Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти в. кн. Ольгерда» (1877—78), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (КСт., 1882), «Уманский сотник Іван Гонта» (КСт., 1882), «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1885). За редакцією А. вийшли також: «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (1888), «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (I—II, 1890—96), «Дневник Станислава Освецима (1643—51)» (КСт. 1882 і окремо) та ін. А. належать іст. примітки до вид. М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (I—II, 1874—75). Найважливіші праці А. з археології:

В. Антонович

«Раскопки в земле древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1902), «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира» (1896). А. був представником народницької школи в укр. історіографії. Він створив т. зв. «київську школу» істориків, що в особі учнів А. з Київ. Ун-ту (Д. Багалій, П. Голубовський, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко та ін.) поклала підвалини сучасної укр. іст. науки. У своїх працях А. уникав синтези, документально досліджуючи окремі іст. явища. Лише в своїх наук.-популярних лекціях («Бесіди про часи козацькі на Україні», 1897; 2 вид. — «Виклади про часи козацькі на Україні», 1912) А. дав загальний огляд укр. історії від часів зформування козаччини. А. був видатним укр. гром. діячем. Належачи до т. зв. «хлопоманів», він надрукував у відповідь поль. публіцистові Зенону Фішеві (псевд. Падалиця) відому статтю «Моя исповедь» («Основа», 1862), де подав обґрунтування ідеології «хлопоманів». Майже півстоліття А. стояв на чолі укр. гром.-політ. життя, був головою київ. Старої Громади, й за його ініціятивою 1890 в Галичині дійшло до «угоди» між поляками й українцями у львівському соймі. А. належить велика роля в реалізації пляну переїзду М. Грушевського до Львова і створення там наук. осередку.

Література: Томашівський С. Володимир Антонович. Л. 1907; Довнар-Запольський М. Исторические взгляды В. Антоновича. К. 1909; Грушевський М. В. Антонович. Основні ідеї його творчости і діяльности. ЗНТК, III. 1909; Павлуцький Г. Антонович як археолог. Там же; Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі. Там же і Україна. V. 1928.; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наук. та гром. діяльність. Прага 1942.

І. Б. і О. О.

Антонович Данило, сучасний актор в УССР; театральну освіту здобув у Муз.-Драматичній Школі ім. Лисенка в Києві, з 1922 р. в «Березолі» Л. Курбаса (пізніше Харківський Драматичний Театр імени Т. Шевченка).

Д. Антонович (1877—1945)

Антонович Дмитро (1877—1945), син Володимира, історик мистецтва і театру, політ. діяч. Один із засновників Революційної Укр. Партії (разом із Б. Камінським, Л. Мацієвичем і М. Русовим), на еміґр. в Чернівцях редаґував газ. «Гасло» (1902—03), «Селянин», 1905 в Харкові газ. «Воля». З 1912 викладав історію мистецтва в Київ. Мист. Школі й працював у місячниках «Дзвін» і «Сяйво». Один із активних діячів Центр. Ради, 1918 морський мін., мін. мистецтва. За Директорії голова укр. дипломатичної місії в Римі. Один з організаторів Укр. Вільного Ун-ту у Відні і Празі, проф. історії мистецтва й ректор УВУ, довголітній дир. Музею Визвольної Боротьби України в Празі, гол. Укр. Іст.-Філол. Т-ва у Празі (1923—45). Серед численних праць: «Естетичне виховання Шевченка» (1914), «Українське мистецтво» (1923), «300 років укр. театру» (1925), «Т. Шевченко як маляр» (1937), „Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst“ (1942).

К. Антонович

Антонович Катерина (* 1887), уродж. Серебрякова, дружина Дмитра, малярка (виставляла картини в Харкові, Києві; на еміґрації — в Празі, Берліні, Римі, Вінніпеґу); громадська і пед. діячка в Харкові (м. ін. праця з глухонімими), в Києві, в Празі — Укр. Жін. Союз, Музей Визвольної Боротьби; нині в Канаді.

Антонович Мирослав (*1917), музиколог і дириґент, засновник і дириґент «Утрехтського Візант. Хору», складеного з голляндців, які співають укр. мовою в Голляндії й за її межами.

Антонович Михайло (* 1909), історик, син Дмитра, наук. співр. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні (1936—41), лектор Бреславського Ун-ту, доцент Віденського Ун-ту; «Історія України», I—IV (1941—42), «Переяславська кампанія 1630 р.» (1944) та ін.

Антонович-Мельник Катерина (1859—1942), археолог, історик і гром. діячка в Києві; друга дружина В. Антоновича; провадила розкопи на Волині, Поділлі, Запоріжжі й Слобожанщині (досліджувала неоліт, мегалітичні та ін. пам'ятки), чл. багатьох археологічних т-в, д. чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві й НТШ, організаторка Київ. Університетського Музею і Катеринославського Музею; «Следы мегалитических сооружений в Южной России» (1884), «Майданові городища на Україні» й ряд ін. праць з археології та історії.

Антоновський Михайло (* 1759 — рік смерти невідомий), вихованець Київ. Академії, бібліотекар Публічної Бібліотеки в Петербурзі; автор «Истории о Малой России» (1799); в кн. «Духовна бібліотека» (1798) надрукував «Нарцис» Сковороди; записки А. в «Русском Архиве» 1885.

Антопіль (I—5), м-ко на Загородді

(зах. Полісся), р. ц. Берестейської обл. БССР; 1931 р. — 3 000 меш.

Антрацит, сорт кам'яного вугілля з високим змістом вуглецю (до 96%): є найкращим видом енергетичного палива (дає до 8 100 кальорій). Великі запаси А. є в сх. частині Донбасу (бл. 30% всіх покладів) (див. *Кам'яновугільна промисловість*).

Антропов Олекса (1716—95), визначний маляр-портретист укр. походження, нар. і помер у Петербурзі; з Григорієм і Дмитром Левицькими виконав іконостас та ін. образи Андріївської церкви в Києві 1752—55; «Портрет укр. гетьмана».

«Антропологія», наук. зб. Кабінету ім. Ф. Вовка ВУАН (I—IV, 1927—32 в Києві), містив антропологічні та археологічні праці (ред. А. Носов).

Антропологія на Україні. А. — природнича наука, що вивчає людину в часі і просторі, досліджуючи її зовн. вигляд та диференціяцію спадкових прикмет і визначаючи раси як групи людей, що мають у певному поєднанні однакові тілесні й духові успадковані властивості. Найдавніші відомості про фізичний вигляд і звичаї населення України завдячуємо Геродотові і Гіппократові, що описують скитів, а пізніше візант. і араб. авторам середньовіччя (Прокопій, Захарій Ретор, Ібн-Даст, або Ібн-Руста, Ібн-Фадлан та ін.); враження щодо вигляду укр. населення зустрічаємо і в творах подорожників 17—18 вв. Наук. антропологічні дослідження починаються в другій пол. 19 в. Перші наук. фізичні характеристики українців дають франц. дослідник Е. Т. Амі, рос. А. Богданов (опис черепів княжої доби), поль. Й. Маєр, І. Коперніцький (вивчення гал. населення). Антропологічні досліди укр. авторів 19 в. поєднувалися з етногр., зокрема у першого з них П. Чубинського, що шукав зв'язку між етногр. елементами і фізичним типом в різних областях, виділяючи з них окремі смуги. Засновником укр. антропології є Федір *Вовк*, який, ідучи за принципом франц. антропологічної школи, висунув динарську расу як основний расовий складник укр. народу («Антропологические особенности украинского народа», 1916); проти його тези виступив рос. антрополог Д. Анучін, характеризуючи її як «націоналістичну»; ін. рос. антропологи поділяють цей погляд. Учні Вовка: І. Раковський, С. Руденко, А. Носов та ін. продовжували його працю.

В період діяльности Вовка укр. населення досліджували франц. антрополог Ж. Денікер, рос. А. Івановський і Є. Чепурковський та поль. Ю. Талько-Гринцевіч. В 20—30-их рр. антропологічні досліди України продовжували поль. вчений Я. Чекановський (слов'янська доба і тогочасні міґрації), рос. В. Бунак і Г. Дебец, нім. Г. Ґюнтер і Е. Айкштедт. В цілому їх досліди досить схематичні або надто загальні.

По першій світовій війні досліди з А. на Україні пожвавлюються. В Києві при Укр. Академії Наук створено очолений А. Носовим Кабінет ім. Ф. Вовка з журналом «Антропологія»; київ. школа працювала переважно в антропогеогр. напрямі, збираючи антропометричні матеріяли з різних областей України, м. ін. з Криму й Кубанщини. У Харкові в 1920-их роках Укр. Психо-Неврологічний Ін-т видавав за ред. Л. Николаєва «Материалы по антропологии Украины»; харківська школа шукала гол. чином подібностей між фізичними й соціяльними типами серед різних верств і національностей України. Від поч. 30-их рр. праця в ділянці А. на підсовєтській Україні стала фактично неможливою. У Львові в НТШ провадив досліди І. Раковський, до якого пізніше прилучився Р. Єндик; праці їх друковані у вид. Матем.-Природописно-Лікарської Секції, Фізіографічної Комісії або в «Матеріялах до етнології України»; львівська школа займається проблемою синтетичного образу антропологічних відносин в минулому і сучасному на Україні, а також расовими відмінностями між українцями і їх сусідами (поляками й росіянами насамперед). І. Раковський поглибив досліди Ф. Вовка: він твердить, що укр. народ являє суміш 6 рас, серед яких динарська займає в трьох різних смугах 1/3, 2/5 і понад 1/2 всього населення, а альпійська понад 1/5; ін. раси займають у його концепції незначний відсоток. Р. Єндик з погляду расової будови поділив Україну на 4 частини: в першій виступають переважно динарська, субнордійська і преслов'янська раси, в другій — динарська з домішкою арменоїдної, в третій — нордійська з домішкою динарської, в четвертій — динарська, середземноморська, преслов'янська і субнордійська. Див. ще *Раси* і ЕУ І, стор. 125—129. *Р. Єндик*

АНУМ, Асоціяція Незалежних Укр. Мистців, т-во укр. мистців, закладене у Львові 1931 р., гол. М. Осінчук і С. Музикова, секретар П. Ковжун; 13 збірних та індивідуальних виставок, виходив часопис «Мистецтво» (1932—37), видано монографії про Сахновську, Андрієнка, Кульчицьку, Грищенка, Глущенка, Ґеца, зб. «Екслібрис». АНУМ зліквідована сов. владою в 1939 р.

Анцилова доба, пізньо- й післяльодовикова доба (бл. 8 000—6 000 рр. до Хр.) з сухим, теплим кліматом, коли Балтицьке море мало солодку воду (назва від солодководної мушлі Ancylus fluviatilis). В археології України це мезолітична доба.

Анчоус, хамса (Engraulis encrasicholus).

дрібна (10—15 см довж.) морська риба, споріднена з оселедцями, одна з важливіших пром. риб Озівського й Чорного морів. В Озівському щороку виловлюють А. бл. 60 000 т., у Чорному (лише в СССР) до 2 000 т. (дані 1949).

Аорист, у давньоукр. мові одна з форм минулого часу дієслів, із значенням головне минулої доконаної дії. З двох праслов'янських форм А., т. зв. простого, твореного від основи інфінітива, й сигматичного, в давньоукр. мові засвідчене вживання поза ц.-слов. текстами другого, з уодноманітненою системою закінчень: 1 особа одн. *-хъ*, 2 і 3 особа одн. — чиста основа (у 3 особі також *-ть, -тъ*), 1 особа мн. *-хомъ*, 2 особа мн. *-сте*, 3 особа мн. *-ша*. У книжній мові форми аориста вживано до поч. 18 в., але в живій мові він виходить з ужитку в 12—13 в., імовірно під впливом розвитку форм дієслівного *виду*, поступаючися місцем *перфектові*. Рештою А. в сучасній літ. мові є частка *би*, первісно 2-3 особа А. дієслова *бути (быти)*. У прикарпатських говірках, головне між гор. Угом і Русковою, збереглося закінчення 1 особи однини А. в дієсловах *бути, мести, вести, плести, бости*. Форми *бих* уживають і гуцульські говірки. Висловлювано погляд, що сучасні конструкції з наказовим способом у значенні минулої дії (напр., «А він і *схопи* мішок») генетично розвинулися з 2—3 особи А. (Стендер-Петерсен). *Ю. Ш.*

Аорси, найбагатше з численних сарматських племен, що кочувало по півн.-кавказьких степах і провадило посередницьку торгівлю між сарматами і Іраном та Сер. Азією. Від 4 в. набувають у рим. письм. назву аланів.

Апатит, мінерал, безводний фосфат кальцію, що містить хлор, флуор, рідкі землі й стронцій [$Ca_5(PO_4)_3(F,Cl,OH)$]; йде на виробництво штучних добрив — суперфосфату і преципітату; на Україні виступає (разом із фосфоритами) на Поділлі, на Кубанщині в системі р. Малої Лаби у формі апатитових жил, де М. Єфремов відкрив багаті на стронцій А-и.

Апеляція, оскарження присудів перед вищепоставленим судом, яке домагається перегляду справи не тільки з погляду процесуальних порушень, а й за суттю справи. Апеляційне переведення існувало в Рос. Імперії й Австро-Угорщині (згодом у Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії). В рос. карному судопереведенні апеляційне оскарження допускалося тільки на вироки окружних судів без присяжних засідателів і вироки мирових суддів (не всі). В УНР, що зберігала в основному дорев. судове право, залишалося апеляційне переведення, при чому вищі судові інстанції країни, т. зв. судові палати (в Києві, Харкові й Одесі) були перейменовані на Апеляційні Суди. Гетьманська влада відновила стару назву й старі (дещо змінені) функції судових палат. В УССР апеляційного переведення не існує. Але суди другої інстанції, розглядаючи касаційні оскарження, зобов'язані розглядати оскаржувані справи в цілому, ревізійним порядком, отже, подекуди не тільки з процесуального боку, але й по суті. *О. Ю.*

АПМУ, Асоціяція Пролет. Музик України, створена 1929 в Харкові, мала завданням боротьбу з «буржуазною музикою, малоросійщиною» й творення «пролетарської музики»; ліквідована в квітні 1932 р.

«Апокрисис», Христофора Філалета (псевд.), полемічний твір, вид. польс. мовою 1597 і українізованою ц.-слов. в Острозі 1598, у відповідь на «Synod Brzeski» П. Скарги (1597); автор (здогадно Христофор Бронський, на думку ін. — Мартин Броневський) виступає з протестантських позицій.

Апокрифи, такі твори про події й осіб священної історії, які не були визнані христ. церквою і не прийняті до канону Св. Письма. А. стосуються до подій, про які в Св. Письмі згадано лише побіжно; перекази й леґенди, створені навколо них, часто суперечили вченню церкви й використовувалися єретиками, що, бажаючи надати цим творам авторитету, приписували їх авторство апостолам або отцям церкви. Як видно із згадок у літ. пам'ятках, А., а також списки заборонених книг (індекси) відомі були на Україні з 11 в.; принесені, переважно з Болгарії, разом із ранніми творами перекладної літератури, поширювалися вони на письмі й в усній передачі. В 17—18 вв. матеріял апокрифічної літератури доповнювався новими перекладами й переказами зах. походження. А. поділяють на кілька груп. До старозавітних належать оп. про створення світу, про Адама і Єву, про Ноя і потоп, про Авраама, численні А. про Соломона, «Заповіти дванадцяти патріярхів» та ін. Новозавітні А. (т. зв. «євангелія» Хоми, Якова, Никодима та ін.) оповідають про дитинство Христа, суд над Ним, хресні муки та прихід до пекла, про Богородицю й апостолів. Поряд із визнаними церквою житіями св. виникали житія апокрифічні (про св. Микиту, Юрія, Ірину, Федора та ін.). Есхатологічні А. зображують потойбічне життя людини й кінець світу; до них належить один із найпоширеніших на Україні А. — «Хождение Богородиці по муках». Чимало сюжетів і мотивів перейшло з А. до нар. словесности (переважно до казок, духовних віршів) та до іконописного мистецтва. Апокрифічні мотиви знаходимо в багатьох оригінальних творах укр. літератури княжої доби (літописи, житія,

ораторські твори, «Подорож» Данила) і в 17—18 вв. (проповіді, житійні повелі, драми, зокрема «Слово о збуренню пекла»). В 19 в. А. обробляв С. Руданський: «Байки світовії в співах», «Байки світовії в оповідках». Найкраща збірка укр. А.: Франко І. Апокрифи й легенди з укр. рукописів. Пам'ятки укр.-руської мови і літератури. І—V. Л. 1896—1910. *Р. М.*

Апостол, післанник, христ. значення — прямий учень Христа (12 А-ів); згодом у ширшому значенні — проповідник Христового вчення. Звідси А. — книга, що в ній записані твори А-ів і що читається під час богослужень на кожний день, а також частина богослуження, яка попереджає читання Євангелії, коли прочитується частина якогось твору з книги А. Найстаріше укр. вид. — Львівський А., надрукований Іваном Федоровичем 1574, далі йдуть вид. 17—18 вв. у Києві (починаючи з 1630), Львові (1639), Угерцях (1620), Луцькому (1640), Почаєві, Жовкві й багато ін.

Апостол Данило (1654—1734), гетьман; бувши миргородським полк., спочатку був в опозиції до Мазепи, потім зробився його прихильником, але в листопаді 1708 відійшов від шведів і Мазепи до Петра І. Брав участь у прутському й перському походах. Один із найавторитетніших полк. за гетьмана Івана Скоропадського, після його смерти А. боронив разом із чернігівським полк. Павлом Полуботком автономні права України та домагався ліквідації створеної Петром І Малоросійської Колеґії (1722). Вибраний 1. 10. 1727 на гетьмана України, А. був значно обмежений в своїх правах, що ясно виходило з «Рѣшительныхъ Пунктовъ» 1728, наданих Україні рос. урядом. Гетьманування А. було своєрідним компромісом між старими й новими, важчими формами укр. життя. Протягом перших років А. багато зробив для впорядкування коз. адміністрації, для судових реформ (інструкція 1730), для вреґулювання соціяльних відносин, припинивши процес переходу ранґових маєтностей у невідповідні руки, і т. д. А. був пильний і запопадливий господар, купець-експортер і промисловець; він обстоював інтереси укр. купців і укр. торгівлі й провадив боротьбу з торг. системою, яку завів на Україні Петро І на користь моск. державі і моск. купцям і яка призвела кінець-кінцем укр. торгівлю до занепаду. Особливо боровся А. на Гетьманщині з рос. елементом, який встиг тут уже поширитися за попередніх десятиліть.

Д. Апостол

Література: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. 1948. *Б. К.*

Апостол-Кегич Єгор (1803 — † після 1850), прапорщик Чернігівського полку, нащадок гетьмана Апостола, за участь у повстанні Чернігівського полку засуджений 1826 на ув'язнення; з 1843 засідатель і суддя Константиноградського суду.

Апостолес (Apostoles) м. в провінції Місіонес у півн. Арґентіні, 20 000 меш., що плекають риж, кукурудзу, цукрову тростину, бавовну. Чимало українців в А. і околицях, найстаріша укр. колонія в Арґентіні (з 1897), манастир оо. Василіян з друкарнею.

Укр. гр.-кат. церква в Апостолес

Апостоли, шляхетський рід, що походив від реєстрового козака Миргородського полку Апостола (1649). Правнук його Данило *Апостол* був гетьманом (1727—34). Син гетьмана полковник лубенський Петро залишив цікавий щоденник, ведений 1725—27 франц. і рос. мовою (уривки надруковані в КСт. 1894—95). Після смерти (1816) останнього з роду — Михайла прізвище А. дістав Іван Муравйов (1762—1851).

Апостолове (VI—14), с. м. т. на півд. сх. від Кривого Рогу; р. ц. Дніпропетровської обл.

Апостолят З'єдинення (Apostolaat der Hereniging), в м. Бокстель (Boxtel) в Голляндії, заснований з почину митр. Андрея Шептицького 1925 р., з метою ознайомлення Заходу із Сх., особливо Укр. Церквою, а також орг-ції допомоги для неї матеріяльними фондами. А. З. фінансував м. ін. в 1948—50 Укр.-Кат. Духовну Семінарію в Кулемборзі, допомагає Укр. Малій Семінарії в Люрі (Франція), видав ряд книжок про сх.-церк.

проблеми; з ініціятиви А. З. засновано 1951 р. Утрехтський Візант. Хор (див.) з голляндців із дириґентом-українцем.

Апостольська Візитатура для укр. у Зах. Европі заснована 21. 11. 1946, складається з 5 ген. вікаріятів, перший обіймає Італію, другий — Німеччину, третій — Францію, Еспанію, Швайцарію і Люксембурґ, четвертий — Бельгію, Голляндію, Данію, Норвегію і Швецію, п'ятий — Великобрітанію.

Аппоньї (Apponyi) Альберт (1846—1933), граф, відомий угор. політик, мін. освіти (1906—10, 1915—18); ініціятор закону 1907, що давав засіб угор. урядові ліквідувати школи нац. меншостей, бо на бажання батьків 20 дітей або 20% учнів у школах із не угор. мовою викладання запроваджувалося обов'язкове навчання угор. мовою. В наслідок закону А. на Закарпатті були закриті всі чисто укр. школи і замість 571 укр. шкіл в 1874 р. лишилося в 1907 р. 107 мішаних угор.-укр. шкіл, а в 1915 — тільки 18 мішаних.

Апракос, Евангеліє з порядком тексту не за чотирма евангелистами, а по неділях, починаючи від Великодня, відповідно до того, як читається в церкві; поширене було в Київській Русі 11 в.

Аптеки, установи для зберігання, виготовлення й продажу ліків. На Україні в давні часи лікували й виготовляли ліки ті самі особи: знахарі, ченці, пізніше — лікарі. У 18 в. з'явилися нечисленні А. (в межах Рос. імперії реґляментовані привілеєм Петра І з 1701 р.); вони розводили та збирали лік. рослини й виготовляли з них ліки, а також провадили хем. й судово-мед. дослідження. Права власників А., що повинні були мати обов'язкову фахову освіту, в 19 в. суворо охоронялися держ. законами Росії й Австрії, які нормували появу нових аптек числом обслуговуваного населення в містах і відстанню по селах (в Росії 1881 р. — 7 верст). Крім приватних А., у губ., де були земства, в другій пол. 19 в. з'явилися земські А., при земських лікарнях і окремо; однак держ. підтримка приватних А. не дала розвинутися мережі земських (1912 р. ч. земських А. становило лише 4% заг. ч. приватних). З поширенням патентованих засобів, продукованих зах.-евр. фармацевтичними фірмами, на Україні в 20 в. поряд А. виникають аптекарські маґазини, які успішно конкурують з А. В 1918 р. больш. влада оголосила аптеки держ. власністю, однак в 1921—26 рр. частково були допущені приватні А. Тепер в УССР усі А. є держ. власністю і поділяються на лікарняні, де ліки видаються безплатно, і позалікарняні, що продають ліки за рецептами; разом в УССР є понад 5 000 А. Об'єм гуртової продукції мед. пром-сти УССР, що виготовляє лікувальні препарати, в 1939 р. становив 88 000 000 карб. Керівних працівників А. готують фармацевтичні факультети мед. ін-тів і фармацевтичні ін-ти, середніх — технікуми. Усі А. підлягають Всеукр. Аптекоуправлінню (ВАПТУ) в системі Міністерства Охорони Здоров'я УССР. *Г. Шульц*

Апукарана (Apucarana), муніципальне м. на півн. стейту Парана в Бразілії, закладене 1940 р.; понад 12 000 меш., у тому ч. бл. 160 укр. родин, що переселилися з ін. місцевостей і займіті торгівлею, ремеслом та хліборобством.

Апшеронський (IX—20), м. на р. Пшеха на Кубані на півн. узбіччях Чорноморського Кавказу; р. ц. Краснодарського краю. Лісова пром-сть.

АРА (American Relief Administration, Амер. Адміністрація Допомоги), орг-ція ЗДА, утворена 1919 під головуванням Г. Гувера; діяла в евр. країнах, що потерпіли від першої світової війни. На Україні А. працювала під час голоду 1921—23; допомога А. виявлялася в постачанні харчів, медикаментів і предметів першої потреби.

Арабажин (укр. псевд. К. Не-я і К. Недоля) Костянтин (1866—1929), історик літератури, критик, журналіст; праці рос. мовою про Шевченка, гал.-укр. громадський рух, «Исторические песни и думы» («История русской литературы» за ред. Анічкова, II. 1908).

Арабатська затока (VIII—16), затока в півд.-зах. частині Озівського м. між Керчинським півостровом і Арабатською косою.

Арабатська коса (VIII—15, 16), піщаний вал, що відокремлює Гниле море (Сиваш) від Озівського. Довжина — 112 км, ширина — 0,3 — 7 км.

Араби, в часи розквіту 8—12 вв. провадили жваву торгівлю із Сх. Европою, про що свідчать численні знахідки араб. монет на території кол. княжої держави. Понад 40 араб. авторів залишили ориґінальні й компілятивні описи подорожей до сх.-евр. країн з відомостями геогр., етногр., екон. та іст. характеру; між ними Ібн-Хордадбег (9 в.) і автори 10 в.: Аль Джайгані, Ахмет Ібн-Фадлан, який описав слов. звичаї, Ібн-Даст (або Ібн-Руста), Аль-Масуді, що говорить про поділ слов'ян на племена та про походи Руси на каспійське узбережжя, Ібн-Хаукаль, автор компіляції із звістками про Русь та ін.

Арабська Анна (* 1901), укр. журналістка в Канаді, довголітня орг. і пресова референтка «Січі» при Союзі Гетьманців Державників.

Арандаренко Володимир, військ. діяч, підполк. Армії УНР, 1919 помічник командира Дністрянської Кордонної бри-

ґали Окремого Кордонного корпусу в Могилеві над Дністром.

Арандаренко Микола (1795—1867), управитель полтавської скарбової палати в 40-их рр. 19 в., пізніше архангельський губернатор; «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году», I—III ([illegible])

Арахіс, земляний горіх (Arachis hipogaea), рослина з родини бобових, походить із Бразілії, у 30-их рр. поширена як нова олійна культура в півд. частині степу й на Кубані. 1940 площа під А. на Україні становила 5 500 га (площа у всьому світі — понад 7 000 000 га).

Арборе (Arbore) Замфір (1848—?), рум. гром. діяч і журналіст, родом із Басарабії; приятель М. Драгоманова; прихильник укр. визвольної боротьби, написав для Союзу Визволення України брошуру „Ucraina şi România" (1916).

Арґентіна, республіка Півд. Америки, 2 793 000 км², населення — 18 246 000 (1952), з них 100—120 000 українців і арґентінців укр. походження.

Перші укр. поселенці почали прибувати з Галичини 1897, оселюючись у півд. Арґентіні (сучасна провінція Місіонес) в околицях м. Апостолес серед субтропічних лісів і степів. Головний приплив іміґрантів припадає на 1901—03; поселенцям давали тоді по 50 га землі й допомогу харчами та худобою. До першої світової війни виеміґрувало до А. бл. 10 000 українців, майже виключно з Галичини. Крім Місіонес, вони оселялися в м. Буенос-Айрес і Берісco. Між двома світовими війнами, особливо 1925—30, до А. виеміґрувало бл. 50 000 українців, здебільша з Галичини (бл. 28 000), Волині й Полісся (разом 19 000), ін. з Закарпаття (2 000) і Буковини (1 000). Це були в масі селяни з незначним відсотком інтеліґенції (переважно учасники визвольних змагань). Третя хвиля укр. іміґрації прийшла після другої світової війни (1947—49), коли до А. приїхало понад 6 000 українців, серед яких великий відсоток людей з високою і фаховою освітою.

Точної статистики українців в А. немає, різні обчислення коливаються між 80 000 і 180 000, найімовірніше число бл. 100 000. Українці зосереджені переважно в провінціях Місіонес (понад 30 000, головні скупчення: Азара — Azara, Апостолес — Apostoles, Посадас — Posadas, Трес Капонес — Tres Capones, Сан Хозе — San Jose, Сан Хавієр — San Javier, Ляс Тунас — Las Tunas, Обера — Obera, Пікада Ґаліціяна — Picada Galiciana) і Буенос-Айрес (бл. 30 000, головне в самому Буенос-Айресі — Buenos Aires і в м. Берісco — Berisso, менше в Авеллянеда — Avellaneda, Банфільд — Banfield, Валентін Альсіна — Valentin Alcina, Вероніка — Veronica, Віжа Бажестер — Villa Ballester, Віжа Діяманте — Villa Diamante, Віжа Караса — Villa Caraza, Ґудсон — Gudson, Есейса — Eseisa, Казанова — Casanova, Ляважель — Lavallol, Президент Х. Д. Перон, кол. Мунро — Pres. J. D. Peron, Сан Мартін — San Martin, Саранді — Sarandi, Сьюдаделя — Ciudadela, Фльоріда — Florida й ін.). Менші скупчення українців в провінціях: Президент Перон, кол. Чако (Ресістенсія — Resistencia, Ляс Бреньяс — Las Breñas, Ля Тіґре — La Tigre, Сан Бернардо — San Bernardo, Віжа Анґеля — Villa Angela, Корсуеля — Corsuela і ін.), Санта Фе — (в м. Санта Фе — Santa Fe, Росаріо — Rosario, Сан Карльос Суд — San Carlos Sud і ін.), Кордоба (в м. Кордоба і Ля Фальда — La Falda), Мендоса (Ля Ескандінава — La Escandinava), Сантіяґо дель Естеро (по численних хуторах). Крім того, чимало українців працюють на нафтових полях Комодоро Рівадавія — Comodoro Rivadavia.

1 — границі держав; 2 — границі провінцій; 3 — столиці держав; 4 — столиці провінцій

C. — Chubut, R. N. — Rio Negro, NEU. — Neuquén, E. P. — Eva Peron (кол. La Pampa), B. A. — Buenos Aires, E. R. — Entre Rios, S. F. — Santa Fé, Cord. — Cordoba, S. L. — San Luis, Men. — Mendoza, S. J. — San Juan, R. I. — La Rioja, CAT. — Catamarca, T. — Tucuman, S. E. — Santiago del Estero, SA — Salta, JU. — Jujuy, P. P. — Presidente Peron (кол. Chaco), FOR. — Formosa, COR. — Corrientes, M — Misiones.

У провінціях Місіонес, Мендоса, Сантьяґо дель Естеро українці займаються переважно хліборобством: плекають кукурудзу, пшеницю, картоплю, мату (рід арг. чаю), кавуни, дині, цукрову тростину, бавовну, риж, тютюн. По садах плекають найбільше помаранчі, цитрини, оливки і мореллі. Умови праці важкі через посухи і силу різних шкідників. По містах українці працюють по холодильнях, різних фабриках, будовах, швайцарами; останнім часом багато з них самі стали підприємцями, іноді здобуваючись на великі маєтки (в Буенос-Айресі).

За віровизнанням дві третини україн-

ців — католики, решта — православні. На провінції, через брак священиків, досить поширений сектантський, переважно євангелицький рух; до останнього часу він був керований рос. проповідниками; з 1953 під впливом Михайла Бахора (вид. квартальник «Євангельська Зірка») серед них почався досить сильний укр. рух. Церк.-рел. життям українців-католиків керують оо. Василіяни, що перші розпочали місійну працю в А. Перша укр. кат. каплиця збудована 1901 в Ляс Тунас (Місіонес). Першими священиками (з 1908) були оо. К. Бжуховський і Я. Карп'як, з 1911 місійну діяльність розвинули оо. О. Анасевич і І. Сеньшин. Місійна праця серед українців-католиків особливо розвинулася після другої світової війни, коли до А. приїхало чимало оо. Василіян і світських священиків. Василіяни, крім манастиря в Апостолес, створили великий манастир в Буенос-Айресі, де міститься й осідок нової арг. провінції оо. Василіян (перший о. провінціял В. Ковалик, з 1953 — о. Карплюк). С 40 сс. Василіянок. 1952 тут засновано Укр. Кат. Об'єднання (УКО). Рел.-церк. життя правос. українців концентрується при Братстві св. Покрови в Буенос-Айресі, яке 1954 мало в своєму складі 3 священиків юрисдикції архиєп. Ігоря Губи з Нью-Йорку. Невелика частина правос. українців створила парафію на чолі з о. І. Ярославським, що підлягає юрисдикції архиєп. Богдана Шпильки в ЗДА; незначна частина визнає юрисдикцію єп. Пилипенка.

Громадське життя українців в А. спочатку організували укр. священики, тепер воно концентрується гол. у «Просвіті», що має 19 філій поза Буенос-Айресом, і у «Відродженні», що має поза Буенос-Айресом 9 філій. З ін. організацій, що виникли ще до другої світової війни, але довго не втрималися, треба згадати «Молоду Громаду» в Беріссо, яка перетворилася 1924 на «Просвіту»; руханкове т-во «Сокіл», що 1938 злилося з стрілецькою громадою, створеною 1933, і з того виникла Орг-ція Держ. Відродження України (ОДВУ), яка 1939 перетворилася на т-во «Відродження». Проте філія «Сокола» в Кордобі продовжує існувати далі як самостійна орг-ція. Не втрималися кредитово-допомогова орг-ція «Взаємна Допомога» в Буенос-Айресі (з 1931), «Січ» на Док-Суді (1931), Укр. Нац. Клюб (1931), Спілка Інженерів (1931—32), Бюро Опіки над Укр. Емігрантами (1932), т-во «Самопоміч» (1933), Союз укр. монархістів-державників «Плуг і Меч» (1936), Комітет Українців в А. (1943).

З приїздом нової еміграції 1947—49 в А., власне в Буенос-Айресі, постала низка нових організацій та органів преси, що свідчить про збагачення укр. колонії в А. інтелектуальними силами. До нових орг-цій належить Братство св. Покрови, що обслуговує правос. українців (з 1948), Укр. Кат. Об'єднання (УКО), Укр. Допомоговий Комітет (з 1947), Укр. Клюб (з 1947), Союз Українців в А., Спілка Науковців, Літераторів і Мистців (з 1949), Союз Укр. Ветеранів в А., Укр. Дем. Союз (1953), ДОБРУС (1953) та ін. — всі в Буенос-Айресі.

Політично одна з двох масових організацій «Просвіта» стоїть на позиціях ОУНр, «Відродження» — на позиціях ОУН полк. Мельника; Дем. Союз обслуговує тих, що не належать до згаданих вище організацій.

З багатьох часописів (бл. 20), що їх видавали, починаючи з 1928, різні укр. т-ва

Укр. преса в Аргентіні

в А., утрималися й виходять тепер: тижневик «Укр. Слово» (орган «Відродження»), «Наш Клич» (орган «Просвіти»), місячники «Овид», «Життя», «Дзвін», «Мітла», літ.-мист. журнал «Пороги». «Овид» останнім часом почав видавати «Літ. Бібліотеку».

Для координації роздріблених політ. і гром. сил в 1947 р. на Першому Конґресі Українців А. створено Укр. Центр. Репрезентацію (від 1953 р. — голова проф. Є. Онацький). 5. 2. 1921 р. А. визнала була укр. держ. незалежність. През. А. Перон визнав укр. колонію як окрему нац.-етнічну одиницю.

Література: Карманський П. Між рідними в Півд. Америці. Відень 1933; Вапровнч С. о. Аргентіна. Укр. еміграція в ній. Л. 1935; Укр. емігрант. Л. 1927—39; Онацький С. Українці в Півд. Америці. Українці у вільному світі. 1954; газети «Українське Слово», «Наш Клич».

С. Онацький

Арґо, особлива лексика чи словотвір замкнених у собі професійних чи соціяльних груп (переважно особи мандрівних професій, соціяльні низи, злочинці, пастухи), застосовувана як засіб взаємного розпізнавання або відмежовування назовні, а потім через свою експресивність почасти засвоювана як *сленґ* низами міського населення. Словотвірні засоби укр. арґо це: 1) інтерполювання якимсь складом (*кри-*, *шу-*) складів сло-

ва з неарґотичної мови (*кри-пі-кри-дў* «піду»); 2) деформування нeapг. слова: аферезою звуків та складів у пазвуці (ашо́ха «каша»), метатезою (Лика́чів «Личаків»), приставними чи зміненими звуками (шмурний «дурний»), окремими наростками (біл-ім-ний «білий», лам-у́сати «ламати»); 3) метафоричні та метонімні утвори від арготизмів і від слів розмовної мови (цибу́ля «годинник»); 4) позичення з чужих мов (в укр. А. головне: жидівські, циганські й новогрец.); нерідко такі запозичення застосовуються і фігурально (охве́с «ікона», «образ», «Бог», охціно́с «сотка» (банкнот) — новогрец. ὁ θεός «Бог»). Засоби 1—2 характеризували головне професійні А. 19 — поч. 20 ст. Арґотичні лексеми використовуються на фонетичній і граматичній основі мови носіїв даного арґо: напр., основою арґо бучацьких лірників був наддністрянський говір, тернопільських та вінницько-могилівських подільський говір; основа сленґу Львова — місцевий спольщений жарґон, сленґу Одеси, Києва, Харкова — зросійщений жарґон міських низів. Сліди арґо в суміжних з Україною землях (Польща, Сх. Білорусь, Воронiжчина) сягають 17 в.; на Україні записано словники А. лише з 2-ої пол. 19 в.: харківських «невлів» — прошаків (В. Іванов), «лебіїв» — лірників: сх.-подільських (В. Боржковський), тернопільських (К. Викторин-Студинський), бучацьких (В. Гнатюк), новоросійських «шаповалів» (Ф. Ніколайчик), чернігівських старців (П. Тіханов), «блатних» (злодіїв, вуличників) (В. Трахтенберґ, В. Бец), бездомних і школярів (В. Петров, В. Щепотьєв, В. Стратен); словник злочинців записували поліційні урядовці (В. Попов у Києві 1912, А. Курка — у Львові 1896). Досліджували укр. арґо: В. Ягіч, К. Студинський, В. Стратен, Б. Ларін, М. Фрідман, А. Баранніков, Н. Дмітрієв, О. Горбач. Сьогоднішнє А. укр. міст. виявляє споріднення з А. рос. міст; А. Львова — з А. поль. міст.

Література: Боржковский В. Лирники. КСт., XXVI. К. 1889; Студинський К. Лірники. Зоря, XIV—XVII. Л. 1894 (й окрема відбитка); Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту Бучацького. Етн. Зб., II. Л. 1896; Jagić V. Die Geheimsprachen bei den Slaven. Sitzungsberichte d. Wiener Akademie d. Wiss., Phil.-Hist. Kl., I. Відень 1896; ст. Ларіна, Фрідмана, Бараннікова і Дмітрієва: Язык и литература, VII. П. 1931; Стратен В. Арго и арготизмы. Труды комиссии по русскому языку, I. П. 1931; Horbach O. Argot in Ukraine. НТШ, Філологічна Секція, Proceedings, I. Нью-Йорк-Париж 1952.

О. Горбач

Ардан Іван (1871—1940), гр.-кат. священик, гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини; один із перших організаторів допомогових і осв. т-в укр. робітництва, деякий час ред. «Свободи» (в радикальному дусі), перший голова Укр. Роб. Союзу (з 1911), ред. «Народної Волі», 1920—1922 радник місій УНР і ЗУНР у Вашінґтоні.

Арзгір (VIII—25), с. на сх. Передкавказзі у сточищі р. Манич на межі укр. етногр. території (1926 — українців у А. р. 87%); р. ц. Ставропільського краю.

Аристов Микола (1834—82), історик, проф. Харківського Ун-ту й Ніженського Іст.-Філол. Ін-ту. Серед численних праць: «Промышленность древней Руси» (1866), «Хрестоматия по русской истории для изучения древнерусской жизни, письменности, литературы от начала письменности до 16 в.» (1870).

Арійчук Борис (* 1900), свящ. з Буковини, 1945—48 настоятель усіх парафій гор. Австрії, з 1949 настоятель церкви св. Покрови УАПЦ в Буенос-Айресі, 1949—53 голова Братства св. Покрови УАПЦ в Арґентіні, адміністратор УАПЦ в Арґентіні.

Аріяни, див. *Социніяни*.

«Арка», місячник, ж. літератури, мистецтва і критики, виходив у Мюнхені 1946—47 рр. у вид. «Укр. Трибуна» в співпраці із вид. комісією МУР; ред. В. Домонтович, Ю. Шерех та ін.

«Арка», назва великих укр. книгарень у Торонто й Нью-Йорку.

Аркан, гуцульський чоловічий танок у колі (ритм 2/4 Andante), з помітним рум. впливом.

Аркас Захар (1793—1866), ген., укр. історик і археолог; праці про грец. колонії по берегах Чорного моря та історію чорноморської фльоти: «Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса» (1879); «Сравнительная таблица эллинских поселений по Эвксинскому Понту» та ін.

Аркас Микола (1852—1909), культ.-осв. діяч, письм.; замолоду служив у чорноморській фльоті; 1881 залишив службу і жив у власнім маєтку (с. Христофорівка й Богданівка) на Херсонщині. Відкрив на власні кошти нар. школу з укр. викладовою мовою (з наказу влади відразу заборонена); один із засновників і незмінний гол. «Просвіти» в Миколаєві, автор опери «Катерина» (вперше поставлена Кропивницьким 1899) й популярної «Історії України» (1908).

М. Аркас (1852-1909)

Аркас Микола (1889—1938), старший син Миколи, полк. армії УНР, командувач 2 Кінного Переяславського полку (2 Волинської дивізії); на еміграції — дир. укр. ужгородського театру, написав кілька п'єс.

Аркас Микола (* 1898), брат поперед-

нього, філолог-елініст і пед.; з 1921 на еміґрації (Чехо-Словаччина, згодом Франція); праці про грец. колонізацію півн. Чорномор'я, переклад «Іліяди», спогади «Родинна хроніка».

Аркін Сидір (1904), симфонічний диригент і композитор жид. походження в УССР; музика до п'єс «Яблуневий полон», «Комуна в степах», масові пісні та інше.

АРКУ, Асоціяція Рев. Композиторів України, одна з кількох муз. орг-цій в УССР, заснована в 20-их рр. у Харкові; ліквідована партійною постановою 1932 р., не залишивши визначного творчого доробку.

Аркудій Петро (1562—1633), грец. церк. діяч, родом з о. Корфу. Працював над Берестейською Унією (1590—93, 1597—1611), співзасновник віленської семінарії. Полеміст, церк. письм., богослов; брав участь в рел. полеміці на Україні.

Армавір (IX—22), м. крайового підпорядкування Краснодарського краю на р. Кубань при виході її з кавказького підгір'я. 84 000 меш. (1939). Зал. вузол, харчова, деревообробна пром-сть, будівництво с.-г. машин.

Армашевський Петро (1851—1919), геолог і мінералог, проф. Київ. Ун-ту.

Армашенко Петро, автор панегірика латинською мовою на честь Мазепи „Theatrum gloriae", вид. в Чернігові (1699).

Арменоїдна раса, див. *Раси*.

Армія Української Народної Республіки, військо укр. уряду доби визвольних змагань 1917—21 рр., бере початок із самочинно створюваних на фронті світової війни укр. формацій та з добровольчих частин, до яких входили українці — кол. рос. солдати, австр. полонені в Росії (Курінь *Січових Стрільців*), а також полонені рос. армії в нім. та австр. таборах. Зукраїнізовані в 1917 р. частини (16 дивізій, або 64 піхотних полків з артилерією й кінними та спеціяльними частинами) не були своєчасно зняті з фронту, і їх большевики розбили при спробах пробитися на Україну, або вони в атмосфері заг. розкладу рос. армій самодемобілізувалися. Деякі з цих частин, як 1 Укр. корпус, що брав участь в обороні Києва в грудні 1917, і 2 Січовий Запор. корпус, розпорошені по залогах міст Правобережжя, розпалися на поч. 1918 р.; розклалися й зформовані в Києві восени 1917 сердюцькі дивізії. В війні з большевиками відіграли спершу чималу ролю відділи *Вільного Козацтва*, що на вимогу нім. командування були на весні 1918 демобілізовані.

Найважливішу ролю в операціях поч. 1918 р. відіграли різні, малочисельні добровольчі частини київ. ґарнізону (див. ЕУ I, стор. 507—08 і 1177), що після реорганізації в лютому 1918 р. були об'єднані в *Гайдамацький кіш* Слобідської України і в окремий *Запорізький загін* ген. Прісовського, який незабаром перетворився в Запор. корпус, а згодом в Окрему Запор. дивізію. Гал. курінь СС розгорнувся в полк. В боях брали участь зформовані з полонених українців у нім. та австр. таборах *1 Синьожупанна* дивізія і Коз.-стрілецька дивізія *сірожупанників*. На весні 1918 укр. армія налічувала бл. 15 000 війська, бл. 60 гармат, 250 кулеметів і 12 панцерних авт. Німці демобілізували Синьожупанну дивізію, роззброїли полк Січових Стрільців, пізніше демобілізували до розмірів кадрів Сірожупанну дивізію і взагалі протягом усього періоду гетьманату перешкоджали створенню укр. війська. Крім залишених від попереднього періоду Окремої Запор. дивізії, Запор. та Чорноморського кошів, зформовано *1 Сердюцьку дивізію*; разом на 1. 11. 1918 укр. військо налічувало бл. 60 000 людей (див. ЕУ I, стор. 508—10, 515—16 і 1176—1180).

В листопаді 1918, під час протигетьманського повстання, військо Директорії УНР складалося з Окремого загону Січових Стрільців, що перетворився на Осадний корпус СС, Запор. корпусу, Сірої дивізії, частин Сердюцької дивізії, а також численних повстанських загонів. Деякі з цих загонів незабаром розклалися або виступили проти Директорії, ін. увійшли до складу АУНР. Після п'ятимісячної війни з сов. Росією з 300 000 людей, що їх налічували під час повстання, лишилося бл. 30 000, з них бл. 15 000 бійців. Після відступу з Правобережжя на весні 1919 АУНР провела реорганізацію, сполучивши малі формації в 11 дивізій (в складі 3 піхотних полків, 1 полку артилерії та 1 сотні кінноти); з них були створені 5 самостійних груп: Січових Стрільців (3, згодом 2 дивізії — бл. 4 500 багнетів і 200 шабель), Запор. група (3 дивізії — бл. 3 000 людей), Волинська (бл. 4 000), дивізія полк. Удовиченка (бл. 1 200), група отамана Тютюнника. В липні-серпні 1919, перед походом на Київ-Одесу, в результаті поповнення мобілізованими й добровольцями, АУНР збільшилося до 35 000 бійців при заг. стані до 85 000. В больш. запіллі з нею співпрацювало бл. 15 000 укр. повстанців.

Після важкого відступу восени 1919 АУНР опинилася в р-ні Чорторию, оточена поляками, большевиками й денікінцями, без можливости продовжувати реґулярну фронтову боротьбу. Змушена перейти до партизанської війни в запіллі денікінців і большевиків частина АУНР 6. 12. 1919 вирушила в *Зимовий похід*. В ньому брали участь дивізії Запор., Волинська, Селянська (Київ.) і Залізна (до якої входили різні частини), а також Окрема кінна. З походу в травні 1920 повернулося 2 680 людей, що взяли участь у дальшій війні з большевиками.

В січні 1920 з укр. полонених та інтернованих у Польщі була зформована 6 дивізія полк. М. Безручка; зформовані полк. О. Удовиченком відділи злилися з Залізною дивізією. На поч. спільних укр.-поль. воєнних дій проти большевиків укр. військо складалося з дивізій: 1 Запор., 2 Волинської, 3 Залізної, 4 Київської, 5 Херсонської і 6 Січової (кожна мала 3 піхотні бригади з артилерією, 1 кінний полк і 1 техн. полк), а також Окремої кінної дивізії (з 6 кінних полків та Кінногарматного дивізіону). В кінці воєнних операцій у жовтні 1920 АУНР налічувала 23 000 людей. Після поль.-больш. перемир'я Штаб АУНР готував протисов. наступ, але червона армія сама почала наступ, і після важких боїв 11—21. 11. 1920 укр. військо відійшло на захід. 21. 11. 1920 АУНР перейшла Збруч і була інтернована поль. владою. Дальші воєнні дії тривали в формі боротьби повстанських загонів на Україні, керованих Повстанчим Штабом ген. Ю. Тютюнника. На поч. листопада 1921 Повстанчий Штаб почав партизанський рейд на Правобережжя двома групами — подільською і волинською, зформованими з 1 500 добровольців з інтернованих вояків АУНР. Волинська група втратила 359 козаків, оточених і розстріляних 21. 11. 1921 в Новому Базарі (див. ЕУ I, стор. 518—26 і 1180—81).

Після тривалого й важкого перебування в таборах Польщі (Вадовиці, Петриків, Олександер Куявський, Ланцут, Стрілків, Каліш, Щепюрно) інтерновані вояки АУНР поступово перейшли на становище еміґрантів. Штаб АУНР існує як установа, підпорядкована Урядові УНР. Військ. традиції АУНР зберігають укр. орг-ції комбатантів — найактивніше з них Укр. Військ. Т-во б. Вояків УНР у Франції (з 1927). За *В. Петровим*

АРМУ, Асоціяція Рев. Мистецтва України, одно з найбільших мист. об'єднань УССР, створена 1925, зліквідована 1932; мала філії у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському та ін.; влаштувала кілька мист. виставок в 1927—30; протиставляла себе офіц. впливам із Москви та лінії *АХЧУ;* наставлена була на плекання монументального мистецтва в нац. традиції («бойчукізм») та підтримання модерних шукань; серед чл. АРМУ, крім небагатьох старших (М. Бурачек, О. Симонов, М. Шаронов, С. Прохоров), були переважно молодші мистці: М. Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, К. Гвоздик, Є. Холостенко, О. Довгаль, В. Касіян, В. Меллер, О. Хвостов, Г. Цапок, О. Павленко, Б. Кратко, Ж. Діндо і ряд ін.; теоретиком АРМУ був І. Врона. АРМУ була увесь час гостро критикована за «націоналістичні тенденції» та «формалізм». *В. С.*

Арнаудов Михайло (* 1878), болг. учений і політик, проф. порівняльної іст. літератури в Софіївськім Ун-ті; д. чл. НТШ, гол. Укр.-Болг. Т-ва.

Арнаутка, див. *Пшениця*.

Арнаутов Василь, педагог-методист у Харкові в 1920—30-их рр., викладач Ін-ту Нар. Освіти, автор низки розвідок і шкільних підручників, переважно з мови.

Арне Т. Й., шведський археолог (Стокгольм), почесний член Археологічного Комітету ВУАН у Києві, писав про лятенські знахідки, рим. й араб. монети, готські фібули та про варягів на Україні («La Suède et l'Orient», 1914).

Арніка, скусівник (Arnica montana L.), довгорічна трава з родини кошичкоцвітих, росте в Карпатах і на Підкарпатті. В нар. медицині спиртовий настій вживається для гоєння ран, папар із цвіту й відвар з коріння — як антисептичний засіб проти запалення та ін.

Арпи, Арапи, плем'я, що в 2 в. по Хр. жило на чорноморському побережжі на півн. від гирла Дунаю.

Арсенич Микола (1910—47), рев. діяч ОУН, відзначився в боротьбі проти аґентур МВД і МҐБ в УПА й підпіллі; загинув разом із дружиною від руки ворога.

Я. Арсенич

Арсенич Ярослав (1887—1953), визначний укр. гром. діяч у Канаді, родом із Галичини; адвокат і суддя з 1947; один із основоположників Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді і чл. її Консисторії; один із організаторів Укр. Видавничої Спілки («Укр. Голос») і її незмінний гол.; перший секретар Комітету Українців Канади, гол. Союзу Укр. Нар. Домів і Укр. Нар. Дому у Вінніпеґу й ін.

Арсеній Грек († 1626), елассонський еп., 1586—88 учитель школи Ставропігії у Львові, керівник праці над граматикою грец. мови «*Адельфотес*», лишив спомини з Московщини.

Артем (партійний псевд. Сергєєва Федора) (1883—1921), рос. больш. діяч, 1903—06 провадив пропаганду на Україні, 1917 секретар комітету больш. партії, що об'єднував Донбас, Харківську й Катеринославську губ.; 1918 голова совнаркому й комісар нар. госп-ва т. зв. сов. Донецько-Криворізької республіки; 1919 чл. больш. уряду УССР і один із керівників ЦК КП(б)У; згодом на партійній роботі в Москві.

Артема імени (V—18), м. в Донбасі, Дзержинського р-ну Сталінської обл. Вугільна пром-сть.

Артемвугілля, один із трестів кам'яновугільної пром-сти України в Донбасі.

Артемівка (IV—16), с. м. т. Чутовського р. в півд.-сх. частині Полтавської обл.

Артемівське (V—18), кол. Бахмут, м. обл. підпорядкування в Донбасі, Сталінської обл. 55 000 меш. (1939). Найбільший на Україні осередок соляної пром-сти. В А. й околицях видобуток гіпсу, доломіту, крейди, вогнетривких глин. Керамічно-механічний технікум, учительський ін-т, краєзнавчий музей. А. постало в 17 в., 1703 — фортеця проти кочовиків, від 1783 пов. м. Видобуток соли від початку існування оселі, 1782 солярні були закриті через конкуренцію чорноморської соли, 1870 відновлено видобуток, що відтоді безперервно зростає (1887– 21 000 т. 1950 одна копальня ч. 3 — 1 500 000 т). У лютому 1918 бої бриґади Натієва з большевиками, у січні 1919 бої Запор. корпусу з большевиками й армією Денікіна. В околицях А. багато могил кін. кам'яної й поч. бронзової доби — розкопи В. Городцова.

Артемій (16 в.), ігумен Троїцько-Сергіївського манастиря під Москвою, засланий за вільнодумство и прихильність до т. зв. «заволзької єресі» на Соловки (1554), звідти втік до Литви, де визначився обороною православія. Стояв у зв'язках з укр. правос. діячами.

Артемова Варвара, пед. діячка 1920-их рр. в УССР, авторка шкільних читанок.

Артемовський-Гулак Петро, див. *Гулак-Артемовський* Петро.

Артемовський-Гулак Семен, див. *Гулак-Артемовський* Семен.

Артемовський-Гулак Яків, див. *Гулак-Артемовський* Яків.

Артемчук Іван (* 1898), фльорист-систематик, геоботанік, доц. катедри ботаніки Чернівецького Ун-ту; «Рослинність каменастих степів басейну р. Берди» й ін.

Артем'юк Платон, єпископ, див. *Платон* Артем'юк єп.

Артикль, обов'язково вживаний перед іменниками займенник із значенням означености або неозначености. В укр. мові А. не розвинувся як обов'язкова категорія, але при стилістичній потребі в ролі А. вживається займенників *той* у функції означености, головне при порівняннях і при повторенні іменника, і *один* або *якийсь* у функції неозначености, напр., «Сяє, як *те* сонце», «Я бачив *одну* особу».

Артикуляційна база, властивий даній мові або говірці типовий (пересічний) уклад мовних органів. А. б. не піддається точному визначенню, одначе це поняття може бути використане при порівняннях системи вимови різних мов або говірок. Так укр. А. б. різниться від рос. або білор. більшою закритістю, що зростає в укр. говірках у напрямі зі сходу на захід.

Артилерія. Перші гармати з'явилися в Зах. Европі на поч. 14 в., на укр. землях — вперше у Львові в 1394 р. Тут постала 1468 р. людвисарня (ливарня), яка постачала гармати на всю Україну. Гармати становили тоді кріпосну, а згодом і польову А. В козацькому війську вживають гармат з 1580 р., гол. — на Запоріжжі. За Б. Хмельницького укр. військо мало досить численну А. (в бою під Берестечком понад 100 гармат). За гетьманщини А. вживали на Лівобережжі, де почали частково теж відливати гармати. Після битви під Полтавою цар Петро І сконфіскував козацьку артилерію (див. ЕУ І, стор. 1169 і 1172).

А. відіграла поважну ролю в укр. арміях за доби визвольних змагань, зокрема в УГА. В складі Армії УНР серед ін. одиниць А. особливо відомі були такі артилерійські частини, як Гарматний дивізіон, а згодом Кінно-Гірний Гарматний полк полк. О. Алмазова у складі Запор. дивізії та Гарматна бригада київських СС. УГА мала 12 артилер. полків з 300 гарматами (див. ЕУ І, стор. 1183).

Артимович Агенор (1879—1935), визначний укр. мовознавець, фахівець із клясичної філології, автор праць з латинської й грец. метрики й просодії (Софокл, Овідій, Катуль, Проперцій, Люкан); доц. Чернівецького Ун-ту, потім секретар освіти ЗУНР, пізніше проф. УВУ і Укр. Пед. Інституту в Празі, д. чл. НТШ. Під впливом празького лінґвістичного гуртка в останні роки життя дав ряд цінних праць з порівняльного (індоевр. ґутуральні) і теоретичного (стосунки мови й письма, потенціяльність мови) мовознавства, виходячи з погляду на мову як на цілісну структуру.

А. Артимович

Артимович Іван (1876—1929), роб. діяч і організатор Укр. Роб. Союзу в ЗДА, кілька разів був його головою і контролером.

«Артистичний Вісник», журн., присвячений пластичному мистецтву, театрові й музиці; під ред. І. Труша і С. Людкевича (Перемишль-Львів, 1905—07).

Артіль, група осіб, що добровільно об'єднуються для спільної госп. мети на обмежений чи необмежений час на певних умовах, які визначають участь в А. працею або працею та капіталом, а також участь у прибутках та спільну відповідальність членів. Госп. гром. об'єднання на Україні відомі здавна. Особливо поширена була супряга, традиційна форма угоди самостійних господарів —

селян, що не мають досить робочої худоби, з метою об'єднання тяглової сили, знаряддя і своєї праці для оранки, збирання врожаю, молотьби тощо. Ця форма існувала до останнього часу, поки не було примусово ліквідоване індивідуальне сел. госп-во. На взаємній згоді членів були засновані А-і чумаків; до пізніших часів дожили А-і ганчарів, — подекуди на Полтавщині (с. Хомутці) й Чернігівщині, А-і рибалок на озівському й чорноморському узбережжях тощо. Домороби (кустарі), на відміну від сусідньої Росії, не виявляли нахилу до праці в А., хоч перебували в дуже важких умовах. З розвитком кооперації на Україні перед першою світовою війною працював над орг-цією кооп. А-ей «артільний батько» Микола *Левитський*. Після революції, за часів т. зв. нової екон. політики, ремісники, що не працювали на фабриках, і кустарі знаходили в кооп. А-ях форму леґалізації своєї праці. З кін. 20-их рр. кооперування стало фактично примусовим. Нині пром. кооперація в УССР через обл. пром. ради об'єднує велику кількість А-ей різних фахів: кравецькі, взуттєві, деревообробні, металевих та хемічних виробів, будівельні, ганчарні, харчової пром-сти й ін. З запровадженням колективізації офіційно прийнято для колгоспів термін «с.-г. артіль» (за статутом 1935 р.). Старі рибальські артілі перетворені на рибальські колгоспи. Як відомо, А-і в СССР втратили найважливішу ознаку цієї форми гром. праці — добровільність, перетворившись на засіб цілковитого підпорядкування людини інтересам больш. держави. *Р. М.*

Архаїзми, застарілі слова або форми слів, уживані в літ. мові для створення іст. кольориту або урочистого стилю. Укр. А. складаються головне з елементів ц.-слов. мови, переважно абстрактного значення, зв'язаних з церк. традицією, і з назв реалій (речі побуту, назви посад і гідностей тощо) давньої й середньої доби укр. історії. Число А., зв'язаних із сер. добою укр. історії, мале, бо спершу їх іґнорували народницькі течії укр. літератури з їх орієнтацією на усну мову селянства, а в сов. часи їх розглядають як націоналістичні. Більше від ін. користалися А. Шевченко, П. Куліш, К. Гриневичева, М. Бажан, Ю. Дараган, О. Стефанович, О. Лятуринська.

Архангельська (VIII—21), станиця на р. Челбас на сх. Кубані; р. ц. Краснодарського краю.

Архангельське евангеліє, апракос, ц.-слов. текст, переписаний на Україні в кін. 11 в. кількома (чотирма?) писарями. Найбільше значення для давньоукр. фонетики має друга частина (арк. 77—175), що її переписав писар Мичка. Третя частина датована 1092 р. Мову А. досліджувано не раз (Дюверну а, Карський, Травтман, Соколова, Дурново, Бузук та ін.). Рукопис вид. 1912 р. (фотоцинкографічним способом) зберігається в Москві в Публічній Бібліотеці ім. Леніна.

Архангельський Андрій (1879—1940), визначний рос. геолог, чл. Рос. Академії Наук; праці з геології й тектоніки Сх. Европи, м. ін. з геології Чорного моря: «Геологическое строение и история развития Черного моря» (1938).

Архейська ера, див. *Геологія України*.

Археографічна Комісія при НТШ, див. *Наукове Товариство ім. Шевченка*.

Археографічна Комісія при УАН, див. *Українська Академія Наук*.

Археографія, допоміжна іст. наука, що займається описом і публікацією старовинних письмових документів, опрацьовує методи публікації та готування пам'яток письменства до видання. Перші спроби вид. укр. іст. документів, очевидно, ще далекі від наук., належать до 18 в.; В. Рубан 1777 опублікував «Краткую лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 г.», що була списком «Краткаго описанія Малороссіи» 1730-их рр.; Ф. Туманський 1793 в ж. «Россійскій Магазин» вмістив білоцерківський маніфест Б. Хмельницького. Але в наслідок несприятливих іст. обставин, лише в діяльності НТШ і, на короткий час, Укр. Академії Наук могла виявитися самостійна праця представників укр. А. Публікація укр. іст. пам'яток протягом майже всього 19 в. була пов'язана з діяльністю рос. архівів, комісій та ін. Особливо важливу роботу щодо публікації найстаріших укр. матеріялів почала Рос. Імператорська Археографічна Комісія в Петербурзі (1843—1922), зокрема важливі були вид. «Полное собрание русских летописей» (1843—71, повторене 1908—10), фототипові вид. текстів літописів за Лаврентіївським (1872) та Іпатським списками (1871), серії «Акты исторические» (1841—43), «Акты, относящиеся к истории Западной России» (1846—1853), а в пізніший час вид. Литовських літописів (у XVI—1889 і XVII—1907 тт. «Полного собрания русских летописей»). В 60-их рр. в Археографічній Комісії став працювати М. Костомаров, що зредаґував I—IX і XII—XIII тт. надзвичайно багатої на укр. матеріяли 14—17 вв. 15-томової серії *«Акты относящиеся к истории Южной и Западной России»* (1863—1892)); ред. ін. тт. був Г. Карпов. Для цього видання Костомаров найбільше використав документи кол. «Малорос. Приказа» з архівів Мін-ва Юстиції та Мін-ва Закордонних Справ у Москві.

Новий період в укр. А. відкрив О. Бодянський своєю працею секретаря «Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете» (1845—48 і 1849—76); в «Чтениях», органі цього т-ва, редактором яких був Б.,

він опублікував «Літопис Самовидця» (і окремо 1846), «Исторію Русовъ» (1846 в «Чтеніях» і окремо); коз. хроніки 18 в. («Повѣсть о томъ, что случилось на Украинѣ» 1848; «Лѣтописное повѣствованіе» О. Ріґельмана 1785—86 (1847), «Краткое историческое описаніе» П. Симоновського 1765 (1847) і ряд ін.); пізніше були видані «Діяріюш» Миколи Ханенка 1722 (1858) та «Источники для малороссийской истории», I-II (1858).

1843 була заснована *Київ. Археографічна Комісія*, під назвою «Временная Комиссия для разбора древних актов» при канцелярії ген.-губернатора, з метою — виданням старих архівних матеріялів виправдати офіц. політику русифікації на Правобережжі. Проте комісія, що з тимчасової перетворилася на постійну, відразу опинилася фактично в руках людей, відданих науці (М. Максимович, М. Іванишев, В. Домбровський, серед співр. П. Куліш, Т. Шевченко), і своєю діяльністю принесла велику користь, видавши багато нових джерельних матеріялів: спершу «Памятники» (I—IV, 1845—1859); далі літописи Величка (1848—64), Граб'янки (1853) і в додатку до неї «Літописець» Л. Боболинського та ін. З 1863 в комісії став працювати В. Антонович: в 70—80-их рр. у комісії під його керівництвом працювали численні співр.; гол. виданням її був багатотомовий *«Архив Юго-Западной России»*, що виходив до 1914 р. І. Новицький видав показники до вид. Київ. Археографічної Комісії — іменний (1878) і геогр. (1883), що є першою спробою іст. географії Правобережжя. Поза тим працювали окремі укр. ред. і видавці матеріялів; М. Білозерський випустив «Южно-русские летописи» (1856), О. Маркович видав у Москві «Дневные Записки... Я. Марковича» 1859, однак скорочено і з русифікованою мовою. Паралельно з «Архивом» у Київ. Археографічній Комісії виходили «Літопис Самовидця» — ред. Ор. Левицького (1878) з додатком «Собраніе историческое» Степана Лукомського (1770); «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (1888) за ред. В. Антоновича; «Палеографический Изборник» (зб. зразків старого укр. письма, укладений І. Каманіном 1909), «Материалы по истории русской картографии», впорядковані В. Кордтом. Певну вагу і для укр. науки мали «Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею», заснованою 1842.

Велике значення для укр. А. мав заснований у Києві наук. українознавчий журн. *«Киевская Старина»*. За час свого існування (1882—1906, в 1907 під назвою «Україна») цей журнал на своїх сторінках і в додатках опублікував «пом'яник» Пустинно-Миколаївського собору (1895); «синодик» Києво-Софійського собору (1895), «Діяріюш» М. Ханенка (1884—86), «Дневні записки» Я. Марковича (1893—1897), мемуари М. Литвина, щоденник П. Апостола й цілий ряд ін. старих і новіших мемуарних матеріялів, листування укр. діячів, численні актові матеріяли тощо. «Общество Нестора-Летописца» (з 1873) в своїх «Чтеніях» теж публікувало деякі іст. документи, напр., «пом'яники» Києво-Печерської Лаври та Михайлівського Золотоверхого манастиря 16—17 вв.

Постійний співр. «К. Ст.» Олександер Лазаревський підготував до друку видані в Києві у 80—90-их рр. збірки з родинних архівів Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, акти Переяславського полку 17—18 вв. Пізніше, 1902—12 рр., вийшли 6 тт. фамільного архіву Стороженків, за ред. М. Стороженка, цінних для історії Гетьманщини 18 в.

Археографічні публікації охоплювали поступово різні ділянки й різні території України. І. Лучицький опублікував матеріяли з іст. землеволодіння на Лівобережжі (1884); О. Андрієвський — документи з архівів Гетьманщини 18 в., Д. Багалій (у зб. Харківського Іст.-Філол. Т-ва 1880-их рр.) — архівні матеріяли з іст. заселення Слобожанщини 17—18 вв.; Д. Яворницький — документи про Запор. Січ; П. Дмитренко видав «Сборник материалов для истории Кубанского Казачьего войска» (1896—98); М. Довнар-Запольський — акти Литовсько-Руської держави (1899) та ін.

У Галичині до перетворення Т-ва ім. Шевченка на Наук. Т-во публікації мали випадковий характер, як вид. «Галицкаго Историческаго Сборника», Львівського літопису 17 в. (1867), Галицько-Волинського літопису (1871) за ред. Л. Петрушевича, «Юбилейное изданіе» Ставропігії (1887) з актами й листуванням з історії Львівського братства. З 1868 у Львові стала виходити серія „Akta grodzkie i ziemskie", багата на зах.-укр. матеріяли (до 1935). В 1890-их рр., з пожвавленням діяльности НТШ, М. Грушевський дав ініціятиву широкому вид. іст. матеріялів, перев. в серії *«Жерела до історії України-Руси»;* з 1895 вийшло 22 тт. документів 16—18 вв. Серію редаґувала Археографічна Комісія НТШ; серед її чл. були І. Джиджора, М. Возняк, В. Герасимчук, О. Колесса, М. Кордуба, І. Крип'якевич, К. Студинський, С. Томашівський та ін. Крім того, Археографічна Комісія видавала «Пам'ятки укр.-руської мови і літератури» (вийшло 7 тт.). Істор.-філос. Секція НТШ випускала «Укр.-Руський Архів», де містилися збірки дрібних документів, описи рукописів та ін.

На поч. 20 в. на Україні створені були архівні комісії в Полтаві, Катеринославі й Чернігові, що частково також публікували архівні матеріяли; до їх вид. нале-

жать «Актовые книги полтавского городового уряда 17 в.» (1911—14), «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г.» (1914). Не встигнувши розгорнути археографічної праці, Укр. Наук. Т-во в Києві однак надрукувало матеріяли про Кирило-Методіївське т-во («Збірник пам'яті Т. Шевченка» 1915). Київ. Археографічна Комісія, що далі продовжувала працю над «Архивом Юго-Западной России», в цей час випустила «Сборник материалов по истории Юго-Западной России» (I—II. 1914—16).

Після створення Укр. Академії Наук осередком укр. А. стала на деякий час Археографічна Комісія при І-УАН, яка постала 1922 р. шляхом приєднання до Академії Наук Київ. Археографічної Комісії (перший гол. М. Василенко, з 1924 М. Грушевський; після його вислання до Москви 1931 обов'язки гол. виконував В. Романовський, секретар К. Лазаревська). Серед співр. комісії були М. Василенко, В. Герасимчук, Й. Гермайзе, О. Грушевський, В. Добровольський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, М. Слабченко, С. Томашівський, В. Щербина та ін. Комісія випускала неперіодичний «Укр. археографічний збірник» (1926—29) і видала том «Пам'яток укр. письменства» (С. Величко «Сказаніе о войнѣ козацкой», І. 1926), підготувала до друку кілька дальших томів «Пам'яток», 3 тт. «Укр. Архіву» (з 1929) з матеріялами до історії козаччини та коліївщини (зокрема «Коденська книга судових справ» 1931), опублікувала «Опис Новгород-Сіверського намісництва» (1931). «Цехову книгу ... Кам'янця Подільського від 1601 до 1803» (1932), а також провадила підготовну роботу до вид. «Укр. дипломаторія», зб. матеріялів до історії поль. повстання й 8-томової зб. «Ахіву Запор. Січі». Однак больш. терор і примусова реорганізація ВУАН на поч. 1930-их рр. не лише перешкодили реалізації цих видань, а й поклали край існуванню Археографічної Комісії.

Поза тим у 20-их і на поч. 30-их рр. документи публікувалися в ж. «Україна», «За сто літ», почасти в зб. «Декабристи на Україні» (I—II. 1926—30). Ряд укр. грамот в серії ЗІФВ УАН видав В. Розов («Укр. грамоти 14—15 вв.» 1928). Центр. Архівне Управління УССР випустило «Архів Запор. Січі» (1931), зб. документів «Повстання селян в с. Турбаях (1789—93)» (1932). Пізніше, в незрівняно гірших умовах наук. праці, в Києві видано підготований С. Юшковим текст «Руської Правди» (1935). Інститут Історії АН УРСР випустив 2 тт. зб. «Історія України в документах і матеріялах» (І — присвячений Київ. державі та князівствам 12—13 вв. — 1939; III — періодові 1569—1654 рр. — 1941); 1946 з'явилася зб. за ред. М. Петровського і К. Гуслистого «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр». Серед праць останніх рр. звертає на себе увагу зв'язана з больш. пропаґандивною кампанією 300-ліття Переяславської ради 3-томова збірка документів і матеріялів «Возз'єднання України з Росією» (1954), відповідно до офіц. тенденції складена співр. наук. установ УССР, але контрольована й видана в Москві, в Академії Наук СССР, з перекладами і коментарями рос. мовою.

Література: Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Багалій Д. Нарис укр. історіографії, I—II. К. 1923—25; див. також ЕУІ, стор. 396—406. *І. Борщак*

«Археологическая летопись Южной России», часопис, присвячений археології і пам'яткам мистецтва, ред. М. Біляшівський; в 1899—1901 виходила в Києві при «Киевской Старине», 1902—04 — окремо.

Археологічна Комісія НТШ, див. *Наукове Товариство ім. Шевченка*.

Археологічні видання, праці з археології України друкувалися в «Трудах археологических съездов» (1875, 1884, 1889, 1902, 1905, 1908), «Киевской Старине» (1882—1906), «Записках НТШ» (від 1892 р.), «Археологической Летописи Южной России» (1899—1905), «Матеріялах до укр. етнології» (1899—1929), вид. ВУАК-у: «Короткі звідомлення» (1925—26), «Записки» (1930), «Хроніка археології та мистецтва» (1930—31), в «Антропології» (1927—1932), «Наук. Записках ІІМК» (1934—37), «Археології» (від 1947), «Археологічних Пам'ятках УРСР» (від 1948) та ін., а також у поль., рос., нім., фінських, швед., рум. та угор. фахових вид.

Археологічні виставки на Україні відбулися в Катеринославі (1905), Керчі (1926), Києві (1875, 1899), Коломиї (1880), Львові (1861, 1885, 1889), Одесі (1884), Тернополі (1884), Харкові (1902) й Чернігові (1908). Крім того, зах.-укр. археологічні матеріяли були на А. в. у Кракові (1872) та Будапешті (1876). Після постання археологічних відділів у музеях України зникли окремі А. в. крайового характеру.

Археологічні досліди на Україні. Археологічні досліди на Україні почалися 1633 (митр. П. Могила); на наук. основу їх поставив В. Антонович (1834—1908). Розвинулися А. д. переважно після першої світової війни і дали сьогодні такий образ праістор. часів України:

Палеоліт досліджений Ф. Вовком, Ю. Полянським, В. Щербаківським, П. Єфименком, Ч. Амброжевичем, С. Бібіковим, П. Борисковським та ін. настільки, що виявлені певні сліди заселення укр. земель від шельської доби (Лука Врублевицька в Подністров'ї, бл. 200 000 років тому) із чималим зростанням населення в оріньякську добу (бл. 25 000 рр. тому), частина якого, мабуть, міґрувала

в Центр. Европу. Пізньопалеолітичне (мадленське) мистецтво України (різьба, рисунки на ікловині, печерні малюнки) розвивалося нарівні з зах.-евр. Нові важливі матеріяли можуть дати майбутні розкопи в Подністров'ї, на палеолітичному шляху з Балкан, через Семигород і Молдавію на Україну.

Для доби мезоліту дослідами М. Рудинського та Л. Козловського встановлені донині три крем'яні індустрії (свідерська, тарденуазька, кампінська), що змінюють одна одну. Як виявив Е. Кричевський, вони є трьома фазами розвитку крем'яної техніки нащадків місцевих пізньоорiньякських племен. Є здогад (Л. Р. Нуж'є, 1950), що укр. землі є взагалі прабатьківщиною евр. кампіньєну. Зовсім недосліджені житлові споруди мезолітичної доби, нема також поховань поза кримськими печерами.

В дослідах над неолітом України перше місце займає трипільська культура (В. Хвойка, Е. Штерн, В. Щербаківський, П. Курінний, В. Козловська, М. Макаренко, Т. Пассек, Е. Кричевський та ін.), що набула слави своїм по-мистецьки розмальованим посудом. Відомо кілька сотень селищ трипільців, добре досліджене їх житлове будівництво, ясно виявляється культ матері-богині, що разом із культом бика та з мальованою керамікою включає укр. землі 3—2 тисячоліття до Хр. до східньо-середземноморського (егейського) культурного кола. Невиясненим лишається ще тільки похоронний обряд трипільців, що був, мабуть, біритуальний (трупопокладний і тілопальний). На зах. укр. землях ще зовсім не досліджені селища неолітичних надбужанців, майстрів у виробленні крем'яного знаряддя, мало відомі також їх поховання.

Великим досягненням у дослідах над пізньою кам'яною (енеоліт) і бронзовою добою (2 500—1 800, 1 800—800 до Хр.) є ствердження існування двох незалежних одна від одної провінцій «шнурової кераміки», однієї в укр. степах і другої в Центр. Европі (*Шнурова кераміка*) й співжиття трипільських племен із прибулими через зах. укр. землі зах. шнуровиками (Райки, Усатове), але неясна ще етнічна приналежність сх. шнуровиків, що їх лише з великою ймовірністю можна ототожнювати з кіммерійцями.

Давнішу думку про трацьку займанщину в Сх. Галичині (Л. Козловський) замінило тепер твердження про сильні культ. впливи, що їх приносили з півдня

Археологія України

Доби	Матеріяльна культура	Соціяльна структура й духова культура	Археологічні культури
Старіший палеоліт 200 000—40 000	Мисливство, рибальство, збирання готових продуктів, вироблення грубих крем'яних знарядь-«стусанів», засвоєння вогню; печерні житла.	Кочування в окремих групах; поховання в печерах; культові вірування ще не досліджені.	Шельська, ашельська, мустьєрська.
Молодший палеоліт 40 000—8 000	Ті самі форми господарства, вироблення дрібнішого крем'яного знаряддя; відкриті стоянки з першими куренями.	Кочування в організованих групах; перші вияви мистецтва, мисливська магія, культ богині плодючости; кістякові поховання без ритуалу або скорчені, з червоною охрою (початок культу померлих).	*Місцеві:* оріньякська, мадленська. *Чужа:* солютрейська.
Мезоліт 8 000—5 000	Ті самі форми господарства, крім того, збирання устриць, вироблення дуже дрібного крем'яного знаряддя (мікроліти); стоянки на піскових дюнах із куренями.	Кочування в окремих групах; у похованнях обрядово скорчені кістяки (культ померлих).	*Місцеві:* свідерська, тарденуазька, кампінська.

Доби	Матеріяльна культура	Соціяльна структура й духова культура	Археологічні культури
Неоліт 5 000—1 800	Мотикове хліборобство, мисливство, рибальство, початки гірництва й торгівлі, вироблення шліфованого крем'яного та кам'яного знаряддя, початки гончарства й ткацтва; житлові землянки й хати.	Початки сільського життя, мати — голова родини (матріярхат); розвиток декоративного мистецтва; в похованнях обрядово скорчені кістяки, початки тілопалення; культ богині плодючости, віра в тогосвітнє життя.	*Місцеві:* трипільська, гребінцева, маріюпільська, ямна, надбузька, буківська. *Чужі:* лінійно-стрічкова, лійкуватих пугарів, скринькових гробів, шнурової кераміки.
Бронзова доба 1 800—800 до Хр.	Хліборобство, скотарство (перші коні), мисливство, рибальство, гірництво, торгівля, бронзівництво, кінець крем'яного та кам'яного виробництва, перші вози, дерев'яні плуги, серпи, коси; хати й землянки, господарські будівлі, перші городища.	Спершу мати, пізніше батько — голова родини (патріярхат); початки соціяльних відмінностей, кістякові й тілопальні поховання з жінками й дітьми; культ богині плодючости; тотемізм, початок культурної нівелізації.	*Місцеві:* трипільська, катакомбова, зрубна, скринькова, кіммерійська, ґетська. *Чужі:* лійкуватих пугарів, шнурової кераміки, майкопська, унетицька, лужицька, комарівська, білопотоцька.
Гальштатська доба 800—500 до Хр.	Ті самі форми господарства; оброблення заліза, бронзи й золота; хати, городища, селища.	Патріярхат, початки племінної організації та невільництва; культ богині плодючости, померлих та сил природи, тотемізм; тілопальні й кістякові поховання з жінками й невільниками під могилами, в кам'яних та дерев'яних гробницях; початки грец. культ. впливів.	*Місцеві:* білогрудівська, попелищ, висоцька, ґетська. *Чужі:* грецька, скитська, лужицька, трацька, кобанська, скірська.
Лятенська доба 500—0 до Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля (перші монети); масове виробництво залізного знаряддя і зброї, оброблення заліза й ін. металів, емалювання, перше гончарське коло; ті самі житлові умови.	Патріярхат; перша держ. організація (Боспорське царство); такий самий культ; тілопальні поховання; кельтські впливи.	*Місцеві:* тілопальні «поля поховань», висоцька, ґетська. *Чужі:* грецька, скитська, сарматська, бастарнська (кельтська), венедська.

Доби	Матеріяльна культура	Соціяльна структура й духова культура	Археологічні культури
Римська доба 1—375 по Хр.	Хліборобство, скотарство, торгівля, промисел, виноробство, оброблення заліза й ін. металів, із вживанням емалю й дорогих каменів; ті самі житлові умови.	Патріярхат; Боспорське царство, впливи римських провінцій; такий самий культ і похоронний обряд.	*Місцеві:* тілопальні «поля поховань», ґетська (липицька). *Чужі:* греки, римляни, ґоти, алани, венеди, ґепіди.
Доба переселень народів 375—800	Ті самі форми господарства, роди промислів та житлові умови; на півдні початки кам'яного будівництва; зубожіння через навалу азійських кочовиків.	Патріярхат; племінна організація; культ предків та сил природи; тілопальні поховання.	*Місцеві:* анти, дуліби, ґети. *Чужі:* гуни, алани, ґоти, авари, болгари, хозари.
Княжа доба 800—1340	Ті самі форми господарства, промислів та житлові умови; багато оборонних городищ, дерев'яне, цегляне й кам'яне будівництво.	Патріярхат, відтак христ. родина; племінна організація, князівства, київська, згодом гал.-волинська держава; поганські вірування, згодом християнство.	*Місцеві:* поляни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати. *Чужі:* варяги, угри, печеніги, половці, татари.

торговці бронзовими виробами закарп. типу (Т. Сулімірський, Я. Пастернак).

Для з а л і з н о ї д о б и (800—500 до Хр.) «укр. гальштат» (Я. Пастернак, 1935) виявився культурою нащадків трипільських племен (П. Курінний, *Білогрудівська культура*), а висоцька культура пов'язана з нащадками надбужанських неолітичних племен. З півд.-укр. грец. колоній краще досліджена Ольвія й Херсонес, і тільки останнім часом присвячено більше уваги Пантікапеєві, Теодосії, Фанагорії та Неаполеві скитському. Ще не цілком задовільна льокалізація Геродотових хліборобських племен на Україні, як не досліджена й культура місцевого населення гор. Подністров'я та півн. Прикарпаття.

В л я т е н с ь к у (500—0 до Хр.) й у р и м с ь к у (1—375) добу Придніпров'я було напевно зайняте праслов'янами, великі «поля поховань» яких уже добре досліджені (В. Хвойка, В. Петров). Їх ювелірні вироби з червоним емалем торг. шляхом проходять на Литву, де сприяють буйному розквітові т. зв. клайпедської культури (А. Спіцин). В Причорномор'ї на старій грецькій основі інтенсивно розвивається ремісниче й ювелірне виробництво, якого не припинила й інвазія ґотів (М. Міллер). У гор. Подністров'я, за археологічними знаходами, з півн. заходу вдираються войовничі праслов'яни-венеди (переворська культура), з півдня просуваються хлібороби-ґети (липицька культура). Не досліджені ще селища венедів та народу «полів поховань», а також археологічно ще не охоплене місцеве хліборобське населення зах. укр. земель того часу.

Доба п е р е с е л е н н я н а р о д і в (375—800) належить до найменше вивчених з археологічного погляду на Україні. Добре відомі тільки понтійські ювелірні вироби, що їх ґоти розносили під своїм іменем по Центр. Европі (М. Міллер, Й. Вернер), частково досліджені передкняжі городища роменського типу VI—VII ст. (М. Макаренко, Б. Рибаков), але ще дуже мало вивчені селища й погребища антів у Подніпров'ї й місцевого населення зах. укр. земель та селища нащадків ґетських племен у півд. Галичині та Буковині. Не знайдено ще археологічних пам'яток, залишених гунами, болгарами та аварами на Україні. На Закарпатті досліджено тільки селища в Мукачеві й Берегові, певних слов. знаходів там ще нема.

З археологічних пам'яток к н я ж о ї д о б и (800—1340) найкраще досліджені архітектурні в Києві (Д. Мілеєв, М. Кар-

гер), Чернігові (М. Макаренко), Галичі-Крилосі (Я. Пастернак), Володимирі Волинському (Прахов, В. Суслов), Городні (Ю. Йодковський. З. Дурчевський), Переяславі (М. Каргер) та ін.

Розкопами великого числа могил добре вивчений похоронний обряд княжої доби (В. Антонович, К. Антонович-Мельник, С. Гамченко й ін.), цілком задовільний стан дослідів над ювелірним виробництвом, гончарством та ін. видами ремесла (М. Біляшівський, М. Макаренко, Л. Мацулевич, Б. Рибаков й ін.). Але з бл. тисячі городищ на Україні систематично розкопано лише десяток: Київ (В. Хвойка, І. Хойновський, Д. В. Мілеєв, В. Козловська, Ф. Мовчанівський, М. Каргер), Галич-Крилос (Я. Пастернак), Княжа Гора (М. Біляшівський), Білгородка (В. Хвойка), Вишгород (Ф. Мовчанівський, Б. Рибаков), Райки (Ф. Мовчанівський), Плісненське (Т. Земенцький, Я. Пастернак), Белз (Я. Пастернак), Давидгородок (Р. Якімовіч) та Городно (Ю. Йодковський, З. Дурчевський), зокрема не досліджені княжі городища в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі; фраґментарно досліджено житлові умови на селищах навколо городищ (Городок б. Рівного), а, напр., одяг княжих часів відомий переважно з фресок та мініятюр.

Археологічні досліди на Україні в різні часи провадили такі установи й т-ва: Временный Комитет для изыскания древностей в г. Киеве (1835—43), Императорское Одесское Общество Истории и Древностей (1839—1914), Киевская Археографическая Комиссия (1843—72), Историческое Общество Нестора-Летописца в Києві (1853—1917), Наук. Т-во ім. Т. Шевченка у Львові (1873—1939), Археологічне Т-во в Чернівцях (з 1890), Київ. Іст. Музей, під різними назвами (з 1904), Укр. Наук. Т-во ім. Т. Шевченка в Києві (1908—34), Киевское Общество Охраны памятников старины и искусства (1913—17), Укр. Громадський Комітет охорони пам'яток старовини в Києві (1917—20), Укр. Наук. Т-во дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині (1918—30), Всеукр. Археологічний Комітет ВУАН у Києві (1920—33), Інститут Історії Матеріяльної Культури АН УРСР у Києві (1934—37), Археологічний Інститут АН УРСР у Києві (з 1938) з філією у Львові (1939—41 і від 1944). Крім того, досліди укр. старовини провадили рос. (з 1846), поль. (з 1872), угор. (з 1870-их рр.) та рум. (1918—44) археологічні товариства.

Нині центр. установою А. д. на Україні є Інститут Археології Академії Наук УРСР в Києві, з філіялом у Львові, що дає «відкритим листом» дозвіл на ведення розкопів наук. підготованим особам.

Вік археологічних знахідів нині визначається за допомогою 1. відносної (релятивної) хронології, коли речі при порівнянні характеризуються одні як давніші, другі — як новіші, 2. абсолютної хронології (датування віками чи роками), 3. методи «карбон 14» (ступінь радіоактивности викопаних кісток і вугілля). *Я. Пастернак*

Археологічні збірки України, найбагатші у Києві, Одесі, Львові, Мукачеві; менші по багатьох музеях України и за кордоном (Москва, Ленінград, Варшава, Відень, Будапешт). Приватних збірок було давніше кілька десятків, вони згодом перейшли в археологічні музеї.

Археологічні з'їзди на Україні відбулися в Катеринославі (1905), Києві (1875, 1899), Львові (1885), Одесі (1884), Харкові (1902) та Чернігові (1908). Після революції їх місце зайняли в УССР всесоюзні археологічні конференції (Керч 1926) та конференції Ін-ту Археології АН у Києві (4 до 1941 р.). Археологи із зах. укр. земель та еміґрації брали участь у міжнар. з'їздах археологів та істориків (Варшава 1933, Лондон 1934, Брюссель 1935, Осло 1936, Букарешт 1937, Берлін 1939).

Археологічні мапи України. За ініціятивою В. Антоновича були видані А. м. губерній: Волинської (В. Антонович, 1902), Подільської (Ю. Сіцінський, 1909), Харківської (Д. Багалій, 1902) та Херсонської (В. Ястребов, 1899). Матеріяли до А. м. сх. Галичини зібрав Б. Януш („Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej", Львів 1918) та Я. Пастернак (в рукописі), до Карп. України Т. Легоцький („Adatok hazank archeologiajahoz", Мукачів 1892, 1912), Ян Айзнер (Братіслава, в рукописі) та Я. Пастернак („Ruské Karpaty v archeologii", Прага 1928), до Буковини Я. Пастернак.

Археологічні розкопи, на Україні почалися переважно із старовинних могил, що ними була густо засіяна вся країна. Розкопували загальноприйнятим раніше способом — тільки двома ровами навхрест, залишаючи решту недослідженою («начетверо розкопана, розрита могила» у Т. Шевченка). Тепер розкопують цілі могили способом хрестового сторчового перерізу, при чому чотири сектори могили розроблюються метровими квадратами, щоб легше було скласти плян розташування знахідок. Селища та городища з культ. верствами розкопуються великими площами, методою метрових квадратів. Подібним способом досліджуються і останки архітектурних пам'яток. Нових фахівців (аспірантів) для ведення розкопів готують в Ін-ті Археології АН УРСР у Києві та при катедрі археології Львівського Ун-ту. Дозвіл на археологічні розкопи дає «відкритим листом»

тільки Ін-т Археології АН у Києві для всіх укр. земель. *Я. П.*

Археологія України, див. табл., ст. 65-67.

«Архив Юго-Западной России», вид. «Временной Комиссии для разбора древних актов» у Києві 1859—1914; поділений на вісім частин. Перша — матеріяли з історії церкви, обіймає 12 тт. за ред. О. Левицького, Т. Лебединцева, С. Терновського, С. Голубева, В. Антоновича. Друга — акти щодо шляхетського стану, 3 тт. за ред. М. Іванишева, І. Каманіна, М. Стороженка. Третя — матеріяли про козаків і гайдамаччину, 6 тт. за ред. В. Антоновича, І. Каманіна, Н. Молчановського. Четверта — акти про походження шляхетських родів, 1 т. за ред. В. Антоновича. П'ята — про міста, 2 тт. за ред. В. Антоновича та І. Каманіна. Шоста — матеріяли про селянство, 2 тт. за ред. В. Антоновича та І. Новицького. Сьома — про колонізацію Правобережної України до кінця 17 в., 3 тт. за ред. М. Владимирського-Буданова. Восьма — матеріяли щодо адміністрації та внутр. побуту, 6 тт. за ред. М. Грушевського, О. Левицького, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського. Є «Указатель имен личных» (1878) і «Указатель имен географических» (1883), складені І. Новицьким. *І. Б.*

Архимандрит, настоятель архимандрії, вибраний досмертно, з правом уживати митри і жезла та ін. привілеїв. На Україні було декілька А., перше місце своїм значенням займали А-и київ. печерський та почаївський. У сучасн. правос. церкві цей титул не завжди пов'язаний з архимандрією.

Архимандрія, манастир, великий як числом ченців, так і значенням, під керуванням архимандрита. На Україні були А-ї правос. і кат.: найважливіші — Києво-Печерська і Почаївська, звані лаврами.

Є. Архипенко

Архипенко Євген (* 1884), вчений агроном, видавав журн. «Укр. Бджільництво» (1906—09 в Петербурзі), «Рілля» (1910 в Києві); 1919 р. мін. рільництва УНР. На еміґрації з 1921 р., на Волині до 1928 видавав «Укр. Пасічництво»; написав кілька підручників з пасічництва; з 1944 в Німеччині, займається геральдикою.

Архипенко Олександер (* 1887), найвизначніший сучасн. укр. різьбар світової слави; нар. в Києві; вчився в Києві, у Москві й Парижі. Створив цілковито модерне мистецтво з власним напрямом і стилем; в 1920—23 виставляв свої твори в Німеччині, Франції та ін. країнах Европи і звернув увагу світової критики; з 1924 в Нью-Йорку, де відкрив власну школу й постійно виступає з доповідями в амер. ун-тах, школах і мист. т-вах. Перейшов довгу еволюцію, м. ін. т. зв. різьбо-малярство, спинився на «синтетичному реалізмі» з вимріяною модерною красою (жіночі торси) і символічними знаками (пам'ятники). Різьби характеристичні надзвичайним композиційним помислом, ритмікою, динамікою та синтетичною і лаконічною формою. З укр. тематики відомі його портрети І. Франка, Т. Шевченка, Володимира В. Про А., найпопулярнішого сучасного різьбаря, видано монографії всіма мовами культурного світу (див. ЕУ І, стор. 823, табл. XIII). *В. С.*

О. Архипенко

Архів-Бібліотека Укр. Правос. Церкви в ЗДА, заснований 1951 у Баунд Бруку в стейті Нью-Джерзі, в осередку Правос. Церкви; поповнюється пожертвами; крім книг і нот, збирає періодичну пресу, проєкти церков та ін.; зберігає деякі збірки приватних осіб.

Архів Української Еміґрації у Франції, заснований 1949 в Парижі, з ініціятиви архиєп. Івана Бучка, при Держ. Школі Сх. Мов; дир. А. проф. І. Борщак.

Архіви на Україні ведуть поч. від давніх часів, коли в манастирях, церквах і приватних збірках зберігалися різного роду документи. Наслідком браку держ. А. на Україні стало м. ін. те, що багато іст. документів потрапило до А. чужих міст або в руки колекціонерів. Орг-ція А. на Україні починається з кін. 18 в., а наук. А. — із сер. 19 в. в зв'язку з працею Київ. Комісії для розбору давніх актів і заснуванням Центр. Архіву Давніх Актів у Києві (1852) та Іст. Архіву при Іст.-Філол. Т-ві у Харкові (1880, 1920 перетворений на Центр. Іст. Архів); на Зах. Укр. Землях документи зосереджувалися в держ. австр., згодом польс. А. На поч. 20 в., із створенням у губ. містах України учених архівних комісій у Полтаві, Чернігові й Катеринославі деякі документи були опубліковані (див. *Археографія*). А. губ. управлінь на Україні містили цінні матеріяли, зокрема, в Києві — до іст. гайдамаччини, декабристського руху, Кирило-Методіївського Братства, інвентарів тощо; в Чернігові — держ. установ Гетьманщини, в Одесі — запор. Важливі були також А. консисторські, манастирські й станових орг-цій.

З постанням Укр. Держави 1917 р. в

складі Гол. Управління в Справі Мистецтв і Нац. Культури утворено Архівно-Бібліотечний Відділ (керівник В. Модзалевський), однак політ. події не дали змоги розгорнути його роботи. В обставинах революції й війни важливо було рятувати архівні матеріяли, яким загрожувало знищення; цю працю провадили старі й новозасновані А. та працівники давніх місцевих архівних комісій.

Совєтизація України поставила на поч. 20-их рр. завдання врятувати від передачі на паперові фабрики архівні документи; на цьому ґрунті архівним працівникам довелося вести справжню боротьбу. У Харкові 1920 створено Всеукр. Архівну Комісію, яку 1921 р. реорганізував М. Скрипник, в 1923 її знову реформовано. Управління А. було суворо централізоване. В Харкові засновано Центр. Архівне Управління, яке спочатку очолював Д. Багалій, пізніше партійні урядовці; йому була підпорядкована мережа архівів, губ., згодом — окружних (пізніше — обласних). Поряд Харківського Центр. Іст. А. (кол. Іст. А. з 1880) створені були Центр. А. Давніх Актів, Крайовий Іст. А. і Центр. Архів Революції; у Києві — Центр. Іст. Архів; губ., пізніше окружні А. мали свої архівосховища. Центр. Архівне Управління і його мережа спершу підлягали Нар. Комісаріятові Освіти, згодом — Всеукр. Центр. Виконавчому Комітетові (ВУЦВК). Центр. Архівне Управління видавало ж. «Архівна Справа», потім «Радянський Архів» (почате з 1932 вид. «Архіву Радянської України» незабаром припинилося); в питаннях поточної роботи — «Бюлетень Центр. Архівного Управління УССР», підручники та інструкції з архівної справи, скликало з'їзди працівників. Археографічна Комісія Укр. Академії Наук видавала неперіодичні «Укр. Архів» і «Укр. Археографічний Збірник». З 1929 почато підпорядкування всіх архівів Москві (Центр. Архівному Управлінню СССР), а 1938 всі архіви передано Нар. Комісаріятові, тепер Мін-ву Внутр. Справ СССР (Головному Архівному Управлінню); в УССР це підпорядкування здійснюється через Архівне Управління Мінва Внутр. Справ УССР. Доступ до А. заборонено, за винятком довірених осіб, а публікація документів цілком залежить від вимог політики.

За часів другої світової війни А. робили все можливе, щоб урятувати документи. Проте війна завдала укр. А. непоправної шкоди: большевики, відступаючи, вивезли секретні іст. фонди, а ділові документи спалили. Німці при відступі вивезли, напр., частину матеріялів Київ. Архіву, доля решти архівів невідома. Тепер в УССР існують 6 центр. А.: Центр. Держ. Іст. Архів у Києві і його філіяли у Харкові і Львові, Центр. Держ. Архів Жовтневої Революції в Києві та його філіял у Харкові, Центр. Держ. Архів Фоно-Фото-Кінодокументів у Києві. В обл. містах — обласні А. з філіялами в кол. великих адміністративних центрах. Працівників А. підготовляє архівний відділ при іст. факультеті Київ. Ун-ту.

На еміґрації ролю центр. А. з 1925 виконував Музей Визвольної Боротьби у Празі; після світової війни орг-цію Центр. Укр. Музею-Архіву провадить УВАН (Музей-Архів у Нью-Йорку) (див. ЕУ І, стор. 1016—1018). За *В. Порським*

«Архівна Справа», квартальник Центр. Архівного Управління УССР в Харкові 1927—30; ред. Д. Багалій, В. Веретенников, Є. Іванов, М. Рубач, Р. Шпунт; 1932—33 замість «А. С.» виходив «Архів Радянської України».

Архівні комісії по губ. містах України (чернігівська, полтавська, катеринославська, таврійська) мали обов'язок, крім описування, впорядкування та вид. архівних матеріялів, також охороняти пам'ятки старовини. З них лише чернігівська та таврійська вели археологічні досліди на місцях і мали в своїх музеях археологічні збірки.

Архівська ліствиця, частина аскетичного трактату св. Іоана Ліствичника, переписаного з ц.-слов. оригіналу на Україні в кін. 13 — на поч. 14 в., важлива для іст. фонетики (півд.-зах. говірок?) укр. мови. Мову А. л. досліджував Соболевський. Рукопис зберігається в Моск. Іст. Музеї.

Архімович Зіновій (1858—1938), педагог-математик і гром. діяч, з 1896 р. викладач, згодом дир. Колеґії Павла Ґалаґана в Києві, належав до групи свідомих педагогів-українців, голова Спілки Учителів Києва; серед його вихованців було чимало відомих пізніше громадських і політичних українських діячів.

Архімович Кіра (* 1902), біолог, праці з селекції, зокрема виведення нових типів помідорів з тривким стеблом.

О. Архімович

Архімович Олександер (* 1892), ботанік і рослинник-селекціонер, д-р біологічних наук, проф. Білоцерківського, Житомирського с.-г. ін-тів, Київського Агро-Інженерного Інституту, а також УТГІ; дійсний член Київського Ін-ту Цукрової Пром-сти, д. чл. НТШ і ряду чужоземних (нім., есп. і амер.) наук. т-в, автор понад 50 праць, перев. з селекції цукрового буряка, зо-

крема: «До питання про інцухт-методу в цукрового буряка» (1931), «Биология сахарной свеклы» (монографія 1932), „Die Methodik der Isolation und Bastardierung bei der Zuckerrübe" (1930) й ін.

Архітектура на Україні, себто вищі форми будівельного мистецтва, відома, починаючи з 7 в. до Хр. в кол. грец. колоніях на укр. побережжі Чорного моря, особливо в Криму. Почасти збережені рештки оборонних мурів міст, як Ольбія, Пантікапей, Німфея, Херсонес, Горгіпія, житлових домів, фундаментів храмів і уламків будов та їх прикрас свідчать, що А. укр. Причорномор'я стояла на високому мист. рівні, майже на висоті корінної Греції, водночас виявляючи місцеві своєрідності й у техн. відношенні навіть перевищуючи корінну Грецію, наприклад, в уживанні склепінь. В тих самих осередках, а особливо в Херсонесі, Керчі і Приозів'ї, постають старохрист. храми, починаючи вже з кінця 4 в., аж до доби Київ. держави. Найстаріший тип будов центр. заложення 4—7 в., базиліки 7—9 в. і посередній тип тринавної церкви 7—10 в., що згодом став загально поширений на цілій Україні. Антична доба розвитку А. на Україні свідчить про зв'язок із Середземноморською культурною областю, зокрема Малою Азією, Егейським побережжям і Кавказом.

В добу великого розвитку А. староккняжої України 10—13 в. також не втрачає цього зв'язку, особливо через Балкани, коли в найбільшій мірі приходять впливи візант. культури. В кін. 11 і особливо в 12—13 в. з'являються і романські течії, головне з Півд. Европи. Проте укр. А. 10—13 в. виявляє велику своєрідність. Найстаріші зразки дерев'яної архітектури були відомі на Україні вже в 9—10 в., це — оборонні будови, городи, княжі палати, храми (згадки літописців). До найстаріших мурованих будов належать фундаменти княжої палати в Києві 10 в., Десятинна церква 986—96 р., Чернігівська катедральна церква 1024—51 р. і Св. Софія в Києві. Найбільша і найбагатша споруда — катедральна церква св. Софії в Києві, закладена в 1017 році, своїми розмірами, техн. і мист. досягненнями є одиноким, і при тому оригінальним, зразком А. для цілої Сх. Европи. Поміж ін. пам'ятками укр. А. Києва 12 в. особливо цінні були: Михайлівський Золотоверхий манастир і головна церква Печерської лаври. Від пол. 12 в. будів. діяльність поширюється й на менші осередки, як Переяслав, Острів, Овруч, Канів і особливо на зах. землях, як Володимир, Галич, Перемишль, Холм. Тип будов переважно в формі централізованої базиліки, з трьома навами і однією чи п'ятьма банями. Досить поширені були ротонди (Вишгород, Галич, Володимир, Горяни б. Ужгороду) і менші однонавні будови. Великої техн. досконалости дійшов спосіб перекривати великі простори склепінням і банями, і то в такій мірі, як це не було тоді відомо в Центр. і Зах. Европі. З оборонного будівництва збереглися незначні рештки Золотої Брами в Києві 1037 р. і вежі 12—13 в. б. Холму, Кам'янця на Берестейщині та ін.

В переходову добу 14—16 в. послаблюється будів. діяльність, але витворюються нові форми і конструктивні засоби, головне завдяки зах. впливам ґотики і ренесансу. В плянах церков ще деякий час панує тип будов староккняжої доби (Вірменська катедра у Львові 1363 р., церква Різдва в Галичі, Межиріччя на Волині). Також впливають течії півд.-слов. (св. Микола у Львові 14—15 в.) і т. зв. візант. ренесансу (Серет, Лаврів, Кам'янець, Замостя). Ґотика відбивається в деталях у замково-оборонному будівництві, що досягає великого розвитку (Хотин, Острог, Луцьке та ін. фортеці на Поділлі, Закарпатті й Волині), в меншій мірі в А. церков (Рогатин, Острог, Дерманський манастир). Своєрідного характеру Сутківська фортеця на Поділлі 1476 і тип тридільних будов укр. характеру (Рогатин, Нижанковичі, Вишнівці та ін. 14—16 в.), поширених також у дерев'яному будівництві (Трочани на Пряшівщині 15 в.). В меншій мірі перетворювалися ґотичні зразки в римо-кат. храмах (Львів, Кам'янець, Київ) і жид. синагогах.

Ренесансова А. приходить на Україну переважно з Італії, через Словаччину, Німеччину й Польщу. Найстаріші зразки ренесансу збереглися в Бардієві (1506) і Пряшеві та Коросні поч. 16 в. Ранні ренесансові форми помітні в Кам'янецькому замку при відбудові пол. 16 в. та ін. замках і ратушах Поділля, Галичини й Волині. Найцінніші пам'ятки збереглися у Львові, які здебільша вказують на впливи Венеції і гор. Італії: вежа Корнякта 1572 р., палата Корнякта 1580 р., Трисвятительська каплиця 1578 р., Братська церква 1591—1629. В церк. будовах відбилися своєрідні укр. риси тридільних і трибанних будов. Будівництво церк. братств сягало далеко на захід (Луцьке, Сокаль, Замостя, Люблин). Своєрідний характер мало будівництво кн. Острозьких (Острог, Межиріччя, Ярослав, Старе Село), а також будів. діяльність у Києві, Чернігові, Переяславі, Новгороді-Сіверському та ін. містах Центр. України над реставрацією будов староккняжих часів.

Розквіт укр. А. 17—18 в. витворює окремий своєрідний стиль укр. *барокко*. Фундаторами будов стають укр. старшина і козаки, а першість у меценатстві нале-

жить гетьм. І. Мазепі, коли з'являються особливо оригінальні зразки. Церк. А. витворює два типи будов: з переважними зах.-евр. впливами (Миколаївський собор і Братська церква в Києві, Троїцька церква в Чернігові та численні перебудови старокняжих храмів, як Св. Софія, Золотоверхий манастир, Печерська Лавра та ін.). Другий тип своєрідного стилю у вигляді 3 і 5-банних церков: Покровський собор у Харкові 1689 р., Лавра в Києві, св. Юр Видубицького манастиря, Чернігів, Ніжен, Густинський манастир, Прилуки, Сорочинці, Суми, Ізюм і багато ін. перлин укр. А., які переважно знищені больш. владою. Прекрасними зразками декоративного оброблення поч. 18 в. були донедавна збережені будинки Печерської Лаври, брама Заборовського, Митрополичий дім у Києві, дім Мазепи в Чернігові. Велику мист. культуру має також укр. *дерев'яне будівництво*. У другій пол. 18 в. з'являється відміна барокко-рококо, з уживанням чистіших клясичних форм. Прекрасними зразками укр. А. цієї доби є: Св. Юр у Львові, Андріївська церква в Києві, головна церква в Почаєві і славетна вежа-дзвіниця Печерської Лаври в Києві 1736 р. В стилі клясицизму споруджені палаци кін. 18 в. гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові і найкращий в Батурині, Завадовського в Ляличах, Вишневецьких на Волині. З поч. 19 в. в стилі *ампір* будовані церкви, що набрали своєрідних рис, особливо на Полтавщині й Харківщині, а також менші будинки по всій Україні. Поміж архітектами особливо відзначилися І. Барський, А. Меленський, В. Ярославський.

З ліквідацією решток укр. самостійности й забороною будувати на Україні церкви в укр. стилі (наказ 1801), споруджуються будови за проєктами, надісланими з Петербурґу (держ. будинки Києва, Полтави, Одеси, Херсону, Маріюполя, Краснодара), а в церковному будівництві силоміць насаджують «візант.»-московський стиль. Міські житлові і громадські споруди будуються в різних стилях (еклектизм), але найбільше поширюється віденський неоренесанс (театри в Одесі, Києві, Львові), в меншій мірі — модерн (віденський сецесіонізм).

З поч. 20 в. постає свіжа, творча течія відродження укр. стилю на основі нар. мистецтва і укр. барокко. Визначніші архітекти цього напряму В. Кричевський (Будинок Полтавського Земства), І. Левинський (будинки у Львові), К. Жуков, С. Тимошенко, К. Мощенко, Є. Сердюк, О. Лушпинський, Р. Грицай, Д. Дяченко, П. Костирко, П. Головченко, Є. Наконечний, Кодак. Між першою і другою світовою війною на короткий час приходить т. зв. конструктивізм. В межах відродження укр. архітектурного стилю помітна течія модернізації форм укр. А. старокняжої доби (Залізобетонова церква в Михайлівцях, деякі частини Стадіона в Києві). Поза тим, в офіційних будовах УССР, які часто виконуються не укр. архітектами, найбільше помітний вплив петербурзького ампіру (стиль імперії часів царського абсолютизму) та еклектика. Деяке пожвавлення було помітне під час видавання місячника «Архітектура Радянської України» (Київ 1939—41). Заснована в Києві в 1945 *Академія Архітектури УРСР* в своїй діяльності цілком підпорядкована центр. установам у Москві. Все таки напрям відродження укр. стилю настільки сильний, що він помітний в творчості майже всіх сучасних укр. архітектів. (Див. *Будівництво*, а також ЕУ І, стор. 801—20).

Література: див. ЕУІ, стор. 820, а також Юрченко П. Укр. народна архітектура. К. 1947; Академія Архітектури УРСР. Архітектурні пам'ятники. К. 1950; Січинський В. Пам'ятки укр. архітектури. Філядельфія 1952; Пам'ятники архітектури УРСР. К. 1953.

В. Січинський

«Архітектура і Будівництво», двомісячник, орган Управління в справах архітектури при Раді Мін. УРСР, Академії Архітектури УРСР і Спілки Радянських Архітекторів України, виходить у Києві з 1953.

«Архітектура Радянської України», орган Спілки Радянських Архітекторів України, місячник, ред. Г. Головко (Київ, 1939—41); з 1953 замість нього видається двомісячник «Архітектура і Будівництво».

Архітектурний Інститут в Києві, заснований 1918 як вища техн.-мист. школа (організатори Д. Дяченко, В. Січинський, Данилевський); 1919 — Київ. Архітектурний Ін-т; в 1924 прилучений до Київ. Художнього Ін-ту як факультет.

Арциз (VII—10), кол. нім. колонія Ляйпціґ у півд. Басарабії над р. Когильник; р. ц. Одеської обл.

Аршин, див. *Міри*.

Асеев Микола (* 1889), рос. сов. поет, перекладав Шевченка на рос. мову.

Асиміляція, уподібнення, в суспільних науках процес, у якому люди різного походження чи нац.-культ. традиції, що живуть на одній території, набувають культ.-нац. єдности. А. може відбуватися природно, шляхом поступового передавання культ. традиції від однієї групи до другої, або ставати наслідком насильства, свідомо спрямовуваних політ. заходів завойовників. Елемент асимільовуваний може в більшій або меншій мірі впливати на асимілятора. Найвідпорнішими щодо А. складниками культури є мова, віровизнання і нар. звичаї — вони зумовили стійкість супроти асиміляційних процесів укр. селянства, у якого

дуже розвинене почуття окремішности й любов до своїх звичаїв.

В іст. часи здавна поступово асимілювалися на Україні групи кочовиків перев. тюркського походження (берендеї, тюрки, половці й ін.). У добу Лит.-Поль. держави серед укр. населення легко асимілювалися білоруси, але в наслідок політ. причин зазнала асиміляції з поляками більшість укр. шляхетських родів. Відтоді поляки свідомо застосовували різних адміністративних, політ. чи екон. метод, скерованих на А. укр. населення, і за часів королівської Польщі, і в Австро-Угорщині, і в відновленій Поль. Республіці. Особливою брутальністю й упертістю характеризувалася система А., яку з кін. 17 в. і до свого падіння застосовувала Рос. імперія, цілком заборонивши укр. мову в школі й гром. житті, силоміць перетворивши церкву на знаряддя русифікації і позбавивши українців преси рідною мовою. А. в Росії, як і під Польщею, Румунією та Угорщиною, мала успіх перев. в соц. вищих укр. колах; цей процес особливо неґативно відбився на нац. складі укр. міст. Позбавлені в наслідок політики А. можливостей нормального нац.-культ. розвитку, зазнаючи, щоправда, поверхової, русифікації в школі, війську і на заробітках по містах, укр. селяни однак виявили велику витривалість і не лише зберегли нац. обличчя, а й асимілювали чужинців, що опинялися в їх оточенні: частково поль. селянство й дрібну шляхту на Правобережжі, сербів і молдаван у степ. смузі, чимало нім. колоністів і рос. заробітчан (до революції не піддавалися А. жиди). Зберігали свою нар. культуру укр. селяни не тільки в мішаних укр.-рос. районах (подекуди, як на Слобожанщині, передаючи росіянам багато елементів матеріяльної культури), але й переселені в Сибір, Сер. Азію, на Далекий Схід. Нетривкість рос. А. доведена була швидкістю укр. нац. відродження в роки революції та в 20-их рр., в період т. зв. «українізації». Большевики, незмінно прямуючи до А. укр. населення, провадять національну політику, гнучкішу супроти дорев. Росії. Гасло культури «національної формою, соціялістичної, інтернаціональної змістом», будованої в формально «суверенній» УССР, прикриває всебічне фальшування укр. нац. культури з широким застосуванням пропаґандивних засобів преси, школи, театру, радіо і т. д. й прищеплення сов. патріотизму з повсякчасним підкресленням передової ролі «великого рос. народу». Проте навіть формальне визнання окремішности України й поширення укр. мови насамперед як мови навчання, розповсюдження укр. книжки, театру, пісні й танцю і т. д. сприяє витривалості проти рос. сов. А., насамперед там, де є відповідна родинна традиція. Та обставина, що, не зважаючи на нищення укр. культ. сил в 1929—38 рр., і далі — в добу війни й особливо в післявоєнне десятиріччя триває загострена боротьба больш. уряду проти укр. «буржуазного націоналізму», свідчить про невеликий успіх сов.-рос. А.

Натомість треба гадати, що під тиском урядових заходів (від 1933) русифікація українців за межами УССР (Передкавказзя, Азія) значно пішла вперед.

Поза цим слід відзначити А. укр. груп на заході поляками й словаками. В наслідок перехрещення впливів двох народів подекуди поставали перехідні групи, напр., на укр.-білоруському пограниччі — на Поліссі й півн. Чернігівщині, «латинників», «калакутів», словаків — гр.-католиків (див. ЕУ I, стор. 156—77, «Нац. відносини»).

В ін. обставинах відбуваються процеси досить швидкої нині А. в чужому оточенні укр. еміґрантів, зокрема там, де вони живуть в умовах розпорошення, як в ЗДА і почасти в Канаді. *Р. М.*

Асиміляція в мові, повне чи часткове уподібнення звука сусідньому або близькому звукові щодо артикуляції. Сучасна укр. мова характеризується автоматичним діянням А. твердих зубних до наступного пом'якшеного приголосного у *палаталізації* (крім кінцевих приголосних приростків, напр. *пісня* вимовляється *пісьня*, але в *здійснити з* зберігає твердість), глухих приголосних до наступного дзвінкого у дзвінкості (напр., *молотьба* вимовляється *молодьба*); середньопіднебінні перед зубними *с, з, ц* стають зубними і навпаки (напр., *птиці* вимовляється *птасьці*, *пісок*, але *пищика*). Усе це — випадки реґресивної асиміляції (наступний звук уподібнює до себе попередній). Проґресивна асиміляція не типова для укр. мови тепер і була мало типова й давніше, обмежуючись на дуже рідких прикладах (напр., *бджола* із старого *бьчела*). Сучасний характер А. в укр. мові виразно виявляється щонайменше від часу занепаду слабких редукованих голосних ъ, ь у 12 в. *Ю. Ш.*

Асиндетон, безсполучниковий зв'язок членів речення (однорядних слів, а також прикладки) або речень при можливості сполучникового зв'язку, напр., «Я знаю: він прийде», — пор. «Я знаю, що він прийде». А. речень характеризується виразнішим інтонаційним рисунком, ніж сполучникові речення, а тому залюбки використовується в розмовних і експресивних стилях мови. Питома вага А. в укр. мові, як взагалі в літ. мовах, близьких до нар. основи, більша, ніж у літ. мовах, дальших від нар. основи, як от рос. або поль. Були спроби розглядати А. як загальну питому рису укр. мови *(Сме-*

речинський), одначе його роля обмежена на певних стилях.

Асканія-Нова (VII—14), держ. заповідник, на базі якого створено (1932) Всесоюзний Науково-Дослідний Ін-т гібридизації й акліматизації тварин ім. акад. М. Іванова, що входить до системи Всесоюзної Академії С.-Г. Наук. Адміністративно А.-Н. с. м. т. Ново-Троїцького р. Херсонської обл., розташоване на схилі великого Чапельського поду (звідки один час назва Чаплі). А.-Н. існує з 1828. Заповідник заснував у 1883 р. нім. колоніст Е. Фальцфайн. В роки революції рятував заповідник від повної руйнації місц. селянин К. Сіянко. Фальцфайн вишукував зниклих представників степової фавни та акліматизував споріднених із ними з Азії, Африки, Америки й Австралії. З 1904 в заповіднику працював проф. Ілля Іванов, що провів цікаві досліди над акліматизацією коня Пржевальського, зубра, а також над схрещенням зубра з бізоном і зубробізонів з великою рогатою худобою, зебри з домашнім конем і т. д. Декретом Совнаркому УССР з 1. 4. 1919 А.-Н. була оголошена держ. заповідником і передана Наркомосові УССР (від 1921 Наркомземові). При А.-Н. були створені наук.-степ. станція, зоопарк, ботанічний сад, зоотехн. станція з племінним госп-вом, фітотехн. станція, лябораторії вівчарства, свинарства, рогатої худоби, кормодобування та ін. наук. установи для обслуговування півд. степового р-ну. Тепер А.-Н. має 38 500 га землі. Ін-т веде працю над виведенням і поліпшенням порід с.-г. тварин, зокрема виведена нова порода асканійської тонкорунної вівці, укр. степової білої свині та ін. Велику вартість має ботанічний парк із понад 120 акліматизованих порід дерев і кущів в умовах сухого степу та заповідна цілина степу (22 000 га, з яких 1 400 га абсолютної цілини). *Р. М.*

Аскетизм, форма змагання до удосконалення людини. Християнський А. заснований на т. зв. евангельських радах. На Україні А. принесли грецькі ченці, треба гадати, ще перед хрищенням. Центром і зразком укр. христ. аскетизму стала Києво-Печерська Лавра. Спочатку А. мав характер еремітичний (подвизання насамоті). Але незабаром укр. аскетизм стає суспільним, культурним, соціяльним — із пасивного стає активним: праця над удосконаленням ближнього. Побіч ного існує індивідуальне подвижництво, головне «юродство Христа ради», постництво, затворництво. Укр. аскетизм завжди зберігав здорову середину, уникаючи крайностей та збочень, в які заходив аскетизм грец., а згодом рос. Від них зберегло його живе пов'язання з укр. суспільністю в усіх її прошарках. На Україні А., за незначними індивідуальними винятками, залишався найдовершенішим християнством, змаганням до моральної досконалости. *А. В.*

Аскольд і Дир, напівлеґендарні постаті, згадувані в «Початковому літописі» як київ. князі (9 в.). Імена їх зв'язуються з походами Руси на Візантію й Закавказзя. За літописним оп. А. і Д. були вбиті Олегом і поховані на Угорській горі в Києві (Аскольдова могила).

АСМ, Асоціяція Сучасних Музик, виникла у 20-их рр. в УССР, як і в ін. сов. республіках, об'єднавши старших і молодших композиторів, що орієнтувалися на новаторські зах. муз. течії (експресіонізм, конструктивізм, джаз) і їх пропаґували, зокрема в творчості В. Лятошинського, В. Дешевова й ін. АСМ ліквідовано урядовою постановою 1932 р.

Аспанфут, Асоціяція Панфутуристів, літ. група, заснована 1922 в Києві М. Семенком, О. Слісаренком, Г. Шкурупієм та ін. Пізніше перетворилася на АСКК — Асоціяцію Ком. Культури. Діяльність А. характеризується поверховим експериментаторством, прикритим закликами поставити мистецтво на службу рев. пропаґанді. Група розпалася в 1924—25, однак багато її учасників 1927 знову об'єдналися в «*Новій Ґенерації*».

АСПИС, Асоціяція Письменників у Києві 1923—24, що до неї входили Г. Косинка, В. Підмогильний, Ю. Меженко, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник, М. Галич, М. Рильський, М. Зеров, М. Могилянський, М. Івченко; 1924 розпалася, і більшість утворила групу Ланка (пізніше МАРС).

Аспірантура, основна форма готування наук. і наук.-пед. працівників в СССР при н.-д. установах і високих школах. До кандидатської А. приймають осіб із високою освітою за конкурсними іспитами; навчання триває 3 р.; по закінченні її аспірант, склавши іспити, написавши й захистивши дисертацію, дістає звання кандидата наук з правом бути доцентом або наук. співр. н.-д. установи. Докторантська А. (при АН УРСР у Києві та її філіялі у Львові) теж трирічна, дає найвище в СССР наук. звання доктора наук і право бути професором або старшим наук. співр. н.-д. установи.

Астаматій (Остаматенко, Стаматенко) Остафій, за Хмельниччини організатор митних поборів, укр. посол у Царгороді 1675—77, вбитий 1678 р.

Астраханська область, обл. РСФСР на Каспійському низу, 74 800 км², бл. 700 000 меш., у тому ч. 30 000 українців (1926), які живуть перев. етногр. о-ми на лівому березі Волги (Болхуни, Капустин Яр).

Астрономічні товариства, добровільні організації астрономів-фахівців і аматорів та геодезистів, що існували по різних

містах України самостійно, а від 1932 стали філіями централізованого Всесоюзного Астрономічно-Геодезичного Т-ва при АН СССР; на Україні такі філії є при ун-тах у Києві, Одесі, Харкові, а також у Симферополі.

Астрономія, наука про рухи, розміри і розміщення небесних тіл, стала на Україні розвиватися з поч. 19 в., з появою ун-тів та обсерваторій при них. Перша астрономічна обсерваторія — при Харківському Ун-ті заснована 1808, з 1923 — Харківська Астрономічна Обсерваторія. Основним завданням її є дослідження плянет, а також дослідження Сонця; провадить також роботи з астрометрії й небесної механіки. При ній зокрема працювали відомі астрономи: Борис Герасимович, Микола Євдокимів, С. Семилє-

Астрономічна обсерваторія в Одесі і обсерваторія в Полтаві

тов; тепер наук. співр. д. чл. АН УРСР М. Барабашов, Б. Остащенко-Кудрявцев, Г. Баженов, В. Лебединець, А. Чекарда, В. Федорець, В. Плужніків, К. Кузьменко, В. Михайлів та ін. Вид.: «Публікації Харківської Астрономічної Обсерваторії», пізніше «Труды Астрономической Обсерватории» (рос. мовою) та ін. Астрономічна обсерваторія при Київському Університеті була заснована в 1845 р. (з 1922 — самостійна інституція). Дослідження походження малих небесних тіл сонячної системи і їх фізичної природи: вивчення активности Сонця, вивчення малих плянет і руху Місяця. Останнім часом там працюють С. Всехсвятський, А. Яковкін, Д. Пясковський, А. Шишковський, А. Богородський, І. Іллінський, А. Бабій, А. Гориня, Е. Земанек і ін. Вид.: «Анали Київ. Астрономічної Обсерваторії», „Annales de l'Observatoire de Kiev", «Публікації Київської Астрономічної Обсерваторії», «Циркуляри» та ін. Астрономічна Обсерваторія Одеського Ун-ту заснована 1871 р. Гол. завдання — досліджувати нерухомі зірки й складати їх докладний каталог; фотографування й спостереження нових плянет, спостереження за плямами на Сонці й вивчення протуберанців. Останнім часом в Одеській Обсерваторії працювали д. чл. АН УРСР О. Орлов, К. Покровський, В. Цесевич, М. Міхальський, І. Андросов, Б. Новопашенний, І. Пелешенко, А. Приходько та ін. Вид.: «Збірник Астрономічної Обсерваторії Одеського Ун-ту», «Бюлетені», «Известия» й ін. Полтавська Ґравіметрична Станція АН УРСР, заснована 1926 р. з ініціятиви д. чл. АН УРСР О. Орлова; гол. завданням її є праця над ґравіметричною картою України (що важливо для геологічних розвідок) і вивчення рухів земних полюсів та припливів земної кори. Станція є одним із найкращих ґравіметричних пунктів на Україні. Наук. співр. О. Орлов, Н. Попов, Є. Федоров, С. Дроздов, Є. Лаврентьєв та ін. Вид.: «Труди Полтавської Ґравіметричної Станції». Астрономічна Обсерваторія при Львівському Ун-ті заснована 1940 р.; основним завданням є дослідження Сонця, зокрема вивчення протуберанців і плям на Сонці; провадяться також праці над небесною механікою. Серед наук. співр. Т. Ольчак, Г. Радіонов, В. Степанов, В. Міліянчук, Т. Мандрикіна, Я. Капко та ін.; матеріяли друкуються у «Наук. Записках Львівського Ун-ту». Астрономічна обсерваторія в Миколаєві була заснована 1821 спершу для готування морських офіцерів, пізніше (1912) вона стала півд. відділом Пулковської обсерваторії; з 1926 — самостійна; видала опублікований у Ляйпціґу „Catalogue de 5945 étoiles" (1900). Астрономічна обсерваторія в Сімеїзі, в Криму, була заснована 1908 як півд. відділ Пулковської обсерваторії; С. Белявський та Г. Неуймін, що там працювали, відкрили кілька малих плянет і провадили досліди над змінними зірками й кометами. Зруйнована в 1942 р., Сімеїзька обсерваторія нині відбудовується й розширяється як Кримська Астрофізична Обсерваторія. В 1945 в Голосіївці б. Києва засновано нову обсерваторію — це Гол. Астрономічна Обсерваторія АН УРСР; завданням її є координувати працю всіх астроном. установ на Україні. *Т. Рябокінь*

Астряб Матвій (1843—1925), педагог, родом з Лемківщини, співр. Полтавської Архівної Комісії; праці з історії Полтавщини.

Астряб Олександер (* 1879), математик-методист, один з представників київ. методичної школи; викладав на Київ. Вищих Жін. Курсах, на Лубенських і Київ. Вищих Пед. Курсах. 1917—19 співр. «Вільної Укр. Школи», в 1920-их рр. — проф. Київ. ІНО, пізніше Пед. Ін-ту; наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки. Автор численних методично-наук. праць і підручників.

Асунсіон (Asunsion), столиця Параґваю (Півд. Америка), 206 000 меш. (1950 р.); невелика укр. колонія з осідком т-ва «Просвіта» й «Укр. Осередку».

Атаки (V—8), м-ко в Басарабії на Дністрі, проти Могилева Подільського; р. ц. Молд. ССР. 6 000 меш. (35% українці).

Атаманець Іван (* 1896), диригент у ЗДА, родом з Галичини; 1926 заснував хор «Думка» й успішно концертував у ЗДА й Канаді до 1953.

Атаманчук Василь (* 1901), бойовик УВО, засуджений польс. судом на смерть із заміною на 10 р. в'язниці за атентат (1926) на куратора Собінського, виконаний кимсь іншим.

Атаманюк (псевд. Яблуненко) Василь (* 1897), родом з Галичини, працював в УССР, журналіст, письм. і політ. діяч, чл. партії боротьбістів; чл. літ. орг-ції «Зах. Україна» та ред. її збірника «Зах. Україна», 1930 з неї виключений і незабаром репресований. Зб. поезій «Чари кохання» (1921), «Хвилі життя» (1922) й ін.; оповідання «Василько» (1922), «Дума про Степана Мельничука» (1924), зб. поезій «Галичина» (1925).

В. Атаманюк

Атанасій св. (298—373), архиєп. олександрійський, видатний церк. діяч і письменник; його проповіді належали до популярних творів перекладної літератури Київської Руси.

Атанасій Лубенський (17 в.), св. Правос. Церкви, патріярх царгородський, під час перебування на Україні спочив 1654 р.; мощі його зберігалися в Мгарському Преображенському манастирі б. Лубень.

Атеринка (Atherina mochon pontica Eichw.), невелика (9—10 см) кефалевидна морська стадна пелагічна риба з роду атеринкових; живе в Чорному й Озівському морях, звідки запливає в прибережні прісні ріки; має важливе пром. значення.

Атмосферні опади, див. *Клімат* і ЕУ I, стор. 85—86.

Атос, Афон, віднога Халкідонського півострова, із шпилем 1 935 м висоти.

Атос, Іллінський скит

З 8 в. осідок грецьких анахоретів, що створили т. зв. «чернечу республіку» під управлінням ради та виборного протоса. Число манастирів на А. дійшло згодом до 20, а число ченців різних національностей перевищило кілька тисяч. Розсадник чернечого життя в Греції, на Балканах та в Сх. Европі, зокрема на Україні (св. Антоній — засновник Києво-Печерської Лаври). Україна мала з А. рел.-культ. зв'язки від самих початків аж до наших днів, не зважаючи на тур. окупацію 1430—1913 рр. (Антоній, Іван Вишенський, Йов Княгинецький та ін.). Ґезихазм, паламітизм, затворництво тісно зв'язане з А. Тепер А. як республіка становить автономну політ. одиницю, зберігаючи великі мистецькі та бібліотечні (бл. 10 000 рукописів) скарби. Центр туристичних, наук., рел. екскурсій. Свята гора грец. Сходу. *А. В.*

Атрибут, означення, другорядний член речення, граматично узгоджуваний з тим членом речення, що його він окреслює. Укр. мова визначає А-ом прикмети предметів, а також матеріял, місце походження й приналежність, хоч в останніх трьох випадках можливі й конструкції з керованими іменниками (*алюмінійовий* посуд, *авторів* рукопис — і посуд з алюмінію, рукопис автора).

Аули (V—15), с. м. т. Криничанського р-ну, Дніпропетровської обл.

Ауссем Володимир (* 1879), больш. діяч на Україні; 1904—06 чл. соц.-дем. Спілки на Поділлі; 1918 учасник першого з'їзду КП(б)У; 1921—25 повпред УССР і радник повпредства СССР у Берліні й Відні; 1925 голова Всеукр. Ради Нар. Госп-ва; від 1930-их рр. доля невідома.

Ауссем Отто, сов. діяч на Україні; 1923 уповноважений Наркомосвіти УССР у Берліні й Празі; 1924 заст. повпреда СССР у Берліні й повпред у Празі; від 1924 ген. консул СССР у Парижі; дальша доля невідома.

Афанасій Мніх (12 в.), невідомий докладніше чернець і письменник, прихильник митр. Клима Смолятича, який у своєму посланії до свящ. Хоми обстоював високий рівень освіти та богословської підготови у духовних письменників.

Афанасій († 1363), правос. еп. володимирський на Волині; 1353 переїхав, мабуть, у зв'язку з переслідуваннями православних польс. королем Казиміром, до Москви, де відігравав визначну ролю.

Афанасій Филипович († 1648), св., церк. діяч, відомий виступами перед польс. владою в оборону правос. населення, ігумен Св.-Симеонівського манастиря в Бересті; 1644—45 — в варшавській в'язниці; запідозрений поляками в співчутті повстанню Б. Хмельницького, був закатований 5. 9. 1648 р.

Афанасій (Атанас), кін. 17 в., архітект із Пирятина, один із будівників Мгарського манастиря б. Лубень.

Афанасьєв Юрій (1848—1925), історик і гром. діяч, доц. Одеського Ун-ту, управитель Держ. Банку в Києві. 1918 за гетьмана державний контролер, пізніше мін. закордонних справ. Помер на еміґрації в Белграді.

Афанасьєв-Чужбинський Олександер (1817—75), укр. поет-романтик і етнограф: зб. поезій «Що було на серці» (1855), «Поездка в Южную Россию» (1861), спогади про Шевченка, з яким зустрічався в 1843—46.

Афанасїв Євген (1838 — поч. 20 в.), доц. діягностики й терапії в Київ. Ун-ті, автор бл. 20 наук. праць і перекладів з нім. підручників із внутр. медицини.

Афанасїв Микола (1842—77), патолог і біохемік; проф. патології в Київ. Ун-ті.

Афендик Іван († бл. 1648), видатний чл. львівської Ставропігії.

Афендик Петро († бл. 1691), був заложником від м. Львова в Туреччині (1672) в часи П. Дорошенка.

Афипс, ліва притока дол. Кубані, довж. — 60 км.

Афіксація, творення слів *афіксами*, головний засіб укр. словотвору.

Афікси, частини слова з формальним значенням, що модифікує головне значення слова, носієм якого є корінь. Укр. мова широко користається з афіксів *префіксами* й *суфіксами*, але не має інфіксів.

Африкати, приголосні, що їх артикуляція полягає в переході проривного приголосного в самий момент експльозії в фрикативний приголосний того ж місця творення, що стається в наслідок затримання щілини між органами мови. Так А. *ц* постає в наслідок такого поєднання артикуляцій *т* і *с*, але в випадку А. *ч* артикуляція *т* переноситься вище від нормальної — на ясна або на передній край твердого піднебіння. Укр. мова разом із білор. і поль. належить до тих слов. мов, що розвинули поруч загальнослов. А. *ц* і *ч* їх дзвінкі пари *дз*, *дж*, хоч останні використовуються розмірно рідше від ін. приголосних і іноді мають факультативний характер. Отже, сучасна система А. укр. літ. мови складається з зубних А. — глухої *ц* і дзвінкої *дз*, відповідних палаталізованих *ць* і *дзь* і середньо-піднебінних глухої *ч* і дзвінкої *дж*. Укр. мова — єдина слов. мова, що зберігає праслов. палаталізоване *ць* в усіх позиціях, крім перед *е*, *и*, але деякі укр. говірки втратили цей звук і мають тверде *ц* (гуцульські говірки, наддністрянські в Галичині). *Ю. Ш.*

Ахієзер Наум (* 1901), математик, проф. Харківського Ун-ту, голова Харківського Математичного Т-ва, чл. АН УРСР; численні праці різними мовами з аеродинаміки, теорії найкращих наближень; значна частина наук. праць А. зібрана в «Лекциях по теории апроксимаций».

Ахмет І, тур. султан (1603—17); в часи його панування відбувалися походи запорізьких козаків на Чорне море.

Ахмет III, тур. султан (1703—30), провадив переговори з Мазепою і Орликом; 1711 переміг Петра І на Пруті.

Ахрон Йосип (1886—1943), визначний скрипаль, концертував за кордоном і компонував камерну та скрипкову музику; у 1913—16 рр. був проф. Харківської Консерваторії.

АХЧУ, Асоціяція Художників Червоної України (1926—1932), об'єднання мистців в УССР з філіями в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Миколаєві та ін.; мала студії в Харкові й Києві, влаштувала кілька виставок; об'єднувала прихильників консервативних напрямів, переважно реалістів-побутовців, ідучи за офіц. вимогою «творити мистецтво, зрозуміле масам».

Ахшарумов Дмитро (1823 — кін. 19 в.), лікар, видатний сан. діяч, працював в Одесі, Кам'янці-Подільському, Херсоні, Полтаві, дуже сприяючи розвиткові земської медицини й санітарії на Україні; бл. 20 праць з гігієни й епідеміології, кілька перекладів нім. мед. підручників.

АЦУКС, Асоціяція Кооперативних Центральних Союзів України, об'єднання кооп. союзів: споживчого — Дніпросоюз, кредитового — Українбанк і с.-г. — Централ; існувала 1919—20, ліквідована большевиками.

Ашаффенбург (Aschaffenburg), м. в Баварії, 45 000 меш.; 4 укр. табори в рр. 1945—49: „Pionier-Kaserne" з 2 000 меш. (1946—49), „Artillerie-Kaserne" з бл. 2 000 меш. (1945—49), „La garde" з 1 700 меш. (1945—49) і „Bois Brulé" з 1 500 меш. (1946—49).

Ашельська культура, назва від Saint-Acheul б. Амієну у Франції. Одна з культур старішого палеоліту. Основні форми крем'яного знаряддя мигдаловидні, овальні та круглі ручні стусани до універсального вжитку, краще виготовлені й тонші від шельських (див. ЕУ I, мал. 279—280). Спосіб життя людини: кочування, лови на мамутів, життя в печерах та поза ними. Останків самої людини А. к. ще не відкопано; вона мабуть була споріднена з неандертальською расою. Час тривання: приблизно кін. другої міжльодової доби (Рісс-Вюрм). Поширення: Европа, Азія та Африка, на Україні — в Криму та сер. Подністров'ї.

Н. Ахієзер

Ашік Антін (1802—54), піонер півд.-

укр. археології, родом серб. У 1830-их рр. розкопував могили б. Одеси, 1833—53 р. дир. музею в Керчі; «Керченские древности» (1845); «Боспорское царство» (1848); «Керченские катакомбы» (1845).

Ашкаренко Григорій (1839—1922), антрепренер укр.-рос. труп в 70—80-их рр. і актор на характерні ролі; 1881, вперше після заборони 1876, вкупі з Кропивницьким відновив укр. вистави; залишив «Спомини про першу укр. трупу» («Рідний Край», XV, 1908).

Аю-Даґ (IX — 15), гора і ріг на півд. березі Криму вулканічного складу. Висота — 565 м.

Б

Баба рожева, пелікан (Pelecanus onocrotalus L.), великий водний птах з родини веслоногих, вагою до 9 кг; живе на берегах Чорного й Озівського морів, зокрема в лиманах, у плавнях Дніпра й на Кубані; друга відміна Б. р. — P. Crispus.

Бабаї (IV—17), с. м. т. Харківського р-ну, Харківської обл.

Бабак (Marmota bobac Müll.), гризун із родини білок, до 60 см довж., 5—6 кг ваги; раніше водився у всій степ. смузі, але через розорювання степів залишився тільки в окремих колоніях на сх. Україні; підлягає охороні.

Бабанка (V—11), с. на сх. від Умані; р. ц. Черкаської обл.

Бабей Михайло (1884—1945), родом із Зах. Лемківщини, діяч Укр. Роб. Союзу в ЗДА.

Бабенко Віра (1902—21), зв'язкова укр. повстанських штабів, як посланець окружного катеринославського штабу до уряду УНР в березні 1921 побувала г Тарнові; після повернення була захоплена большевиками, разом із провідниками штабу, і закатована 7. 9. 1921 в Катеринославі.

В. Бабенко

Бабенко Володимир, виявив хозарську культуру на Півн. Дінці розкопами катакомбового могильника у Верхньому Салтові. Провадив етногр. досліди на Катеринославщині.

Баби, кам'яні фігури людей, зв'язані з культом предків; поширені в степовій смузі Европи й Азії від Німеччини до Монголії. Б. в причорноморських степах належать до скитсько-сарматської доби; ін. Б. степової України (часто жін. постаті), відмінні від Б. азійських степів складнішим і різноманітнішим убранням, на думку одних дослідників, є половецькі намогильні статуї 11—12 вв., па думку інших — пам'ятки доби аланів і хозарів (6—8 вв.). Велика кількість кам'яних Б. зберігається в музеях по всій Україні.

Кам'яна баба в степу

Бабинці (III—11), с. м. т. Бородянського р-ну, Київської обл.; відпочинкова місцевість на півн. зах. від Києва, серед соснових лісів.

Бабич Михайло (помер у 2 пол. 19 в.), ентузіяст укр. театру, з фаху крамар, збудував у Сумах театральний будинок і утримував трупу. Писав дилетантські п'єси.

Бабичук Андрій (*1928), укр. скрипаль, нар. у Вінніпеґу (Канада), учився в Королівській Муз. Академії в Лондоні; концертмайстер Карл Роза Опера Ко в Лондоні.

Бабіївна Ганна, акторка, родом із Тернопогя; одна із видатних артисток театру «*Березіль*» на характерних ролях; 1937 р. була заслана большевиками; нині працює в Театрі ім. Шевченка в Харкові.

Бабій Андрій, музиколог, викладав у Муз. І-ті ім. Лисенка в Києві, чл. Муз. Т-ва ім. Леонтовича в Києві, у 1920—30-их рр. співр. ж. «Музика», «Музика масам»; засланий перед 2 світовою війною.

Бабій Іван (1893—1934), педагог, старшина УГА; у 1934 дир. Акад. Гімназії у Львові; активний діяч Укр. Кат. Акції, дир. Архиєпископського Ін-ту Кат. Акції, один з гол. організаторів свята Укр. Молодь Христові; за виступи проти діяльности ОУН серед гімназіяльної молоді став жертвою атентату.

Бабій Іван (* 1896), маляр-неоклясик із Херсонщини, вивчав малярство в Києві, Берліні й Парижі; виставки в Берліні (з 1923) і в Парижі, що принесли Б. визнан-

ня закордонної преси; портрети, натюрморти й ін.

Бабій Михайло (* 1899), маляр, у 20-их роках працював у Києві; по другій світовій війні — в ЗДА; реаліст імпресіоністичного напрямку: портрети, краєвиди, натюрморти, проєкти килимів, ст. з мистецтва.

Бабій Олесь (* 1897), поет і прозаїк з Галичини; учасник установчих зборів ОУН, засуджений поль. судом на 4 р. в'язниці; літ. діяльність почав у символістичній групі журн «Митуса»; «Поезії» (1923), зб. «За щастя оманою» (1930), «Ненависть і любов» та ін.; зокрема відомі твори з воєнною тематикою: поема «Гуцульський курінь» (1927), зб. новель «Гнів» (1922), повісті «Перші стежі», «Останні», «Дві сестри» й ін.; на еміграції кн. поезій «Жнива» (1946), «Світ і людина» (1947); відомий також як дитячий письменник.

О. Бабій

Бабуган-Яйла, найвища частина Кримських гір (верх Роман-Кош 1 545 м) — вапняковий крутоспадний масив; на півд.-сх. Б.-Я. частково виходить на територію Кримського Держ. Заповідника.

Баб'юк Андрій, див. *Ірчан* Мирослав.

Баварія, край в півд. Німеччині; 70 200 км², 9 100 000 меш., між ними 10 000 українців. Зв'язки України з Б. сягають середньовіччя. В торг. стосунках були гол. Київ і Реґенсбурґ, де манастир св. Якова і Ґертруди збудовано за матеріяльною допомогою Володимира Мономаха. Рюриковичі були споріднені з Віттельсбахами за посередництвом угор. роду Арпадів (13—14 вв.). Політ. зв'язки в 17—18 вв. виявлялися участю козаків у 30-річній війні в армії курфюрста Максіміліяна I та плянами антирос. коаліції Пилипа Орлика з курфюрстом Карлом Альбрехтом. Укр. молодь, починаючи з 16 в., вчилася і вчиться по високих школах Б., раніше в Діллінґені та Інґольштаті, пізніше у Мюнхені, Ерлянґені, Вюрцбурґу. Мист. впливи на Україні репрезентують Панкрац Лябенвольф (1493—1563) — автор пам'ятника Гербуртів у Львові, Ганс Гольбайн-старший (бл. 1470—1524) і скульптор Тіц (1708—77). В найновіші часи в Мюнхені поряд ін. працювали видатні укр. мистці — графік Ю. Нарбут, маляр О. Мурашко і різьбар М. Паращук. Після другої світової війни в Б. постало найбільше скупчення укр. політ. еміґрації, розселеної по численних таборах УНРРА, пізніше ІРО, перев. в Мюнхені, Авґсбурзі, Реґенсбурзі, Міттенвальді, Берхтесґадені, Ашаффенбурзі, Байройті, Кауфбойрені з околицями. В 1946 р. число українців у Б. доходило до 100 000; тепер найбільше українців у Б. зосереджено в Мюнхені. З 17 000 українців у всій Німеччині на Б. припадає бл. ²/₃. В 1945—50 рр. в Б. розгорнули свою широку роботу обидві укр. церкви, почали діяти укр. преса, в-ва, що згодом поширили свою діяльність на весь зах. світ. В Б. виникли укр. школи від нар. до Укр. Вільного Ун-ту і Укр. Техн. Госп. Ін-ту та Укр. Богословської Правос. Академії; відновило свою діяльність НТШ, постала УВАН;укр. театри й хори, що виступали перед своєю публікою і чужинцями, і мист. виставки демонстрували багатство укр. культури. В наслідок посиленого виїзду українців за океан роля Б. в житті укр. еміґрантів меншає, але укр. політ., гром. і культ. установи в Б. продовжують свою працю, хоч і в вужчих рамках. *І. Мірчук*

Бавовник (Gossypium), техн. культура з родини калачикових, посухостійка, вибаглива щодо тепла, світла, ґрунту, добрива й обробітку. На Україні плекають Б., що належить до менш вибагливого виду Б. гірського (G. hirsutum): сорти — 1306 (Шредер), 13753 і ОДІ, гібрид, виплеканий в Одеському Селекційно-Генетичному Ін-ті, а також нові сорти 143-у і 4943-у; це кущі висотою від 70 см до 2 м з насінням, вкритим білим волокном і густим коротким пухом; волокна Б. дають найважливішу сировину для текстильної пром-сти. З насіння Б. виробляють олію, яка використовується в консервній та миловарній пром-сті, і макуху, що йде на харч. с.-г. тваринам.

Україна — півн. межа для Б., культивованого в окремих степ. госп-вах ще на поч. 20 в., в 20-их рр. поширеного на деякі радгоспи півдня України, а на поч. 30-их рр. і на ін. півд. р-ни УССР, Крим, Півн. Кавказ та Надволжя. Дослідну роботу з Б. на Україні провадив В. Ротмістров, ґрунти зони бавовносіяння досліджував Г. Махів. Тепер дослідну роботу провадить Укр. Н.-Д. Ін-т Бавовництва в Києві. У 1940 р. посівна площа Б. в Миколаївській, Запорізькій та Одеській обл. займала 236 000 га, на всіх укр. землях — понад 400 000 га (20% усієї площі під Б. в СССР); у зв'язку з реалізацією нижньо-дніпровського комплексу площа під Б. має збільшитися в УССР до 500 000 гектарів.

Б. культивують на чорноморсько-озівському узбережжі (зокрема р-ни Скадовський, Хорлівський, Чаплинський), на Зах. Кубані й на Сх. Передкавказзі біля р. Терек, де він є найважливішою техн. рослиною (40—80% усієї площі техн. культур). Через не цілком сприятливі кліматичні умови: приморозки, недостатнє угноєння, солонцеві й солонцюваті ґрунти й поширення шкідників та хво-

роб Б. — урожайність його невелика: напр., у 1937 — 5 центнерів з 1 га, у 1938 — 5,9, у 1940 — лише 2,2, але на дослідних полях до 14. Однак сов. влада культивує Б. на Україні и у несприятливих умовах не тільки для текстильної промисловости, а й для виробництва вибухових речовин (в холодні або дощові роки недостиглий сирець можна використати лише для такого виробництва).

Продукція Б. на Україні хитається між 800 000 і 2 000 000 центнерів (5—10% сов. продукції, 1—2,5 світової). При відповідній аґротехніці Б. може стати гол. культурою на просторах від Дунаю до Сальських степів. *За Г. Маховим*

Бавовняна промисловість, одна з основних галузей текстильної пром-сти, на Україні в наслідок колоніяльної політики царату і сов. уряду майже відсутня. У зв'язку з поширенням культури бавовни на півд. Україні й Кубані на місцях вирощування постали бавовноочисні заводи, однак виробництва бавовняних тканин майже не існувало (1940—0,03% продукції СССР); тепер текстильні фабрики в Києві, Стеблеві, Полтаві, Радомишлі, Коростишеві, Вінниці, Чернівцях, Львові, Станиславові, текстильний комбінат у Херсоні, фабрики вати в Києві, Краснодарі, Армавірі та ін.

Багазій Володимир, математик і педагог, аспірант при Київ. Ун-ті. В кінці 1941 — на поч. 1942 голова м. Києва; заарештований Ґестапо 1942, правдоподібно, загинув.

Багалій Дмитро (1857—1932), видатний укр. історик, чл. ВУАН, довголітній проф. (з 1887) і ректор (1906—10) Харківського Ун-ту, що багато зробив для його розбудови і надання його праці укр. змісту, чл. Держ. Ради в Петербурзі від ун-тів (1906 і 1910—14), гром. діяч Слобожанщини, міський голова м. Харкова, один із співзасновників Харківської Громадської Бібліотеки (нині *Держ. Наук. Бібліотека ім. Короленка*), Т-ва Грамотности, один з найвизначніших співр. *Харківського Іст.-Філол. Т-ва* та Іст. Архіву. 1918 — чл. комітету для заснування УАН і перший гол. Іст.-Філол. Відділу, в 1920-их роках — на чолі Харківського Наук. при ВУАН Т-ва, Н.-Д. Катедри історії України, наук. керівник архівної справи на Україні. Серед численних праць Б. особливе значення мають присвячені дослідженню Слоб. й Півд. України, між ними: «История Северской земли до половины XIV в.» (1882), «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», I (1887), «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры» (1889), «Магдебурское право в Левобережной Малороссии» (1892 і укр. переклад — «Руська Іст. Бібліотека», XXIV), «Украинская старина» (1896), «Опыт истории Харьковского Университета», I—II (1893—1904), «История города Харькова», спільно з Д. Міллером (1905—06), «Історія Слобідської України» (1918), «Нарис укр. історіографії», I—II (1923—25), «Укр. мандрований філософ Г. С. Сковорода» (1926), «Нарис іст. України на соц.-екон. ґрунті» (1928).

Д. Багалій

О. Оглоблин

Багалій-Татаринова Ольга (1888—1942), історик (дочка Дмитра Багалія), співр. комісії гром. течій ВУАН і Харківської Н.-Д. Катедри; праці переважно з іст. декабристів на Україні та військ. поселень на Півд. Україні.

О. Багалій-Татаринова

Багаторічні трави, див. *Кормові трави.*

Богдановіч Максим (1891—1917), білор. поет; перекладав укр. поетів, написав низку критичних статтей про укр. письм.: Шевченка («Краса і сила. Спроба дослідження віршу Т. Г. Шевченка»), Самійленка, Чупринку; популярні брошури про Галичину, Закарпатську Україну, Козаччину; друкувався в журн. «Украинская жизнь».

Баглюк Григорій (1905—38), сов. письм. і журналіст, чл. КП(б)У, належав до групи літераторів Донбасу «Забой», що увійшла до Всеукр. Спілки Пролет. Письм. і 1929 українізувалася; ред. літ. двотижневика «Забой» (пізніше місячник «Літ. Донбас»); автор оповідань і роману «Горизонти»; 1933 разом із більшістю сов. укр. письм. Донбасу заарештований, в березні 1938 розстріляний одночасно з ін. 1 200 в'язнями в концентраційному таборі Воркута.

Багмут Іван (* 1903), укр. сов. прозаїк, був чл. Пролітфронту, дитячий письм.: «Гарячі джерела» (1948), повість «Щасливий день суворовця Криничного» (1948), «Записки солдата» (1948), разом з І. Соколом комедія «Дорога мамочка» (1953) та ін.

Багно, див. *Багонник.*

Багонник, багно, бредулець (Ledum palustre L.), кущ із родини вересуватих до 1,5 м висоти, з пахучим дрібним білим цвітом. Росте на багнах. Має в собі відміну камфори, що діє отруйно; в нар. медицині вживають проти гарячки, бігунки, шкіряних хвороб тощо.

Багринівська Параскева (* 1888), уроджена Проценко, дружина Багринівського Миколи, укр. гром. діячка в Петербурзі і з 1917 в Києві; гол. Союзу Українок Волині (1931—39); тепер в ЗДА.

Багринівський Микола (1887—1953), укр. гром. діяч, за доби визвольних змагань дир. департаменту Мін-ва Юстиції УНР, дир. департаменту Мін-ва Закордонних Справ, керівник представництва цього мін-ва у Варшаві, пізніше міністер юстиції. Після закінчення війни адвокат у Рівному; помер на еміґрації в США.

Багрицький Едуард (1895—1934), рос. сов. поет жид. походження; його поема — «Дума про Опанаса» (1926), що з больш. позицій малює трагедію укр. повстанця, побудована на мотивах Шевченка та укр. нар. поезії.

Багрій Олександер (* 1891), історик літератури й бібліограф, учень (у Київ. Ун-ті) В. Перетца, проф. Бакинського Ун-ту; численні праці про Шевченка: «Шевченковская студия» (1923), «Шевченко в русских переводах» (1925), «Шевченко в литературной обстановке» (1925), «Т. Г. Шевченко», I—II (1930—31).

Багряний Іван (* 1907), укр. письм., спершу відомий як поет, зв'язаний з групою МАРС; 1932 репресований; на еміґрації відновив літ. працю, переважно в прозі; публіцист і гром. діяч, лідер УРДП, заступник голови УНРади (1947—54). Поеми «Монголія» (1927), «Ave Maria» (1929), зб. поезій «До меж заказаних» (1927), віршований іст. роман «Скелька» (1930), зб. поезій «Золотий бумеранґ» (1946); поетична творчість Б. характеристична широким діяпазоном від елегійної лірики й філос. медитацій до сатиричних, темпераментних інвектив. Оп. «Крокви над табором» (1931); романи: пригодницький «Звіролови» (1944), перевиданий 1946—47 п. н. «Тигролови»; присвячений «єжовщині» на Україні «Сад Гетсиманський» (1950), «Огненне коло» (1953), як і п'єси «Морітурі», «Генерал», «Розгром», передусім викривають систему рос. больш. терору й намагання її поневолити укр. людину; памфлет «Чому я не хочу повертатися до СССР?» (1946) перекладений англ., есп., італ. мовами.

І. Багряний

Багрянський Михайло (1762—1813), лікар і гром. діяч укр. походження; закінчив Московський Ун-т, докторат у Ляйпціґу; інспектор, пізніше вчений секретар московської Мед.-Хірурґічної Академії, сприяв розвиткові мед. освіти.

Бадан Олександер, комуніст, переїхав із Закарпаття до УССР, вчений секретар НКО, співр. катедри нац. питання Укр. Ін-ту Марксизму; 1933 після усунення Скрипника ліквідований; соц.-екон. нарис «Закарпатська Україна» (1929), уклав зб. «Груні степам» (1930).

Бадені Казімір (1846—1909), граф, поль. політик, 1888—95 намісник Галичини, 1895—97 прем'єр Австрії і мін. внутр. справ (т. зв. «поль. кабінет»). З доручення австр. уряду в 1890 р. налагодив порозуміння з українцями в Галичині ціною незначних поступок (т. зв. «нова ера»). Під тиском поль. шляхти змінив політику. 25. 9. 1895 відбулися вибори до гал. сойму при великих зловживаннях адміністрації — на 150 послів лише 14 українців (без русофілів). Під час виборів до парляменту 1897 р. був запроваджений протиукр. збройний терор жандармерії та війська: 8 убитих, 29 поранених, бл. 800 заарештованих (на 63 послів послами пройшло 3 українців, т. зв. «баденівські вибори»).

Бадовський Іван (16 в.), старшина і суддя реєстрових козаків (1572).

Бажан Микола (* 1904), укр. сов. поет і політ. діяч. Зв'язаний з групами «Вапліте» — «Літ. Ярмарок» і «Нова Ґенерація», Б. здобув визнання кн. поезій «17 патруль» (1926), «Різьблена тінь» (1927) і, особливо, «Будівлі» (1929), в яких, звільнюючись від впливів футуризму й конструктивізму, виступає як експресіоніст з енерґійним висловом, прагненням монументальности, виразним потягом до укр. минулого. В «Будівлях» Б. трактує історіософічні теми, шукаючи зв'язку між сучасністю й середньовіччям та укр. барокко гетьманської доби. Зб. «Будівлі» й поеми «Гофманова ніч» (1929), «Розмова сердець» (в якій Б. дає надзвичайно гостру оцінку Росії), «Сліпці», «Трилогія пристрасти» (1933) та ін. позначені на тлі тогочасної укр. поезії сміливістю поставлення тем, багатством словника, насиченого архаїзмами, наснаженістю метафор, несподіваністю рим. Ці твори, як і дальші збірки «Дорога» (1930), «Поезії» (1930), викликають гостру критику, з обвинуваченнями в «відриві від сов. дійсности», в «абстрактності», «ідеалізмі» та націоналізмі. В роки важкого терору 1934—36 Б. пише присвячені Кірову поеми — кн. «Безсмертя» (1937) і входить до кола офіційно визнаних сов. поетів. 1937 з'явився високо оцінений критикою переклад з грузин.

М. Бажан

поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі». Дальші кн. «Батьки й сини» (1938), «Ямби» (1940), твори часу війни «Клич вождя» (1942), «В дні війни» (1945), а також нагороджені сталінськими преміями «Клятва», «Данило Галицький» (1942), «Сталінградський зошит» (1943) і повоєнний зб. «Англ. враження» (1948), як і «очищені» від поезій першого періоду «Твори» (1946—47) і «Вибране» (1951) повністю належать до офіційних сов. віршів, написаних у дусі сталінського патріотизму. З поч. війни Б. ред. газ. «За радянську Україну», з 1943 — заст. голови Сов. Міністрів УССР, з 1953 — голова Спілки Письменників України. *М. Г.*

О. Бажанська

Бажанська Ольга-Олександра (1866—1906), дочка Порфирія, заміжня Озаркевич, гал. гром. діячка, перша укр. фахова піяністка в Галичині, одна з засновниць «Бояна» у Львові; авторка оп. і віршів, співр. зб. «Перший вінок» (1887).

Бажанський Іван (1863—1933), учитель і бук. письменник, автор оп. «Попадя», «Подорож до Сучави», «Три дукати» та поезій для молоді.

Бажанський Михайло (* 1910), журналіст, письм., гром. і пластовий діяч; «Еміґрант», «Гордійський вузол», зб. оп. «У вирі життя» (1941), мемуари з німецького концтабору «Мозаїка квадрів в'язничних» (1946).

П. Бажанський

Бажанський Порфирій (1836—1920), композитор і етнограф, гр.-кат. свящ., записував нар. мелодії, частина яких видана або використана в його композиціях; опери «Олекса Довбуш», «Весілля», літургії, мішані хори й ін.

Базавлук (Бузулук), права притока дол. Дніпра в районі плавнів, довж. — 193 км, сточище — 4 600 км².

Базалія (IV—7), с. (кол. м-ко) на верхів'ях Случі на сх. Поділлі; р. ц. Хмельницької обл. В червні 1919 великі бої Січових Стрільців і 7 Запор. дивізії з большевиками; осідок місцевих «вільних козаків».

Базальт, вулканічна гірська порода, чорного кольору, важка, складена з мінералів: пляґіоклязу, авґіту, олівіну й магнетиту. Найбільше поширена вулканічна лява. Часто залягає стовпами. Добрий матеріял до брукування шляхів на Україні, виступає в кристалічній смузі, в вулканічній смузі Карпат; високоякісні Б. є на зах. Волині (Берестовець, Іванова Долина), в Донбасі (Ісачки), на Півн. Кавказі.

Базальти в Івановій Долині

Базар (II—10), м-ко на київ. Поліссі, р. ц. Житомирської обл. Могила 359 вояків Армії УНР, розстріляних большевиками 22. 11. 1921 (*Другий Зимовий похід*).

Базилевич Василь (1893—1942), історик, проф. Київ. Археологічного Ін-ту, працював в Іст.-Філол. Відділі ВУАН, зокрема в Т-ві Нестора-Літописця; автор розвідок з історії декабристів на Україні, з історії Києва та його пам'яток й ін. (друкувався у вид. ВУАН); у 1930-их рр. був на засланні в Сх. Сибірі; 1940 наук. керівник Таганрізького музею, розстріляний німцями.

Базилевич Григорій (1759—1802), видатний лікар-українець, перший клінічний проф. в Рос. імперії; вихованець Харківської Колеґії, студіював медицину в Петербурзі й Страсбурзі, з 1795 проф. патології й терапії в петербурзькій Мед.-Хірурґічній Школі; запровадив клінічні палати при військ. шпиталях; як секретар Мед. Колеґії сприяв шире́нню мед. освіти.

Базилевич Дарія (1882—1953), уроджена Гриневич, освітня діячка, активно працювала в «Просвітах» на Вінничині.

Базилевич Іван (* 1899), терапевт-клініцист, проф. Київ. Мед. Ін-ту, завідувач групи «клініка старости» при Ін-ті Клінічної Фізіології АН УРСР; д. чл. НТШ, автор понад 70 наук. праць, зокрема з ферментології та фізіології старіння; тепер працює в ЗДА.

Базилович Йоаникій (1742—1821), протоігумен, перший історик Карп. України; 1799—1804 видав шеститомовий твір: „Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits . . . in monte Csernek ad Munkacs".

Базильський Гаврило (1880—1937), ген.-хорунжий Армії УНР, 1920 начальник запасних військ УНР, згодом командир 1 Запор. дивізії.

Базник Михайло, пед. діяч у Галичині в 1920—30-их рр., автор низки розвідок і ст. з педології, педагогіки, психології та методики навчання.

Базюк Олекса (1873—194?), церк. діяч, гр.-кат. свящ., апостольський адміністратор для українців гр.-католиків у Боснії,

в 1914—24 в Сараєві й Баня Луці, згодом єпископський вікарій крижевецької єпархії; 1926 — канонік у митрополичій капітулі у Львові, мітрат.

Бай Жозеф (De Baye) (1854—1920-і рр.), франц. археолог і мандрівник, відкрив палеолітичну стоянку б. станиці Ільської на Кубані (1898), досліджував ґотську культуру в Криму і писав про фібули 7 в. на Україні (1908).

Байбарис звичайний, барбарис, кислич, квасниця (Berberis vulgaris L.), кущ з родини байбарисуватих, поширений по всій Україні, росте дико і культивується. На Б. виводиться іржа (Puccinia graminis), що переноситься на збіжжя. Настій з Б. вживали в нар. медицині, ягоди використовуються в кондиторському виробництві.

Байбуза Тихон (16 в.), запорізький отаман, із старої шляхетської родини на Правобережжі, провідник поміркованої щодо поль. уряду партії; 1598 керував походом запорожців на Крим.

Байдарська долина (IX—7), улоговина у півд.-зах. частині Кримських гір (17 км довж., 8 км шир., вздовж р. Чорної), густо заселена; із Б. д. лежить шлях до Чорного м. через провалля Байдарські Ворота, зв'язуючи міста Севастопіль і Ялту.

Байдебура Павло (* 1901), укр. сов. письм. з Донбасу, комуніст; до 1932 — чл. групи «Забой» і *ВУСПП;* оп. з «виробничою» тематикою.

Байка, короткий оповідний твір, який вимагає алегоричного повчального тлумачення; іноді моральний висновок додається окремо; часто дійовими особами в Б. є тварини, неживі речі, мітичні персонажі; сюжети Б. здавна переходили від одного народу до другого. В стару укр. літературу Б. прийшла разом із перекладними творами сх. (напр., «Стефаніт і Іхнілат»), а пізніше і зах. походження; серед укр. байкарів нового часу, що часто користувалися запозиченими сюжетами (Езопа, Ляфонтена та ін.), переносячи дію в укр. обстанову, найвидатніші були Гулак-Артемовський, Гребінка, Боровиковський, Глібов. Укр. нар. Б. збирали І. Рудченко, М. Левченко, В. Шухевич, В. Гнатюк та ін. *Р. М.*

Байраковий ліс, ліс, що покриває схили й дена сухих балок, т. зв. байраків, у степовій смузі України, зокрема в Донбасі. Б. л. складається з дуба, рідше граба, ясена, на засолених ґрунтах — береста. Див. ще ЕУ I, стор. 105 і мал. 75 на стор. 106.

Байройт (Bayreuth), м. в Баварії, 60 000 меш.; з 1945 до 1949 — укр. табір УНРРА-ІРО „Leopold-Kaserne" (500—4 000 осіб).

Байрон (Byron) Джордж Ґордон (1788—1824), англ. поет доби романтизму, дуже популярний на євр. континенті, зокрема серед слов'ян; композиційні засоби «байронічної» поеми використовував Шевченко, до мотивів Б. зверталися Костомаров, Куліш, Франко, Леся Українка, твори Б. перекладали Куліш, Старицький, в найновіший час м. ін. Загул, Осьмачка, Веретенченко.

Байський Порфирій (псевд. Ореста Сомова) (1793—1833), рос. журналіст і письм., співр. ж. «Украинский Вестник», своїми романтичними творами належав до т. зв. «укр. школи в рос. літературі»; повість «Гайдамак», оп. «Русалка», «Бродящий огонь», «Киевские ведьмы» та ін.

Бак Пилип, учитель з Києва, 1909 еміґрував до Арґентіни, де став одним з перших організаторів укр. життя, 1910 відкрив першу укр. школу; з 1911 в Бразілії.

Бакалець Іван (* 1893), гал. кооператор, госп. організатор Підгаєччини; вивезений большевиками.

Бакало Іван (* 1898), економіст і педагог, наук. співр. Н.-Д. Ін-ту Сіль. Госп-ва України, доц. Харківського Зоотехн. Ін-ту та ін.; праці з економіки сіль. госп-ва й на пед. теми.

Бакальське озеро, солоне надморське озеро в півн.-зах. Криму; видобуток соли.

Баклажан синій (Solanum melongena L.), однорічна теплолюбна городина з родини пасльонуватих. На Україні має пром. значення на півдні, найбільш поширені сорти: ранній — «делікатес» і середньоспілий — «болгарський».

Баклажан червоний, помідор, томат (Lycopersicum esculentum або Solanum lycopersicum), однорічна рослина з родини пасльонуватих, дуже поширена городина на Україні, особливо на півдні, хоч культивується лише з другої пол. 19 в.

Баклан великий (Phalacrocorax carbo sinensis), птах з ряду веслоногих, довж. до 80 см, вага 2—3 кг, розмах крил 1,4 м; живиться рибою, гніздиться на берегах Чорного й Озівського морів. Менше поширені види: Б. довгоносий середземноморський (Ph. aristotelis) та Б. малий (Ph. pygmaeus).

Бакман (Backman) Стіґ (* 1905), швед. історик, дослідник сх.-евр. політики Карла XII, зокрема його відносин з Україною.

Баков Яким (Яша) (* 1906), бачвансько-укр. новеліст, учитель, пропаґандист серб. правопису в бачвансько-укр. літ. мові.

Баковецький Йосип Макосій (17 в.), церк. діяч, архимандрит жидичинський, пізніше укр. кат. єп. володимирський (1632—52); відбудував володимирську катедру й підніс із занепаду єпархію, зокрема відновленням шкіл.

Бакович Петро (* 1894), сотник УГА і комендант полку 3 Бережанської бриґади; довголітній інспектор Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові; тепер в ЗДА.

Баконччиці, с. Перемиського пов. (тепер у Польщі, Ряшівське воєводство), 1919 поль. табір полонених вояків УГА, відомий важкими умовами, що спричинили велику смертність полонених.

Бакота (V—7), с. в яру Дністра на сх. Поділлі, Староушицького р. Хмельницької обл. У 13 в. укріплене м. тієї самої назви; печери правос. манастиря із фресками; в околицях палеолітична стоянка середньооріньякської доби (М. Рудинський, 1927) й неолітичне селище.

Балабан, див. *Сокіл*.

Балабан Арсеній, львівський єп. (1549—1565), другий після відновлення гал.-львівського єпископства. Боровся за усамостійнення від протекторату львівського латинського архиєп., обстоював права свої та свого духовенства від зазіхань шляхти.

Балабан Борис, сучасний актор і режисер; театральну працю почав 1922 у «Березолі»; співавтор кількох сов. аґітаційних п'єс і сценічних памфлетів.

Балабан Гедеон (Григорій) (1530—1607), син Арсенія, львівський єп. (1569—1607). Оборонець Правос. Церкви від поль. латинників, гол. львівського латинського архиєп., противник григоріянського календаря; провадив боротьбу з львівською Ставропігією, захищаючи авторитет єпископа. З 1590 брав участь у переговорах за з'єднання з Кат. Церквою й підписав відповідні документи, але на Берестейському соборі (1596) став на боці Острозького проти Унії і на цій позиції лишився аж до смерти, ставши екзархом патріярха царгородського. Заснував друкарню в Стрятині, видавав церковні книги («Служебник» 1604, «Требник» 1606, власне «Учительное євангеліє»), дбав про шкільництво й боровся з забобонністю. Під кін. життя намагався зробити наступником свого свояка Ісаю, унівського архимандрита, однак його відкинула Ставропігія (1607). Помер 16. 1. 1607 в Уневі. *А. В.*

Г. Балабан

Д. Балабан

Балабан Діонісій († 1663), єп. луцький (1655), згодом київ. митр. (1658—63), прихильник Виговського, поставлений Константинополем всупереч натискові Москви в наслідок розриву Виговського з Москвою.

Балабан Олександер († 1637), полк., староста вінницький, рогатинський, теребовельський, з гал. правос. родини; брав участь у війнах Польщі з Москвою, татарами й козаками; під Цецорою (1620) попав у тур. полон; 1619 і 1625 комісар Польщі для переговорів з козаками.

Балабанов Михайло (* 1873), політ. діяч, соц.-дем. меншовик, з 1907 співр. «Киевской Мысли», 1917—18 чл. Укр. Центр. Ради; автор праць «К истории рабочего движения на Украине» і «Южнорусский рабочий союз» (1925).

Балабине (VI—16), с. м. т. Запорізького р-ну Запорізької обл.

Балавенський Федір (* 1864), відомий різьбар із Харківщини, проф. Мист. Школи в Києві (1907—22) й Керамічного Технікуму в Миргороді; традицію клясицизму Б. сполучав із укр. етнографізмом народницького напряму: погруддя Шевченка, Куліша, пам'ятник М. Кропивницькому в Харкові, алегорії «Життя», «Милосердя» й ін.

Балагули, рух серед поль. дідичів на Правобережній Україні в 1830—40-их рр., що свої неглибокі симпатії до народу виявили в зовн. наслідуванні сел. звичаїв, яке набрало карикатурних, потворних форм (бешкети, пияцтво, лайка і т. д.); найвідоміший з Б. — Антін *Шашкевич*, «король балагулів».

Балаклава (IX—14), м. в глибокій затоці тієї самої назви, 12 км від Севастополя в Криму; р. ц. Кримської обл. 1925—2 000 меш., переважно греки. Курорт і кліматична ст. У районі рибальство, виноградництво, садівництво, тютюнництво. Оселя існує з 10 в. до Хр., скитські поселення, пізніше грец. колонії; у 14—15 вв. належала ґенуезцям, пізніше туркам (до 1783); під час кримської війни (1853—56) база англ. десанту.

Балаклія (IV—17), м. на Дінці в Донецькій низовині; р. ц. Харківської обл. Заснована 1663 як опірний пункт проти татар.

Балаклія (IV—12), с. (кол. м-ко) Смілянського р-ну Черкаської обл. Цукроварня; городище Червона могила — стоянка неолітичної і бронзової доби.

Баламут, назва великої дозрілої *скумбрії*.

Баланда (II—13), с. і р. ц. Саратовської обл.; в р-ні укр. етногр. острови (1926 р. бл. 15 000 українців).

Баландюк Антін, зах.-укр. композитор-аматор, автор стрілецьких пісень «Гімн коша», «Ой зацвіла черемха» й ін.

Балацький Дмитро, хормайстер, вихованець Муз. Ін-ту ім. Лисенка в Києві; у 1920—30-их рр. чл. «Хорансу», керівник Капелі Бандуристів (хорова частина); заарештований перед 2 світовою війною, доля невідома.

Балашевич Йосип, людвисар 17—18 вв. у Глухові, вилив по-мист. оздоблену гармату полк. М. Вороховича.

Балашевич Карпо (діяльність 1699—1717), відомий мистець-«людвисар» (ливар); збереглися дзвін 1699 р. з портретом і гербом І. Мазепи і багато оздоблена гармата полк. М. Милорадовича.

Балей Петро (1913), укр. письменник на еміґрації; новелі, друковані в пресі, збірка оп. «Пан» (1948).

Балей Степан (1885—1952), укр. психолог із Галичини, проф. Варшавського Ун-ту, д. чл. НТШ; «Нарис психології», «Нарис логіки», розвідки з психології та філос., м. ін., студії з психології творчости Т. Шевченка.

Балет, театральний танець, що в серії хореографічних картин виявляє драматичну дію. Назва «клясичний» Б. означає не добу, а стиль виконання з питомою йому досконалою технікою, створеною в Італії й особливо Франції 17—18 вв. Початки клясичного Б. на Україні в першій половині 19 в. зв'язані з кріпацьким театром, який став засвоювати принесені з Заходу (передусім із Парижу) форми мистецтва Б. Муз.-хореографічні елементи в укр. п'єсах 19 в., як «Наталка Полтавка» Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського й численні пізніші, запозичені з нар. укр. танцю. Однак власне балетні вистави в театрах великих міст (Київ, Харків, Одеса) являли собою наслідування рос. клясичного Б., що в пол. 19 в. під впливом італ. і франц. балетмайстрів досягав мист. вершин. У другій пол. 19 в. і на поч. 20 в. українці дали рос. клясичному Б. чимало видатних сил (у нові часи Ніжинський, Преображенська, Ліфар, Лінчевський, Лянґе, Бучинський та ін.), але вони не затримувались на Україні й не сприяли розвиткові укр. Б. Довгий час на укр. балетній сцені, що копіювала петербурзьку й московську, був Б. рос. та світового репертуару: «Лебедине озеро» Чайковського, «Раймонда» Ґлазунова, «Коппелія» Деліба, «Корсар» Адама й ін. Після революції, не зважаючи на українізацію оперових театрів, Б. ішов далі шляхом наслідування рос. зразків, переносячи з кінця 1920-их рр. балетні експерименти Москви («Йосиф Прекрасний» С. Василенка, «Червоний мак» Р. Ґлісра й ін.), які не виключали використання старого балетного репертуару. 1930 вперше поставлено в Харкові Б. укр. композитора Б. Яновського «Ференджі» («Вогонь над Ґанґом»), в якому не було нічого укр. В 1931 балетмайстер В. Литвиненко поставив у Києві перший Б. на укр. тему «Пан Каньовський» М. Вериківського, включивши елементи укр. нар. танцю; театр *«Березіль»* у драматичних виставах впроваджував іноді нар. танці, але вони не мали характеру укр. балетного спектаклю.

У 1930—40-их рр. театри опери і Б. далі давали вистави, в яких копіювалося рос. Б., що відповідно до настанов «соц. реалізму» використовував, уже по-епігонському, форму клясичного Б. при тенденційному, політизованому лібретто — «Полум'я Парижу», «Бахчесарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Цигани» С. Василенка, «Лявренсія» Крейна й ін.; із клясичного репертуару відновлено «Сонну Красуню» Чайковського, «Пер Ґюнт» Ґріґа, «Шехерезаду» Римського-Корсакова та ін.

Тільки в роки другої світової війни, а особливо після неї в театрах України були поставлені Б. і на укр. сюжети до музики укр. композиторів: «Лілея» Данькевича (за Шевченком), «Лісова пісня» Скорульського (за Лесею Українкою), «Ніч під Різдво» (за Гоголем), етнографічна «Бісова ніч» Йориша; останнім часом — «Хустка Довбуша» Кос-Анатольського, «Маруся Богуславка» рос. композитора Свєчникова (сценарій В. Чаговця й Скорульської), «Сорочинський ярмарок» В. Гомоляка. Укр. танець не знайшов тут широкого застосування і з'являється в балетних виставах як характерний танець. На зах.-укр. землях не було традиції клясичного Б., і тільки в 1939—1940 рр. першими виставами у Львові під керівництвом київ. балетмайстрів покладено початок розвитку мистецтва Б. в Галичині. Репертуарна політика по всій УССР однакова, і тому Б. на Україні поділяє долю всього балету в СССР, що позбавлений можливостей вільного розвитку, змушений втискати больш. ідеї в клясичну танкову форму й через це зайшов у кризу (див. ЕУ І, стор. 882—85).

М. Пастернакова

Балигород (IV—3), м-ко в Сер. Бескиді на р. Гочевка (сх. Лемківщина); тепер належить Польщі (Ряшівське воєводство). 2 000 меш. (1931).

Балика Дмитро (* 1894), бібліограф, співр. Укр. Наук. Ін-ту Книгознавства і «Бібліологічних Вістей», автор бібліотекознавчих праць: «Бібліотека в минулому» (1925), «Книгокористування» (1927), «Бібліотека і читач на Україні» (1930) та ін.

Балики, впливова київ. міщанська родина: Яків († 1613), київ. війт (з 1592), виступав на чолі правос. міщан проти захоплення церков уніятами. Сини Я. Б.: Денис був обраний після батька війтом, але його не затвердив воєвода Жолкевський; Созон був бурмістром і доглядачем за відновленням Успенського собору; Божко (Богдан), київ. війт, залишив записки про свою участь у поході на Москву 1612.

Балинський Іван (1879—1927), дослідник історії укр. права, чл. Комісії для

вивчування зах.-руського та укр. права при Соц.-Екон. Відділі ВУАН; праці присвячені дослідженню доби февдалізму на Україні й у Польщі.

Балинський Ігнат (1841—1908), інж., фахівець кесонових мостів (на Дніпрі, Пслі, Прип'яті, Горині, Случі, Аму-Дар'ї), численні зал. двірці.

Балицький Павло (* 1881), історик і мистецтвознавець, проф. Київ. Художнього Ін-ту.

Балицький Юліян (1885—1916), осв. діяч, організатор протиалькогольного руху, ред. видань «Просвіти» у Львові; вивезений рос. владою 1915, помер у Красноярську.

Баліцький Всеволод (1892—1937), больш. організатор *терору* на Україні; в 1920-их рр. чл. колеґії ҐПУ, в 1926 голова ҐПУ, чл. ВУЦВК і ЦК КП(б)У; після недовгої відсутности, в 1933 повернувся до УССР з Постишевим і керував нищенням укр. діячів; зліквідований Єжовим 1937.

Балка, долина, вирита дощовими або талими водами в маловідпорних породах — лесах і глинах; на відміну від *яруг*, узбіччя вкриті рослинністю: травою, лісом, чагарником. Б. поширені в лісостеп. і лісовій смугах України, особливо там, де існують чималі різниці висоти (Слобожанщина, Поділля, Волинська височина, Канівський р-н над Дніпром, Донецький кряж тощо); в таких р-нах довж. яружно-балкової мережі досягає 0,6—0,9 км на 1 км² (про ярово-балковий краєвид див. ЕУ І, 66—68 стор. і мал. 35).

Балкари, тюркський народ в горах Півн. Кавказу (33 000 осіб — 1926 р.), що заселював півд. частину Кабардино-Балкарської, тепер — *Кабардинської АССР*, в безпосередньому сусідстві з укр. людністю; після другої світової війни виселені большевиками.

Балко Юрій (псевд.) (* 1924), письм. на еміґрації; зб. поезій «Близьке й далеке» (1945), пов. «Інженер Марченко» (1947) та ін.

Баллін Микола (1829—1904), гром. діяч-кооператор, філософ-ідеаліст, засновник першого споживчого т-ва у Харкові (1866); шляхом кооперації («спільництва») бажав перетворити життя людської спільноти; засновував кооп. бібліотеки й нар. доми для культ.-осв. виховання мас; із Козловим і Галаганом Б. один із перших кооператорів на Центр. Україні; його «Первая памятная книжка русских потребительных обществ» (1870) належить до найстарішої кооп. літератури на Україні з відомостями про початки укр. кооп. руху.

М. Баллін

Балта (VI—10), м. на р. Кодимі (притока Бога), р. ц. Одеської обл. Місцева харчова, легка й деревообробна пром-сть та пром-сть будівельних матеріялів. У 1933 24 000 меш. До 1791 належала Туреччині, пізніше на основі Яського договору — Росії, пов. м. Подільської губ., відоме с.-г. ярмарками (торгівля збіжжям), тодішні меш. — переважно жиди (в 1880 — 80%). Згодом через брак залізниці підупало. В квітні 1920 бої з большевиками Київ. дивізії й кінного полку Чорних Запорожців під час Першого Зимового походу. 1924—29 столиця Автономної Молдавської ССР.

Балтарович Володимир (* 1904), гал. композитор, у 30-их рр. керівник жін. квартету «Богема» у Львові; легкі популярні пісні, оперети: «Два серця в 3/4 такті», «Мефістіяда» (лібретто М. Чирського), музкомедії «Жабуриння», «Подружки в двох мешканнях» (лібретто Лужницького).

Балтарович Михайло (1852—1933), гром. діяч на Золочівщині; пов. комісар у Золочеві за часів ЗУНР.

Балтімор (Baltimore), м. в ЗДА, в стейті Мериленд, 950 000 меш.; укр. колонія (1 правос. і 1 кат. церква).

Балудянський Михайло (1769—1847), економіст і правник, родом із Закарпаття, проф. ун-ту в Будапешті; 1803 заходами Орлая запрошений до Росії, брав участь у законодавчій роботі графа Сперанського, 1819—21 перший ректор Петербурзького Ун-ту.

Балюз (Baluse) Жан, франц. дипломат кін. 17 — поч. 18 в. Відвідав Батурин 1704 р.; в описі своєї подорожі з великою пошаною говорить про Мазепу як високо освіченого держ. діяча.

Баляда (ballada), первісно на Заході — ґатунок нар. танкової пісні, що оповідає про якісь події або пригоди іст. чи фантастичних осіб. Здавна низка сюжетів набула міжнар. поширення, напр., мертвяк-наречений; рибалка, якого заманює русалка; грішник, по смерті узятий чортом. Після вид. нар. баляд у 18 в. (Персі — в Англії) Б. стає улюбленим ґатунком романтичної поезії, як нова, невідома клясицизмові форма, що сполучає елементи епосу (оповідання), лірики (вислів почуття) й драми (діялоги). Відомі укр. нар. балядні пісні, напр., найстаріша записана «Стефан Воєвода», «Не ходи, Грицю», «Бондарівна» та ін., що постали в 16—18 вв. Серед віршованої укр. поезії 17—18 вв. знаходимо балядні твори (деякі віршовані леґенди св. Дмитра Туптала, окремі вірші ієромонаха Климентія та ін.). Пізні укр. клясицисти й романтики пишуть Б.: «Рибалка» П. Гулака-

Артемовського (наслідування Ґете), «Маруся» Л. Боровиковського (зукраїнізована «Ленора» Бюрґера); перекладають і пишуть Б. харківські романтики М. Костомаров, А. Метлинський. Розвиток укр. Б. вивершує творчість Т. Шевченка («Причинна», «Утоплена», «Хустка» й ін.). Шевченко відмовляється від строфічної будови Б., цим наближаючи її до нар. пісні, і за прикладом романтиків зосереджує дію на окремих моментах. Розмірами його Б. іноді подібні до романтичних поем. Поруч із типовими для романтичної традиції іст. та фантастичними Б., у Шевченка є Б. «соц.-політ.», які в пошевченківський період реалізму панують поруч з іст., тоді, коли фантастичні залишаються переважно як наслідування фольклору. Б. пишуть П. Куліш, С. Руданський, М. Старицький, І. Манжура, С. Воробкевич, І. Франко, Я. Щоголів та ін. В модерній укр. літературі ґатунок Б. зливається з ін., і межі його стають неясні. Але «балядні вірші» знаходимо у багатьох модерних авторів, зокрема у футуристів Семенка та Шкурупія, у раннього Бажана, але також у Рильського, Тичини, Маланюка та ін.

Д. Чижевський

Баляс Володимир (* 1906), маляр і графік, студіював в Академії Мистецтв у Варшаві, 1939—44 викладав у Мист.-Пром. Ін-ті у Львові, брав участь у мист. виставках у Львові, Варшаві, Софії, Києві, Римі й ін.; тепер в Канаді; книжкова і пром. графіка, плякати, дереворити з Болгарії, церк. стінопис.

В. Баляс

Бальмен де Яків (1813—45), граф. маляр і графік з Полтавщини, загинув у сутичці з черкесами на Кавказі; приятель Т. Шевченка, ілюстрував із М. Башиловим рукописний «Кобзар»; Т. Шевченко присвятив пам'яті Б. поему «Кавказ».

Бальцер (Balzer) Освальд Маріян (1858—1933), поль. історик права, проф. Львівського Ун-ту, д. чл. НТШ; праці: «Ґенеза Королівського Трибуналу», «Ґенеалогія Пястів», «Історія устрою Польщі» та ін.

Бамберґ (Bamberg), м. в Баварії з 80 000 меш.; в 1947—50 рр. там перебувало від 400 до 1 200 укр. втікачів-еміґрантів.

Банат, край між Дунаєм, дол. Тисою, р. Марош і Трансільванськими Альпами, рівнинний на зах., гористий на сх.; до 1919 належав до Угорщини, потім був розділений між Юґославією (9 310 км²) і Румунією (18 715 км²). Населення: румуни, серби, угорці, до 1945 німці; до менших груп належать українці (приблизно 10 000), які живуть у рум. частині Б., в р-ні м. Луґож (обл. Тімішоара), в 11 селах, із яких 2 цілковито укр.: Копачеле і Зоріле. Прибули сюди українці із Зах. Закарпаття в 18 в. як колоністи після звільнення Б. від турків і приєднання його 1718 до Австрії (як і в Бачку); за Угорщини українці в Б. підлягали частковому зугорщенню, згодом румунізації; прибула 1785 частина задунайських запорожців прийняла австр. підданство (бл. 8 000 осіб), але 1812 вони повернулися назад (див. ЕУ 1, стор. 463). У 1930-их рр. банатські українці мали зв'язки з українцями на Буковині та укр. священиків; за віровизнанням частина Б. українці греко-католики, частина православні; в 1948 р. багатьох переселено до УССР. *Р. М.*

Бандера Степан (* 1909), революціонер і політик; з 1927 чл. УВО, з 1929 чл. ОУН, з 1931 чл. її Крайової Екзекутиви на Зах. Укр. Землях, з кін. 1932 виконує обов'язки крайового провідника ОУН і крайового команданта УВО. У червні 1933, остаточно перебравши обидва пости, організував протимонопольну і шкільну акції, а також атентати на керівника больш. консуляту у Львові (1933) та поль. міністра *Перацького* (1934). Заарештований у червні 1934, після процесів у Варшаві й Львові, Б. був засуджений на смертну кару, замінену, завдяки заг. амнестії, на довічне ув'язнення.

Звільнений з в'язниці з розвалом Польщі 1939, очолив на еміґрації опозиційну фракцію ОУН, оформлену на переломі 1940—41 в окрему Орг-цію. Як її провідник, Б. організував напередодні нім.-рос. війни похідні групи і підготував акт 30 червня 1941; за відмову скасувати його був заарештований Ґестапо і сидів у нім. тюрмах та концтаборах до вересня 1944; у серпні 1952 відмовився від посту провідника Орг-ції через розходження з крайовим Проводом ОУН; у серпні 1953 Б. обрано на IV Конференції Закордонних Частин ОУН їх провідником. Б. — автор ідеологічних і програмових ст. на теми укр. націоналізму.

С. Бандера

Двоє братів Б., Олександер (1911—42) і Василь (1915—42), активні члени ОУН, загинули в нім. концтаборі в Авшвіці, замордовані поль. співв'язнями з помсти за боротьбу ОУН проти кол. Польщі.

В. Я.

Бандерівець, чл. фракції ОУН, а від 1941 підпільної орг-ції, очоленої С. Бандерою. Больш. пропаґанда вживає назви Б. на означення учасника сучасної укр. визвольної боротьби і антибольш. спротиву.

Бандрівська Одарка (* 1902), гал. естрадна співачка-сопрано, концертувала в 30-их рр., викладачка співу в Муз. Ін-ті ім. Лисенка у Львові.

Бандровський Олександер (1860—1913), співак-тенор, учень мілянських і віденських майстрів; дебютував у Берліні, потім з успіхом виступав у Німеччині, Англії, Варшаві й Нью-Йорку.

Бандура, укр. муз. інструмент на 12—30 і більше струн, зах.-евр. походження, відома на Україні з кін. 16 в. (попередниця Б. — *кобза*); у 17 в. — укр. нац. інструмент, у другій пол. 18 в. занепала, і в 19 в. на Б. грали тільки сліпці-бандуристи; в наслідок збільшення уваги в кін. 19 в. до нар. муз. творчости, зокрема завдяки пропаґандивній праці Г. *Хоткевича*, на поч. 20 в. Б. відроджується; з'являються талановиті бандуристи Т. Пархоменко, І. Кучеренко, В. Ємець та ін., виходять присвячені Б. праці Г. Хоткевича (м. ін. «Підручник гри на бандурі»). В 1920-их роках існували капелі в Києві, Харкові, Полтаві, Дніпропетровському, Запоріжжі, Умані, Миргороді й ін. 1927 р. зорганізовано Держ. Капелю Бандуристів ім. Т. Шевченка; 1941 частина чл. цього ансамблю, опинившись під нім. окупацією, створила Капелю Бандуристів під керівництвом Г. Китастого, згодом (1945) В. Божика, яка продовжує нині, під спільним керівництвом, працю на еміґрації; в УССР Держ. Капеля, тепер — Заслужена Капеля УССР, працює під мист. керівництвом А. Міньківського; існує тріо бандуристок при Київ. Консерваторії (Т. Павленко, К. Поліщук, В. Третякова) і численні самодіяльні й професійні ансамблі бандуристів; у Київ. Держ. Консерваторії й деяких муз. сер. школах створені кляси гри на Б. (Див. ЕУ І, стор. 279, мал. 202).
Ю. Л.

Бандура Іван (* 1901), ґрунтознавець з Полтавщини, з 1948 на держ. службі в Арґентіні, друковані праці укр. і еспанською мовами.

Бандурист, див. *Бандура*.

«Бандурист», чоловічий студентський хор у Львові (з 1906), мав нотне в-во; перші дириґенти О. Березовський, А. Вахнянин.

Банки, інституції для кредитового й грошового обігу, на Центр. і Сх. Україні в 19 й на поч. 20 в. належали до загальноімперської мережі. До неї входили Держ. Банк, а також Держ. Дворянський Земельний Банк, заснований (1885) з завданням видавати довготермінові позики поміщикам для зміцнення дворянського землеволодіння, і Сел. Поземельний Банк (з 1882), що давав довготермінові позики селянам для купівлі поміщицьких земель; ці Б. мали відділи по більших містах України. Існували на Україні також численні приватні Б.: акційні земельні Б. в Києві, Харкові, Полтаві, Симферополі (Басарабсько-Таврійський); акційні Б. комерційного кредиту: Київ. Приватний Комерційний Банк, пром. Б. в Києві, Харкові, Кременчуці, два в Одесі, в Катеринославі; відділи Петербурзького Міжнар. Комерційного і Волзько-Камського Б. в Києві і Харкові. Найбільші з них контролювали молоду пром-сть України; поряд зростала система кредитової кооперації. За часів само-

Будинок Держ. Банку в Києві

стійної України, крім приватних Б., існували Держ. Банк і Держ. Земельний Банк. За большевиків, у 1920-их рр., в період непу, поряд із Держ. Банком СССР, в УССР діяли: *Українбанк*, що був фінансово-кредитовим центром укр. кооперації (з 1923), *Укр. Сіль.-Госп. Банк*, філіяли всесоюзного Промбанку, окружні сіль.-госп. Б., комунальні Б., кредитові сіль.-госп. т-ва — всі, очевидно, пов'язані з загальносов. системою Б. З переходом до індустріялізації та колективізації ця система була ліквідована, і всі банківські операції суворо зцентралізовані і безпосередньо підпорядковані

московській владі (1930). Відтоді в УССР існують лише філії (контори) відповідних Б. СССР. Держ. Банк СССР (Госбанк) — це інститут короткотермінового кредиту, розрахунковий і касовий центр Сов. Союзу і єдиний емісійний банк. На підставі нар.-госп. пляну він реґулює грошовий обіг, провадить короткотермінове кредитування підприємств і госп. орг-цій (для збільшення обігових засобів), мобілізує вільні грошові засоби, здійснює касове виконання держ. бюджету СССР (див. *Бюджет*), розрахунки в зовнішній торговлі та ін. платежі за кордоном. Держ. Банк СССР провадить безготівкові обороти шляхом перерахування грошових засобів з рахунків одних госп. орг-цій і підприємств на рахунки ін.; він має виключне право на операції купівлі золота, срібла, закордонної валюти й закордонних цінних паперів. Загальне керівництво діяльністю Держ. Банку СССР, як і ін. Б., здійснює Мін-во Фінансів СССР. Держ. Банк має філії (контори) в республіках, краях і областях і відділи в районах та містах. Довготермінові кредитові операції провадять: Промбанк (фінансування капітального будівництва пром-сти, транспорту й зв'язку; заснований 1922, зреформований 1928); С.-Г. Банк (Сельхозбанк, фінансування соц. сіль. госп-ва, заснований 1924 як Центр. С.-Г. Банк, 1930 реорганізований у Всесоюзний Кооп. Банк, з 1932 — сучасна назва), Торгбанк (фінансування капітального будівництва торгівлі й кооперації), Цекомбанк (фінансування комунального й житлового будівництва; має лише одну — Всеукр. контору в Києві).

На Зах. Укр. Землях, що входили до Австро-Угорщини, діяв держ. австро-угор. банк, який мав філіяли по більших містах Галичини, Буковини і Закарпаття. В період між двома світовими війнами його функції на укр. землях під Польщею виконував Банк Польський в Варшаві. Існували також приватні, перев. жид., Б.

В кін. 19 й на поч. 20 в. в Галичині постають перші укр. Б. Укр. щадниця *«Віра»* (1894) в Перемишлі; кредитове т-во *«Дністер»* (1895) у Львові; централя кредитової кооперації всіх видів і ступенів *Крайовий Союз Кредитовий* (1898) у Львові, що з 1924 набрав скороченої назви *Центробанк; Земельний Банк Гіпотечний* (1910) у Львові, акційна спілка для заг. кредиту; кооп. пром. банк — *Промбанк* (1935) у Львові із завданням видавати короткотермінові позики для приватної торгівлі й промислу. З 1939, з приєднанням Зах. Укр. Земель до УССР, уся мережа Б. була зліквідована, а фонди й інституції влиті в заг. сов. госп. систему.

Є. Гловінський

Банкноти, кредитові білети, білети держ. банку — засіб грошового обігу. В УНР Б. випускалися за законом Центральної Ради з 6. 1. 1918; всього випущено за ЦР — 53 000 000, за гетьманської Української Держави — 205 000 000, за Директорії — 670 000 000 карб. За большевиків емісія Б. належить виключно Держбанкові (див. також *Гроші*).

Бантиш Юрій, сучасний актор, працює в київ. Театрі ім. Франка (з 1927); амплюа — фат і комедійний актор.

Бантиш-Каменський Дмитро (1788—1850), історик, тобольський (1825—28) і віленський (з 1836) губернатор, син Миколи Б.-К. Праці на основі використання багатих архівних джерел: «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» (I—IV, 1822), «Словарь достопамятных людей русской земли» (I—V, 1836, додатки 1847), «Источники малороссийской истории» (1858—59).

Д. Бантиш-Каменський

Бантиш-Каменський Микола (1737—1814), археограф, управитель Моск. Архіву Колеґії Закордонних Справ; серед численних праць «Историческое известие о возникшей в Польше унии» (1805), «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел» (1813), «Переписка между Россией и Польшей по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам» (1862), «Дипломатическое собрание дел» . . . (1882).

Баня Лука, м. в півн. Боснії над р. Врбасом, 31 000 меш. (1948 р.), в тому ч. бл. 700 українців, поселених тут після 1900; 1916—24 осідок Апостольської Адміністратури для українців греко-католиків у Боснії; до 1945 працювало укр. просвітнє т-во «Матиця».

Баптиста Іван († 1700), визначний архітект; побудував церкви фундації полк. В. Дунін-Борковського в Чернігові, велику церкву й ін. будови Мгарського манастиря, в якім і помер.

Баптисти, протестантське віровизнання, приймає хрищення дорослих; звідси вимога перехристити охрищених в дитинстві (анабаптисти). Перша громада Б. постала в Англії бл. 1646 р. Тепер Б. особливо поширені в англосакських країнах. На Центр. і Сх. Україну баптизм був занесений у 19 в. нім. колоністами. В Галичині, на Волині й Закарпатті поширюваний з-за кордону баптизм мав лише тимчасовий успіх.

Бар (IV—8), м. на сх. Поділлі на р. Рів (притока Бога), р. ц. Вінницької обл.;

різноманітна харчова пром-сть, машинобудівельний завод. Руїни замку. До 1838 василіянський, згодом правос. жін. манастир. У 20 в. Б. занепав (1897 — 10 500 меш., 1937 — 5 500). У р-ні промислове садівництво. У 16 в. на місці Б. було торговельне укріплене м. Рів, завдяки розташуванню на кордоні Польщі й Туреччини — місце частих боїв. 1768 у Б. початки поль. конфедерації. Бої з большевиками Запорізького корпусу у березні 1919 та Української дивізії влітку 1920. Влітку 1919 постій Гол. Команди УГА.

Барабаш Дмитро, коз. «старший» (отаман) 1617 р.

Барабаш Іван († 1648), черкаський полк., 1646 вів з поль. королем Владиславом IV переговори в справі війни з турками, здобувши при цьому деякі привілеї для козаків. Під час повстання Б. Хмельницького Б. став на бік Польщі й був забитий у Кам'яному Затоні своїми козаками, прихильниками Хмельницького.

Барабаш Іван (* бл. 1900), з Галичини, учитель і дириґент духової оркестри в Чікаґо (ЗДА), має твори на укр. теми: „Echoes of Old Ukraine", „Mood Ukraine", опрацювання укр. нар. пісень.

Барабаш Яків († 1658), запорізький кошовий після смерти Б. Хмельницького; за підтримкою Москви виступив разом із Пушкарем проти Виговського; після поразки Пушкаря під Полтавою Б. був узятий в полон і скараний.

Барабашов В., сучасн. композитор і музиколог в УССР, працю розпочав у 30-их pp.

Барабашов Микола (* 1894), астроном, проф. Харківського Ун-ту й дир. Астрономічної Обсерваторії, д. чл. АН УРСР, гол. Плянетної Комісії; сконструював спектро-геліоскоп для дослідження Сонця, вивчає поверхні плянет; автор понад 150 праць.

Барабінський степ, чорноземний степ між р. Іртишем і р. Об'ю у зах.-півд. Сибірі, де культивують перев. пшеницю; з поч. 20 в. почав заселюватися українцями й ін.; українці становлять у Б. с. значний відсоток людности.

Бараболяк Микола (* 1908), правник, доцент УВУ, праці з цивільного права і процесу.

Барагура Володимир (* 1910), педагог і журналіст у Галичині, тепер в ЗДА; автор ст. на пед., псих. і заг. теми та оп. для дітей шкільного віку і молоді (зб. «Меч і книга»).

Бараков Петро (1858—1919), проф. Ново-Олександрійського, пізніше Харківського С.-Г. Ін-ту, організатор с.-г. дослідних станцій (зокрема Одеської 1893), опрацював проєкт мережі с.-г. експериментальних закладів у степовій смузі; автор численних наук. праць, м. ін. курсу заг. рільництва.

Баран Блянка (* 1896), уроджена Гаврисевич, у другому шлюбі Бачинська, гром. діячка, засновниця Союзу Українок у Кам'янці 1919 р., заступниця гол. Укр. Нац. Ради Жінок (1921—24), 1924—39 р. — гол. Укр. Секції Ліґи Миру і Свободи у Львові, 1926—39 — гол. і організаторка жіноцтва УНДО; після війни на еміґрації.

Б. Баран

Баран Михайло (* 1884), укр. гром. і осв. діяч родом з Галичини; 1920 чл. Гал. Ревкому, діяч КПЗУ, пізніше наук. співр. УАН і ректор Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва; засланий 1933.

Баран Степан (1879—1953), визначний політ. та гром. діяч і публіцист у Галичині, за професією адвокат. Видатний чл. Укр. Нац.-Дем. Партії (згодом УНДО), в 1913—39 pp. чл. її Нар. Комітету, а 1913—18 його секретар; чл. Президії Гол. Укр. Ради, пізніше Заг. Укр. Ради під час першої світової війни та її представник у дипломатичній місії на Балканах 1915 р.; 1918—19 чл. Нац. Ради ЗУНР і секретар земельних справ у першому уряді К. Левицького; посол до варшавського сойму в 1928—39 pp.; 1951—53 pp. голова Виконного Органу Укр. Нац. Ради. Довголітній оборонець на судових політ. процесах; обстоював укр. інтереси в освітній і земельній справах; оборонець Правос. Церкви в Поль. державі. 50 pp. провадив публіцистичну діяльність у «Ділі» (1902—39), в «Свободі» (1914—18 pp. був її гол. ред.), в «Краківських Вістях» тощо. Д. чл. НТШ, автор праць про гал. шкільництво, аґрарні й церковні проблеми Зах. України; важливіші з них: «Статистика середнього шкільництва у Сх. Галичині в pp. 1848—98» (1910); «Новий краєвий статут і нова виборча ординація до гал. сойму» (1914); «Історія укр. адвокатури» (1934); «По неволі — визволення» (1940); «Земельна справа в Галичині» (1947); «Митр. Андрей Шептицький» (1948).

С. Баран

Баран-Бутович Степан, археолог 1920—30-их pp., співр. Чернігівського Іст. Музею, дослідник мезоліту й неоліту.

Баранецький Йосип (1843—1905), фі-

зіолог і анатом рослин, з 1873 проф. ботаніки Київ. Ун-ту, піонер фізіології рослин на Україні; понад 40 наук. праць.

Баранецький Ярослав, зах.-укр. дириґент, композитор-аматор; «Лемківські пісні на мішані хори» (1941).

Бараник Василь (* 1883), гал. політ. і гром. діяч, адвокат; організатор Заліщиччини, 1928—30 сенатор з УНДО; 1939 вивезений большевиками.

В. Бараник

Бараник Веніямин (* 1899), церковний діяч у Канаді, родом з Галичини; 1941—48 протоігумен Амер.-Кан. провінції ЧСВВ, тепер ігумен манастиря в Мондері.

Баранів Олександер (1891—1955), правник, родом з Київщини; проф. римського права УВУ; досліджував зокрема зв'язок між укр., рим. і візант. правом.

Баранівка (III—8), с. м. т. на р. Случ на сх. Волині, р. ц. Житомирської обл. Керамічна пром-сть (порцеляновий завод). 1933 — 5 500 меш. Влітку 1919 бої 1 і 3 полків Січових Стрільців із большевиками.

Баранович Лазар (1593—1694, за ін. даними: 1620—93), церковний, політ. і літ. діяч; проф. і (1650) ректор Київської Колеґії, з 1657 архиєп. чернігівський; будував школи, манастирі; 1674 заснував друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену 1679 до Чернігова. Обстоював незалежність укр. духівництва від московського патріярха. Зб. «бароккових» проповідей: «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674), низка полемічних творів і зб. поезій поль. мовою: „Lutnia Apollinowa" (1671) й ін.

Л. Баранович

Баранович Максим (18 в.), лікар і мед. діяч; нар. на Чернігівщині, вихованець Київ. Академії, докторат (1767) при Кільському Ун-ті в Німеччині; пізніше військ. лікар в армії Румянцева.

Баранович Олекса, сучасний історик, в 1920—30-их рр. наук. співр. ВУАН; праці з соц.-екон. історії Правобережжя 16—18 вв.: «З історії заселення півдня Волині» (1925), «Нариси маґнатського госп-ва півдня Волині» (1926), «Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство» (1931); нині працює в Москві.

Барановський Анатоль (* 1907), проф. економії в Києві й Харкові в 1931—46 рр., укр. сов. політ. діяч: гол. Держпляну, заступник гол. Ради Міністрів УССР, 1951—54 мін. закордонних справ УССР; був кілька разів делеґатом і гол. делеґації УССР на Ген. Асамблею Об'єднаних Націй, чл. Екон. і Соц. Ради Об'єднаних Націй.

Барановський Михайло († 1908), відомий мистець-ганчар із Москалівки б. Косова в Галичині.

Барановський Роман (1904—36), бойовик УВО, суджений 1926 поль. судом; згодом відомий як провокатор («укр. Азеф»), який для маскування організовував бойові акції і був у 1932 засуджений поляками на 10 р. в'язниці, де й помер.

Барановський Христофор (1874—1941), визначний гром. і кооп. діяч на Центр. і Сх. Землях України до першої світової війни і в добу відродження Укр. Держави, засновник і дир. Союзбанку в Києві — центр. укр. установи дрібного кредиту (1907—17), в 1919 — Українбанку, з 1917 гол. Управи Укр. Нар. Кооп. Банку, 1919 — гол. рад Центр. Укр. С.-Г. Кооп. Союзу (Централ) і Всеукр. Кооп. Страхового Союзу (Страхсоюз); в першому складі Ген. Секретаріяту Центр. Ради (1917) — ген. секретар фінансів; 1920 — мін. фінансів УНР в уряді Прокоповича; ред. кооп. газ. «Комашня», автор багатьох праць на кооп. теми; з 1920 р. на еміґрації в Півд. Америці. *І. В.*

Х. Барановський

Барановський Ярослав (1906—43), бойовик УВО, засуджений поль. судом 1926, з 1930 за кордоном, референт зв'язку з краєм; гол. ЦЕСУС-у в 1933—39 рр.; кооптований 1933 секретар Проводу Укр. Націоналістів; 1943 забитий у Львові.

Баранчик крехкун, бекас (Capella gallinago L.), болотяний птах, до 30 см довжини, поширений на всій Україні; їстівне смачне м'ясо.

Бараші (III—9), с. на р. Уж на сх. Волині; р. ц. Житомирської обл.

Барбар Аркадій (* 1880), лікар-науковець і гром. діяч, чл. УСДРП, за гетьманату віцедир., за Директорії дир. департаменту Мін-ва Здоров'я; згодом проф. Київ. Мед. Ін-ту, наук. співр. ВУАН, 1930 засуджений за процесом Спілки Визволення України, 1937 перевезений з Ярославської тюрми на Соловки, дальша доля невідома.

Барбареум (Barbareum), гр.-кат. духовна семінарія, заснована Марією Терезією

1774 в Відні при церкві св. Варвари; 1784 Йосиф II закрив Б.; замість нього Франц I відкрив цісарський конвікт (1803—93), з нього вийшла низка вищих гр.-кат. церк. діячів Галичини й Закарпаття.

Барбаризми, див. *Етранжизми*.

Барбарич Андрій (* 1903), геоботанік, дендролог; «Вивчення рас укр. сосни», «Суходільні луки Правобережного Полісся УРСР» й ін.

Барберіні (Barberini) Антін (1569—1646), старший, брат Матея, кардинал, заспував для укр. католиків дім і церкву в Римі (SS. Sergii et Bacchi), що існує досі.

Барберіні Антін (1607—71), молодший, довголітній префект Конґреґації Поширення Віри (1631—71); на цьому пості мав вирішальний голос у розв'язуванні всіх важливіших справ Укр. Кат. Церкви.

Барберіні (Barberini) Матей (1568—1644), згодом папа Урбан VIII (1623—44) із відомого роду Б., вчений, дипломат, визначний церк. діяч, один з найзаслуженіших пап для Укр. Кат. Церкви, оборонець її прав та привілеїв.

Барбона Петро († 1589), визначний львівський архітект італ. походження; почав будову Успенської церкви у Львові, збудував Корняктівську вежу при цій церкві (1572—78) й дім Корнякта (див. ЕУ I, мал. 538, 539).

Барбот де Марні Микола (1829—77), рос. геолог, проф. Петербурзького Гірничого Ін-ту, досліджував також Волинь, Поділля й Херсонщину. Склав бібліографічний показник для Поділля й Волині (1867).

Барвисто-широколистий, трав'яний степ, див. *Степ*.

Барвінкова (V—18), м. на Сухому Торці (притока Дінця); р. ц. Харківської обл. За царату велике с. (10 000 меш.), за сов. часу завдяки сусідству Донбасу перетворилося на пром. м. Почато видобуток кам'яного вугілля; різноманітна пром-сть: харчова, легка й будівельна, завод гірничого устаткування.

Барвінок (Vinca), всезелена многорічна повзуча рослина з гарним блакитно-фіялковим цвітом; на Україні дві відміни: Б. трав'янистий (V. herbacea) і малий (V. minor); росте під лісами і плекається по городах як улюблена рослина; часто згадується в укр. нар. піснях.

Г. Барвінок

Барвінок Ганна, псевд. Олександри Кулішевої, нар. Білозерської (1828—1911), жінки П. Куліша; укр. письм., авторка оп. з нар. життя «Восени літо» (1857), «Не було змалку, не буде й д' останку» (1860), «Хатнє лихо» (1861), «Квітки з сльозами» (1884) та ін.; зб. «Оповідання з нар. уст» з передмовою Б. Грінченка (1902).

«Барвінок», пропаґандивний ілюстрований журнал-місячник ЦК Комсомолу для дітей шкільного віку й молоді, виходить укр. мовою в Києві з 1944.

Барвінська Теодосія (* 1900), сучасна укр. драм. артистка. З 1921 р. і досі грає в Театрі ім. Франка (Вінниця-Харків-Київ), виконуючи перші ролі: драматичні (Лявренсія — в «Фуенте Овехуна») і комедійні (Мірандоліна — «Господиня заїзду», Керубіно — «Весілля Фіґаро»), тепер перев. ролі літніх жінок із характерним забарвленням.

Барвінський Богдан (* 1880), син Олександра, історик, д. чл. НТШ, знавець бібліотечно-архівної справи; праці: «Іст. розвій імени укр.-руського народу» (1909), «Крайовий архів актів ґродських і земських у Львові» (1917) й ряд ін.

Барвінський Василь (* 1888), син Олександра, композитор, піяніст і музикознавець. Учень В. Новака в Празі. З 1916 дир. Муз. Ін-ту у Львові й викладач фортепіяна та теоретичних предметів. Одна з провідних постатей в новій укр. музиці, вихователь багатьох піяністів і композиторів. 1946 р. засуджений большевиками на 10 р. ув'язнення. Як композитор — представник неоромантичного напряму з нахилом до імпресіонізму, завжди м'який лірик. Плекав гол. інструментальні форми: оркестрова «Укр. рапсодія», фортепіяновий концерт, 2 фортепіянові тріо, смичкові квартети, смичковий секстет, для віольончелі «Соната», «Варіяції», «Сюїта», скрипкові твори; для фортепіяна: прелюди, мініятюри, цикл «Любов», «Укр. сюїта» й ін. Сольоспіви: «Ой, поля», «Псалом Давида», пісні до слів Франка. Хори: «Заповіт», кілька кантат, опрацювання нар. пісень. Як музикознавець автор рецензій і інформативних ст.; «Огляд історії укр. музики» («Історія укр. культури» 1937), „Muzyka ukraińska" (1934) та ін. *З. Л.*

В. Барвінський

Барвінський Віктор (* 1885), історик, проф. Харківського Ун-ту; розвідки з історії України 17—18 вв.: «Крестьяне в Левобережной Украине в 17—18 вв.» (1909), «Из истории козачества Левобережной Украины» (1910) та ін.; в 1930-их роках засланий.

Барвінський Володимир (1850—83),

гром. діяч, публіцист і літератор, брат Олександра. 1868 р. один із членів-засновників «Просвіти» і «Рідної Школи», співред., а в 1876—80 ред. ж. «Правда». Засновник і перший ред. політ. часопису «Діло» (1880—83). 30. XI. 1880 зорганізував перші укр. нар. віча у Львові з резолюціями в справах правно-держав. становища гал. українців, екон. і шкільних. Б. намагався досягти порозуміння народовців із старорусинами; був у зв'язках із Костомаровим, Кулішем і Драгомановим; містив численні статті в «Правді» й «Ділі» на політ., гром., наук. і літ. теми; «Просвіта» друкувала його книжки для селян. Автор повістей «Скошений цвіт» (1877, псевд. Василь Барвінок), «Сонні мари молодого питомця» (1879), «Безталанне сватання». *Р. М.*

В. Барвінський

Барвінський Іван (* 1920), син Василя, віольончеліст, працював у Держ. Філармонії у Львові, на еміґрації — в Байройті, Кельні.

Барвінський Мартин (1784—1865), церк. діяч, проф. і ректор Львівського Ун-ту, крилошанин львівської гр.-кат. митрополичої капітули, депутат до Гал. Станів (1835—60).

М. Барвінський

Барвінський Олександер (1847—1927), видатний педагог, історик, гром.-політ. діяч. З молодих років брав участь у гром. житті (львівська «Громада»). З 1868 учитель гімназії — в Бережанах, Тернополі; з 1888 проф. держ. учительської семінарії у Львові, 1891—1907 посол до віденського парляменту, 1894—1904 посол до гал. сойму, 1893—1918 чл. Гал. Шкільної Ради, 1917 — чл. австр. палати панів. З 1867 співр. «Правди». Під впливом Куліша створює серію підручників для укр. шкіл, м. ін. «Виїмки з укр.-руської літератури», «Вибір з укр. літератури», «Історія укр. літератури» (I—II, 1920—21). Автор численних ст. на пед. теми («Діло», «Шкільна Часопись», «Газета Школьна»). Як чл. Шкільної Краєвої Ради обстоював укр. інтереси в шкільництві. Заслугою Б. є запровадження фонетичного правопису в школах і терміну «укр.-руський» в підручниках. Б. розпочав вид. «Руської Іст. Бібліотеки» (1886). Активно працював у «Руській Бесіді», «Просвіті» (заступник гол. 1889—95), Укр. Пед. Т-ві (голова 1891—96). За його діяльної участи Т-во ім. Шевченка перетворено на Наукове Т-во. З 1899 — д. чл. НТШ. Рішуче борючись із москвофільством, Б. підтримував жваві зв'язки з Наддніпрянською Україною (зокрема поїздками до Києва) і Буковиною, інформував про укр. рух чужинців — чехів, сербів, німців в Австрії. В політ. ділянці виступив 1890 прихильником т. зв. «нової ери», що мала на меті досягти порозуміння між поляками і гал. українцями, які стояли на ґрунті австр. держ. ідеї, й дати їм можливість політ.-нар. і культ.-екон. розвитку, але політика «нової ери» успіху не мала. Однак Б. лишався далі на своїх позиціях, керуючи створеною ним Христ.-Суспільною Партією і редаґуючи щоденник «Руслан» (1897—1914). 1918 Б. був секретарем освіти й віровизнання в першому Держ. Секретаріяті ЗУНР. Після зайняття Львова поляками Б. відійшов від політ. життя. *Р. М.*

О. Барвінський

Барвінський Олександер (* 1889), син Олександра, лікар у Львові, автор наук.-популярних кн. з медицини («Туберкульоза» та ін.) і кн. для дітей «Малий лікар» (спільно з Ю. Шкрумеляком).

Барвінський Осип (1845—89), брат Олександра, гал. священик, автор іст. драми «Павло Полуботок», у 80-их рр. популярної в Галичині.

Барвінський Павло (1862—1908), актор і письм., нар. на Слобожанщині, на сцені Ізраїльтенко, грав у трупах Кропивницького і «Руської Бесіди»; п'єси «Загублений вік» (1897), «Жертва», «Антось Дукат», «Сучасний дон Кіхот», оперета «Енеїда», «Нариси й оповідання» (1907).

Барвникові рослини, використовуються для здобування фарб, одні цілком (деякі обрісники), ін. — частково (деревина, кора, коріння, стебла, листя, квіти, овочі). Довгий час Б. р. були гол. джерелом здобування барвних речовин. На Україні використовували, а подекуди і тепер використовують такі Б. р.: для здобування жовтої барви — дрік, дерен (кизил), жовтець, верболіз, крушину, живокіст, байбарис, резеду жовту, крокіс (сафльор), горицвіт, соняшник, щавель, цибулю, молочай, кору дикої яблуні й фарбівного дуба; для червоної — бирючину й маре-

ну фарбівну, які дають і ін. фарби. материнку, крушину, ґранатник; для чорної — мальву, вільху, волоський горіх, дубову кору, чорну бузину; для зеленої — цибулю, кавун, крутик (аморфу), соняшник, дику бузину; для брунатної — грушу, ґранатник, кермек; для жовтогарячої — шафран, для синьої — крутик. У другій пол. 19 в. замість Б. р. стали застосовувати хем. барвники, зокрема анілінові фарби. Тепер лише в деяких видах пром-сти Б. р. не замінені хем. барвниками (харч. пром-сть, а також почасти кустарне килимарство та виробництво шовкових тканин, де особливо цінится витривалість і краса рослинних фарб). *І. Вакуленко*

Бардіїв (IV—2), (слов. Bardějov, нім. Bartfeld), м. над р. Топла в Низькому Бескиді в сх. Словаччині. Засноване в 12 в. нім. колоністами; в 16—17 вв. важливий торг.

Плян м. Бардієва 1768 р.

пункт між Угорщиною й Польщею. 6 600 меш. (1930 р.) — словаки, німці, жиди і 5% українців. В Бардіївському пов. українці становлять 1/3 населення.

Баревич Тома († 1894), гр.-кат. свящ., педагог і гром. діяч, дир. гімназії в Самборі, посол до першого гал. сойму (1861—67), співр. москвофільських газет.

Барилович Роман (* бл. 1870), родом з Київщини, укр. гром. діяч на Далекому Сході (Благовещенськ, Харбін).

Баричко Василь (* 1900), інж., гром. діяч у Галичині, співр. укр. і чес. часописів, ред. «Нар. Справи», автор популярних брошур, здебільшого на аґрономічні теми; з 1949 р. в ЗДА.

Баричко Михайло, гр.-кат. свящ., церк. письменник: «Єрейський провідник»; «Духовний з молитвословом» (1910); «Акафист Благовіщенню» (1927) й ін.

Баришівка (III—12), с. над р. Трубіж, р. ц. Київ. обл.; в 1921—22 рр. осередок діяльности неоклясиків (М. Зерова, О. Бурґгардта. В. Петрова).

Баришпіль, див. *Бориспіль*.

Барка Василь (* 1908), поет, прозаїк і критик на еміґрації; зб. поезій «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), в яких Б. звертається до джерел нар. творчости, ідучи за традицією Шевченка і раннього Тичини; присвячений сов. дійсності роман «Рай» (1953), статті на літ. теми.

В. Барка

Барнаул, м. над гор. Об'ю в півд.-зах. Сибірі, центр Алтайського краю, 148 000 меш.; зал. вузол, текстильна й харч. пром-сть; навколо Б. — укр. поселення, де під час революції були укр. орг-ції.

Я. Барнич

Барнич Ярослав (* 1896), композитор, диригент і педагог, працював у Галичині й на Закарпатті, 1941—44 диригент оперового театру у Львові, тепер в ЗДА; оперети «Шаріка», «Пригода в Черчі», «Гуцулка Ксеня», музика до оперети «Дівча з Маслосоюзу», твори для хору й оркестри, сольоспіви та ін.

Барокко (або барок) в о б р а з о т в о р ч о м у м и с т е ц т в і, напрям, що постав в Італії в кін. доби ренесансу в 16 в. й поширився в усій Европі в 17 в. Б. — це доба величних концепцій, складних ідей і фабул, що творили мист. форми, які мали б підносити людину з буднів життя до сфери високих незбагненних переживань; у творах Б., особливо в архітектурі, панують пишні, багаті, показні форми, просякнуті патосом, потягом до надприродного, і спіритуалізмом. В архітектурі Б. характеристичні розкішні декоративні портали, фронтони, брами, переладовані прикрасами і буйною орнаментикою. На Україні стиль Б., що припадає на добу козацької державности, набрав своєрідних, ориґінальних рис і тому в світовій літературі здобув назву окремого укр. або «козацького» барокко (кін. 17 в. — поч. 18 в.). Укр. бароккова архітектура, на відміну від переважно декоративного зах.-евр. стилю, більш конструктивістична, з поміркованою декоративністю і спокійнішими формами. Укр. Б. залишило численні пам'ятки церковного і цивільного будівництва (див. ЕУ І, стор. 808—810), зокрема будинки Києво-Печерської Лаври, Брама Заборовського б. св. Софії в Києві, пишні прикраси гол. церкви Лаври, церква А. Киселя в Нискиничах на Волині, палаци в Збаражі, Бережанах, Барі, військ. канцелярія доби Мазепи в Чернігові, кам'яниця Д. Апостола в Сорочин-

цях і багато ін. Різьба Б. була репрезентована такими зразками, як Богородчанський іконостас із Манявського Скиту, іконостаси гол. церкви Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого манастиря в Києві та ін. (див. ЕУ І, стор. 822 і таблиця X); живопис — розписами церков (м. ін. Троїцької церкви Києво-Печерської Лаври, ускладнено-декоративний «Рай» у Воздвиженській церкві Лаври), іконостасами й портретами (див. ЕУ І, стор. 826—27); в добу укр. Б. великого розвитку досягає ґраверство, що користається характеристичною складною символікою, алегоріями, геральдичними знаками, пишним орнаментом. В ужитковому мистецтві й орнаментиці вживалося своєрідних нар. мотивів, тому укр. бароккова орнаментика особливо оригінальна.

Вікно партеру гол. церкви Києво-Печерської Лаври

Література: Павлуцкий Г. Древности Украины. М. 1905; Лукомский Г. Украинское барокко. Аполлон, III. П. 1911; Грабарь И. История русского искусства, II, IV. М. 1912—13; Ернст Ф. Укр. мистецтво 17—18 вв. К. 1918; Гуцало. Стародубське барокко. Збірник Секції Мистецтва УНТК. 1920; Січинський В. Стилі. Прага 1926; Mańkowski T. Lwowskie kościoły barokowe. Л. 1932; Титаренко С. Укр. барокко. Архітектура Радянської України, VIII. К. 1940; Січинський В. І. Мазепа — людина і меценат. Філядельфія 1950; Sichynsky V. Ukrainian architecture of the 17 a. 18 c. The Ukrainian Quarterly, I. Нью-Йорк 1951.

В. Січинський

Б. в літературі, — літ. стиль, названий так за мистецьким стилем тих самих часів. Основні його риси: висока оцінка оригінальности та переобтяження літ. творів стилістичними прикрасами, зокрема метафорами, гіперболами й антитезами. Мета художнього твору — зворушити людину, викликати в неї сильні переживання. Світогляд Б. сполучає релігійність середньовіччя з високою оцінкою надбань ренесансу (інтерес до природи, історії та індивідуальности людини). Укр. Б. є часом розквіту літератури. Починаючи із першої чверти 17 в. (М. Смотрицький, К. Т. Ставровецький, почасти вже Іван Вишенський), воно доживає до кінця 18 в. (Г. Сковорода). В пол. 17 в. кількість і вишуканість стилістичних прикрас ще збільшується («пізнє барокко»). Своєрідна властивість укр. Б. — це значна перевага духовних творів над світськими. До останніх належать — і то частково лише — вірші, епос, повість та іст. хроніка, тоді як проповідь, драма й трактат залишаються майже виключно релігійними. Такий стан пояснюється тим, що носіями літ. творчости були переважно духовні особи, що світських меценатів було тоді вже обмаль, світської високої школи не було, а певні кола укр. читачів задовольняли свої літ. потреби латинською та поль. літературою. Це надає найбільшої ваги духовним ґатункам літератури і у греко-католиків, і у православних (І. Потій, «Богогласник», Й. Ґалятовський, А. Радивиловський, «Четьї-Мінеї» св. Дмитра Туптала). Мова бароккової літератури, за браком відповідного керівного центру, невреґульована: лише мова церкви залишається ц.-слов. укр. редакції, мова ін. творів приймає в себе в різній мірі елементи нар. мови, а також деякі чужомовні (головне поль.) елементи; вживання нар. і чужих елементів залежить від кожного окремого автора. Є світські твори, писані слов'янщиною, і релігійні, писані майже чистою нар. мовою (Г. Домецький). У 18 в. починають просякати деякі елементи рос. мови. Ортографія залишалася ц.-слов. (ъ, ь, ѣ і т. д.). Укр. бароккова література мала величезний вплив на російську з третини 17 в. аж до пол. 18 в. Зокрема змінилась під впливом укр. церковнослов'янщини і рос. церковна мова. Укр. бароккова література вплинула також на півд.-слов. (М. Козачинський), а крім того, знайшла деякі рефлекси і в поль. літературі.

Література. Огляди: Чижевський Д. Історія укр. літератури. II. Ренесанс та реформація. Барок. Прага 1942; Чижевський Д. Укр. бароккова література. Нариси. Частини 1—3. Прага 1941—44 (не закінчено); Чижевський Д. 17 сторіччя в духовній історії України. Арка, IV—V. 1947; Чижевський Д. Поза межами краси. Нью-Йорк 1952.

Д. Чижевський

Барометричний тиск, див. *Клімат* і ЕУ І, стор. 83.

Баронч (Barącz) Вінкентій Ферерт (1814—92), вірменсько-поль. історик у Галичині, домініканець, автор праць з історії гал. місцевостей (Жовкви, Язлівця, Ярослава, Станиславова та ін.).

Баронч (Barącz) Тадей (1849—1908), різьбар у Львові, м. ін., погруддя Т. Шевченка.

Барр (Barr) Джемс (1862—1949), пастор Об'єднаної Вільної Церкви Шотляндії, чл. Палати Громад 1924—31, 1934—45; був у Галичині в 1931 р. разом із чл. Палати Громад Різ Дейвісом для досліду укр.-поль. взаємин.

Барсов Єлпідіфор (1836—1917), рос. історик літератури старої Руси; зібрав бл. 3 000 рукописів давньої письменности (в Іст. Музеї в Москві); численні праці, найважливіша — «Слово о полку Игореве как художественный памятник киевской дружинной Руси» (I—III, 1887—89).

Барсов Микола (1839—89), історик, проф. Варшавського Ун-ту; праці з іст. геогра-

фії: «Материалы для историко-географического словаря России» (1865), «Очерки русской исторической географии» (1885), а також з історії шкільництва, м. ін. «Школы на Волыни и Подолии» (1863) та ін.

Барсук-Мойсеєв, див. *Мойза* Хома.

Барсуков Микола (1838—1906), рос. археограф, бібліограф та історик; в його працях про агіографію, літописи та ін. є багато матеріялів з давнього укр. письменства.

Барська конфедерація, союз, заснований поль. шляхтою 1768 р. в Барі на Поділлі для оборони самостійности Польщі від Росії, всупереч поступливості короля Станислава Понятовського; барські конфедерати виступали в оборону шляхетських прав і католицизму. Б. к. спонукала гайдамаків і укр. населення зняти проти Польщі повстання на Правобережній Україні, відоме під назвою *Коліївщини.*

Барський Василь, див. *Григорович-Барський* Василь.

Барський Іван, див. *Григорович-Барський* Іван.

«Бартелемі» лінія, демаркаційна лінія між УГА та поль. армією, запропонована 28. 2. 1919 під час укр.-поль. війни від ім. Антанти франц. генералом Бартелемі (Barthélemy) урядові ЗО УНР. Б. л. відтинала від України Львів і Дрогобич, і тому уряд ЗО УНР її не прийняв (див. також ЕУ I, стор. 530 і мал. 376).

Бартель (Bartel) Фердінанд (1860—1935), поль.-гал. педагог і історик; студії переважно з історії міст, мистецтва й культури Галичини.

Бартошевіч (Bartoszewicz) Казімір (1852—1930), поль. публіцист та історик; праці: „Polityka galicyjska", „Dzieje Galicji" й ін.

Бартошевіч (Bartoszewicz) Юліян (1821—70), поль. історик, написав м. ін. „Szkic dziejów Kościoła ruskiego w Polsce" (1882) й ряд досить об'єктивних ст. в «Енциклопедії Орґельбранда» на українознавчі теми.

I. Бартошевський

Бартошевський Іван (1852—1921), богослов, церк. письменник і проповідник; проф. Львівського Ун-ту; почесний каноніκ гр.-кат. капітули, автор праць «Проповіді страсні і воскресні» (1891), «Проповіді недільні» (1892—97), підручників і ст. на богословські теми в церк. журналах.

Барченко Дмитро, лікар, гром. діяч і журналіст серед укр. колонії в м. Харбіні (Манджурія), куди приїхав 1931 р. з еміґрації в Польщі.

Басараб (Basarab) Матей, волоський воєвода (1632—54), разом із Ґ. Ракочі переміг коз.-молд. війська під проводом Тимоша Хмельницького під Фінтою 1653.

Басараб Ольга (1890—1924), уроджена Левицька, гром. й політ. діячка; чл. 1 жін. чоти УСС у Львові, провадила харитативну й осв. діяльність у Комітеті Допомоги Раненим і Полоненим у Відні та в Комітеті Допомоги Цивільному Населенню, за що відзначена міжнар. орг-цією Червоного Хреста; організаторка укр. військ. з'єднань з вояків демобілізованої австр. армії; чл. управи Укр. Жін. Союзу у Відні; з 1923 — чл. Гол. Управи філії Союзу Українок у Львові. Як чл. УВО й укр. патріотку, Б. заарештувала поль. поліція і замучила на слідстві вночі з 12 на 13. 2. 1924. Її героїчна смерть мала великий вплив на патріотичне виховання молоді. *Л. Б.*

О. Басараб

Басарабія, або Бесарабія, іст. назва країни, що лежить між сх. кордоном Буковини, сер. і дол. Дністром та Прутом, гирлом Дунаю й Чорним морем; довгий час назва Б. вживалася тільки на означення півд. частини Б., з 1812 р. її поширено на всю країну; 44 400 км²; тепер Б. становить основну частину Молдавської ССР, до складу УССР входить 14 400 км².

Завдяки розташуванню Б. між Україною й Румунією, Балканами й Угорщиною — вона була завжди шляхом мандрів між зах. і сх., що впливало на іст. Б. та на склад населення; півд. Б. має важливе стратегічне значення: панує над устям Дунаю й може загрожувати Одесі.

Природа і господарство. Б. є продовженням *Покутсько-Б. височини* та Чорноморського низу; Б. збудована з третьорядних шарів (лише над Дністром виступають старіші) і вкрита лесом та перев. чорноземом; за винятком півд. — це горбовина. У Б. налічуємо 4 природні райони, що лежать з півн. на півд.: 1) Хотинщина — досить висока (до 465 м) горбовина з буковими лісами, 2) Білецький степ — безлісна чорноземна рівнина височиною до 180—200 м, 3) Середня — вища частина Б., яка в лісистих Кодрах досягає 430 м височини, 4) Буджацький низ, що кінчається лиманом над Чорним морем і Дунаєм. Підсоння Б. чорноморського типу, температура підіймається з півн. на півд. (сер. річні з 7,5° Ц до 10,5°, у липні з 19° до 23°, у січні з —5° до —2°), число повітряних опадів зменшується з 600 до 300 (Буджак терпить від посухи); ліси займають тепер лише 5%

землі (на півн., Кодри і над Дністром), решта — розораний лісостеп і степ.

Б. — с.-г. країна: орна площа займає 80% землі; 72% засівної площі (2 900 000 га) — зайняті під збіжжям (кукурудзою, пшеницею, ячменем), також соняшником; розвинене виноградництво і садівництво, особливо в долині Дністра; пшеницю експортують; на півдні — рибальство; пром-сть розвинена слабо.

Л ю д н і с т ь. Б. ділиться на дві смуги: півн. і сер. — давно заселену, з молд. й укр. людністю, і півд. — Буджак, заселену лише з кін. 18 в. різними народами. Після приєднання Б. до Рос. імперії число населення швидко зростає: 1812 р. — 340 000, 1816 — 492 000, 1850 — 873 000, 1897 — 1 935 000, 1919 — 2 631 000, 1930 — 2 864 000, 1941 — 2 734 000, себто число населення зросло з 8 осіб на 1 км² (1812 р.) до 64 осіб (1930 р.). У м-ах Б. жило 13% людности; гол. м.: столиця Б. — Кишинів — 115 000, Білгород — 34 000, Бендери — 32 000, Більці — 31 000, Сороки — 15 000, Ізмаїл — 26 000, Оргіїв — 15 000, Хотин — 15 000 осіб. Основне населення

1 — Кордони Молдавського Князівства 1775. 2 — Кордони Росії 1812—56 і 1878—1917. 3 — Кордони Росії в південній Басарабії 1856—78. 4 — Кордони Румунії 1919—40. 5 — Сучасні кордони СССР. 6 — Кордони Молдавської ССР. 7 — Схематична межа української етнографічної території 1938. 8 — Кордони Австрії й Румунії (Молдавії) 1775—1918.

країни — румуни, або молдавани (1 430 000, себто 50%) й українці (645 000, себто 22,5%, числа на 1930 — вони лише приблизні); румуни заселюють Б. з 13 в. і складають переважну більшість у сер. частині Б., що становить тепер Молдавську ССР. Українці, крім залишків давніх уличів і тиверців, напливають з 13 в. до Б. із Зах. України; у кін. 17 в. сюди переселилося з Правобережжя багато втікачів від переслідування Петром І; на півд., в доти майже незаселеному Буджаку, осіляється частина запор. козаків після зруйнування Січі та багато укр. селян після зайняття Б. Росією в 1812 р. Ін. нац. групи прийшли перев. до півд. Б. в кін. 18 в.: болгари (170 000 — 6%), споріднені з ними ґаґаузи (100 000 — 3,5%), які говорять тюркським діялектом, хоча вони й правос.; німці (85 000 — 3%), росіяни (190 000 — 6,5%) — частково мешк. міст із часів рос. влади і селяни-старовіри, або липовани, які втекли в Б. від рел. переслідувань і військ. служби; жиди (200 000 — 7%) — перев. з Зах. України; дрібні групи поляків (у Хотинщині), вірмен, греків, французів, циган (разом 45 000 — 1,5%).

Українці переважають на півн. в Хотинщині (79%) і відносно — на півд. в Аккерманщині (Білгородщині), де вони змішані з болгарами, молдаванами, німцями й росіянами, однак становлять 36,5%. Хотинщина (тепер частина Чернівецької обл.) й Аккерманщина (до 1953 Ізмаїльська обл., тепер частина Одеської обл.) належать до УССР. У сер. частині Б., що становить Молдавську ССР, є укр. етнічні о-ви, найбільше в кол. повітах Білецькому й Сороцькому, менше в Оргіївському і Бендерському (бл. 10%). Після другої світової війни нац. відносини частково змінилися: німці виселилися, а більшість жидів загинула.

В. Кубійович

І с т о р і я. У наслідок свого положення й іст. обставин Б. не становила окремого держ. організму. Протягом століть вона залежала від сусідніх народів і займала в їх державах місце на периферії. В добу ранньої історії Б. заселювали ґети. На поч. 1 в. до Хр. з'являються даки, що разом із ґетами творять дакоґетську державу. Після зайняття Дакії римлянами Б. лишилася поза обсягом Рим. імперії. Трацьке плем'я, що заселювало півд. Б., звали також бессами. В 2 в. по Хр. тут мешкали тірангети, або турани, в півн. частині, арпи, або арапи, в півд. Від 3 в. Б. переходили кочові народи: ґоти, гуни, ґепіди, авари, болгари, угорці, пізніше печеніги, половці й татари. З 4 в. Б. заселюють анти, з 9 в. тиверці й уличі. В 10 в. гол. міста їх Пересічень (б. Оргієва), Тегинь (Бендери), Білгород. В 10—12 в. Б. входила до складу Київ. держави. Через півд. Б. київ. князі ходили на болгар і греків. У 12—14 в. Б. була частиною Гал.-Волинської держави, через Б. велася жвава торгівля Галича з придунайськими й причорноморськими землями. Тат. навала 1241 ослабила вплив Галича на Б.; одночасно в півд. частину почали напливати рум. поселенці. В кін. 14 в. Б. зайняли молд. воєводи Петро Мушат (Хотинщину), Роман Мушат (1394 р. Бендери і Аккерман). В 14—15 вв. у Б. прийшли ґенуезці, що, за

підтримкою візант. цісарів, здобули перевагу в торгівлі на Чорному морі; на недовгий час вони створили тут торг. пункти й кріпості, м. ін. Бендери. В 15 в. за Олександра Доброго (1400—37) і Стефана В. майже вся Б. увійшла до складу молд. держави. 1514 Б. разом із молд. воєводством опинилася під тур. зверхністю, лишаючись під нею три століття — аж до 1812. Турки збудували й зміцнили в Б. кілька фортець: Білгород (Аккерман), Кілію, Тягиню (Бендери), Сороку і Хотин, укріплюючи Б. проти Польщі. В кін. 16 і в 17 в. в півд. Б. кочували ногайські татари, інакше буджацькі, від Буджака, що його відступив їм тур. султан. За коз. доби до Б. з походами ходили Д. Вишневецький (1553 і 1564), Івоня, Іван Підкова (1577), Наливайко 1594 займав Кілію. В 1621 П. Сагайдачний разом із поляками переміг турків під Хотином; 1632 козаки під проводом Сулими вдруге займали Кілію. Богдан і Тиміш Хмельницькі робили походи до Б. 1650 і 1652. В 1709 Мазепа разом із Орликом перебував у с. Варниці б. Тягині. За часів Катерини II, після зруйнування Січі, багато запор. козаків переселилося в півд. Б., створивши *Наддунайську Січ*. Під час рос.-тур. війни 1806—12 Б. зайняли рос. війська. На підставі мирового договору в Букарешті 16. 5. 1812 Туреччина відступила Росії територію між Прутом і Дністром.

Рос. уряд створив з Б. окрему область із центром у Кишиневі з тимчасовим управлінням — «верховною радою» при участі молд. бояр («органічний статут» 1818); 1828 «верховна рада» перетворена була на обл. дорадчу установу, і область із губернатором на чолі підпорядковано «новорос.» ген.-губернаторові; 1873 Б. обл. перетворена на губ. і зрівняна з ін. губерніями Росії. Після крим. війни за паризьким договором 1856 до Молдавії відійшла півд.-зах. частина Б., повернена до Б. за берлінським мировим договором в обмін на Добруджу. В 19 в. до Б. переселилося багато урядовців; адміністрація, преса, школа і церква ширили русифікацію. За цей час населення Б. збільшилося доплином росіян, румунів, українців, болгар, німців і жидів. Нац. свідомість українців у Б. за рос. окупації була нерозвинена, однак мали місце і вияви приналежности їх до укр. нації (участь на відкритті пам'ятника І. Котляревського в Полтаві 1903 делеґата Хотинського пов. Ф. Немоловського).

Березнева революція 1917 викликала нац. і соц. заворушення в Б. Сепаратистичні настрої існували як серед румунів, так і українців. Селяни домагалися розподілу землі. В липні 1917 Україна через Ген. Секретаріят Центр. Ради заявила свої права на Б. Після розвалу Рос. імперії українці, перев. півн. частини Б., відразу створили багато укр. нар. шкіл, дві середні школи — в Хотині й Аккермані, понад сотню «Просвіт»; з'явилися укр. відозви й часописи. На прохання укр. організацій Центр. Рада вислала до Хотина свого комісара І.Ліскуна. Щоб не допустити прилучення Б. до України, румуни організовували зібрання, військ. мітинґи, створили рум. партії. Військ. з'їзд басарабців 21. 10. 1917 проголосив автономію Б., домагаючись скликання тимчасової реґіональної ради (з 120 чл. — 44 від військ. з'їзду, ін. — від селян та етнічних груп). Так створена Рада Країни (Sfatul Țării) присвоїла собі права нац. асамблеї.

2. 12. 1917 Сфатул Цєрій проголосив Б. дем. молд. республікою у федерації з Росією. Коли 13. 1. 1918 11 рум. дивізій під командою ген. Брочяну окупували Б. й був оголошений стан облоги, Сфатул Цєрій 24. 1. 1918 проклямував Б. незалежною молд. республікою. Під час мирових переговорів у Берестї укр. делеґація домагалася прилучення Б. до України, тоді рум. уряд вислав свого прем'єра Марґіломана до Кишинева, де в умовах окупації Сфатул Цєрій 27. 3. 1918 проголосив прилучення Б. до Румунії, залишаючи за собою місцеву автономію. Укр. населення півн. Б. на поч. квітня 1918 провело великі зібрання по всіх місц. Хотинського і Сороцького пов. з протестом проти силоміцного прилучення Б. до Румунії; укр. організації Б. вислали делеґацію до Києва з повноваженням від всіх волостей, яка домагалася від укр. уряду надіслання укр. війська і держ. представників для офіц. прилучення Б. до України. Але події на Україні не дозволили це зреалізувати; мін. закордонних справ Д. Дорошенко офіц. протестував проти окупації Б. рум. військами.

25. 11. 1918 Сфатул Цєрій ухвалив приєднати Б. до Румунії, відмовляючись від всякої автономії (голосами лише 38 послів на 46 присутніх, при заг. числі чл. ради — 162); після цього Сфатул Цєрій розпущено. Проти рум. намагань у цій установі виступав посол В. Циганко, лідер сел. фракції; за протирум. виступи заплатили життям укр. посли Чумаченко, Папцір, Прічніцький і ін. Почалися відразу масові арешти й розстріли. Серед протирум. виступів у Б. особливо важливе повстання 5—20 січня 1919, коли укр. повстанці під проводом отамана Маєвського роззброїли рум. окупаційну владу на Хотинщині й створили «Басарабську Директорію», яка почала переговори з Директорією УНР; при ліквідації цього повстання рум. війська в с. Атаки, Недобівці, Рукшин, Ставчани, Долиняни, Кап-

левка і ін. спалили тисячі хат і розстріляли тисячі людей. В Татар-Бунарі й навколишніх селах повстанці у вересні 1924 прогнали рум. адміністрацію й проголосили молд. республіку. Тільки за допомогою частин жандармерії, війська та дністрянської фльоти криваво придушено це повстання, що не мало нічого спільного з комунізмом і було спонтанним виступом нац. малосвідомого укр. населення проти рум. окупації. 1925 в Кишиневі відбувся процес 283 його учасників.

У дипломатичній боротьбі проти прилучення Б. до Румунії визначне місце зайняв Г. Сидоренко, през. делеґації УНР на мировій конференції в Парижі, а з другого боку — гол. сов. уряду УССР X. Раковський. Пропаґандивну діяльність розгорнули еміґраційні басарабські орг-ції. 28. 10. 1920 Англія, Франція, Італія та Японія і Румунія т. зв. паризьким протоколом визнали приєднання Б. до Румунії. СССР і УССР не визнали приєднання, і справа Б. викликала дальше напруження у їх взаєминах із Румунією.

Рум. влада на протязі 22-річного панування тримала Б. на найнижчому культ., екон. і соц. рівні, запроваджуючи своєрідні колоніяльні порядки, отже тут провадилася інтенсивна денаціоналізація укр. населення. Укр. організоване нац. життя в Б. проявлялося дуже слабо. В півн. Б. культ.-нац. діяльність провадилась в с. Клішківцях («Просвіта»), Малинцях і Атаках. Серед укр. діячів визначалися поет О. Яловий, В. Корчовий, о. Болбочан, буковинці І. Бордейний, П. Григорович, П. Новосівський. У півд. Б. керівниками укр. нац. відродження були в Аккермані М. Галин, І. Гаврилюк, В. Гетьманченко; родина Чернухів, М. Палій, Ластовецький, І. Хімочко, С. Яременко (Старо-Козаче). «Просвіти», читальні, театральні гуртки, кооперативи були в Аккермані, Старо-Козачому, Шабо, Турлоках і ін. 1920 в рум. парляменті було 9 укр. послів з Б., 1929 р. — 1 посол з Хотинського пов., однак не відіграли ніякої ролі. 1935 укр. населення Аккерманщини постраждало від голоду, спричиненого сильною посухою; створений на Буковині Комітет Допомоги Б. спричинився до вияву солідарности українців під рум. окупацією.

28. 6. 1940 уряд СССР змусив Румунію під загрозою війни зректися Б. і півн. Буковини. Верховний Совет рішенням з 2. 8. 1940 прилучив Аккерманський, Ізмаїльський, Хотинський пов. до УССР. Решта Б. увійшла до Молд. СССР, створеної з Автономної Молд. ССР, яка доти входила до УССР. Під час відступу большевиків 1941 знищено чимало свідомих українців (між ними В. Гетьманченка). Друга рум. окупація (1941—44) ще більш денаціоналізувала Б. 1944 сов. військо знову зайняло Б. Мирова конференція в Парижі 10. 2. 1947 визнала належність Б. до СССР.

Література: Берг П. Бессарабия. П. 1918; Берг П. Население Бессарабии, этнографический состав и численность. П. 1923; Uhlig C. Die bessarabische Frage. Eine geopolitische Betrachtung. Бреслявь 1926; Boldur A. La Bessarabie et les relations Russo-Roumaines. Париж 1927; Iorga N. La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie. Букарешт 1931; Nistor I. La Bessarabie et la Bucovine. Букарешт 1937; Академия Наук СССР. Институт Географии. Молдавская ССР. М.-Л. 1947; Серебровский В. Молдавия. М. 1948.

А. Жуковський

Баскетбол, див. *Кошівка*.

Бастарни, бойове кельтське (за нім. археологами — германське) плем'я, що в останніх сторіччях до Хр. зайняло Карп. Україну (звідси назва Карпат у Птолемея — Alpes Bastarnidae). Гол. пам'ятка по них: селище в Мукачеві для масового виробу залізного знаряддя і зброї. Бл. 230 р. до Хр. Б. з'явилися на Півд. Україні і на дол. Дунаї, де довгий час воювали з грец. колоніями та рим. леґіонами.

Кельтські пам'ятки з Мукачева

Бастіян (Bastian) Адольф (1826—1905), нім. етнолог; автор відомих праць із порівняльної психології народів; досліджував різні країни, м. ін. і Україну.

«Батава», літ.-суспільний журнал, виходив у Букарешті 1941 за ред. Д. Донцова.

Батайське (VI—20), м. обл. підпорядкування на Дону, 11 км від м. Ростова. Зал. вузол.

Баталпашинське, давня назва м. *Черкеського*.

Батий (Бату) († 1255), хан Золотої Орди, внук Темуджина; 1237—38 здобув суздальські землі, 1239 — Чернігів, 1240 — Київ, Володимир, Галич, спустошив Угорщину; пізніше кочував над Волгою.

Батіг (V—10), с. на р. Бог, півд.-сх. Поділля, Вінницької обл. 2. VI. 1652 Богдан Хмельницький з татарами розбив поль. військо під командуванням гетьмана Мартина Каліновського, що загинув у бою. В наслідок цієї перемоги Білоцерківська угода втратила значення, і козацькі війська зайняли Брацлавщину.

Батіг степовий (Ferula ferulago L.), трав'яниста рослина посушливих місцевостей з родини окружкових.

Баторій (Batory) Стефан (1533—86), семигородський воєвода (1571—76) з старої угор. родини, 1576—86 — поль. король; 1577—82 вів війну з Іваном Грозним; продовжував організацію реєстрових козаків і заснував козацький шпиталь у Трахтемирові.

Батуєв Микола (1855—1917), анатом, перший проф. анатомії в Одеському Ун-ті, де організував великий анатомічний музей, зібрав найбільшу нині в СССР краніологічну колекцію, багаті орнітологічну й іхтіологічну колекції; автор численних праць, зокрема підручника анатомії.

Батурин (II—7), с. на лівому березі Сейма, р. ц. Чернігівської обл., 19 км на півн. від зал. станції Бахмач. Заснований Б. за деякими джерелами 1575, за О. Лазаревським 1625. 1669—1708 гетьманська столиця. У жовтні 1708 спалений Меншиковим. 1750—64 — резиденція гетьмана К. Розумовського. Лишилися руїни його палацу прекрасної архітектури. Тепер у занепаді. Дрібна легка пром-сть. Музей пасічництва ім. Петра Прокоповича, заснований 1924.

Руїни Мазепиного будинку в Батурині, з старого малюнку

Батуринські статті, п'ять умов, що їх уклав гетьман Іван Брюховецький з Москвою 1663 як додаток до основних «Переяславських статтей»; особливо цікава перша з них, де говориться про зобов'язання харчувати моск. військо на Україні.

Батюк Антін (* 1894), гром. діяч в ЗДА, кол. вояк УСС; працівник Укр. Роб. Союзу, з 1946 виборний гол., з 1951 р. секретар УККА; в ЗДА від 1922 р.

Батюк Порфирій (* 1884), укр. сов. композитор; хори а капеля: «Народи йдуть», «Поезія праці», «Червоних днів кантата», опрацювання нар. пісень.

Батюшков Помпей (1810—92), рос. освітній діяч, автор іст.-археологічних і етногр. праць, з яких чимало присвячено Україні: «Памятники русской старины в западных губерниях» (1865—86), що містять матеріяли про Волинь і Холмсько-Підляський край; «Холмская Русь» (1887), «Волынь» (1888) та ін.

«Батьківщина», популярна політ.-екон. газ., призначена для селянства; заснована за ініціятивою й підтримкою Ю. Романчука у Львові, виходила 1879—96; за «Б.», що стояла на поміркованих позиціях, точилась боротьба партій (у 1888—89 ред. був радикал М. Павлик).

«Батьківщина», в-во Фронту Нац. Єдности у Львові (1933—39), випускало щоденник *«Укр. Вісті»*, тижневик *«Батьківщина»*, квартальник *«Перемога»*, літ. вид. «Укр. культурна скарбниця», «Політ. бібліотеку ФНЄ», календар «Батьківщина» і «Практичну бібліотеку».

«Батьківщина», тижневик Фронту Нац. Єдности, вид. в-ва *«Батьківщина»* у Львові в 1933—39 рр. за ред. Д. Палієва, С. Волиняя, Я. Заремби.

Бахмач (II—13), м. і р. ц. Чернігівської обл.; великий зал. вузол на лінії Київ-Москва. 4 000 меш. (1932). Харч. пром-сть. У січні 1919 бої Чорноморської дивізії (отаман Поліщук) проти большевиків за утримання Лівобережжя військами Директорії УНР.

О. Бахметюк

Бахметюк (Бахматник-Бахминський) Олександер (1820—82), ганчар із Гуцульщини; його кераміка відзначалася багатством декоративних прикрас і оригінальністю при стилевому збереженні традиційних форм; з успіхом брав участь в етногр. виставці в Коломиї 1880 року.

Бахмут, давня назва *Артемівського.*

Бахмутський Олекса (1893—1939), технік, автор багатьох винаходів у ділянці механізації вуглевидобутку в Донбасі. Зокрема йому належить свого часу найдосконаліший модель вугледобувного комбайну Б-6-39.

Бахчесарай (IX—14), м. в долині р. Чу-

рук-Су, на півн.-зах. схилі Кримських гір; р. ц. Кримської обл. 1926 р. — 10 000 меш., з них 72% татар. Б. був відомий тат. кустарною пром-стю (шкіряні, ювелірні вироби, посуд з міді). В 16—18 вв. Б. — столиця Кримського ханства; не раз під час воєн зазнавав руїнацій. Палац хана Абдул-Сахал-Гірея 1519, реставрований після пожежі в кін. 18 в. У Б. був підписаний Бахчесарайський мир 1681 р.

Бахчесарайський мир, укладений на весні 1681 між Москвою і Туреччиною та Кримом, був по суті перемир'ям на 20 р., за яким обидві сторони не мали права заселяти простори між Богом і Дніпром, що залишалися безлюдними й невтральними.

Бачванська говірка, мова укр. переселенців в *Бачці* й Срімі; Б. г. культ. центру Бачки — Руського Керестура від 1904 р. й зокрема після першої світової війни стала основою окремої бачванської («руской») літ. мови. Як і ін. говірки Земплинщини, Б. г. — перехідно-мішаний укр.-поль.-словацький діялект (з перевагою словацьких елементів) з багатьма угор., нім. і недавніми серб. позиченнями, зокрема в лексиці. Найважливіші особливості: 1) збереження праслов. звукосполук *dl, tl, gv, kv,* і назвучного *іе-* (ведол, ведла. «вів, вела», гвізда «зірка», йешень «осінь», але: озеро); 2) *ц, дз* на місці праслов. звукосполук *tj, kt', dj* (ноц «ніч», медзі «між») і на місці пом'якшених *дь, ть* (шедзіц «сидіти»); 3) форми типу: штредны «середній», крава «корова», младі «молодий» — поруч: млоді «женних», соловей; 4) пом'якшена вимова передньоязикових приголосних перед праслов. *ę, ě, е, і,* ь (ньесц «нести»); 5) *і* на місці праслов. *у* та *і* (сін «син»); 6) група *ар* на місці праслов. *ṛ* (карчма «корчма»); 7) групи *ол, оў, лу* на місці праслов. *ḷ* й *ḷ'* (полні «повний», воўк, длугі «довгий»); 8) сліди словацької часокількости в рефлексуванні праслов. *ę, ě, е*: довгі (під новоакутовою інтонацією) заступлені тут як: *йа, і, і,* (пйаті «п'ятий», білі «білий», пірко «перце»), — короткі як: *е* (пейц «п'ять», белаві «білявий», перо); 9) *у, о, е,* на місці праслов. *ǫ* і сильних ъ, ь (дуп «дуб»; соп; дзень «день»); 10) групи *ір, рі, ре, лі, ль* на місці праслов. сполук *r, l* + ъ, ь (тірвац «тривати», бліха «блоха»); 11) *ш, ж* на місці пом'якшених *сь, зь* (також у групах приголосних) (шерцо «серце»); 12) зникнення *-ть* у формах 3 особи теперішнього часу дієслів (чіта, чітаю «читає, -ють»); 13) змішання закінчень прикметників чоловічого і сер. роду в орудному і місцевому однини; 14) наголос на передостанньому складі слова; 15) міжслівна фонетика типу: зроп то «зроби це», сноб жіта «сніп збіжжя»; 16) закінчення: *-ох* в родовому множини іменників (сінох «синів», женох «жінок», местох «місць»); *-ем, -ам, -ім* в 1 особі однини теперішнього часу дієслів (вйажем «в'яжу», чітам «читаю», робім «роблю»); *-ме* в 1 особі множини (чітаме «читаємо»); форми минулого часу типу: чітал сом, — ші, чітал, чіталі зме, — сце, чіталі «я читав...»; 17) зникнення категорії родовости в множині прикметників.

О. Горбач

Бачелі (Вассеli) Матей (1769—1850), маляр італ. походження, чл. Академії св. Луки в Римі; з 1807 працював на Волині й Поділлі (Крем'янець, Чорний Острів), створивши своїми рел. картинами й портретами т. зв. «подільську школу» укр. малярства першої пол. 19 в.

О. Бачинська

Бачинська Ольга (1874—1955), дочка Олександра Барвінського, гром. і пед. діячка у Львові, співзасновниця і довголітня гол. Т-ва Вакаційних Осель у Львові (з 1901), гол. Марійської Дружини (з 1904).

Бачинська Ольга (1876—1951), уроджена Тишинська, визначна гром. діячка Стрийщини, одна з перших працівниць на екон. полі; дир. Задаткової Каси в Стрию, дир. Крайового Молочарського Союзу «Маслосоюз» у Львові (1924—39), засновниця і довголітня гол. Т-ва Опіки над домашніми помічницями в Стрию; знавець і збирач нар. узорів, зб. з Придністров'я подарувала Укр. Нац. Музеєві у Львові.

О. Бачинська

Бачинська Теофіля († 1904), уроджена Лютомська, дружина Омеляна *Бачинського,* актриса, в 1860-их рр. працювала в укр. і поль. театрах на Сх. Поділлі, з успіхом виступала в Києві, з 1864 грала в театрі «Руської Бесіди» у Львові; гол. ролі в «Марусі» О. Ґолембійовського (за Квіткою-Основ'яненком), в «Наталці Полтавці», в п'єсах Коженьовського, Доніцетті та ін.

Т. Бачинська

Бачинський Андрій (1732—1809), найвизначніший мукачівський єпископ (1772—1809). Переніс осідок єпархії й богословську семінарію з Мукачева до Ужгороду; заклав велику бібліотеку й школи, був протектором культ. пробудження Карп. України. В 1774 р. вживав заходів до об'єднання Закарпаття і Галичини в одну церк. провінцію; кандидат на львівського митрополита.

В. Бачинський

Бачинський Володимир (1880—1927), адвокат і політ. діяч, організатор Нац.-Дем. Партії, посол до галицького соїму й австр. парляменту, 1920—24 голова Міжпартійної Ради.

Бачинський Володислав (1833—83), церк. діяч і письм. (псевд. Василь Котлович); ректор духовної семінарії у Львові.

Бачинський Едмунд (* 1880), суддя; гром.-політ. діяч русофільської орієнтації на Закарпатті; посол до чехо-словацького парляменту (1925—29), сенатор (1929—39) від аграрної партії, в 1938 — член уряду Карп. України; гол. «Общества Духновича»; видавець кількох русофільських газет. Після заслання 1945 доля невідома.

Є. Бачинський

Бачинський Євген (* 1885), гром. діяч, за першої світової війни ред. місячника «La Revue Ukrainienne» в Льозанні, 1918 укр. консул у Швайцарії, діяч і з 1955 єп. Укр. Автокефальної (соборноправної) Церкви; видавець часопису «Екклезія» в Женеві; автор спогадів та ін. праць.

Л. Бачинський

Бачинський Лев (1872—1930), адвокат, політ. діяч, провідник Укр. Радикальної Партії в Галичині; 1907—18 чл. Держ. Ради у Відні від УРП, де активно боронив укр. людність. В ЗУНР — віцепрез. УНРади, автор конституційного закону від 3. 1. 1919 про об'єднання ЗУНР із УНР і закону про земельну реформу; з 1918 і до смерти був головою УРП, у 1928—30 послом до поль. сойму.

Бачинський Леонид (* 1896), педагог, організатор Пласту на Закарпатті (1923—29), ред. «Пластуна» в Ужгороді, автор пластових підручників: «Сліди», «Порадник впорядчика для новаків», «Матеріяли до пластових іспитів» та ін., і популярних праць із сіль. госп-ва та природознавства.

Л. Бачинський

Бачинський Маркіян (* 1928), скрипаль і композитор зі Львова, тепер у ЗДА; симфонічні твори, фортепіяновий концерт.

Бачинський Микола В. (* 1887), політ. і гром. діяч у Канаді, куди прибув 1906 з Галичини; з 1923 незмінний посол від ліберальної партії до провінціяльного парляменту Манітоби, з 1950 — його спікер (президент).

М. В. Бачинський

Бачинський Михайло (псевд. О. Філяретів) (1866—1912), гр.-кат. священик, поет; ліричні вірші у львівській «Зорі».

Бачинський Олександер (1844—1933), крилошанин і ген. вікарій укр. кат. митрополичої капітули у Львові, церк. письменник, перекладач Старого і Нового Завіту, ред. «Богословської Бібліотеки». Праці: «Богословіє догматичне», «Богословіє моральне» (1899), «Право церк.», «Практичний проповідник» (1901), «Богословіє пастирське» (1902), «Новий Завіт» (1903) та ін.

О. Бачинський

Бачинський Омелян (1834—1906), актор (характерні ролі) і режисер укр. і поль. труп на Сх. Поділлі; організатор і дир. (1864—67, 1873 і 1880) першого гал. проф. театру т-ва «Руська Бесіда» у Львові.

О. Бачинський

Бачинський Омелян (1886—1948), культ.-осв. діяч і педагог (германістика й клясична філологія) в Галичині, на Закарпатті й на еміграції (Німеччина, Бельгія).

Бачинський Юліян (* 1870 — доля невідома), гром. діяч, публіцист; член Укр. Радикальної Партії, 1895 виступив із кн. „Ukraina irridenta", де обґрунтовував потребу створення власної укр. соборної держави; 1918 член Укр. Нац. Ради в Галичині, 1919 представник УНР у Вашінґтоні; пізніше переїхав до УССР, працював у ред. «Укр. Радянської Енциклопедії», в кінці 1934 засланий. Автор кн. «Укр. еміграція в ЗДА» (1914) та ін.

Ю. Бачинський

Бачинський-Лешкович Павло (1842—1930), гал. культ.-осв. діяч, гр.-кат. свящ., добродій «Просвіти» й ін. установ.

Бачка, урожайна низовина між Дунаєм і дол. Тисою, гол. частина якої (8 650 км²) з 1918 належить до Юґославії; разом із юґославським *Банатом* і *Сремом* становить з 1946 Автономну Обл. Войводіну в складі Нар. Республіки Сербії — Юґославія. Населення Б. мішане; між ним є бл. 18 000 бачванських українців — вони звуть себе звичайно «русіні», «руснаці». Українці оселилися в Б. в пол. 18 в. Незабаром після поразки турків і зайняття Б. і Банату Австрією (пожаровецький договір 1718) австр. уряд оселив на пустих землях сербів, утікачів від турків, але незадоволені австр. політикою серби в 1730—50-их рр. масово еміґрували з Б., і на їх місце австр. уряд спроваджував на держ. землі угорців, німців, хорватів, словаків і українців з півд.-сх. Пряшівщини (Земплинський і Боршодський комітати). У наслідок переселення постали перші бачванськоукр. колонії: Руський Керестур (спершу звався Бач-Керестур), що став осередком бачванських українців, 1746, Коцура 1765, та Новий Сад 1784. У первісно мішаних громадах (правос. і гр.-кат.) перевагу здобули греко-католики. Прилучення їх до хорв. гр.-кат. епархії в Крижевцях врятувало ці парохії від зугорщення, бо церква утримувала парохіяльні нар. школи з учителями з Закарпаття. Перші поселенці осідали на держ. землі з обов'язком здавати державі «десятину» і працювати по держ. мастках; пізніші переселенці (в 19 в.) — це сезонові с.-г. робітники, що згодом купували тут землю. Українці в Б. швидко піднесли господарство. В 19—20 вв. з Керестуру й Коцури вони розселюються до ін. місцевостей Б. (Вербас 1849, Дюрдьово 1870, Ґосподінці 1930, Ґунарош — Нове Орахово 1946), Срему й Славонії (Шід 1802, Петровці 1834, Беркасово 1850, Міклошевці 1850, Бачінці 1850, Пішкоревці 1900, Андрієвці 1902, Дальський Ріт 1920) (див. карта при ст. *Юґославія*). Соц.-культ. перевага бачванців була настільки сильна, що їм вдалося мовно засимілювати й прибулих у Срем перед 1848 р. лемків з півн. Пряшівщини (Шариський комітат) у Прівіній Ґлаві (Бікіч) і Сремській Мітровіці (нині вже похорваченій). І тут від похорвачення рятувала окрема церква та її школа. Однак низка дрібніших, розпорошених у Сремі й Славонії бачвансько-укр. сіл похорватилися. Одинокою інтеліґенцією, зв'язаною з народом, тут були спершу священики і згодом учителі, що до 1918 р. звичайно приоува́ли з Закарпаття («Горніці»). Звідти ж із пресою в Б. прийшло й політ. русофільство, тісно зв'язане тут із питанням літ. мови («язичія»). В 1890—1939 міцнішають зв'язки з Галичиною (студенти-теологи студіюють у Львові, 1897 В. Гнатюк збирає етногр. матеріяли й їх публікацією звертає увагу наук. світу на проблему бачванських українців), посилюється укр. народовецький табір. *Ґ. Костельник* дає початок (1904) творенню діялектної бачвансько-укр. літ. мови на нар. основі, і вона здобуває тут цілковиту перевагу. Угор. впливам у шкільництві поклало край прилучення Б. 1918 до Юґославії. 1919 в Новому Саді постає *Руське Нар.-Просвітнє Дружество*, що засновує по селах філіяли й провадить вид. діяльність. В мист.-самодіяльній культ.-осв. праці допомагає укр. студентська колонія з Заґребу. 1927 постає спілка бачвансько-укр. студентів «Союз Рускіх Школярох»; вкупі з укр. студентською громадою в Заґребі видається місячник «*Думка*». 1933 в Коцурі виник русофільський із сербсько-правос. тенденціями Культ.-Нац. Союз Русинів в Юґославії, що видає тижневик «Русская Заря» та календарі. Після поразки Юґославії 1941 Б. окупували угорці, що припинили будь-яку культ. й вид. працю, а Срем і Славонія увійшли до складу Хорватської Держави; бл. 1 500 бачванських українців боролися на боці Тіта. Після 1945 становище гостро змінилося. Великих утисків, як і скрізь в Юґославії, зазнала Гр.-Кат. Церква, представники якої були досі зберігачем нац. бачвансько-укр. культури. Нова влада стала підтримувати розвиток окремої бачвансько-укр. культури в межах Войводіни, але в цілком офіц. дусі: в Р. Керестурі виходять: з 1945 тижневик «Руске Слово», з 1947 місячник для дітей «Піонірска заградка», з 1952 літ.-мист. квартальник «Шветлосц»; видано низку підруч-

ників (1945—52 — 47 назв, 62 000 примірників); зросла мережа нар. шкіл із бачвансько-укр. літ. мовою (1952 9 шкіл із 1 737 учнями й 48 вчителями), гуртки мист. самодіяльности по селах (1952 — 11 із 2 100 чл.), гуртки, семінари для вивчення фолкльору й літ. мови; з 1949 в радіостанції Новий Сад заведено постійні бачвансько-укр. пересилання. Для центр. керівництва культ.-осв. працею створено окремий комітет (Одбор за културно-просвітну роботу Русінох) при Союзі Культ.-Осв. Т-в АО Войводіни. Піднесення позначається і в літературі (пости: М. Фейса, Д. Винай; драматурги й прозаїки: М. Ковач, Є. Кочиш та ін.), образотворчому мистецтві (різьбар і графік Є. Кочиш, маляр і графік Ю. Колесар та ін.); зростає зацікавлення власною нар. творчістю (збірки нар. пісень В. Жґанця й О. Тимка). Вживають заходів для підтримання й культ.-нац. життя укр. поселенців у Боснії.

Література: Steltzer F. Geschichte der Bacska. 1863; Гнатюк В. Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині). ЗНТШ, XXII. 1898; Bacska. I—II. Magyarország Vármegyei és Városai. Будапешт 1910; Гнатюк В. Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Етногр. Зб., IX. 1901; XXV. 1909; XXIX. 1910; XXX. 1911; Поливка М. История народней школи у Руским Керестуре. Руски календар з 1933 р. Дяково 1932 і Руски календар за 1934 р. 1933; Костельник Г. Чом сом постал Українец. Руски календар 1936. Ср. Карловци 1935; Варга Д. Кратки исторични препатрунок кніжовней творчосци у нашим народзе. Шветлосц, I, 1. Р. Керестур 1952.

О. Горбач

Бат Яків (* 1908), укр. сов. письм., автор творів з «виробничою» та «військ.-патріотичною» тематикою; кн. нарисів «Дні наступу» (1933), повісті «Сила» (1934), «На берегах Славути» (1938), «Професор Буйко» (1946), п'єса «Дніпрові зорі» (1952) та ін.

Башилов Михайло (1821—70), маляр, ілюстратор «Кобзаря» Т. Шевченка (разом із Я. де Бальменом); портрет Г. Квітки, мал. «Козак Климовський» та ін.

Башинський Іван († 1815), церк. і гром. діяч та педагог, дослідник минулого Катеринославщини.

Башкирія, країна, що охоплює Півд. Урал із його зах. передгір'ям у басейні р. Бєлої, батьківщина тюркського народу башкирів (за переписом 1939 — 843 000 осіб); Б. становить основну частину Башкирської АССР у межах РСФСР; 143 500 км², 3 145 000 населення (1939 р.), столиця м. Уфа. За переписом 1926 в Башкирській АССР башкири становили 23,1%, татари 17,3%, росіяни 39,9%, мішарі 5,1%, чуваші 3%, українці 2,9%. Українці (в 1926 — 77 000 осіб), перев. змішані з рос. населенням, утворюють острови в півд.-зах. частині Б., себто в степ. і лісостеп. смузі (див. *Ідель-Урал, Урал*).

Башкирцева Марія (1860—84), укр. малярка з поміщицької родини з Полтавщини; з 1877 жила в Парижі, студіювала малярство у Р. Флєрі в приватній Академії Жюліяна і у Б. Лепажа й скоро здобула великий успіх. Залишила бл. 150 образів: жанрові композиції, портрети, стюди (кілька творів у Люксембурзькому Музеї); 1887 видано франц. мовою щоденник Б., 1902 — листи.

М. Башкирцева

Башнянський (Башнівський, Басняньский) Ігнат (* 1786 — рік смерти невідомий), родом з Галичини, церк. і пед. діяч. З 1827 ігумен, з 1834 архимандрит василіянського манастиря у Володимирі; під час ліквідації унії залишився їй вірним; був вивезений до Курську; з 1842 жив під наглядом на Волині, де й помер.

Баштан, бакша, ділянка польової землі (5—25 га), на якій екстенсивним способом плекаються городні рослини, переважно з родини гарбузових: кавуни, дині, гарбузи та огірки. Б. поширені в степовій Україні, на Кубані й Лівобережжі.

Баштанка (VI—13), (раніше Полтавка), с. і р. ц. Миколаївської обл.

Баштовий, псевдонім Івана *Нечуя-Левицького.*

Бджільництво, або пасічництво, на Україні бере початки з праісторії; про нього згадують грец. і араб. автори Геродот (5 в. до Хр.), Павзаній (2 в. по Хр.), Ібн-Раст (10 в.) та ін. Найдавніша стадія Б. — *бортництво,* що в небагатьох лісових місцевостях Волині й Полісся дожило до 20 в., пізніша — пасічництво, коли вулики спершу ставили на пнях у порубаних ділянках лісів; цей спосіб зафіксований у документах з 14 в. Мед і віск були важливими предметами внутр. споживання; ними платили данину князям. «Руська Правда» і Лит. Статут охороняють Б. Важливе значення мали мед та віск як цінні продукти і в зовн. торгівлі; в 15—16 вв. відомі були «воскові комори» у Львові (1496), Луцькому, Володимирі, Бересті, Більську. В 16—17 вв., за козацької доби, Б. досягає високого розвитку, поширюючись на Слобожанщину й запорізькі території; мед перев. використовували для виготовлення напоїв, деяка частина його, а також віск ішли на експорт.

З поширенням кріпацтва й розорюванням цілинних степів у 18—19 вв. Б. за-

непадає; цукроварство підриває експорт меду. Через це вже в кінці 18 в. рос. і австр. уряди звільняють пасічників від податків. В 19 в. зберігалися пасіки у деяких поміщиків, духовенства, по манастирях, у козаків та заможніших селян. Скасування кріпацтва сприяло новому піднесенню Б. В першій пол. 19 в. в Б. на Україні настає відродження; в ньому велику ролю відіграв чернігівський поміщик Петро *Прокопович*, що винайшов рамковий вулик, організовував пром. пасіки, сіяв і досліджував медодайні трави, пропаґував поступове Б., зокрема в заснованій ним 1826 пасічничій школі в с. Пальчиках б. Батурина.

Пасіка на Україні

Цю працю продовжували: його послідовник Степан Великдан, Покорський-Журавко, М. Новлянський, Костенецький, Пономарів, В. *Ващенко* (конструктор поліпшеного вулика, керівник пасічничої школи в Боярці), Андріяшів (перший дир. школи в Боярці 1902), В. Шимановський (автор великого підручника «Методи пасічникування»), В. Різниченко (ред. ж. «Пасічнича Старовина»), Євген *Архипенко* (ред. пасічничих журналів, автор підручників) і ряд ін. На зах. землях піднесенню Б. після скасування панщини сприяла діяльність Юліяна Любінецького, послідовника Прокоповича, засновника першої в Галичині пасічничої школи (1850) й автора підручника, і О. Трещаківського, який видав першу книгу з Б. укр. мовою (1855); одночасно о. Долиновський сконструював вулик і багато писав про Б.; далі працювали о. І. Наумович, засновник пасічничого т-ва в Коломиї (1868), о. Бажанський (конструктор вулика), о. М. Михалевич (автор кн. «Пасіка»), І. Марцінків, о. В. Пилипчук, О. Чинка та ін.

Після першої світової війни й революції Б. на Україні підупало. Якщо перед війною в 9 укр. губ., на Кубані й на зах. землях було бл. 2 500 000 пнів (з них 90% належало селянам), то в 1923 — лише бл. 1 800 000 пнів, з них в УССР — 1 100 000 (1/3 становили рамкові вулики). Запровадження непу сприяло деякому піднесенню Б. в УССР, насамперед у ділянці дослідної справи. Створена була в Харкові н.-д. пасічницька станція (перший дир. Козачок), пізніше — зональна станція Всесоюзного Ін-ту Б., дослідна станція в Умані з кількома дослідними пунктами. У 20-их і 30-их рр. виходило чимало вид. укр. мовою, зокрема журнали «Вісник Пасічництва» (Київ), «Голос Пасічника» (Житомир), «Пасічник» (Прилуки-Харків), «Пасічнича Старовина» (Харків), «Пасічник-Колгоспник» (1930—36 у Харкові), пізніше «Колгоспне Бджільництво» (з 1936 в Харкові). Боярська пасічнича школа, заснована 1902 з музеєм ім. Прокоповича, перетворена була на Боярський Технікум Бджільництва (що існує і тепер). Колективізація, зв'язана з ліквідацією індивідуальних госп-в згубно відбилася на Б. — величезна більшість пасік відійшла до колгоспів, ті, що лишилися на присадибних ділянках, — невеликі числом вуликів.

Період між двома світовими війнами на зах. землях позначений поширенням Б. Відновлене було Т-во «Сіль. Господар» з пасічничою секцією. Працювали: Є. Архипенко (видавав ж. «Укр. Пасічництво», організував кооперативу «Рій» 1926 у Львові), М. *Боровський* (референт пасічництва і ред. відновленого Т-вом «Сіль. Господар» ж. «Укр. Пасічник», дир. кооперативи «Рій»), о. В. Пилипчук (ред. ж. «Укр. Пасічник» в Тернополі і автор підручника), І. Марцінків та ін. Т-во «Сіль. Господар» видало багато літератури з Б., влаштовувало курси, виставки, лекції в школах, по радіо, організувало Б. в повітах (в 1937 р. — 237 пасічничих секцій з 6 000 чл.), в 1930 виникла Подільська Пасічнича Спілка в Тернополі. В 1939 було до 800 000 пнів з продукцією меду — бл. 5 000 000 кг, воску — бл. 270 000 кг. На Карп. Україні навчальну і дослідну справу вів Союз Підкарп. Пчолярів (35 т-в із 1 180 чл.), існувало т-во «Рій» в Ужгороді (курси, майстерні, пром. пасіки, виставки). В-во «Пчолка» (П. Кукурудзи) випускало ж. «Підкарпатське Пчолярство» (пізніше «Пчолярство») і для молоді ж. «Пчілка»; видало кілька підручників Б. Друга світова війна припиняє цю працю. Колективізація призводить до переходу більшости пасік у колгоспи.

Друга світова війна принесла нечувану руйнацію Б. України: якщо в 1939 в УССР було 1 290 000 вуликів, то за офіц. даними 1948 р. в УССР лишилося тільки 20 000 пасік із заг. ч. понад 500 000 вуликів. В умовах нинішньої важкої кризи сіль. господарства України нема підстав сподіватися тепер інтенсивного піднесення Б. *М. Боровський*

Бджоли, комахи типу членоногих, болонокрильців: на Україні поширена раса сер.-евр. сірої бджоли (Apis mellifica), з неї особливо виділяється відміна бджоли-українки (A. m. var. ucrainica), що дає ве-

ликий медозбір і добре зимує; з ін. рас відомі чорна півн. бджола і сіра кавказька. Всюди на Україні переважають мішанці названих рас, іноді з італ. бджолою.

Бджолоїдка (Merops apiaster L.), птах завбільшки з малого голуба; шкідливий, живиться перев. комахами, особливо бджолами; живе по всій Україні.

Бебер Йоган (17 в.), нім. архітект зі Шлезька, 1694 надбудував третій поверх і баню на Корняктівській вежі при Успенській церкві у Львові.

Беґґе (Bagge) Джон Піктон (1867 — дата смерти невідома), англ. дипломат, 1905—17 на консульській службі в Росії, під час першої світової війни консул в Одесі; в грудні 1917—1918 представник Великобрітанії при уряді УНР.

Бедзик Дмитро (* 1898), укр. сов. письм. родом з Галичини, чл. орг-цій «Плуг» і «Зах. Україна»; п'єси «Люди! Чуєте?», «Шахтарі» (1924), «Чорнозем ожив» (1925), «Хто кого», «Сиґнал» (1927), «Пророк» (1930); зб. оп. для дітей «До сонця» (1926), роман «Дніпро горить» (1948), нариси й оп. «Доброго ранку!» (1952) та ін.

Безак Олександер (1800—69), рос. держ. діяч на Україні, після поль. повстання 1863 київ., подільський і волинський ген.-губернатор.

Безбородьки, укр. рід, походить із реєстрових козаків (1649); найвідоміші представники роду *Андрій*, ген. писар; *Олександер*, відомий держ. діяч кін. 18 в. в Росії; *Ілля*, генерал, учасник турецької війни 1787—91; в 19 в. рід Б. вимер.

Безбородьківський Ліцей у Ніжені (висока школа), постав з Гімназії Вищих Наук кн. Олександра Безбородька, відкритої 1820 р. стараннями кн. Іллі Безбородька, брата Олександра, який пожертвував для неї 210 000 карб. Гімназія з 9-річним курсом була прирівняна до рос. ун-тів. 1832 гімназію реорганізовано в Фіз.-матем. Ліцей, перетворений 1840 на Юридичний Ліцей, а 1875 — на Іст.-Філол. Ін-т, що готував учителів сер. шкіл. В 1922 Б. Л. перетворено на Ін-т Нар. Освіти, з 1930 — Ін-т Соціяльного Виховання; в 1934 р. його реформовано на Ніженський Пед. Інститут, з 1939 — ім. М. Гоголя. Ніженський Пед. Ін-т має 4 фак.: іст.-філол., природничий, фіз.-матем. та англ. мови із заочним відділом з цими ж фахами. В Б. Л. у 19 в. викладали видатні вчені, м. ін. М. Бунґе, А. Липпиченко, П. Морачевський, М. Лавровський, М. Ґрот, М. Соколов, у 20 в. В. Резанов, М. Петровський та ін. З Б. Л. вийшло чимало видатних письменників, учених і гром. діячів, серед них М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарновський, О. Лазаревський, К. М. й О. Сементовські та ін.

П. П.

Безбородьківський ліцей, з літографії 1850-их рр.

А. Безбородько

Безбородько Андрій (1711—80), ген. писар (1741—62), ген. суддя при відставці (1762).

Безбородько Ілля (1756—1815), засновник Гімназії Вищих Наук ім. кн. О. Безбородька (брата) в Ніжені (1820), перетвореної у Ліцей (1832), згодом в Іст.-Філол. Ін-т (1875), а за сов. влади в Пед. Ін-т ім. М. Гоголя.

І. Безбородько

Безбородько Микола († 1922), геолог, чл. ВУАН, проф. мінералогії і петрографії Укр. Ун-ту в Кам'янці, дослідник Укр. кристалічної смуги; розстріляний большевиками.

Безбородько Олександер (1746—99), «світліший кн. Рос. імперії»; вихованець Київ. Академії, член Генерального Суду, 1774 київ. полк., 1775 переїхав до Петербургу, де здобув блискучу кар'єру, спочатку як секретар Катерини II, а пізніше канцлер. Гол. автор Яського миру 1792 між Росією й Туреччиною. Мав великий вплив за царя Павла I, коли добився відновлення Генерального Суду й деяких ін. установ Гетьманщини, скасованих за Катерини II. Співавтор «Краткой Лѣтописи Малыя Россіи» В. Рубана (1777).

О. Безбородько

Безвенглінський Борис (* 1893), археолог і геолог, завідувач Соц.-Іст. Музею в Умані, досліджував із П. Курінним трипільський могильник ранньої залізної доби (поч. 1 тисячоліття до Хр.) в лісі Білогрудівка б. Умані (1925—26).

В. Безкоровайний

Безкоровайний Василь (* 1880), композитор і диригент; організатор Муз. Школи у Тернополі й філії Муз. Ін-ту в Золочеві; з 1944 на еміграції, нині в ЗДА; оркестровка оперети «Наталка Полтавка» для симфонічної оркестри, музика до «Мини Мазайла» Куліша, ряд вокальних та інструментальних творів.

К. Безкровний

Безкровний Кузьма (1876—1937), економіст, гром. і політ. діяч на Кубані; чл. РУП, один із засновників Укр. Кредитового Т-ва в Харкові; за революції — чл. усіх Кубанських Рад і мін. внутр. справ у кабінеті П. Курганського. На еміграції лектор Укр. Госп. Академії та чл. її термінологічної комісії; автор численних статтей, підручників і спогадів, частину яких видав Укр. Наук. Ін-т у Варшаві.

Безособові речення, речення з одним гол. членом речення, що виражений безособовим дієсловом або включає в себе дієслово в явній або нульовій формі. Б. р. використовуються в укр. мові широко і бувають таких типів: а) з безособовим дієсловом типу *днів, нудить*, б) заперечні типу «Нема книжки», в) з безособовим зворотним дієсловом типу «Приємно їдеться», г) прислівникові типу «Надворі тепло», ґ) інфінітивні різних типів, напр., «Не закувати волі», д) т. зв. речення на *-но, -то* типу «Його поранено», е) безособово-пасивні речення типу «Готувалося експедицію». Дійова особа не може бути виражена в типі а, може бути виражена давальним відмінком у типах в, г, ґ, орудним відмінком у типах д, е. На межі Б. р. і особових речень стоять відносно-Б. р., напр., «Кажуть усячину», де дійова особа могла б бути подана в називному відмінку, але не подається з уваги на узагальнений або неозначений характер речення. *Ю. Ш.*

Безпалий Іван († 1718), наказний гетьман (1658), 1658—59 ватажок моск. партії проти Виговського; за Ю. Хмельницького суддя.

Безпалко Володимир (1888—1941), адвокат, культ. і гром.-політ. діяч УНДО на Золочівщині; убитий большевиками в 1941 р.

Й. Безпалко

Безпалко Йосип (* 1881), політ. діяч і публіцист на Буковині, 1906—18 голова бук. соц.-дем. партії, керував її органом «Борба» в Чернівцях (1908—14), 1918 чл. Укр. Нац. Ради Буковини, Укр. Нац. Ради ЗУНР, чл. Трудового Конгресу, 1919—20 мін. праці УНР; пізніше лектор Укр. Госп. Академії в Подебрадах; численні політ. статті, розвідки про нім.-слов. взаємини на поч. 19 в.; 1947 засланий большевиками.

Безпалко Йосип († 1947), псевд. Остап, командир групи УПА «Лисоня», загинув у бою з большевиками.

Безпалова Є., сучасна співачка — ліричне сопрано, артистка київ. і львівської опери; партії «Травіята», «Мадам Батерфляй» та ін.

Безпартійний Бльок Співпраці з Урядом, ББВР (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem), польс. політ. формація, що постала 1927 і діяла з доручення Пілсудського; негативно наставлена до українців; на Волині за списком ББВР у 1930, 1935 і 1938 були обрані посли й сенатори, які не вели укр. самостійницької політики (під проводом П. Певного, з 1935 — С. Тимошенка); з 1938 назву ББВР замінено на „Obóz Zjednoczenia Narodowego" — ОЗОН.

Д. Безперчий

Безперчий Дмитро (1825—1913), маляр, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі, учень К. Брюллова, учитель С. Васильківського й Г. Семірадського; працював у Ніжені й Харкові; жанрові сюжети, портрети, краєвиди.

Безпоповці, див. *Старообрядці.*

Безпритульність, див. *Дитяча безпритульність.*

Безредка Олександер (1870—1940), бактеріолог, укр. походження; закінчив Одеський Ун-т, дістав ступінь д-ра в Паризькому Ун-ті, відтоді асистент, проф. і з 1916 заступник директора Пастерівського Ін-ту в Парижі; автор багатьох

наук. праць, переважно з ділянки вакцинації та імунітету.

Безрейкові шляхи, див. *Шляхи.*

Безручко Марко (1883—1944), військ. діяч, визначний тактик. ген. штабу генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Херсонщини, закінчив Академію Ген. Штабу в Петербурзі (1914), учасник першої світової війни. 1918 начальник оперативного відділу Ген. Штабу Армії УНР, з кін. 1918 шеф штабу корпусу Січових Стрільців. Від січня 1920 командувач 6 Січової стрілецької дивізії, учасник походу на Київ та оборони його; брав участь у завзятих оборонних боях у напрямі Коростеня; особливо відзначився в боях над Вислою (оборона Замостя). Під час серпневої та вересневої офензиви 1920 командував Середньою групою Армії УНР, що в переможних боях дійшла до лінії р. Мурахва. 1920—24 військ. міністер, віцеміністер, чл. Вищої Військ. Ради УНР. 1931—35 гол. Укр. Военно-Іст. Т-ва в Варшаві; написав працю «Укр. Січові Стрільці в службі Батьківщині». *П. Ш.*

М. Безручко

Безсмертний Володимир (1861—1940), архітект; протягом 45 р. губ. і міськ. інженер у Києві, де збудував лікарню, банк, друкарню, багато урядових і приватних будинків.

Безсмертник (Xeranthemum L.), однорічне зілля з твердим, сухим цвітом, що не в'яне, з родини кошичкоцвітих; росте на степах України. Б. однорічний з роду X. і Helichrysum культивуються як декоративні.

Безсонов Микола (1868—1919), чернече ім'я Никон; росіянин, єп. крем'янецький, згодом єп. красноярський, чл. IV Держ. Думи, де обстоював право навчання укр. мовою; під час війни виступав у пресі з гострим засудженням рос. політики в Галичині; 1917 як світська особа повернувся із Сибіру на Україну, був дир. департаменту сер. шкільництва; писав у київ. «Раді»; помер в Одесі.

Безсонов Петро (1828—1908), рос. славіст і фолкльорист реакційно-великодерж. рос. спрямовання, проф. слов. мов у Харкові, видав збірки нар. пісень рос., білор. і болгарських.

Безсонов Сергій, сучасний архітект, мистецтвознавець, д. чл. Академії Архітектури УРСР, з 1945 дир. Ін-ту Історії й Теорії Архітектури цієї Академії; «Архитектура Западной Украины» (1946) та ін.

Безушко Володимир (* 1894), літературознавець і педагог у Галичині; доц. педагогіки в УВУ; автор праць про Шекспіра, Б. Лепкого, Лесю Українку й численних ст. на літ., пед. і гром. теми; тепер на еміґрації в ЗДА.

Бейсуг, р. на Кубанській низині, впадає в Бейсузький лиман до Озівського м., довж. — 225 км, сточище — 6 200 км².

Бейсужок Лівий, притока р. Бейсуг на Кубанській низині, довж. — 153 км.

Бейсузький лиман (VII—19), лиман р. Бейсуг на сх. березі Озівського м. Довж. — 30 км, шир. — 10 км. Відокремлений від моря Ясенською косою.

Бек Марія (* 1908), адвокатка, гром. діячка в ЗДА, ред. укр. журн. «Жіночий Світ» (1933—34), управителька укр. павільйону на світовій виставці 1933 в Чікаґо; перша жінка-радна Дітройту.

М. Бек

Бекас, див. *Баранчик.*

Бекетов Микола (1827—1911), фізико-хемік, 1859—87 проф. Харківського Ун-ту, фундатор Т-ва Грамотности; розвинув як самостійну дисципліну фізичну хемію; автор численних наук. праць.

Бекетов Олексій (1863—1941), архітект, д. чл. Академії Архітектури СССР; багато працював на Україні, зокрема в Харкові: будинки Бібліотеки ім. Короленка, Мед. Т-ва, юридичного й електротехн. ін-тів і кількох банків, перев. в стилі модерн (понад 30 споруд); будував також у Дніпропетровському, Симферополі, в Донбасі.

Беккер Василь (1811—74), лікар і фармаколог, проф. фармакології й загальної терапії в Київ. Ун-ті, пізніше проф. Варшавського Ун-ту.

Беклемішев Володимир (1861—1920), відомий різьбар, родом із Запоріжжя, проф. Академії Мистецтв у Петербурзі; твори: «Християнка перших віків», погруддя Шевченка, проект пам'ятника Шевченкові, преміюваний на конкурсі 1910 р. в Києві.

Беклемішев Г., піяніст і музикознавець, проф. Київ. Консерваторії, у 1930-их рр. видав зб. укр. нар. пісень для фортепіяна.

С. Безсонов

Беладона, песя вишня (Atropa belladonna), многорічна трав'яниста рослина з родини пасльонуватих, до 2 м висоти, росте

на узліссях, в горах і на підгір'ях, дуже отруйна. Ради цінної в медицині атропіни Б. культивують як лікарську рослину. Під назвою «поганого зілля» на Україні Б. колись вживали в чарівництві.

Белей Іван (1856—1921), журналіст і письм. (псевд. Роман Розмарин) у Галичині; 1881—82 разом із І. Франком видавав ж. «Світ», одночасно співробітничав у «Ділі»; 1883—1902 — редаґував газ. «Діло».

І. Белей

Белз (III—5), м. над р. Солокією в Надбузькій улоговині в півн.-зах. Галичині, центр Забузького р-ну Львівської обл. 1931 р. 5 000 меш. Пам'ятки архітектури: бароккова церква, римо-кат. костел 14 в., ренесансова синагога. Вперше згадується 1030 р.; належав до Володимирського князівства, в 1170—1234 столиця *Белзького князівства.* За княжих часів укріплений город, що кілька разів витримував облоги поляків (1352, 1353, 1366), згодом — до 1772 р. центр воєводства. Б. багатий на археологічні пам'ятки: неолітичне селище на Манастирщині, княже городище, цвинтарища та ін. За австр. і поль. влади Б. відомий хасидськими (жиди-консерватори) рабинами-цадиками. В пер-

Белз 1428 р.

шій пол. 1919 бої між укр. і поль. військом. Забузький р-н 1945—51 рр. належав до Польщі. На підставі договору між СССР і Польщею з 15. 2. 1951 перейшов до УССР (480 км²) взамін за частину Дрогобицької обл., що відійшла до Польщі. *С. Б.*

Белза Ігор (* 1904), укр. сов. композитор і музикознавець; симфонія, фортепіянові сонати и ін. твори, квартети, сольоспіви; розвідка «Украинская музыка в годы войны» (1946).

Белзька бриґада, див. *Угнівська бриґада.*

Белзька земля, іст. край, що обіймав гор. Побужжя й сусідню частину Посяння від Грабівця й Городла на півночі до Любачева й Бузька на півдні (див. карту в ЕУ І, стор. 416 і 448). В 1170 р. відокремилася як Белзьке князівство зі складу Володимирського (на Волині) князівства; кн. Всеволод Мстиславич (1170—95) і Олександер Всеволодович (1195—1234), що провадив боротьбу з Данилом; останній, здобувши від Олександра Белзьке князівство, прилучив його (1234) до Галичини разом із Холмським; від кінця 14 в. до 1462 р. Белзьке князівство підлягало мазовецьким князям; 1462—1772 Б. з. становила воєводство в складі Польщі й ділилася на 4 пов.: белзький, бузький, грабовецький і любачівський. Після розборів Польщі півд. частина Б. з. припала Австрії, а півн. увійшла до складу Поль. Королівства і становила півд. частину Холмщини. *С. Б.*

Белзьке князівство, див. *Белзька земля.*

Беліпґ Дмитро (1882—1949), біолог, проф. зоології Київ. Ун-ту, дир. Дніпровської Біологічної Станції, досліджував риб та плянктон Дніпра і Бога; численні праці, м. ін.: «Визначник риб» (1914, разом із акад. Сушкіном), «Дніпро та його багатства».

Беліцер Володимир, сучасний біохемік, чл.-кор. АН УРСР.

Беліч Олександер (* 1876), серб. філолог, проф. Ун-ту в Београді, през. Серб. Академії Наук, д. чл. НТШ та ін. наук. орг-цій.

Белл (Bell of Antermony) Джон (18 в.), шотляндець на рос. службі, подорожував по Україні; опис у кн. „Travels from St-Petersburg in Russia to diverse parts of Asia" (1763); до 1808 р. шість видань, переклади на франц., голл. і нім.

Бельбек, р. в півд.-зах. частині Криму, впадає в Чорне м., довж. — 70 км.

Бельгія, королівство в Зах. Европі, що постало 1830 р.; 30 500 км², 8 640 000 меш., у тому ч. 5 000 українців (на 367 000 чужинців).

Перші зв'язки між Україною й Б. полягали в торг. зносинах Київ. Руси з Фляндрією й ін. провінціями сучасн. Б. (довіз фляндрських сукон та ін.); ці зв'язки були досить жвавими в 16—17 вв., в добу розквіту фляндрського госп-ва й культури: на Україні бували купці й ремісники з Фляндрії й Вальонії, а також ченці (бенедиктини, єзуїти), ґравери створили чимало портретів визначних діячів України, картографи позначали на своїх картах укр. землі, а флямандська преса і преса франц. мовою жваво цікавилися подіями на Україні.

В 19 в., в розвитку пром-сти на Україні беруть участь бельг. підприємці; в 1880—90-их рр. бельг. капіталовкладення на Україні сягали бл. 1 мільярда тодішніх бельг. франків, перев. в гірничій (Донбас, Кривий Ріг), машинобудів. та цементній пром-сті й міському госп-ві (зокрема, кінні залізниці й трамвай в м-ах України, телефонна мережа в Оде-

сі, електрична — в Симферополі та ін.). На поч. 20 в. бельг. капітали на Україні в наслідок кризи зменшилися до 600 000 000 бельг. франків. Численні бельгійці, побувавши в цей час на Україні, викликали зацікавлення Україною серед бельг. інтеліґенції; відомий географ Е. Реклю в «Новій універсальній географії» (1880) присвятив Україні багато місця; бельг. чернечий чин оо. Редемптористів створив укр. вітку.

До першої світової війни в Б. перебувало невелике ч. українців (робітників, студентів), які організували Руську Безсторонню Громаду (Cercle Neutre Ruthène) в Льєжі. В 1919—23 рр. спочатку в Газі, згодом у Брюсселі діяла очолювана проф. А. Яковлевим дипломатична місія УНР з повноваженнями на Б. й Голляндію. В Б. з великим успіхом концертувала Капеля О. Кошиця.

У період між двома світовими війнами в Б. перебувало бл. 300 українців — політеміґрантів, заробітчан і кілька десятків студентів (у Льєжі, Лювені й Ґенті), які мали свої громади; найактивнішим було Т-во кол. Укр. Вояків у Бельгії

1 — Кордони держав. 2 — Границі провінцій. 3 — Столиці держав. 4 — Головні міста провінцій. 5 — Інші місцевості. Скупчення українців підкреслені.

(1934—40, відновлене 1948); завдяки праці укр. політ. еміґрації, зокрема Д. Андрієвського й декого із студентів, а також діяльності оо. Редемптористів, Сестер ЧСВВ, бельг. суспільство інформувалося про події на Україні й укр. нац. та рел. справи й прагнення. Преса Б. публікувала багато матеріялів про Україну, напр., два окремі випуски про укр. культуру, зроблені при літ.-мист. ж. «Ля Нерві» („La Nervie“) в 1928 р.

Під час другої світової війни більшість українців виїхали з Б.; доплив почався 1945 р., коли до Б. переїхало бл. 2 000 українців (перев. жінок), що були на примусових роботах у Зах. Німеччині й стали втікати на зах. при наближенні сов. військ. Зважаючи на загрозу примусової репатріяції до УССР, для охорони укр. інтересів і матеріяльної допомоги на терені Б. 1945 постав Укр. Допомоговий Комітет (УДК) в Бельгії з осідком у Брюсселі (перший гол. М. Граб). 1947 р. число українців у Б. збільшилося до 10 000 у зв'язку з приїздом українців на дворічну контрактову працю з ДП-таборів Німеччини. Після закінчення контракту в 1949 частина повернулася до Німеччини, ін. виїхали до ЗДА й Канади; 1955 р. в Б. живе бл. 5 000 українців, в тому ч. бл. 1 500 українок, які прибули туди під кін. війни й вийшли заміж за бельгійців. З 4 000 українців, охоплених мережею укр. гром. орг-цій, припадає 71% на осіб у віці 19—60 рр., 1 % — на старших і 18% — на молодших. На розвиток укр. сусп. життя неґативно впливає брак жіноцтва: на 100 чоловіків у віці 19—60 рр. припадає 39 жінок, а на 100 неодружених українців — ледве 2 українки. Більшість працює в шахтах, де важка праця, але задовільні заробітки; в 1948—49 в Б. було понад 200 осіб з укр. інтеліґенції, з них понад 50 з високою освітою.

Українці зосереджені перев. у вугільному р-ні сер. Б., зокрема в провінціях Ено (Hainaut), Лімбурґ (Limburg), Льєж (Liège); крім того — в Брюсселі і Лювені (Louvain).

Діяльність укр. еміґрації в Б. особливо жвавою була в 1947—49 рр., коли УДК мав 26 філій і 3 станиці; відновили діяльність довоєнні орг-ції — Т-во кол. Укр. Вояків у Льєжі і Нац. Союз Укр. Студентів (НаСУС); завдяки допомозі Апостольської Столиці й архиєпископа Івана Бучка постав Укр. Студентський Дім у Лювені; створені були Укр. Наук.-Осв. Т-во (УНОТ 1947), студентське т-во «Обнова», Комітет Допомоги Укр. Студентам у Бельгії (КоДУС) у Лювені, Спілка Укр. Молоді (СУМ) з 21 осередком, Союз Укр. Робітників у Б. (СУРБ); як секції при УДК діяли Жін. Об'єднання і Гурток Пласту. У 1948 відбувся перший конґрес українців у Бельгії, на якому створено Головну Раду Укр. Гром. Орг-цій у Б. До неї увійшов і створений в кін. 1949 Союз Українців у Бельгії (СУБ) з осідком у Брюсселі, згодом у Льєжі (має кілька філій); з кін. 1949 працює Центр. Госп.-Кооп. Об'єднання Укр. Еміґрації в Б. «Дніпро». Однак із 1949 гром. життя поступово слабне переважно через виїзд за океан чималої частини укр. повоєнних еміґрантів, а також у наслідок політ. поділу громадянства.

Укр. Гр.-Кат. Церква в Б. становить з 1947 окремий Ген. Вікаріят Апостоль-

ської Візитатури для українців гр.-католиків — о. Маврикій Ван де Мале, пізніше о. митрат Яків Перідон; душпастирську працю провадять 5 укр. свящ. і 6 редемптористів сх. обряду. Духовним життям правос. українців опікується Укр. Автокефальна Правос. Церква, очолена 1948—50 архиєп. Михайлом Хорошим, пізніше митрофорним протоієреєм о. Іваном Бачинським.

Укр. діти в Б. мають т. зв. четвергові школи під наглядом УНОТ; позашкільна культ.-осв. праця провадиться при філіях гром. т-в. З 1945 в Брюсселі виходить часопис *«Вісті»* — орган УДК і кат. рел. журн. *«Голос Христа Чоловіколюбця»*; 1947—48 у Брюсселі виходив місячник «Тризуб», орган нац. держ. думки; в 1948—49 при УНОТ діяло Пресове Бюро (Лювен). Видавничу діяльність проявили: Укр. Відділ Альфонсіянської Бібліотеки в Лювені, Укр. В-во К. Мулькевича, Укр. Кат. Пресова Служба під керівництвом о. Б. Куриласа. В повоєнні роки постійну активну участь у гром. житті українців у Бельгії, крім названих вище, виявили: С. Божик, З. Витязь, І. Витязь, о. М. Германюк, М. Граб, М. Демчук, М. Дзьоба, В. Жовнір, о. І. Кіт, А. Кішка, О. Коваль, І. Левко, В. Макар, В. Мокловичч, К. Мулькевич, В. Огаренко, В. Попович, Я. Пришляк, Д. Стацюк, о. Г. Фуканчик. *С. Божик*

Бельке (Bielke) Ґустав (1618—61), швед. дипломат, 1655—56 очолював посольство до Москви. Під час переговорів, згідно з інструкцією короля Карла X Ґустава, не визнавав козаків за підданих царя, вважаючи Україну за окрему державу; Швеція відмовилася визнати включення укр. земель до царського титулу, що стало однією з причин оголошення Москвою війни Швеції 1656.

Бем М., солістка Київ. Держ. Театру Опери і Балету, нар. артистка УССР.

Бем-Ермолі (Böhm-Ermolli) Едвард (1856—1941), австро-угор. фельдмаршал, 1918 р. командувач під час окупації України.

Бемко Володимир (* 1889), гром і освітній діяч на Бережанщині (Галичина) в 1920—30-их рр., активний чл. УНДО, організатор «Рідної Школи», адвокат, оборонець у політ. процесах.

Бен Степан (Бендюженко) (* 1900), поет, чл. орг-ції «Плуг», на поч. 1930-их рр. репресований, після заслання знову примусово висланий до Сибіру: зб. віршів «Солодкий світ».

Бендери (Тягиня, рум. Tighina, VII—10), м. в Басарабії на правому березі Дністра; р. ц. Молдавської ССР, пристань на Дністрі й зал. вузол. 30 000 мешк. (1941 р.) — молдавани, жиди й українці. Харч. про-сть і шовківництво. В минулому важливий стратегічний пункт при переправі через Дністер. Кріпость Б. заложена ґенуезцями в 14 в.; згодом Б. перейшли до Молдавії, в 16 в. до Туреччини, 1812 до Росії (пов. торг. м. й фортеця), 1918 до Румунії, в 1940 до СССР. Б. відомі з коз. походів 16 в. і з рос.-тур. воєн в 18—19 вв.; б. Б. у с. Варниці помер І. Мазепа (1709). В березні 1919 з дозволу Антанти тут переправився через Дністер *Запор. корпус* і частини півд.-сх. групи Армії УНР, щоб через Румунію й Галичину перейти на Волинь. Б. зазнали великих руйнацій в 1941 і 1944 р. В пов. 1941 р. українців 9%, румун 60%, росіян 9%, ґаґаузів 18%.

Бендерська конституція, проголошена 5. 4. 1710 (ст. ст.) з приводу вибору (в Бендерах) ген. писаря Пилипа Орлика на гетьмана. В ній були спеціяльні статті на користь запорожців у зв'язку з їх переважним числом на еміґрації і статті, які обмежували владу гетьмана й встановлювали своєрідний коз. парламент, подібний до поширеної старшинської ради, що збиралася тричі на рік. До неї мали входити не тільки ген. старшина і полковники, але також «з каждого полку по единой значной и заслуженной особі». Конституція мала передумовою повну незалежність України від Польщі і Москви; кордон з Польщею визначався по лінії Случі, як за Б. Хмельницького. Швед. король Карл XII як «протектор України» затвердив Б. к.

Бенедикт, ім'я 15 пап; найбільше з них заслужені перед Укр. Кат. Церквою і народом: Б. XIII. апробував Замойський собор 1720 р. Б. XIV (1740—58), реорганізатор чернецтва, захисник обряду й прав Укр. Кат. Церкви, виступив з окремим листом в оборону укр. народу від соціяльного гноблення поль. маґнатами (1744), передбачаючи виступи гайдамаків. Б. XV (1914—22), прихильник укр. самостійности, прийняв укр. місію на чолі з графом Тишкевичем (1919—20) і вислав окремого візитатора (о. І. Дженокі) на Україну для вивчення обставин і організації допомоги.

Бенедиктини, орден латинських ченців, заснований св. Бенедиктом (480—543) з Нурсії в Італії. З 7 в. вони становлять більшість латинського чернецтва. З 13 в. їх значення підупало з постанням жебрущих чинів (Домініканці, Францісканці). Від 1893 Б. сполучені в одну федерацію. На укр. землі Б. прийшли через Польщу, але не відіграли помітної ролі. В 13 в. згадується їх манастир у Києві. Тепер існують Б. сх. обряду (гол. в Бельгії, Шевтонь), засновані старанням митр. А. Шептицького (1922—24), що готуються до місії в Сх. Европі й на Україні зокрема.

Бенеш Едвард (1884—1948), чес. полі-

тик, мін. закордонних справ (1918—35) і президент (1935—48) Чехо-Словаччини. На мировій конференції 1919 домігся приєднання Закарпаття, якому надавав великого значення як «мостові ЧСР» до Румунії й СССР; творець Малої Антанти. Б. вів політику орієнтації на СССР, а у внутр. закарп. взаєминах був прихильником русофільської течії.

Бензенгр Василь (1815—93), один із перших українців-антропологів, родом із Київщини; по закінченні московської Медично-Хірургічної Академії військ. лікар, активний чл. антропологічного т-ва в Москві, автор понад 50 наук. праць з антропології, гігієни та фармакології.

Бен Метір (Ben Métir), укр. будів. колонія в Тунісі, заснована 1947 з прибуттям туди українців із Австрії й Німеччини (понад 300 осіб); під керівництвом інж. В. Петрачека збудовано селище і греблю; після закінчення гол. праці чл. колонії виїхали за океан в 1949—51 рр.

Бен Метір — гребля, збудована українцями

Беннедік (Bennedich) Карл (1880—1939), швед. історик, ред. і автор більшої частини праці «Карл XII на полі бою» (I—IV, 1918—19), де глибоко й об'єктивно дослідив на тлі політ. подій Сх. Европи відносини Карла XII з Мазепою.

Бенцалева Олена (* 1901), опереткова і драматична акторка гал. театрів; ролі в «Гуцулка Ксеня» Барвінча, «Фраскіта» Легара, «За двома зайцями» Старицького, «Молода кров» Винниченка.

О. Бенцалева

Бенцаль Іванна, уроджена Білик (* 1901), укр. гром. діячка в ЗДА, довголітній чл. Гол. Управи Союзу Українок Америки, гол. Жін. Секції при *ЗУАДК*.

Бенцаль Микола (1891—1938), актор, організатор і режисер гал. театрів «Незалежний Театр» у Львові, Театр ім. Тобілевича та ін.; видатні ролі: Іван в «Суєті» Тобілевича, Хома в «Ой не ходи, Грицю» Старицького, Дорошенко в «Гетьман Дорошенко» Старицької-Черняхівської.

М. Бенцаль

Бень Василь († 1941), пед. діяч у Львові, співр. «Шляху Виховання й Навчання» та «Методики й Шкільної Практики»; закатований большевиками.

Беоґрад, м. при впадінні р. Сави до Дунаю, столиця Сербії, з 1918 — Юґославії; 388 000 меш. (1948); у 1920—30-их рр. укр. колонія з «Просвітою» й Укр. Громадою.

Берґоміт (V—6), с. на р. Серет на буковинському схилі Карпат, Вижницького р. Чернівецької обл. Деревообробна пром-сть.

Берґ Лев (1876—1950), визначний рос. географ, іхтіолог і зоолог, проф. Петербурзького Ун-ту, д. чл. Академії Наук СССР, із походження басарабець; понад 600 праць; у «Природа СССР» (1937), «Географические зоны СССР» (1947—54) багато уваги присвячено й укр. землям; автор цінних праць про Басарабію: «Бессарабия. Страна—люди—хозяйство» (1918) і «Население Бессарабии, этнографический состав и численность» (1923).

Берґамот (Citrus bergamia), цитрусове вссзелене дерево 3—5 м висоти з родини рутових; етеровий олій з квітів, плодів і молодого листя вживається в парфумерії. Від 19 в. культивується на чорноморському узбережжі.

Берда, р., що перетинає Приозівську височину й Приозівську низину і впадає до Озівського м., довж. — 85 км.

Бердичів (IV—9), м. обл. підпорядкування на р. Гнилоп'яті (притока Тетерева) в півн.-зах. частині Придніпровської височини; р. ц. Житомирської обл. Зал. вузол, 66 000 меш. (1939). Б. згадується

K — роб. оселя Комнезамівка (кол. Корнилівка). N — Низгірці. 1 — шкіряний завод. 3 — цукроварня

вже 1320. 1627 тут закладено манастир-фортецю кармелітів, у підземній крипті якого Мазепа тримав в ув'язненні Палія. У першій пол. 19 в. Б. був одним із най-

більших м. України (понад 50 000 мешк.) і осередком гуртової й ярмаркової торгівлі (збіжжя, худоба) та дрібної пром-сти (ґалянтерія, взуття). У зв'язку з занепадом ярмаркової торгівлі й будовою залізниць Б. не розвивався (56 000 мешк. у 1897). На поч. 20 в. знову почав зростати (перед війною 1914 бл. 100 000 мешк.). Населення було переважно жидівське (55% у 1926); Б. був одним із осередків секти хасидів. У січні 1918 перші великі бої німців з большевиками, в лютому 1918 важкі бої 2 куреня окремого Запор. загону й Запор. гарматного дивізіону з больш. 7 армією; у березні 1919 бої корпусу Січових Стрільців із большевиками за опанування зал. вузла. За сов. часу коштом торгівлі почала розвиватися пром-сть: харчова, зокрема цукрозарство, машинобудівельна для с.-г., цукрової й харчової пром-сти, шкіряна та взуттєва. Педагогічний ін-т, машинобудів. технікум, театр, іст. музей і культ.-іст. заповідник на базі кол. манастиря. *Р. М.*

Бердичівський завод легкого машинобудування «Проґрес», завод, що виробляє устаткування для різних галузей харч. пром-сти України; особливе значення має випуск машин для цукроварень (ч. постійних робітників — бл. 850).

Бердо-Городище (V—6), найбільше підвищення (до 516 м) Покутсько-Басарабської височини і цілої сх.-евр. рівнини між Карпатами й Уралом; лежить на півн. від Чернівців.

Бердулян, кохітник, бердулець, рододендрон (Rhododendron), кущ із родини вересуватих, бл. 400 видів, кілька на Україні в Карпатах: Б. волохатий (Rh. hirsutum L.) — кущ до 1 м висоти, з волохатими листками й рожевим цвітом; Б. іржавий (Rh. ferrugineum L.) — із іржаво-рудим листям зі споду й буряково-червоним цвітом; Rh. Myrtifolium (Rh. Kotschyi). Із Б. тісно споріднена азалія понтійська або Б. жовтий (Azalea pontica L. або Rh. Flavum don.) — отруйний кущ із ланцетуватими листками і золотисто-жовтим пахучим цвітом. Б. росте островами на Поліссі Волинському; б. Томашгорода є заповідник азалії (див. ЕУ І, мал. 73). Б. часто плекають на городах під назвами рододендрон і альпійська рожа; городні схрещення цвітуть різними барвами.

Бердяїв Сергій (1860—1914), журналіст, співр. укр. і рос. часописів; поезії з народницькими мотивами друкував у львівській «Зорі», «Буковині» й київ. «Раді».

Бердянська коса (VII—17), піщана коса на півн. березі Озівського м. Довжина — 20 км.

Бердянське, давня назва м. *Осипенко*.

Бердянсько-Маріюпільська височина, див. *Приозівська височина*.

Берегово (угор. Beregszász V—2), м. і р. ц. Закарп. обл., в Надтисянській низовині б. підніжжя острівних вулканічних гір. 19 000 мешк. (1930 р.), з них 3 000 українців, решта угорці й жиди. Засноване в 11 в. саксонськими колоністами, лежить на угор. етногр. території (українці становили до війни в Берегівському пов. бл. 10%). За чехо-словацької влади осередок укр. культ. життя на півд. Закарпатті (укр. гімназія). Добування будів. матеріялів, мебльовий комбінат, виноробний завод. В р-ні виноградництво, в останні рр. культивують цитрусові, чай і насадження евкаліптів. В околицях Б. досліджені неолітичне селище, палеолітична стоянка на Малій Горі; там же дві староугор. могили 10 в.

Бережани (IV—5), м. в долині Золотої Липи на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл. 12 000 мешк. (1931). Невелика будівельна пром-сть (цегельні, вапнярка). Визначне торг. (вірменська колонія)

Бережани — замок

і оборонне м. поч. 16 в. У другій пол. 19 в. місц. культ. осередок; укр. гімназія. За Австрії й Польщі осідок окружного суду. Руїни замку, збудованого Сінявським 1554; поблизу гора *Лисоня*, відома боями Січових Стрільців 1915—16.

Бережанин Іван, див. *Фоґорашій* Іван.

Бережанська гімназія, заснована 1789 р. з нім. мовою викладання, з 1874 — польс., з 1905 укр. паралельні кляси. Б. г. відіграла помітну ролю в нац. відродженні Галичини, згуртувавши видатних педагогів (К. Лучаківський, О. Барвінський, Ю. Насальський, Б. Лепкий, С. Томашівський, І. Зілинський, А. і М. Крушельницькі та ін.) і випустивши в світ багато визначних укр. діячів. Жваву діяльність проявляв у Б. г. таємний учнівський гурток «Молода Україна», заснований З. Кузелею 1900 р.

Бережанська (3) бриґада УГА, постала при реорганізації УГА в 1919 з групи «Наварія»; у складі 2 корпусу УГА облягала Львів із півд.; із 7 бриґадою прорив польс. фронту під Чортковом 8. 6. 1919, битва під Бережанами 18—22. 6. 1919, опісля на рос. фронті під Проскуровом,

Старокостянтиновом, Коростенем; командували А. *Вольф*, С. *Шухевич*.

Бережанський Петро (17 в.), укр. співак, 1652 переселився з групою укр. співаків у Москву; був царським співаком і переписувачем, 1655 р. заарештований за спробу втечі з Москви.

Бережков Михайло (1850—1935), проф. Ніженського Іст.-Філол. Ін-ту, дослідник історії Ніжена; «А. Шафонский и его труд: Топографическое описание Черниговского наместничества» (1911).

Т. Бережницький

Бережницький Богдан (* 1886), нар. у Галичині, віольончеліст «Фольксопери» у Відні, чл. квартету Г. Ґоттесмана; у 20-их рр. концертова подорож із В. Барвінським по УССР.

Бережницький Теофіл (1836—95), суддя, гром. діяч, посол до гал. сойму і чл. Крайового Виділу, один із засновників «Дністра».

Береза (Betula), листяне дерево з родини березуватих, відмінне білою корою, невибагливе на ґрунт і клімат, росте скрізь по гаях і лісах. На Україні є два гол. види: Б. біла, або бородавчаста (B. alba L. або B. verrucosa Ehrh.), до 25—28 м висоти, росте окремо і всуміш з іншими породами; і Б. пухнаста, або болотяна

Березовий гай — вигляд взимку

(B. pubescens Ehrh.), нижча, росте на болотах і вогких місцях. Обидва види дуже звичайні на Поліссі, півн. Лісостепу і в нижчій смузі Карпат. Біла еластична деревина дає добре паливо і столярський матеріял, пруття вживають на віники, кору — на гарбування юхти і видобуток дьогтю; березове вугілля використовується для виготовлення чорного пороху, фільтрів, у малярстві; березовий сік п'ють на весні як квас; напар із сухого листя і свіжий сік вживають у нар. медицині проти шлункових хвороб і ревматизму. На півдні України на пісках пониззя Дніпра і Бога виступає як ендемічна Б. дніпровська (B. borystenica Klok.). Кущова Б. низька (B. humilis) (50—150 см вис.) росте на болотах Полісся, на Опіллі й на високогір'ях Карпат. *Б. Л.*

Береза Василь (1754—1835), маляр з Бережанщини, вчився у Римі: жанрові та рел. образки й портрети.

Береза Картузька (I—5), м. над Ясьолдою на півн.-зах. Поліссі; р. ц. Берестейської обл. Білоруської ССР. Б. К. лежить на укр.-білор. етногр. пограниччі. 4 500 меш. (1931). В 1934—39 рр. в Б. К. містився відомий знущаннями над в'язнями поль. концентраційний табір, де тримали сотні укр. патріотів, зокрема чл. ОУН. Табір був під безпосереднім наглядом *Бернацького* Костека; два жорстокі коменданти табору були послідовно Б. Ґрефнер і Й. Камаля, якого згодом в нім. таборі убили власні земляки.

Березанський лиман (VII—12), на півн. березі Чорного м. Довж. — 26 км, шир. — пересічно 2 км. У Б. л. впадає р. Березань (довж. — 64 км), що влітку висихає.

Березань (VII—12), о. проти лиману Дніпра й Бога, де була найдавніша на півд. Україні грецька (йонська) оселя (поч. 7—5 в. до Хр.; досліди Е. Штерна, М. Болтенка та Г. Скадовського). Раннє слов. селище відкрив тут М. Болтенко (1946).

Березань (III—12), с., кол. м-ко, на лівобережній Київщині; р. ц. Київ. області.

Берездів (III—8), м-ко на р. Корчик (притока Случі) на півд.-сх. Волині; р. ц. Хмельницької обл.

Берездівці (IV—5), кол. м-ко, нині с. на півд.-зах. Опіллі, Ходорівського р-ну Дрогобицької обл.

Березинський Олександер, сов. діяч в УССР, родом з Галичини, гол. редактор в-ва «*Рух*» у Харкові, згодом ред. «Укр. Рад. Енциклопедії»; засланий в 1930-их рр.

Березинський Юрій (1912—32), бойовик УВО, виконавець атентату на поль. комісара поліції Е. Чеховського; загинув у бойовій акції в Городку Ягайлонськім.

Березів (Brzozów) (IV—3), пов. м. в півд.-сх. Польщі на підгір'ї Низького Бескиду. 1939 в Березівському пов. було 13 000 українців (15% усього населення), в тому числі 6 000 в сх. частині над Сяном на укр. етногр. території, 7 000 — на етногр. островах. 1945 укр. населення вивезене.

Березівка (VI—11), с. м. т. на р. Тилигул; р. ц. Одеської обл. 10 000 меш. (1932).

Березівка (IV—17), с. м. т. Харківського р., 15 км від Харкова; більшість населення працює в Харкові.

«Березіль», модерний укр. театр, заснований 1922 в Києві мист. об'єднанням

«Березіль» як експериментальна студія під керівництвом режисера Леся *Курбаса;* визнаний за держ. театр, «Б.» до 1926 працював у Києві, з 1926 — в Харкові. Б. мав за мету синтетично об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декоративне мистецтво в один ритм, в одну театральну мову, виходячи з засади, що театр не відтворює, а формує життя. Звідси застосування формальних засобів експресіоністичного театру, при внутр. відмінності від нього (гасло «активного, думаючого театру»), в поставі п'єс Ґ. Кайзера, Е. Толлера, А. Сінклера. Нові принципи експериментальної організації спектакля були покладені в основу праці над п'єсами світового і укр. репертуару, старими й новими: «Макбет» Шекспіра, «Змова Фієско в Ґенуї» Шіллера, «Король бавиться» Гюґо, «Жакерія» Меріме, «Золоте черево» Кроммелінка, «Мікадо» Салівена й ін.; «Хазяїн» і «Сава Чалий» Тобілевича, «За двома зайцями» Старицького, модерні ревії: «Шпана» Ярошенка, «Алло на хвилі» Вишні, Йогансена й Хвильового, «Чотири Чемберлени» Буревія, «Пролог» С. Бондарчука та Курбаса і багато ін.; особливим успіхом відзначалися постави п'єс М. Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Ґраса». «Б.» об'єднав чимало визначних акторів, серед них: М. Крушельницький, Й. Гірняк, Н. Ужвій, А. Бучма, І. Мар'яненко, В. Чистякова, Н. Титаренко, С. Шагайда, Л. Сердюк, Д. Антонович, Г. Бабіївна, О. Добровольська, О. Долінін і ін.; режисерську працю провадили, крім Курбаса, Я. Бортник, Ф. Лопатинський, Б. Тягно, В. Скляренко, Б. Балабан та ін. «Б.» з його виразною нац. і мист. позицією став об'єктом тривалої больш. критики, що обвинувачувала театр у націоналізмі й боротьбі з партійною лінією в театрі. В кін. 1933, після арешту Курбаса, «Б.», як театр, ворожий больш. ідеології й політиці, був переформований і перетворений на Театр ім. Шевченка, що працює (під проводом М. Крушельницького) в дусі офіційного «соц. реалізму» (див. ЕУ I, мал. 656—61, 663).

Література: Курбас Л. Шляхи Березіля. Вапліте. Х. 1927; Рулін П. Укр. драматичний театр за 15 рр. жовтня. Життя й Революція. 1932. Хмурий В., Дивнич Ю., Блакитний Є. В масках епохи. 1948; Hirniak Y. Birth and Death of the Modern Ukrainian Theater. Soviet Theaters 1917—41. A Collection of Articles. Нью-Йорк 1954.

Й. Гірняк

Березна (II—12), с. м. т. і р. ц. Чернігівської обл., на схід від Чернігова. 11 000 меш. (1932). До першої світової війни осередок шевського кустарного промислу (бл. 1 000 шевців), цегельня. Вперше згадується в пол. 12 в.

Березне (III—7), м-ко над р. Случ на Волинському Поліссі; р. ц. Рівенської обл. 1931 р. — 5 500 меш.

Березнювате (VI—13), с. на р. Висунь (притока Інгульця); р. ц. Миколаївської обл.

Березовиця, с. б. Тернополя на гал. Поділлі; цукроварня, заснована 1938 як акційна спілка; акціонерами були на 40% укр. селяни, організовані Т-вом «Сіль. Господар» у Львові.

Березовський Амвросій (* 1875), гром. і пед. діяч у Галичині, довголітній учитель і дир. єдиної укр. торг. школи Т-ва «Просвіта» у Львові, провадив освідомну працю серед львівського міщанства; гол. Орг-ції Українців м. Львова, діяч Трудової Партії, згодом УНДО; засланий большевиками 1941 р.

Березовський Кость Арпад (1914—41?), чл. ОУН, засуджений поль. судом, звільнений 1939 під час розвалу Польщі; під сов. окупацією організував протибольш. резистанс, за що засуджений на смерть.

Березовський Максим (1745—77), видатний композитор, один із творців укр. хорового стилю в духовній музиці. Нар. у Глухові, учився в Київ. Академії, співав у придворній хоровій капелі в Петербурзі, з 1764 в Італії учився в Больоньї у муз. теоретика Джамбатіста Мартіні, 1771 був обраний чл. Больонської Філармонічної Академії. 1774 повернувся до Петербурґу, де в наслідок інтриґ і важких обставин покінчив життя самогубством. Написав опери «Демофонт» для театру в Ліворно та «Іфіґенія» і ряд духовних творів: духовний концерт «Не отвержи мене», «Вірую», «Отче наш» та ін., внутр. побудова яких пов'язана із укр. нар. піснею й традицією київ. церк. співів. *В. В.*

Березький комітат (Bereg), кол. комітат в Угорщині на території сер. Закарпаття; 1910 р. мав 3 800 км² і 237 000 меш., з них 101 000 українців; 1918 частина Б. к. залишилася в Угорщині, а більша, півн. — припала Чехо-Словаччині; кол. центр — *Берегів.*

Берека (Sorbus torminalis Crantz), дерево 15—20 м висоти з родини трояндуватих; росте зрідка в лісах Поділля, Криму й Кавказу; дає добрий столярський матеріял.

Берека, права притока Дінця, до якого впадає вище Ізюма. довж. — 90 км.

Берендеї, берендичі, берендії, кочові племена тюркського походження (або іранського — питання не цілком з'ясоване); поряд із торками й ін. племенами згадуються в староукр. літописах під назвою «чорних клобуків»; з кін. 11 в. Б. за згодою укр. князів осіли на Київщині (переважно в Пороссі) з обов'язком брати участь у походах; після тат. навали асимілювалися.

Беренштам Вільям (1839—1904), педагог і гром. діяч, чл. київ. «Громади»,

співр. «Киевского Телеграфа», «Киевской Старины», в якій умістив працю про Шевченка, спогади про Костомарова й ін.

В. Беренштам

Беренштам-Кістяківська Марія, дружина Богдана Кістяківського, укр. гром. і політ. діячка 1880—90-их рр. у Києві й Петербурзі; провадила нац.-осв. працю серед селян; співр. ж. «Киевская Старина», залишила спогади.

Берест (Ulmus campestris L., U. glabra Mill.), дерево з родини ільмових, з характеристичним крилатим насінням, до 30 м висоти. Росте по низинних лісах Півд. і Сер. Европи, поширений на Україні. Деревина Б. тривка, еластична, жовтаво-брунатного кольору, вживається у возівництві, токарстві, для вироблення муз. інструментів, фанери тощо. Б. насаджується часто в парках.

Берестейська земля, територія між Бугом, Прип'яттю, Ясьолдою та Нарвою, гол. міста: Берестя, Кобрин і Кам'янець; 1087—1157 належала до Турово-Пинського, згодом до Волинського князівства; після 1320 Берестейщина відійшла до Литви, 1569—1795 — Берестейсько-Литовське воєводство (див. ЕУ І, карти, стор. 416, 448).

Берестейська область, обл. у межах Білоруської ССР з містами *Берестя* і *Пинське*, 32 000 км²; півд.-зах. і півд. частини Б. о. входять до складу укр. етногр. території (понад 20 000 км²).

Берестейська унія, церк.-іст. подія (1596) і, на її основі, порозуміння між укр.-білор. Правос. Церквою та Римським Престолом: визнання Римського Папи головою Церкви з усіма висновками цього визнання в справах віри, моралі та церк. адміністрації (за визначенням флорентійського собору 1439), із збереженням, в рамках Київ. митрополії, адміністративної, обрядової, дисциплінарної і взагалі церк.-культ. автономії. Тур. неволя константинопільського патріярхату (1453), ускладнені справи укр. Правос. Церкви, розхитання її внутр. дисципліни, створення моск. патріярхату (1589), що зазіхав на ввесь евр. схід, протестантські впливи та польонізація укр. вищих верств спричинили в укр. церкві в 2 пол. 16 в. глибоку кризу. На єпископських з'їздах 1590—94 рр. зформулювався плян приступити до зв'язку з Римом. Крім церк.-рел. користи, ініціятори вбачали в унії порятунок укр. вищих верств від поль. латинства й зрівняння укр. церкви та її духовенства з латинським духовним станом у поль.-лит. державі; з міркувань корисности для своєї політ. і церк. акції, цю справу підтримували й провідні поль. кола. Над об'єднанням працювали П. Скарга, В. Гербест, єзуїти А. Поссевіно, П. Аркудій, Б. Мацейовський, укр. єпископат, зокрема Іпатій Потій, еп. володимирський, що намагався схилити до цієї справи Костянтина Острозького. Але Острозький за вихідну базу дискусії взяв співучасть Візантії і Москви, що означало відсунення справи, і тому ініціятори вирішили діяти самостійно. 22. 6. 1595 всі 9 ієрархів підписали листа до папи Климента VIII, заявляючи про готовість вести переговори про церк. з'єднання й уповноважуючи еп. К. Терлецького та І. Потія діяти в Римі. У вересні Потій і Терлецький виїхали до Риму, де, після довгих переговорів, 23. 12. 1595 перед Римською Курією склалиісповідання віри. Папською буллою „Magnus Dominus" (23. 12) було проголошене з'єднання. В січні-лютому 1596 встановлено церк. права і привілеї. Рим ґарантував їх буллою „Decet Romanum Pontificem" (23. 2. 1596) і вжив відповідних заходів перед поль. урядом щодо здійснення цивільних пунктів цього порозуміння (сенаторство для еп., пільги для духовенства й церков, церковні добра тощо). Після повернення Потія й Терлецького з Риму 16—20 жовтня 1596 був скликаний собор у Бересті. Собор розбився на дві групи — за і проти з'єднання з Римом, себто одночасно відбулися два окремі собори. Головою опозиції був К. Острозький, що схилив на свій бік еп. львівського і перемиського Г. Балабана та З. Копистенського з великою частиною духовенства і шляхти. З боку православних брали участь у соборі представники сх. патріярхів — константинопільського і олександрійського. За з'єднання з Римом став митр. і 5 еп. з ігуменами, архимандритами та частиною духовенства і шляхти. Обидві групи одна одну засудили, вилляли й ухвалили відповідні рішення. Собор прихильників унії, де була більшість ієрархів, затвердив з'єднання й повідомив про це пастирським листом нарід. Відповідний універсал видав і король Жигмонт III, прихильник цієї акції. В соборі взяли участь як представники Ап. Престолу еп. латинського обряду львівський, луцький та холмський і кілька сенаторів з боку уряду і короля. Кінцеве слово (20. 10) виголосив П. Скарга.

Берестейська унія і опозиція проти неї розщепили укр. церкву та нарід і викликали довготривалу завзяту внутр. боротьбу. Розлам поглибився висвяченням нових правос. еп. (1620) і поставленням церк. справи як одної з головних у політ.-соц. боротьбі козаччини з Польщею та в

переговорах із Москвою (1654). Унія пізніше поширилася на єпархії ужгородську (1646), перемиську (1692), львівську (1700) та луцьку (1702). У 18 в. уніфікаційний процес на користь католицизму охопив Правобережжя, Галичину й Карп. Україну. Разом із моск. окупацією цих теренів на них силоміць винищено укр. католицизм: за Катерини II (Правобережжя, Волинь), Миколи I (1839, рештки цих територій), Олександра II (1875, Холмщина). Об'єднана з Римом, Гр.-Кат. Церква в Галицькій і Карп. Україні, збережена в межах Австро-Угор. імперії (1772—1918), була знищена в 1945—1950 совєтською владою за некомпетентними вирішеннями з'їздів у Львові, Мукачеві, Пряшеві. Тепер за берестейською формулою живе лише укр. еміґраційна Кат. Церква.

Джерела і література: див. ЕУ I, стор. 621—22, а також Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia, I—II. Рим 1953—54.

А. Г. Великий

Берестейський мир, був укладений 9. 2. 1918 між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Коли після перевороту в Петербурзі рос. больш. уряд став провадити переговори про замирення на сх. фронті, Укр. Центр. Рада 19. 11. 1917 теж почала переговори, бо на її території проходили австр.-нім. і рум. фронти. В резолюціях з 22, 24 і 26. 12. 1917 Центр. Рада виявила своє ставлення до миру з почвірним союзом, а 28. 12. 1917 підписано угоду про перемир'я на фронті. Больш. делеґація, очолена Л. Троцьким, 22. 12 почала мирові переговори в Бересті Литовському. 1. 1. 1918 до Берестя прибула укр. делеґація, очолена В. Голубовичем, у складі М. Полоза, О. Севрюка, М. Левитського та М. Любинського. 12. 1. 1918, після відповідної заяви Л. Троцького, граф О. Чернін як представник почвірного союзу визнав укр. делеґацію за незалежне представництво УНР. Справу Галичини, Буковини і Закарп. України, що її укр. делеґація хотіла включити в заг. мировий договір, Чернін і граф Чакі, представники Австро-Угорщини, відмовилися дискутувати як внутр. справу монархії. Холмщину й Підляшшя визнали за землі, що мали входити до складу УНР. Після 20. 1. 1918 делеґація повернулася до Києва; тим часом 22. 1. 1918 р. IV Універсалом проголошено повну незалежність УНР. Українська делеґація, повернувшись до Берестя, була очолена О. Севрюком. 1. 2. 1918 на пленарне засідання з'явилися й представники створеного большевиками в Харкові «сов. укр. уряду» Є. Медведєв і В. Шахрай. На декларації Медведєва й Троцького з укр. боку відповів М. Любинський. Чернін від імени почвірного союзу зробив заяву про визнання УНР як незалежної й суверенної держави. 9. 2. (н. ст.) 1918 р. в Бересті Литовському був укладений договір між УНР і почвірним союзом у складі Австро-Угорщини, Болгарії, Німеччини й Туреччини. З укр. боку договір підписали Олександер Севрюк, гол. укр. делеґації, Микола Любинський та Микола Левитський. З боку Німеччини — ген. М. Ф. Гофман як представник нім. командування й Р. фон Кюльман, Австро-Угорщини — граф. О. Чернін, Болгарії — В. Родославов, А. Тошев, І. Стояновіч, Т. Анастасов, полк. П. Ґанчев, Туреччини — Талат Паша, Ібрагім Ґаккі Паша, Ахмет Нессім Бей, Ахмет Іццет Паша. Почвірний союз визнав Укр. Нар. Респ. за самостійну державу з зах. кордоном, що був між Австро-Угорщиною й Росією 1914 р.; на північ кордони УНР ішли від Тарногороду по лінії Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радзин—Межиріччя—Мельник—Кам'янець Литовський—Пружани й Вигонівське Озеро; докладно кордони мала встановити мішана комісія відповідно до етногр. відносин, зважаючи на бажання населення (ст. 2). Берестейський договір передбачав далі вреґулювання евакуації зайнятих областей (ст. 3), встановлення дипломатичних відносин (ст. 4), повернення військовополонених (ст. 6), обмін цивільних інтернованих та відновлення публічних і приватних правних зносин (ст. 8). Сторони зреклися взаємного звороту «воєнних коштів, себто держ. видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкод» (ст. 5). Стаття 7 Берестейського договору реґулювала негайно відновлювані госп. зносини і взаємний обмін товарів, зокрема визначаючи засади розрахунку та встановлення митних тарифів. У Бересті був укладений також таємний договір між Австро-Угорщиною й УНР у справі Галичини та Буковини, що за ним Австрія мала найпізніше до 31 липня 1918 р. з'єднати «в один суцільний коронний край» ті частини Сх. Галичини з Буковиною, де переважало укр. населення. Але 4. 7. 1918 Австрія анулювала цей таємний договір під тим претекстом, що Україна не дала їй належної кількости збіжжя; в дійсності австр. уряд зробив це під тиском поляків. Німеччина Рапальським договором з большевиками 1922 р. оголосила Берестейський договір недійсним; Австро-Угорщина зробила його недійсним самим фактом розпаду; Туреччина 1922 р. скасувала Берестейський договір договором з УССР; Болгарія, наскільки відомо, формально Берестейський договір не касувала.

Література. Der Friedensvertrag mit der Ukraine. Herausgegeben von Busemann. Берлін 1918; Kroppel J. Der Friede im Osten. Відень 1918; Берестейський мир. Спомини та матеріяли. Зладив і попередив вступом І. Кедрин. Л. 1928; Bor-

schak E. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk. Extrait du «Mondo Slave». Париж 1939.

І. Борщак

Берестейський собор, див. *Берестейська Унія.*

Берестечко (III—6), м. над р. Стиром в улоговині гор. Стира на півд. Волині, 6 300 меш. (1931); р. ц. Волинської обл. В р-ні торфова пром-сть. В червні 1651 битва укр. військ Богдана Хмельницького і татар із поль. армією. Після перших успіхів укр. військ, у вирішальний момент (20. 6) татари відступили, і хан підступно захопив і вивіз із собою Хмельницького, що намагався завернути татар. Після 10-денної оборони оточеного поляками коз. війська, Богунові вдалося вночі проти 30. 6 у важкому бою вивести через болота основні укр. сили з більшою частиною артилерії, але решта козаків була розгромлена. Біля міста козацькі могили з 1651 р. і церква-пам'ятник св. Миколая. В 1943—46 рр. бої УПА проти німців і большевиків.

Деталь бою під Берестечком (з франц. гравюри I пол. 19 в.)

Берестя (I—4), офіц. Брест, м. на правому березі Бугу при впадінні р. Мухавець, на перехресті водних і зал. шляхів; обл. м. Білоруської ССР, 50 000 меш. (1931). Вперше Б. згадується 1017 р., як м. деревлян; положене на пограниччі Київ. Руси, Польщі й Литви, Б. було тереном змагань трьох держав. 1044 Б. займає Ярослав Мудрий; як осередок *Берестейської землі* Б. належить до Київ. держави, Волинського князівства, а з 1319 — до Литви; в 1569—1795 рр. — гол. м. Литовського воєводства; 15—16 вв. — жвавий торг. осередок; Б. відоме з Берестейської унії 1596; підупадає в другій пол. 17 в. Відомий василіянський манастир і церква апостолів Петра і Павла; осідок кількох василіянських ген. капітул. 1795 р. Б. переходить під владу Росії і стає пов. містом Гродненської губ. (1801) з назвою Брест-Литовськ; 1831 мешканців переселили за кілька км на схід, а Б. перетворили на фортецю, важливу для оборони шляхів із зах. на Київ і Москву; в другій пол. 19 в., коли Б. стало зал. вузлом, зросла його торгівля, і населення (перев. жиди) збільшилося до 20 000 меш. (1880); 1918 у Б. був підписаний мировий договір центр. держав із Україною. Під час поль. панування (1920—39) Б. (Brześć nad Bugiem) було центром Поліського воєводства; з 1920 — відомий важкими умовами табір інтернованих вояків УГА; 1930—31 в'язниця для опозиційних послів, м. ін. українських (комендант Бернацький Костек); 1939 большевики здобули Б., приєднавши його, разом із пов., до Білоруської ССР, хоча населення пов. чисто укр. Тепер Б. має невелику швейну, взуттєву й харчову пром-сть; пед. ін-т, учительський ін-т, зал. технікум і ряд ін. сер. шкіл.

Берестя 1823 р.

Берестя. B — Березівка. H — передмістя Граєвське. S— Шпановичі. Fort — фортеця (на місці кол. Берестя, між рр. Мухавцем та Бугом, якого на пляні не видно)

Берестянка (Erithacus rubecula L.), птах із родини дроздів, споріднений із солов'єм; живе на Україні, особливо в березових лісах.

Беретті Вікентій (1781—1842), архітект із Петербургу, акад., автор проектів Київ. Ун-ту (1837—42) й Ін-ту Благородних Дівиць у Києві; брав участь у пляпуванні центр. частини Києва.

Берил, мінерал; безводний силікат глиново-бериловий. Одна з відмін Б. — прозорі аквамарини виступають у пеґматитових жилах та серед ґранітів на Волині і є дорогоцінним камінням. Непрозорі відміни — головна руда металю берилію.

Беринда Памва († 1632), визначний укр. лексикограф. Його «Лексикон славеноросский альбо імен толкованиє» (Київ 1627, 2 вид. Кутеїнського манастиря б. Орші 1653), постав у наслідок праці Б. як коректора й ред. в укр. друкарнях, особливо в друкарні Києво-Печерської Лаври, куди Б. був запрошений зі Львова. Словник Б. охоплює 6 982 ц.-слов. і вживаних у ц.-слов. текстах чужих слів і подає їх переклад на тогочасну літ. укр. мову, іноді також етимологію й речові пояснення. Метою Б. при складанні його словника було відновити ц.-слов. традицію літ. мови і цим протиставитися наступові поль. католицтва й поль. культури. (Склад і мову словника Б. вивчали *Житецький*, *Веселовська* та ін.).

Шпальта з «Лексикону» П. Беринди

1616 Б. видрукував у Львові різдвяний діялог із пролога, промов семи хлопців та епілога п. н. «На Рождество Христа Бога і Спаса нашего Іисус Христа вѣршѣ для утѣхи православным христіаном»; до діялога додані були ін. вірші на церк. теми. *Ю. Ш.*

Берислав (VII—14), м. і пароплавна пристань на правому березі Дніпра; р. ц. Херсонської обл. 10 500 меш. (1932). На поч. 15 в. тут була лит. митниця (Витовтова Митниця); у пол. 15 в. на цьому місці татари збудували фортецю Кізі-Кермен, що замикала запорожцям Дніпровий шлях і обороняла Крим. Після опанування Росією (кін. 18 в.) назва — Б. Жвава торгівля з Кримом.

Берізка польова (Convulvus arvaensis L.), рослина з родини берізкуватих; шкідливий бур'ян, що нищить посіви (зменшує урожайність на 30—50%), росте по облогах, балках, насипах тощо.

Берісco (Berisso), м. в Арґентіні, в провінції Буенос Айрес; мешкає бл. 5 000 українців; манастир і новіціят сс. Василіянок з пар. школою і дитячим садком.

Церква й дім оо. Василіян в Берісco

Беркос Михайло (1861—1919), укр. маляр-пейзажист, вчився в Петербурзькій Академії Мистецтв, з кін. 1890-их рр. жив у Харкові, викладав у Художній Школі, діяльний чл. Архітектурно-Мист. Гуртка; «Вулиця в Умані», «Маки цвітуть» та багато ін. творів, перев. присвячених укр. природі.

Беркут, див. *Орел*.

«Беркут», укр. спорт. т-во у Перемишлі, засноване 1922 р.; мало 10 секцій, з них найактивнішу легкоатлетичну (1925—32 багато зах.-укр. рекордів).

Беркут Леонид (* 1879), історик, проф. Київ. ІНО, наук. співр. УАН; розвідки з середньовічної історії Европи; «Етюди з джерелознавства середньої історії» (ЗІФВ УАН, 1928).

Беркути, назва підстаршинської школи УПА в Карпатах (1944—45).

Берлад (VII—8), м. в півд. Молдавії в Румунії (Bârlad) над р. Берладом. 24 000 меш. (1948); У 12 в. столиця Берладського князівства (кн. Іван Ростиславич Берладник).

Берладники, промисловці-здобичники на дол. Дунаї в 12 в.

Берлін, столиця Пруссії і до 1945 р. всієї Німеччини (1939 р. — 4 339 000 меш., 1950 р. — 3 335 000 меш.). До 1914 р. Б. в укр. житті не грав ніякої ролі. Під час першої світової війни в Б. скупчилося чимало українців навколо Союзу Визволення України; в 1918 р. в Б. створено укр. посольство, що існувало до 1921 р. Українці, зв'язані з цими установами та різними місіями УНР, дали поч. укр. колонії в Б., що став одним із гол. осередків укр. політ. еміграції. З 1921 р. до Б. почали приїздити укр. студенти. В період між двома світовими війнами в Б. діяли два політ. осередки: провід гетьманського руху і група, зв'язана з УВО, що пізніше увійшла до ОУН; в Б. жили кол. гетьман П. Скоропадський, деякий час — полк. Є. Коновалець і през. ЗУНР Є. Петрушевич. З гром. орг-цій у Б. були *Укр. Громада* (з 1919 р.), спершу позапартійна, згодом наближена до гетьманського центру, і засноване 1933 *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО), що було під впливом ОУН і з 1937 р., а особливо після подій на Карп. Україні й пізніше, стало сильною гром. орг-цією. Із студентських орг-цій діяли Спілка Українців Студентів у Німеччині (з 1923), «Зарево» (з 1931), Акад. Громада при Укр. Наук. Ін-ті і студентська централя Союз Укр. Студентських Орг-цій в Німеччині й Данціґу (з 1923 р.), а з 1939 Націоналістичний Союз Укр. Студентських Орг-цій в Німеччині. В Б. була гр.-кат. парохія, перетворена згодом на Апостольську Візитатуру (о. д-р І. Вергун), і правос. парафія. На поч. 20-их рр. жваво працювали в-ва «Укр. Слово» (1921—25) і укр. на-

кладня Я. Оренштайна (Б.-Ляйпціґ); з менших в-в діяли: «Укр. Прапор», «Хліборобська Україна», «Укр. Молодь», з 1936 р. в-во УНО. Виходили ж. «Укр. Слово» (1921—23 — тижневик, 1923—24 — щоденник), «Укр. Прапор» (1923—31), «Літопис» (1922—23), „Osteuropäische Korrespondenz" (1926—30); націоналістична „Ukrainischer Pressedienst" обслуговувала з 1920-их рр. ряд укр. газет. Культ. амбасадою з поважними наук. зв'язками і поза Німеччиною до 1945 р. був *Укр. Наук. Інститут*. Під час другої світової війни ч. українців у Б. дуже збільшилося, була створена експозитура *Укр. Центр. Комітету* в Кракові, зорганізована нім. владою Ukrainische Vertrauenstelle (Укр. Установа Довір'я), виходили часописи: націоналістичний «Укр. Вісник» (1938—45) і гетьманська «Укр. Дійсність» (1940—45), газ. «Голос» і ряд ін. видань для робітників, військових і полонених. Після приходу большевиків у Б. залишилися з українців тільки одиниці. В бібліотеках Б., зокрема в Пруській Держ. Бібліотеці, було чимало українознавчого матеріялу.

І. Мірчук

Берлінський Максим (1764—1848), вчитель і дир. київ. гімназії, піонер укр. археології, реєстрував і описував археологічні знахідки в Києві, автор праць: «Историческое описание Малороссии и г. Киева», «Краткое описание города Киева» (1820), «О Десятинной церкви» та ін.

Берло, укр. рід, походить від реєстрового козака Олександра Б. (1649); Іван Б. полк. (1669); ін. Іван Б. — переяславський полковий суддя (1706—11); Андрій, в ченцях *Арсеній* († 1744), проф. Київ. Академії, єпископ, засновник Переяславської колеґії (1738); з недавніх часів — *Ганна* Б., наук. і пед. діячка.

Берло Арсеній († 1744), правос. церк. діяч коз. роду; 1717 — архидиякон київ. митрополита, згодом архимандрит у Києві, 1722 призначений на єп. могилівського, однак не дістав затвердження від короля Августа; з 1733 — єп. переяславський; заснував 1738 колеґію, перетворену на духовну семінарію, що 1862 була переведена з Переяслава до Полтави.

Берло Ганна (1859—1942), історик, пед. діячка в Києві, зв'язана із Старою Громадою; чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві (з 1908), з 1918 наук. співр. ВУАН; авторка розвідки «Арсений Берло, епископ переяславский и бориспольский» («Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца») та ряду наук. статтей і спогадів.

Берн (Bern), столиця Швайцарії, 140 000 меш. (1950); в 1918—26 осідок очоленої Євменом Лукасевичем Дипломатичної Місії УНР з пресовим бюром при ній; в той період у Б. існувала невелика укр. колонія.

Бернабеї (Bernabei) Джільберто (* 1905), визначний італ. публіцист, керівник закордонного радіомовлення при Президії Ради Міністрів; чл. Управи Т-ва Італ.-Укр. Приязні.

Бернардини, францісканські монахи, стислішої обсервації, названі в Польщі від першої церкви св. Бернарда в Кракові (1453). Інші вітки називаються францісками (конвентуали) та капуцини. Мали манастирі на укр. землях в Луцькому, Дубні, Пинську, Житомирі (1764), Янові, Ярмолинцях, Львові (1460), Сокалі, Збаражі, Бережанах, Кристинополі, Ряшеві, Лежайську й ін. Найпоширеніший на укр. землях латинський орден.

Бернардинки, орден лат. обряду. Мали польс. манастирі в Галичині, скасовані Австрією.

Бернарді, архітект італ. походження, 1744—62 працював при будівництві Святоюрського собору у Львові.

Бернацький Віктор, сучасний фізик, 1923—32 проф. фізики в Кам'янецькому Ін-ті Нар. Освіти, з 1933 наук. співр. Ін-ту Фізики АН СССР; праці: «Вплив термічної обробки при виготовленні купроксних випростувачів на їх електричні характеристики», «Явище пробою в купроксних випростувачах» й ін.

Бернгат Оттомар (* 1896), композитор в УССР, з походження німець: фортепіянові твори в 1930-их рр., для скрипки, віольончелі; оброблення укр. нар. пісень.

Бернекер Ерiх (1874—1937), нім. славіст, представник молодограматичної школи, проф. ун-ту в Мюнхені. Для укр. мовознавства має значення праця Б. „Die Wortfolge in den slavischen Sprachen", 1900, де вивчається також матеріял давньоукр. книжної мови і мови укр. фольклору, а гол. його „Slavisches etymologisches Wörterbuch", 1908—13. Список праць Б. в „Zeitschrift für slavische Philologie" XIV.

Бернштейн Натан (1836—91), лікар і гром. діяч, жид. походження, 1866—81 доц. Одеського Ун-ту, один з керівників Одеського Т-ва Лікарів, автор численних наук. праць, зокрема підручника з часткової фізіології.

С. Бернштейн

Бернштейн Сергій (* 1880), математик, жид. походження, проф. Харківського Ун-ту, засновник Укр. Ін-ту Математичних Наук у Харкові і його дир. в 1930—33 рр., д. чл. АН УРСР та АН СССР; понад 250 праць укр.,

франц., рос., нім. мовами; десятки кращих професорів математики на Україні є учнями Б.; працював над диференціяльними рівняннями з частинними похідними еліптичного типу, теорією найкращого наближення функцій і теорією імовірностей; найвідоміший твір «Теория вероятностей» (1946).

Бертельо (Berthelot) Анрі (1861—1931), франц. ген., 1917—18 шеф. франц. військ. місії в Румунії, домагався участи України в війні Антанти проти німців, впливав на призначення ген. Табуї високим комісаром і на політику Франції супроти України до Берестейського миру.

Бертьє-Деляґард Олександер (1842—1920), інж., археолог, нумізмат, родом із Таврії, будував портові споруди в Одесі, Ялті й Теодосії; досліджував пам'ятки грец. і старохрист. мистецтва Криму, зокрема Херсонесу; чл. Одеського Археологічного Т-ва.

Берхтесґаден (Berchtesgaden), курортне м-ко в Баварських Альпах з 6 000 меш.; у 1946—51 — укр. табір УНРРА-ІРО «Орлик» із бл. 2 500 меш.: гімназія, чоловічий хор «Трембіта», ред. літ.-ґром. журн. «Орлик».

Бершадський Сергій (1850—96), правник і історик укр. походження, проф. Петербурзького Ун-ту; праці про жидів у литовсько-руській державі («Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России», 1882), про Литовський статут («Литовский Статут и польские конституции» 1893); співр. ж. «Киевская Старина».

Бершадський Юліян (* 1869), маляр-реаліст, студіював в Одесі й Петербурзі (учень Репіна), в 1907—28 викладав в організованій ним студії в Одесі, проф. Художнього Ін-ту; портретист і майстер жанру.

Ю. Бершадський

Бершадь (V—10), с. м. т. на р. Бершадці (права притока Бога) на півд.-сх. Поділлі; р. ц. Вінницької обл. У 1933 — 9 000 меш. Харчова, цукрова пром-сть, фабрика меблів.

«Бескид», тижневик у Перемишлі, виходив 1928—33 як офіціоз дієцезії.

Бескид Антін (1855—1933), адвокат, політ. діяч на Закарпатті; 1910—18 посол до угор. парляменту, 1919 організатор Пряшівської Нар. Ради і гол. Руської Центр. Ради в Ужгороді; чл. чехо-словацької делеґації на мирових переговорах у Парижі; губернатор Підкарп. Руси 1923—33; в культ. житті підтримував русофільську орієнтацію.

Бескиди, назва зовн. пасма Карпат, збудованого з флішу, себто крейдяних і третинних пісковиків і лупаків (*Карпати*). На укр. етногр. території Б. діляться на Зах. Б. — по р. Білу й Топлю на сх., Низький Б. — по Ославу й Лябореці, Середній Б. — по лінію Борислав-Турка — провал Сянки і р. Уж, Високий Б. — по р. Мізунку, Ґорґани — по р. Прут і Гуцульський Б. Високий Б. і Ґорґани відділені від Полонинського Б. Середньокарп. влоговиною.

Бескровний Олександер (* 1893), рос. лінґвіст укр. походження. В роки посиленої боротьби з укр. «націоналізмом» 1933—39 працював в Ін-ті Мовознавства УАН і викладав «нове вчення про мову» (Н. Марра) в Київ. Ун-ті. Праці з методології мовознавства й іст. морфології в дусі марризму і описи укр. говірок Слобожанщини й Вороніжчини. Б. намагався заперечити характеристику півн.-укр. дифтонгів, дану Ганцовим.

Бессер Вілібальд (1784—1842), нім. походження, ботанік, дир. Ботанічного Саду Крем'янецького Ліцею, перший проф. ботаніки Київ. Ун-ту, для якого зібрав цінний гербарій і бібліотеку; автор праць про фльору правобережних губерній України.

Бесси, тракійське плем'я, що переселилося в 1 в. до Хр. з Родопських гір на півн. від Дунаю і осіло в півд. Басарабії, т. зв. «ґетській пустелі».

Бестужев-Рюмін Михайло (1803—26), декабрист, підпоручник Полтавського полку; активний чл. Півд. Т-ва, провадив переговори з поль. таємним т-вом; при участі Б.-Р. т-во З'єднаних Слов'ян скоординувало свою діяльність із Півд. Т-вом; учасник повстання Чернігівського полку, скараний на смерть.

Бетлен (Bethlen) Ґабор (1580—1629), 1613 семигородський кн., 1620—21 угор. король, брав участь у 30-літній війні на боці протестантської ліґи; провадив переговори з козаками, скеровані проти Польщі.

Бец Володимир (1834—94), видатний укр. лікар-анатом, педагог і гром. діяч, проф. Київ. Ун-ту, чл. багатьох наук. т-в. Б. залишив понад 10 000 зразкових анатомічних препаратів і бл. 50 наук. праць, зокрема «Атлас человеческого мозга» (1890); анатомічні праці Б. дали йому світове ім'я. Найвидатніші з них перевидані в кн. «Анатомические и гистологические исследования. Избранные труды» (1950). Разом з В. Антоновичем

В. Бец

написав кн. «Исторические деятели юго-западной России» (1883), що в урядових колах була сприйнята як вияв протесту проти рос. політики; в результаті конфлікту Б. був змушений покинути Київ. Ун-т, віддавши йому 30 рр. праці. *Г. Ш.*

Бецький Іван (1818—90), закінчив Харківський Ун-т, належав до гуртка романтиків, 1843—44 видавав у Харкові літ. зб. «*Молодик*».

Бєлінський Віссаріон (1811—48), провідний рос. критик і публіцист, дем. ідеолог єдиної Росії, відомий виступами проти укр. мови і літератури, зокрема гострими вихватками проти Шевченка.

Бєлоусов Іван (1863—1930), рос. поет і ред.-видавець; переклав і популяризував Шевченкові твори «Переводы из Т. Шевченко» (Москва 1919).

Беля Михайло (* 1877), в ЗДА з 1902 р.; укр. культ. діяч і автор оп., друкованих у «Свободі» в 1905—10 рр.

Бєляєв Іван (1810—73), рос. історик права, слов'янофіл, проф. Московського Ун-ту, досліджував суспільні відносини княжої доби: «Крестьяне на Руси» (1859) та ряд ін. праць з історії права, побуту, господарства й техніки старої Руси.

Бєлянкін Федір (* 1891), інж., працює в ділянці інженерних конструкцій, д. чл. АН УРСР; праці: «Длительное сопротивление дерева» (1934), «Механічні характеристики деревини дуба й сосни» (1939) та ін.

Бельовський (Bielowski) Авґуст (1806—76), поль. історик і поет, дир. львівського «Оссолінеум»; переклав віршем «Слово о полку Ігореві».

Бельський (Bielski) Єжи (1900—54), літ. псевд. Антонія Хшонщевського; поль. публіцист, родом із України; знавець проблем Сх. Европи, в статтях у поль. і укр. пресі беззастережно визнавав право укр. народу на суверенну державу; до війни політ. ред. телеграфного Аґентства «Експрес» у Варшаві, по війні жив на еміграції.

Бельський (Bielski) Мартин (1495—1575), поль. хроніст, автор праці „Kronika polska Marcina Bielskiego", виданої з доповненнями його сином Йоахімом (1540—99). Хроніка Б. — важливе джерело відомостей про поч. козаччини; на неї часто посилалися укр. письменники 17—18 вв.

Беняш (Bieniasz) Францішек (1842—98), гал.-поль. геолог, дослідник геології гал. Поділля, зокрема автор 8 геологічних карт Поділля 1 : 75 000.

Бернацький-Костек (Biernacki-Kostek) Януш, полк. поль. армії, 1930 начальник військ. в'язниці в Бересті, де він знущався з арештованих опозиційних, у тому числі укр. послів; згодом як поль. воєвода перебрав нагляд над концтабором у Березі Картузькій, спричинивши там загострення режиму. Під час нім.-поль. війни 1939 — цивільний комісар при командуванні поль. армії, його накази призвели до численних погромів українців.

Б'єрнсон (Björnson) Б'єрнстьєрне (1832—1910), норвезький письменник, автор новель, романів і драм, що принесли йому світову славу; публіцист і політ. діяч, борець за самостійність Норвеґії; рішуче виступав (у ж. „Ruthenische Revue") проти заборони укр. мови в Рос. імперії і проти закону *Аппоньї* (1907) в Угорщині, що мав на меті знищити укр. школи на Закарпатті.

Бехтерев Володимир (1857—1927), визначний рос. психіятр і невролог; д. чл. НТШ.

Бещади, поль. назва *Високого і Середнього Бескиду*.

Бибельський апостол, фраґмент Апостола (36 аркушів), знайдений у с. Библо б. Перемишля і, ймовірно, там же переписаний у кін. 13 — на поч. 14 в. з ц.-слов. тексту, з багатьма особливостями півд.-зах. укр. говірок того часу в мові. Досліджений і опублікований Копком у „Denkschriften der Wiener Akademie, Phil.-hist. Klasse", LV.

Бизанцій Юрій Ґенадій, єп. титулярний севастійський і мукачівський (1716—33), добився рівноправности свого духовенства з духовенством лат. обряду; провів реорганізацію церк. та культ. життя на Карп. Україні; 1727 видав у Тернаві «Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе».

Бик, права притока Дністра на Басарабській височині, довж. — 130 км.

Биківка (III—8), с. м. т. на сх. Волині, Довбишівського р. Житомирської обл. Гута.

Л. Биковський

Биковський Лев (* 1895), книгознавець, бібліограф, родом з Київщини, працював у Києві, на еміграції (з 1921) в Чехо-Словаччині й Польщі, тепер у ЗДА; автор численних праць із книгознавства, бібліотекознавства тощо, між ними: «Укр. книгознавство» (1922), «Нац. Бібліотека Укр. Держави» (1923), «Бібліотечна справа в Чехо-Словаччині» (1928) та ін.

Биковський Михайло, укр. співак, прибув з групою київ. співаків 1652 у Москву на запрошення царя; був також переписувачем нот.

Билини, епічні пісні княжої доби, що на Україні до нових часів не збереглися; виконуються переважно на півночі Росії (нар. рос. назва — «старины»). Про виникнення й тривале існування Б. на

укр. території свідчать сліди їх в ін. творах укр. нар. словесности — в легендах, колядках, весільних піснях тощо, а також згадки про деяких героїв Б. в літописах княжої доби і в творах 16—17 ст. Б. поділяються на кілька циклів. Цикл передхристиянський (найбагатший на мітологічні мотиви) обіймає Б. про багатирів Микулу Селяниновича, Святогора й Вольгу Всеславича; Б. про Вольгу зв'язані з літописними переказами про кн. Олега і Ольгу. Б. київського циклу мають в центрі образ кн. Володимира, в якому сполучилися риси Володимира В. і Володимира Мономаха; до київ. циклу належать Б. про Іллю Муромця (в старіших згадках — Муровця, багатиря чернігівського походження, могилу якого показували в Києво-Печерській Лаврі в 17 в.), Добриню, Альошу (Олександра) Поповича, а також про загибель багатирів. Київський цикл відображає в основному боротьбу з «невірною силою» — кочовиками. Низка Б. має зв'язок із князівствами волинським і галицьким: про кн. Романа, Дюка (Дуку) Степановича, Чурила Пленковича, Михайла Козарина та ін. На думку укр. дослідників, Б. зникли в нар. пам'яті в 17 в., коли нові бурхливі події спричинилися до створення ін. героїчного епосу козацьких дум.

Література: Петров Н. Следы северно-русского былевого эпоса в южнорусской народной литературе. Труды Киевской Духовной Академии. 1878; Дашкевич Н. К вопросу о происхождении русских былин. К. 1883; Грушевський М. Історія укр. літератури, IV. К. 1925; Білецький Л. Історія укр. літератури, I. Нар. поезія. Авґсбурґ 1947. *Р. М.*

Бируля А., сучасний інж. автомобільного транспорту, проф. Харківського Автодорожнього Ін-ту (з 1930-их рр.); праці з проєктування й експлуатації автошляхів, водостійкости ґрунтів укр. шляхів, дослідження місц. матеріялів та ін.

Бирюч, давня назва м. *Будьонного*.

Бирючий острів (VII—16), о. у півн.-зах. частині Озівського м. Разом з Косою Федотова відокремлює Утлюцький лиман від моря. Найбільша довж. — 24 км, шир. — 5 км; Б. о. — держ. заповідник для охорони водяних птахів.

Бирючина (Ligustrum vulgare L.), кущувата рослина 2—3 м висоти з родини маслинових, споріднена з оливкою. Часто Б. садять як живопліт, ягоди використовують для фарбування тканин, тверде дерево вживається на шевські цвяхи та в токарстві.

Бистриця, права притока Дністра (довж. — 110 км, сточище — 2 100 км²), утворена з двох рік: Б. Надвірнянської (Золотої) і Б. Солотвинської (Чорної), що з'єднуються б. Станиславова; пливуть в Ґорґанах, далі на Підкарпатті.

Бистриця Золота, права притока Серета, гірська р., довж. — 180 км, пливе на території Румунії. Джерельна частина її сточища заселена українцями.

Бистриця Самбірська, права притока гор. Дністра, довж. — 60 км, пливе в Високому Бескиді й на Підкарпатті.

Битинський Микола (* 1893), псевд. М. Оверкович, мистецтвознавець, маляр, геральдист і поет з Поділльщини; працює на еміґрації спершу в Празі, нині в Канаді; твори з іконографії та укр. геральдики (м. ін. військ. Хрест С. Петлюри 1932); зб. поезій «В громі і бурі» (1923), баляда «Сузір'я лицарів» (1936).

Биті шляхи, див. *Шляхи*.

Битюг, кінь важкої породи з Вороніжчини, див. *Конярство*.

Битюг, ліва притока Дону на Вороніжчині, довж. — 352 км, сточище — 9 100 км². Лише нижня частина біля гирла лежить на укр. етногр. території.

Битьків (V—5), с. м. т. Надвірнянського р-ну Станиславівської обл. в півн.-сх. частині Ґорґанів (Карпати). Копальні нафти (глибина залягання до 1 300 м), земний газ. Видобуток нафти від кін. 19 в., найвищий рівень продукції — 1925. Продукцією нафти в укр. Карпатах Б. займає друге місце після Борислава.

Бих Микола (* 1888), адвокат і політ. діяч в Станиславові, чл. ЦК УНДО; вивезений большевиками 1939 р.

Л. Бич

Бич Лука (1875—1944), правник і економіст, кубанський політ. діяч; 1917—20 чл. Кубанських Рад, перший прем'єр-міністер, гол. Законодавчої Ради й делеґації на паризьку мирову конференцію. На еміґрації доц., пізніше проф. екон. фак. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, автор наук. ст., зокрема з банківництва, місцевого самоуправління та господарства та ін., і кількох підручників для Укр. Госп. Академії та УТГІ.

Бичинський Зиновій (1880—1946), засновник укр. євангелицького руху в ЗДА, куди прибув 1904 р.; ред. пресвітеріянського місячника «Союз» 1912—15, потім ред. «Ранку» — органу укр. пресвітеріянської церкви в Канаді.

Бички (Gobiidae), важливі пром. риби Чорного й Озівського морів; деякі види Б. водяться лише в цих морях і їх басейнах. Найважливіші види: Б. — губань (Neogobius melanostomus Pall.) — 80—90% у вилові всіх Б., Б. — бабка (Neogobius fluviatilis Pall.), Б. бентофілоїдний (Benthophiloides brauneri Bel.-Il.), Б. — жаба (Mesogobius batrachocephalus Pall.). Деякі Б. входять і в річки басейну Чорного й Озівського морів.

Бичко Валентин (* 1912), дитячий письм. в УССР, перев. поезії: зб. «Сонце зустрічаю» й ін.

Бичков Афанасій (1818—99), рос. історик літератури, дир. Публічної бібліотеки в Петербурзі, чл. рос. Академії Наук; видав багато пам'яток староруської письменности, м. ін. 6 томів «Полного собрания русских летописей», «Лаврентьевскую летопись» та ін.

Бишевська Олександра (* 1907), оперова співачка — драматичне сопрано; закінчила Київ. Консерваторію; провідна артистка Київ. Театру Опери (1929—33): Мирослава в «Золотому обручі», Ядвіґа в «Кармелюку», «Тоска», «Аїда» та ін. З 1934 р. в Московському Большому Театрі.

Бишів (III—10), с. на Придніпровській височині, р. ц. Київ. обл.

Бишковський Степан, знавець церк. співу й друкарства; працював у московській друкарні, 1772 видав церк. нотні зб. у Москві, написав також «Нотную с краткими примерами грамматику».

Бишовський, композитор 17 в., твори у багатоголосному, «партесному», стилі: «Служба Божа», «Канон» й ін.

Біб (Vicia Faba), однорічна рослина з підродини метеликоцвітних з дуже поживним, багатим на білок зерном: городні боби (V. F. major) йдуть на харчування, бобик або кінський біб (V. F. minor) на корм тваринам. Кінський Б., високоврожайний (до 60 центнерів з 1 га), найпоширеніший на Правобережжі, менше на Лівобережному Поліссі; заг. посівна площа його бл. 2—3 000 га.

Біберович Володислав (* 1889), співр. тижневика «Канадійський Українець», ред. концерну Національна Преса (1929—32) в Вінніпеґу, видавець англ. місячника «Новоканадієць», ред. тижневика «Наша Мета» (1949—51) в Торонто.

І. Біберович

Біберович Іван (1854—1920), гал. актор, перев. на драматичних і героїчних ролях, 1881—93 керівник театру «Руська Бесіда», запровадив у репертуар чимало перекладних п'єс зах.-євр. авторів.

Біберович Іванна (1861—1937), уроджена Коралевич, театральне ім'я Ляновська, гал. акторка, дружина І. Біберовича, на сцені з 1876 в театрі «Руської Бесіди», виступала в героїчних і ліричних ролях.

Біберович Ярослав († 1948), інж.-сапер, отаман УГА, військ. представник УНР і згодом дипломатичний представник ЗУНР в Угорщині; посол ЗУНР у Відні, де й помер.

Біберштайн Маршаль (1768—1826), ботанік-систематик, мандрівник, с.-г. діяч, пов'язаний із Харківським Ун-том, дослідник рослинности Кавказу і Криму („Flora taurico-caucasica" 1808—19).

Бібіков Дмитро (1792—1870), рос. держ. діяч на Україні, київ., подільський і волинський ген.-губернатор 1837—52; провадив політику русифікації, ширив рос. школи, обмежував привілеї польс. землевласників, конфіскував маєтки кат. духівництва, 1846—47 завів «інвентарі», що нормували повинності селян; заснував Центр. Архів Давніх Актів у Києві.

Біблеїзми, слова, вирази й синтаксичні конструкції, взяті з Біблії. Через те, що давня Україна дістала Біблію в ц.-слов. перекладі, який постав на основі грец. перекладу з гебрейського, в укр. мову продерлися гебраїзми, відтворені в обох цих перекладах, напр., *перед лицем кого, птиці небесні* та ін. Безпосередні гебраїзми можна знайти в літературі *зажидовілих* 15 в. Поза тим Б-ами в укр. мові стали ц.-слов. слова й вирази гебрейського, грец. чи ц.-слов. походження з Біблії. Вони входили в укр. літ. мову на всіх етапах її розвитку, особливо великою мірою в літ. мову Київ. Руси і в період ц.-слов. реакції поч. 17 в. Деякі Б. продерлися і в мову фольклору, особливо в його рел. жанрах. *Ю. Ш.*

Біблійні товариства, постали для поширення Св. Письма (Біблії), перев. серед протестантів, що приймали його як одиноке джерело віри. Перше Б. т. виникло в Галле (в Німеччині). Найбільші ниві: Брітанське Б. т. (з 1802) з бл. 1 500 філіялів і Американське Б. т. з понад 1 000 філіялів. Вони поширюють Св. Письмо 200 мовами, в тому числі й укр., в перекладах П. Куліша, І. Левицького та І. Пулюя, а також І. Огієнка.

І. Біберович

Бібліографічна Комісія НТШ, див. *Наукове Т-во ім. Шевченка*.

Бібліографічна Комісія УАН, див. *УАН*.

Бібліографія на Україні, див. ЕУ І, стор. 966.

«Бібліологічні Вісті», квартальник Укр. Наук. Ін-ту Книгознавства, за ред. Ю. Меженка, виходив у Києві 1923—30.

Бібліотека Академії Наук УРСР, див *Державна Публічна Бібліотека УРСР*.

Бібліотека Альфонсіяна (Bibliotheca

Alfonsiana), осередок руху і вид. центр оо. Редемптористів у Лювені (Бельгія), вид. м. ін. укр. місячник «Голос Христа Чоловіколюбця» (1946, ред. о. М. Германюк, потім о. Б. Курилас і С. Божик) і кн. рел. змісту укр., голл. і франц. мовами.

«Бібліотека для молодежи, селян і міщанства», місячник, вид. Т-ва «Руська Бесіда» в Чернівцях (1885—94), з 1895 п. н. «Ластівка»; ред. Ом. Попович, співр. Ю. Федькович. Вийшло 120 ч.

«Бібліотека для молоді», в-во Руського Т-ва Пед., засноване 1886 р. у Львові; видавало кн. белетристичного і наук.-популярного змісту (до 1906 р. — 118 випусків).

«Бібліотека для рускои молодежы», серія популярних брошур, написаних т. зв. «язичієм»; виходила в Коломиї (1894—1913): видавав Юліян Насальський.

«Бібліотека Добрих Книжок», в-во і книгарня оо. Василіян у Мондері (Алта) в Канаді, заснована 1934, у 1951 відділ створено у Торонто; видає двотижневик «Світло», календарі, «Самоосвітні листки» (до 1950 р. — 11) і рел. літературу.

Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, організована 1929, на 1940 мала бл. 15 000 книжок, багато комплектів преси та музей С. Петлюри. 1940 німці розграбували й знищили бібліотеку, що стала відновлюватися з 1946; 1954 вона має понад 3 000 книжок; архівні й музейні матеріяли ще не впорядковані.

«Бібліотека Козака», в-во популярних брошур Армій УНР і УГА на постоях в 1919—20 рр.

Бібліотека Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, організована з перетворенням 1892 літ. Т-ва ім. Шевченка в наук. Одним з фундаторів її був О. Кониський. Бібліотека одержувала багато видань в обмін з різними наук. установами, після першої світової війни одержувала всі вид. з УССР. 1894 бібліотека налічувала 600 томів, на початок 1914 уже 70 000, а перед початком другої світової війни бл. 300 000 томів. Бібліотека мала велику наук. вартість, бо посідала найповнішу й найсистематичнішу збірку україніки, переважно укр. друків 19—20 вв. з усіх укр. територій та еміґрації з комплектами укр. преси, а також чималу збірку стародруків 16—18 вв. Рукописний відділ мав рукописи 14—20 вв. з усієї України. Тепер БНТШ є бібліотекою Львівської Філії АН УРСР (див. ще ЕУ I, стор. 1010).

Бібліотеки на Україні, як збірки рукописів та рукописних книг, з'явилися з 11 в. при манастирях та церквах (напр., у Києво-Печерському манастирі, при катедрі св. Софії з 1037 та ін.). Деякі князі дарували манастирським Б. книжки з власних збірок. Після тривалого занепаду Б. на Україні стали з'являтися в добу нац.-культ. відродження 16—17 вв. — в Острозі, при братствах, зокрема велика при Львівському Ставропігійському, в деяких манастирях (зокрема в Києво-Печерській Лаврі), в Київ. Академії, пізніше, в 18 в., в колеґіях. Мали значні, як на той час, збірки книг видатні церк. і світські діячі 17—18 вв. Б. в сучаснім розумінні слова, як упорядковані книгозбірні, призначені для широкого користування, з'явилися на Україні в 19 в. Велике значення мали Б., засновані при високих школах — Київ. Духовної Академії, університетські Б. у Львові (з 1784; в 1937 р. 339 000 тт.), Харкові (з 1805; в 1936 — понад 700 000 тт.), Києві (з 1834; в 1928 р. — понад 700 000 тт.), Одесі, Чернівцях, ін. високих шкіл, духовних семінарій, окремих гімназій, наук. т-в і музеїв, зокрема Іст.-Археологічного в Полтаві, Археологічного в Києві, Ossolineum у Львові (перед війною бл. 500 000 тт.) та ряд ін. Тоді як усі ці Б. призначалися перев. для наук. та навчальних цілей, публічні Б. мали на меті обслуговувати громадянство, хоч багато з них містили цінні наук. збірки: Київ. Міськ. Публічна Бібліотека, Одеська (з 1829; в 1928 понад 700 000 тт.), Харківська (з 1886), Львівська та ін. Б., гол. губ. міст кол. підрос. України. Крім них, існувала мережа Б. по невеликих містах; в межах кол. Росії ці Б. належали перев. міським і пов. земським управам. На Зах. Укр. Землях мережа Б. була організована «Просвітою». Виняткове значення концентрацією укр. книжок мали Бібліотека «Просвіти» у Львові (з 1868) і *Бібліотека НТШ* (з 1892; 1939 р. мала бл. 300 000).

Після революції і війни 1917—20 рр. стан Б. на Україні дуже змінився: загинуло багато цінних приватних, перев. поміщицьких, а також манастирських і церк. збірок — лише частину їх вдалося врятувати місц. культ. діячам. За часів Укр. Держави, 2. 8. 1918 видано закон про заснування Нац. Бібліотеки Укр. Держави в Києві. 1919 перейменована на Всенар. Бібліотеку, вона увібрала в себе ряд найцінніших збірок Києва, а в 1935 р. була об'єднана з Бібліотекою Укр. Академії Наук. Нині вона зветься *Держ. Публічною Бібліотекою УРСР* і є найбільшою книгозбірнею на Україні (понад 5 000 000 тт. і численні стародруки, рукописи й неосвоєні фонди). В 1920-их рр. створена була широка бібліотечна мережа на базі старих публічних міських і земських Б., книгозбірень навчальних закладів та наук. т-в і орг-цій, поповнених конфіскованими книжками; мережа ця зазнавала багатьох орг. змін. Поряд із гром. Б. з'являлися Б. в новостворюваних високих і сер. школах, в заводських і проф. клюбах, колгоспах і т. д. У ве-

ликій мережі Б. України (докладніше див. ЕУ I. стор. 1012—13) особливе значення, крім Держ. Публічної Бібліотеки УРСР і Бібліотеки НТШ, збагаченої книжками з різних наук. Б. Львова і 1940 р. перетвореної на Бібліотеку Львівської Філії АН УРСР, мають *Держ. Наук. Бібліотека ім. Короленка в Харкові* (існує з 1886 — в 1949 р. понад 2 000 000 тт.) і публічні Б. Одеська (1936 — 1 500 000) й Дніпропетровська (1939 — бл. 300 000 тт.), а також університетські Б. (див. вище). За наявности великої кількости Б., — книжкові скарби України однак не можуть бути приступні для вільного користування. Вся бібліотечна справа суворо підпорядкована ідеологічній політиці ком. партії. Після багатьох «чисток» Б. тривають далі не тільки вилучення творів авторів, визнаних за «ворогів народу», а й конфіскації книжок, де останні лише згадуються. Оскільки офіц. ідеологія в УССР особливо гостро скерована проти укр. культури, саме книги укр. авторів найбільше вилучалися й нищилися або потрапляли до старанно охоронюваних «спец. фондів», користування якими заборонене не лише для звичайних читачів, а й для наук. працівників (докладніше див. ЕУ I. стор. 1008—16). *Р. М.*

«Бібліотечний Журнал», вид. Всенародної Бібліотеки України в Києві (1925—27).

«Бібліотечний збірник», неперіодичне вид. Всенародної Бібліотеки України при УАН; виходив у Києві в 1926—27 рр. при участі Д. Балики, М. Годкевича, Г. Житецького, С. Маслова, М. Сагарди, М. Ясинського та ін.

Бібліотечні технікуми, середні навчальні заклади на базі семирічки з трирічним курсом навчання, що існували на Україні в сер. 30-их рр. і готували бібліотекарів переважно для сіль. бібліотек; тепер бібліотечні відділи при технікумах політосвіти (16 по УССР).

Біблія, див. *Святе Письмо.*

Бібник трилисник (Menyanthes trifoliata), болотяна рослина до 0.5 м вис. з родини тирличевих; вживається як лік проти гарячки, недокрів'я, поганого травлення та ін.

Бібрка (IV 5), м. на гал. Поділлі (Опілля); р. ц. Львівської обл. 4 500 меш. (1931). За Австрії й Польщі пов. центр.

Бібрка, лівобічна (подільська) притока Дністра.

Бігарій Емануїл (1854—1934), прелат, один із визначних укр. гром. діячів Закарпаття, гол. й засновник «Просвіти» у Пряшеві.

Бігдай Яким (1850 — поч. 1900-их рр.), укр. кубанський діяч, збирач пісень кубанських козаків («Песни кубанских казаков», 1897. — 556 пісень укр. і рос. мовами).

Бігун Микола (* 1901), з 1921 чл. УВО, боєвий референт обл. Стрий, учасник численних бойових акцій, в'язень поль. і нім. тюрем та концтаборів, у 1941—44 — чл. КЕ ОУН на ЗУЗ; тепер в ЗДА.

Бідерман (Biderman) Герман Ігнатій (1831—92), австр. історик, досліджував нац. проблеми австро-угор. імперії, м. ін. і укр. справи; високо цінив культ.-творчі потенції укр. народу. Праці: „Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet und Geschichte" (1862—67), „Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung" (1876).

Бідло (Bidlo) Ярослав (1868—1937), чеський історик, слов'янознавець і візантиніст, проф. Карлового Ун-ту в Празі, д. чл. НТШ.

Біднов Василь (1874—1935), історик церкви, освітній і гром. діяч; з 1910 викладав у духовній семінарії в Катеринославі, де досліджував укр. старовину (редагував «Летопись» Архівної Комісії) й керував «Просвітою». 1911 обраний доц. Київ. Духовної Академії і доц. Харківського Ун-ту, але не був допущений рос. владою до праці за активну укр. гром. діяльність; 1918—20 проф. Кам'янець-Подільського Ун-ту; 1922—28 проф. іст. церкви в УВУ та історії в Укр. Госп. Академії; член-основоположник Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі; з 1928 проф. іст. церкви у Варшавському Ун-ті; д. чл. НТШ й багатьох ін. наук орг-цій; на еміграції ред. «Правос. Волині», співр. «Літ.-Наук. Вісника»; автор бл. 70 наук. праць з іст. церкви, освіти на Україні та Запоріжжя, гол. з них «Православная церковь в Польше и Литве» (1908). *Р. М.*

В. Біднов

Біднова Любов, уроджена Жигмайло (* 1876), дружина проф. В. Біднова, гром. діячка і журналістка на Катеринославщині; підсудна в процесі *Спілки Визволення України.*

Біланц Амвросій (* 1890), підполк. УГА і Армії УНР; в УГА командант Львівської бриґади, командант Полудневої групи під Львовом; один із ініціяторів і гол. реалізаторів т. зв. *Чортківської офензиви:* у червні 1919 командував пробоєвою групою в боях під Бережанами;

А. Біланц

визначився в боях під час походу на Київ. Б. — нім. походження з Галичини; під час другої світової війни — референт укр. справ в Управлінні Ген. Губернії і в Гал. дистрикті, гол. Військ. Управи дивізії «Галичина»; 1945 застаний большевиками.

Бізюкове городище у дол. Наддніпров'ї, антське поселення міськ. типу з міцними мурами й ровами та кам'яними вежами.

Бійськ, м. над р. Бія (притокою Обі) в півд.-зах. Сибірі, в Алтайському краї. 1939 — 80 000 меш., в околиці є укр. поселення.

Біла, права притока Дунайцю (притока Висли), у гор. частині пливе по зах. Лемківщині (Низький Бескид).

Біла, ліва притока Кубані, довж. — 279 км. сточище — 6 200 км². У гор. частині пливе лісистими горами, у дол. — Кубанським степовим низом.

Біла (I—4), пов. м. над р. Красною на півд. Підляшші в Люблинському воєводстві в Польщі; 15 000 меш. (1948 р.). Деревообробна пром-сть, авіозавод. Кол. осідок роду кн. Радзівілів (руїни замка). Соборна церква кол. Василіянського манастиря; у Св.-Кирилівській церкві до 1915 спочивали останки св. Йосафата Кунцевича. З 60-их рр. 19 в. гімназія й вчительська семінарія, з яких вийшло багато укр. підляської інтеліґенції. В 1917—18 рр. центр культ. праці Укр. Громади — «синьожупанників»; виходила перша на Підляшші укр. газ. «Рідна Школа». 1940—44 Укр. Допомоговий Комітет, торг. школа. До виселення укр. меш. у 1945—47 пов. належав сх. частиною до укр. етногр. території. В Більському пов. українців було 16%, польонізованих українців (калакутів) бл. 33%, поляків 41%, жидів 10%.

Біла Вежа (Саркел) б. станиці Цимлянської на дол. Доні, город збудований 834 р. візант. інж. для хозарів, заселений слов'янами після завоювання Святославом 965; в 11 в. — торг.-пром. центр і важливий культ. форпост Київ. Руси в степах Подоння; 1117 р. укр. населення покинуло його під натиском половців; розкопи М. Артамонова 1940-их рр. на місці городища (цегляна архітектура) та слов'янських хозарських могильників.

Біла Глина (VII—21), с. на Кубанському низу; р. ц. Краснодарського краю.

Біла Калитва, р., лівобічна притока р. Дінця; довж. 246 км.

Біла Криниця (III—10), с. м. т. на р. Тетереві на півн.-сх. Волині, Радомиського р-ну Житомирської обл. Відпочинкова оселя в лісах.

Біла Церква (IV—11), м. над р. Россю на Придніпровській височині; р. ц. Київ. обл. 43 000 меш. (1932). До першої світової війни жвава торгівля с.-г. продуктами й цукром; тепер харчова, зокрема цукрова, пром-сть, трактороремонтний завод. Значний культ. осередок: с.-г. ін-т, пед. ін-т іноземних мов, ін-т харчової пром-сти, с-г. технікум, акушерсько-сестринська школа, іст.-краєзнавчий музей, театр, один з кращих парків (200 га) із заповідником АН УРСР, експериментальна база Київ. Н.-Д. Станції Тваринництва. Б. Ц. старе оборонне місто

Біла Церква над Россю

(вперше згадується 1155), за поль. часів старостинське, за козацьких — полкове. У Б. Ц. Хмельницький уклав договір з поляками, 1702—04 — центр козацько-сел. повстання; за Центральної Ради тут був штаб Вільного Козацтва, а 1918 осередок творення загону Січових Стрільців і початок повстання проти гетьмана Скоропадського; у грудні 1919 денікінські погроми укр. й жид. населення.

Білавинська вежа, в с. Білавино б. Холма, над р. Угоркою, 12 в.; рідка пам'ятка оборонних будов старокняжої України; у 1885 мала 13 м висоти; решітки вікон та ін. вказують на романський стиль і гостролучні форми; до другої світової війни зберігалася кам'яна вежа.

Біланюк Петро (* 1894), педагог (географ і біолог), працював у Галичині; автор низки наук.-популярних розвідок і ст. на пед. теми; нині в ЗДА.

Білас Василь (1911—32), торг. помічник, бойовик УВО й ОУН, відомий з нападу на пошту в Трускавці й з атентату на Голувка (1931), за напад на пошту в Городку повішений поляками 23. 12. 1932, разом із своїм дядьком Данилишином.

Білас Володимир (1914—40), брат Василя, засуджений у зв'язку з нападом у Городку на 6 р., загинув при переході кордону на сов. бік, виконуючи доручення ОУН.

Білгорай (III—3), над р. Ладою, притокою Танви, на півд. Холмщині, пов. м. Люблинського воєводства в Польщі, 8 000 меш. (1931). До 1945 р. українці становили бл. 20% пов., заселюючи його півд. частину.

Білгород (III—17), м. на високому березі гор. Дінця на півн. Слобожанщині; центр Білгородської обл. Б. стоїть на рос.

етногр. території, що втинається півостровом в укр. територію. 1926 — 31 000 меш. Харчова пром-сть, видобуток та перероблення крейди, цементовий і азбестошиферний завод. Б. відомий з 13 в., з 16 в. оборонний пункт Слобожанщини (наймiцніше укріплення т. зв. Білгородської лінії, що тяглася на 300 км); часто зазнавав нападів кримських татар; в кін. 17 в. митрополича катедра (скасував Петро I). З 17 в. існували Троїцький чоловічий і Рождественський жіночий манастирі. У 18 в. центр провінції, з 1779 пов. м. Курського намісництва, пізніше губернії. Як зал. вузол мав важливе стратегічне значення під час рос.-укр. війни 1917—19. В боях 1943 зазнав великих руйнацій.

Білгород Дністровський (кол. Аккерман) (VII—11), м. в півд. Басарабії, на правому березі Дністрового лиману, 20 км від моря, р. ц. Одеської обл.; 1941 р. 35 000 меш., з них 37% українців. Невелика пристань, судноремонтні майстерні, харчова, зокрема рибоконсервна, промсть, кілька середніх шкіл, учительський

Білгород Дністровський

ін-т. В старовину — грец. колонія Тіра, в 12—14 в. пристань княжого Галича, в 15 в. Б. Д. належав генуезцям (збереглися рештки збудованої ними фортеці), з 1479 тур. оборонний пункт проти козаків, з 1812 належав Росії, в 1918—40 рр. — Румунії (назва Cetatea Albă), з 1940 — УССР. Між двома світовими війнами Б. Д. був центром укр. культурного життя півд. Басарабії. В р-ні, крім українців, молдавани, росіяни й небагато болгар. Госп. значення має виноградництво й риболовство.

Білгородка, б. Києва на р. Ірпені, літописний город Білгород, закладений Володимиром В. 991 на шляху з Києва через Житомир до Галича, знищений татарами у 1238 р. Досліди В. Хвойка 1909—10 рр. (оборонний вал з невипаленої цегли та дубових клітей на 3 поверхи, виповнених глиною) і Н. Полонської.

Білгородка, с. на півд. зах. від м. Заслав Хмельницької обл. 5 і 11. 6. 1919 сильні бої 2 полку СС з большевиками.

Білгородська область, у межах РСФСР, створена в січні 1954 з півд. частини Курської й півд.-зах. Воронізької областей, бл. 28 000 км²; півд. частина Б. о. належить до укр. нац. території.

Біле (V—20), с. м. т. на Донбасі б. Ворошиловграду; Олександрівського р-ну Ворошиловградської обл.

Біле вугілля, див. *Гідроенергетика*.

Біле озеро (I—5), на півн.-зах. Поліссі, недалеко від гор. Ясьолди.

Біле озеро (II—5), на зах. Поліссі, недалеко від гор. Прип'яті; площа — 8 км².

Біленький Михайло († 1920), гром. діяч, хлібороб-демократ, 1912 видавав у Харкові часопис «Сніп», в роки визвольних змагань радник укр. амбасади у Відні.

Біленький Теодор (1858—1939), педагог, гром., кооп. діяч Самбірщини, дир. учительської семінарії в Самборі (1894—1914), засновник і дир. жін. учительської семінарії «Рідної Школи» (1921—31); ст. і розвідки на пед. й актуальні теми.

Біленький Ядор, див. *Стрипський* Гіядор.

Біленький Ярослав (1883—1945), пед. і гром. діяч, викладач гімназій, зокрема у Львові, і Львівського Ун-ту (1939—41), ред. «Укр. Школи»; за укр. влади 1918—19 — комісар Сокаля; автор праць про поезії Шевченка, про Мазепу в чес. письменстві та ряду ст. з методики укр. мови.

Білети Державної Скарбниці, знаки Державної Скарбниці — засіб для покриття часової недостачі обігових знаків (грошей). За Укр. Держави випущено гетьманським урядом 2 457 000 000, Директорією — 348 000 000 карб., за большевиків емісія Б. Д. С. належить виключно Держбанкові СССР.

Білецька Віра, етнограф та історик, авторка студій про укр. пісні: «Сучасні пісні» в «Етногр. Віснику» 1925, 1927 і 1929 рр.

М. Білецька

Білецька Марія (1864—1938), уроджена Білинська, за першим шлюбом Лісецька, видатна гром. і пед. діячка, дир. першої укр. дівочої школи та Ін-ту св. Ольги у Львові, довголітня гол. клюбу Русинок і Жін. Громади, чл. нар. Комітету Нац.-Дем. Партії, чл.-засновник Трудової Партії, гол. Укр. Т-ва Опіки над інвалідами (1925—26).

Білецька Надія (* 1898), малярка з Полтавщини; з 1929 у Празі, з 1949 в Канаді; портрети, краєвиди, натюрморти.

Білецький Андрій (1847—1927), церк. діяч, папський прелат, ген. вікарій і офі-

ціял укр. кат. митрополичої капітули у Львові.

Білецький Василь (1856—1931), культ.-осв. діяч, педагог (іст.), викладав у нар. і сер. школах в Галичині, ред. «Дзвінка» (1896—1900), автор кн. «Дещо про нар. карність» (1908).

В. Білецький

Білецький Іван (1815—83), гал. церк. і осв. діяч, етнограф, учасник з'їзду вчених 1848, засновник «Гал.-Руської Матиці».

Білецький Леонид (* 1882—1955), історик укр. літератури, д. чл. НТШ, віцепрезидент УВАН; 1918 доц. Кам'янецького Ун-ту, 1920—23 проф. Укр. Ун-ту у Львові, з 1923 проф. укр. літ. і дир. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, згодом проф. УВУ; автор численних праць, зокрема «Основи літ.-наук. критики» (1925), «Перспективи літ.-наук. критики»; студії про усну словесність, укр. театр, Котляревського, Шевченка, О. Огоновського, Франка, Л. Українку, Олеся, Черемшину й ін.; «Історія укр. літератури» (1947) та ін.

Л. Білецький

Білецький Микола (1851—82), зоолог, організатор лябораторії порівняльної фізіології при Харківському Ун-ті; праці з фізіології й морфології тварин.

Білецький Олександер (* 1884), історик літератури, проф. Харківського і Київ. Ун-ту, д. чл. АН УРСР, чл.-кор. АН СССР, дир. Ін-ту Укр. Літератури ім. Шевченка, ред. акад. вид. творів Шевченка; праці з теорії літератури, з історії зах., рос. і давньої та нової укр. літератури, зокрема про «Слово о полку Ігореві», Шевченка, Нечуя-Левицького, Франка, Л. Українку, численні статті про укр. поетів і прозаїків 20 в.; «Старинный театр в России» (1923), «Двадцять років нової укр. лірики» (1924), «М. Вороний» (1929); «Хрестоматія давньої укр. літератури» (1949).

Білецький-Носенко Павло (1774—1856), байкар, поет і етнограф, один із другорядних послідовників І. Котляревського — «Горпинида, чи вхоплена Прозерпина» (вид. 1871), «Сказки на малороссийском языке» (1812), «Баллады на малороссийском языке» (1822—29), «Зиновий Богдан Хмельницкий» (1829), «Лингвистические памятники поверий у малороссиян, их свадебные обряды с народными песнями» (1839—40) й ін.

Білецький степ, рівнина в сер. Басарабії, 150—200 м висоти; чорноземний хліборобний урожайний р-н.

Білий Володимир (* 1898), етнограф і літературознавець, наук. співр. Етногр. Комісії УАН, досліджував зокрема фольклор Катеринославщини, брав участь в археологічних розкопах б. Никополя; автор ряду праць, м. ін. «Дніпровські лоцмани», «Чумаки», ст. з історії етногр. досліджень, розвідки про Г. Сковороду, К. Зинов'єва й ін. 1937 арештований, дальша доля невідома.

Білий Микола (* 1900), студент-медик, чл. СВУ в Дніпропетровському; засуджений в процесі СВУ на 3 р. ув'язнення, а потім на поселення в Сибірі.

Білий Яків (1847—1922), лікар, укр. гром. діяч, родом з Херсонщини; чл. ради «Громади», кілька разів був заарештований; з 1879 до кінця життя на засланні.

Білий гриб (боровик), див. *Гриби*.

Білий Камінь (IV—5), м-ко над р. Бугом Олеського р-ну Львівської обл., руїни замку кн. Вишневецьких поч. 17 в.

Білий Колодязь (III—18), с. м. т. Вовчанського р-ну Харківської обл.; цукроварня з ремонтно-механічними майстернями; в околицях великий буряковий радгосп.

Білий Потік, с. Білобожницького р-ну Тернопільської обл., скелетне поховання поч. 2 тисячоліття до Хр., що дало назву білопотоцькій культурі, і два селища трипільського типу із скелетними похованнями (Й. Костшевський, 1925).

Білик Іван, див. *Рудченко* Іван.

Білик Кирило, гром. діяч у ЗДА; в 1919—20 рр. був надісланий від Укр. Амер. Комітету на допомогу Укр. Делеґації на мировій конференції в Парижі.

Білик Михайло (* 1889), педагог, дослідник мови й стилю клясичних рим. поетів, перекладач Верґілієвої «Енеїди» й Овідія.

Біликовський Іван (1846—1922), автор духовних і світських пісень («Многая літа», «Гамалія» й ін.), організатор «Бояна» у Станиславові; шкільні співаники, підручник теорії співу й ін.

Білиловський (псевд. Цезар Білило) Кесарій (1859—1934), лікар на Слобожанщині й письм.; друкувався в коломийській «Ниві», в «Світанку» й «Зорі». 1887 і 1892 видав у Харкові й Петербурзі два томи альманаха «Складка». Перекладав на укр. мову нім. поетів, на нім. мову — Шевченка.

Білинкевич Степан Симеон († 1831), церк. і осв. діяч, василіянин; з 1779 — канівський архимандрит, провінціял Чину св. В. В. в Крем'янці.

Білинник Петро, сучасний співак, соліст Київ. Акад. Театру Опери і Балету.

Білинський Богдан (* 1898), кооп. і гром.-політ. діяч Укр. Радикальної Партії в Городенці та її посол до варшавського сойму; інж. аґрономії.

Білинський Володимир (1869—1918), лікар і гал. гром. діяч, організатор Збаражчини.

В. Білинський

Білинський Володимир, о. (* 1911), церк. і гром. діяч в ЗДА. Нар. в Ковтсвілі (Пенсільванія, ЗДА); теологічні студії в Станиславові, до ЗДА повернувся 1935. Голова Союзу Українців-Католиків «Провидіння», з 1942 р. співред. органу цього Союзу — щоденника «Америка» у Філядельфії; кілька років редаґував рел. місячник «Місіонар», вид. СС. Василіянками у Філядельфії; парох при укр. кат. церкві в Пасаїк (Нью-Джерзі).

Білинський Іван (1863—1934), нар. учитель, осв. і гром.-політ. діяч УНДО, піонер нац. відродження на Жидачівщині, пов. комісар у Жидачеві за укр. влади 1918—19.

Білинський Клавдій (1865—1937), педагог, один із галичан-діячів нац. відродження Буковини; працював бл. 20 рр. у держ. гімназії в Чернівцях; чл. Укр. Нац. Ради Буковини, ув'язнений рум. владою і виселений в Галичину; згодом дир. гімназії «Рідної Школи» в Городенці й Рогатині.

Білинський Мирон (* 1914), маляр і графік із Зах. України, тепер на еміграції в ЗДА; побутові сцени, краєвиди, архітектурні мотиви, плякати, обкладинки книжок, знаки.

Білинський Михайло (1882—1921), один із організаторів Морського Мін-ва; 1919 морський мін. УНР і начальник морського ген. штабу, 1920—21 мін. внутр. справ УНР; загинув у бою під час другого Зимового походу.

Біличі (III—11), с. м. т. в Києво-Святошинському р-ні Київ. обл., серед соснових лісів; курорт, санаторії, фабрика шліфування граніту.

Білінський (Biliński) Леон (1846—1922), поль. політик, поміркований консерватор, економіст, проф. права Львівського Ун-ту. Посол до австр. парляменту (з 1883), кілька разів австр. і поль. мін. фінансів; пробував довести до укр.-поль. порозуміння на базі, для українців неприйнятливій.

Білка, вивірка (Sciurus vulgaris L.), лісова тварина з ряду гризунів; на Україні є кілька підвидів; поширена в лісовій і лісостеп. смузі.

Білобожниця (IV—6), с. на гал. Поділлі, р. ц. Тернопільської обл.

Біловежа (I—4), м. Білостоцького воєводства в Польщі, розташоване в центрі *Біловезької пущі* на кол. (до 1945) укр.-білор. етногр. кордоні.

Біловезька пуща, одна з найбільших лісових пущ Европи, лежить на пограниччі Підляшшя і Полісся, на вододілі Нарови і Ясьолди на укр.-білор.-поль. етногр. території; сх. частина її належить до Білоруської ССР (745 км²), становлячи держ. заповідник, зах. — до Польщі; заг. територія Б. п. бл. 1 300 км², з них 90% під лісом.

Б. п. — легкохвиляста рівнина з сер. висотою 170 м; клімат помірковано холодний, сер. температура за рік + 7° Ц., сума атмосферних опадів 660 мм, сніговий накрив триває 70 днів; ґрунт льодовикового походження з пісками й суглинками, чимало боліт. Б. п. має перев. мішані ліси: дубово-грабові, соснові, сосново-смерекові, сосново-дубові, вільхові, смереково-вільхові і ясеново-вільхові (чорна вільха), іноді зустрічається липа, клен, береза. Б. п. — це найдальше на сх. положена частина лісів Сер. Европи (острови безчерешкового дуба, ялиці, тиса, плющу), але, одночасно, і найдальше на зах. висунений світ окремих рослин, напр., трава-зубрівка (Hierochloë odorata). Тваринний світ Б. п. дуже багатий: зубр,

Зубри в заповіднику Біловезька пуща

олень, лання, серна, рись, вовк, вепер та ін.; на поч. 20 в. жили ще лосі.

Протягом віків Б. п. була принаймні під частковою охороною як терен полювання поль. королів; за рос. влади Б. п. увійшла до складу скарбових земель, із 1803 там заборонено полювати на зубрів; 1820 р. заборонено будь-яку експлуатацію лісів; з 1889 р. Б. п. стала власністю царської родини, для якої там зрідка влаштовували полювання; тому Б. п. суворо оберігали, і її твар. світ на поч. 20 в. став ще багатшим (1910 р. — 700 зубрів й ін.); під час війни 1914—18 тварини лишились без охорони, і зубри були цілковито винищені.

Між двома світовими війнами Б. п. була власністю поль. держави, і її поміркованно експлуатували за винятком великого заповідника, названого Нац. Парком (46 км²); 1929 кілька куплених зубрів примістили в звіринці-заповіднику (52 га), 1939 ч. зубрів збільшилось до 17 штук. Тепер Б. п. розділена між Польщею, якій припав заповідник, і БССР; зубрів та ін. тварин розводять і в білор. частині Б. п.

В. Кубійович

Біловод-Розумова К., київ. оперова артистка, лірично-драматичне сопрано; Ліза у «Виновій кралі», Марильця у «Тарасі Бульбі» й ін.

Біловодське (IV—20), с. на Донецькому низу на р. Деркул (притока Дінця); р. ц. Ворошиловградської обл. За царату кустарне виробництво плугів.

Білогір'я (III—20), с. на Дону; р. ц. Воронізької обл. Чисто укр. р-н.

Білогір'я, кол. Ляхівці (IV—7), м-ко над р. Горинь, р. ц. Хмельницької обл. Вперше згадується в 1441 р. В. 16—18 вв. — осередок социніянства. Збереглися рештки замкових укріплень.

Білоголова укр. рогата худоба, див. *Рогата худоба.*

Білогорське (кол. Карасубазар) (VIII—15), м. на р. Карасу, б. підніжжя Кримських гір; р. ц. Кримської обл. 1926 — 7 500 мешк., з них 1/3 татар. У районі садівництво, плекання високоякісних сортів яблук. М. сх. типу з рештками караван-сараїв і фортець з часів кримського ханату, коли Б. було одним з найбільших торг. міст Криму.

Білоградський Тимофій, укр. бандурист, лютніст і співак; у 1730-их рр., після виступів при петербурзькому царському дворі, вчився в оперовій вокальній школі в Дрездені; з 1739 — придворний музикант у Петербурзі; згодом з успіхом концертував у Зах. Европі.

Білогриць-Котляревський Леонид (1855—1908), криміналіст, проф. Київ. Ун-ту; «Курс уголовного права» (1898). «О воровстве-краже по русскому праву» (1880) та ін.

Білогрудівка, с. б. Умані, пізне трипільське селище, передскитського часу (1500—1000 до Хр.), що дало назву білогрудівській культурі; досліджували Б. Безвенглінський і П. Курінний (1926); поховання скорчених трупів під кам'яними плитами, на яких металевим приладдям вириті людські постаті.

Білогрудівська культура, виявлена Б. Безвенглінським та П. Курінним 1926 на Уманщині; для неї прикметні пізньотрипільські могилоподібні насипи з верствами попелу, в якому поруч із енеолітичним крем'яним знаряддям трапляються форми для відливання бронзових предметів старого, передскитського типу (див. *Білогрудівка).*

Білодід Іван, сучасний укр. мовознавець, проф. Київ. Ун-ту, заступник дир. Ін-ту Мовознавства АН УРСР. Праці з лексики й стилістики сучасної укр. літ. мови і з іст. укр. літ. мови в дусі т. зв. «сталінської доктрини» в мовознавстві.

В. Білозерський

Білозерський Василь (1825—99), гром. і культ. діяч, автор програми для сіль. шкіл, пристосованої до потреб селянства; чл. Кирило-Методіївського Братства, за участь в якому був засланий до Петрозаводська (Олонецька губ.), де служив у канцелярії губернатора; у 50-их рр. перейшов на службу до Петербурґу; 1861—62 видавав журн. «Основа»; підтримував зв'язки з гал. діячами, співр. у «Меті» й «Правді».

Білозерський Микола (1833—96), брат Василя, видав у Києві 1856 р. «Южнорусские летописи»; збирав укр. етногр. матеріяли.

Білозерський О., див. *Павлів* Остап.

Білозірка (VII—13), с. б. Херсона; р. ц. Херсонської обл.

Білозор Марія (* 1894), гром. діячка в Коломийщині, нині в ЗДА.

Білозор Маркіян (1629—1707), василіянин, архимандрит городненський (1664), віленський (1666—79), єп. пинський (1667—97), архиєп. полоцький (1697—1707), відомий зі спорів із митр., єпископами та василіянами за церк. правосуддя, маєтки і впливи.

Білоклен, див. *Клен.*

Білокур Катерина, сучасний мистець нар. творчости — малярка, селянка з Полтавщини, учасниця багатьох виставок; «Цар-колос», «Урожай» та ін.

Білокуракине (IV—19), с. на півн. від Старобільського; р. ц. Ворошиловградської обл. Влітку 1918 бої Запор. бригади Натієва за демаркаційну лінію укр. держави й Росії.

Білолуцьке (IV—20), с. на р. Айдар; р. ц. Ворошиловградської обл.

Білон Петро (* 1879), протоієрей, правос. церк. діяч родом із Київщини; під час визвольних змагань начальник Канцелярії Повітряної Фльоти; з 1921 свящ. у таборах інтернованого війська; з 1924 в ЗДА; праці: «900-літні роковини хрищення Руси-України» (1938), «Правдива Церква» (1947), «Спогади» (1952), „Ukrainians and their Church" й ін.

Білопілля (II—15), м. на р. Вир (притока Сейма) на Середній височині; р. ц. Сумської обл. 12 000 мешк. (1932); підприємства для устаткування заводів харчової пром-сти, цукроварня й гуральня; Б. засноване 1672 вихідцями з Правобережжя. До 1765 слобідське сотенне м. Сумського полку. У 19 в. жвава торгівля (ярмарки, торгівля хлібом).

Білопотоцька культура, культура ранньої бронзової доби (поч. 2000 до Хр.), що її принесли на зах. Поділля поселенці з Молдавії. Для неї прикметні поховання

Кераміка білопотоцької культури

із скорченими кістяками та двовухими горщиками-вазами без могильного насипу. Назва від погребища у с. Білий Потік б. Чорткова (досліди Й. Костшевського, 1925).

Білорічинська (IX—20), станиця на р. Біла на сх. Кубані; р. ц. Краснодарського краю. Поблизу Білорічинські могили з похованнями 14 в.

Білорусизми, білор. елементи в укр. мові. Хоч білор. мова здавна виявляє риси зв'язку з балтійським мовним союзом, що чужі укр. мові, обидві мови мають багато спільного в словнику, наголосі, фонетичному й морфологічному розвитку. Ці спільні елементи тільки почасти є вислідом позичень, а поза тим постали в результаті періодів спільного розвитку, зумовленого іст. обставинами. Можна припускати спільний розвиток півд.-білор. і півн.-укр. говірок у добу хозарського панування над полянами, сіверянами, в'ятичами та ін., що тривав і далі, в період Київ. держави, і спричинився до низки спільних фонетичних і морфологічних змін (перехід *ґ* в *г*, ствердіння *р*, перехід *л* в *ў* після *ъ* перед приголосними, пом'якшення *г*, *к*, *х*, перед *ы* в 12 в., дифтонгізація *о*, *е*, в нових закритих наголошених складах, перехід *ръ*, *лъ* і т. п. в *ри*, *ли*, перехід *ъ*, *ь* перед *й* в *и* (*і*), але не в родовому відмінку множини тощо). Частина цих рис вийшла поза межі києво-поліської групи говірок і була поширена на всі білор. або всі укр. говірки, гол. в наслідок «розмивання» києво-поліської групи говірок між укр. і білор. мовами (Шерех). У період Литовської держави проявився, з одного боку, вплив традиції літ. мови Київ. Руси з її київ. основою на літ. мову В. Князівства Литовського, а з другого боку, вплив живої білор. мови ширився далеко на південь, насамперед акання. Акання охоплює півн. Полісся, а в окремих словах (типу *багатий, гарячий*) доходить до тогочасного кордону Литви з Польщею на Поділлі (Курило). Розвиток козацтва й постання Гетьманської держави кладуть початок новій хвилі укр. впливів на білор. мову. У 19—20 в. нова білор. літ. мова приймає деякі українізми (напр., у творах М. Багдановіча).

В сучасній укр. мові словникові Б. зв'язані гол. з хвилею білор. впливів у 15—16 в. Вони покищо зовсім не виявлені й не вивчені, і можна вказати тільки на деякі літуанізми, що прийшли до укр. мови через білор. посередництво (*ківш, клуня, путря* та ін.), а з другого боку, на поодинокі слова, де виразно виявляються риси білор. фонетики (*бадьорий, буцім*, можливо *дьоготь* та ін.).

Ю. Шевельов

Білорусь, країна в басейні гор. Дніпра, Двіни й Німану, заселена білорусами. Основну частину Б. становить нині Білоруська ССР, що займає 207 600 км² з понад 10 000 000 населення (до приєднання Зах. Білоруси в 1939 р. — лише 126 000 км² і 5 570 000 мешк.). Зах. кордони БССР загалом покриваються з етногр. (бл. 300 000 білорусів живе в Латвії, деяке число в Литві), натомість на сх. до етногр. Б. належать частини Великолуцької, Смоленської й Брянської обл. в межах РСФСР. Етногр. білор.-рос. межу встановити важко, беручи до уваги наявність перехідних груп і сильну русифікацію білорусів за межами БССР. З другого боку, до складу БССР входить досить широка територія, заселена українцями. Етногр. границю і тут визначити нелегко, бо на Поліссі й півн. Чернігівщині існують мало досліджені говірки перехідного типу (про мовну межу див. ЕУ I, стор. 22).

На території БССР білорусів — до 80% (себто 8 000 000), на півдні живе до 1 000 000 українців, по всій країні, гол. по містах, розпорошені росіяни; невеликий % становлять нині поляки й жиди (до війни по 10%). Уся білор. етногр. територія обіймає за різними оцінками 240—300 000 км², число білорусів 9—13 000 000.

Білор. народність склалася в основному із сх.-слов. племен кривичів, дреговичів і радимичів. Протягом своєї історії Б. довго перебувала в тривалих і безпо-

середніх зв'язках із Україною. За літописними даними, в 10 в. в Б. княжили варязькі династії, не зв'язані з київ. князями, що в цей час об'єднували сх.-слов. землі. Першими увійшли в держ. систему Київ. Руси смоленські кривичі. В кін. 10 в. Володимир В. здобув Полоцьк і пізніше лишив там князем сина від Рогніди, кн. полоцької, Ізяслава. Тоді як Турово-Пинська й Смоленська землі трималися ближче до Київ. держави, полоцько-менські князі, нащадки Ізяслава, зокрема Всеслав (1044—1101), вели політику відокремлення. Білор. землі жваво торгували з Україною і зах. країнами. Дальше роздрібнення білор. князівств при екон. і політ. ослабленні Київ. держави мало наслідком те, що Полоцька земля в першій чверті 14 в. опинилася в складі Литов. держави Ґедиміна (1316—41), його наступник Ольґерд (1341—77) об'єднав білор. землі (в нім. хроніках 14 в. з'являється назва Alba Rossia) й частину українських. Об'єднання білор. і укр. земель у Лит.-Руському князівстві відбувалося при збереженні їх самоуправління (див. ЕУ I, стор. 431—32). Складаючи дев'ять десятих території «Великого князівства литовського, руського і жмудського», білор. і укр. землі мали безперечну культурну перевагу. «Руська» мова, себто зукраїнщена старослов. із великою домішкою білор. лексичних і фонетичних елементів, стала до пол. 16 в. офіційно визнаною мовою держ. актів, великокняжого дипломатичного листування, суду і культ. життя (див. ЕУ I, стор. 349). Лит. князі користувалися «Руською Правдою», яка вплинула на законодавство Лит.-Руської держави (Судебник 1468 р.); Лит. Статут писаний «руською» мовою.

Про зв'язок із традиціями Київ. Руси свідчать архітектурні пам'ятки Б. 12—13 вв., фрески полоцьких храмів, ювелірні вироби тощо. Білор. (т. зв. «литовські») літописи 15—16 вв. зв'язані з літописанням княжої Руси.

Після Кревської унії (1385), а особливо Люблинської унії (1569 р.) в Литві стали переважати поль. впливи. Хоч укр. землі в новоствореній Речі Посполитій перейшли до Польщі, тоді як білор. входили до Лит. князівства, однак укр.-білор. зв'язки в 16—17 вв. лишалися і далі міцними. Білор. братства (в Могилеві, Орші, Вітебську, Несвіжі, Новогрудку та ін.) спільно з українськими виступали проти поль. і кат. впливів. Книги з друкарень Заблудова, Вільни, Єв'я, Кутеїна, Могилева та ін. були відомі по всій Україні. В Острозі, Львівській братській школі, в Києво-Могилянській Академії вчилися численні білоруси. Спільною була і рел.-полемічна література, як з боку правос. та протестантських, так і з боку кат. авторів. На укр.-білор. ґрунті набувають поширення з кін. 15 в., а особливо в 16—17 вв. твори перекладної літератури духовного характеру і світського. Через те, що в укр. і білор. культ., зокрема літ. житті, в 16—17 вв. було чимало спільного, витвореного об'єднаними зусиллями обох народів, іноді важко точно визначити належність певного твору до тієї чи ін. літератури — отже, дослідники воліють говорити про спільність багатьох літ. пам'яток.

Козацькі виступи і нар. повстання на Україні знаходили відгомін у Б.: коз. загони билися в 1590 б. Могилева й Бихова; 1596 білор. повстанці співдіяли з С. Наливайком, коз. загони оперували вкупі з білор. селянами в 1601—03 рр.; 1648 р., коли повстання проти поляків охопило майже всю Б., численні загони були під командою білорусів — запор. козаків; боротьба тривала в 1649 (дії І. Голоти, С. Подбайла й М. Кричевського) і в 1650-их рр., поки не скінчилася війна з поляками.

За умовами Андрусівського перемир'я 1667 і «вічного миру» 1686 Б., за винятком Смоленщини, лишалася під поль. владою, яка посилила польонізацію (1697 заборона білор. мови; 1732 позбавлення прав правос. білор. шляхти). Культ. занепад у 18 в. якоюсь мірою спершу гальмувався зв'язком із Київ. Академією, звідки вийшло чимало правос. духівництва, що діяло в Б. (Ю. Кониський та ін.).

Після розборів Польщі 1772—95 рр. Б. увійшла до складу Рос. імперії і набула характеру її частини з дуже слабим розвитком нар. госп-ва. Протягом 19 в. змінніли торг. зв'язки Б. з Україною, куди сплавлялося дерево й предмети лісової пром-сти.

Початковий період русифікації (за Катерини II) змінився посиленою польонізацією з кін. 18 в. до 1831 р.; зате після поль. повстання 1831 р. почався гострий русифікаційний курс (1840 р. Микола I заборонив саму назву «Білорусь»). 1839 р. ліквідовано Унiятську Церкву. Країна, що перебувала у важкому екон. стані, зазнавала дальшого великого занепаду нац. культури.

В добу білор. культ. відродження 19 — поч. 20 в. не раз виявлялися зв'язки його з укр. літ. і нац. рухом. Написана на поч. 19 в. «Энеіда навыварат» (автор невідомий) виявляє вплив «Енеїди» І. Котляревського. Є звістки про зв'язки, з 1839 р., Шевченка з літ. гуртком білор. письм. Яна Барщевського в Петербурзі. Зазнав впливів Шевченкової творчости поет Францішек Багушевіч (1840—1900), що жив деякий час на Україні й скінчив Ніженський Ліцей. В 20 в. найвидатніші білор. письм. перекладають твори Шев-

ченка. Янка Купала (Ян Луцевіч, 1882—1942), один із найвизначніших білор. поетів і діячів нац. культ. відродження Б., не тільки зазнав впливу поезії Шевченка, а й перший переклав його твори та присвятив кілька віршів укр. народові й Шевченкові. Деякі впливи Шевченкової творчости знаходить критика і в ін. визначного білор. письм. Якуба Коласа (Костянтина Міцкевіча, * 1882); знаходять їх і в Альоїзи Пашкевіч-Цьотки (1876—1916), що в 1900-их рр. жила на еміґрації в Галичині. До числа перших перекладачів належить Алесь Гурло (1892—1938); перекладав з укр. мови поет Максим Багдановіч (1891—1917). У 80-их рр. Б. вперше відвідав укр. театр — трупа М. Старицького, пізніше відбувалися виступи ін. укр. театрів; п'єси укр. драматургів часто виставляли білор. аматорські гуртки передрев. доби.

В добу перед першою світовою війною існували зв'язки в церк. ділянці: між діячем білор. відродження І. Луцкевічем і митр. А. Шептицьким, що 1907 р. відвідав Білорусь.

Революція 1917 р. принесла створення в Менську Білор. Нац. Ради, яка виставила вимогу автономії, а в грудні зформувала перший уряд. Проте спочатку большевики, а потім німці, що окупували Б., не допустили до влади вибраний на з'їзді білор. уряд. В березні 1918 в Менську Білор. Нац. Рада проголосила вільну і незалежну Білор. Нац. Республіку. Укр. уряд перший визнав Б. як незалежну державу. По відході німців, 1. 1. 1919 большевики проголосили БССР. За Ризьким миром 1921 Б. була розірвана між СССР і Польщ. Республікою, поки 1939 р., з больш. окупацією, Б. не була об'єднана в БССР. В Зах. Б. під Польщею укр.-білор. зв'язки знайшли, зокрема, вияв у створенні 1922 і 1928 спільних бльоків нац. меншостей (разом із жидами й німцями) при виборах до Сойму й Сенату, здобуваючи успіх. Деякий час існував створений 1928 парляментарний Укр.-білор. клюб. 1929 був організований укр.-білор. комітет для вироблення спільної тактики щодо польщ. уряду і польщ. партій. 1930 р. за укр. списком пройшов єдиний незалежний білор. посол Яреміч. Поза тим укр.-білор. зв'язки під Польщею найбільше виявлялися в студентських громадах у Варшаві й Вільні. В містах корінної Польщі, де білорусів було мало, вони входили до укр. гром. орг-цій. В столиці Литви Каунасі відбувалися спільні укр.-білор. мист. виступи.

Укр.-білор. зв'язки в сов. республіках виявляються за браком вільного гром. життя в мист. і літ. ділянках. З 1920-их рр. створилася практика частих ґастрольних поїздок білор. театрів на Україну і укр. до Б. З того ж часу практикувалися подорожі груп письменників для взаємного зближення (1928 укр. письм. до Менську, 1929 білор. — по містах України, 1939 — до Києва). Перший перекладач творів Шевченка на білор. мову Я. Купала був обраний д. чл. АН УРСР. Характеристично, що розгром білор. літ. групи «Узвишша» (1926—30, серед ідеологів — Дубовка, Пуща, Бабарека та ін.) припав на період боротьби сов. уряду з Ваплїте, при чому обвинувачення проти обох літ. орг-цій були ті самі: націоналізм, орієнтація на Захід, відкидання впливу Москви. Переслідування большевиками білор. нац.-демократів і укр. діячів відбувалися в той самий період (1929—38) і мали ті самі наслідки для обох країн.

На укр. мову перекладені й видані твори Ф. Багушевіча, Я. Купали, Я. Коласа, К. Крапіви, К. Чорного, А. Кулешова, І. Шамякіна, Я. Бриля, антологія «Білор. радянська поезія» (1948—22 автори в перекладах П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін.) та зб. оповідань. На поч. 1955 були приготовані до вид. укр. мовою твори М. Багдановіча, П. Бровки, М. Танка, В. Тавлая, П. Панченка, П. Пестрака й ін. На еміґрації над перекладами з білор. поетів працюють Я. Славутич, Л. Полтава, І. Качуровський, Б. Олександрів. Білор. мовою видані (1939 і 1952) твори Т. Шевченка, із сучасних письм. — П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, О. Гончара, С. Тудора, велика антологія «Укр. радянська поезія», кн. для дітей В. Бичка, Н. Забіли, О. Донченка та ін. Приготовані (1954 р.) до друку твори М. Бажана, Н. Рибака, В. Минка, Ю. Збанацького й ін.

Білоруси на Україні розсіяні в невеликому числі по всій республіці, зокрема в більших містах і пром. р-нах (зайшлі робітники). За переписом 1926 в УССР, у тодішніх межах, було їх 76 000 (з них половина в містах), у Криму — 3 800, на Півн. Кавказі — 50 000. Найбільші скупчення були в Києві (5 500), Дніпропетровському (4 300), Краснодарі (3 000), Одесі (2 500), Дніпродзержинському (2 100), Харкові (1 500), Сталіному (1 300); в Донбасі жило 14 400. В степовій Україні було кілька білор. сіль. колоній на Миколаївщині й Дніпропетровщині. Про швидку денаціоналізацію білорусів в УССР свідчило те, що в 1926 з 76 000 білорусів лише 16 000 вживало білор. мови як розмовної. *Р. М.*

Білосарайська коса, на півн. березі Озівського моря, між Осипенко і Ждановим; низький, намивний, із піску та битої черепашки півострів.

Білосвіт Олександер (* 1898), правник, журналіст і письм., родом із Чернігів-

щини, з 1948 в Арґентіні; автор новель: «Таємниця рожевих квітів» й ін.

Білостоцьке (Białostockie) **воєводство**, адміністративна одиниця в півн.-сх. Польщі, 23 200 км², 960 000 меш. (1949); півд.-сх. частина Б. в. охоплює півн. Підляшшя (адміністративно — Більський пов.), що до виселення українців 1945—47 належав до укр. етногр. території (2 700 км², 80 000 меш.).

Білостоцький Тимотей (* 1905), учитель руханки, провідник сокільських відділів у Львові, пластовий виховник, організатор новацьких таборів; автор сокільських вправ, статтей.

Білоус Антін (1892—1955), видавець на еміґрації, з 1946 працював в Авґсбурзі, згодом в Нью-Йорку; з 1953 в спілці з Ю. Тищенком, гол. в-ва «Книгоспілка»; випустив ряд цінних кн., м. ін. перевидав 12 тт. творів Лесі Українки, словники Голоскевича, Подвезька та ін.

Білоус (Белоусов) Микола (1799—1854), киянин, з 1825 проф. юридичних наук у Ніженському Ліцеї, де викладав філос. права за Кантом і Фіхте; 1830 звільнений за заборонені виклади «природного права».

Білоус Михайло (* 1838—?), засновник друкарні в Коломиї, видавець книжок і часописів «Голос Народа» та «Руска Рада».

О. Білоус

Білоус Олекса (1868—1929), лікар, укр. гром. діяч; військ. лікар, згодом лікарський інспектор, працював на Харківщині, Поділлі й у Басарабії; визначився організацією боротьби з пошесними хворобами; 1919 керівник Мін-ва Нар. Здоров'я УНР; у 1920-их рр. завідувач Відділу Допомоги еміґрантам з України.

Білоус Теодор (1828—92), гром. діяч, педагог, учитель і дир. гал. гімназій, посол до гал. сойму (1861—67 і 1870—76), автор розвідок про кн. Острозьких та ін. і повістей.

Білоусенко О., псевд. *Лотоцького О.* як дитячого письм.

Білоусів Микола (1863—?), фізіолог, проф. Харківського Ун-ту й Харківського Ін-ту Нар. Освіти; ряд праць із порівняльної фізіології та гістології; досліджував харчотравні ферменти, дихання риб, пересмугчасті м'язні та ін.

Білоусов О. (1848—1908), визначний укр. анатом, довголітній проф. Харківського Ун-ту; численні праці, зокрема про нерви судин (1889), синоптичні анатомічні таблиці нервової системи (вид. 1904).

Білоцерківська угода, укладена 28 вересня (ст. ст.) 1651 р. між Богданом Хмельницьким і поль. гетьманом Потоцьким, була наслідком поразки укр. збройних сил із їх союзниками-татарами під Берестечком. Вона була далеко важчою для України, ніж Зборівська угода: число реєстрового козацтва зменшувалося наполовину, до 20 000. Автономію діставало тільки Київське воєводство, а Брацлавське і Чернігівське мали відійти знову під королівську адміністрацію. Шляхта діставала право повернутися до своїх маєтків. Гетьман Хмельницький зобов'язувався розірвати союз із кримським ханом і зректися самостійних переговорів із чужими державами. Б. у. дала перепочинок для дальших готувань. В травні 1652 Хмельницький відновив війну з Польщею, і Б. у. втратила силу. *Б. К.*

Білоцерківський Археологічний і Етнографічний Музей, заснований 1924 у замку графині Браніцької на базі її збірок; колекція старих італ. картин, бібліотека бл. 9 000 тт.

Білуга, білюга (Huso huso L.), цінна пром. риба з родини осетруватих (понад 4 м довж., до 1 000 кг ваги), живе в Чорному й Озівському морях, входячи на весні класти ікру в лимани рік (у 18 в. доходила Дніпром аж у Прип'ять і Десну).

Білябіяльні приголосні, двогубні приголосні, вимовлювані двома губами. Укр. мова має Б. п. проривні — дзвінкий *б* і глухий *п*. Щодо фрикативного *в*, то його вимова між голосними факультативна, — вона може бути білябіяльна або лябіодентальна (губозубна). Після голосних у кінці слова й складу *в* означає не приголосний, а другу частину дифтонга.

Білявський Остап († 1803), львівський маляр, студіював мистецтво в Римі; портрети й рел. картини з впливом клясицизму й старих, цехових традицій гал. малярства.

Біляївка (VII—11), с. б. Дністрового гирла; р. ц. Одеської обл.

Біляк Григорій (* 1884), церк. і культ.-осв. діяч, гр.-кат. свящ., один із піонерів організації церк. життя серед укр. поселенців у Боснії.

Біляк Марія, уроджена Ляхович (* 1894), гал. гром. діячка, засновниця й гол. Союзу Українок у Городку, чл. Гол. Управи Союзу Українок у Львові; на еміґрації гол. Об'єднання Укр. Жінок англ. зони Німеччини, згодом орг. референтка Союзу Українок Америки.

Біляк Степан (1890—1950), адвокат, гром. і політ. діяч у Галичині; 1918—19 секретар Укр. Нац. Ради, 1919—20 секретар диктатора ЗУНР; з 1928 посол від УНДО до поль. сойму, оборонець у політ. процесах; помер на еміґрації в ЗДА.

Біляницька Ірина (* 1899), писанчарка з Сокальщини, створила власний стиль і

школу; її писанки відзначаються шир. кольористичною скалею й новими композиційними засобами.

Білянський Михайло (* 1871), дяковчитель, композитор-аматор, з 1906 у ЗДА; музика до оперети «Ох, та не люби двох» (1918), зб. «Коляди» (1925) й ін.

Білянський Петро (1736—98), церк. діяч, свящ., адміністратор львівської єпархії (1778—79), згодом єп. (1779—98), перший єп. у Львові із світського духовенства; відомий поширенням початкових шкіл у єпархії.

Біляшівський Микола (1867—1926), визначний археолог і музеолог, д. чл. ВУАН, чл. Всеукр. Археологічного Комітету й д. чл. НТШ; провадив (1890) розкопи на городищі Княжа Гора б. Канева (матеріяли в Музеї НТШ у Львові), розкопи слов. селищ і могил на Волині, досліджував селища трипільської культури в с. Борисівці на Київщині (1904); організував музей барона Штайнґеля в Городку на Волині; 1902—23 незмінний дир. Київ. Міськ. Художньо-Пром. і Наук. Музею (пізніше Держ. Музею, згодом — Центр. Іст. Музею), для створення й розвитку якого доклав багато зусиль. В 1906 р. — чл. I Держ. Думи, належав до Укр. Клюбу. Під час I світової війни уповноважений від рос. Академії Наук для охорони пам'яток культури в Галичині та Буковині; голова Центр. Комітету Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтва на Україні (з 1917). Ред. «Археологической Летописи Южной России» (1897—1905). Найвидатніші праці: «Могильник в урочище Остроня» («КСт» 1888), «Следы первобытного человека на берегах р. Днепра вблизи Киева» («Труды VIII Археологического Съезда»), «Княжа Гора» («КСт.» 1890), «Борисівське городище» («Короткі звідомлення ВУАК» 1925).

М. Біляшівський

Більке Карл (1898—1948), укр. кат. священик (редемпторист), фляманлець; з 1925 працював як учитель і місіонер у Галичині, з 1941 серед укр. еміґрантів у Бельгії.

Більське (I—4), пов. м. на півн. Підляшші (Білостоцьке воєвідство в Польщі), 7 000 мешк. (1931), кол. столиця Більської землі; відоме з 13 в., мало чимале значення в 16—17 вв.; руїни старого замка. Більський пов. лежить на укр.-польс.-білор. пограниччі. До виселення в 1945—46 рр. укр. населення, нац. свідомість якого була невелика, займало півд.-сх. частину пов.

Більське городище, б. Зінькова Полтавської обл., 3 городища (зах., сх. та Куземинське), обведені одним валом 30 км довж., замикають вододіл р. Псла і Ворскла. У 7—2 вв. до Хр. там була грец. оселя (розкопи В. Городцова у 1900-их рр.).

Більський Федір (15 в.), укр. кн. із лит. роду Ольґердовичів; не погоджуючись із централістичною політикою поль. короля і в. кн. лит. Казіміра IV, учинив змову проти нього з кн. Іваном Гольшанським і Михайлом Олельковичем (1481); змова була викрита, Б. утік до Москви, а його спільники скарані на смерть.

Більці (рум. Bălţi) (VI—8), м. на р. Реут, півн. Басарабія; р. ц. Молдавської ССР. 30 000 мешк. (1930). Торгівля хлібом і худобою, дрібна харчова пром-сть. За царату й Румунії пов. м. Б. розташоване на рум. етногр. території, але в пов. чимало українців (14,5% у 1941). 1920 — табір інтернованих вояків Армії УНР.

Більче Золоте (V—6), велике с. Борщівського р-ну Тернопільської обл., в ярі р. Серету. У підземній красовій печері Вертеба велике трипільське селище та скелетне поховання («наддністрянські Помпеї»), досліджуване А. Кіркором (1876—78), Ґ. Оссовським (1890—92), В. Деметрикевічем (1898—1904, 1907) та О. Кандибою (1929—34); разом з мальованою керамікою там знайдено мідяні речі. Два ін. трипільські селища в парку б. поміщицької садиби (матеріяли в музеї Академії Наук у Кракові, НТШ у Львові та ін.). Між 28 черепами з поховання у Вертебі переважав тип середземноморський, а далі праслов'янський (Б. Росінський, 1924). На терені села також могили «скитів-хліборобів» (А. Кіркор, 1878), знахідки рим. доби, палеолітична мустьєрська стоянка і найбільше на зах. Поділлі городище й поховання княжої доби.

«Більшовик», зав. легкого машинобудування в Києві (кол. Ґретера і Криванека), в останні десятиліття значно поширений; випускає машини для харчової пром-сти, зокрема цукрової і спиртової.

«Більшовик України», двотижневик, орган ЦК КП(б)У, виходив з 1926 р. в Харкові, з 1934 — в Києві, містячи матеріяли, що тлумачили для т. зв. партійного активу напрям політики більшовиків на Україні; склад ред. колеґії багато разів мінявся відповідно до зміни курсу більш. партії (кол. засновники журналу, як Скрипник, Затонський, Річицький, Хвиля, Юринець та ін., давно знищені), з кін. 1952 перейменований на «Комуніст України».

Біндас Григорій (1877—1950), бачвансько-укр. гром. діяч, гр.-кат. свящ., довголітній голова Руського Нар.-Просвітнього Дружества в Новому Саді й Русь-

кому Керестурі (1919—41), ред. його щорічних календарів (1921—39).

Біологічні станції, н.-д. й навчальні установи, що мають завдання вивчати всі біологічні явища якогось об'єкта в специфічних умовах: існують Б. с. морські, річкові, озерні, солодководні, пустельні, степові, високогірні тощо. Перша з Б. с. на Україні була організована І. Мечніковим і А. Ковалевським у 1871 р. в Севастополі для вивчення біол. явищ Чорного моря. Починаючи з 1919 р., з ініціятиви С.-Г. Наук. Комітету України, організовано систему Б. с. або відділів та лябораторій при держ. *заповідниках* природи; серед Б. с. на Україні найвизначніші — Дніпровська в Києві (з 1912), на р. Самарі б. Дніпропетровського, Карадагська на Чорному морі (з 1914), іхтіологічні станції в Херсоні й Одесі. *І. Р.*

Біологія, наука про життя, живі організми й умови, в яких вони розвиваються. Київ, Харків, Одеса, Львів були першими осередками, де формувалася біологічна наука на Україні. В Києві працювали катедри ун-ту і Політехнічного Ін-ту. При Київ. Ун-ті з 1869 існувало Т-во Дослідників Природи (видавало «Записки»); в 1896 засновано Бактеріологічний Ін-т. Серед київ. біологів 19 — поч. 20 в. визначалися анатом і фізіолог В. Бец, гістологи О. Івакин, Ф. Ломинський, мікробіологи Г. Мінх, А. Країнський, патолого-анатоми В. Висковнч, П. Кучеренко, бактеріолог Т. Яновський, ботаніки О. Рогович, І. Шмальгавзен (старший), М. Цингер, основоположник зоотехнії на Україні М. Червінський. В Харкові, крім університетських катедр і Ветеринарного Ін-ту, проблеми Б. вивчали Т-во Дослідників Природи (видавало «Труды»), Т-во Наук. Медицини й Гігієни, Мед. Т-во, Бактеріологічна Станція (з 1887), Пастерівський Ін-т (з 1887), що перетворився на Бактеріологічний Ін-т (1908), та ін. Там працювали видатний ботанік-мікролог Л. Ценковський, що заклав основи вчення про мінливість бактерій, ембріолог З. Стрільцов, патолого-анатоми В. Крилов, М. Мельников-Розведенков, біохемік О. Данилевський, ендокринолог і паразитолог В. Данилевський, бактеріологи К. Єленевський, С. Коцевалів, ботанік і паразитолог А. Краснов, ботанік-мікробіолог В. Залеський, анатоми О. Білоусів і В. Воробйов, гістолог М. Кульчицький, патолого-анатом-зоолог О. Остапенко й ін. Одеський Ун-т із Новорос. Т-вом Дослідників Природи (що видавало «Записки») серед своїх проф. мало І. Мечнікова, творця теорії фагоцитів, пізніше дир. Пастерівського Ін-ту в Парижі, і мікробіолога М. Гамалія, автора відомих праць із вірусології та імунології, що відкрив бактеріофаг, організатора першої в Рос. імперії Одеської Бактеріологічної Станції (1886) та Одеського Бактеріологічного й Фізіологічного Ін-ту; мікробіологів Я. Бардаха, А. Вериго, Є. Брусиловського, М. Зілинського та ін.

В останні десятиліття Б. на Україні у зв'язку з загальним розвитком біол. наук досягла чималого піднесення в ряді галузей. Поряд із розгортанням праці численних, спершу самостійних (н.-д.) катедр різних високих шкіл — ун-тів, мед., зоотехн., ветеринарних, с.-г. ін-тів, визначну роботу в 1919—28 рр. провела Ботан. секція *С. Г. Наук. Комітету*, керована О. Янатою. 1919 почалася праця в ділянці Б. в УАН: був заснований Мікробіологічний Ін-т ім. Ф. Омельченка, Ботан. та Зоол. Секції, а також катедри с.-г. біології та експериментальної зоології УАН. Поза цими наук. закладами, діяли відповідні секції наук. при УАН т-в по великих містах. Поряд із ними працювали Укр. Біохемічний Ін-т (з 1925, видавав «Наук. Записки»), Укр. Протозойний Ін-т (з 1923) і Укр. Патолого-Анатомічний Ін-т (1925) у Харкові з Укр. Т-вом Патологів при ньому (з 1926), що мало свої філії, Укр. Санітарно-Бактеріологічний Ін-т та ряд ін. н.-д. установ, зокрема з прикладної ботаніки та зоотехнії, з вужчим обсягом роботи. Велику ролю в розвитку Б. відіграли біол. станції, зокрема Дніпровська (заснована 1912) й Севастопільська, н.-д. праця в заповідниках, зоол. і ботан. садах, що спричинилися до систематичного вивчення фльори, фавни України та біол. процесів в окремих, із специфічними властивостями, р-нах. Ця робота дедалі більше пов'язувалася з експериментальною працею в прикладній Б., зокрема в помології й акліматизації рослин та генетиці тощо. В 1920-их рр. при співпраці біологів різних галузей Н.-Д. Ін-т Мовознавства ВУАН випустив «Словник біол. термінології» С. Паночіні (1931), «Словник природничої термінології» Х. Полонського (1928), серію словників зоол., ботан., мед. і с.-г. термінології та номенклятури, які містили багато біол. матеріялу. Від пол. 30-их рр., з перебудовою структури н.-д. інституцій, н.-д. біол. робота в основному сконцентрована в ін-тах АН УРСР. Відділ Біол. Наук обіймає Ін-ти Ботаніки, Зоології, Гідробіології, Біохемії, Клінічної Фізіології ім. О. Богомольця, Мікробіології ім. Д. Заболотного. Серед вид. УАН, пізніше АН УРСР з Б. найвизначніші «Укр. Ботан. Журнал» (в 30-их рр. «Журнал Ін-ту Ботаніки УАН»), «Укр. Зоол. Журнал», «Зб. праць Зоол. Музею УАН», «Труди Ін-ту Зоології та Біології АН УРСР», «Зб. праць Біол. Ін-ту ім. Ф. Омельченка», «Зб. праць Дніпровської і «Труди» ін. біол. станцій; з пол. 1930-их рр. і досі — «Ботан. Журнал»,

«Мед. Журнал АН УРСР», «Мікробіологічний Журнал», «Укр. Біохем. Журнал».

Серед біологів на Україні, що були зв'язані з УАН, а пізніше АН УРСР, до найвизначніших належали мікробіологи О. Корчак-Чепурківський, Д. Заболотний, М. Нещадименко, Л. Тарасевич, Л. Громашевський, П. Савицький, В. Дроботько, Б. Ісаченко, М. Рево, О. Бершова, О. Сидоренко та ін.; морфологи М. Мельников-Розведенков, В. Воробйов, О. Черняхівський, П. Кучеренко, М. Лисенков, О. Смирнова-Замкова; фізіологи О. Богомолець, В. Данилевський, М. Стражеско, О. Кронтовський, В. Чаговець, М. Павлів, О. Нагорний, Д. Свиренко, Р. Кавецький, О. Леонтович, В. Радзимовська, Н. Медведєва, Є. Занкевич; біохеміки О. Палладин, М. Гацанюк, С. Ґжицький, В. Ковальський та ін.; ботаніки В. Липський, О. Яната, М. Холодний, В. Любименко, О. Фомин, С. Навашин, Я. Висоцький, Є. Лавренко, К. Зеров, М. Попов, палеоботаніки А. Криштофович, М. Персидський і ряд ін.; в с.-г. Б. працював Є. Вотчал, в помології та акліматизації В. Симиренко і М. Кащенко, ембріолог, одночасно акліматизатор; нові сорти пшениці виводив А. Сапігин; відомий своїми експериментами Т. Лисенко; зоологи — І. Шмальгавзен, М. Шарлемань, Л. Лебединський, Д. Белінґ, О. Никольський, О. Браунер, П. Свириденко, Я. Ролл; нові породи укр. овець і свиней вивів М. Іванов.

У 1920-их рр. пожвавішала праця біологів на Зах. Укр. Землях, що були об'єднані в Математично-Природописно-Лікарській Секції НТШ (1897), зокрема в Бактеріологічно-Хем. Ін-ті НТШ; працювали М. Музика, Л. Максимонько, В. Щуровський, Ю. Кордюк, П. Холодний; в роки між двома світовими війнами провадили дослідну роботу В. Бриґідер, Р. Вайґель, Я. Гіршлер, В. Лазорко, О. Тисовський та ін. Одночасно І. Горбачевський у Празі досліджував ряд мало відомих процесів в організмі, м. ін. першим синтезувавши сечову кислоту; на еміґрації в ЧСР працювали анатом і етіолог А. Старков, біолог В. Гармашів, в ЗДА — ентомолог О. Грановський.

Після другої світової війни нині на еміґрації продовжують наук. роботу рослинник-селекціонер О. Архімович, патофізіолог І. Базилевич, іхтіологи Ф. Великохатько, Сластененко, генетик М. Ветухів, цитолог Л. Зафійовська, зоолог Е. Жарський, ентомолог Д. Зайцев, протистолог С. Крашенінніков, ботанік Н. Осадча-Яната, ентомолог С. Парамонів, патолог І. Розгін, іхтіолог Ю. Русов, мікробіолог В. Панасенко, в прикладній біології — П. Шумовський та ін. *І. Розгін*

Біофабрики, фабрики, що продукують біологічні препарати для діягностики, лікування або профілактики захворінь тварин і птахів; на Україні існують у Харкові, Дніпропетровському, Херсоні, Сумах, Гужулах і Голещині. Ці Б. виготовляють сироватки проти телію, пастерельози, паратифу свійських тварин, бешихи та чуми свиней, діягностичні препарати — бруцелізат, абортин, туберкулін, малеїн, аґлютинуючі і преципітуючі сироватки, а також вакцини проти телію, бешихи, емфізематозного карбункула, паратифу й ін.

Біохемія, див. *Хемія*.

Бір (Pinetum), сосновий ліс, росте на бідних піщаних ґрунтах, найбільше на півн.-зах. Поліссі. Докладніше див. ЕУ І, стор. 102 і мал. 70 на стор. 101.

Бірецький Іван (1815—83), гром. і церк. діяч гал. відродження, етнограф, чл. з'їзду вчених 1848, чл.-засновник Галицько-Руської Матиці.

Біржі, місця зібрання комерсантів. Фондові Б. провадять операції з цінними паперами, товарні — з товарами. На Україні до 1917 р. фондові і товарні Б. були звичайно поєднані. Перша Б. постала в Одесі 1796, в Києві 1815, в Харкові 1818. В. СССР Б. існували в 1920-их рр., в часи т. зв. нової екон. політики, в Києві, Харкові й Одесі. При товарних Б. були окремі фондові відділи; деякий час існували вечірні фондові Б. для операцій із цінностями, не допущеними до обороту на фондових відділах. З 30-их років Б. перестали існувати.

Одеська біржа в 1899 р.

Біржі праці, орг-ції для посередництва праці. На Україні до 1917 існували лише приватні бюра (напр., в Одесі); в 1914—17 Б. п. організовували міські управи (напр., в Харкові). За часів непу спершу робітників і службовців приймали на працю тільки через держ. Б. п., в 1925—28 допущена була свобода найму. З 1928—29 Б. п. перестали існувати, бо безробіття формально оголошено зліквідованим, і розподіл роб. сили відбувається на підставі законів про трудові резерви.

Бірзула, давня назва м. *Котовського*.

Бірки (IV—17), с. м. т. Нововодолазького р-ну, Харківської обл., на півд. від

Харкова. Поблизу с.-г. технікум. Б. засновані укр. козаками 1659.

Бірки Великі (IV—6), с. на р. Гнізна (гал. Поділля); р. ц. Тернопільської обл., зал. вузол.

Біробіджан, Жидівська (офіц. Єврейська) Автономна Обл. на Далекому Сході в складі Хабаровського краю, заснована 1928; 35 800 км², 150 000 населення (1939), половина жидів; в Б. Автономній Обл. і її центрі — м. Біробіджан — є багато українців.

Бірча (IV—3), м-ко на Карпатському Підгір'ї на Перемищині. Тепер належить Польщі (Ряшівське воєводство). До 1876 пов. центр. Колись кустарне виробництво полотна, ярмарки. В 1945—46 рр. бої УПА.

Бірчак Володимир (* 1881), гром., наук. і пед. діяч у Галичині, після визвольних змагань — на Закарпатті, де в 1920—30-их рр. розгорнув активну роботу в шкільництві і Пласті; д. чл. НТШ, письменник — належав до групи «Молода Муза»; іст. повісті: «Василько Ростиславич» (1922), «Володар Ростиславич» (1930), «Проти закону» (1936), «Велика перемога» (1941), зб. оп. «Золота скрипка» (1937); студія про ритм «Слова о полку Ігореві»; «Літ. стремління Підкарпатської Руси» (1921, 1937) та ін. розвідки про закарп. літературу; підручники для шкіл Закарпаття. Доля після арешту 1945 невідома.

В. Бірчак

Бісмарк Отто (1815—98), кн., нім. держ. діяч, творець другої нім. імперії (1871), канцлер Німеччини, прихильник нім.-рос. порозуміння. 1888 Б. вмістив у тижневику „Die Gegenwart" під іменем приятеля-філософа Е. Гартмана ст. „Russland in Europa", в якій підносив думку про відновлення «Київ. князівства» під протекторатом Габсбурґів і про розчленування Росії.

Бітумічні лупаки (горючі л.), темні л., насичені органічними легко запальними речовинами (бітумінами); поклади в флішевих Карпатах (менілітові л.) й на Поділлі, зокрема в околицях Кам'янця-Подільського; донині не експлуатовані.

Біюк Онлар, оселя в Криму, тепер *Октябрське.*

Біян Степан (* 1897), гром. і госп.-кооп. діяч на Перемищині й Дрогобиччині; з 1947 в Арґентіні.

Блават, див. *Волошка.*

Блаватський Володимир (*1899), археолог, дослідник античного мистецтва півд. України, провадив розкопи в Пантікапеї у Криму («Пантикапейские раскопки», 1947).

Блавацька Ніна (* 1902), уроджена Конашинська, заміжня Лужницька; драматична акторка, інженю, зокрема Леді в «Інтриґа й кохання» Шіллера, Гедда в «Будівничий Сольнес» Ібсена, Соня в «Царевич» Запольської.

Блавацький Василь (1889—1944), адвокат в Сяноці, провадив активну гром. і політ. діяльність на Лемківщині; убитий поль. боївкою.

Блавацький (Трач) Володимир (1900—53), видатний актор, режисер і мист. керівник укр. театрів у Галичині й на еміґрації; на сцені з 1919 в театрі «Бесіда», пізніше в театрі Загарова, 1927—28 у харківському «Березолі», після повернення до Галичини — у Театрі ім. Тобілевича, в «Заграві», в праці яких уже позначаються модерні шукання Б., з 1938 в Театрі ім. Котляревського, 1939 перетвореному на Театр ім. Лесі Українки; за нім. окупації один з організаторів і мист. керівник Львівського Оперного Театру. На еміґрації керував Ансамблем Укр. Акторів. Помер у Філядельфії. Найвизначніші ролі Б. — Гамлет, Христос в «Голготі» Лужницького і Стаканчик у «Народному Малахії» М. Куліша; серед кращих режисерських праць Б. «Земля» за Стефаником, «Народний Малахій», «Батурин» за Лепким — з укр. репертуару, «Антігона» Ануї та ін. з европейського. Автор ряду театрознавчих праць. *Й. Г.*

В. Блавацький

Благовещенськ, м., центр Амурської обл., на усті р. Зеї, 59 000 меш. (1939), в околицях є значні укр. поселення; 1911 у Б. працював Укр. Клюб — єдина леґальна укр. орг-ція на Далекому Сході до 1917 р.

«Благовісник» (до 1938 — «Благовѣстникъ»), рел. місячник на Закарпатті, вид. ЧСВВ в Ужгороді, Хусті, а потім у Пряшеві (1921—49).

«Благовісник», журнал Ген. Церк. Управління УАПЦ у Франції, виходив у 1953 в Парижі.

Благовіщенський Назарет, чоловічий манастир II кляси у Ніжені, заснований 1702 на кошти Степана Яворського.

Благовіщенський собор у Чернігові, збудований кн. Святославом Всеволодовичем 1186; монументальна тринавна будова з 5 банями й ґалерією-усипальницею, в якій був похований Всеволод

Святославич; центр. нава багато прикрашена, зокрема керамікою й мозаїкою.

Благодатне (VI—18), с. м. т. в півд.-зах. Донбасі, Ольгинського р-ну Сталінської обл. Поблизу розробка флюсових та ін. матеріялів для металюрґії Донбасу. Лісовий технікум.

Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг (Благотворительное Общество издания общеполезных и дешевых книг), вимушена важкими цензурними умовами назва видавничого т-ва укр. колонії в Петербурзі, заснованого 1898 р. з ініціятиви ген. М. Федоровського. Голови т-ва: Д. Мордовець, згодом О. Русов, пізніше П. Стебницький, що, спершу з О. Лотоцьким, фактично вів усі справи т-ва; серед членів були сотні українців із різних губерній. До 1917 р. т-во видало 80 популярних укр. брошур (понад 1 000 000 примірників) із сіль. госп-ва, гігієни, історії та ін. В 1904—05 т-во подавало до найвищих інституцій в імперії записки, добиваючись скасування обмеження укр. слова. Спільно з допомоговим Т-вом ім. Шевченка в Петербурзі видало перший повний «Кобзар» Шевченка (1906).

Блажкевич Іван (* 1892), адвокат, діяч УНДО на Дрогобиччині; 1928—30 рр. посол до поль. сойму; 1939 вивезений большевиками.

Блажкевич Іванна, уроджена Бородієвич (* 1886), гал. кооп. діячка і журналістка, дитяча письм.

Блажовський Юрій Гаврило, єп. титулярний агненський і мукачівський (1738—42), здійснив ряд заходів для поліпшення долі бідного духівництва.

Блакитний (псевд. Елланського) Василь (1891—1925), рев. діяч і письм.; чл. УПСР, з 1918 — боротьбіст, ред. газ. «Боротьба», один із ініціяторів влиття боротьбістів до КП(б)У; з 1920 член ЦК КП(б)У, голова Держ. В-ва України, гол. редактор газ. «Вісті ВУЦВК». Організатор «пролет.» літ. груп «Боротьба» і «Гарт»; під псевд. Василя Еллана зб. віршів «Удари молота і серця» (1920), сатири під псевд. Валера Пронози. В 1930-их рр. твори Б. були конфісковані як націоналістичні і пам'ятник у Харкові знищений.

Бларамберґ Іван (1772—1831), одеський археолог голл. походження, дослідник клясичних пам'яток Півд. України й Криму, автор бл. 30 праць, в тому числі першого кодексу ольвійських монет (Париж 1822).

Блекота (Hyoscyamus), отруйна рослина з родини пасльонуватих; найбільш відома Б. чорна (H. niger). Лікарська рослина: в офіц. медицині — сировина для багатьох ліків, в нар. медицині вживається як засіб проти кашлю, коклюшу і нервових недуг.

Блехер Ганс, львівський архітект, 1491 будував вежу старої ратуші у Львові (зруйнованої 1827), 1493—95 брав участь у будуванні латинської катедри (склепіння органових хорів).

Близниця (V—3), найвищий верх (1883 м) у групі Свидівця в Полонинському Бескиді.

Близнюк Петро (* 1881), укр. гром. діяч, кооператор, комісар Центр. Ради в Таврії, 1921—22 чл. київ. комітету по організації протибольш. повстання, діяч УАПЦ; 1930 засуджений у процесі СВУ як керівник миколаївської групи на 5 р. ув'язнення; дальша доля невідома.

Близнюки (V—17), с., р. ц. у півд. частині Харківської обл.

Блозовський Михайло (* 1898?), гр.-кат. свящ., діяч Фронту Нац. Єдности і чл. його політ. колеґії.

Блонський Кирило (1803—52), гр.-кат. свящ., активний діяч гал. культурного відродження, збирав нар. пісні на Станиславівщині, працював над укр. граматикою, писав поезії; 1848 посол до австр. держ. сойму.

Блох Елеонора (1881—1943), різьбарка, студіювала в Петербурзі і в Парижі у О. Родена. З 1917 працювала в Харкові; проф. Художнього Ін-ту, виховала ряд укр. скульпторів; численні праці, зокрема «Радість материнства», портретні бюсти укр. письменників, проект пам'ятника Шевченкові та ін.

Блохінцев Дмитро (* 1908), фізик, чл.-кор. АН УРСР; праці в ділянці квантової механіки: «Основы квантовой механики» (1949) й ін.

Блоцький (Błocki) Станіслав (1857—1919), поль. ботанік з Галичини, дослідник фльори Поділля й околиць Львова.

Блуд (* 1018), воєвода кн. Ярополка Святославича; під час війни між Ярополком і Володимиром В. убив Ярополка й перейшов до Володимира; загинув у битві з поляками над Бугом.

Блюмауер (Blumauer) Альойс (1755—98), нім. поет, автор перелицьованої Верґілієвої «Енеїди» (1783—86), що, на думку дослідників, мала вплив, поруч травестії Осіпова, на «Енеїду» Котляревського.

Блюменфельд Станислав (1850—97), київ. піяніст і вчитель, виховник укр. піяністів.

Блязіюс (Blasius) Йоган Гайнріх (1809—70), нім. зоолог, автор опису подорожі „Reise im Europäischen Russland" (1844), де є ряд описів укр. побуту.

Бобенко (псевд. Бобика) Андрій, письм., оп. «Лірник» та вірші в «Раді» Старицького (1883), поезії в часописах 80—90-их рр.; зб. «Перевесло» (1913) з передмовою М. Комарова.

Бобер річковий (Castor Fiber L.), ссавець із ряду гризунів, до 120 см довж., до 30 кг вагою, цінний хутром. В іст. ча-

-ся Б. р. був поширений на Україні далеко на півд., за кн. часів хутра Б. р. з України дуже цінилися в Зах. Европі й правили за грошові «одиниці»; князі мали для полювання окремі «бобровища». Б. р., винищений ради хутра, тепер під суворою охороною; водиться в заповідниках на Поліссі б. Пинська, над р. Овруч, Уж, Брагинка, Горинь, Тетерев, Десна і на Чернігівщині в Любецькому р-ні; 1924 р. акліматизований кан. Б. р. над р. Стир б. Луцького.

Боберський Іван (1873—1947), педагог, заслужений організатор сокільсько-січового руху та тіловиховання в Зах. Україні. Студіював у Львові, Відні, Граці та подорожував по Европі з метою вивчення нових метод фіз. виховання; з 1900 учитель львівської гімназії, 1908—14 голова «Сокола Батька», чл. Бойової управи і Секретаріяту військ. справ ЗУНР; 1919 виїхав на доручення уряду ЗУНР до США й Канади, де затримався на довгий час, беручи активну участь в укр. житті Америки. З 1932 до кін. життя жив у Тржичі (Югославія). Редаґував «Вісті з Запорожа» (1910—14), «Січові Вісті» (1912—14), написав ряд підручників з тіловиховання («Забави й гри рухові», I-II, 1904—05; «Копаний м'яч», 1906; «Значення руханкових товариств», 1909 та ін.), дав почин до купівлі великого сокільського майдану у Львові. Б. виховав багато вчителів руханки в Зах. Україні.
Е. Ж.

І. Боберський

Бобжинський (Bobrzyński) Міхал (1848—1935), поль. історик («краківської школи»), правник і політик-консерватор; як керівник Крайової Ради Шкільної ширив польонізацію в Галичині. 1908—13 намісник Галичини; виступаючи проти русофільства, намагався досягти укр.-поль. порозуміння в справі виборчої ординації до гал. сойму й укр. ун-ту. Підготовлена ним угода була зірвана (1913) через опір поль. ієрархії у Львові та ендецького табору, і Б. димісіонував. Автор праць „Dzieje Polski w zarysie", „Wskrzeszenie Państwa Polskiego" й ін.

Бобик, див. *Біб.*

Бобикевич Костянтин († 1884), гал. письм.-гуморист; нариси й повісті в «Зорі».

Бобикевич Олекса (1865—1902), гр.-кат. священик і письм.; поезії й оп. в «Зорі», «Зеркалі»; комедія «Настоящі».

Бобинський Василь (* 1898), укр. поет з Галичини, перейшов із нац.-дем. табору до КПЗУ, ред. журн. «Вікна», чл. групи «Горно», після переїзду до Харкова чл. орг-ції «Зах. Україна», в 30-их рр засланий; зб. поезій «В притворі храма» (1919), «Ніч кохання» (1924), «Тайна танцю» (1925), «Поезії» (1930), поема «Смерть Франка» (1927).

Бобівник, див. *Мигдаль степовий.*

Бобков Борис (* 1903), укр. оперовий співак-тенор. Закінчив Київ. Консерваторію; 1928—33 провідний артист Київ. Театру Опери: («Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Майська ніч», «Тарас Бульба» та ін.); з 1935 в Московському Большому Театрі.

Бобові культури, назва с.-г. рослин, що належать до родини бобових (стручкових) і підродини метеликових. Б. к. діляться на 2 групи: 1) *з е р н о в і б о б о в і*, багаті на білковину (на Україні горох, сочевиця, фасоля, біб, кінський біб, соя, люпина і менше поширені нут, арахіс, чина), 2) *к о р м о в і б о б о в і т р а в и*, довгорічні — люцерна, конюшина, еспарцет, буркун і однорічні — вика, сераделя. Б. к. мають велике значення в харчуванні й сіль. госп-ві: вони багаті на білок (28—54%), збагачують ґрунт на азот і підготовляють кращі умови для наступних культур (див. також окремі культури).

Боболинський Леонтій (друга пол. 17 — поч. 18 в.), ієромонах Троїцького Іллінського манастиря в Чернігові, вихованець Київ. Академії, автор хроніки «Лѣтописецъ си єстъ Кроника зъ розныхъ авторовъ и исторыковъ многихъ, диялектомъ рускимъ єстъ написана...» (1699), що обіймає події світової історії й окремі події укр. історії, містить посланіє Ісаїї Копинського до Яреми Вишневецького й опис чигиринських походів 1677—78 рр. Хроніка Б., написана на основі хронографа укр. редакції 16—17 вв., відзначається близькою до нар. мовою; надрукована вперше 1854. Авторство Б. дехто заперечує.

Бобрецький Микола (1843—1907), зоолог, проф. Київ. Ун-ту; досліджував фавну Чорного моря, автор відомого підручника з зоології для високих шкіл.

Бобрик (III—11), с. Броварського р-ну Київ. обл.; зал. станція на лінії Конотоп-Київ; осідок штабу Лівобережного Гайдамацького Коша під час операцій *Муравйова* проти Києва в січні 1918 р.

Бобринець (V—13), м. і р. ц. на півд. Кіровоградської обл. 35 км від зал. 16 000 меш. (1937). Харчова пром-сть, ремонт с.-г. машин; с.-г. технікум.

Бобрінський Володимир (1868—1928), граф, рос. націоналіст, депутат III Держ. Думи, де активно боровся з українцями.

Бобрінський Георгій, граф, рос. держ. діяч, займався гал. справами; ген.-губер-

натор Галичини під час рос. окупації 1914—15.

Бобрінський Олексій (1800—68), граф, організатор цукроварства на Україні (у Смілі).

Бобрінський Олексій (1862—1920-і рр.), археолог, з 1886 гол. петербурзької Археологічної Комісії, автор багатьох праць з укр. археології («Херсонес Таврический», «О курганах близ г. Смелы» та ін.), розкопав бл. 600 могил та селищ, переважно б. Сміли на Київщині.

Бобров (II—21), м. на р. Битюг (притока Дону); р. ц. Воронізької обл., лежить на рос. етногр. території, але в півд. частині р-ну живуть українці.

Бобровецьке озеро (I—6), на півн.-зах. Поліссі на вододілі між р. Ясьолдою і Щарою. Площа — 12 км².

Бобровиця (III—12), с. м. т., р. ц. у півд.-зах. частині Чернігівської обл. Цукроварня, у р-ні зоотехн. технікум (с. Майнівка).

Боброві гони, місця, де водилися бобри. Старі укр. й козацькі закони визнавали право на бобрів за власниками ґрунтів, де були Б. г. Вбивання або винолошення бобрів каралося.

Бобровники, ловці бобрів; так звалися селяни в старій Україні, які, крім рільництва, ловили бобрів. У Лит.-Руській державі це була панщизняна людність, в обов'язок якої перед власником села входило брати участь у полюванні («гонах») на бобрів. Бобровники були на Поліссі, на Лівобережжі за Гетьманщини, а також у Галичині (село Бобрівники б. Товмача).

Бобровський Борис, ген. рос. служби, до листопада 1917 гол. Укр. Військ. Громади в Двинську, а потім, за Укр. Центр. Ради, начальник укр. Ген. Військ. Штабу.

Бованенко Дмитро (* 1900), економіст-історик, наук. співр. ВУАН (до 1934 р.), проф. Київ. Ін-ту Харч. Пром-сти (до 1938); розвідки з економіки України 19—20 вв. та історії укр. екон. думки (зокрема про М. Зібера та С. Подолинського). 1938 засланий на Колиму.

Бовкунівщина, данина від худоби в 15 в. (від бовкун — віл, запряжений ...).

Бовмен (Bowman) Ісаак (1878—1950), проф. географії; чл. амер. делегації на мировій конференції у Версалі (1918—19), брав участь у комісіях для полагодження поль.-укр. конфлікту, позитивно ставився до укр. проблеми. За ініціятивою Б. 2. 5. 1919 американці припинили військ. постачання Польщі, на знак протесту проти дій армії Галлера на укр. фронті в Галичині.

Бог (у греків Гіпаніс, також Півд. Буг, на відміну від Зах. Буга, якии звич. називають просто Бугом), одна з найбільших р. України, довж. — 760 км, сточище — 64 000 км² (разом з р. Інгул, що впадає до Бозького лиману). У верхній частині на Подільській височі Б. тече повільно на рівнині широкою й болотистою долиною. В сер. течії врізається в кристалічний масив, спад р. в скелястих берегах збільшується, виступають пороги. Найбільш порожиста частина Б. між м. Первомайським і с. Олександрівкою на довж. 70 км, де стрімкі береги сягають до 90 м висоти (Мигейські, Богданівські й ін. пороги). Нижче порогів Б. пливе через третинні вапняки й пісковики Чорноморського низу, розливаючись

Поздовжній профіль долини р. Бога. Діяграма виявляє, наскільки спад долини нерівний, гол. в середній течії р.

до 800 м (глибина 2—3 м), і б. с. Нова Одеса вливається в глибокий Дніпрово-Бозький лиман. Річкова система Б. слабо розвинена, зокрема з правого боку, бо подільські р-и спливають здебільша до Дністра. Правобічні притоки: Вовк, Згар, Рів, Савранка, Кодима, Чичиклея; лівобічні: Божок, Снивода, Соб, Синюха (у гор. течії зветься Гнилий Тикич) з Гірним Тикичем, Мертвоводи і найбільша — Інгул, що впадає до Бозького лиману. Нерівний спад, порожистість і маловодність Б. дозволяють на судноплавство лише на низу від м. Вознесенського на довж. 156 км до впаду в море, на цьому відтинку ходять пароплави. Головні пристані: Вознесенське, Миколаїв; транспорти хліба й будів. матеріялу. У порожистій частині Б. досить великі гідроресурси (135 500 кінських сил, з яких ледве використано 10 000 к. с.). *В. К.*

Богаєвський Борис (1882—1942), археолог, чл. Ін-ту Іст. Матеріяльної Культури в Ленінграді, досліджував трипільську та егейську культуру на Україні.

К. Богатирець

Богатирець Касіян (1868—бл. 1948), свящ., церк.-гром. діяч Буковини (москвофільського переконання); до першої війни активний москвофіл, перед другою війною наблизився до укр. нац. табору; противник румунізації правос. церкви на Буковині; від 1947 архиєп. Буковини.

Богатирьов Семен (* 1890), композитор і педагог, проф. композиції Харківської Консерваторії, вихователь багатьох укр. композиторів; «Увертюра» для симфонічної оркестри, фортепіянові твори й ін.

Богацький Павло (* 1883), журналіст, літературознавець, ліг. і театральний критик, бібліограф. письм. і політ. діяч, д. чл. НТШ; засновник і ред. ж. «Українська Хата» в Києві (1909—14), 1914 засланий до Наримського краю, 1917 нач. міліції м. Києва, за Директорії столичний отаман і отаман Коша Охорони Республіки; від 1922 на еміґрації, ред. ж. «Нова Україна», д. чл. Укр. Соціологічного Ін-ту, д. чл. Іст.-Філол. Т-ва. Зб. новель «Камелії» (1918), «Під баштою зі слонової кости»; ред. творів Чупринки, Драгоманова; літ.-критичні розвідки; «Кобзар» Т. Шевченка за сто років: 1840—1940», 1942) та ін. бібліографічні праці.

П. Богацький

Богачевський Костянтин (* 1884), церк. і гром. діяч, укр. кат. архиєп. у ЗДА, родом з Манаєва (Галичина), д-р богословія, студіював у Львові, Інсбруку, Мюнхені. Свячений в 1909, сотрудник, префект у Львівській Семінарії, згодом її духовник, совітник і референт Консисторії, військ. курат (1916—17), віцеректор семінарії, крилошанин перемиський (1918) і катедральний парох, згодом ген. вікарій (1923), Апостольський Протонотар (1923), титулярний єп. Амізосу і Апостольський Екзарх для українців у ЗДА (1924), асистент папського трону і римський граф (1950), титулярний архиєп. Берое (1954). За нац. працю був арештований поляками. Підніс амер. екзархат з рел., осв., нац., орг. та екон. сторони. Меценат укр. інституцій та науки і преси.

Архиєп.
К. Богачевський

Богаченко-Максимович Вероніка, сучасна оперова й концертова співачка, мецо-сопрано; до війни — в Київ. Театрі Опери, згодом в оперових театрах у Відні й Авґсбурзі, численні концерти в Зах. Европі й Америці, телевізійні виступи в ЗДА.

Богдан (світське ім'я Теодор) Шпилька (* 1892), архиєп., д-р богословія, правос. церк. діяч в ЗДА, родом із Галичини; 1936 прибув до ЗДА; 1937 хіротонізований грец. єпископатом, очолює підпорядковану Царгородському Патріяршому Престолові *Укр. Правос. Церкву в Америці*. Автор правос. катехизиса укр. і англ. мовами й пропаґандивних брошур; при катедрі архиєп. виходить ж. «Укр. Вісник».

Архиєп. Богдан

Богданів В., сучасний артист балету, соліст київ. і харківського акад. оперових театрів, зокрема виконавець комічних танкових ролей укр. фолкльору («Ніч під Різдво» за Гоголем та ін.).

Богданов Сергій (1859—1920), проф. аґрономії в Київ. Ун-ті, організатор дослідних с.-г. станцій на Україні; автор праць із агрономії, зоотехніки й фізіології рослин.

Богданович Анатоль (псевд. Богдан Сокольський) (1882—1914), письменник, оп., повість «Всесильна».

Богданович Іполіт (1743—1802), рос. поет укр. шляхетського походження, автор популярної в свій час поеми «Душенька» (1783).

Богданович-Зарудний Самійло, ген. суддя Війська Запорізького; реєстровий козак, перейшов 1648 під Корсунем до Хмельницького. Вів переговори 1650 в Варшаві, був на чолі коз. посольства до Москви 1652, до Туреччини 1653 і 1654 знову до Москви (фінал Переяславської угоди); 1654 ген. суддя. В 1657 їздив на переговори до Семигороду. Спричинився до укладення Гадяцького договору з Польщею (1658) й 1659 був нобілітований. Після упадку Виговського перейшов до Юрія Хмельницького, брав участь в укладенні Чуднівського договору. В 1664 воював на боці Польщі проти Брюховецького.

Богдашевський Василь (1861—1933), рос. церк. діяч, єп., останній ректор Київ. Духовної Академії, біблеолог.

«Богогласник», збірник укр. рел. пісень, виданий гр.-кат. редакторами в Почаєві (1790; передруки 1805, 1825; із змінами у Львові — 1850, 1886); вид. 1790 містило 238 пісень. Витяги з нього друкувалися п. н. «Малий богогласник», «Пісні набожні» та ін.

Богодухів (III—16), м. на р. Мерлі (притока Ворскла) на Середній височині; р. ц. Харківської обл. 16 000 меш. (1932 р.). Харчова пром-сть. У 16 в. оборонний пункт проти татар — Дяків острів, в 17 в. укр. козаки (отаман Тимофій Криса) заснували Б.; з 1780 пов. м. Харківського намісниц-

тва (пізніше губ.). У грудні 1918 бої Запор. корпусу з большевиками.

Боголюбов Микола (* 1910), математик, проф. Київ. Ун-ту, д. чл. АН УРСР, чл.-кор. АН СССР; праці про числові і графічні методи, функційну аналізу, диференціяльні рівняння і з теорії функцій дійсної змінної; «Нові методи в варіяційному численні» (1932) й ін.

Богомолевський Йоаким (18 в.), філософ, учився в Києві та Еспанії, де засвоїв науку Раймунда Люлія (13 в.), на підставі якої склав власний філос. твір (виклади в Московській Академії), що залишився в рукописі.

Богомолець Вадим (1878—1928), ген.-хорунжий; 1917 чл. през. Чорноморської Громади, 1918 начальник гол. військ.-морського судового управління, 1919 — військ.-морський дипломатичний агент у Румунії.

Богомолець Олександер (1881—1946), видатний укр. патофізіолог і наук. організатор, д. чл. АН УРСР, д. чл. АН СССР. Нар. в Києві; 1909 приват-доц. Новоросійського Ун-ту в Одесі; 1911 — проф. заг. патології у Саратовському Ун-ті; 1925—31 проф. патологічної фізіології Московського Ун-ту, 1929 обраний д. чл. АН УРСР. У 1931, обраний президентом АН УРСР, переїхав у Київ, де очолював створені ним Ін-т Експериментальної Біології і Патології та Ін-т Клінічної Фізіології АН УРСР. Б. — основоположник школи патофізіологів, що працювала над проблемами патофізіології, ендокринології, вегетативної нервової системи, конституції, переливання крови, онкології, діятез, фізіології й патології сполучної тканини, проблемою довголіття й ін. Б. опрацював ефективну методу впливу на сполучну тканину за допомогою винайденої ним антиретикулярної цитотоксичної сироватки (АЦС), відомої в усьому світі як стимулятор функцій сполучної тканини. Останні роки життя багато працював над проблемами вивчення довголіття. Б. — автор численних праць із біології, фізіології й патології, серед них монографій: «Вступ до науки про конституцію і діятези», «Криза ендокринології», «Про вегетативні центри обміну», «Набряк», «Продовження життя» (1938), великих (дво- і тритомового) підручників патологічної фізіології. *Г. Ш.* і *І. Р.*

О. Богомолець

Богопіль, кол. м. на лівому березі Бога при впадінні Синюхи, тепер частина м. Первомайського Одеської обл. 19. 3. 1920 кінна бригада Запор. дивізії в Зимовому поході Армії УНР розбила тут сильні больш. частини й опанувала місто.

Богородчани (V—5), с. м. т. на р. Бистриця Солотвинська на Підкарпатті. 3 000 меш. (1931); за Австрії пов. м., тепер р. ц. Станиславівської обл.

Богословіє, теологія, наука про Бога та відношення створіння до Бога. Приймаючи досяги людського розуму, Б. спирається на об'явлення Боже (віра), що його джерелом є св. Письмо і христ. передання, пояснювані церквою, чим Б. різниться від філос. науки про Бога (теодицея), яка спирається тільки на досягальне людським розумом. Б. опрацювали Отці Церкви, східні й західні (Василій, Атанасій, Іван Золотоуст, Григорій Богослов, Августин, Григорій Великий, Оріген, Тертуліян, Іриней і ін.). В середні віки Б. увійшло у вигляді, наданому св. Іваном Дамаскином (Схід) та Томою з Аквіно (Захід). Згодом Б. диференціювалося на Б. догматичне, моральне, пастирське та ін. і допоміжні науки, як патристика, екзегеза, історія церкви, літургіка, канонічне право й ін.

Богословіє на Україні. Зародки Б. виявляються в заходах Ярослава Мудрого (духовні школи, манастирі, переписування і перекладання книг, передусім духовних), Володимира Мономаха, у творах митр. Іларіона, Никифора, св. Теодосія Печерського, Клима Смолятича, Кирила Турівського та ін. діячів княжої доби. Тоді ж перекладали й поширювали твори св. отців Василія В. («Шестоднев»), Івана Золотоустого («Златоструй», «Златоуст»), збірники менших творів, притч, афоризмів («Златая Цѣпь», «Ізмарагд», «Пчела», «Палея») тощо. Клим Смолятич, «книжник і філософ», був прихильником філос. освіти духівництва, зокрема користування витягами з творів небагатьох відомих тоді античних авторів і символічної методи пояснювання св. Письма. Деяке пожвавлення Б. як науки принесла з собою Фльорентійська унія (1439), далеким відгомоном якої було «Послання Мисаїла» 1476 р. В 16 в. на Україні починається боротьба між прихильниками Заходу і Візантії, яка приводить до гострої полеміки гол. навколо Берестейської унії (1596), в якій беруть участь її прихильники П. Скарга («Описання і оборона собору руського берестейського» й ін.), І. Потій («Унія», «Гармонія», «Антиррисис» й ін.) і противники — С. Зизаній («Катехизм», «Казання» й ін.), Христофор Філалет («Апокрисис»), Анонім («Ектезис»), Клірик Острозький, Г. Смотрицький («Ключ царства небесного»), здогадно Ю. Рогатинець («Пересторога») та Іван Вишенський, який порушив ряд проблем

заг.-церк. і церк.-соціяльних, виявивши неприхильне ставлення до метод тодішньої філос. і богословської думки. В другій пол. 16 в. на Україні й Білорусі діяла група перекладачів та коментаторів св. Письма (Григорій, ігумен пересопницький, В. Негалевський, В. Тяпинський та ін.) і авторів «учительних євангелій», себто викладів текстів Євангелія для широких кіл вірних. Одночасно працювала острозька група богословів (Г. Смотрицький, В. Суразький, М. Броневський, Клірик Острозький, М. Смотрицький та ін.). Прихильники Заходу спираються в догматиці на греків, однак беруть із лат. Заходу методику й деякі богословські тези. В першій пол. 17 в. полеміка витончується, стає більш богословською. З правос. сторони писали Захарія Копистенський («Палінодія»), Мелетій Смотрицький (до 1627 р.), Леонтій Карпович («Проповіді»), Кирило Ставровецький до 1625 («Зерцало богословія» 1618), Андрій Мужиловський («Антидотум»), згодом Петро Могила («Літос», «Антологіон», «Евхологіон», «Великий Правос. Катехизис»), Інокентій Ґізель, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович та ін.; з кат. сторони — Іпатій Потій, Петро Аркудій, Йосип Вельямин Рутський, Мелетій Смотрицький («Апологія»), Лев Кревза («Оборона єдности церковної»), Іван Дубович, Анастасій Селява та ін. З однієї і другої сторони можна говорити про т. зв. «київську» богословську школу. В 2 пол. 17 в. її вплив поширюється на Московщину (Єпифаній Славинецький, † 1675, Симеон Полоцький, † 1680, «Вѣнецъ вѣры» 1670), що викликало в Москві реакцію проти «київ.» вчення, без якого там не могли обійтися. Для своїх реформаційних цілей Петро I користується працею укр. богословів, схильного до протестантизму Теофана Прокоповича († 1736), пройнятого кат. принципами та схоластичною методою Стефана Яворського († 1722; «Камень вѣри»), св. Дмитра Туптала († 1709), автора «Четьїх Міней». У першій пол. 18 в. систематичні курси Б. дали професори та ректори Києво-Могилянської Академії: Й. Кроковський, І. Поповський, Х. Чарнуцький, О. Волчанський, І. Левицький, С. Кулябко, В. Ляшевський, С. Ляскоронський та багато ін. В тому самому напрямі діяв у Московщині Т. Лопатинський («Священное ученіє» 1706—10). В другій пол. 18 в. в київ. Б. відбувся зворот до системи Т. Прокоповича, що свого часу дав цілий курс Б. («Вступ до богословія», виданий у Кеніґсберґу, Москві, Бресляві). За ним пішли такі богослови, як С. Миславський († 1796) у кн. «Догматы православныя вѣры» (1760), Ірпней Фальковський († 1827) та ін. З Прокоповичем протестантський вплив витискає латинсько-схоластичні елементи «київської» школи при рівночасному впливі русифікаційної політики. З укр. кат. богословських творів у 18 в. можна згадати «Богословія правоучительная» (1751), «Народовѣщаніє» (1756), Андрія Завадовського «О святомъ Сакраментѣ Евхаристии», Теодора Басарабського «Письмена си єсть начатки догмато-нравоучительныя богословіи» (1771) та всякі «Бесѣды парохіяльные» і «Наукы парохіяльные» (Добриловського) й ін.

В 19 в. укр. терен опановує рос. «синодальне» Б., скероване проти укр. богословської думки й системи. Всякі сліди «уніятського» Б. винищуються духовними й адміністративними засобами. За українцями залишається пасивна участь у т. зв. «синодальному» Б.: Сильвестр Малеванський († 1908) у догматиці, в моральному — М. Олесницький, Н. Стеллецький та ін.; у гомілетиці — В. Певницький, в історії церкви — П. Малицький і багато ін. Гол. центром богословської думки в 19 і на поч. 20 в. залишається Київ. Духовна Академія; в «Трудах Киевской Духовной Академии» містилося багато богословських праць (м. ін., важливих матеріялів з історії Укр. Церкви). Сов. окупація припинила розвиток Б. на Україні. Укр. кат. Б. стежить за розвитком зах. Б., розвиваючись у гал. (Львів, Перемишль) і закарп. епархіяльних семінаріях, віденському Барбареумі, римській грец., а згодом укр. Колеґії. Серед укр. гр.-кат. богословів 19 в. відомі імена І. Снігурського, М. Гарасевича, М. Малиновського, Г. Яхимовича, С. Сембратовича, А. Петрушевича, О. Бачинського, І. Бартошевського, Ю. Пелеша, О. Мільницького, І. Дольницького, К. Сарницького та ін. В 20 в., між двома світовими війнами, центром гр.-кат. богословської думки є Львів з Богословським Наук. Т-вом. З-поміж гр.-кат. богословів та представників допоміжних богословських наук відомі А. Іщак, В. Лаба, Й. Сліпий, М. і Т. Галущинські, А. Глинка, С. Сампара, С. Рудь, Б. Липський, П. Табінський, П. Рудик. Осередком укр. правос. теології на еміґрації до 1939 р. стала Варшава з Правос. факультетом Б. Видатні правос. богослови — В. Біднов, І. Власовський, митр. Іларіон (Огієнко), митр. Никанор (Абрамович), О. Лотоцький і ін.

Нині богословська думка на Україні неспроможна виявитися. На еміґрації — наставлення полемічне та апологетичне і тільки непрямо богословське.

Література: Знаменский П. Учебное руководство по истории Русской Церкви (кілька вид.); Православный богословский энциклопедический словарь. П.; Palmieri A. Theologia dogmatica orthodoxa. Фльоренція 1911; Флоровский Г. Пути русского богословия. Париж

1937; Gordillo M. Compendium theologiae orientalis. Рим 1950.

С. Тишкевич і А. Г. Великий

«Богословія», богословський наук. тримісячник (1923—42), орган львівського *Богословського Наук. Т-ва;* згрупував найвидатніших представників богословської думки та історії Укр.-Кат. Церкви (Й. Сліпий, Т. Галущинський, Г. Костельник, А. Іщак, В. Лаба, Й. Скрутень та ін.).

Богословська Академія Укр. Автокефальної Правос. Церкви, заснована 1946 в Мюнхені, спершу як Богословсько-Пед. Академія з богословським і пед. фак., для виховання на еміґрації правос. душпастирів з високою освітою; видавала «Бюлетень Богословсько-Пед. Академії»; з 1947, після ліквідації пед. фак., перетворена на Б. А. УАПЦ.

Богословське Наукове Товариство, у Львові з 1923, видавало квартальник «Богословія», «Праці» й ін.

«Богословський Вісник», чвертьрічник, виходив у Львові 1900—03, за ред. Д. Дорожинського; орган богословської кат. думки.

«Богословський Вісник», місячник, орган УАПЦ на еміґрації, виходив у Мюнхені 1948—49; вид. Св. Синоду УАПЦ, ред. Н. Кибалюк, пізніше архиеп. Никанор.

Богослужби, прилюдний вияв богопочитання; складені з щоденних, тижневих і річних молитов. Ряд денних молитов, або служб, називається кругом служб дня, а ряд служб тижня чи року — кругом седмичним чи річним. Богослужения і молитви круга денного незмінні (за винятком великоднього часу, т. зв. Великого і Світлого тижня), це вечірня, повечір'я, полуношниця (щоденна, суботня і недільна), утреня і часи: І, III, VI, IX та св. Літургія, а коли її немає, Обідниця або Ізобразительна (звідси нар. назва Літургії — Обідня, себто богослуження «до обіду»). Ці Б. мають свій приблизно визначений час, бл. заходу сонця, по заході, пізнім вечором або бл. півночі, при сході або по сході сонця та о год. 7, 9, 12, 15 (часи). Б. седмичного круга міняються кожного дня тижня; вони присвячені подіям із життя Спасителя або святим: понеділок — ангелам, вівторок — св. Іванові Христителеві, середа і п'ятниця — Христовим страстям і хрестові Господньому, четвер — св. Апостолам та св. Миколі, субота — Божій Матері й усім святим. Кожний із цих днів має додаткові молитви та гімни, що додаються до загальних молитов (общини). На кожний день у році припадає пам'ять якогось святого або якесь свято (празник) Господнє чи Богородичне, — це т. зв. нерухомі свята, бо припадають завжди на той самий день місяця. Крім цих свят, є ще свята т. зв. рухомі, що припадають на той самий день тижня, але в залежності від речення, коли припадає свято Пасхи (Великодня) — Воскресіння, що в свою чергу має окрему систему числення. *А. В.*

Богослужбова мова, мова, якою відправляється богослуження; христ. Б. м. спочатку була сирохалдейська, грец. та латинська. Св. Кирило і Методій переклали Св. Письмо та богослужбові книги на ц.-слов. (староболг.) мову, якої уживали й уживають укр. правос. і кат. церкви. На Україні ц.-слов. Б. м. фонетично українізувалася. З кін. 17 в., після підпорядкування Київ. митрополії Москві, почалися нагінки з боку рос. царського уряду і церк. влади проти укр. вимови при читанні и співі ц.-слов. текстів у богослужбі і проти укр. мови в проповіді; переслідування і сувора цензура богослужбових книг укр. друку призвели до запровадження русифікованої вимови (поза Правос. Церквою на Буковині). В Укр. Гр.-Кат. Церкві українізована вимова ц.-слов. богослужбових текстів зберігалася і зберігається нині.

З постанням Укр. Автокефальної Правос. Церкви в Києві запроваджено служби Божу в укр. перекладах, виготовлених Всеукр. Церк. Радою, зокрема митр. В. Липківським, В. Чехівським, при участі С. Єфремова, А. Кримського та ін. філологів — Служебник і Требник 1921 р. Цими перекладами користувалася УАПЦ на Україні до 1930, почасти користуються ними й на еміґрації. Правос. церк. влада в Польщі 1924 дозволила правити укр. Б. м. в тих парафіях, де побажають цього вірні. Ухвалений був переклад Служебника І. Огієнка (нині митр. Іларіона) — «Свята Служба Божа» (1922); пізніше, в пол. 30-их рр., видані були, крім Напрестольного Євангелія, переклади Служебника Комісії при Укр. Наук. Ін-ті в Варшаві і Требника Ін-ту П. Могили в Луцькому. З відновленням правос. ієрархії на Україні в 1941—43 рр. Б. м. в церквах УАПЦ була укр. На еміґрації укр. правос. церкви користуються різними перекладами богослужбових книг: текстами 1921 р., перекладами митр. Іларіона Огієнка і найбільше текстами перекладів Комісії Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві та Ін-ту П. Могили, перевиданими або й перередаґованими після війни в Німеччині й в Америці. Після повернення на Україну сов. влади й реставрації Руської Правос. Церкви Б. м. в її Укр. Екзархаті — ц.-слов. з рос. вимовою, як за часів Рос. імперії.

А. Великий і І. К-ий

Богослужбові книги, книги, за якими правляться богослужби в церкві, звідси назва церковні або літургічні книги. Поділяються на прості (ненотні) і нотні. Прості Б. к. містять у собі загальні церк.

богослужби (вечірня, утреня та ін.) або богослужби, зумовлені потребою деяких вірних (хрищення, вінчання, похорони); ін. служать для домашнього вжитку (Псалтир). Книги з заг. богослужбами є Служебник (Літургікон), Часослов (для вечірні, утрені і т. д.), Октоїх (седмичний круг богослужб), Мінея, Трефологіон (річний круг свят нерухомих), Тріодь пісна і цвітна (рухомий круг), Ірмолой (нотні пісні), Типікон (устав богослужб). Ні в одній книзі немає повного богослужения, і для богослужби треба декілька книг, бо до сталих молитов долучаються змінні, відповідно до седмичного чи річного круга. Крім того, є ще книги з окремими чи особливими богослужешшями: Великий і Малий Требник (моління на різні потреби вірних), Молебні (моління всенародні на різні потреби), Акафісник, Молитвослов для приватного вжитку, Канонник, Правильник з молитвами при прийманні св. Таин. Далі йдуть книги з текстами св. Письма для заг. і окремого богослужения: Євангелія, Апостол, Псалтир. Нотні книги містять богослужения заг. і окремі: Октоїх нотного співу, Ірмологіон, Тріодь нотна (на великий піст і великодний час). В укр. церкві скорочений Ірмолой — це Осьмогласник. Існує ще в Укр. Кат. Церкві т. зв. Богогласник побожних пісень, безіменних авторів, на нар. лад. *А. Великий* і *І. К-ий*

Богоявленське братство в Києві, засноване 1616 на фундації Гальшки Гулевичівни, під проводом Йова Борецького, при співучасті гал. учених, на зразок львівського. З 1617 Б. б. мало школу «еллїно-слов'янських та латино-польських» наук, від 1620 — права ставропігії; заснований був також Братський манастир. Школа Б. б. стала основою Могилянської Академії (1632). До нього належали найвизначніші укр. громадяни, зокрема козаки, гетьман П. Сагайдачний вписався з усім коз. військом. Б. б. мало головний вплив у відновленні укр. правос. ієрархії в 1620, однак у другій пол. 17 в. значення його занепало.

Богоявленський манастир, у Києві на Подолі, заснований 1615 Гальшкою Гулевичівною; тут примістилося Богоявленське братство із школою, яке надало Б. м. важливого значення. Б. м. втратив свою вагу із заснуванням Могилянської Академії, куди перейшли видатні вчені із школи братства.

Богун Іван († 1664), полк. кальницький (вінницький), один із найголовніших діячів доби Хмельницького. Діяв 1649 проти поляків на Брацлавщині й брав участь у всіх видатних боях Б. Хмельницького. Особливо важлива роля Б. під Берестечком 1651, коли Б. Хмельницький залишив на його руки коз. військо, яке він як наказний гетьман мав вивести з-під Берестечка. Б. був противником поль. панування на Україні, і поляки ув'язнили його 1662 до фортеці в Марієнбурзі. Був також проти орієнтації на Москву й закидав Юрієві Хмельницькому переяславську угоду 1659. Брав участь у поході гетьмана Правобережної України Тетері й поль. війська на Лівобережжя, але поляки розстріляли його в лютому 1664 під Новгородом-Сіверським, підозріваючи, що Б. таємно зносився з мешканцями Глухова, оточеного арміями поляків і Тетері, який, мабуть, відіграв якусь ролю в розстрілі Б.

Богун Мирон (1911—44), діяч ОУН, зокрема на Сокальщині, в'язень поль. і нім. тюрем; загинув від ворожої руки під час нім. окупації.

Богуслав (IV—11), м. на високому березі р. Рось; р. ц. Київ. обл. 12 000 меш. (1926). Фабрика сукна, оброблення граніту; музей. Б. відомий від 1032 як важливий оборонний пункт Київської Руси, за Польщі (16 в.) осередок богуславського староства київ. воєводства.

Богуславський Кость (* 1895), композитор, працював у Харкові; написав багато творів для масового співу: «Веселий марш», «На городі буркун родить», «Муз. збірка пам'яті 1905 р.» й ін.; у 1930—40-их рр. був па засланні.

Богучар (IV—21), м. на р. Богучар (притока Дону), 8 км вище від її гирла; р. ц. Каменсько-Шахтинської обл. 1926 — 8 000 меш.; розташоване на межі укр. і рос. етногр. території. Завдяки віддалі від залізниці (60 км) не розвивається. Дрібна харчова пром-сть. Б. заснований на поч. 18 в., з 1779 — пов. м.

Богучарка, права притока Дону на Вороніжчині, довж. — 85 км.

Боґородіцький Василь (1857—1941), рос. мовознавець, проф. Казанського Ун-ту. Б. листувався з К. *Михальчуком*, дискутуючи з ним проблеми історії укр. мови; досліджував 1901 півд.-полтавську говірку с. Сушки, давши низку тонких фонетичних спостережень. Список праць в «Труды Института Языкознания АН СССР», 2.

Бодак Анна, уроджена Беркета (* 1890), укр. жін. діячка в ЗДА, з 1953 почесний чл. Союзу Українок Америки.

Бодаревський Микола (1850—1921), маляр, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі, з 1908 акад., працював у Одесі; біблійні теми, укр. побут, портрети.

Боденштедт (Bodenstedt) Фрідріх (1819—92), нім. поет, перекладач, проф. слов. мов у Мюнхені; 1840—45 подорожував по Росії, Україні, Криму, Кавказі й Персії. 1845 видав у Штутґарті зб. укр. нар. пісень у нім. перекладах «Поетична Україна» („Poetische Ukraine").

Боднар Мартин (* 1921), укр. рел.-гром.

діяч, нар. у Канаді; з 1953 всекан. гол. Укр. Католицького Юнацтва.

Боднарович Осип (1895—1944), гал. журналіст. В 1920-их рр. провідний студентський діяч, перший гол. Союзу Укр. Націоналістичної Молоді, заслужений у викоріненні больш. впливів серед молоді; засновник і ред. (1927—28) місячника «Смолоскипи» (поміркованого націоналістичного напряму), один із ред. львівського щоденника «Новий Час», ред. літ. двотижневика «Назустріч» (1934—39) і популярного масового часопису «Як на долоні», співр. «Діла». В 1941 р. ред. газ. у Львові «Укр. Щоденні Вісті», а згодом «Львівських Вістей» і «Рідної Землі».

Боднарчук Василь (* 1890), сел. діяч Укр. Радикальної Партії на Покутті й Гуцульщині, організатор осв. і кооп. роботи; автор політ. сатир із сел. життя, зб. «Виборчий вертеп» (псевд. Я. Чорнобривий).

Боднарчук Назар (1883—1954), гром. діяч у Канаді, родом із Галичини; активно працював у Союзі Українців-Самостійників (СУС) і в Союзі Укр. Нар. Домів (СУНД, деякий час був головою).

Бодуен де Куртене — Еренкройц — Сенджеєвічова (Ehrenkreutz Jedrzejewiczowa) Цезарія (* 1885), дочка Яна Б. д. К., до 1939 — проф. етнографії ун-ту у Вільні, тепер у Лондоні; д. чл. НТШ.

Бодуен де Куртене (Baudouin de Courtenay) Ян (1845—1929), визначний поль. мовознавець, проф. Казанського, Тартуського, Краківського, Петербурзького, Варшавського Ун-тів, д. чл. Краківської і чл.-кор. Петербурзької Академії Наук, д. чл. НТШ, основоположник науки про фонему в мовознавстві, основоположник психологічної (т. зв. казанської) школи мовознавства, гарячий оборонець свободи нац. розвитку всіх мов і незалежности народів, в тому числі укр. Гром. діяльність Б. д. К. в цьому напрямі, зокрема під час переобування його в Петербурзі (1901—18), де він був тісно зв'язаний з укр. клюбом, викликала репресії рос. уряду: за брошуру «Национальный и территориальный признак в автономии» Б. д. К. засудили на ув'язнення в кріпості. 1922 в Польщі при перших виборах президента представники нац. меншостей, серед них укр. посли до сойму та сенату, демонстративно виставили кандидатуру Б. д. К. Обороні прав укр. мови й нації Б. д. К. присвятив м. ін. статтю „Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębności Ukrainy" (ЗНТШ CXLI —CXLIII), в якій подав також деякі завваги про структурні особливості укр. мови. Список праць Б. д. К. в „Prace Filologiczne" XV, 1

Я. Бодуен де Куртене

Бодянський Осип (1808—79), славіст, історик, етнограф, проф. Московського Ун-ту, ред. «Чтений в Обществе истории и древностей российских», де вміщено багато цінних для укр. історіографії матеріялів: «История Русов», «Літопис Самовидця», твори Симоновського, Ріґельмана, Зарубського, «Діярій» Ханенка та ін. Заходами Б. вийшла в Москві (1875) зб. Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Б. послідовно обстоював самостійність укр. мови й літератури; 1835 під псевд. Запорожця Іська Материнки видав «Наські укр. казки»; під псевд. А. Бода-Варвинець друкував укр. поезії в рос. журналах; під псевд. Мастак надрукував (1834) огляд укр. письменства «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком»; приятелював і листувався з Шевченком.

О. Бодянський

Боєслав Марко, псевд. укр. революціонера й повстанського поета, ред. підпільного літографованого ж. «Чорний Ліс»; за кордоном вийшла зб. поезій Б. «Непокірні слова» (1951).

Божедарівка, давня назва м. *Щорського.*

Боженко Василь (1867—1919), больш. партизан на Україні, командир Таращанського полку в дивізії М. Щорса, що вела бої проти укр. армії 1918—19.

Божик Володимир (*1908), співак-тенор, композитор і диригент; під час світової війни диригував укр. хорами на еміграції, з 1945 керує Капелою Бандуристів (тепер спільно з Г. Китастим у ЗДА).

В. Божик

Божик Пантелеймон (1879—1944), правос., згодом кат. свящ. у Канаді, родом із Буковини; церк. діяч, письм.-популяризатор, гол. твір «Церква українців в Канаді» (1927) й ін.

Божик Степан (* 1898), адвокат, гром. діяч в Равщині (в Галичині); з 1946 в Бельгії, де провадить гром., кооп. роботу; автор праць з історії УГА, з минулого Белзької землі й ін.

Божко Сава (* 1901), укр. сов. письм., чл. орг.-ції «Плуг»; повісті «Над колискою Запорожжя» (1925), «Чабанський вік» (1927), романи «В степах» (1930), «До моря» (1936); з 1937 доля Б. невідома.

Божко Юхим (1885—1920), 1918 отаман «Запор. Січі» на Катеринославщині у протигетьманському повстанні, а потім у боротьбі проти большевиків; 1919 командувач 2 піхотної дивізії (створеної з «Запор. Січі») у складі Запор. корпусу; сміливець і фантаст, що хотів відновити традиції давньої Запор. Січі, чим ширив анархію в Армії УНР; загинув у січні 1920 в суперечці з отаманом Волохом.

Божук Миколая (1907—37), по чоловікові Штефуца, закарп. вчителька й письменниця, зб. «Поезії» (1930).

Бозький лиман, див. *Дніпрово-Бозький лиман*.

О. Бойдуник

Бойдуник Осип (* 1895), публіцист і політ. діяч; старшина УГА й Армії УНР, з 1920 чл. УВО; учасник конституюючого Конгресу ОУН і чл. Крайової Екзекутиви на Зах. Укр. Землі (1930—31), в'язень поль. і нім. тюрем; з 1941 чл. Проводу Укр. Націоналістів; на еміграції чл. УНРади і в 1954 її гол.; автор праць: «Нац. солідаризм», «Укр. внутр. політика» й ін.

Бойкевич Микола (1876—1939), залізничник, діяч Укр. Радикальної Партії, організатор проф. спілок, чл. УНРади ЗУНР від Самбірщини в 1918—20.

Бойки, укр. плем'я верховинців, що заселює обидва узбіччя сер. частини Карпат (звідси Бойківщина). Назву Б. дехто виводить від частого вживання населенням частки «бойє» у різних значеннях. Гадають, що Б. — нащадки давнього слов. племени білих хорватів, яких Володимир В. приєднав до Київської Держави. Доки угри не вдерлися в Наддунайську низовину, плем'я це безпосередньо сполучало сх. і півд. слов'ян. Деякі давніші слов. дослідники (П. Шафарік, Ф. Рачкі), на підставі згадки візант. цісаря Костянтина Порфірогенета (10 в.) про місце «Бойки», положене за Туркією (себто Угорщиною), як батьківщину білих сербів, розуміли під цією назвою нинішню Бойківщину. Така гіпотеза ймовірна, але не доведена. Пов'язування назви Б. з кельтським плем'ям боїв нічим не обґрунтоване (Я. Пастернак). Подекуди Б. цураються своєї назви, вважаючи її за образливу, і називають себе верховинцями. На Закарпатті назва Б. мало поширена.

Територія Бойківщини займає увесь Високий Бескид, сх. частину Сер. Бескиду, зах. частину Ґорґанів і Центр.-Карп. влоговину, що з півд. до них прилягає; на півн. (на пограниччі з «підгірянами») межі Бойківщини загалом збігаються з границею Карпат, на півд. сусідують із сер.-карп. племенем («долиняками»), говірку яких можна вважати за архаїчний бойківський говір; на зах. Б. сягають по доплив Сяну — р. Солинку (пограниччя з лемками); на сх. — по дол. Лімниці; на зах. і сх. межах Бойківщини є ще переходові смуги (дол. Ослави, Бистриці Солотвинської), що є наслідком впливу Б. на сусідні племена. Територія Бойківщини займає бл. 8 000 км², де живе до 400 000 населення — в основному Б.; більшість Б. густо заселюють Центр.-Карп. влоговину, де розміщені міські оселі: Турка, Бориня, Нижні Веречки, Воловє; поза нею — Сколе і Синевідсько; на пограниччі з Підгір'ям — Старий Самбір, Самбір, Борислав, Дрогобич, Болехів, Долина, Калуш.

Б. відрізняються від сусідів мовою (*Бойківська говірка*), одягом, будівництвом, звичаями. До недавнього часу Б. носили одяг домашнього виробництва: полотняні штани й сорочка, киптар або сердак, гунька (сіра або брунатна з овечої вовни), широкополий капелюх (бриль), ходаки (легке, міцне шкіряне взуття) і широкий шкіряний пояс; жінки носять полотняні сорочки, спідниці — мальованки та білі полотняні плахти; бойківська сорочка вишивана хрестиковим геометричним узором, рідше з росл. орнаментом, виконаним одним (чорний або червоний) або двома кольорами (чорний і червоний, червоний і синій); такі ж кольори й на бойківських писанках із архаїчним орнаментом (хрестикові або ромбові конструкції). В архітектурі на Бойківщині зберігся своєрідний тип бойківської хати (з ганком) і трибанних церков із характеристичними опоясаннями (Сілець у Самбірському пов., церква св. Юра з 15—16 вв. у Дрогобичі, в с. Ботелка в пов. Турка — з 16 в. й ін.); у старих церквах збереглися давні ікони (Укр. Національний Музей у Львові, «Бойківщина» в Самборі) і фрески з 15—16 вв., напр., відкриті під час перебудови василіянського манастиря в Лаврові, кол. Старосамбірського пов. Б. зберегли багато старовинних звичаїв і обрядів, які зникли вже по ін. укр. землях (див. ЕУ І, стор. 197). Деякі перекази, напр., про Святославову могилу, про короля Данила та ін., свідчать про участь Бойківщини в спільноукр. іст. процесах.

За давніх часів Б. займалися гол. скотарством. Оселі їх користувалися т. зв. волосько-руським правом і не знали

панщини, платячи своїм панам-зверхникам натуральну данину із скотарсько-лісового господарства. Через їх територію проходив гол. військ. і торг. шлях з України в Угорщину і Зах. Европу. Останнім часом Б. займаються перев. хліборобством (овес, картопля) і скотарством (раніше воли й вівці, пізніше здебільша молочне госп-во); до додаткових зайнять належать робота на лісорозробітках, на нафтових промислах, збирання і збут ягід та грибів; у р-ні Синевідська розвинене садівництво. Торг. рух, що відбувався гірським перевалом через територію Б., здавна призвичаїв до торгівлі деякі близькі до цього шляху оселі. Раніше Б. возили сіль (Старий Самбір

Бойківщина, с. Лімна, кол. пов. Турка

називався колись Стара Сіль) до Галичини й на Волинь. Пізніше, коли австр. влада завела монополію, розвинулася торгівля овочами, її провадили братські «компанії». Б. — торгівців овочами до 1914 р. можна було зустрінути не лише в містах Галичини, а й Петербурзі, Букарешті, Будапешті, а то й на франц. Рів'єрі. В цих підприємливих бойківських колах у нові часи ширилася укр. нац. свідомість, із неї вийшло чимало свідомої укр. інтелігенції — культ. і політ. діячів.

Серед народжених на Бойківщині визначних діячів минулого відомі зокрема: Юрій Дрогобицький (Georgius Drohobicz de Russia) — проф. ун-ту в Кракові 1488, згодом проф. і ректор ун-ту в Больоньї, письм. 16 в. Gregorius Vigilantius Samboritanus Ruthenus, П. Конашевич-Сагайдачний, М. Цмайло-Жмайло-Кульчицький, Гординський-Гордієнко, ген. суддя за Хмельницького І. Креховецький та ін. З новіших діячів треба згадати ряд письменників родом з Бойківщини або таких, що писали про Бойківщину: це — М. Устіянович, А. Могильницький, Я. Головацький, С. Ковалів, Ю. Кміт, О. Марків, О. Павлів, А. Чайковський, М. Зубрицький, Б. Лепкий, І. Филипчак, С. Парфанович і найбільший із синів Бойківщини — І. Франко; у деяких творах цих письменників зображені прикмети бойківської говірки (зокрема у Кміта, Маркова, Зубрицького, Парфанович).

В 1930-их рр. дослідницька праця над Бойківщиною зосередилася в музеї «Бойківщина» в Самборі, що видавав «Літопис Бойківщини».

Вичерплива бібліографія — див. «Літопис Бойківщини», 9 тт. Самбір 1931—39.

С. Рабій-Карпинська

Бойків Іван, укр. лінґвіст, 1929—32 наук. співр. Ін-ту Мовознавства; брав участь в укладанні підручників укр. мови, «Словника чужомовних слів» (1932), правописного словника чужих слів і «Рос.-Укр. Словника» УАН.

Бойківська говірка, одна з півд.-зах. укр. говірок, споріднена ближче з лемківською й надсянською, якої вживають укр. верховинці — *бойки;* приблизна межа: верхів'я Лімниці-Болехів-Самбір-р. Ослава-хребет Карпат з відхилом на півд. у р-ні Ужока, Нижніх Верецьких і Воловового.

Особливості: 1) зберігання різниці праслов. *у й і* у формі *ы* — *и* (сын — синьый); *ы* після губних і гортанних більш задне (быкы), інколи й лябіялізоване (бѡла «була», похѡлый «похилий»); 2) *джь* на місці праслов. di (меджьа «межа»); 3) шелесні пом'якшені (жьа́ба); 4) збережено м'яке *рь* у кінці слів і складів (теж на місці праслов. ṛ!) (млинáрь, вѐрьх); 5) напружені варіянти ê, ô; ê перед наступним паляталыним приголосним, *й* та ê, ô в наступному складі; ô перед наступними ў, і, у, ê, ô (тêпêрь, ôтêць, на дôрôзі); 6) пом'якшена вимова передньоязикових приголосних перед *і* з давнього *о* в закритих складах (ньіс «ніс-носа»); 7) зникнення інтервокального *й* (мáу «маю», рыбôу «рибою»); 8) лябіовеляризована вимова групи *аў* як *åў*, *оў* (лåўка «лавка», доў «дав»); 9) *дз* — на місці початкового з- (дзéрно, дзьвір); 10) відсутність вставного *ль* після губних (сыпйю «сиплю», але: роблéний); 11) сильний асиміляційний вплив пом'якшених приголосних у групах приголосних (зьлiз «зліз», сьтьiў «стіл»); 12) відсутність подовження приголосних у типі: жьитьá «життя», насьiнья «насіння»; 13) зміна *-ньк-* в *-йк-* (бáтêйко, сивêйкый); *-шк-* в *-чк-* (чкóда); *-дн-* в *-нн-* (рíнный); *-вн-* в *-мн-* (рíмный); 14) енерґійна вимова приголосних у кін. складів, у висліді чого поставання після них короткого вокального елементу (дыжыка, лысы, дêньи «діжка, ліс, день»); 15) вплив закінчень твердого типу імен на м'який: вітцьóви «батькові», до нього; але зберігання різних закінчень обох типів у місцевому однини іменників: на сьтільцй, «на стільці», на пóли «на полі», душй «в душі»; 16) зберігання давніх закінчень у множині чоловічого і сер. іменників: називний — вôуци «вов-

ки»; давальний — па́ныім, па́ным, па́нум «папам»; орудний — з быкы, з тельаты «з биками, з телятами»; місцевий — в ко̂ньох «в конях»; 17) дієслівні форми: чьи́там, -ашь, -ат, -а́ме, -а́те, -а́ут; чьита́уйе̂м, — йе̂сь, чьита́лисьме, -сьте «я читав» бу́ду чьита́у «читатиму»; 18) часто відтягнутий до початку слова наголос (порівняно з укр. літ.): на́зады, ко̂льіно, ко́рыто, че́кати; 19) енклітичні форми займенників: ньа «мене», тьа, сьа; 20) закінчення -бў у жіночих іменників типу: мо̂рко̂ў, це̂рько̂ў і навіть: го̂ло̂ў «голова». *О. Горбач*

Бойківщина, край, заселений *бойками*.

«Бойківщина», музейне т-во в Самборі, засноване 1927 для дослідження території, історії й культури бойків; утримувало музей і з 1931 видавало «Літопис Бойківщини» (9 випусків); гол. організатори: А. Княжинський, В. Гуркевич, В. Кобільник, І. Филипчак; 1940 за сов. влади музей перетворено на значно поширений Обл. Музей Бойківщини.

Бойко Василь (1892—1938), літературознавець; праці з нової укр. літератури; «Марко Вовчок. Іст.-літ. начерк» (1918), «Життя та літ. творчість Квітки-Основ'яненка» (1918) й ін.; висланий з України, в 1930-их рр. був проф. Уральського Пед. Ін-ту.

Бойко (літ. псевд. Блохина) Юрій (* 1909), літературознавець, проф. УВУ в Мюнхені, гром. і політ. діяч, чл. проводу ОУН; праці про Коцюбинського, літературу 19—20-их рр., суч. сов. та еміґраційну літературу; «Шевченко і Москва» (1952), публіцистичні праці («Основи укр. націоналізму» 1951 та ін.).

Бойова Управа Укр. Січових Стрільців, створена була Гол. Укр. Радою 3. 8. 1914. Спочатку виконувала функції орг. центру УСС, з 1915 р. провадила харитативну, пропаґандивну й вид. працю Леґіону. В 1917 р. влаштувала павільйон УСС на воєнній виставці у Відні. Очолювали Б. У. — до 1917 р. К. *Трильовський*, пізніше С. *Смаль-Стоцький*.

Бойченко Микола, сучасний музиколог і композитор із Києва, музику студіював в Італії й Парижі; у 1930-их рр. працював у Чернівцях, після 2 світової війни доля Б. невідома; фортепіянові твори, «Лісова пісня» — увертюра для оркестри, симфонічна поема «Україна» та ін., «Нові принципи муз. композиції» (італ. мовою), зб. 150 бук. пісень.

Бойченко Олександер (1903—50), укр. сов. письм., 1923—32 секретар ЦК ЛКСМУ, повість «Молодість» (1945), написана в ортодоксально-больш. дусі.

Бойченко Павло (1813—84), лікар і гром. діяч на Катеринославщині; як інспектор лікарської управи визначився орг-цією земської медицини; автор ряду наук. праць.

Бойчук Михайло (1882—1939), визначний маляр-монументаліст і педагог; нар. в Галичині; закінчив Академію Мистецтв у Кракові, пізніше студіював у Парижі; з 1917 — проф. Академії Мистецтв, згодом Художнього Ін-ту в Києві. Цілком оригінально поєднуючи впливи візант. малярства та ін. монументальних стилів, зокрема раннього ренесансу, із елементами укр. нар. орнаменту й старої мист. традиції — мозаїки й фрески княжої доби, іконописання та портрету 17—18 ст., Б. створив школу укр. монументалістів (бойчукізм). Група послідовників Б. (бойчукістів) мала організаційним осередком *АРМУ*.

М. Бойчук

Впливи школи Б. позначилися незабаром не тільки в малярстві (портрет і фрески), а й у кераміці, ткацтві, килимарстві, дереворитї, графіці, різьбі. Заарештований в 1937, Б. був засланий і помер у концтаборі (див. ЕУ I, стор. 830, таблиця XVIII; стор. 838, мал. 637). *Р. М.*

Бойчук Осип (* 1907), адвокат, пластовий діяч у Галичині й на еміґрації; 1952—54 голова Гол. Пластової Старшини, з 1954 голова Гол. Пластової Ради.

Бойчук Тимко (1896—1922), брат Михайла, маляр, оригінальний монументаліст.

Бокаріюс Микола (1869—1931), один із творців укр. судової медицини; судовий лікар, пізніше проф. у Харкові, 1923 Б. заснував кабінет наук.-судової експертизи, 1926 перетворений на Харківський Н.-Д. Ін-т Судової Експертизи (з 1931 — ім. Бокаріюса); гол. судово-мед. експерт УССР, автор численних праць із судової медицини та криміналістики.

Бокій Гаврило († 1578), суддя луцький (з 1561 р.), один із найвизначніших волинських бояр в часи Люблинської унії, прихильник приєднання Волині до Польщі.

Боклевський Петро (1816—97), маляр і графік, 1852 закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі; майстер сучасн. побуту, ілюстрації до «Мертвих душ» Гоголя, автолітографії.

Боково-Антрацит (V—20), м. в півд.-сх. частині Донбасу; р. ц. Ворошиловградської обл. Добування антрациту, завод для ремонту шахтного устаткування.

Бокс, із старої Греції перейшов до грец. колоній на Україну; досить поши-

рений за княжої доби, викликав протести церк. діячів; добре відоме «кулачництво» і за козаччини, але згодом під тиском церк. і цивільної влади існує лише як традиційна розвага в глухих селах і передмістях. Новітній Б. зароджується в Києві в кін. 19 в.; 1915 р. Гриценко здобуває віцемистецтво Росії в півважкій вазі. Перші гуртки Б. в Галичині — з 1924; в УССР з 1925 виникають боксерські гуртки переважно по великих містах (всеукр. і всесоюзне першенство з Б. в 1940-их рр. здобувають Л. Сегалович, Г. Єршко й ін., тепер Б. Назаренко, Б. Голубенко); боксери УССР заступають Сов. Союз на Олімпійських іграх 1952. За океаном укр. боксери змагаються при чужих клюбах; С. Галайко в ЗДА здобув чемпіонат нац. ААУ в півлегкій вазі й срібну медалю на Олімпійських іграх 1932. *Е. Ж.*

Боксит, мінерал, гідрат окису алюмінію ($Al_2O_3 \cdot 2H_2O$), найважливіша руда *алюмінію.* На Україні Б-и слабо виступають на Никопільщині й на Кубані (басейн р. В. Лаби і р. Малки) і не мають пром. значення. Укр. алюмінійова пром-сть користається як сировиною рос. тіхвінськими рудами.

Бокшай Еміліян (* 1889), свящ., церк. і пед. діяч на Закарпатті; шкільні підручники, м. ін. «Исторія Церкви Христовой» (1934) і «Мадярсько-руський словар».

Бокшай Іван (1874—1939), закарп. композитор, гр.-кат. свящ., автор церк. пісень, фортепіянових композицій, підвищив мистецтво церк. співу на Закарпатті; «Церковное Простопѣніе» (1906).

Й. Бокшай

Бокшай Йосип (* 1891), маляр і графік із Закарпаття, вчився в Мист. Академії в Будапешті, працює в Ужгороді; розпис церков, пейзажі («Полонина Рівна», «Озеро в горах» й ін.), панорама Ужгороду (1949), ілюстрації (ЕУ 1, мал. 609).

Болбочан Петро (1883—1919), полк. Армії УНР, здібний організатор і визначний стратег; з осени 1917 командувач 1 Укр. Респ. полку в складі 2 Сердюцької дивізії, боровся проти большевиків під час їх наступу на Україну за Центр. Ради; 1918 — як отаман 1 Запор. дивізії в складі Запор. корпусу відбув похід у Крим, за гетьманату — полк. 2 Запор. полку. З наказу Директорії восени 1918 командував Запор. корпусом і всім військом Лівобережної України; після відступу на Правобережжя командних постів не займав. 9. 6. 1919 у Проскурові зробив спробу самовільно стати на чолі Запор. корпусу і за вироком Военно-Польового Суду був розстріляний б. ст. Балин на Поділлі.

П. Болбочан

Болгари на Україні. Досі ще не досліджена задовільно етногр. межа, що відокремлювала укр. племена від болг. (слов.) в передісторичну й княжу добу, а згодом у Молд. державі на території півд. Молдавії й Басарабії. Це питання тим важче розв'язати, що деяка частина укр. і болг. населення була засимільована румунами, а терени зазнали глибоких колонізаційних змін.

Теперішні болг. колонії в півд. Україні є вислідом новішої колонізації, спричиненої рел. та нац. і соц. гнобленням болг. населення турками на півд. від Дунаю. Такі переселення Б. були зв'язані з рос.-тур. війнами (Б., намагаючись визволитися, допомагали рос. армії) та з бажанням рос. влади якнайшвидше заселити півд.-укр. степи («Новоросію»). 1752 рос. уряд затвердив болг. поселення в Новомиргороді та Ольшанці над р. Синюхою (на території сербського гусарського полку). В 1764—69, у зв'язку з закликом рос. уряду до чужинців оселюватися в Росії, невелика група Б. осіла під Києвом на землях Києво-Братського манастиря, ін. на Чернігівщині. В 1769—91 Б. посилено напливають у Басарабію (Ізмаїл, Кілія, Бендери, Аккерман, Рені, Кишинів); рос. землевласники спроваджують Б. до своїх степових маєтків (с. Ольшанка, б. Ольвіополя, 1769). 1790 р. чималий болг. відділ увійшов до складу Бузького козачого війська (скасованого 1817) і був розселений на Херсонщині в околицях Бобринця та Вознесенського. Після укладення Яського миру (1791) частина басарабських Б. переселилася в Тираспіль, Нижні Дубосари, Григоріопіль та Одесу. Найінтенсивніший період болг. колонізації припадає на 1801—12 рр., коли рос. уряд став особливо цікавитися долею балканських народів. Тоді болг. втікачі оселилися на півд. від Одеси (Малий і В. Буялик, Кубанка, Паркани), б. Миколаєва (Тернівка), б. Тирасполя (Катаржино) й б. Теодосії (Старий Крим, Кішлав). Одночасно Б. селилися в півд. Басарабії під протекторатом молд. господарів. Разом число болг. переселенців 1819 р. сягало бл. 24 000 душ. Останнє масове переселення Б. на півд. Україну відбулося 1830—34; 1844 число Б. стано-

вило 75 400 (3,3% населення Таврійської, Херсонської й Басарабської губ.). Після того, як за паризьким договором 1856 р. до Молдавії мала відійти майже половина заселеної Б. басарабської території, в 1861—62 рр. бл. 30 000 Б. звідти переселилися на Бердянщину й Мелітопільщину; тоді ж прибуло деяке число Б. з-за Дунаю. З Мелітопільщини частина Б. переселилася в 1860-х рр. на Кубань і Закавказзя. Дістаючи від рос. уряду осо-

Болгарська вулиця в с. Кішлаві в Криму

бливі пільги й допомогу, Б. виявилися добрими хліборобами, городниками й виноградарями.

В УССР у межах 1938 р. жило за переписом 1897 р. — 60 000 Б., за переписом 1926 р. — 92 000 (в усьому СССР — 111 000, в 1939 — 113 500); 97% Б. жило в селах, найбільші скупчення Б. — на Мелітопільщині, де в 20-их рр. існували 2 болг. нац. р-ни — Коларовський і Царедарівський (гол. осередок с. Преслав, де з 1875 існувала болг. вчительська семінарія); менші скупчення в півд.-зах. частині УССР. Б. жили в більших або менших суцільних островах. В 40 чисто або майже чисто-болг. сільрадах жило 76% всіх Б. У 1920-их рр. мова навчання в нар. школах болг. (за переписом 1927 р. 72,5% болг. дітей вчилися в УССР в болг. семирічках, 12,4% — вчилося болг. і другою мовою); в 1933 в СССР було 54 болг. школи, 1 пед. і 1 аґротехн. технікуми. Всеукр. філія Центрвидаву випускала болг. мовою підручники й популярну літературу, виходив офіц. часопис «Съветско Село». Після 1933 р., із зміною нац. політики, болг. райони ліквідовані. В Криму жило (1926 р.) 11 000 Б., на Кубанщині бл. 1 000. Великий болг. острів у півд. Басарабії з м. Болградом як центром лежить на межі укр. і румунської (молдавської) етногр. території; на цьому о-ві жило за переписом 1897 — 102 000 Б., 1941 — 179 000. Цей етногр. острів належить тепер до складу Одеської обл. за винятком півн. частини, що входить до Молд. ССР. В 1939 р. жило на сучасній території УССР бл. 250 000 Б., або понад 80% усіх Б. в СССР і більше як 3% всіх Б. у світі.

Література: Титоров И. Българите в Бесарабия. Софія 1905; Музыченко А. Быт болгар поселенцев Феодосийского уезда. Этнографическое Обозрение, XLIII; Музыченко А. История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар поселенцев Феодосийского уезда. Известия ОРЯС, XII, 2; Державин Н. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии), I. Сборник за народни умотворения и народопис, XXIX. Софія 1914; II. П. 1915; Бернштейн С. Болгарские говоры Украины. Наук. Записки Одеського Держ. Пед. Ін-ту, I. О. 1939.

О. Горбач

Болгарія (нині Нар. Респ. Болгарія), країна в півн.-сх. частині Балканського півострова; площа — 110 800 км²; 7 028 000 меш. (1946). Зв'язки України з Б. сягають найдавнішої іст. доби. Київ. кн. Святослав брав участь у боротьбі Візантії з Б. і 968 р. зайняв м. Переяславець у гирлі Дунаю, що відігравало значну ролю в торг. зв'язках, але напад печенігів на Київ змусив Святослава повернутися. В 971 р. військо Святослава пройшло через усю Б. і в союзі з болгарами билося, зокрема під Доростолом, проти візант. цісаря Івана Ціміскія. Особливо важливі були культ. зв'язки з кін. 10 в., після охрищення Руси. Разом із першими богослужбовими книгами з Б. до Сх. Европи прийшла ц.-слов. мова (мова півд. слов'ян Б.), ставши основою літ. мови старої України. Процес перенесення до Київ. Руси чужої літератури був зокрема стимульований близькими зв'язками України в перше 50-річчя після охрищення з болг. охрідським патріярхом. Поряд із перекладами, зробленими на Україні, ширилися зроблені вже раніше в Б.: це були богослужбові книги, чимало проповідницьких творів, «Четьї Мінеї» (в перев. частині), «Златоструй», «Богословіє» Івана Дамаскіна, «Шестодневи» (один — в обробленні Івана, екзарха болг. 9—10 вв.), «Хроніка» Івана Малали, «Збірники Святослава» 1073 і 1076 рр. Поряд із нечисленними оригінальними творами церк. болг. письм., як «Учительне Євангеліє» Костянтина Пресвітера (10 в.), відомі були апокрифи безсумнівно болг. походження, бо зв'язані з ученням поширеного в Б. в 10—11 вв. богумильства. Разом із перекладами на Україну приходили з Б. і переписувачі книг, «книжники». Втрата Б. держ. незалежности в наслідок завоювання Візантією 1018 (до кін. 12 в.) спричинила припинення болг. літ. діяльности. В Б., як і в Сербії, в 12—13 вв. з'являлися твори, перекладені в Києві, і деякі оригінальні київ. походження. Недовготривале політ. відродження Б. в 13—14 вв. супроводилося пожвавленням літ. діяльности, зв'язаної з піднесенням христ. містицизму: гол. представником цієї течії був тирновський патріярх Євтимій (1370-і—93). Йо-

го безпосередніх впливів зазнали київ. митрополити-болгари Кипріян († 1407) і Григорій Цамблак (1415—19). Ці впливи (т. зв. тирновської школи) позначилися на укр. літ. пам'ятках 14—15 вв., з одного боку, посиленням аскетичних, містичних настроїв, з другого — реторичністю, збільшеною увагою до стилістичних прикрас. В добу важкого поневолення турками Б. діставала культ. поміч із Київ. Академії, де в 18—19 вв. училося багато болгар. У кін. 18 — на поч. 19 в. міцнішають укр.-болг. зв'язки завдяки, зокрема, появі в Одесі болг. купців. Чималу ролю в культ. відродженні нової Б. відіграв закарп. українець Юрій Гуца-Венелін (1802—39), що відбув подорож по Б., зібравши великий іст. і філол. матеріял і поклавши початок болг. етногр. студіям: 1829 він видав у Москві кн. «Древние и нынешние болгаре» і цим вплинув на пробудження болг. нац. свідомости. Незабаром в Одесі вийшла друком одна з перших у 19 в. кн. болг. поезії — «Стоянъ и Рада» Найдена Ґерова (1845). Болг. письменники 19 в. виявляли велике зацікавлення Шевченком, і чимало з них зазнали його виразного впливу, засвідченого болг. критикою. Райко Жінзіфов (1839—77) писав під впливом Шевченка — особливо «Кървава кошуля» 1876 — і, починаючи з 1863, опублікував ряд перекладів його творів. Так само чимало писав під Шевченковим впливом і перекладав його твори основоположник нової болг. поезії Петко Славейков (1827—95), до мотивів нар. укр. поезії та творів Шевченка звертався найвизначніший болг. письм. Іван Вазов (1850—1921). Письм. і етнограф Любен Каравелов (1835—79), що вивчав укр. фолкльор і укр. етнографів, зазнав впливу Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка і Шевченка, твори якого теж перекладав (1870—73 рр.). Про вплив цих укр. письм. на свою творчість писав і Теодор Влайков (* 1865).

Під час війни 1877—78 рр., коли гасла визволення слов'ян з-під тур. панування були дуже популярні, чимало українців добровольцями билися за визволення Б. На дальші культ. зв'язки між українцями і болгарами особливо вплинула діяльність М. Драгоманова, що в 1889—95 був проф. Софійського Ун-ту і багато зробив для дослідження болг. фолкльору. Найвидатніший болг. історик Марін Дрінов (1837—1906) був проф. Харківського Ун-ту і брав активну участь у праці Харківського Іст.-Філол. Т-ва (в 1890—97 його гол.). На д. чл. НТШ обрані були болг. вчені Михайло Арнаудов, Георгій Бончев, Стефан Ватев, Крум Дрончілов, Іван Ерделяновіч, Анастас Тодор Іширков, Любомір Мілетіч, Стефан Петков, Стоян Романський, Іван Шішманов.

Берестейський мир 1918 приніс дипломатичні зв'язки між Україною і Б. Амбасадором України в Софії був Олександер *Шульгин*, болг. в Києві — кол. мін. освіти, проф. І. *Шішманов*, давній прихильник укр. держ. відродження. Пізніше, коли в Б. виникла невелика укр. колонія, з ініціятиви Шішманова (і під його головуванням) 26. 3. 1920 в Софії було засноване *Болг.-Укр. Т-во*.

Місцями оселення українців, майже всіх кол. вояків Армії УНР, були перев. Софія, Пловдів, Слівен, Відін, Русе, Бурґас, Варна та ін. Існували укр. орг-ції: Укр. Громада в Б. та Укр. Об'єднання в Б., що мали свої філії. На з'їзді 1934 р. створений був Союз Укр. Орг-цій в Б. Серед укр. гром. діячів особливо активні були полк. Филипович і різьбар М. Паращук.

За браком ін. можливостей, укр.-болг. зв'язки в 20 в. розвивалися перев. в ділянці культурній. Болг. письменники робили переклади творів укр. літератури, зокрема Шевченка — І. Белев, Діямантін, А. Іхчієв, С. Дрінов, С. Чілінґіров (* 1881), Х. Цанков-Деріжан; Стефаника й Кобилянської — П. Тодоров (1879—1916); Франка й Олеся — Х. Цанков-Деріжан та ін. На укр. теми, зокрема про літературу, писали І. Шішманов, С. Младенов, С. Чілінґіров, М. Арнаудов; С. Станіміров, Н. Балабанов, Д. Страшіміров та ін.

Після другої світової війни культ. зв'язок між УССР і нар.-дем. Б. став дуже тісний. Відбуваються ґастрольні театральні й концертові подорожі. З'явилися укр. мовою прозові твори І. Вазова, поезії Х. Ботева в перекладі П. Тичини (обраного чл.-кор. Болг. Академії Наук), Л. Каравелова, Л. Стоянова, збірка вибраних творів болг. поетів та ін. Болг. мовою видано переклади творів Тичини, Бажана, Смолича, Малишка, Стельмаха, Корнійчука й ін. Цілковита підпорядкованість офіц. політ. контролеві великою мірою зменшує ефект праці над укр.-болг. культ. зближенням. *Р. М.*

Болгарсько-Українське Товариство, засноване в Софії 1920 р. з ініціятиви проф. І. *Шішманова*, який був його головою; ставило за мету взаємне ознайомлення й культ. зближення; т-во мало бібліотеку, влаштовувало виклади, видавало «Вісті»; існувало до больш. окупації 1944.

Болград (VIII—9), м. при впадінні р. Ялпух до озера Ялпух у Басарабії; р. ц. Одеської обл.; 13 000 меш. (1930); дрібна харч. пром-сть, в р-ні інтенсивне садівництво. У м. й околиці живуть перев. болгари, що оселилися тут на межі 18—19 вв.

Болеслав II Сміливий, король (1058—79) поль., брав участь у боротьбі між київ. князями і, підтримуючи Ізяслава Яро-

славича, зробив два походи на Київ; під час першого 1069 зайняв Київ, але змушений був відступити в наслідок повстання киян.

Болеслав Тройденович, див. *Юрій Болеслав*.

Болеслав Хоробрий (967—1025), поль. король (992—1025), будівничий поль. держави, оборонець її самостійности проти Німеччини; підтримував зв'язки з Володимиром В., як союзник кн. Святополка воював з Ярославом Мудрим, 1018 відбув похід на Київ.

Болехів (IV—4), м. на р. Сукіль (притока Свічі) на Підкарпатті; р. ц. Станиславівської обл. 11 000 мешк. (1931). Добування соли, деревообробна, гарбарська пром-сть. З 19 в. лісова школа.

Болиголов (Conium maculatum), отруйна трав'яниста рослина, до 2 м висоти, з родини окружкових; росте всюди на Україні б. хат і на пустирях, розпізнається по червонястих плямах на стеблі й неприємному запаху розтертих листків.

Болозович Авксентій (* 1881), кооператор, проф. Київ. Кооп. Ін-ту, 1918—19 видатний діяч Всеукр. Учительської Спілки, один із засновників Всеукр. Учительського Вид. Т-ва, організатор цукрової кооперації (Укрсільцукор і Українцукор); 1928 засланий на 3 роки на Соловки; 1930 справу його приєднано до процесу СВУ, і Б. знову засуджено на 5 р. ув'язнення, після відбуття якого залишено на поселенні в Сибірі.

Болота, надмірно наводнені частини земної поверхні, покриті шаром торфу, глибиною до 30 см і більше — в неосушеному стані та до 20 см — в осушеному; при тонших шарах торфу говориться про заболочену землю. Б. діляться на три типи: низинні або долинні, верхові (поверхові) і перехідні. Низинні Б. живляться ґрунтовими водами, що мають у своєму складі мінеральні солі; верхові Б. бідні на мінеральні солі, зокрема кальцій, бо живляться перев. атмосферними опадами, які, не маючи відповідного випаровування, стоку і всякання в землю, — затримуються в поверхневих шарах; перехідні Б. мають елементи обох попередніх типів.

Б. України належать перев. до долинного і перехідного типів; верхових Б. приблизно лише 10%. За характером рослинности на Україні вирізнюються три типи Б.: мохові-сфагнові (біломохові) і гіпнові (зеленомохові), трависті і деревні. Сфагнові Б. питомі для верхових боліт (перев. на Зах. Поліссі і в Карпатах); серед травистих Б. велике поширення мають осокові Б. (гіпново-осокові Б. найпоширеніші на Україні) і високотравні (очерет, рогіз, комиш тощо) — поширені в лісостепу й степу (плавні); до деревних Б. належать березові, вільшані та Б. з вербою і сосною (див. ще ЕУ I, стор. 102—04, мал. 68, 71, 72).

На укр. землях Б. займають бл. 2 500 000 га, в тому ч. в УССР бл. 2 000 000 га; найбільше в півн. ліс. смузі (5—30% площі), менше на Лівобережжі (2—5%), ще менше на Правобережжі (до 2%) і в Степу (до 1%). Найбільші Б. України (і Европи взагалі) — в р-ні Прип'яті — Полісся, особливо в зах. частині, де вони творять великі суцільні масиви або простягаються в долинах рік; переважають тут трависті низинні Б., т. зв. гала. Менше заболочене Центр. Полісся, особливо над Дніпром; на Лівобережнім Поліссі розкинені Б. на вододілі Дніпра-Десни (Б. Замглай) і на заплавинах малих річок; значно менше Б. на Лівобережному Лісостепу; невеликі Б. лежать на межі Поділля (над гор. Бугом і Стиром), на Підкарпатті (Самбірські Б.) і на Надтисянському Низі (Чорне Болото). Найтиповішими Б. степ. смуги є заболочені долини рік, т. зв. *плавні*, зокрема в гирлових частинах (Дніпра, Кубані й Дунаю), де Б. частково переходять у солонці.

Поруч із Б. існують т. зв. заболочені землі, здебільшого луки, які в бідні на опади роки використовуються як с.-г. вгіддя і площа яких залежить від величини атмосферних опадів.

Госп. використання Б. і заболочених земель дуже обмежене; трава дає грубе, гірше від лугового, сіно; на деревних Б. використовується деревину вільхи, берези, осики; деяку госп. користь дають комиші, очерет і збирання ягід; найбільше значення має видобування *торфу*. Б. утруднюють транспорт, сприяють розмноженню сарани й комарів — поширювачів малярії та ін. хвороб.

Меліораційні роботи над осушенням Б. на Україні початі були в другій пол. 19 в., до 1913 осушено бл. 1 000 000 га (перев. на Поліссі, тоді ж осушено Самбірські й Карпатські Б.); після першої світової війни відбудували знищену чи занедбану під час воєнних дій систему висушних каналів і дренів; меліораційні роботи провадилися перев. на Лівобережжі. Після другої світової війни працю над осушуванням Б. відновлено; деякі осушені терени залишають під сінокоси, на ін. вирощують овес, гречку, капусту, картоплю, брукву, моркву, конюшину тощо.

Вивченню Б. і заболочених земель на Україні присвячено чимало наук. праць та експедицій; до важливіших із них належать: експедиція І. Жилинського в 1875—98 рр. для вивчення Полісся, низка праць Г. Танфільєва в 1888—95 рр. про Полісся, твір А. Фоміна про районізацію Б. евр. Росії (1898), «Торфяные болота» В. Доктуровського (1935),

праці В. Вільямса, Н. Каца, В. Куприянова; за сов. режиму працями над вивченням Б. в СССР керує Центр. Торфова Дослідна Ст. при Мін-ві Сіль. Госп-ва СССР. *І. Вакуленко* і *І. Тесля*

Болотов М., сучасний балетмайстер Київ. Театру Опери й Балету, відзначений на міжнар. фестивалі танцю в Лондоні; постановник хореографічної частини на 1 декаді укр. мистецтва в Москві 1936: «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» та ін.

Болотяна руда (дарнева руда), відміна бурого залізняка, перемішаного з глинами, вапном, піском і органічними рештками; залягає на дні боліт, має 25—35% чистого заліза, 0,2—2% фосфору. Б. р. виступає на Україні в основному на Поліссі; тут на її базі в 17—19 ст. працювали невеликі металюрґійні підприємства.

Болотяні вулкани (сальзи), вулкани на Таманському й Керчинському півостровах; діють силою підземних газів, час від часу викидаючи синявосіре болото з водою й болотяні гази; із Б. в. б. Керчі, що дають лік. грязь і боракс, найвідоміші Булганакські й Тарханські.

Болотяний вулкан у Керчі

Болоховці (13 в.), поселенці між гор. Случчю й Богом, 1232—36 болоховські князі були союзниками гал. бояр у боротьбі з кн. Данилом; під час походу Батия піддалися татарам («татарські люди»); 1241 були розбиті Данилом, який і в 1254—55 робив походи проти «татарських людей».

Болсунова Віра, знавець нар. мистецтва, земський інструктор й організатор підприємства мист. виробів у Полтаві до 1917, потім працювала в пром. кооперації.

Болсуновський Карл (1838—?), аматор-археолог і нумізмат-збирач, кустос нумізматичного відділу Іст. Музею в Києві, автор кількох археологічних та нумізматичних нарисів, зокрема про символіку трипільської орнаментики, тризуб та дорогичинські пльомби.

Болтенко Михайло (* 1888), консерватор Держ. Іст. Музею в Одесі, чл. Археологічної Комісії ВУАН, дослідник трипільської культури (Усатове б. Одеси, 1926) та керівник комбінату надчорноморських археологічних експедицій в Одесі.

Болховітінов Євгеній (1767—1837), світське ім'я Євфимій, київ. митр. (1822—37), історик, археограф і бібліограф («Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина...», I—II. 1827; «Словарь русских светских писателей...» I—II. 1845), автор праць з історії Києва («Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии», 1825, та ін.), ентузіяст археології. Коштом Б. і під його керівництвом К. Лохвицький досліджував фундаменти Десятинної церкви та Золоті Ворота в Києві.

Болхуни, с. над Ахтубою (рукав дол. Волги) в Астраханській обл.; укр. етногр. острів (1926 р. 13 000 українців).

Болюх Василь (1889—1955), госп. і політ. діяч на Тернопільщині, 1935—39 посол УНДО до польс. сойму; помер в Австралії.

Большевики, див. *Комуністична Партія Совєтського Союзу.*

Большевізм, див. *Комуністична Партія Совєтського Союзу.*

Большівці (IV—5), с. м. т. на Опіллі. при злитті Нараївки і Гнилої Липи; р. ц. Станиславівської обл. Дрібна харчова пром-сть, оброблення будів. матеріялів. 4 500 меш. (1931).

Бондаренко Григорій (* 1892), графік, з Харкова; обкладинки, літографії, ілюстрації.

Бондаренко Євген, сучасний актор із школи театру «Березіль», продовжує працю в Харківському Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка.

Бондаренко Іван († 1911), історик, доц. ун-ту в Одесі; твори: «Велике повстання англ. народу», «Про Ґарібальді», «Дніпром».

Бондаренко Михайло (* 1903), сов. діяч, займав відповідальні посади в партійному й сов. апараті УССР; чл. ЦК КП(б)У, після самогубства П. Любченка голова РНК УССР, ліквідований у жовтні 1937.

Бондаренко Петро, кооп. діяч на Київщині, чільний працівник Київ. Облспоживспілки і Вукопспілки; в 1941—43 чл. правління Вукопспілки; закатований із родиною ґестапо, як укр. націоналіст.

Бондарство, виробництво дерев'яних відер, цебрів, бочок, коновок, барил і т. д., здавна належало до найвідоміших на Україні ремесел. Бондарські вироби знайдено в старослов. могилах; про Б є згадки в літ. пам'ятках княжої доби. В 16—17 вв. бондарські вироби продавалися на ярмарках, і з тих часів відомі цехові орг-ції бондарів по містах. Б. на Україні відзначається різноманітністю й своєрідністю виробів та характе-

ристичною термінологією дуже давнього походження. Як промисел Б. ширилося особливо в багатих на дерево районах: на Поліссі, Волині, в Галичині, зокрема на Підкарпатті й Гуцульщині, на Чернігівщині, Радомищині, подекуди на Полтавщині й півн. Слобожанщині. Поза тим скрізь по селах бондарі обслуговують місцеве населення. Тепер бондарі перев. працюють в артілях пром. кооперації (див. ЕУ I, стор. 212). *Г. С.*

Бондарук Іван († 1940), діяч Луцької Просвіти, організатор кооператив; у 1930 посол до сенату від Укр. Радикальної Партії; в'язень поль. тюрем.

Бондарчук Володимир (* 1905), геолог, проф. Київ. Ун-ту, д. чл. АН УРСР. Автор праці: «Геологія УРСР» (1948), чл. делеґації УССР до ОН в Сан-Франсіско.

Бондарчук Сергій, сучасний видатний укр. кіноактор в СССР, зокрема відомий виконанням гол. ролі в фільмі «Тарас Шевченко» (реж. І. Савченко).

Бондарчук Степан, укр. театральний діяч, адміністратор і актор «Молодого Театру» (1917—19), згодом чл. режисерської колеґії і пресбюра «Березоля»; теоретичні праці і критичні статті про театр для дітей; 1938 заарештований НКВД, доля невідома.

Бондіолі (Bondioli) Ріккардо (* 1897), італ. публіцист, автор популярної історії України: „Ucraina, la terra martire ed indoma" (1939).

Бонкало Олександер (* 1880), філолог, фахівець із закарп. укр. говірок і літератури, кол. проф. укр. і рос. мови в Будапештському Ун-ті. Опис рахівського діялекту, «Виїмки з угорсько-рус. письменства 17—18 в.». Псевдонім О. Рахівський.

Бонковська Ірина (* 1898), банковець, економіст; гол. Надзірної Ради кооператив «Укр. Нар. Мистецтво» у Львові й «Базар» у Філядельфії.

Бонковський Денис, композитор-дилетант 1860-их рр., у Києві були надруковані: «Де шлях чорний», «Карі очі», «Козак-українець» й ін.

Ф. Бонн

Бонн (Bonn) Франц Ксаверій (1882—1945), бельгієць, один з перших монахів чину о. Редемптористів, що прийняли сх. обряд у Галичині 1911 р.; 1918 капелян УГА, 1919 чл. укр. делеґації для переговорів з Антантою, в кін. 1919—20 шеф дипломатичної місії УНР при Ватикані (після М. Тишкевича); згодом свящ. в ЗДА.

Бонч-Бруєвич Володимир (1873—1955), рос. соціял-демократ, згодом комуніст; займаючись іст. сектанства, видав деякі твори укр. сектантів (штундистів, мальованців; «Материалы к истории и изучению русского сектантства»), а також прозаїчні оригінальні твори Сковороди («Собрание сочинений», І. 1912) без цензурних скорочень, які були у вид. Багалія 1894 р.

Бонч-Осмоловський Гліб (1890—1943), археолог, досліджував печерні палеолітичні стоянки (Кош-коба 1923, Кіік-коба 1924, Сюрень, Шайтан-коба 1928).

Бончев Георгій (* 1866), болг. мінералог і петрограф, проф. Софійського Ун-ту, чл. болг. Академії Наук, д. чл. НТШ.

Бончевський Антін (1871—1903), гр.-кат. свящ. з Галичини; церк. і суспільний діяч в ЗДА, куди виеміґрував 1897 р.; автор ст. у «Свободі», 1900 був гол. Укр. Нар. Союзу; боронив укр. робітництво, фундував вид. популярних книжечок (В-во ім. А. Бончевського «Слово») і стипендії для студентів у Львові.

В. Бончковський

Бончковський (Bączkowski) Володимир (* 1905), поль. публіцист; засновник і ред. тижневика „Biuletyn Polsko-Ukraiński" (Варшава, 1932—38), в якому пропаґував потребу позитивної політики в укр. справі й ідею укр.-поль. співпраці; ред. квартальника „Wschód", місячника „Problemy Europy Wschodniej", автор кількох книг із сх.-евр. проблематикою.

Боняк, половецький хан, нападав на Україну 1094—1107; відомий в нар. переказах як «шолудивий Буняка».

Боплян (de Beauplan) Ґійом Ляваccер (бл. 1600—73), франц. інж. і військ. картограф, з поч. 1630-их рр. до 1648 перебував на поль. службі, переважно на Україні, 1637—38 брав участь у поході Конецпольського на Павлюка й Острянину, 1639 відбудовував знищений козаками Кодак; будував численні замки й фортеці (м. ін. Бар, Броди, Кременчук), з 1648 — у Франції. Один із найвидатніших картографів 17 ст., Б. зробив першу шкіцову карту України 1639; 1654 видав у Данціґу спеціяльну (1 : 452 000) і «ґенеральну» (1 : 1 800 000) мапи України, виконані славетним голл. ґравером Гондіюсом (В. Гондтом); після нового вид. в Руані 1660 ці карти багато разів перевидавалися в різних країнах Европи; 1662 анонімно видав в Амстердамі карту дол. Дніпра. Широко відомий в евр. країнах Бопляни «Опис України» („Description des Contrées du Royaume de Pologne..." 1650; 2 доповнене вид. п. н.

„Description d'Ukrainie" 1660; 3 вид. — 1661) подає відомості геогр., екон., змальовує укр. селянство й ін. стани, докладно оповідає про Дніпрові пороги і т. ін. «Опис», що вперше зображував Україну, викликав велике зацікавлення в Европі; перекладений англ. (1704), нім. (1780), поль. (1822), рос. (1832), частково укр. мовами.

Література: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, под ред. В. Антоновича, II. К. 1896; Ляскоронский В. Г. Л. де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. К. 1901; Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Париж 1935. *І. Б.*

Бора, сильний холодний вітер, що віє взимку із суходолу на море: на Чорному морі — в р-ні Новоросійського; здіймається тоді, коли на Кубані високий барометричний тиск, а на морі — циклон.

Бораковський Григорій (1846—?), автор невисокого ґатунку водевілів і драм з нар. життя; «Збірник драматичних творів» (1888).

Борати, група мінералів, різних боровокислих сполук: природний боракс (тинкаль), борацит, гідроборацит й ін. Б. — сировина для одержання бораксу, боратної кислоти тощо; поклади на Таманському і Керчинському півостровах (запас бл. 300 000 т бору) та на Передкавказзі б. Мінеральних Вод (30 000 т бору); природний боракс виділяють болотяні вулкани на Керчинському и Таманському півостровах.

Борачок Северин (1859—1923), гром. діяч у Галичині, гр.-кат. свящ.; екон. організатор Стрийщини й Жидачівщини, один із засновників різних екон. т-в.

С. Борачок (автопортрет)

Борачок Северин (* 1898), маляр із гал. Поділля, студіював у Краківській Академії Мистецтв, 1924—37 працював у Парижі; нині на еміґрації; побут, портрети, краєвиди, натюрморти (ЕУ І, табл. XIX).

«Борба», соц.-дем. газ., виходила в Глибокій на Буковині в 1908—14 і 1918 рр. за ред. Й. Безпалка.

Борбісти, група лівих укр. с.-р., що підтримала больш. владу на Україні й утворила нову партію Б. (за назвою їх органу рос. мовою «Борьба»), яка проіснувала від травня 1919 до липня 1920, коли вона самоліквідувалася й увійшла до КП(б)У; у 1920-их рр. деякі кол. Б. відігравали ролю в уряді УССР (Терлецький, Качинський, Мстиславський, відомий своїм виступом проти українізації 1926 прокурор Малицький, Алексєєв, Бесєдовський та ін.).

Бордейний Іван (* 1884), псевд. О. Задума, учитель, журналіст і письм. на Буковині.

Бордзіловський Є., сучасний ботанік, чл.-кор. АН УРСР, співр. Ін-ту Ботаніки АН УРСР, співавтор «Флора України».

Бордичевська Віра, укр. гром. діячка-народниця кін. 19 в., активний чл. Жін. Т-ва на Вищих Жін. Курсах у Києві в 80-их рр., працювала над орг-цією «Укр. каси»; під впливом народницьких ідей згодом провадила осв. роботу на селі.

Бордуляк Тимотей (псевд. Ветлина) (1863—1936), укр. прозаїк і перекладач, співр. «Зорі» та ін. журн., гр.-кат. священик; автор реалістичних оповідань з життя сучасного йому гал. селянства: зб. «Ближні, образки й оповідання» (1899), перевидані в Києві 1903 п. н. «Оповідання з галицького життя»; пізніше в альманахах та в періодичних вид. з'явилися: «Прохор Чиж», «Жура», «Перерваний страйк», «Вістка», «Переднівок», «Майстер Федь Триндик», «Ювілят»; після 1914 не друкувався.

Т Бордуляк

Бордун Меланія (* 1887), 1920—39 рр. дир. Укр. Дівочого Ін-ту в Перемишлі; праця з життя укр. священичих родин 18 в., надрукована у вид. НТШ.

Бордюговський Арсеній (1865—192?), церк. діяч, протоієрей у Володимирі Волинському, проповідник, співр. церк. видань.

Борецький Адальберт (* 1911), маляр із Закарпаття; імпресіоністичний стиль, соціяльна тематика; виставлявся в Ужгороді, Львові, Києві.

Борецький Ісидор (* 1911), родом з Острівців у Галичині. Студіював теологію в Мюнхені, згодом виїхав до Канади, де виконував душпастирську працю; свячений на свящ. 1938, на епископа титулярного аматуського — 1948. Того ж року призначений Апостольським Екзархом на Сх. Канаду з осідком у м. Торонто. Зорганізував і налагодив церковну й культурну працю в екзархаті.

Еп. І. Борецький

Борецький Йов (Іван) († 1631), київ. правос. митр. (1620—31); галичанин з Бірчі, ректор львівської Братської школи (1604) і київ. Богоявленської школи (1615

—16), ігумен київ. Михайлівського манастиря (1618), оборонець укр. православія. В серпні 1620 р. висвячений єрусалимським патріярхом Теофаном на митр. київського. Мав великий вплив на козаччину за часів Сагайдачного. Склав два меморіяли в оборону правос. ієрархії: «Протестація» (1621) та «Юстифікація» (1622). В 1628—29 рр. був разом із митр. Рутським прихильником загального замирення укр. Церкви, однак не зміг притягнути до своїх плянів козаччини.

Борецький Микола, див. *Микола* Борецький.

Борецький Михайло (* 1921), видавець укр. книг на еміграції; в-во в Регенсбурзі (з 1945 — словники, підручники, красне письменство), пізніше в Нью-Йорку.

Боржава (Бережава), гірська група в *Полонинському Бескиді* між р. Вовчою і Великою Рікою, висотою до 1 679 м

Боржава

(верх Стіг); широкий рівний хребет, вкритий великими полонинами; узбіччя Б. стрімкі, вкриті буковими лісами й розчленовані долинами до 1 000 м глибини. Гор. межа лісів — на висоті 1 100—1 200 м, на узбіччях є сліди льодовика (котли).

Боржава, права притока Тиси на Закарпатті.

Боржковський Валеріян (1846—1919), етнограф, археолог і статистик; друкувався в «Киевской Старине» та в «Матеріялах до укр. етнології НТШ»; за укр. влади був комісаром у Вінниці, забитий большевиками.

Борзаковський Пилип, канцелярист Ген. Військ. Канцелярії, разом із Ладинським вів «Діяріюш» (1722—23), що його О. Лазаревський надрукував у вид. «Чтения Общества Нестора-Летописца» (1896).

Борзенко Сергій (* 1909), укр. сов. прозаїк і журналіст; належав до студії Пролітфронту; новелі, роман «Скоряючись законам війни» (1946).

Борзна (II—13), с. м. т. на р. Доч (притока Десни); р. ц. Чернігівської обл. 11 000 меш. (1933). У р-ні велика цукроварня. У наслідок великої віддалі від залізниці (17 км) не зростає (1897 — 12 000 меш.). В 17 в. укріплене м-ко; з 1781 пов. м. Чернігівського намісництва (пізніше губернії); в околицях знайдено скарби з 6—8 в.

Борзяк Дмитро, укр. письменник 1920-их рр.; зб. оп. «Під дощ» (1927), на поч. 1930-их рр. засланий.

Борзяк П., сучасний фізик, наук. співр. Ін-ту Фізики АН УССР; праці: «Вентильний фотоефект при низьких температурах», «Емісія складних катодів під впливом освітлення» й ін.

Бориня (IV—4), с. на гал. Бойківщині у центр. карп. улоговині; р. ц. Дрогобицької обл.

Борис († 1015), св. кн., син Володимира В.; в 994—96 дістав Ростовське князівство; убитий на р. Альті братом Святополком.

І. Борис

Борис Іван (1869—1923), видатний купець; один із перших організаторів укр. міщанства в Перемишлі й укр. купецтва в цілій Галичині (співініціятор Комітету Укр. Купців у Львові); 1922 заснував відому фірму текстильних виробів; по смерті Б. підприємства вів син — Б. Євген, тепер бізнесмен у Торонто (Канада).

Борисенок Степан (* 1891), історик укр. і білор. права, 1922—33 рр. чл. комісії для вичування історії зах.-руського та укр. права і вичування укр. звичаєвого права при УАН, доц. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва; праці: «Карний зміст потока Руської Правди» (1925), «Звичаєве право Лит.-Руської держави на поч. 16 в.» (1928) та ін. Після заслання 1937 доля невідома.

І. Борисикевич

Борисикевич Іван (1815—92), правник, власник маєтку, гром. і культ. діяч галицького відродження; 1848 заступник голови Гол. Руської Ради; учасник слов. конґресу в Празі, один з ініціяторів і активних чл. Собору Руських Учених, в 1860-их рр. чл. крайового Гал. Сойму.

Борисикевич Михайло (1848—99), лікар-окуліст, проф. в Інсбруку і Ґраці; праці переважно з гістології сітківки.

Борисів Валентин (* 1901), композитор в УССР; симфонічна поема «Кармелюк», 2 смичкові квартети, сольоспіви.

Борисівка (III—17), с. на гор. Ворсклі (сх. Слобожанщина); р. ц. Білгородської обл. 1926 — 19 000 меш. Б. заснована козаками під кінець 17 в. $^{2}/_{3}$ населення р-ну — українці.

Борискович Ісаакій († 1641), правос. церк. і осв. діяч, організатор і ігумен (1602) Дерманського манастиря, згодом ігумен у Черпчицях, один із організаторів Луцького Хрестовоздвиженського братства (1617), викладач його школи; 1620 здобув привілей на ставропігію Луцького братства у Єрусалимського патріярха Теофана; 1621 висвячений останнім на єп. луцького і острозького, але висвячення не визнав поль. король Жигмонт III; брав участь у київ. соборі 1640, заступаючи П. Могилу.

Борисковський Павло, ленінградський археолог, досліджував палеоліт і неоліт України («Людина кам'яного віку на Україні», 1940; «Палеолит Украины», 1953).

Борислав (IV—4), м. над р. Тисьменицею б. підніжжя Високого Бескиду, р. ц. Дрогобицької обл. Осередок нафтової пром-сти. М. постало шляхом злиття Борислава, Тустанович, Волянки й Мразниці (В. Б.); із зростанням промисловости сильно збільшилося населення, зокрема поль. і жид.: 1880 — 15 500 (28% укр., 10% поль., 62% жид.), 1931 — 41 000 (23% укр., 48% поль., 28% жид.). З першої половини 19 в. нафту здобували з ручних «шибів»; пробне свердлування 1862. Експлуатація й продаж ділянок провадилися хаотично; крім нафти, видобували озокерит (земний віск) і земні гази. Найбільший видобуток у 1905—09 рр. при глибині свердловин до 2 000 м. Продукція нафти в Б. становить 80% видобутку всіх укр. Карпат. Нафтодестилярня, заводи устаткування для нафтової пром-сти, фабрики перероблення озокериту, свічок, мастил, ґумових виробів та ін. Карп. Н.-Д. Геол. Ін-т, гірничі школи.

Борислав, свердлувальні вежі

«Бориславнафттрест», управління нафтовою пром-стю Дрогобицько-Бориславського нафтового р-ну.

Бориславський нафтовий басейн, див. *Дрогобицько-бориславський промисловий район.*

Борисов Євген (1853—1900), етнограф і статистик, співр. «Громади» М. Драгоманова і «Гром. Друга» І. Франка; 1879 засланий на Сибір за участь в укр. русі в Одесі; повернувшись із заслання, займався журналістикою в Одесі й Херсоні.

Борисов Інокентій, архиєп., див. *Інокентій* Борисов.

Борисови, брати: Андрій (1798—1854) і Петро (1800—1854), офіцери з укр. безземельних дворян, декабристи, засновники Товариства З'єднаних Слов'ян; Петро провадив пропаґанду серед солдатів; активні учасники повстання Чернігівського полку; відбувши 13 р. каторги, жили на засланні.

Борисоглібська Ганна (1869—1939), уроджена Сидоренко, визначна акторка. Почала працю з 1888 в трупі М. *Кропивницького*, де здобула ім'я перев. виконанням ролей літніх жінок (Шкандибиха в «Лимерівні», Хівря в «Сорочинському ярмарку», Ганна в «Безталанній»), самостійно продовжуючи лінію побутових сценічних образів Г. *Затиркевич-Карпинської.* В 1907—18 Б. грала в театрі М. Садовського в Києві, виступаючи в п'єсах зах.-евр. репертуару і в модерних укр. п'єсах («Осінь» Олеся й ін.). У 1918—19 Б. працювала в Київ. Держ. Драматичному Театрі, а після переїзду до Львова — короткий час у театрі «Укр. Бесіда». Повернувшись до УССР, Б. з 1925 до смерти грала в Театрі ім. Франка (Харків, Київ), де виступала в п'єсах укр. клясичного репертуару й нових сов. п'єсах. *В. Г.*

Г. Борисоглібська

Борисоглібський собор у Чернігові, цінна пам'ятка старої укр. архітектури; закладений 1120—23 за кн. Давида Святославича, перебудований на поч. 17 і 19 в.; трипавна однобанна будова; повністю зберегла давній вигляд центр. частина собору; при розкопах знайдено рештки ґалерії поза собором і високомистецьку різьбу; Б. с. зазнав руйнацій під час другої світової війни. Тепер держ. заповідник.

Деталь з Борисоглібського собору в Чернігові (12 в.)

Бориспіль (Баришпіль) (III—11), с. м. т. і р. ц. Київ. обл., 40 км на сх. від Києва. В 1918 р. бої Трипільської дивізії отамана Зеленого з гетьманськими вій-

ськами під час повстання Директорії УНР, пізніше бої місц. повстанців з большевиками.

Бористен, грец. назва Дніпра від не грец. слова місц. походження.

Бористеніти, див. *Ольбія.*

Борисяк Никифор (1816—82), проф. Харківського Ун-ту, дослідник геології України, зокрема корисних копалин; «Сборник материалов, относящихся до геологии Южной России» (1867) та багато ін.

Борисяк Олексій (1872—1944), рос. геолог і палеонтолог, проф. Петербурзького Гірничого Ін-ту, д. чл. Академії Наук СССР. М. ін. досліджував геологію Донбасу, півд.-сх. Харківщини і Криму.

«Борітеся-поборете», неперіодичний орган т. зв. «закордонної делеґації УПСР» за ред. М. Грушевського, П. Христюка і М. Чечеля, виходив у Відні 1920—22.

Борковський, співак-бас, родом із Галичини; у 1850—60 рр. концертував по Европі; пізніше перший бас опери в Амстердамі.

Борковський Віктор, рос. мовознавець; в кін. 1940-их рр. проф. Львівського Ун-ту і ред. органу ун-ту «Вопросы славянского языкознания»; праці про синтаксу грамот 14—15 в. з тенденцією розглядати сх.-слов. мови того часу як цілковиту єдність; тепер у Москві.

Борковський Іван (* 1890), археолог, проф. УВУ в Празі (до 1945), дослідник шнурової кераміки на Україні.

Борковський Олександер (1841—1921), один із піонерів відродження Галичини, публіцист і педагог; ред. «Зорі» (1886—97), співр. і ред. «Діла», співзасновник «Просвіти».

О. Борковський

Борковський Федір, учасник визвольних змагань, в 1941 голова міста в Полтаві, розстріляний німцями.

Борковський-Дунін (Borkowski-Dunin) Петро (1890—1949), граф, поль. політ. діяч і публіцист; 1926 — львівський воєвода; обстоював неподільність Сх. Галичини як цілого, вважаючи її одвічним мішаним краєм і місцем співпраці між українцями і поляками; виступав проти колонізації Галичини і пацифікації в 1930 р.

Борковський-Дунін Юрій-Василь (1640—1702), полк. чернігівський; належав до найбагатших панів на Гетьманщині, відомий допомогою правос. церкві: реставрував чернігівську церкву Спаса (1675), спричинився до відновлення Єлецького манастиря.

Борова (III—11), с. м. т. над р. Стугною, Хвастівського р-ну Київ. обл.

Борове (IV—18), с. на Донецькій низовині; р. ц. (у півд.-сх. частині) Харківської обл.

Боровець Тарас (* 1908), псевд. Бульба, гром. діяч і політик. Під поль. займанщиною провадив освідомну працю на Поліссі, за що був ув'язнений у Березі. Під больш. займанщиною організував підпілля на Поліссі, а з початком нім.-рос. війни Укр. Повстанську Армію «Поліську Січ», яка успішно виступала проти большевиків і під нім. окупацією перейшла в підпілля, приймаючи 1943 р. назву Укр. Нар. Рев. Армії. Підпільно-рев. і повстанську роботу провадив за пляном Ген. Штабу УНР. В'язень нім. концтабору. На еміґрації організував Укр. Нац. Ґвардію (УНҐ), видає «Меч і Воля».

Т. Боровець

Боровик Віталій (* 1861—?), гром. діяч і письм., один із засновників братства Тарасівців; поезії на гром. теми («Мати-українка»), переклади, вів укр. книгарню «Діло» в Одесі.

Боровик Дмитро (1876—1920), укр. гром. діяч на Далекому Сх.; політ. засланець у Сибірі, з 1916 у Владивостоці, де редаґував і видавав перший укр. часопис «Українець на Зеленому Клині» (1917—18), секретар 4 укр. далекосх. з'їздів, один із основоположників укр. незалежницького руху на Далекому Сході.

Д. Боровик

Боровик Леонид (* 1894), актор і мистець-декоратор театру «Заграва» і Театру ім. Котляревського в Галичині; резонер, ролі Нерона в «Камо грядеши», Шуліка в «Ой Морозе, Морозенку» Лужницького та ін.

Л. Боровик

Боровиковський Володимир (1757—1825), портретист світової слави, нар. в Миргороді в укр. старшинській родині; на Полтавщині виконав багато розписів; з 1787 в Петербурзі удосконалювався в

портретному мистецтві у Д. *Левицького*, став найвидатнішим портретистом Петербургу, з 1795 акад., з 1802 радник Академії Мистецтв. Працюючи в дусі клясицизму, продовжував зах.-євр. традиції в укр. мистецтві, майстерно передавав псих. індивідуальні особливості портретованого і чар жіночої краси. Виконав бл. 160 портретів рос. вельмож, осіб із царського двору, жінок. В рел. малярстві зробив зворот до реалістичного трактування: іконостаси й розпис церков у Миргороді, Кибинцях, Романівці, Могилеві, Петербурзі та ін.; ряд побутових образів: «Зима», «Селянка», «Вакханка», «Катерина», перші в Петербурзі мист. автолітографії 1815 (див. ЕУ І, мал. 606).

В. Боровиковський

Література: Чукін Д. Боровиковський; Січинський В. Укр. мистецтво 18 ст. 1954.

В. С.

Боровиковський Лев (1806—89), поет і педагог, належав до харківської групи романтиків, автор баляд: «Маруся» (1829) за «Ленорою» Бюргера, «Фарис» (1830) за Міцкевічем, «Чорноморець», «Вивідка», «Волох» та ін., байок («Байки і прибаютки» 1852), збирач укр. фолкльору.

Л. Боровиковський

Боровиковський Олександер (1844—1905), син Лева Б., правник; автор нарису «Женская доля по малорусским песням».

Боровське (V—19), с. м. т. на Донбасі, Лисичанського р-ну, Ворошиловградської обл. Хемічна пром-сть, зв'язана з пром-стю сусідніх м. Лисичанського й Рубіжного.

Боровський Володимир (* 1907), протестантський діяч, пастор, один із засновників Укр. Євангельсько-Реформованої Церкви на Зах. Укр. Землях; діяч Укр. Євангельського Об'єднання Півн. Америки, автор книг і ст. на рел. теми.

М. Боровський

Боровський Михайло (* 1891), аґроном, знавець і пропаґатор пасічництва й садівництва на Зах. Укр. Землях; ред. ж. «Укр. Пасічник» (1928—39), «Практичне Садівництво» (1933—38) у Львові; доц. УТГІ, автор підручників пасічництва, садівництва та ін. праць.

Бородавка-Неродич Яцко, коз. гетьман 1620—21, висунутий низовиками суперник Сагайдачного; обвинувачений за неуспіх походу в Молдавію, був скинутий з гетьманування і стятий під Хотином 1621.

Бородаєвський Сергій (1870—1942), визначний кооператор-учений і діяч родом з Полтавщини; до 1917 дир. департаменту Мін-ва Торгівлі в Петербурзі, 1910—17 чл. Центр. Комітету Ощадно-Кредитових Т-в; з 1917 брав участь у створенні укр. кооп. центр. установ; гол. Всеукр. Союзу Виробничих Кооператив «Трудсоюз»; 1918 — товариш мін. торгівлі і пром-сти в уряді гетьмана П. Скоропадського, з 1919 на еміґрації; 1919 викладав у Міжнар. Академії в Брюсселі, 1921—22 — в Парижі у Сорбоні, з 1923 проф. УВУ й УТГІ в Празі, учасник багатьох міжнар. кооп. з'їздів; праці на тему кредитової кооперації: «Історія кооп. кредиту» (1923), «Іст. кооперації» (1925), «Теорія і практика кооп. кредиту», «Принципи кооп. законодавства» та ін. (укр. мовою), «Кредит», «Кредитові т-ва» (рос. мовою), численні ст. про кооперацію багатьма мовами.

С. Бородаєвський

І. В.

Бородай Олександер (1844—1914), інж., гром. діяч, працював у ділянці відродження кобзарства; 20 р. прожив у ЗДА, згодом повернувся до Києва.

Бородач (Gypaëtus barbatus), один із найбільших птахів-хижаків (розмах крил до 2,5 м), живе у високих горах на Кавказі й у Карпатах.

Бородино (VII—10), с. у півд. Басарабії; р. ц. Одеської обл.

Бородієвич Євген (1889—1924), хорунжий УСС, автор спогадів «В чотирикутнику смерти».

Бородієвич Остап (1883—1920), сотник УГА, ветеринарний референт при Секретаріяті Військ. Справ; загинув у больш. полоні.

Бородієвич Роман-Володимир (*1919), композитор, учень Р. Придаткевича й Д. Ґіванса, тепер в ЗДА; твори скрипкові, фортепіянові, оркестрові й ін.

Бородянка (III—10), с. над р. Здвиж, р. ц. Київ. обл., відоме боями з большевиками за Київ Січових Стрільців і Лі-

вобережного гайдамацького коша в січні 1918.

Боронява, с. на півн. сх. від Хусту, Закарп. обл.: манастир Василіян (заснований бл. 1716 і закритий Йосифом II, відновлений 1930 р.), відомий рел. осередок (численні прощі).

«Боротьба», орган київ. групи укр. соціялістів-революціонерів, виходив 1915 нелеґально на міміографі (5 чч.), за ред. М. Ковалевського.

«Боротьба», неперіодичний орган спершу закордонної групи УСДРП, пізніше приватний — ред. і видавця його Л. *Юркевич* (Л. Рибалка), виходив 1915—16 у Женеві; вів гостру кампанію проти *Союзу Визволення України;* статті з «Б.» використовували зокрема рос. соц.-демократи в своїх виступах проти укр. змагань.

«Боротьба», щоденна газета, виходила в Києві 1917—20 рр., в перші місяці по революції центр. орган Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів (ред. М. Шраг), згодом орган лівої фракції УПСР, що дістала від газети назву *боротьбістів* (ред. В. Блакитний).

«Боротьба», газ. — орган Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії в Кам'янці Подільському в 1918—19.

«Боротьба», група «пролетарських» письменників, виникла 1919 в Києві при газ. «Більшовик» і при київ. органі ЦК УПСР «Боротьба»; до «Б.» входили м. ін. В. Блакитний, А. Заливчий, В. Чумак, Г. Михайличенко; вид. альманахи «Червоний вінок» (1919) і «Зшитки боротьби» (1920).

«Боротьба», соц.-дем. часопис у Чернівцях совєтофільського напряму (1926—29), фактичні ред. І. Стасюк, Т. Козак, С. Галицький, В. Руснак.

Боротьбісти, див. *Українська Партія Соціялістів-Революціонерів Комуністів-Боротьбістів.*

Борсук (Meles meles L.), хижак з родини куниць, живе в норах; до 90 см довж., до 30 кг ваги; шерсть Б. йде на щітки й пензлі, шкіра на кожушки й на торбинки.

Борсук Олександра (дати нар. і смерти не відомі), дружина Василя Вовка-Карачевського, гром. і політ. діячка-народниця, стояла б. Київської Громади; вчителюючи у земських школах на Чернігівщині, провадила нац.-осв. працю серед селян.

Борсуки, укр. рід з кількома відгалуженнями, відомий з пол. 17 в.: м. ін. Іван Б., сотник полковий ніженський (1649—54); Марко, полк. (1675—77) ніженський; Петро, наказний київ. полковник (1706); Зиновій, київ. полковий суддя (1753—64); Яким, перекладач Колеґії Закордонних Справ, стародубський полк. (1757—59); Федір, значний військ. товариш Стародубського полку (1718).

Борткевич Сергій (* 1877), піяніст і композитор із Харкова, проф. Консерваторії; твори для скрипки, віольончелі, фортепіяна й ін.

Бортник Януарій (* 1895 ?), актор і режисер, родом із Тернополя, один із представників режисерської школи «Березоля», в 1930-их рр. мист. керівник театрів у Харкові й Дніпропетровському; 1937 був засланий.

Бортництво, спосіб *бджільництва*, що прийшов на зміну примітивному «видиранню» меду диких бджіл у дуплах дерев. Бортники вирубали для бджіл штучні дупла-борті, а пізніше стали підвішувати високо на деревах вулики-колоди. Відоме на Україні з найдавніших часів, Б. охоронялося законами в княжу добу. Б. дожило в лісах Волині, півн. Чернігівщини й півн. Київщини до поч. 20 в.

Бортнянський Дмитро (1751—1825), великий укр. духовний композитор, диригент і реформатор церк. співу Сх. Церкви: нар. в Глухові, замолоду потрапив у придворну Хорову Капелю в Петербурзі; вчився в італ. композитора Б. Ґалюппі в Петербурзі, а згодом у Венеції; в Італії були з успіхом поставлені опери Б. на італ. лібретта «Креонт» (1776); «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779); повернувшись, Б. став у Петербурзі придворним капельмайстром, а з 1796 — управителем Придворної Капелі, складеної майже виключно з українців; за Б. капеля піднеслася на надзвичайно високий рівень. В цей період Б. написав численні інструментальні твори й опери на франц. лібретто: «Сокіл» (1786), «Син-Суперник» (1787), пасторальну комедію «Свято сеньйора» (1786) і балет. Іст. значення Б. — в його хоровій церк. творчості, яка своєю фактурою і якістю стояла на висоті сучасної евр. музики. Хорова творчість Б. є завершенням довголітньої хорової укр. культури і відображає певний вплив укр. нар. пісенности. Найважливіші його концерти для мішаного хору а капелля: 35 одноxорних і 10 двохорних, 14 хвалебних пісень, літургічні частини та рел. пісні (м. ін. популярне «Коль славен . . .») — разом понад 100 церк. творів; велику частину спадщини Б. становлять інструментальні твори — фортепіянові сонати, твори для камерних ансамблів, м. ін. фортепіяновий квінтет з арфою

Д. Бортнянський

Твори Б. видані 1882 з ред. П. Чайковського в 10 томах.

Література: Вожерянов И. Д. С. Бортнянский. КСт., VII. 1885; Антонович Д. Триста років укр. театру. Прага 1925; Людкевич С. У 100-ліття Б. Муз. Листок Л. 1925; Кудрик Б. Огляд історії укр. церк. музики. Л. 1937; Маценко П. Д. С. Бортнянський. Вінніпеґ 1951.

В. Витвицький

Боршош-Кум'ятський Юлій (*1905), закарпатський поет і педагог; зб. поезій «Весняні квіти» (1928), «З мого краю» (1929), «Кров кличе» (1938) та ін.

Борщагівка (III—11), с. під Києвом на зах. від нього, відоме боями укр. військ і укр. повстанців проти большевиків і добровольчих рос. військ за опанування столиці України; особливо важкі бої відбулися під час облоги Києва Осадним корпусом Січових Стрільців (листопад 1918) і під час відступу з Києва (січень 1919).

Борщагівський Олександер (* 1908), сучасний театрознавець і театральний діяч в УССР, викладач Театрального Ін-ту в Києві, критик, деякий час ред. ж. «Театр», автор низки праць, м. ін. «Шекспір на сцені укр. театру» (зб. «Шекспір»), «Шевченко і театр» (разом із М. Йосипенком, «Мистецтво» 1941), монографія «Бучма» (1947) й ін.; в 1948—49 зазнав гострої критики за «космополітизм».

Борщак Ілько (* 1895), історик і публіцист, д. чл. НТШ, проф. Держ. Школи Сх. Мов у Парижі; праці: «Григор Орлик» (1932), «Наполеон і Україна» (1937), „L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale" (1930), „L'Ukraine à la conférence de la paix" (1938); спільно з Рене Мартелем франц. мовою «Мазепа» (1931); розвідки про Україну по чужоземних журн., особливо франц.; зредаґував і видав із вступними статтями О. Стороженка «Марко Проклятий» (1946), Костомарова «Книги битія укр. народу» (1947), «Вибраний Кобзар» Т. Шевченка (1947).

І. Борщак

Борщакова Софія (1891—1932), уроджена фон-дер Лявніц, гром. діячка, дружина І. Борщака, спільно з Рене Мартелем переклала Шевченкового «Івана Гуса» на франц. мову („Le Monde Slave" 1930).

Борщів (V—7), м. в півд.-сх. частині гал. Поділля; р. ц. Тернопільської обл. 6 000 мешк. (1931). Харчова пром-сть місцевого значення, в р-ні виноградники, морелеві сади. За Австрії й Польщі пов. м. Поблизу (с. Височинці) оборонний замок 17 в.

Борщівник (Heracleum Spond.), рослина до 1,5 м висоти, з родини окружкових; з Б. до поширення культури буряків варили борщ.

Борщов Ілля (1833—78), ботанік і хемік, з 1868 проф. ботаніки Київ. Ун-ту; праці з кольоїдної хемії й різних ділянок ботаніки, м. ін. про гриби й водорості Чернігівщини.

Босий Володимир (*1899), діяч гетьманського руху в Канаді, ред. тижневика «Пробій» в Торонто (1924), співр. і ред. тижневика «Канадійський Українець», співр. «Кан. Січі», ред. «Укр. Робітника», автор брошур.

Боснія, одна з республік, що (разом із Герцеґовіною) входить до складу Федеративної Нар. Республіки Юґославії, 51 600 км², 2 565 000 мешк. (1948 р.); місц. українці (бл. 10 000 осіб) поселилися в Б. під час колонізаційних заходів Австро-Угорщини в 1890—1913 рр., перев. із Галичини і в незначній мірі з Закарпаття; найбільше скупчення українців у пов. Прнявор, Дервента, Прієдор, Босанська Градішка, Баня Лука; незначне ч. також у Славонії (нині обл. Хорватської Нар. Республіки), у пов. Славонський Брод і Новска.

Околиці м. Дервенти

Із прибуттям перших укр. поселенців у Б. розпочалася й організація гр.-кат. церк. життя (перший свящ. о. Андрій Сеґеді), в 1900-их рр. — перші укр. кат. священики з Галичини й перші парохії. 1907 іменовано для укр. поселенців Йосипа Жука ген. вікарієм римо-кат. архиєпархії в Сараєві; 1908 митрополит Андрей Шептицький відкрив у Камениці манастир для студитів (1922 їх змушено залишити Б.); з 1914 о. митрат Олекса Базюк став апостольським адміністратором у Баня Луці, але цю адміністратуру скасовано 1924, і всі гр.-кат парохії в Б. прилучено до Крижевецької єпархії; 1932—40 виходив тижневик «Рідне Слово» і щорічні календарі під ред. о. М. Фірака, постали «Просвіти», ощадні каси й кооперативи; культ. праці допомагала укр. студентська колонія

в Заґребі; однак рівнобіжно відбувався процес денаціоналізації за браком укр. шкіл. 1920-і рр. сповнені були боротьбою з правос. рухом, що спирався на москвофілів і знаходив підтримку серб. влади.

Війна 1941—45 рр. підірвала розвиток укр. життя в Б.; багатьом українцям довелося покинути Б. через репресії за участь в укр. леґіоні при хорв. армії та боротьбу проти серб. «четніків» і партизанів Тіто; частина поселилася в *Срім* та *Бачці*, ін. виемігрували з Юґославії на Шлезьк або в Австралію й ЗДА. 1946—50 стали відновлюватися культ.-осв. т-ва, але їх діяльність розгорнулася слабо через розпорошеність і брак працівників, зокрема тому, що держава усунула від культ. роботи священиків; останнім часом українці в Б. налагоджують культ. зв'язки з бачванськими українцями, чисельнішими й краще організованими.

Література: Фірак М. Укр. оселі в Юґославії. Ілюстрований календар «Рідного Слова» на 1934. Дяково 1933. *О. Горбач*

Боспор Кіммерійський, грец. назва Керчинської протоки.

Боспорське царство, створилося в 6 в. до Хр. з грец. та місц. поселень на Керчинському півострові й на Тамані, обабіч Керчинської протоки. В часи розквіту в 1 в. до Хр. приєднало Херсонес

1 — Старовинні рови. 2 — Столиця Боспорського царства. 3 — Оселі. 4 — Руїни. 5 — Могили. Побічна карта (Пантікапейон): а — вали. в — печери, с — середньовічна кріпость, — залишки молу під водою

і охоплювало майже увесь Кримський півострів, озівське узбережжя, пониззя Дону та пониззя й сер. течію Кубані. В 1—3 вв. у васальній залежності від Риму, в 4 в. знищене гунами; було найбільшим постачальником хліба до Греції, особливо Атен, Корінту та її островів (Кос, Лесбос, Родос, Тасос, Хіос). *М. М.*

Населення Б. ц. було мішане: греки, таври, скити, синди, меоти, праслов'яни, але місцеве населення незабаром переважило грецьке, що видно з багатих поховань 4—3 вв. до Хр. і 1—2 в. по Хр. Культура місц. населення не була приглушена грец., навпаки, вона дедалі розвивалася і в перших вв. по Хр. надавала вже основного кольориту навіть культурі столичних центрів царства (Пантікапей). З кін. 5 в. до Хр. Боспор зайняв перше місце у ювелірному виробництві півд. України. *Я. П.*

Бостон (Boston), м. в ЗДА, у стейті Мессечусетс, порт, 801 000 меш.; укр. колонія (2 кат., 1 правос. церква).

Боський (van den Bossche) Людвик (1887—1938), бельг. редемпторист гр.-кат. обряду; 1914—34 працював серед українців у Канаді, згодом у Бельгії; в Брюсселі організував першу парохію укр. католиків; автор популярних брошур на рел. теми.

Бота (Botha) Луїс (1862—1919), ген., держ. діяч Півд. Африки; за дорученням Найвищої Ради мирової конференції 2. 4. 1919 очолив міжсоюзну комісію для перемир'я між поляками й українцями. Комісія ухвалила обмежити армії до 20 000 вояків кожну, визначила лінію перемир'я («лінія Боти»): українцям — нафтовий басейн Галичини, полякам — Львів і територію на зах. від лінії Львів-Сокаль (див. ЕУ I, мал. 376). Уряд Зах. УНР 13. 5. 1919 прийняв постанови комісії, але поль. делеґація на мирову конференцію (Дмовський) відкинула їх під претекстом, що в УГА є «больш. елементи».

Ботаніка, наука про рослини, їх будову, розвиток, поширення на землі й значення для людини. Перші описи укр. рослин у 18 в. залишили нім. вчені, що працювали в Рос. Академії Наук, як Й. А. Ґюльденштедт (досліджував Степ), П. Паллас (зокрема вивчає Крим), С. Ґмелін, М. Біберштайн, що був зв'язаний із Харківським Ун-том на поч. його існування і вивчав фльору Криму й Кавказу. Б. як наука стала розвиватися із створенням ун-тів на Україні. Уже перші проф. Харківського Ун-ту, при якому відразу постав ботан. сад (1805), досліджували рослини України, зокрема Слобожанщини: Ф. Делявінь, власник зібраного ним гербарія на 6 000 родів, і В. Черняєв (в 20—50-их рр.), що теж лишив чималий гербарій; великий гербарій (бл. 52 000 родів) передав ун-тові М. Турчанинов. В 1869 при Харківському Ун-ті виникло Т-во Дослідників Природи (Общество Испытателей Природы), в «Трудах» якого містилися ботан. розвідки. До перших аматорів рослин на Україні належав А. Пітр (1830—89). Велике значення мала діяльність Л. Ценковського (1822—87), проф. Одеського і Харківського Ун-ту, засновника онтогенетичної морфології нижчих рослин, який одним із перших прийшов до погляду, що між нижчими організмами рослин і тварин нема різкої

межі. Ряд учнів Ценковського багато працювали в ділянці морфології, історії розвитку й систематики нижчих рослин, зокрема Л. Райнгардт (1846—1920) і В. Арнольді (1871—1924), що в 1909—19 створив харківську школу альгологів, до якої м. ін. належали Водяницька, Н. Дідусенко, Д. Свиренко. В географії рослин працював А. Краснов (1862—1914), який вивчав і українські рослини («Материалы для флоры Полтавской губернии» 1890, «Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии», «Прошедшее и настоящее южно-русских степей» 1891 та ін.). Низку проблем ботан. географії, зокрема значення антропологічного чинника в історії поширення рослинности, опрацьовував приват.-доц. В. Талієв (1872—1932), пізніше проф. у Москві. В ділянці мікології відомі праці учня Райнгардта — А. Потебні (1870—1919); учні Потебні Т. Страхів, А. Трофимович та ін. працювали перев. в ділянці фітопатології. Фізіології рослин здебільша були присвячені праці В. Буткевича і довголітнього проф. Харківського Ун-ту В. Залєського (1871—1936), що зокрема досліджував питання утворення білків у зеленому листі.

Київ. Університет (з 1834) перебрав традицію попереднього дослідження укр. фльори. Перший проф. ботаніки Київ. Ун-ту В. Бессер (1784—1843) відомий як автор двотомової фльори Галичини (1809) і виданого у Вільні (1822) опису рослинности Правобережжя. Бессер і проф. в Ніженському Ліцеї А. Анджейовський (1785—1868), який теж досліджував фльору Правобережжя, викладали спершу в поль. Крем'янецькому Ліцеї, де був ботан. сад. Оранжерійні фонди останнього дали поч. колекціям ботан. саду Київ. Ун-ту, організованого в 1836—41 рр. під керівництвом Р. Траутфеттера (1809—89), довголітнього проф. і ректора Київ. Ун-ту, визначного дослідника укр. фльори, зокрема Правобережжя. Його наступник (1847—68) А. Рогович (1812—78), продовжуючи дослідження фльори Правобережжя, вивчав і рослинність Чернігівщини й Полтавщини. І. Борщов (1833—78), що в кін. 60-их рр. заступив на катедрі Роговича, працював у різних ділянках Б., зокрема досліджуючи гриби и водорості Чернігівщини та водорості Київщини. Серед ін. ботаніків у Київ. Ун-ті відомі фітопалеонтолог і систематик І. Шмальгавзен (у 80—90-их рр.), учень Ценковського альголог і міколог Я. Вальц (1841—1914); Й. Баранецький (1843—1905), піонер у фізіології рослин на Україні, що провадив визначні дослідження і в анатомії рослин; фізіолог К. Пурієвич (1856—1916), який досліджував м. ін. перетворення в рослинах органічних кислот, явища зв'язані з проростанням насіння. С. Навашин (1857—1930), визначний цитолог та ембріолог, м. ін. відкрив явище подвійного запліднення у зав'язкових (вкритонасінних) рослин, нові дослідження його в морфології хромозом відіграли важливу ролю в розвитку нової галузі цитогенетики; серед послідовників Навашина були М. Цинґер, Я. Модилевський, В. Фін, Л. Делоне, П. Оксіюк, М. Навашин та ін. Наступником Навашина на катедрі був О. Фомин (1869—1935), фльорист-систематик, що багато зробив для розбудови й збагачення Київ. Університетського Ботан. Саду (дир. якого він був), а також для орг-ції Ін-ту Ботаніки УАН. Чималий вплив на розвиток фізіології рослин справили праці проф. Київ. Політехн. Ін-ту Є. Вотчала (1864—1937), автора оригінальної теорії продуктивних властивостей цукрового буряка, засновника школи укр. ботаніків-фізіологів, до якої належали В. Заленський, в 1908—16 рр. проф. Вищих Жін. Курсів у Києві, А. Оксаненко, В. Колкунов, А. Табенцький (відомий м. ін. атласом з анатомії цукрового буряка), І. Толмачов, А. Кекуха, О. Левшин. З Київ. Ун-том і Політехн. Ін-том зв'язана діяльність Київ. Т-ва Природознавців (Киевское Общество Естествоиспытателей), що видавало (з 1870) свої «Записки».

Відкритий 1864 р. в Одесі т. зв. Новоросійський Ун-т і Новорос. Т-во Природознавців (Новороссийское Общество Естествоиспытателей), яке випускало з 1872 «Записки», мали таких ботаніків, як міколог А. Янович (1831—70), морфологи-систематики І. Коццуг (1844—80), Є. Делярю (1845—73), Ф. Каменський (1851—1912), який працював зокрема над морфологією вищих рослин, і В. Хмелевський (1860—1932), — останні два також мікологи; відомий дослідами над будовою оболонки рослинних судин, а також над питаннями фізичної фізіології В. Ротерт (1863—1916), що був деякий час проф. Харківського Ун-ту. Його учень Ф. Породько (* 1877), проф. фізіології рослин, працював зокрема над вивченням хемотропізму у рослин. Географ Г. Танфільєв (1857—1928) різнобічно досліджував степи, фльору чорнозему, боліт, лісів. В «Записках» Новорос. Т-ва друкувалися м. ін. праці про фльору півдня України Й. Пачоського (в 1919—20 рр. проф. Херсонського Політехн. Ін-ту).

На Зах. Укр. Землях Б. розвивалася в працях Й. Шіверека й І. Шультеса (Львівський Ун-т); до першої світової війни визначним ботаніком був І. Верхратський (1846—1919), перший гол. Матем.-Природописно-Лікарської Секції

НТШ і ред. її «Збірника», який досліджував фльору Сх. Галичини та один із перших працював над укр. ботан. термінологією; О. Волощак (1835—1918), проф. Політехніки у Львові, теж вивчав рослинність Галичини й передав свій гербарій Музеєві НТШ. М. Мельник склав словник вищих рослин. Фльору Зах. Укр. Земель вивчали поль. дослідники Г. Запаловіч (Карпати), проф. Краківського Ун-ту Й. Ростафінський, В. Шафер і Львівського Ун-ту С. Кульчинський, далі — О. Мриц, І. Козій, Я. Іваницький.

Із створенням Укр. Академії Наук (1918—19) виникла Ботан. Секція II Відділу УАН і Укр. Ботан. Т-во при УАН, що 1934 перетворилися на Ін-т Ботаніки. Ботан. Секція насамперед перебрала функції чисельно невеликої групи ботаніків (О. Яната, Н. Осадча-Яната, О. Любченко, В. Різниченко, М. Гехтер та ін.) із Природничо-Технічної Секції Укр. Наук. Т-ва в Києві (з 1907). 1921 засновано Ботан. Кабінет та Гербарій при УАН на чолі з О. Фоминим. Ботан. Секція УАН від поч. 20-их рр. об'єднала багатьох учених, як О. Фомин, В. Липський, М. Кащенко, Є. Вотчал, О. Яната, М. Цинґер, В. Фінн, О. Соколовський, Я. Лепченко, Д. Зеров, П. Оксіюк, М. Холодний, Н. Осадча-Яната, Ю. Буженко, Л. Носова, О. Мальська, Я. Куда, В. Дирдовський, С. Постригань, П. Марченко, Ю. Клеопів, А. Лазоренко, А. Окснер, О. Архімович, В. Матюшенко, Є. Клеопова, Н. Гаморак, Є. Замкевич, М. Персидський, Л. Зафійовська й ін. Органом секції був «Укр. Ботан. Журнал» (з 1921), виходив «Вісник Київ. Ботан. Саду» (з 1924). Серед численних завдань ботан. дослідів, зокрема, важливими були складання монументального опису фльори України, почате О. Фоминим, і ним же кероване створення вичерпливо докладного гербарія України. Поряд провадилося в співпраці з Ін-том Укр. Наук. Мови упорядкування укр. ботан. термінології, — зокрема проєкт «Словника ботан. номенклятури» 1928 р., упорядкований Н. Осадчою-Янатою, «Словник ботан. термінології», укладений В. Вовчанецьким та Я. Лепченком, 1932, та ботан. термінологія в природничому, біологічному та с.-г. словниках.

Надзвичайно важливу працю провела очолена О. Янатою (1888—1938) Ботан. Секція С.-Г. Наук. Комітету України, створеного 1919 в Києві, 1927 переведеного до Харкова і 1928 ліквідованого (згодом на його наук. базі постав Укр. Ін-т Прикладної Ботаніки). Пов'язана з великою мережею установ, передусім с.-г. Б., як катедри високих шкіл і с.-г. н.-д. станції, Ботан. Секція С.-Г. Комітету об'єднувала й координувала діяльність численних науковців. Плодом її праці було насамперед «Ботан.-геогр. районування України» (1925), визначник «Фльора УСРР», І, карта ботан.-геогр. районів України і ряд ін. Серед вид. С.-Г. Наук. Комітету для Б. важливі були «Вісник С.-Г. Науки» (з 1922), «Труди С.-Г. Ботаніки» (з 1927), «Вісник Прикладної Ботаніки». У цих вид. і в праці керованих О. Янатою установ брали участь старші і молодші ботаніки, зокрема ті, що на поч. революції були об'єднані в Харківському Ботан. Ін-ті (незабаром реорганізованому), серед них В. Любименко (деякий час керівник Укр. Ін-ту Рослинництва в Харкові), Д. Віленський, О. Коршиков, Л. Шкорбатов, М. Котов, В. Аверін, П. Оксіюк, Н. Дідусенко, С. Постригань, Є. Лавренко, В. Михайловський, Г. Левицький, Н. Прошкина, І. Шевелев, Я. Ролл, М. Марченко, Ю. Клеопів, Д. Свиренко, М. Клоков, Н. Десятова-Шостенко і ін.

Ботан. Секція УАН, розгортаючи діяльність протягом 20-их — на поч. 30-их рр., в свою чергу мала зв'язок із ботаніками численних наук. закладів, зокрема з природознавчими секціями Наук. при УАН Т-в в ряді міст України, з природознавчими т-вами, краєзнавчими комісіями, а також н.-д. катедрами. Деякі з цих інституцій мали окремі вид., де містилися матеріяли з Б.: напр. Київ. Т-во Природознавців випускало «Записки», Природнича Секція Харківського Наук. Т-ва — «Вісник Природознавства», Харківська Н.-Д. Катедра Б. — «Наук. Записки» за ред. В. Залеського; друкувала свої «Труди» частина н.-д. станцій. При Укр. Комітеті охорони пам'яток природи виходив зб. «Охорона пам'яток природи на Україні» та «Матеріяли охорони природи на Україні». Випускали, крім того, свої вид. держ. заповідники, зокрема Чаплі («Вісті Держ. Степового Заповідника Чаплі») і деякі окремі музеї, як Херсонський Природничий, що видав опис рослинности Херсонщини Й. Пачоського (1927).

В 30-их рр., в наслідок зміни політ. курсу, в УССР відбулася реорганізація всіх наук. установ, зокрема і тих, що вивчають Б. Установи прикладної Б. підпорядковано (спершу через Всеукр. Академію С.-Г. Наук) Москві — Всесоюзн. Академії С.-Г. Наук. Багато видатних учених в ділянці Б. були заслані. Н.-Д. катедри були міцніше пов'язані з високими школами, а їх наук. діяльність підпорядкована відповідним ін-там АН УРСР. Замість Ботан. Секції та наук. т-в 1934 р. створено Ін-т Б. АН УРСР, який входить до її відділу біол. наук; цьому

відділові підлягає і Ботан. Сад АН (видає «Труди»). Замість «Укр. Ботан. Журналу», що після реорганізації один час називався «Журнал Ін-ту Б. УАН», виходить з 1940 «Ботан. Журнал». В наук. праці Ін-ту Б. беруть участь установи н.-д. мережі УССР. Ін-т Б. продовжує почате 1935 велике вид. «Фльора УРСР», однак ботан. термінологія після 1933 р. зазнала сильної русифікації. Дедалі більше контролюється наук. праця, щоб вона цілком відповідала офіційно прийнятій доктрині і була поставлена на службу виробничим завданням, яким підпорядкована прикладна Б. Серед ботаніків в УССР після реорганізації наук. праці визначилися А. Сапегін, М. Гришко, М. Холодний († 1953), Ю. Клеопів († 1943), П. Погребняк, Д. Зеров, П. Власюк, М. Котов, М. Клоков, О. Коршиков († під час війни), Я. Модилевський, А. Окснер, М. Любинський, А. Шонтковський, Є. Бордзіловський, А. Барбарич, О. Висюліна, М. Попов, І. Васильченко, Ф. Гринь, О. Лоначевський та ін. На еміґрації перебувають О. Архімович, Н. Десятова-Шостенко, Л. Зафійовська, Є. Занкевич, Є. Клеопова, Н. Осадча-Яната, М. Персидський. *І. Вакуленко*

«Ботанічний Журнал», наук. квартальник, орган Ін-ту Ботаніки АН УРСР (з 1940); заснований в 1921 як «Укр. Ботанічний Журнал», в 30-их рр. називався «Журнал Ін-ту Ботаніки УАН».

Ботанічний сад АН УРСР, організований 1936 у Печерському р-ні Києва, на схилах правого берега Дніпра, як самостійна н.-д. установа Академії Наук. Під час війни зазнав великої руйнації, тепер відновлений і поширений. Заг. площа — понад 200 га, з різноманітними ґрунтовими та орографічними умовами й розчленованим рельєфом. Б. с. має численні наук. відділи, лябораторії, метеорологічну станцію, гербарій, оранжерії, бібліотеку. До складу Б. с. належить Акліматизаційний сад у Києві, заснований акад. М. Кащенком. 1952 в систему Б. с. передані Тростянецький дендропарк Іваницького р-ну на Чернігівщині (195 га), пам'ятник паркової архітектури — Устимівський дендропарк Глобинського р-ну на Полтавщині (9 га) і ділянка заповідника — Михайлівського цілинного різнотравного степу в Штепівському р-ні на Сумщині (200 га). Б. с. провадить роботу над інтродукцією та селекцією винограду, субтропічних, техн., декоративних та ін. рослин; видає «Труди Б. с. АН УРСР».

Ботанічні сади, н.-д. установи, що досліджують рослини і рослинність, обслуговуючи викладання ботаніки по ун-тах та ін. високих школах, популяризують ботан. знання і здійснюють практичні завдання в ділянках акліматизації, гібридизації і т. п. Попередниками Б. с. на Україні були «аптекарські городи», які культивували лікарські рослини; перший з них виник 1709 в Лубнях. Б. с. як наук. заклади з'явилися в 19 в. при ун-тах: Харківський — з 1804; Київський Університетський Ботан. Сад виник в 1836—41, він перебрав колекції, зібрані в саду Крем'янецького Ліцею, після закриття останнього 1831; Одеський — з 1865, що мав своїм попередником Одеський Держ. Ботан. Сад (1820—48); Б. с. є при Львівському і Чернівецькому ун-тах; крім університетських, важливу працю провадить також *Нікітський Ботан. Сад* в Криму (з 1812). В 1936 засновано в Києві *Ботанічний Сад АН УРСР,* що став гол. осередком ботан. науки на Україні.

Ботвинівський Максим (* 1889), кооператор і земський діяч, належав до УПСР, у 1917—18 чл. правління Дніпросоюзу і гол. правління Київ. Губсоюзу, пізніше чл. правління Молочарспілки; чл. СВУ, засуджений у процесі 1930; дальша доля невідома.

Ботна, права притока Дністра на Басарабській височині.

Ботошани (Botoşani) (VI—7), м. в півн. Молдавії (Румунія), 29 000 меш. у 1948 р.; навколо Б. до 17 в. переважало укр. населення, згодом майже цілковито зрумунізоване.

Боффало (Buffalo), м. в ЗДА у стейті Нью-Йорк, на кордоні Канади, над озером Ері; 580 000 меш; укр. колонія, має 2 кат. церкви і 1 правос.

Бохенський (Bocheński) Олександер (* 1904), поль. політик і есеїст, автор „Problem Polsko-Ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej (1938), „Dzieje głupoty w Polsce" (1947).

Боцюрків Іларіон (1880—1935), гром. діяч, адвокат у Львові, пов. комісар ЗУНР у Бучачі (1918).

Боцюрків Ілярій (* 1898), рел.-гром. діяч у Канаді, куди прибув 1927 з Галичини; 1953 — всекан. гол. Братства Українців Католиків (*БУК*).

Й. Боцян

Боцян Йосиф (1879—1926), церк. письм., укр. кат. еп. луцький, висвячений митр. Андреєм 1914 р. в Києві, не допущений до своєї катедри й епархії поль. урядом. Переклав «Наслідування Христа» Томи Кемпійського; співр. богосл. і наук. журналів.

Бочарова Ніна, сучасна спортсменка (Київ), майстер і чемпіон України й СССР з руханки; на Олімпійських Ігрищах 1954 в Гельсінкі здобула в руханці 2 золоті й срібну медалі.

Бочковський Ольґерд Іполіт (1884—1939), визначний укр. соціолог, зокрема націолог, публіцист і політ. діяч; родом із Херсонщини; проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; на еміґрації в Чехії з 1905 р., під час визвольних змагань чл. укр. дипломатичної місії в Празі; в 1933 очолював т. зв. «Голодовий Комітет», написав відомого «Одвертого листа» до през. франц. сенату Е. Еріо, який заперечував існування голоду на Україні. Гол. праці: «Поневолені народи царської імперії, їх нац. відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за нац. визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934) й багато ін., опублікованих різними мовами.

О. Бочковський

Бош Євгенія (1879—1925), больш. діячка, жид. походження, в 1917—18 чл. першого сов. уряду; в 1918—19 керувала больш. загонами на Україні.

«Боян», назва муз.-співочих т-в у Галичині й Буковині; перший «Б.» організовано 1891 у Львові (гол. В. Шухевич) і Перемишлі, 1894 у Станиславові, 1895 в Коломиї, 1898 в Чернівцях, 1901 у Снятині, Стрию, Тернополі й Дрогобичі; 1904 у Києві, бл. 1905 в Полтаві. Т-ва «Б.» після сов. окупації були ліквідовані.

«Боян», популярний муз. місячник у Дрогобичі (1929—32) за ред. о. С. Сапруна.

Бояри, висока упривілейована верства суспільства за княжої доби, яка ділилася на дві групи: Б.-дружинників і земських Б. Б.-дружинники становили еліту княжого війська; земські Б. — найупривілейованіша група, дорадники кн., були чл. *боярської ради* (думи) і займали високі посади в князівстві. Українські Б. не були замкненим станом, як, напр., шляхта на Заході: боярином міг стати й чоловік не боярського походження.

Після упадку старої Київ. держави заможніша, родовита частина Б. перейшла до замкненого стану поль. і лит. шляхти, а малозаможні дрібні Б. втратили частину своїх привілеїв і мусіли перейти до півшляхетського стану — т. зв. путних Б., а згодом і до селянства. За поль.-лит. доби вища верства Б. прийняла назву панів або земян, а стара назва — Б. — залишилася при дрібних службових Б. Нижчий стан боярства, разом із дрібною шляхтою, довго боровся за свої права, напр., при виданні Лит. Статутів 1529 і 1564 рр., і за часів поль.-лит. унії правно зрівнявся із заможною шляхтою і здобув право судитися в шляхетських земських судах нарівні з панством; такий стан зберігся на укр. землях під поль.-лит. владою до кін. 18 в. Рештки укр. Б.-шляхти, що перейшли на службу до коз. держави — Війська Запор., набули тих прав, які давала служба в коз. війську, без огляду на їх родовід (див. ЕУ І, стор. 637—38, 640—42).

Бояри під господарем, рід дрібного боярства в Лит.-Руській державі, ленно залежного від панів та князів. У Польщі шляхтич правно не міг підлягати другому шляхтичеві, на Литві пан міг свого шляхтича, що дістав від нього помістя (ленно), судити, карати, покликати до служби під своєю хоругвою. Пан опікувавсяріднею своїх бояр. Бояр під господарем міг мати також великий князь, якщо він виступав як власник панських дібр, відкуплених, сконфіскованих чи одідичених після вимирання панського роду. *А. Яковлів*

Боярка-Будаївка (III—11), с. м. т. Києво-Святошинського р., Київ. обл., 22 км на півд.-зах. від Києва, серед соснових лісів, туберкульозна санаторія. Технікум бджільництва. Відома з облоги Києва Осадним корпусом Січових Стрільців 1918.

Боярська Євдокія (1860—1900), справжнє прізвище Богемська, відома акторка, учениця М. Кропивницького; в театрі М. Старицького грала героїчні ролі побутового репертуару (особливо вдала Харитина у «Наймичці» Тобілевича).

Боярська рада (дума), в старій князівській Україні-Русі була вищим держ. органом з дорадчими функціями. Разом із князем та вічем Б. р. становила верхню владу князівства. Залежно від різних місцевих обставин давньої Руси, Б. р. відігравала в держ. управлінні різну ролю: на півночі, в Новгороді, перше місце займало віче, на центр. землях — князь, на зах. (Галичина) — Б. р. Рада складалася з бояр земських і дружинників, тисяцьких, представників пригородів та представника церкви — єпископа. До компетенції Б. р. належало обговорення всіх важливих держ. справ та подання своєї думки на остаточне вирішення князя та віча. (Див. ЕУ І, стор. 639).

Боярський М., земський діяч на Полтавщині перед 1917 р., учасник демонстративної резолюції земських зборів 1914 за навчання укр. мовою; за доби визвольних змагань гол. Пов. Земської Управи в Лубнях, один із організаторів і керівників Укр. Дем.-Хліборобської

Партії (1917). Учасник гетьманського перевороту у квітні 1918 р.

Бравлин (перша пол. 9 в.), староруський кн., 800 спустошив півд. узбережжя Криму (ця подія згадується в житії св. Стефана Сурозького).

Брадач Іван, єп. мукачівський (1767—72), борець за канонічне визнання єпархії та її унезалежнення від впливів лат. єпископів Еґеру. Папа Климент XIV буллою „Eximia regalium" канонічно заснував єпархію (1771), а Б. призначив першим її єпископом.

М. Брадач

Брадач Михайло, титулярний єп. бориленський, управляв як ген. вікарій мукачівською єпархією (1809—16); за його управління із зах. її частини створена Пряшівська єпархія (1818).

Брадфорд (Bradford), місто в півн. Англії, 294 000 меш. (1950), текстильна пром-сть; найбільша в Англії укр. громада (бл. 1 400), відділи Союзу Українців Брітанії (власний дім) і Об'єднання Українців, парафії обох укр. церков.

Бражник Володимир, легкоатлет київ. «Іскри», скок жердкою 4,30 м (1954), один з кращих у Европі; чемпіон СССР.

Бразілія (Brasil), федеративна республіка, складається з 20 автономних стейтів («естадос»), 4 територій і федеральної округи (столичне м. Ріо-де-Жанейро). Простір — 8 500 000 км², населення — бл. 55 000 000, з них: білих — 60%, мулатів — 20%, метисів («кабоклі») — 10%, негрів — 8%, індійців — 2%. Українців і бразілійців укр. походження бл. 100 000.

1 — кордони держав. 2 — границі стейтів. 3 — столиці держав. 4 — центри стейтів. R. J. — Rio de Janeiro, E. S. Esperito Santo

Населення. Перші відомі українці в Б. — родина Миколи Морозовича, що виїхав із Золочівщини 1872 р. Відокремлені випадки еміґрації до Б. були в 1876 і 1886 рр., в 1891—92 виїхали більші групи (60 родин). Масового характеру еміґрація набрала в 1895—96 у наслідок т. зв. «браз. гарячки», спровокованої аґентом італ. пароплавних ліній, який обіцянками дешевої землі зворохобив сіль. бідноту півн.-сх. Галичини. В цей час приїхало до Бразілії понад 15 000 українців і деяке число латинників. Оселені вони були в стейті Парана серед пралісів у дуже важких умовах. Цілковита безпорадність, голод, пошесті, вороже ставлення місцевого населення спричинили серед перших поселенців велику смертність, у багатьох випадках тимчасовий занепад моралі; деякі з переселенців поверталися до Галичини. В 1897—1907 рр. іміґрація до Б. тривала, проте в менших розмірах: щороку 700—1 000 душ. Друга масова іміґрація відбувалася в 1908—14 рр., коли до Б. приїхало понад 14 000 українців. Уся укр. еміґрація до першої світової війни, разом 40—45 000 (уже з природним приростом), походила з Галичини. Укр. еміґрація до Б. в добу між двома світовими війнами була відносно слаба: з усіх зах. укр. земель еміґрувало бл. 10 000, не лише з Галичини, але й з Волині та Полісся, в меншій мірі з Буковини і навіть з-поміж укр. поселенців у Юґославії. Остання фаза укр. еміґрації до Б. — це приїзд бл. 7 000 українців в 1947—51 рр. із таборів переміщених осіб в Европі. Разом до Б. виеміґрувало понад 50 000 українців.

Точніше число українців в Б. невідоме. Їх обчислюють на 100 000—120 000. Майже всі вони розміщені в півд. стейтах Б., а саме: *Парана* (85%), Сан Павльо (9%), Санта Катаріна (3%), Ріо-Ґранде-до-Суль (2%); в інших стейтах жило ледве 1% українців. Як на початку еміґрації, так і тепер укр. оселі зосереджені здебільша в півд.-сх. Парані на високорівні (500—700 м), де чимала висота дозволяє жити укр. поселенцям, не зважаючи на субтропічне підсоння (26—27° півд. широти). Найбільше українців у муніципії (повіті) Прудентополіс, де вони складають ¾ всього населення. Це є гол. осередок укр. нац. життя в Б., другим є Курітіба, гол. м. Парани. В кін. 30-их рр. відбувся переселенчий рух із давніших скупчень у центр., півн. і півн.-зах. Парану; в той же час помітна тенденція переселюватися до міст; в містах поселилася половина іміґрантів 1920—38 рр. і майже вся повоєнна іміґрація. Проте й тепер 75% укр. поселенців живуть в окремих або мішаних оселях («колонії») й зайняті в хліборобстві.

Господарство. Укр. селяни в Б. мають переважно 20 і більше га госпо-

дарства («шакри»). У перші роки переселенці вели господарство місцевими примітивними методами, вирубуючи й випалюючи ліс та плекаючи на вкритому попелом ґрунті кукурудзу й чорну фасолю (фіжон). Останнім часом укр. поселенці перейшли до звичайних форм обробітку землі; стали плекати невідомі

На фармі

раніше в Б. культури, як пшеницю, жито, гречку, евр. картоплю. Розвинули садівництво й годівлю герви-мате, незнане майже бджільництво; в тваринництві перше місце займає свинарство, дедалі більше розвивається птахівництво, зокрема курівництво. Тепер бл. 300 родин на терені півн.-зах. Парани зайняті прибутковим плеканням кави. Загальний стан посідання землі — до 500 000 га. Понад 20% українців працюють у нехліборобських професіях: робітники, самостійні ремісники й купці, учителі, держ. службовці й представники ін. професій; наростає народжена вже в Б. інтеліґенція, скріплена найновішими іміґрантами.

Церк. життя. Духове, а почасти й культ.-осв. життя укр. поселенців у Б. тісно зв'язане з церквою, що й раніше, і тепер становить єдиний стабільний чинник опіки над вірними. Українці в Б. майже на 85 % католики.

Організація рел. життя українців почалася з 1898 р.: 1896 р. прибули перші священики, 1897 — перші оо. Василіяни (о. С. Кізима) Їх праця піднесла на дусі переселенців, що стали морально підупадати під впливом нестерпних умов життя; духівництво перебрало в свої руки шкільну й осв. справу. Гр.-кат. священики були підпорядковані римо-кат. епископам, тому приїзд жонатого духівництва був неможливий і священиками були здебільшого монахи (в 1922 на 11 свящ. — 8 оо. Василіян). 1951 р. Апостольська Столиця вилучила українців і всі ін. нац. групи сх. обрядів з-під юрисдикції місцевої ієрархії й іменувала для них ординарія в особі архиєп. Ріо-де-Жанейро кардинала де Баррос Камара, а ген. вікарієм для українців — о. К. Прийму. Ген. Вікаріят для українців-католиків у Б. охоплює бл. 70 000 вірних, 10 парохій, 32 свящ. (з них 25 оо. Василіян), 110 церков, церковок і каплиць. Оо. Василіяни в Б. становлять окрему провінцію з осідком у м. Прудентополіс, мають власний новіціят і 4-річну сер. школу в Прудентополісі, видають місячник «Укр. Місіонар», тижневик «Праця» і книжки рел. та нац. змісту. Рел. виховну й харитативну працю провадять із 1911 р. сс. Служебниці (205), що мають там окрему браз. провінцію з осідком у Прудентополісі, ведуть 28 початкових шкіл і 2 середні, утримують 2 шпиталі і 2 сиротинці. Їх працю доповнює Т-во Катехиток, засноване після 1940 р.

Укр. Автокефальна Правос. Церква в Бразилії, з окремим адміністратором, охоплює бл. 9 000 вірних; більші скупчення: Сан Павльо, Курітіба, Порто Алеґре, Апукарана — Нова Україна і Ґонсальвес Жуніор; 8 свящ., церков і каплиць — 12; першим організатором був о. Дмитро Сідлецький 1930. Кілька тис. правос. українців не належать до УАПЦ, особливо в стейтах Сан Павльо і Ріо-Ґранде-до-Суль.

Освіта. Великі зусилля присвятили українці Б. своєму шкільництву. Його початки припадають на 1897—98 рр., коли, переважно з ініціятиви священиків, стали організовувати хатні школи. Більше шкіл, і краще устаткованих, постало під час другої укр. масової еміґрації від 1907 р. Для поліпшення шкільної справи 1913 р. з ініціятиви оо. Василіян створено Шкільний Союз. 1913 р. в Б. було 35 укр. шкіл, з них у самій муніципії Прудентополіс 22 з 630 учнями; 1920 їх було 41, і це число утрималося до 1938 р., коли з поч. диктатури й асиміляційної політики укр. школи, а згодом і т-ва та преса були закриті і навіть священикам заборонено виголошувати проповіді укр. мовою. В розвитку укр. шкільництва велику ролю відіграли сс. Служебниці, які 1938 р. мали 18 шкіл. Спроба організації укр. гімназії не мала особливого успіху, проте оо. Василіяни зорганізували в Прудентополісі 1932 р. свій новіціят, а 1935 4-річну сер. школу-семінар ім. св. Йосифа, з укр. й португальською мовами навчання. Тепер це єдина в Б. школа, де молодь може набути знання укр. мови, літератури й історії.

Громадське життя. До першої світової війни на території Б. існували 32 культ.-осв. т-ва під традиційними назвами «Просвіта», «Т-во ім. Шевченка» тощо. Спроба створити для них осередок у Курітібі була безуспішна великою мірою тому, що вже тоді назрівав поділ укр. громадянства в Б. на невелику групу ліберально-радикальних просвітян із курітібською «Просвітою» на чолі і консервативно-нар. масу під проводом духівництва. 1922 р. в Дорізоні створено та-

кий осередок під назвою Укр. Союз у Б., але незабаром, у наслідок непорозумінь між організатором союзу П. Карманським і оо. Василіянами при Союзі лишилася тільки половина т-в як його філії, а ін. діяли самостійно за підтримкою оо. Василіян; найсильніше з них «Україна» в Прудентополісі діяло деякий час як їх централя. Укр. Союз, з осідком у м. Порто Уніон, а від 1934 р. в Курітібі, з поч. диктатури в 1938 змінив назву на Хліборобсько-Осв. Союз, але 1940 був змушений припинити діяльність, як і всі ін. укр. т-ва. Після ліквідації «націоналізаційного» режиму в Б. Хліборобсько-Осв. Союз 1947 р. відновив свою діяльність; постала друга культ.-осв. орг-ція — Т-во Прихильників Укр. Культури — ТПУК, також у Курітібі. Обидві орг-ції мають свої філії. Далеко слабше т-во «Соборність», що діє з 1949 р. в Сан Кайтано-до-Суль б. Сан Павльо. Культ.-осв. діяльність усіх цих т-в досить слаба.

Намагання організувати спільний осередок укр. життя в Б., як Укр. Нар. Рада в Прудентополісі на першому заг. конґресі українців у Б. 1910 р. і як Укр. Нар. Рада в Бразілії, створена на з'їзді в Дорізоні 1919 р. — лишалися без успіху. Не став таким осередком і Укр. Союз. Тільки 1953 р. спільний з'їзд трьох т-в: Т-во Прихильників Укр. Культури, Хліборобсько-Осв. Союз і Укр. Т-во «Соборність», утворив Укр. Браз. Комітет як центр. представництво.

Укр. преса в Б. виникла перед першою світовою війною. Це були двотижневики «Зоря» (1907—10) в Курітібі і «Прапор» (1910—11) в Курітібі — Прудентополісі, півмісячник «Україна» (1919) в Курітібі, місячник «Самоосвітник» (1936—40) у Прудентополісі, тижневик «Наш Напрям» (1937—38) в Курітібі, «Зоря» (1937—40) і «Наша Думка» (1948) в Сан Павльо. Тепер виходять тижневики «Праця» — орган оо. Василіян і «Хлібороб» — орган Хліборобсько-Осв. Союзу, місячник «Укр. Місіонар», неперіодичний «Інформаційний Бюлетень» („Boletim Informativo"), що його видає португальською мовою Т-во Прихильників Укр. Культури з 1950 р., і неперіодична «Православна Нива» з 1954 р. Існує в-во оо. Василіян з 1912 р., що випускає книжки рел. та нац. змісту (42 назви по 1952 р.). Читачів укр. преси і книжок — бл. 4 000 родин.

У гром. і культ. житті серед українців Б. відіграли визначну ролю в минулому: о. Маркіян Шкірпан ЧСВВ, Валентин Куц, Петро Карманський, Осип Шпитко і Сильвестер Калинець; у мист. ділянці — Дмитро Ізмайлович; з нового покоління визначаються: Петро Фірман і поетеса Олена Колодій; між літераторами з останньої еміґрації Ольга Мак (*1913), Олекса Запорізький (* 1915); з науковців працюють Володимир Ільченко і Володимир Каваляр (ґрунтознавці). Участь укр. етнічної групи в політ.-гром. житті Б. позначилася після другої світової війни (участь у виборах і вибір представників укр. походження до провінціяльного сойму Парани — 2 в 1947 р. і до федерального сойму — 1 в 1950 р.). В госп. розвитку Б. українці виявилися дуже позитивним, корисним іміґраційним елементом, зокрема в хліборобстві, в якому сильно зацікавлена ця країна. Ставлення браз. суспільности до українців прихильне, і окремі її діячі стали симпатиками укр. справи (Ромаріо Мартінс, Квельо Нето, Монтейро Лобато, кардинал Жайме Камара й ін.). Загалом переважна частина укр. етнічної групи в Б., в наслідок свого зайняття й розміщення по колоніях, є дуже консервативна щодо побуту, звичаїв, мови та переконань і відпорна на сторонні впливи; залишаючись такою, вона позбувається власної виключности і активно входить у життя країни свого поселення, виявляючи при цьому багато розуміння справи визволення рідного краю.

Література: Głuchowski K. Materjały do problemy osadnictwa polskiego w Brazylji. Варшава 1927; Карманський П. Між рідними в Півд. Америці; Romário Martins. Quantos somos e quem somos. Курітіба 1941; Ювілейний альманах Василіянських Студентів у Бразілії 1897-1947; Гец М. Укр. іміґрація в Бразілії. Українці у вільному світі. Ювілейна книга Укр. Нар. Союзу. Джерсі Сіті 1954; річники укр.-браз. преси, архіви орг-цій та установ.

М. Гец

Браїлів (IV—9), м-ко над р. Ров на сх. Поділлі, Жмеринського р-ну Вінницької обл. Цукроварні, гуральні. В 1919 бої з большевиками: в квітні — Січових Стрільців, у серпні — 6 бриґади УГА.

Брайтер (Breiter) Ернест Теодор (1865—1935), поль. публіцист і політик у Галичині, незалежний соціяліст, посол до австр. парляменту зі Львова; 1918 — член Укр. Нац. Ради й уряду ЗУНР; єдиний поль. політик, що став на плятформу укр. державности. Помер на еміґрації.

Бранденбурґ, див. *Пруссія*.

Брандес (Brandes) Ґеорґ (1842—1927), данський літ. критик жид. походження; у 1880-их рр. подорожував по Сх. Европі; перший у Скандінавії написав працю про Шевченка, високо оцінивши його творчість («Збірка творів», Х. 1902).

Брандон (Branden), м. в Канаді, в півд.-зах. частині провінції Манітоба; 1951 р. на 20 600 мешк. — 1 600 українців (7,6%).

Браниськo, невелика ґранітна гірська група, 1 172 м висоти; розташована в верхів'ях р. Ториси в півн.-сх. частині Центр. Карпат (Словаччина) на укр.-словацькому етногр. пограниччі.

Брандт (Brandt) Юзеф (1841—1915), поль. маляр, видатний баталіст; деякий час перебував на Україні; автор низки картин із

козацького побуту: «Військо їде», «Бій із татарами» й ін.

Брасюк Гордій, письм. в УССР, зб. оп. «Безпутні» (1926), «В потоках» (1927), роман «Донна Анна» (1929); в 1930-их рр. арештований.

«Братерство Тарасівців», див. *Тарасівці.*

Братерський Микола, сучасний драматичний актор в характерних ролях; працював у Нар. Театрі в Харкові, недовго в «Березолі», в театрі Червоної Армії (Київ) та в Театрі ім. Франка в Києві, у 30-их рр. — один із провідних акторів київ. поль. театру.

Братиця Павло (1825 —дата смерти невідома), кобзар із с. Тарасівки Ніженського пов.; від. Б. записано чимало нар. творів.

Братіслава (Bratislava), м. на лівому березі Дунаю, столиця Словаччини, 184 000 меш. (1948); у Б. невелика укр. колонія, в 1930-их рр. — Т-во «Просвіта»; після поразки на Карп. Україні до Б. прибула деяка кількість укр. політ. еміґрантів.

Братіяну (Bratianu) Йон (1864—1927), рум. політ. діяч, лідер ліберальної партії, за його прем'єрства (1922—26) заборонено укр. нац. працю на Буковині і в Басарабії.

Братки (Viola tricolor), декоративна рослина, відміна фіялки; поширена по всій Україні, відома в укр. фольклорі.

Братківська (V—5), невелика гірська група в *Полонинських Бескидах*, суцільно вкрита лісами й полонинами; також назва найвищого верху групи (1792 м).

Братковський Данило († 1702), гром. діяч із волинської шляхти; оборонець православія і суспільних прав укр. населення на шляхетських соймиках Київщини та Волині. 1700 встановив зв'язок із Мазепою; згодом узяв участь у повстанні Палія; під час придушення поль. владою Паліевого повстання стятий у Луцькому. 1697 видав у Кракові збірку сатиричних віршів „Świat po części przejrzany".

Братковський Юрій Онуфрій (1722—90), церк. діяч, василіянин із Галичини; ігумен Угнівського манастиря, обстоював права свого чину перед австр. урядом; йому завдячують заснування василіянського манастиря в Дрогобичі (1774).

«Братній Союз», таємне т-во укр. гімназистів народовецького напряму в 1871—75 рр. у Чернівцях.

«Братская Беседа», тижневик Свято-Богородичного Братства в Холмі 1910-их рр.; містив матеріяли укр. мовою з красного письменства, історії та етнографії.

Братства, рел.-нац. т-ва, що їх створювали при церк. парафіях члени ремісничих і цехових орг-цій по містах України в 15—17 вв., продовжуючи традицію середньовічних рел. братств Зах. і Сх. Европи. Б. ставили собі насамперед рел.-благодійні завдання: дбали за свої храми та їх обслуговування, влаштовували гром. богослуження, місцеві церк. урочистості, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, ховали їх на гроші спільної каси, що складалася із внесків членів, організовували шпиталі та ін. В добу посиленої латинізації та польонізації на Україні в 16—17 вв. поле діяльности Б., які набирали дедалі більшого впливу, охоплюючи цехових майстрів, ремісників, купців і почасти навколишню правос. шляхту, дуже поширилося (їх підтримували нечисленні укр. маґнати, як К. Острозький, пізніше А. Кисіль та ін.). Допомагаючи зберігати свою віру, обряд і давні звичаї, Б. ставали активними оборонцями укр. нац. самобутности. З кін. 16 в. Б. розгорнули культ.-осв. працю, відкриваючи школи й друкарні, збираючи бібліотеки. *Львівське Братство* при церкві Успення Богородиці (відоме з 1453 р.), що зміцніло в обставинах боротьби з поль. рел. і урядовим тиском, мало в кін. 16 в. одну з перших на Україні друкарень (Іван Федорович) та видатну братську грец.-слов. школу (див. *Братські школи*) і давало культ. діячів, зокрема вчителів, для ін. укр. Б. В кін. 16 — на поч. 17 в. існували Б. по багатьох містах України: в Києві, Луцькому, Острозі, Володимирі, Бересті, Більську, Любдині, Могилеві, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Тисьмениці й ін., сприяючи утворенню шкіл, друкарень (див. *Друкарство*) й бібліотек, зосереджуючи культурні сили. В 17 в. велику ролю в нац.-культ. розвитку України відіграло *Київське братство*, засноване бл. 1615 р. при *Богоявленському манастирі;* до числа його чл., крім київ. міщанства й духовенства, входило багато укр. шляхти й козаків; його школа, об'єднана 1632 з школою при Києво-Печерському манастирі, перетворилася на Києво-Могилянську Академію.

Печатка Львівського братства 1590-их рр.

Свій характер укр. Б. зберігали до 18 в. З об'єднанням при Кат. Церкві майже всього Правобережжя на поч. 18 в. Б. занепали або перетворилися на чисто церк. Б., які мають на меті дбати за красу церков і богослужения, і в такому вигляді збереглися до наших днів. У деякій мірі давніші цілі й завдання перебрали на себе укр. братські орг-ції, і кат., і правос., на еміґрації, поширюючи свою діяльність на досить широкі

ділянки, однак в ін., не станових, і не в цехових рамках.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, VI. К.-Л. 1907; Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1908; Грушевський М. Культ.-нац. рух на Україні в 16-17 в. К. 1912.

А. Г. Великий

Братство Воскресіння, засноване в Києві 1917 після з'їзду духовенства й мирян, який обрав головою протоієрея Василя Липківського, пізніше митр. Б. В. мало на меті здобути автокефалію Укр. Правос. Церкви; воно перетворилося на Всеукр. Церк. Раду, що скликала 7. 1. 1918 р. *Всеукр. Церк. Собор*.

Братство колишніх вояків 1 Української Дивізії Української Національної Армії, комбатантська орг-ція кол. вояків 1 УД, створена 1950 на з'їзді в Мюнхені-Фраймані з метою плекати військ. традиції, допомагати військ. інвалідам та ін. Братство, що має осідок в Мюнхені і Крайові Управи у Німеччині, ЗДА, Канаді, Арґентіні й Австралії, видає двомісячник «Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА» (з 1950) й ін. публікації мемуарно-іст. і військ.-фахового характеру.

Братство св. о. Николая, офіц. назва «Укр. Запомогове Братство ім. св. Николая в Канаді»; найстаріша допомогова орг-ція в Канаді, заснована у Вінніпеґу 1905, що об'єднує українців-католиків; з 1930 поширило свою діяльність на цілу Канаду.

Братство св. Покрови, засноване 1921, рел. об'єднання, служило духовним потребам правос. вояків у таборах інтернованих у Польщі; дбало за душпастирську обслугу, видавало церк.-рел. книжки, журн. «Рел.-Наук. Вісник» і т. п.

Братство св. Покрови УАПЦ в Арґентіні, церк. т-во правос. українців у Арґентіні, засноване 1946; в Буенос-Айресі утримує церкву св. Покрови, має 4 філії на провінції з власними невеликими церквами; при Б. є бібліотека, з 1950 виходить місячник «Дзвін».

Братство Українських Січових Стрільців (УСС), комбатантська орг-ція кол. УСС, виникла на еміґрації в Німеччині 1948; існує 5 станиць в ЗДА, 4 в Канаді, 1 в Арґентіні, 1 в Німеччині.

Братство Української Державности, БУД, таємна організація, заснована на весні 1919, підтримувала зв'язки з урядом УНР на еміґрації до 1924, коли самоліквідувалася з огляду на небезпеку продовжувати діяльність. Провідну ролю відіграв С. *Єфремов*.

Братство Українців Католиків Канади (БУК), рел.-нац. орг-ція українців-католиків у Канаді, що постала 1932 в Саскачевані з відділами по всій Канаді; спочатку БУК мав також жін. і юначі відділи, тепер організовує лише чоловіків; органом БУК була газ. «Будучність Нації», виходить рел.-нац. характеру бібліотека БУК.

Братське (VI—12), с. на р. Мертві Води; р. ц. Миколаївської обл.

Братські школи, стали з'являтися в 80-их рр. 16 в.; засновували їх церк. братства з метою зміцнювати православіє і чинити опір денаціоналізаційним впливам латинських (єзуїтських) і протестантських шкіл. Першу школу заснувало Успенське Братство у Львові 1586 р. За її зразком постало чимало Б. ш. по різних містах України: в Перемишлі (1592), Галичі, Городку, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарному, Ярославі, Холмі, Красноставі, Замості (1606), Любліні, Більському, Бересті, Володаві, Пинському, Києві (1615), Стрятині, Вінниці, Немирові, Кам'янці Подільському, Межибожі, Луцькому (1620), Володимирі Волинському, Дубні, Крем'янці та ін. і в Білорусі: у Вільні (1587), Менську, Могилеві. В першій пол. 17 в. створені були Б. ш. й по деяких селах. Найважливішими серед Б. ш. були *Львівська* і *Київська*.

Спочатку Б. ш. мали характер греко-слов., із слов. мовою викладання, друге місце займала грец. мова (Б. ш. називали також грецькими). Пізніше Б. ш. на-

Києво-Братський манастир

близилися орг-цією й навчанням до єзуїтських шкіл (з латинською гол. мовою), зокрема школи, які мали зразком *Києво-Могилянську Колеґію*. Програмою навчання більшість Б. ш. відповідала тодішнім сер. школам: клясичні мови, діялектика, реторика, поетика, гомілетика (наука духовного красномовства), аритметика, геометрія, астрономія, музика (церк. співи); в деяких Б. ш. викладали правос. богословіє і знайомили (з полемічною метою) з кат. богословієм. Б. ш. були приступні для різних шарів суспільности; учнів вирізняли (передні місця в клясах) не за походженням, а за успіхами (на відміну від єзуїтських шкіл). В школах була сувора дисципліна (включно до тілесних кар). Сироти й учні з незаможних родин жили в бурсах. До викладачів ставилися вимоги зразкової поведінки й доброї пед. підготови. Б. ш. багато спричинилися до ширення рел. і нац. свідомости та розвит-

ку укр. культури, зокрема видаванням підручників, особливо з мов. Чес. педагог Я. А. Коменський чимало використав з практики Б. ш. для своєї «Великої дидактики». В несприятливих політ. умовах Б. ш. в кін. 17 в. й у 18 в. занепали.

П. Поліщук

Браунер Олександер (1857—1941), зоолог-систематик і археолог; 1919 один з організаторів і керівник катедри тваринництва Одеського С.-Г. Ін-ту, в 1923—35 завідувач наук. частиною і консультант Н.-Д. Ін-ту в *Асканії Новій;* бл. 150 наук. праць, м. ін. присвячених походженню укр. степ. худоби: «Рогатый скот» (1922). «Сельскохозяйственная зоология» (1923) й ін.

Брацлав (V—9), с. м. т. на р. Бог на півд. сх. Поділлі; р. ц. Вінницької обл. Відомий з 14 в., за поль. часів важливе оборонне воєводське м. (див. *Брацлавське воєводство),* за козаччини — полкове. Під Росією пов. м. Подільської губ. Згодом за браком залізниці Б. підупав. У грудні 1919 бої Запор. корпусу з денікінцями.

Брацлавське воєводство, адміністративна одиниця в межах Польщі в 1569—1793 рр.; охоплювала до 1598 півд. частину Поділля з центром у Брацлаві, згодом у Вінниці; в 1648—67 входила до складу Козацької держави як окремий полк (див. карту в ЕУ І, стор. 448).

Браччі Себастіяно (17 в.), київ. архітект італ. походження, один із перших будував у переходовому до барокко стилі; 1613 реставрував Успенську соборну церкву на Подолі.

Бращайко Михайло (* 1883), брат Юлія, правник, закарп. політ. і культ. діяч, організатор укр. руху на сх. Закарпатті (1918—19), делегат від Закарпаття до уряду ЗУНР, чл. Центр. Руської Нар. Ради та ін. установ, заступник гол. Христ. Нар. Партії, чл. Сойму Карп. України.

Бращайко Юлій (1879—1946), адвокат, закарп. політ. і культ. діяч, організатор Хустської Нар. Ради 1919, що висловилася за приєднання Закарпаття до України, чл. засновник Центр. Руської Нар. Ради в Ужгороді, іменований до автономного уряду т. зв. Директорії Підкарп. Руси, чл. багатьох культ. і екон. установ, керівний чл. Христ. Нар. Партії, видавець «Укр. Слова», посол до Сойму Карп. України і мін. останнього уряду Карп. України. Помер у сов. тюрмі.

Ю. Бращайко

Бредов Микола (* 1873), денікінський ген., 1919 командував частинами, що захопили Київ і частину Правобережжя.

Бредулець, див. *Багонник.*

Бреслав (Breslau), з 1945 поль. м. Wrocław, 630 000 мешк.; до війни найбільша зб. славістики (в Німеччині); з 1918 в Б. існував Сх.-Евр. Ін-т (Osteuropa Institut), дир. якого були проф. Г. Юберсберґер і проф. Г. Кох, прихильники українців. З 16 в. у Б. бувало багато укр. студентів; за козаччини через Б. проходив укр. експорт.

Бриґада (франц.-італ. термін), відділ війська, що складається з 2 полків; в УГА були окремі бриґади (разом 12: *1 УСС, 2 Коломийська, 3 Бережанська, 4 Золочівська, 5 Сокальська, 6 Равська, 7 Львівська, 8 Самбірська, 9 Угнівська,* або *Белзька, 10 Янівська,* або *Яворівська, 11 Стрийська, 12 Гірська*), які мали по 3—5 куренів піхоти, 1 гарматний полк і сотню кінноти. В Армії УНР 1919 існували окремі кінні бриґади; в 1920 р. був запроваджений поділ на бриґади (до кожної з 6 дивізій входили 3 піхотні бриґади з артилерією, 1 кінний полк, 1 техн. полк).

Бриґада сільсько-господарська, основна виробнича одиниця в колгоспах, МТС і радгоспах УССР. Бриґада колгоспна, на чолі з бриґадиром, складається, як скрізь в СССР, з 50—80 працездатних колгоспників, за якими стало закріплюється відповідна частина колгоспної землі й ремененту. У колгоспах, що спеціялізуються на техн. культурах, з Б. виділяються ланки, групи по кілька осіб, що дістають на обробіток ділянку землі під однією культурою (цукровий буряк тощо). Ланкові підлягають бриґадирам. Бриґада тракторна в МТС складається з бриґадира, його помічника, трактористів (по 2 на трактор) та обліковця. Вона прикріпляється за умовою між МТС і колгоспом до колгоспу чи окремої колгоспної бриґади. Бриґада радгоспна своїм складом і виробничими завданнями подібна до колгоспної, але складається з найманих робітників, що одержують платню грішми, а не трудоднями.

Бриґідер Володимир (1889—1952), зоолог, д. чл. НТШ, проф. Львівського Ун-ту; праці з мікроскопічної анатомії, генетики, гігієни, охорони природи. Помер на еміграції в Канаді.

В. Бриґідер

Брижжаха Григорій (* бл. 1890), видатний диригент Укр. Держ. Лівобережної

Капелі у Харкові; заарештований у 30-их рр., доля невідома.

Брик Іван (1879—1947), філолог, гром. і пед. діяч, д. чл. НТШ, голова львівської «Просвіти» (1932—39), ред. «Письма з Просвіти» (1923—25); праці про слов'янські літ. взаємини поч. 19 в., про галицьке відродження, з шевченкознавства, зокрема «Шевченкова поема Іван Гус» (1919). та ін.

І. Брик

Брикович Ілярій (1881—1941), педагог і гром. діяч у Тернополі, дослідник клясичної реторики, зокрема Ціцеронової.

Брикович Степан (1883—1948), адвокат, гром.-політ. діяч Укр. Радикальної Партії на Тернопільщині, оборонець у політ. процесах.

Брилевський Василь († 1945), псевд. Боровий, майор УПА і шеф штабу УПА-Захід, загинув у бою з большевиками.

Бриндзан Іларіон (1888—1946), протоієрей, правос. церк. діяч на еміграції, родом з Буковини, 1932—46 настоятель церкви УАПЦ в Парижі.

Бриндзан Касіян (1871—1946), церк. діяч Буковини 1900—40 рр., протоієрей і катедральний проповідник у Чернівцях, автор «Літургіки» укр. мовою.

Бриндзан Теофіл (* 1875), гром. діяч і педагог на Буковині, учитель клясичних і нових мов у гімназіях Кіцманя і Чернівців, організатор українознавчих курсів для студентів Буковини, друкувався в бук. пресі.

Т. Бриндзан

Бринський Михайло (*1883), різьбар з Галичини, студіював у Відні, працював у Відні й Празі; майстер-монументаліст (різьба в камені й мармурі); пам'ятник робітникам у Відні, проект пам'ятника Шевченкові (2 премія у Харкові, 1930), використаний *Манізером;* побутові різьби.

Брізбен (Brisbane), гол. місто стейту Квінсленд в Австралії; 502 000 мешк. (1954), в тому числі бл. 1 000 українців.

Бріке (Briquet) П'єр, сучасний швайцарський журналіст; виступав із доповідями й численними статтями в пресі, справедливо оцінюючи боротьбу укр. народу проти поневолення.

Британська Колюмбія (British Columbia), крайньо-зах. провінція Канади. 948 600 км², 1 165 000 мешк. (1951), з них 23 000 українців; горяна країна з суворим континентальним кліматом, за винятком прибережної смуги.

Найбільше екон. значення має експлуатація лісів (²/₃ кан. продукції), гірництво (3 місце в Канаді), рибальство (45% кан. продукції), пром-сть, особливо деревообробна і паперова, слабше розвинене сіль. гос-во (тваринництво).

Населення скупчене в містах на півд. заході, найбільше м. — Ванкувер (Vancouver) із 344 800 мешк., 5 міст із 10 000 мешк. і 9 міст із 5—10 000 мешк. Все населення Б. К. 1 165 000 осіб (1951), складається із людей брітанського походження (66%), скандінавців (5,6%), німців (4,7%), французів (3,6%), голляндців (2,8%), українців (1,9%) й ін.; укр. людність 22 600 осіб (в 1931 р. — лише 2 600) живе перев. на півд. зах., 48,2% її в містах, 51,8 на фармах, у лісах і копальнях. Найбільший укр. осередок — у Ванкувері (7 200 осіб, або 2,1% всіх мешк.), у столичному м. Вікторія (Victoria) — 420 українців на 51 000 мешк., у Нью Вестмінстер (New Westminster) — 710 на 29 000 мешк., у Вернон (Vernon) — 800 на 8 000 мешканців. *І. Тесля*

Брно (Brno), гол. м. Моравії (Чехо-Словаччина), 273 000 мешк. (1947); в період між двома світовими війнами — укр. колонія.

Бровари (III—11), с. м. т. і р. ц. Київ. обл. 30 км на схід від Києва. Сілікатна пром-сть. У січні 1918 бої укр. військ із большевиками, у листопаді 1918 бої між сердюками й повстанцями Ангела та Зеленого.

Броварство (пивоварна промисловість), одна з галузей харчової пром-сти, що продукує з ячменю, при застосуванні хмелю, дріжджів та води, слабоалькогольний напій — пиво. На Україні Б. відоме здавна і довго мало домашній характер, найбільше розвиваючись для потреб шляхетських госп-в. З другої пол. 16 в. на укр. землях Лит.-Поль. держави почали з'являтися держ. броварні. У 16—17 вв. по більших містах Б. було в міщанських руках, і створилися цехи пивоварів або солодовників, однак у 17 в. вони занепали, бо воєводи віддавали право продажу пива в оренду, забороняючи міщанам торгувати пивом. В 17 в. Б. стало монополією держави і шляхти, пізніше — козацької старшини й поміщиків. На Гетьманщині Б. підноситься в пол. 18 в. у зв'язку з урядовими заходами (с. Черняхівка на Ніженщині постачає пиво по всій Гетьманщині). Продукція Б. — перев. в поміщицьких маєтках — задовольняє місцеві потреби. В 70—80-их рр. 19 в., у зв'язку з ростом промисловости, з'являється чимало броварень (зокрема великий на ті часи завод акційного т-ва Нова Баварія б. Хар-

кова з 1873, — в 1900 продукція на 400 000 золотих карб.). Загалом Б. на Україні розвинене відносно слабо: напр., продукція Правобережжя в 1901 — 300 000 гектолітрів, 1913 — 900 000. Нині Б. розвивається переважно по містах та індустріяльних р-нах: у Києві. Харкові, Одесі, Дніпропетровському. Сталіному, Львові, в Донбасі та Дніпровському пром. р-ні (продукція УССР в 1940 — 2 500 000, в 1950 — 3 000 000 гектолітрів). *Р. М.*

Бровкович Никанор, архиеп., див. *Никанор* Бровкович.

Броди (III—6), м. б. підніжжя Подільської височини в улоговині гор. Стиру; р. ц. Львівської обл. До 1939 р. пов. м. В першій пол. 19 в. в Б. зосереджувалася торгівля Австрії з Росією (завдяки пограничному положенню і торг. привілеям). З появою залізниць Б. втратили монопольне становище й стали занепадати (1880 — 20 000 меш., 1931 — 12 500); найбільший у Галичині відсоток жидів: 1900 — 64%. Місц. харч. і легка промисловість. Руїни замка 17 в., збудованого за пляном Бопляна.

Синагога в Бродах

17—22. 7. 1944 оборонні бої Укр. дивізії «Галичина» (в складі 13 нім. армійського корпусу, який мав 2 здекомплектовані панцерні дивізії — бл. 50 танків і бл. 35 000 вояків, між ними 11 000 Укр. дивізії) з далеко переважаючими концентрованими танковими й піхотними частинами сов. військ при їх наступі на Львів. Больш․ удар почався охоплюючим проривом при сильній підтримці танків і літунства з напряму Тернополя-Золочева і Радехова-Бузького (17—19. 7.) й закінчився оточенням дивізій 13 армійського корпусу (20. 7.). В боях 20—22. 7. бл. 3 000 укр. вояків і такому ж числу німців вдалося прорватися з оточення б. сс. Княже й Почапи в напрямі Гологір і Перемишлян. Полягло або попало в полон бл. 7 000 вояків Укр. дивізії. Деяке число вояків поповнило тоді лави УПА.

Бродій Андрій († 1945), учитель, гром.-політ. діяч москвофільської орієнтації на Закарпатті; 1929—38 посол до парляменту ЧСР, 1938 прем'єр автономного уряду Карп. України, заарештований за зраду на користь Угорщини; 1939 посол до угор. нижньої палати. 1945 засуджений сов. владою на смерть.

Бродники, степова різноплемінна людність (здебільша сх.-слов. походження) в півн. Причорномор'ї 12—13 вв.

Бродович Теодосій († 1803), архипресвітер луцької укр. кат. капітули, автор записок про події на Поділлі й Волині під кін. 18. в., п. н. „Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej roku 1789" (вид. Головацького (1861—62) та Боднеського в «Чтеніях»).

Бродський Олександер (* 1895), фізикохемік, проф. Дніпропетровського Мед. Ін-ту й Ун-ту; дир. Ін-ту Фіз. Хемії, д. чл. АН УРСР та АН СССР; дослідник впливу розчинника на хем. рівновагу й електричні потенціяли, праці в галузі ізотопів: перший в СССР здобув т. зв. важку воду; «Досліди з термодинаміки та електрохемії розчинів» (1931), «Физическая химия» (1948) й ін.

Брок (Broch) Оляф (* 1867), визначний норв. лінґвіст і славіст, проф. ун-ту в Осло, д. чл. НТШ. Основоположні праці з описової фонетики слов. мов, зокрема і (зах.-) укр. („Slavische Phonetik" 1911), автор ряду описових праць про укр. закарп. і перехідні до словацької мови говірки. гранично докладних у фонетичній частині, але без врахування фонематики.

Брокгавз і Єфрон, в-во, засноване 1890 в Петербурзі нім. фірмою Ф. А. Брокгавза (Ляйпціґ) і рос. підприємцем І. Єфроном, випускало «Энциклопедический словарь», що був однією з найбільших рос. енциклопедій, де співпрацювали визначні вчені. 1 вид. (1890—1907) мало 82 основні й 4 додаткові півтоми; 2 — «Новый энциклопедический словарь» (1911—16) — лишилося незакінченим: з намічених 48 вийшло 29 тт. На теми з укр. історії і культури писали Д. Багалій, М. Василенко, І. Житецький. О. Лазаревський, В. Перетц, О. Русов, М. Сумцов, І. Франко, О. Єфименко, П. Єфименко, А. Кримський та ін.

Бром, хем. первень, у природі сполучений із содою й калієм у морській воді та деяких солоних озерах; Б. калію використовується в медицині, Б. срібла — в фотографії; на Україні Б. добувають із озер Сиваш і Сакського (найстаріший бромовий завод в СССР), у Криму та з водоростей Чорного моря.

Брон Онисим (* 1895 ?), жид. походження, диригент — з 1925 Харківського, а з 1930-их рр. Київ. Театру Опери.

Бронзівництво, перші бронзові речі з'явилися на Україні бл. 1 800 до Хр.; вони були імпортовані з Закавказзя, Семигороду та Шлезьку. Згодом їх стали виробляти й місц. майстрі із довезеної сировини. Бл. 1 000—800 до Хр. цей промисел був на Україні найкраще розвинений. але після появи заліза став скоро занепадати. Однак бронзові вироби вживалися аж до княжої доби.

Бронзова доба, доба за праіст. часів, коли головним матеріялом для виробу всякого знаряддя й зброї була бронза. поруч каміць та кремінь. Час тривання на Україні: 1 800—800 до Хр. (див. *Археологія України*).

Етнічні відносини на Україні в бронзовій добі

А — Місцеві хліборобські племена — трипільська культура. В — Місцеві скотарські племена — катакомбова культура. С — Скотарські племена закавказького походження — півн.-кавказька культура. D — Інвазія західніх праслов'янських племен — лужицька культура. Е — Інвазія прагерманських племен із шнуровою керамікою. 1 — Культура шнурової кераміки. 2 — Волинська культура. 3 — Середньодніпрова культура. 4 — Комарівська культура. F — Молдавські поселенці (білопотоцька культура). G — Шляхи з Закарпаття до Галичини

Я. Пастернак

Броницька Гута (III—8), с. м. т. Городницького р., Житомирської обл.; виробництво скла.

Броньовський (Broniowski) Мартин (16— поч. 17 в.), поль. дипломат і історик, 1579 посол Стефана Баторія до Криму; в описах подорожі посольства „Martini Broniovii . . . Tartariae descriptio" (1595), а також походу на татар 1620 подає чимало відомостей про Київ, низове козацтво, укр. невільників у Криму тощо.

Бросква, персик (Prunus Persica Sieb. et Zucc.), овочеве дерево з родини трояндуватих, на Україні культивується на півдні, зокрема в Криму.

Броунов Петро (1852—1927), рос. метеоролог і географ, проф. Київ. і Петербурзького Ун-тів; організував мережу метеорологічних станцій у басейні Дніпра.

Брошнів (V—5), пром. селище на гал. Підкарпатті, Рожнітівського р-ну Станиславівської обл. Один з найбільших тартакових осередків України, перероблення деревини з центр. Ґорґанів, з якими Б. сполучений вузькоколійками.

Бруква (Brassica napus L.), дворічна рослина з родини хрестоцвітих, вживається в харчуванні й для годівлі домашньої худоби.

Брун Пилип (1804—80), рос. історик і археолог, проф. Одеського Ун-ту, дослідник чорноморського узбережжя («Черноморье»).

Бруно з Кверфурту (Bruno von Querfurt) (бл. 974—1009), кат. св., нім. архиєп., подорожував на Угорщині й далі на Русі, проповідував серед печенігів; 1007 в обширному листі описав свою подорож, зокрема перебування в Києві, де його прийняв кн. Володимир В.

Брусилів (III—10), м-ко на р. Здвиж (притока Тетерева); р. ц. Житомирської обл.

Брусілов Олексій (1853—1926), рос. ген., під час першої світової війни 1916 керував наступом рос. військ у Галичині; 1917 головнокомандувач рос. армії, після больш. рев. на високих постах у червоній армії.

Бруслина (Evonymus), кущ із родини червонопузирних, росте в підліску мішаних лісів. На Україні є кілька порід: Б. звичайна (Evonymus europea L.), що деколи виростає в деревце; Б. бородавчаста (E. verrucosa Scop.), Б. карлувата (E. nana Bieb.) — тільки на Поділлі. З кореня Б. бородавчастої добувають ґутаперчу.

Брусниця (Vaccinium vitis idaea L.), на Зах. Україні ґоґодза, рослина з родини

вересуватих, до 0,3 м висоти, з темнозеленими листками й круглими червоними терпкосолодкими ягідками; росте в шпилькових і мішаних лісах та по високих торфовищах, особливо в горах. Ягоди вживаються для конфітури, компотів, наливок; у нар. медицині — проти ревматизму, каменів та ін.

Брюкнер (Brückner) Алeксандер (1856—1939), визначний поль. філолог, проф. ун-ту в Львові, потім Берліні, д. чл. НТШ. Представник молодограматичного напряму в мовознавстві й філол. школи в іст. літератури, Б. лишив багато праць із загальної славістики й балтистики, слов. мітології, етнографії, кирило-методіївських проблем, польоністики тощо, важливих і для укр. мовознавства, надто його „Słownik etymologiczny języka polskiego“ (1927), дарма що загалом ставився до укр. мови як маловартісної з філол. погляду, бо ніби переповненої позиченнями з поль. до такої міри, що вона втратила внутр. систему. Б. заперечував укр. вплив на давньополь. мову, а великий укр. вплив на поль. мову сер. доби намагався звести до засвоєння елементів льокальних і вульгарних. Список праць Б. (до 1927) у „Studia staropolskie. Księga ku czci A. Brücknera“ (1927). *Ю. Ш.*

Брюллов Карл (1799—1852), визначний рос. маляр, професор Академії Мистецтв у Петербурзі, вчитель Шевченка, Сошенка, Штернберга, Безперчого й ін.; відомий активною участю у визволенні від кріпаччини Шевченка, з яким Б. пізніше приятелював.

К. Брюллов

Брюссель, столиця Бельгії, 960 000 мешк.; після першої світової війни в Б. утворилася укр. колонія здебільша з політ. еміґрантів, виникли Укр. Громада в Б., Т-во Бувших Укр. Вояків, укр. гр.-каг. парохія з церквою св. Володимира; в 1920—23 була дипломатична місія УНР; в Музеї Армії організовано експозицію пам'яток укр. війська 1918—22. З 1945 Б. став осередком укр. орг-ції на всю Бельгію: Укр. Допомоговий Комітет, Гол. Рада Укр. Громадських Орг-цій в Бельгії (з 1949), Союз Українців у Бельгії (1949—53), госп.-кооп. об'єднання «Дніпро» (з 1949).

Брюховецька (VIII—19), станиця на Кубані; р. ц. Краснодарського краю.

Брюховецький Іван († 1668), гетьман Лівобережної України. Козак чигиринської сотні (1650), дворянин Б. Хмельницького, виконував його дипломатичні доручення; після смерти Хмельницького опинився на Запоріжжі (1659) і став там кошовим отаманом (1661—63). 1663 на т. зв. «Чорній Раді» під Ніжeном, спираючись на запорожців, козацьку чернь і Москву (т. зв. «Батуринські статті»), здобув гетьманську булаву. Після розправи з своїми противниками (полк. Сомком і Золотаренком) їздив урочисто 1665 до Москви, де віддав усю Україну під безпосередню владу царя і його воєвод, пожертвувавши таким чином укр. автономією. За це дістав чин боярина. Але Б. тоді вже втратив популярність серед широких кіл населення, що так багато від нього сподівалося. Під впливом всенар. обурення Андрусівським договором Б. 1668 зірвав з Москвою й підняв проти царя повстання, проте розлютований коз. натовп убив його 7. 6. 1668 (ст. ст.) в с. Будищах б. Опішні. *Б. К.*

І. Брюховецький

Брюховичі (IV—4), відпочинкова оселя під Львовом на узбіччях Розточчя; р. ц. Львівської обл.

Брянська область, на зах. РСФСР, у сточищі р. Десни; півд.-зах. частина Б. о. складала до 1918 півн. частину Чернігівської губ.; під етнічним поглядом — переходова країна між українцями, білорусами й росіянами; 14 200 км², бл. 1 000 000 населення (див. Чернігівщина).

Брянський (V—19), с. м. т. в Донбасі, б. Кадіївки, Ворошиловградської обл.

Брянський М. (1831—1908), укр. портретист в акад. манері.

Бубела Петро (1889—1920), отаман УГА. В 1918 р. чл. Військ. Комітету у Львові, який готував листопадовий переворот; пізніше товариш держ. секретаря військ. справ ЗУНР. Влітку 1919 чл. делеґації УГА для переговорів з військами Денікіна; розстріляний большевиками в Одесі.

Бубнище, с. Болехівського р-ну Станиславівської обл., у Високому Бескиді; скельний манастир княжої доби на терені Б., Поляниці й Труханова, обведе-

Бубнище

ний з одної сторони валом (досліджували В. Деметрикевіч. 1903, Я. Пастернак, 1913), одна з важливих пам'яток христ. аскези на Україні; з Б. пов'язані нар. перекази про Довбушеві скарби.

Бубнов Андрій (* 1883), рос. больш. діяч на Україні; 1918 чл. уряду УССР, вів нелеґальну роботу в Києві; після больш. окупації став головою київ. совєта роб. депутатів і чл. Совнаркома УССР; від 1921 в Москві; 1937 засланий, 1956 — реабілітований.

Бубнюк Стефанія (* 1901), уроджена Гладка, журналістка, ред. місячника «*Жін. Світ*» у Вінніпеґу.

Буг, права притока Висли, довж. — 800 км, сточище — 73 500 км². Джерела Б. лежать на Подільській височині, далі, аж до гирла Солокії він перепливає Надбужанську улоговину, згодом перепливає Холмсько-Волинську височину (пересічна глибина 0,6 м), від м. Дубеньки пливе Підлясько-Поліською низиною (пересічна глибина 1 м). Б. сплавний від Бузька, судноплавний 300 км від гирла. Ліві притоки: Полтва, Рата, Солокія, Гучва, Угерка, Володава, Крна; праві: Луга, Мухавець, Лісна, Нурець, Нарва. Б. сполучений каналами через Мухавець із Пиною, притокою Прип'яті (Дніпрово-Бузький канал), і через Нарву з Німаном (Авґустовський канал). На відтинку Крилів-Мельник Б. творить кордон між УССР і БССР, з одного боку, і Польщею — з другого. Кордонною рікою він був і 1795—1831 (між Росією, з одного боку, і Австрією, згодом Варшавським Князівством, а 1815—31 Польським Королівством — з другого). Уздовж Б. проходили пізніше кордони губерній і воєводств, також лінія Керзона. В. К.

«Буг», перший укр. часопис на Холмщині та Підляшші за ред. О. Сполітака і К. Лоського; 1905 вийшло одне число в Грубешеві і негайно було конфісковане рос. поліцією.

Бугаєвський-Благородний Іван (1773—1859), маляр, київ. міщанин, учень В. *Боровиковського*, закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі; визначний портретист, м. ін., портрет В. Боровиковського; ікони Смоленського манастиря, Синодальної церкви в Петербурзі, собору в Кронштадті.

Бугославський Сергій (1888—1946), історик літератури, учень В. Перетца, проф. Московського й Кримського Ун-тів; численні праці з ділянки агіографії та літописання Київської Руси: «Україно-руські пам'ятки 11—18 вв. про кн. Бориса та Гліба» (1928).

БУД, див. *Братство Української Державности*.

Буда Сергій († 1942), історик, журналіст; співр. комісії дослідів над гром. течіями на Україні ВУАН; переклав на укр. мову твори Дюма, Беранже, Франса, Р. Ролляна, Лєскова.

Будакський (Шабалатський) лиман, у Басарабії, на півд. від Дністрового лиману; лікувальні болота.

Будапешт (Budapest), столиця Угорщини 1 600 000 меш. (1950). В 18-19 вв. важливий культ. осередок закарп. українців; багато українців студіювало в ун-ті; є 2 гр.-кат. парохії, колись укр., тепер мова богослуження замінена на угор. Закарп. укр. колонія не була зорганізована. У Б. з'явилося кілька укр. публікацій, зокрема «Русалка Дністровая» (1837). У Нац. Музеї й Держ. Архіві є цінні матеріяли до іст. Закарпаття. Під час першої світової війни в Б. виходив ж. „Ukrània" угор. мовою; 1918—21 в Б. були дипломатичні місії УНР і ЗУНР.

Буджак, назва півд. степ. Басарабії (тат. — Кут) між дол. Дунаєм і дол. Дністром, рівнинної на півдні і хвилястої на півночі.

Будзанів (IV—6), м-ко в яру Серета на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл. 5 000 меш. (1931). Залишки замка з 17 в. 1944—45 бої з большевиками відділів УПА «Бурлаки» і «Орли».

Будзиновський Альфред (1871—1942), організатор сокільсько-січового руху і туристики в Галичині, автор статтей на туристичні теми і порадника «Туристика» (1909).

Будзиновський Вячеслав (1868—1935), гал. політик, публіцист і популяризатор; один із засновників Укр. Радикальної Партії, ред. її органу «Гром. Голос»; вийшовши 1899 з Укр. Радикальної Партії, став одним із організаторів Укр. Нац.-Дем. Партії; посол до австр. парляменту (1907—18); 1927 заснував тіву, із совєтофільськими тенденціями Укр. Партію Праці, якою керував до її ліквідації (1930); автор праць на екон. теми: «Хлопська посілість», «Аґрарні відносини в Галичині», кількох іст. повістей і оп., м. ін. для юнацтва: «Осаул Підкова», «Під одну булаву» й ін.

В. Будзиновський

Буди (IV—17), с. м. т. Харківського р., на півд. зах. від Харкова. Великий порцеляновий завод.

Будило, один із *Дніпрових порогів*.

Будини, за описом Геродота численне плем'я з сірими очима и русявим волоссям, що жило «вище сарматів, у місцевості, суцільно вкритій лісом». Всі будівлі Б. були з дерева. Більшість дослідників виводить назву Б. від слова

будувати і вважає їх за предків сх. слов'ян.

Будинок-музей М. Коцюбинського у Вінниці, заснований 1926 в будинку, де народився Коцюбинський (вул. Максимовича, 19), з метою дослідження біографії й творчости письм.; зб. листів, фото й ін. документів (див. ЕУ І, стор. 1025, мал. 752).

Будинок-музей Т. Шевченка, в Києві, заснований у 1927 р.; в цім будинку 1846 р. мешкав Т. Шевченко із своїми знайомими: поетом О. Афанасьєвим-Чужбинським і малярем М. Сажином, наймаючи мансарду. Музей займає цілий будинок, де зберігаються особисті речі Т. Шевченка, м. ін., літній костюм, дві полотняні сорочки, письмове й малярське приладдя, оригінали офортів, годинник, люлька, також кілька примірників «Кобзаря» вид. 1860 р. з написами-присвятами Т. Шевченка та ін. (див. ЕУ І, стор. 1023, мал. 748).

Будівельні кооперативи, кооп. об'єднання для побудови будинків на паях. На Україні з поч. 20 в. В УССР Б. к. під назвою житлово-будівельних проіснували до 1937. В Галичині в Ревізійному Союзі Укр. Кооператив було об'єднано ? Б. к.

Будівельні матеріяли, в широкому розумінні всі матеріяли, що їх використовують при будівництві: метали, дерево, мінерали тощо; у вужчому розумінні — нерудні копалини: різні гірські породи, глини, піски. Одні Б. м. є безпосередньо будівельним каменем, ін. — сировиною для штучних Б. м. (цегла, бетон), ще ін. зв'язують будівельний камінь (глина, вапно). До Б. м. належать і оздобні матеріяли (мармур, деякі роди ґраніту, базальту тощо). Б. м. виступають на Україні в різних геол. формаціях, зокрема часто в прекембрії. Кристалічними є гол. *ґраніт*, виливні — *базальт*, *андезит*, діябаз, діорит, порфірит, лябрадорит, воліиніт тощо; некристалічні — *пісковики* (напр., крейдові й палеогенні в Карпатах, девонський теребовельський, овруцькі прекембрійські кварцити тощо), деякі роди *вапняків*, напр., понтійський одеський вапняк та ін. Будівельний камінь використовується також для брукування шляхів, деякі роди глини для виготовлення штучного каменю — клінкеру. До ін. Б. м. належать різні *глини*, *піски*, *крейда*, *доломіт*, *гіпс*, *алябастер*, що є сировиною для *цегляно-черепичної*, *вапновипалювальної* і *цементної пром-сти*. Геогр. розміщення Б. м. на Україні нерівномірне (див. ЕУ І, стор. 1081—82). Крім глин, які виступають майже всюди, Б. м. є перев. в таких р-нах: у Кристалічній смузі (ґраніти, виливні й ін.), на Поділлі (вапняки, гіпс, алябастер, крейда, пісковики та ін.), у Карпатах, зокрема на Закарпатті (пісковики, виливні, мармур), у Кримських горах (різний будівельний камінь), на Кавказі (мерґелі, вапняки, кристалічні і виливні гірські породи). Найбідніші на Б. м. Полісся і Дніпровський низ. *Р. М.*

Будівництво, в широкому розумінні — це частина заг. техніки, що охоплює правила, конструкції, обчислення й досліди для виконання різного роду будов; як реалізація — це сукупність усіх будів. об'єктів, що поділяються за матеріялами на дерев'яні, кам'яні, бетонні, залізобетонні і залізні, а щодо застосування — на будови ґрунту, *шляхи*, *залізниці*, тунелі, *мости*, водні будови (забудова рік, *канали*, шлюзи, *греблі*, пристані), с.-г. будови для *меліорації* ґрунтів, зрошування й осушування площ, промислове, житлове і культ.-побутове Б. Як частина Б. посереднє місце між технікою і мистецтвом займає архітектура. Із цих ділянок архітектура, житлове, дрібне пром. і с.-г. Б. належать до цивільного Б., ін. — до публічного. Тут розглядаємо Б. у вужчому сенсі — перев. як житлове й містобудівництво (див. також *Архітектура*).

Н а й д а в н і ш і з а л и ш к и житлових споруд, знайдені на Україні, походять з палеолітичної доби — це неглибоко вкопані в землю курені, обставлені навколо великими кістками мамутів і вкриті шкірами. В добу неоліту на території нинішньої України з'явилися глибше вкопані в землю круглі чи овальні землянки із стіжкуватим перекриттям із шкір або кори. Трипільська культура з поч. 3 тисячоліття до Хр. залишила здебільша відкриті, розташовані на узгір'ях або долинах (уздовж малих річок) селища; житла — прямокутні ліплені хати із стовповою конструкцією; одночасно існували і землянки. За доби енеоліту та бронзи й за скитських часів поблизу військ. типу городищ, розташованих на високих берегових кручах, будувалися відкриті хліборобські поселення з житлами з пруття та глини (сер. Наддніпров'я 5 в. до Хр. — 5 в. по Хр.).

Для р а н н ь о г о с е р е д н ь о в і ч ч я характеристичні розташовані на високих місцях укріплення — городи з земляними валами, будованими за дерев'яними конструкціями, і з ровами. Розміщені колом двоповерхові житла, в яких нижче приміщення було коморою, належали до системи фортифікаційних споруд. Центр городища лишався незабудованим. Городи, поза валами, були оточені селищами смердів, які складалися з землянок (див. ЕУ І, стор. 201—02); з них утворилися посади, заселені ремісниками й купцями.

За к н я ж о ї д о б и в 11—12 вв. Б. церков, княжих палат, дерев'яних і ка-

м'яних будинків бояр тощо розвивалося надзвичайно швидко (див. ЕУ І, стор. 802—04), даючи своєрідне поєднання самобутніх форм нар. дерев'яної архітектури з принесеними з Візантії і Зах. Европи. Однак житла міських ремісників і сіль. населення лишалися протягом століть майже незмінними. Це були примітивні дерев'яні хати в лісових місцевостях і напівземлянки в степовій смузі. В 13 в. тат. навала спричинила величезне нищення міст і сіл. В обставинах держ. і екон. занепаду 14—15 вв. міста не могли відразу відновити свої великі споруди. В 14—16 вв. зростало замкове Б.; поставали не лише дерев'яні та кам'яні замки — фортеці маґнатів, а й манастирі та церкви, пристосовані до оборони. Б. міст за княжої доби характеристичне наявністю основного ядра — укріпленого города і розвитком за радіяльно-променевим пляном (Київ, Чернігів, Львів, Кам'янець та ін.).

Розквіт **міського** Б. 17 — поч. 18 вв. супроводився перенесенням на Україну зах. архітектурних стилів — ренесансу й барокко і витворенням панівного в цю добу у репрезентативних будівлях (церкви, манастирі, військ. канцелярії, палати старшини тощо) — укр. барокко (див. *Архітектура* і ЕУ І, стор. 804—10). Житлові будинки коз. старшини й духівництва були перев. дерев'яні, хоч визначалися розмірами, прикрашалися ґалеріями, різьбою дверей, вікон, стель.

І далі, до останніх часів, укр. **село** зберігало свій традиційний, вироблений століттями тип будівництва, виявляючи надзвичайну стійкість і своєрідність. При єдності гол. типу житлового будівництва, в різних р-нах України виявляються відмінності, зумовлені використанням різних будів. матеріялів, залежно від природних обставин: у степових р-нах валькові, саманові хати (з глини з соломою та половою); в лісостепу — турлучні (при використанні дерев'яного зрубу або плетення з обмазуванням глиною), в лісових місцевостях — перев. дерев'яні. В 1924 р. 50% досліджених на Україні хат були побудовані з дерева («в зруб» і «в сохи»), 33% — з глини, 6% — з каменю. Стиль будування даху, ґанку, печі, пляну хати й садиби, зберігаючи в основі багато спільного, дещо відмінний на різних укр. землях (докладніше ЕУ І, стор. 214—18).

У будівництві міст 18 — поч. 19 в. помітні впливи клясицизму і його відміни — ампіру: церкви, ратуші, великі приватні будинки. З кін. 18 в. в Б. міст починають позначатися рос. урядові приписи; вони особливо накладають відбиток на молоді міста Слобожанщини (Харків, Суми та ін.), Степової України (Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Херсон), зокрема осередки військ. поселень чи штабів армій (Чугуїв, Єлисавет, Тульчин з однотипним розташуванням, казармними будинками), що надавало цим містам характеру, відмінного від міст Гетьманщини або Зах. Укр. Земель.

В другій пол. 19 в. розвиток пром-сти породжує робітничі селища навколо заводів і шахт, насамперед у Донецькому й Криворізькому басейні, з їх примітивним, занедбаним виглядом. В губ. містах, де дужче розвивалася пром-сть, з другої пол. 19 і особливо на поч. 20 в. виростають будинки зал. двірців, держ. установ, банків, акціонерних т-в, великих маґазинів, нарешті багатоповерхові мешканеві доми, споруджувані, як і в Зах. Европі, з мішаниною архітектурних стилів (див. *Архітектура* і ЕУ І, стор. 811—14). Великі міста визначаються порушенням єдности плянування і контрастом між прагненням надати окремим дільницям міст модерного вигляду і невпорядженістю околиць, які або зберігають вигляд містечок із невеликими будинками, вкритими бляхою, рідше черепицею, без каналізації, або стають робітничими р-нами з новими великими заводськими будівлями і жалюгідними хатинами робітників навколо них. Цей контраст особливо збільшується в небагатьох найбільших містах України перед першою світовою війною (див. *Міста*). Швидко зростають морські порти (Одеса, Херсон, Миколаїв, Маріюпіль).

Роки війни і революції внесли важку руїну в міське Б. Спорудження нових будинків припинилося, наявні занепали без ремонту, бо власники втратили на них права, а больш. комунальне госп-во було неспроможне опанувати ситуацію. В добу **нової екон. політики** (1921—29) окремі менші будинки були повернуті домовласникам; більші перейшли в розпорядження житлової кооперації, а з 1937 р. передані до відділів комун. госп-ва міськрад. За браком жилої площі за непу по містах УССР почалося будування засобами житлово-будівельних кооператив. Де дозволяли техн. умови, старі будинки були надбудовані 2—3 поверхами, що призвело до надзвичайного скупчення мешканців. Гол. увага була скерована уже з поч. першої п'ятирічки (1928) на Б. пром. об'єктів, у другу чергу — репрезентативних споруд, як клюби, «палаци культури» в пром. р-нах, школи тощо, тоді як житлобудівництво безнастанно відставало навіть у таких містах, як інтенсивно розбудовані в 20—30-их рр. Харків, Дніпропетровське й Сталіне, не кажучи про цілком відсталу в своєму рості супроти 19 в. Одесу і Київ, що до пере-

несення до нього столиці 1934 р. загалом зберігав обличчя часів перед 1917 р.

В 20—30 рр. зросли нові міста, як Сталіне, Запоріжжя, Макіївка, Костянтинівка, Крамагорське, Дніпродзержинське, Горлівка й ін. В цей період споруджено ряд великих будинків і спорт. стадіонів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, Сталіному, в Севастополі, Краматорському та ін. (див. ЕУ І. стор. 814—15).

Друга світова війна спричинила величезні знищення в Б. За статистикою УНРРА німці цілком знищили або сильно поруйнували на Україні 714 міст, 28 000 сіл, понад 2 000 000 будинків, залишаючи без житла понад 10 000 000 населення. За сов. офіц. даними, знищено понад 38 000 000 м² жилої площі — бл. 50% довоєнного фонду. Найбільше поруйновані були Київ, Харків, Дніпропетровське, Одеса, Чернігів, Запоріжжя, Сталіне, Полтава, Кременчук, Тернопіль, Лозова, Краматорське, Ромодан і ін. Заг. втрати від знищення обчислюють на 100 000 000 000 долярів.

Відбудова, суворо контрольована владою і позбавлена приватної ініціятиви, скерована насамперед на пром. і с.-г. об'єкти. За скупими даними сов. преси, не зважаючи на фактично здійснювану в перші роки по війні мобілізацію на Б. всього працездатного населення в т. зв. «дні відпочинку», протягом 10 років далеко ще не відбудовані найбільші міста. Цілком спалені під час боїв або при відступах армій села також відбудовані далеко не повністю.

Зате багато уваги звернено на перебудову поруйнованих війною міст. В Києві провадиться розбудова Хрещатика, який на довжині 1 500 м розширено до 75 м; нові будинки прикрашуються керамікою з укр. орнаментами; комплекс відбудовуваного Київ. Держ. Ун-ту має об'єм понад 1 000 000 м³; ін. великий об'єкт — це респ. с.-г. виставка, що будується на площі 350 га, на межі Голосіївського лісопарку. На березі Дніпра створено новий *Ботанічний сад АН УРСР*. Новий залізний міст ім. акад. Патона зв'язує столицю з Дарницею. В Харкові провадиться реконструкція комплексу споруд на майдані ім. Дзержинського, зокрема замість спаленого большевиками 1941 р. Будинку Проєктів створено комплекс Держ. Ун-ту з 18-поверховим центр. корпусом; збудовано багато великих жилих домів, шкіл, маґазинів, шпиталів на центр. вулицях і майданах міста. У Дніпропетровському закінчується реконструкція гол. маґістралі — проспект Маркса (тепер 80 м завширшки). Збудовано багато житлових і гром. споруд у Запоріжжі, Ворошиловграді, Сталіному, Маріюполі, Новій Кахівці, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Тернополі, Ізмаїлі та ін. У Львові провадиться заг. реконструкція, зокрема заплановано створення центр. майдану й парку культури й відпочинку з театром на 5 000 місць. Відновлено або споруджено зал. двірці в Харкові (найбільший в УССР, 105 000 м³), Одесі, Сталіному, Львові, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Сумах і ряд ін. За офіц. даними, після 1945 р. на Україні збудовано 3 000 шкіл, 4 000 клюбів і театрів, 2 000 шпиталів, 5 000 інституцій для дітей.

Важливу ділянку нового Б. на Україні становлять роб. оселі міського типу, що обслуговують пром. підприємства, як роб. селище при Харківському Тракторному заводі, в багатьох місцевостях Донбасу, в Дніпропетровській, Запорізькій обл. і в ряді ін. пром. р-нів. Однак житлове Б. і в індустріяльних р-нах дуже далеке від задоволення реальних потреб.

Велике відставання Б. в колгоспах і радгоспах найрізкіше виявляє протиставлення в большш. будів. практиці між показово-пропаґандивними об'єктами і реальним станом сіль. житлового Б. В повоєнний період мільйони людей жили і почасти й тепер ще живуть у землянках. Нові показові колгоспні одно- і двоповерхові будинки з 2 або 4 кімнатами наближаються до індивідуального роб. житла. В небагатьох випадках є каналізація. Статут с.-г. артілі визначає розмір садиби колгоспника на бл. 0,25 га. На площі садиби розташовані жилий будинок, госп. будівлі, сад, квітники, город, малий госп. двір тощо. Останнім часом тенденція до створення комплексного забудування сіль. госп-ва виявляє намагання цілком замінити окремі, індивідуальні житла. Помітне зближення між забудовою колгоспів і радгоспів. За офіц. даними, 1953 р. в УССР 80% нових сіль. забудов виконано на підставі типових проєктів. 1945—53 рр. Держ. Ін-т Сіль. Б. УССР виконав бл. 4 000 типових проєктів різних будівель і почав проєктування збірних залізобетонних конструкцій сіль. стандартних будинків і МТС, які мають цілком змінити вигляд укр. села. Таку пропаґандивну перебудову реалізовано в ряді колгоспів.

За офіц. інформаціями, в УССР 1945—54 споруджено понад 30 000 000 м² жилої площі по містах і селищах і майже 1 300 000 будинків у сіль. р-нах; це свідчить про надзвичайно повільний темп відбудови.

В цілому Б. в СССР керує Держ. Комітет Ради Мін. СССР у справах Б. і Мін-во Будівництва. В УССР поодинокими ділянками Б. керують союзно-респ. Мін-во Міськ. і Сіль. Будівництва та Мін-во Пром-сти Будів. Матеріялів і

респ. Мін-во Комунального Госп-ва, а також Держ. Комітет Ради Міністрів в справах Б. і Архітектури. В цивільному Б. важливе місце займають Держ. Ін-т Проєктування Міст УССР (Діпроміст, з 1945), що виник із Проєктного Бюра Наркомату Комунального Госп-ва і є н.-д. центром у ділянці містобудівництва на Україні, та Держ. Ін-т Проєктування цивільного і пром. будівництва (Діпроцивільпромбуд). Відбудовою колгоспів і радгоспів керують держ. ін-ти при мін-вах сіль. госп-ва і радгоспів СССР, що мають відповідні інституції при мін-вах УССР. В Б. на Україні значну ролю грає *Академія Архітектури УРСР*.

Капітальне Б. УССР за повоєнним п'ятирічним пляном (1946—50) дорівнювало 49 500 000 000 карб. В Б. УССР працює понад 500 000 людей (з них бл. 2 000 архітектів). Міське й селищне житлове Б. УССР становить 20% заг. обсягу Б. П'ятирічка 1946—50 рр. намічала відбудувати і збудувати нової жилої площі 15 900 000 м² за держ. асигнуванням.

У зв'язку з ростом Б. влада останнім часом звернула увагу на будування нових заводів для виготовлення великих будів. бльоків і деталів (на 1955—56 рр. в УССР запроєктовано 135 таких підприємств). З 1954 р., а особливо після постанови ЦК КПСС та уряду з 4. 11. 1955 стався поворот у Б. від захоплення еклектичними перевантаженими орнаментом спорудами до дешевшого, спрощеного, типового проєктування з максимальним використанням засобів індустріялізації Б.

Будівельна освіта на Україні. До першої світової війни кадри для Б. готувалися в Політехн. Ін-тах у Києві й Одесі, в Технологічному Ін-ті в Харкові і Львівській Політехніці. Крім того, українці вчилися в високих школах у Петербурзі, Відні, Празі, Данціґу. В 1920-их рр. систему техн. навчання переорганізовано створенням технікумів та ін-тів. Тепер у Києві існують Інженерно-Будів. і Художній Ін-т із архітектурним фак.; у Харкові — Ін-т Інженерів Комунального Госп-ва, Інженерно-Будів. Ін-т, Ін-т Будів. Матеріялів; в Одесі — Інженерно-Будів. Ін-т; у Дніпропетровському — Інженерно-Будів. Ін-т; у Львові — Політехн. Ін-т, у Полтаві й Запоріжжі — ін-ти с.-г. Б.

Будівельна наука. Серед укр. дослідників у Б. визначне місце зайняв С. Тимошенко працями в ділянці опору матеріялів, будів. статики, теорії коливань і вібраційної міцности. У комісії вивчення природних багатств України Академії Наук УРСР значні праці в галузі будів. матеріялів провадив акад. К. Симінський. Наук. діяльність з поч. 30-их рр. зосереджена в Ін-ті Будів. Механіки АН УРСР, відомі працівники його — члени АН УРСР Ф. Белянкін, М. Карноухов, Б. Лисин, С. Серенсен, К. Симінський, О. Фролов. З 1945 р. в Києві існує *Академія Архітектури УРСР* (з 1955 Академія Будівництва і Архітектури) на чолі з В. Заболотним, що об'єднує понад 300 архітектів, інженерів і скульпторів (див. *Архітектура*, а також ЕУ І, стор. 201—02, 214—19, 801—15).

Література: див. ЕУ І. стор. 228 — Нар. будівництво; Волков Ф. (Вовк Ф.). Этнографические особенности украинского народа. VIII. Постройки. Украинский народ в его прошлом и настоящем, II. П. 1916, укр. переклад п. н. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1928; Вологодцев И. Особенности развития городов Украины. Х. 1930; ж. Архітектура Радянської України. К. 1935—41; Юрченко П. Народное жилище Украины. М. 1941; Хорхот О. Архітектура пром. будівництва в містах УРСР. К. 1946; Лазаренко В. Про нове житло колгоспника. Вісник Академії Архітектури УРСР. К. 1946; Страментов А. Впорядкування міст. К. 1946; UNRRA Mission to the Ukraine. Economic rehabilitation in the Ukraine. Лондон 1947; Мусиенко П. Керамика в архитектуре и строительстве. К. 1953; Архитектура Украинской ССР. I. М. 1954; Памятники архитектуры Украины. К. 1951; Зодчество Украины. К. 1954.

А. Жуковський

Буділович Антон (1846—1908), рос. мовознавець, проф. Варшавського Ун-ту. В праці «Общеславянский язык» (1892) виступив прихильником використання рос. мови як загальнослов'янської. В «Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным» зробив спробу з'ясувати побут первісних слов'ян за мовними даними. Досліджував і видав ц.-слов. пам'ятку, писану на Україні — 13 слів *Григорія Богослова*.

Будка Никита (* 1877), церк. діяч, д-р богословія, титулярний єп. патарський, перший укр. кат. єпископ у Канаді (1912—27), згодом ген. вікарій укр. кат. митрополичої капітули у Львові, від 1945 на засланні.

Єп. Н. Будка

Будневич Віктор (* 1895), оперовий співак, драматичний баритон Одеського, з 1927 — Харківського Театру Опери; брав активну участь в українізації опери; найкращі партії в операх «Купало» Вахнянина, «Золотий обруч» Лятошинського, «Князь Ігор», «Вільгельм Телль», «Аїда», «Ріґолетто»; у 40-их рр. зайнятий перев. режисерською і пед. діяльністю.

Будний Симеон (16 в.), білорус, вихованець Краківського Ун-ту, прихильник кальвінізму, а згодом *социніянства*, що було поширене й на Україні; переклав по-польс. біблію для социніян (1570—72), видав книжку «О оправданіи грѣшнаго человѣка передъ Богомъ» (1562) та «Ка-

тыхизисъ для простыхъ людей языка руского».

Будники (від «буди» — лісові хати. згодом місця виробництва поташу), лісові промисловці. що випалювали ліси й виробляли вугілля, смолу, а головне — поташ. Лісові промисли розвинулися на Україні в 16—17 вв.; в цей час у зв'язку з посиленням вивозу до Зах. Европи польс. маґнатами дерева й попелу, з якого виробляли поташ, ліси в Галичині й на Правобережній Україні зазнали величезного нищення; будницькі промисли в лісах, які належали містам, були обмежені через привілеї, надані шляхті, що тривали й далеко пізніше. В кін. 17 в. буди поширилися в півн.-сх. частині України, найбільше на Чернігівщині. Одночасно почалося добування смоли й дьогтю в лісах Слобідської України. У 18 в. виробництво поташу, сконцентроване в лісових масивах на півночі Лівобережжя, а також у Карпатах, належало до найпоширеніших промислів на Україні. За часів Петра I вивіз поташу з України за кордон дозволявся лише через рос. порти. У 19 в., в зв'язку із занепадом поміщицьких маєтків, постанням модерної пром-сти і ростом техніки будницькі промисли швидко занепали.
Р. М.

Будников Петро (* 1885), хемік і фахівець в ділянці технології силікатів, проф. Харківського Хеміко-Технологічного Ін-ту (1926—41), д. чл. АН УРСР і чл.-кор. АН СССР; праці в галузі технології виготовлення нових сортів цементу, з технології керамічних виробів й ін.

«Будучність», т-во опіки над укр. домашніми помічницями й робітницями, виникло 1929 у Львові з метою ведення рел. опіки, нац. освідомлення, надання фахової допомоги і посередництва з працедавцями; охоплювало бл. 1 000 осіб.

«Будуччина», тижневик, близький до УСС-ів, під ред. Юліяна Гірняка й Федя Палащука у Львові (1918), виразно державницького напряму.

Будяк звичайний (Carduus acanthoides L.), колюча дворічна рослина з родини кошичкоцвітих; бур'ян, що засмічує польові культури, зокрема в степовій смузі України.

Будяк (дійсне прізвище Покос) Юрій (1879—1942), письм., журналіст і педагог на Полтавщині, чл. «Плугу»; поема «Невольниця-Українка» (1907), «На полях життя» (1909), «Пан Базилей» (1911), зб. поезій «Буруни» (1910), «До великої брами»; дитячі п'єси, оп. й вірші; спогади «Записки учителя» (1912).

«Будяк», гумористично-сатиричний ілюстрований двотижневик, виходив 1921—22 у Львові; вид. Д. Кренжаловського.

«Будяк», сатирично-гумористичний місячник у Чернівцях 1930—31.

Будько Данило, див. *Антонович* Данило.

Будьонне (III—19), кол. Бирюч, м. на р. Тихій Сосні (права притока Дону) на сх. Слобожанщині; р. ц. Воронізької обл., за царату (з 1779) пов. м. Воронізької губ. Б. лежить на півн.-сх. межах укр. етногр. території; в р-ні Б. українці становлять половину населення. Бирюч заснований на поч. 18 в.

Будьоннівка (кол. станиця Новомиколаївська) (VI—19), с. м. т. над Озівським м., 40 км на сх. від Жданова; р. ц. Сталінської обл.

Будьонновськ (кол. Прикумське) (IX—25), м. на р. Кумі на сх. Передкавказзі; р. ц. Ставропільського краю. 16 000 меш. (1926), з них 20% українців. Харчова пром-сть.

Буенос-Айрес (Buenos Aires), столиця Арґентіни; понад 3 000 000 меш., з передмістями бл. 5 000 000, з них 15 000—20 000 українців і арґентінців укр. походження.

Буенос-Айрес — дім оо. Василіян

Б.-А. — центр укр. життя в Арґентіні; тут діють: Укр. Центр. Репрезентація, Т-во «Просвіта» і Т-во «Відродження», Укр. Кат. Об'єднання, Братство св. Покрови УАПЦ, Спілка Укр. Науковців, Мистців і Літераторів, Союз Українок в Арґентіні й ін.; виходять газети «Укр. Слово», «Наш Клич», журнали «Пороги», «Овид», «Дзвін», «Мітла», „Ucrania libre" та ін.; працюють в-ва: М. Денисюка, «Перемога» С. Кравця, «Полтава» Д. Савчука й ін., завдяки яким Б.-А. став гол. вид. центром на всю Півд. Америку; манастир оо. Василіян, що діє як осередок Провінції оо. Василіян в Арґентіні; в центрі столиці — правос.

Ю. Будяк

Свято-Покровська Братська Церква. В провінції Б.-А. живе 30 000—40 000 українців.

Буєрний спорт, пересування по льоду вітрил, прикріплених до сталевих ковзів; на Україні розпочався з 1890-их рр.; розвинений у Таганрозі, Миколаєві, Херсоні й Одесі.

Бужани, див. *Дуліби.*

Бужин (IV—13), с. на Дніпрі Чигиринського р. Кіровоградської обл. Перевіз через Дніпро. 13. 8. 1663 перемога Ю. Хмельницького над моск. військом; 1678 перемога Самойловича над тур. військом Кара-Мустафи.

Бужинський Гавриїл (* у 80-их рр. 17 в. † 1731), церк. діяч, проповідник, еп. рязанський, співробітник Петра І в реформах у Росії; належав до гурту українців, що під проводом С. Яворського й Т. Прокоповича пішли на службу до Петра І; вихваляв його реформи (проповіді, вид. 1898), перекладав з чужих мов (напр., Пуффендорфа й ін.).

Бужок, ліва притока гор. Бога на Подільській височині, довж. — 80 км, сточище — 780 км².

Бужора (V—4), найвищий верх у групі Великий Діл у Вулканічних Карпатах (1 086 м).

Буздуґан (Buzdugan) Йон, басарабський поет, в 1920-их рр. перекладав твори Шевченка на рум. мову («Заповіт», частково «Гайдамаки»).

Бузек (Buzek) Йосиф (1873—1936), поль. статистик, економіст і політик, проф. Львівського Ун-ту; дир. Гол. Статистичного Уряду; автор статистичних розвідок на гал. теми, м. ін. „Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka" (1909).

Бузескул Владислав (1858—1931), історик, проф. Харківського Ун-ту, д. чл. ВУАН і Академії Наук СССР; «Введение в историю Греции» (1903), «История афинской демократии» (1909), «Всеобщая история и ее представители в России в 19 и начале 20 века» (1929—31) та багато ін.

Бузина (Sambucus), кущова рослина з родини козолистих, росте на узліссях, у садах і на обійстях; на Україні Б. чорна (S. nigra L.), до 5 м висоти, Б. червона (S. racemosa L.), вивар якої вживають у нар. медицині, Б. трависта (S. ebulus L.), 1—1,5 м висоти.

Бузинний Олександер (* 1889), літературознавець і педагог, проф. Полтавського Ін-ту Нар. Освіти, співр. Н.-Д. Катедри Історії України в Харкові; праці з нової укр. літератури; в 1930-их рр. засланий.

Бузок турецький, в Галичині — боз (Syringa vulgaris L.), кущ або формоване деревце до 5 м висоти з родини маслинових, із бузковими, білими, рожевими й синіми квітками різних відтінків. На Україні плекається скрізь по квітниках, садах, парках.

Бузук Петро (* 1891), визначний укр. лінґвіст, проф. Одеського Ун-ту, з 1925 — Менського Ун-ту, пізніше дир. Ін-ту Мовознавства Білор. Академії Наук. Після перших праць із заг. мовознавства, що мали компілятивний характер і психологістичну настанову, Б. переходить до дослідів ц.-слов. мови (Маріїнське евангеліє), праць із слов. порівняльної граматики. Досліджував староукр. пам'ятки (Луцьке евангеліє, Архангельське евангеліє), етимологію, дав синтетичну «Історію укр. мови» (2 вид. 1927), зробив перші спроби застосувати засади лінґвістичної географії на Україні й Білорусі («Діялектологічний нарис Полтавщини», 1929; «Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі», 1928), досліджував укр. і білор. говірки, дав нарис укр.-білор. і укр.-молдавських мовних взаємин. Виступав також як білор. критик і письм. (псевд. Росіч), зокрема популяризував у Білорусі укр. літературу. Після арешту в 1930-их рр. відомостей нема. *Ю. Ш.*

П. Бузук

Бузулук, див. *Базавлук.*

Бузьке (IV—5), м. при впадінні р. Полтви до Бугу в Надбузькій улоговині; р. ц. Львівської обл. 7 000 мешк. (1931 р.). Броварня. Б. вперше згадане в літописі 1098 р. як Бужськ (оборонний пункт), пограничне м. Волині, в 12 в. деякий час столиця князівства. Збереглися рештки двох городищ і багато могил у лісі; там же відкопано скелетне поховання під могилою (бл. 2 000 років до Хр.).

Бузько Дмитро, письм., чл. УПСР, секретар дипломатичної місії УНР у Копенгаґені, повернувся до УССР, належав до «Нової Ґенерації»; засланий 1937; повість «Лісовий звір» (1924), роман «Чайка» (1929), «Про що розповіла ротаційка», «Голляндія», зб. оп. «На світанку».

Буїла Максим (* 1906), гр.-кат. священик, бачвансько-укр. новеліст модерністичного напряму.

Буйвіл (Bos bubalus), жуйна тварина з родини биків; Б. розводять як роб. худобу в Півн. Передкавказзі, зокрема на Кубані, в Басарабії й на Закарпатті; молоко Б. переробляють на масло й тверді сири.

Буйвола, ліва притока Куми на сх. Передкавказзі.

Буйко Петро (1895—1943), проф. акушерства й гінекології в Київ. Мед. Ін-ті, дир. Укр. Ін-ту Охорони Материнства й

Дитинства; перед другою світовою війною звільнений з роботи й переведений до Фастова; під час нім. окупації розстріляний.

Буйний Корній, діяч українізації в Києві, 1929—32 наук. співр. Ін-ту Мовознавства Укр. Академії Наук, автор підручника укр. мови (спільно з *Трохименком*). Засланий 1932 р.

Бук звичайний (Fagus silvatica L.), дерево з родини букуватих, до 30—40 м висоти, вибагливе на ґрунт і підсоння, потребує багато повітряної вологи, росте лише на Зах. Україні (див. ЕУ I. мал. 69) всуміш з ін. деревами: в Карпатах — з

Буковий ліс на Карпатській Україні

ялицею і смерекою, а також з грабиною, явором, ясеном, ільмом; подекуди, передусім на Закарпатті, становить чисті масиви (бучина, також буковина). У Карпатах піднімається до 1 300 м над рівнем моря. Деревина Б. важка, лупава, з червонобрунатним забарвленням, дуже добра на паливо, вживається на знаряддя, залізничі злежні (шпали), паркет, гнуті меблі, в хем. пром-сті — на суху дестиляцію. У Криму росте ендемічний Б. кримський (F. taurica). *Б. Л.*

Буйволи

Букарешт (Bucureşti), столиця Румунії на р. Димбовіці, понад 1 000 000 мешк. Між двома світовими війнами в Б. було велике число укр. еміґрантів із Буковини, Басарабії й Центр. та Сх. Земель, яке ще більше зросло від 1940; після сов. окупації 1944—45 відбувалися масові арешти українців. У Б. мали свій осідок кілька укр. культ. і гром. організацій: студентське т-во «Зоря» (1921—26), студентське т-во «Буковина» (1926—44), Громада укр. еміґрантів у Б., Громадсько-допомоговий Комітет Укр. Еміґрації в Румунії, Орг-ція Укр. Гетьманців-Державників. 1941 виходив журнал «Батава».

Єп. Г. Букатко

Букатко Гавриїл (*1913), єп., церк. діяч серед бачванських українців; з 1950 р. апостольський адміністратор гр.-кат. крижевецької єпархії, з 1952 — титулярний єп. северіянський.

Букачівці (IV—5), с. м. т. на р. Свір; р. ц. Станиславівської обл.

Буква, спільнослов. слово, позичене з германської, на означення *літери*.

Буки (V—11), с. на півн. сх. від Умані; р. ц. Черкаської обл.

Буківська культура, неолітична культура населення гор. Потисся, яке залишило по собі селища на горбах, кремнярські майстерні, мало досліджені (можливо, тілопальні) поховання, багато обсидіянового знаряддя, крем'яних, кам'яних і кістяних виробів, глиняні фігурки жінок і тварин, що вказують на культ хліборобської богині-матері й на тотемістичні вірування. Назва культури від Букових гір у півн. Угорщині.

Емальований череп буківської культури з Ясова, пов. Кошиці

Букініік Михайло (1872—1953), визначний віольончеліст і педагог, жид. походження; працюючи в Харкові, став прихильником укр. муз. культури, писав про укр. музику; в ЗДА був чл. Укр. Квартету; почесний чл. т-ва Приятелів Укр. Музики; автор етюдів і прелюдів для віольончелі.

Буковецький Євген (1866—1948), маляр, скінчив Одеську Художню Школу (1890), там же пізніше викладав; один із організаторів «Т-ва півд.-рос. мистців» (1891); автор численних реалістичних жанрових композицій і портретів.

Буковина, край між сер. Дністром і гол. хребтом Карпат у сточищі р. Прута й гор. Серета на пограниччі укр. і рум. нац. територій; нині поділена між УССР (основна частина Чернівецької обл., або Північна Б.) і Румунією (частина Сучавської области, або Південна Б.). Наз-

ва Б. походить від великих букових лісів, з'явилася в 14 в., спочатку на означення простору на кордонах тодішньої Молдавії й Польщі; згодом вона поширилася на весь край, після зайняття Б. Австрією (1774).

Б. — переходовий край між Україною й Румунією, в іст. аспекті — між Галичиною й Молдавією, з важливим стратегічним значенням (вступ з півн. до Молдавії); проміжне положення Б. вплинуло на її іст. долю: вона належала в цілому то до Молдавії чи Румунії, то до Галицького князівства, Польщі або Австрії; лише 1940 р. Б. була поділена за етногр. принципом між двома держ. комплексами — Україною й Румунією; територія Б. — 10 440 км², населення 853 000 (1930 р.); до УССР належить бл. 5 500 км² і 520 000 меш. (на 1930 р.).

Природа й господарство. Півд.-зах. половину Б. займають Карпати, які діляться на 2 смуги: кристалічну *Мармароську-Буковинську верховину* і флішеві *Гуцульські Бескиди;* до Карпат прилягає бук. *Підкарпаття;* далі йде частина *Покутсько-Басарабської височини,* розташованої між Прутом і Дністром. Клімат Б. помірковано-континентальний, модифікований висотою, напр., для Дорна Ватра (789 м) температура січня —6,4°, липня +14,2° Ц., 745 мм опадів; для Чернівців (252 м) температура січня —5.1°, липня +20,1° Ц., 619 мм опадів. Ліси займають бл. 40% поверхні: 69% шишкові, 23% букові; сіножаті й пасовища — до 20%, рілля — понад 30%; засівна площа 270 000 га, культивують кукурудзу, жито, пшеницю, овес, картоплю, сіяні трави, цукровий буряк; с.-г. працею зайнято бл. 75% населення. З корисних копалин у кристалічній смузі виступають залізні й манґанові руди, оливо, срібло і мідь, у підгір'ї — сіль і цементні мерґелі. Пром-сть насамперед деревообробна з експортовим значенням, харчова (цукроварництво, млинарство, броварництво), шкіряно-взуттєва, ґумова і трикотажна; взагалі пром-сть розвинена слабо, хоча за рум. часів розбудована дещо більше, ніж до 1918, коли їй доводилося конкурувати з пром-стю Австрії й Чехії. Мережа залізниць (5,1 км на 100 км² площі й 6.3 км на 1 000 меш.) і битих шляхів досить густа.

Людність. В добу переходу під австр. владу Б. була заселена рідко: 1775 р. — 75 000 меш., або 7 осіб на 1 км²; згодом, завдяки природному приростові й іміґрації, населення збільшується: 1807 р. — 208 000 меш., 1827 — 371 000, 1857 — 447 000, 1890 — 642 000; в кін. 19 в. відплив населення (еміґрація за океан) був дужчим, ніж доплив, т. ч. ріст населення сповільнився: 1900 р. — 730 000 меш., 1930 — 853 000, 1941 — 792 000; у 1930 р. на 1 км² припадало 82 меш., в містах жило 27% людности; найбільші міста: Чернівці (центр краю) — 112 000 меш., Сучава — 17 000, Радівці — 17 000, Серет — 10 000, Кімполюнґ — 10 000, Садаґура — 9 000, Сторожинець — 9 000. Основне населення Б. становлять українці — 340 000, або 40% (в 1930-их рр.) і румуни — 290 000, або 34%; ін. етнічні групи з'явилися лише за австр. панування: жиди — 95 000, або 11%, німці — 75 000, або 9%, поляки — 25 000, або 3%, й менші групи — угорці, росіяни-старовіри, словаки, вірмени (разом 25 000, або 3%). Жиди, німці й поляки (найбільше в Чернівцях) — перев. мешканці міст; хоча німці становили тільки 1/10 населення, нім. мова, якою користувалися й жиди, була дуже поширена в Б., особливо за Австрії; ніде на укр. землях не було таких сильних культ., а за Австрії її політ., нім. впливів, як у Б. Етногр. межа, що ділить Б. на укр. й рум., проходить від Кирлибаби на півд. через Руську Молдавицю—Волоський Банилів—Сторожинець—Чернівці аж до Раранчі, на кордоні з Басарабією, на півн.; від укр. етногр. території уздовж кордону з Молдавією тягнеться довгий укр. етногр. півострів із м. Серетом, що сягає від Чернівців аж по м. Сучаву на півд.; з другого боку рум. оселі підходять аж до Чернівців (див. карту). В укр. етногр. Б. (5 300 км², 460 000 меш. у 1930 р.) українці становили 65.5%, жиди — 12%, румуни — 11,5%, німці — 5%, ін. — 6%; у рум. етногр. Б. (5 140 км², 390 000 меш. у 1930 р.) румуни становили 64%, німці — 11%, українці — 9,5%, жиди — 10% й ін. 5,5% всього населення.

Сучасний політ. кордон між УССР і Румунією не збігається з етногр.: до Румунії приділено півд. частину укр. етногр. півострова з м. Серетом і низку сіл у горах, до України — рум. етногр. клин, що сягає під Чернівці; на Б. в межах Румунії залишається бл. 30 000 українців, або 9% всього населення, в укр. Б. — бл. 95 000 румунів, або 18%. Сучасні нац. відносини в Б. частково змінилися в наслідок виїзду майже всіх німців і знищення під час другої світової війни більшости жид. населення. *В. Кубійович*

Історія. Найдавніші досі виявлені археологічні сліди заселення Б. — стоянки верхньопалеолітичного (оріньякського) типу, відкриті Ч. Амброжевичем 1927—37 (Бабин, Біла, Ілішешті, Миліїв та ін.). Тоді вже Б. становила одну культ. провінцію з Галичиною. В неоліті та в бронзову добу Б. була заселена трипільськими племенами (селища у Бабині, Дорошівцях, Ошівцях, Сереті, Хлівищу, Шипинцях та ін.). Сліди найпізніших їхніх селищ з так зв. білогрудівською культурою були відкриті у Василеві, Глібоці та Чункові. З залізної доби в Б.

Етнографічна й адміністративна карта Буковини

1. 2 — Межі Буковини за австр. (1) і рум. (2) окупації. 3 — Кордони УССР. 4, 5 — Межі повітів за австр. (4) і рум. (5) окупації. 6 — Межі [illegible] у Чернівецькій обл. 7—12 — Оселі з числом мешканців (1910 р.): 0 — 1 000 (7), — 2 [illegible] ([illegible]), — [illegible] (9), — 10 000 (10), — 20 000 (11), — 100 000 (12). 13 — Міста. U — українці. R — румуни. G — німці. J — [illegible]. L — [illegible]. H — угорці. P — поляки. O — інші. Бічні мапки: A — за Австрії (1 — Австро-Угорщина, 2 — Росія, 3 — Румунія). B — за Румунії (1 — Польща, 2 — Румунія, 3 — УССР) *Г. Колодій*

нині відомі лиш окремі знаходи скитського та кельтського типу. З перших вв. по Хр. сліди поселень (Чунків, Шипинці) та тілопальний могильник (Глібока) праслов'ян-ґетів (липицька культура), що вели жваву торгівлю з рим. провінціями над дол. Дунаєм. Найдалі на схід висуненим слідом інвазії венедів у Подністров'я є тілопальні поховання у Шипинцях. Б. мала також зв'язок із Пантікапеєм.

Перше відоме в літ. джерелах населення Б. — це ґети, трацького походження, про яких згадують Геродот (515 до Хр.) та ін. античні автори. В 2 в. до Хр. серед ґетів з'являються бастарни, їх сусідами є бесси і карпи. Іст. ролю в 1 в. до Хр. — 1 в. по Хр. відіграли даки, ґетського роду. В 2 в. по Хр. в півн. Б. вдруге виступають бастарни, в півд. — тарги. В 3—9 в. через Б. пересуваються кочові народи: ґоти, гуни, ґепіди, авари, угорці. З 4 в. на Б. виступає сх.-слов. населення, що створило антську державу. «Повість временних літ» і візант. автор 10 в. Костянтин Багрянородний говорять про тиверців над Дністром, які на півдні межували з уличами.

В 10 в. Б. увійшла до складу Київ. держави, поділяючи її долю на протязі 10—11 вв. З оформленням Гал.-Волинського князівства, з кінця 11 в., Б. становить частину цієї держ. формації, перебуваючи в ній у 12 і 13 вв. Від княжої доби на Б. відомі: Василів, Кучелмін, Онут і пізніше Городок (мабуть нинішня Вижниця), Серет, Сучава, фортеці Цецин, Шипинці. Археологія свідчить про досить густе заселення Б. (городища — Глібока, Глиниця, Карапчів та ін.). Тат. навала 1241 ослабила зв'язок Б. із Гал. державою, на поч. 14 в. в півн. Б. виділилася окрема територія — Шипинська земля, що визнала тат. зверхність, і Б. опинилася під тат. зверхністю до 40-их рр. 14 в. Після перемоги над татарами угор. короля Людовіка І (1342) півд. Б. переходить під вплив Угорщини; Людовік призначає воєводою мармароського румуна Драґоша і сприяє переселенню до Б. румунів із Мармарощини й Семигороду. Засновник незалежного молд. воєводства Богдан І (1359—65) скинув угор. зверхність, а його син Ляцко (1365—73) поширив свої володіння і на Б. Від цього часу до 1774 р. Б. перебувала в складі *Молдавії*. Від 1387 до 1497 Молдавія, що охопила територію між Дністром, Карпатами й Чорним морем, визнавала зверхність Польщі. В 1514 р. Молдавія визнала протекторат Туреччини, зобов'язавшись платити султанові щорічну данину; в кін. 16 в. вона стала звичайною тур. провінцією. Румунізація Молдавії і Б. посилилася від 1564, коли столиця була перенесена із Сучави до Ясс. 1774 р. Австрія окупувала частину півн. Молдавії з Чернівцями, Серетом, Радівцями й Сучавою, на що Молдавія і Туреччина змушені були згодитися. В складі габсбурзької монархії Б. перебувала спочатку (1774—86) під військ. управою (ген. Сплені й Енценберґ), 1787 Б. була прилучена як окрема округа до Галичини, лишаючись у такому стані до 1849 (див. ЕУ І, стор. 491—92). В цей період, в 1842—45 і особливо в 1848—49 рр., на бук. Гуцульщині відбувалися сильні сел. повстання під проводом Лукіяна *Кобилиці*, в яких українці змагаються за соц. і політ. права. Боротьба за адміністративну автономію (1848—61) закінчилася успішно, і 1861 Б. була визнана окремим «коронним краєм» Австрії. Б. керував президент краю з допомогою крайового сойму і крайового виділу. Українці увійшли до крайового сойму лише з 1890 р. Вплив українців в адміністрації краю збільшився з 1911, коли вони мали 16 своїх послів. Укр. організоване життя почалося 1869 заснуванням т-ва *«Руська Бесіда»*, але справжнє нац. відродження розгортається з 1884, коли провід в укр. житті перебирають народовці. Під керівництвом С. *Смаль-Стоцького*, Є. *Пігуляка*, О. *Поповича* і М. *Василька* бук. українці спромоглися на чималі здобутки в політ., гром., культ. і церк. ділянках. Під час австр. окупації українці боролися за нац.-культ. автономію та поділ краю на укр. і рум. частини. Особливо гостре напруження між українцями і румунами виявилося на переломі 19 і 20 вв.

Під час світової війни 1914—18 Б. стає тереном військ. операцій, влада тричі міняється, в наслідок чого край зазнає великих втрат. Перед розпадом Австро-Угорщини 25. 10. 1918 в Чернівцях був створений Укр. Крайовий Комітет, як бук. делеґатура Укр. Нац. Ради. Він організував 3. 11. 1918 велике нар. віче в Чернівцях і 6. 11. перебрав владу в укр. частині Б. і в м. Чернівцях. Президентом краю проголошено О. Поповича. Помірковані румуни на чолі з А. *Ончулом* погоджувалися на поділ краю на укр. і рум. частини, проти чого виступили рум. шовіністи на чолі з Я. *Фльондором*. 11. 11. 1918 рум. війська окупували Чернівці і після завзятого опору українців також півн. Б. Нашвидку складений з румунів «Ген. Конґрес Б.» 28. 11. 1918 проголосив злуку Б. з Румунією (див. ЕУ І, стор. 533). На мировій конференції в Сен-Жермен 10. 9. 1919 визнано за Румунією півд. Б., а в Севрі 10. 8. 1920 — всю Б. Проти окупації Б. румунами виступали офіц. представники ЗУНР, УНР і УССР.

В період рум. окупації (1918—40) скасовані були всі автономні права Б. і її перетворено на рум. провінцію. В 1918—

28 і 1937—40 рр. панував стан облоги; переслідувано всі прояви укр. життя. Румунізація досягла вершка знищенням укр. шкільництва, забороною укр. культ.-гром. праці, переслідуванням укр. церкви (див. ЕУ І, стор. 569—71). Особливо гострий терор був застосований за урядування ліберальної партії, тоді коли здобутки за нац. царaністичної були мінімальними. Леґальне політ. заступництво українців провадила Укр. Нац. Партія (1927—38) під проводом В. *Залозецького*, якій вдалося здобути декілька місць в рум. парляменті. З перетворенням Румунії на авторитарну державу (1938) стан бук. українців іще погіршав. У 1930-их рр. значно зріс на Б. підпільний націоналістичний рух. Не зважаючи на всі утиски, і за рум. періоду бук. українцям вдавалося вести чималу працю на культ.-гром. полі.

В наслідок ультиматуму СССР, румуни 28. 6. 1940 покинули укр. частину Б., яку окупує сов. армія (див. ЕУ І, стор. 578—79). Рішенням Верховного Совета СССР з 2. 8. 1940 півн. Б. перетворена на Чернівецьку обл. УССР, до якої прилучено також півн. Басарабію і невелику частину давньої Румунії з м. Герца. Однорічну сов. окупацію, під час якої знищено багато укр. діячів, а ін. були вивезені, перервала нім.-сов. війна. Під час сов. окупації вела підпільну працю ОУН; при відступі больш. війська укр. повстанці встановлювали місцеву укр. владу і чинили опір рум. окупації. Друга рум. окупація (1941—44) ліквідувала укр. управу, що постала з моментом відступу сов. армії, і запровадила військ. диктатуру. В липні 1941 частина молоді, що збройно виступала проти румунів, вирушила на схід (див. ЕУ І, стор. 590). Румуни запровадили концентраційні табори (в Садаґурі), провели масові процеси за «протидерж. діяльність» (січень 1942) проти укр. діячів (О. Гузар, М. Зибачинський та ін.) і відновили насильну румунізацію. Леґально українці не могли вести гром.-культ. праці. В горах Б. зформувалися повстанські відділи, що почали діяти з кін. 1943.

В березні 1944 сов. війська «1 укр. фронту» вдруге зайняли Б., відновивши стан 1940. Мировий договір альянтів із Румунією 10. 2. 1947 в Парижі затвердив сов.-рум. кордон у Б. з 28. 6. 1940. Сов. влада продовжувала почату в 1940 колективізацію землі, яка в 1950 охопила 96,1% сільс. господарств і нівелювала промисловість і культ. життя за загальним рівнем УССР, провадячи політику русифікації.

Ц е р к в а. Українці на Б. в переважній більшості православні. Перепис 1910 подавав 280 000 (92%) правос. і 25 000 (8%) греко-католиків. Правос. Церква на Б. була спочатку у зв'язку з київ. митрополитом, в 1140—1340 залежала від гал. митр., 1340—1401 від архиєп. в Охриді, в 1401—1630 існувала самостійна сучавська митрополія, в 1630—1782 була підпорядкована митр. в Ясах, 1782—1873 існувала бук. єпархія, залежна від митр. в Карловицях, 1873—1925 окрема Бук. митрополія, 1925—40 і 41—44 митрополія Б. і Хотина прилучена до патріярхії в Букарешті. За рум. періоду на Б. було 155 укр. парохій (з заг. ч. 310) із 135 укр. свящ. і бл. 330 000 вірних. Греко-католики прийшли на Б. в кін. 18 в. з Галичини. Організація Гр.-Кат. Церкви почалася 1811. Чернівецький деканат підлягав львівському митр., 1885—1923 — Станиславівській єпархії, 1923—30 бук. апостольська адміністратура з осідком у Сереті залежала від єпархії в Блажі, 1930—40 ген. вікаріят залежав від єп. в Бая-Маре. За рум. періоду Гр.-Кат. Церква мала 17 парохій із 17 свящ.

(Л і т е р а т у р а, О с в і т а на Б. — див. відповідні розділи ЕУ І, стор. 762—63, 931—32, 950—51).

Література: С м а л ь - С т о ц ь к и й С. Буковинська Русь. Чернівці 1897; Die Bukowina. Чернівці 1899; Ф р а н к о І. Лукіян Кобилиця. ЗНТШ, XLIX. Л. 1902; Kaindl R. F. Geschichte der Bukowina, I-III. Чернівці 1896-1903; К о р д у б а М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці 1901; N i s t o r I. Românii si Rutenii in Bucovina. Букарешт 1915; I o r g a N. Chestiunea ruteneascâ in Bucovina. Revista istoricâ. II. 1916; К о р д у б а М. Переворот на Буковині. ЛНВ, X-XII. Л. 1923; П і д д у б н и й Г. Буковина, її минуле й сучасне. Х. 1928; П а в л и к О. Буковина до 1848 р. Україна, XXVI. К. 1928; П о п о в и ч О. Відродження Буковини. Л. 1933; К у б і й о в и ч В. Пастушество Буковини. НТШ. Праці Геогр. Комісії, І. Л. 1937; K a n d y b a O. Schipenitz. Віденъ 1937; Сел. рух на Буковині в 40-их рр. Збірник документів, упорядкував Ф. Шевченко. К. 1949; Г а п і й Д. Соц. перетворення на Буковині. Чернівці 1949. *А. Жуковський*

«Буковина», найбільша укр. газета на Буковині (1885—1918), орган бук. народовців, писаний нар. мовою, від 1888 фонетичним правописом; 1885—92 «Б.» виходила в Чернівцях двічі на місяць, 1892—95 — тижневик, 1895—96 — чотири рази на тиждень, 1896—98 — щоденник, 1898—1910 тричі на тиждень, 1911—12 не

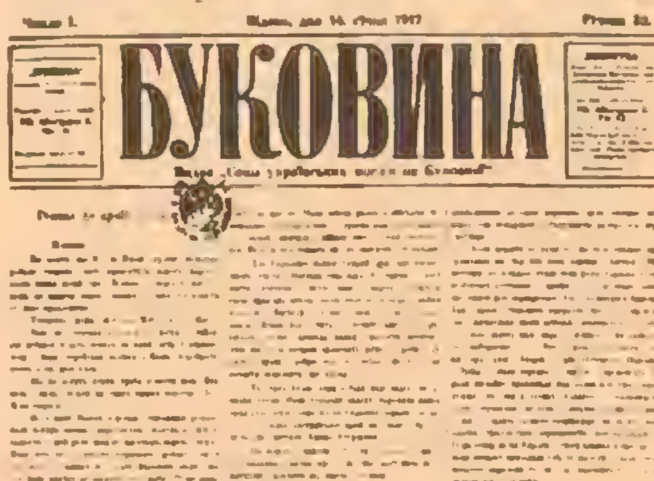
БУКОВИНА

«Буковина», Відень 1917 р.

виходила, 1913—14 тричі на тиждень під назвою «Нова Б.»; 1915—17 тижневик у Відні, 1918 знову в Чернівцях. 1895—1909 виходив додаток «Неділя». Редаґували: Ю. Федькович (1885—88), П. Кирчів (1888), С. Дашкевич (1888—94), О. Маковей (1895—97), Л. Турбацький (1897—99), Л. Когут (1898), Я. Весоловський, О. Луцький, О. Попович, В. Щурат, В. Федорович та ін. «Б.» відіграла визначну ролю в розвитку нац. думки на Буковині й містила багато цінних матеріялів з іст. Буковини. *А. Ж.*

«Буковина», укр. студентське т-во в Букарешті (1926—44), від 1936 заг. культ.-гром. організація з студентською секцією; вело жваву культ.-гром. діяльність.

«Bucovina», перший тижневик на Буковині рум. і нім. мовами (1848—50), шовіністичного антиукр. напряму, ред. Е. Гурмузакі.

«Буковински Вѣдомости», тижневик 1895—1909, орган політ. т-ва «Народная Рада» москвофільського напряму, ред. В. Козарищук.

«Буковинська Зоря», перший укр. часопис на Буковині (1870—71), писаний штучною ц.-слов. мовою. Видавець І. Глібовецький, співр. С. Воробкевич, І. Мартинович та ін.; статті з іст. Буковини.

«Буковинський Боян», т-во плекання співу й музики в Чернівцях (1895—1921); мало 4 філії на провінції, об'єдналося з *«Буковинським Кобзарем»*.

«Буковинський Кобзар», муз. т-во в Чернівцях (1920—40) з хоровою, оркестровою й драматичною секціями.

Буковинський Курінь, добровольча військ. формація, організована 1919 в Коломиї М. Топущаком з біженців із Буковини; воював у складі Залізної дивізії Армії УНР проти большевиків; командував Б. К. Омелян Кантемір.

Буковинський Курінь, добровольча формація буковинців під час другої світової війни, створена в липні 1941 місц. ОУН. Б. К. дійшов до Києва, де був розформований; вояки Б. К. в складі нім. допоміжних частин пізніше боролися в Білорусі проти больш. партизанів; частина з них перейшла в підпілля, ін. — до франц. резистансу, коли їх німці перевели 1944 на франц. фронт.

Б. Букреєв

Букреєв Борис (* 1859), математик, проф. Київ. Ун-ту, гол. школи київ. геометрів, д. чл. АН УРСР; працював над теоріями еліптичних функцій, рядів і детермінантів, а також над інтеґруванням диференціяльних рівнянь і диференціяльною геометрією; праці про функції нульового ранґу із симетричним основним полігоном (1889), «Диференціяльні рівняння ліній сталої геодезичної кривини» (1949), «Вступ до варіяційного числення» (1933) й багато ін.

Букшований Йосип (* 1888), отаман (майор) УСС, 1918—19 командувач бриґади УСС в УГА. Пізніше перейшов до большевиків; засланий в 1933 р.

Булавин Кіндрат († 1708), бахмутський сотник донських козаків; 1707—08 стояв на чолі повстання на Дону, яке охопило територію до Тамбова й Волги. Б. користався допомогою січовиків.

Булавицький Олекса (* 1916), сучасний маляр, закінчив Київ. Художній Ін-т; працював у театрах Києва й Одеси, в Київ. Кіностудії. По війні продовжує працю на еміґрації; нині в ЗДА.

Буланкин Іван (* 1901), біолог, д. чл. АН УРСР, ректор Харківського Ун-ту.

Буланчик Євген (* 1924), сучасний легкоатлет, заслужений майстер спорту, рекордсмен України і СССР в бігу на 110 м плітки — 14,1 сек. (1952) (перше місце в Европі 1952—53, четверте — на Олімпійських Ігрищах 1952, перше — на XI міжнар. студентських ігрищах 1954 — 14,3).

Булатович Микола, укр. сов. поет, належав до *«Нової Ґенерації»*; поезії в пресі, зб. «Книга тривог»; засланий в сер. 30-их рр.

Булаховський Леонид (* 1888), визначний укр. мовознавець, проф. ун-ту в Харкові, по війні 1941—45 в Києві, д. чл. АН УРСР, дир. Ін-ту Мовознавства Академії Наук. Учень *Кульбакіна* і Ендзеліна, представник молодограматичного напряму в слов. мовознавстві. Б. вперше впровадив укр. наголос у слов. порівняльну граматику і описав його історично й компаративно, а також нормативно. Поза тим праці, присвячені формуванню й історії укр. мови, проблемам формування слов. літ. мов, загального мовознавства, історії рос. мови. Б. видав як ред. важливі курси укр. мови для ун-тів («Підвищений курс укр. мови», 1930; «Курс сучасної укр. літ. мови» в 2 т., 1951), йому належить редакція чинного тепер в УССР «Укр. правопису» 1946 р. *Ю. Ш.*

Й. Булгак

Булгак Йосафат (1758—1838), католицький еп. пинський (1785—95); 1795 усунутий Катериною II. З 1798 еп. берестейський; 1817 митр. (без титулу київ.); Апостольським Престолом затверджений

«як делегат Апостольський»; був останнім кат. київ. митр. перед ліквідацією унії 1838.

Булгак Юрій (бл. 1697—1769), католицький церк. діяч, василіянин, архимандрит супрасльський (1730); еп. пинський-турівський (1730—69).

Булгаков Макарій, митр., див. *Макарій Булгаков*.

Булгарис Євгеній (18 в.), родом грек, учений богослов і історик, перший еп. слов'яно-херсонської епархії (1775—79) на території Запоріжжя; засновник семінарії в Полтаві (1777), з якої вийшов І. Котляревський та чимало укр. інтеліґенції 19 в.

Буліч Сергій (1859—1921), рос. мовознавець. У праці «Очерк истории языкознания в России», I (1904) зібрав багатий матеріял також з історії мовознавства на Україні.

К. Бульдин

Бульдин Кость (* 1897), різьбар і маляр; закінчив Київ. Художній Ін-т; автор численних скульптур, що оздоблюють будівлі й майдани Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровського та ін. міст, брав участь в орг-ції в-ва «Мистецтво» й був його ред. На еміґрації працював в Австрії, нині в Арґентіні (оформив екон. виставку в Авеляпеді 1950, комплекс будівель «Республіка дітей» у Бунос-Айресі). В літературі виступає під псевд. В. Коб.

Бунґе Микола (1842—1914), хемік, проф. Київ. Ун-ту; один із ініціяторів заснування київ. Політехн. Ін-ту, організатор періодичних вид. по цукроваренню і техн. шкіл на Україні.

Бунд, повна назва — Загальний Жидівський Роб. Союз у Литві, Польщі й Росії; жид. соц.-дем. партія, заснована у Вільні 1897 р., з 1906 — автономна частина Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії. В 1917—18 рр. Б. поставився вороже до справи держ. незалежности України; провідник Б. Рафес гостро виступав на засіданнях Центр. Ради і голосував проти проголошення III і IV універсалів.

«Бунт Млодих», („Bunt Młodych"), польс. двотижневик у Варшаві в 1929—37 (120 чч.), згодом перетворений на тижневик «Політика» („Polityka") — 1937—39 (81 чч.), ред. Єжи Ґедройць; ці вид. гуртували визначніших публіцистів молодшого покоління, пропаґували ідею самостійности України, боролися з асиміляцією нац. меншостей, містили матеріяли укр. авторів.

Бунчужний (генеральний), чл. ген. старшини на Гетьманщині 17—18 вв.: мав обов'язок берегти символ гетьманської влади — бунчук, а під час війни — керувати відділом коз. війська; за дорученням гетьмана Б. був на дипломатичній службі, іноді полагоджував і судові справи (див. *Генеральна старшина*).

Бунчуковий товариш, чл. вищої категорії *значного військового товариства* в гетьманській Україні 17—18 вв. Привілеєм бунчукових товаришів було йти в похід безпосередньо при гетьмані («під гетьманським бунчуком»). В мирний час вони виконували принагідні доручення гетьмана. Б. т. підлягав судові самого гетьмана (17 в.), а пізніше ген. судові (18 в.).

Буняк Порфир (1888—1941), друкар, діяч УСДП, чл. її ЦК, організатор проф. руху в Галичині, співред. «Доброї Новини», «Вперед у», «Світу», «Проф. Вістей»; в УСДП заступав самостійну позицію супроти Поль. Партії Соц., а потім комуністів під час кризи партії 1924; загинув на больш. засланні.

Буняковський Віктор (1804—89), відомий математик-українець; після навчання в Парижі — проф. у різних високих школах у Петербурзі (з 1826), 1864 — віцепрез. Рос. Академії Наук, автор понад 100 наук. праць, майже всі франц. мовою. Головні праці Б.: «З теорії чисел і з теорії імовірностей», всесвітньо відома кн. «Основи математичної теорії імовірностей» (1846), «Про ймовірність кількости континґентів рос. армії 1883—85 рр.» й ін. Б. винайшов планіметр, пантограф, прилад для додавання квадратів. *Х. Р.*

В. Буняковський

Бура Микита (* 1896), гром.-осв. діяч на Рівенщині (Волинь), 1931—39 посол до поль. сойму від ББВР (Безпартійний Бльок співпраці з урядом); з 1943 в Лондоні, гол. СУБ до 1948; тепер у Канаді.

М. Бурачек

Бурачек Микола (1871—1942), відомий маляр, один із творців укр. імпресіоністичного пейзажу. Нар. на Поділлі, студіював спершу в Києві, закінчив Академію Мистецтв у Кракові, згодом працював у Парижі (1910—12). Виставлятися почав із 1907. В 1917—20 проф. Ака-

демії Мистецтв у Києві, Київ. Художнього Ін-ту, проф. і деякий час ректор Харківського Художнього Ін-ту (1925—34), пізніше — знову в Київ. Ін-ті. Виховав багато укр. мистців. Один час викладав у Київ. Муз.-Драматичній Школі ім. Лисенка (в молоді роки був актором), працював над декоративним оформленням театральних вистав. Автор статтей про сучасне мистецтво і монографії про Шевченка-маляра (див. ЕУ І. табл. XVII, стор. 829).

Л. Бурачинська

Бурачинська Лідія (* 1902), журналістка, ред. ж. «Нова Хата» у Львові (1930—39) і з 1951 «Наше Життя» в Філядельфії (ЗДА); дослідниця нар. мистецтва.

Бурачинський Ераст (1875—1942), інж.-лісівник, видатний практик в експлуатації лісу на Буковині.

Бурачинський Осип (1877—1948), політ. діяч, судовий радник, 1911—18 посол до бук. сойму, 1918 чл. Укр. Нац. Ради від Буковини, 1919 держ. секретар судівництва ЗУНР.

Бурачинський Тит Євген (* 1880), лікар, 1919 отаман-лікар УГА, шеф укр. військ. шпиталю в Тернополі, дир. Нар. Лічниці у Львові, д. чл. НТШ, автор численних наук. й популярно-наук. праць.

Бурачок Іван, графік; один із перших оформлював та ілюстрував укр., гол. дит. кн. в 1905—14 рр.

Бурґгардт Освальд, див. *Клен* Юрій.

М. Бурденко

Бурденко Микола (1876—1946), видатний хірург укр. походження, один із творців нейрохірургії. акад.; з 1912 проф. Тартуського Ун-ту, з 1924 — Московського Ун-ту; перший президент Академії Мед. Наук, заснованої з його ініціятиви; видатні наук. праці принесли Б. світову славу (почесний чл. багатьох закордонних наук. т-в).

Буревій Кость (1888—1934), діяч партії соц.-рев., чл. Центр. Ради, публіцист і письменник, друкувався в «Аванґарді», «Новій Ґенерації», «Літ. Ярмарку», «Пролітфронті», театральний критик і театрознавець (викладав історію театру в Укр. Драматичній Студії в Москві), автор ряду сатиричних і пародійних творів: «Хами», «Мертві петлі», буфонада «Овечі сльози», ревю «Чотири Чемберлени», поема «Зозендропія» та ін.; частково опублікована по смерті п'єса «Павло Полуботок»; монографії з історії театру (м. ін. праця про А. Бучму 1933) та малярства; розстріляний у 1934 р.

К. Буревій

«Буревісник», добровільне спортове т-во профспілок держ. торгівлі; центр у Москві, широка мережа на Україні; стадіони в Харкові й Симферополі.

Буре вугілля, перев. витвір третинного періоду, що складається з 55—75% чистого вугілля, великих домішок попелу й води, тому його тепловидатність порівняно з кам'яним вугіллям невелика (пересічно 3 000—3 500 кальорій). На Україні основні поклади Б. в. — у Дніпровському буровугільному басейні на Правобережжі; становить він витягнуту смугу від Коростишева на півн. зах. до Никополя та Запоріжжя на півд. сх. довжиною бл. 550 км, шириною — 80—100 км, площа бл. 15 000 км^2; Б. в. залягає в нижньотретинних відкладах (бучакський поверх) на кристалічному підложжі; якість Б. в. задовільна, сер. теплотворна здатність 2 000 — 2 500 кальорій на 1 кг, відсоток попелу 25—30, вологість 50—55%. Найбільші родовища: Олександрівське (1/4 усіх запасів басейну), Звенигородське, Криворізьке. Менш багаті Галицько-Волинський, Підкарпатський (4 000 — 5 000 кальорій) і Закарпатський (3 500 — 4 000 кальорій) басейни. Запаси Б. в. на Україні — 5 — 6 000 000 000 т. Експлуатація Б. в. на Україні почалася в 1860-их рр., перев. для потреб цукрової пром-сти (найвідоміше Катеринопільське родовище на Київщині), але бл. 1900 р. припинилася через конкуренцію високоякісного донецького кам'яного вугілля. Після першої світової війни видобуток зріс до 400 000 т у 1940. Після другої світової війни видобуток дуже піднісся, особливо на Правобережжі (до 6 000 000 т на рік, з них 60% іде через брикетні фабрики). Видобуток провадиться в шахтах і відкритим способом. Б. в. використовується як місцеве паливо, зокрема для електростанцій, і як хемічна сировина. Найбільше значення має Б. в. на Правобережжі й Зах. Україні, віддалених від Донецького (чи Шлезького) басейну (див. також ЕУ І, стор. 1076—77).

Література: Чирвинский В. Материалы к познанию буроугольных месторождений УССР, I-III. X. 1939; Труды научно-технической конференции по комплексному развитию буроугольной промышленности Укра-

инской ССР. К. 1948; Аксенов В., Заморенов Н., Рыбкин А. Разработка бурых углей Украины (Днепровский Бассейн). К. 1955. *Р. М.*

Бурий залізняк, важлива залізна руда, суміш гідроокисів заліза (гол. гематиту та лімоніту) з гідроокисами кремнезему та глинистими речовинами. На Україні багаті родовища на Керчинському й Таманському півостровах, слабші — на Криворіжжі, Кубані, в Карпатах. Див. також *Залізні руди.*

Бурий-Радкевич Григорій († 1881), паразитолог, працював у Харківському Ун-ті (1870—81). Автор розвідок із паразитології; вперше описав Entamoeba blattae (1870).

Буринь (II—14), с. на сх. від Конотопа; р. ц. Сумської обл., цукроварня.

Бурко Іван, підполк., в роки визвольних змагань помічник командувача Гарматної бриґади корпусу київ. Січових Стрільців, організатор артилерії СС.

Бурксер Євген, сучасний геолог, чл.-кор. АН УРСР, наук. співр. Ін-ту Геол. Наук АН УРСР; праці з гідрохемічного та радіологічного дослідження мінеральних джерел і грязей на Україні.

Буркун (Melilotus), рослина з родини бобових, підродини метеликових. На Україні є такі відміни: Б. білий (M. albus), дворічна рослина до 2 м висоти, росте по пустирях і дорогах. Як невибаглива й витривала на мороз і посуху рослина, культивується на сіно, зелений корм і силос. Б. жовтий (M. officinalis), вживається в медицині для виготовлення т. зв. наривного плястра і в нар. медицині. Б. блакитний (Trigonella coeruella), вживається як приправа до сиру. Всі буркуни медодайні.

Буркут, мінеральне джерело й селище б. Жаб'я над Чорним Черемошем у Гуцульських Бескидах; курорт з 18 в., знищений під час першої світової війни й пізніше не відновлений. Також місцева назва ін. мінеральних джерел у Карпатах.

«Бурлака», хор, складений із кол. вояків-українців; спочатку в Італії (з 1945), потім в Англії (з 1947).

Бурлеск (від італ. burla—жарт), жанр комічної поезії, в якому мист. ефект досягається перемішуванням елементів поважного і «низького», жартівливого; твори, що в них поважна тема трактується гумористично, «простацькою» мовою, були дуже поширені в укр. літературі другої пол. 18 і поч. 19 в. Див. *Травестія.*

Бурляй (Бурлюй, Бирляй), ім'я невідоме, гадяцький полк., 1624 здобув Синоп, учасник повстання Хмельницького, загинув 1649 при облозі Збаража.

Бурляй Кіндрат, коз. отаман 1638, чл. посольства від Хмельницького до Москви (1653).

Бурмістенко Михайло (* 1902), сов. діяч, від 1919 — в сов. держ. апараті; влітку 1938 голова Верховної Ради УССР; незабаром зник з політ. арени.

Бурмістер, з нім., начальник міськ. самоуправи, посадник, міськ. голова. З маґдебурзьким правом назва Б. перейшла через Польщу й Литву на Україну й збереглася до 19 в. За маґдебурзьким правом, заг. збори міщан звичайно обирали двох Б., які в своїй чинності чергувалися. До їх компетенції належало головування в міськ. раді, нагляд над міським госп-вом та ін. адміністративно-фінансові справи. В містах з неповною самоуправою бував звичайно один Б., який виконував усі функції начальника міста.

Бурси, спільні приміщення для учнів, перев. сиріт і дітей бідних батьків; виникли на Україні при *братських школах.* Збереглися докладні дані про Б. при Львівській Братській Школі, Києво-Могилянській Академії. Б. були й при єзуїтських школах (в Замості та ін.), пізніше при колеґіях — у Чернігові, Переяславі, Харкові; збереглися вони й при перетворенні колеґій на семінарії. Б. утримувалися з пожертв або окремих фундацій; вони мали свою орг-цію й звичаї. Бурсаки, що діставали в Б. повне або часткове утримання, влаштовували великодні й різдвяні вистави, бідніші заробляли співом. У 18 в. при Покровській церкві в Запор. Січі козаки утримували школу з бурсою.

Бурса ім. Ю. Федьковича в Чернівцях

З кін. 18 в. стали з'являтися пансіони для дворянських дітей, зокрема для дітей бідних дворян. В 19 — на поч. 20 в. існували інтернати при духовних семінаріях (перетворених з кол. колеґій або новозаснованих в губ. містах), т. зв. «духовних училищах» (що зберігали побутову назву Б.), єпархіяльних жін. школах, в «ін-тах для шляхетних дівчат», у кадетських корпусах і військ. (юнкерських) школах, при деяких гімназіях, зокрема приватних жін.; інтернати були також в системі сер. пед. освіти (вчительські семінарії, церк.-учительські школи та ін.). Однак, більшість учнів сер. шкіл і студенти високих шкіл в 19 в.

жили на приватних квартирах. В деяких інтернатах, особливо при духовних семінаріях, не зважаючи на сильний русифікаційний дух, утворилися укр. гуртки, з яких виходили пізніше українські діячі. На окрему згадку заслуговують інтернати при *Колеґії Павла Галагана* в Києві та при *Київській Духовній Академії* (щороку перебувало бл. 200 студентів).

В Галичині в 19 в. перша бурса (ін-т сестер Василіянок в Яворові) постала 1848 р. Згодом виникло чимало Б., організованих т-вами й рел. корпораціями, м. ін. «Руські Б.» в Тернополі (1873) й Стрию (1876), ін-т Василіянок у Львові (1880), Ремісничо-пром. Б. (1890) у Львові, ін-т для дівчат у Перемишлі (1895), Б. Руського Пед. Т-ва (ін-ти св. Миколая для хлопців — 1899 і св. Ольги для дівчат — 1899, Б. ім. кард. Сембратовича — 1909 у Львові й ін.), з поч. 20 в. Б. т-ва «Просвіта». Останні 2 т-ва закладали зокрема сел. Б., яких було бл. 20. В 1914 р. в Галичині було 68 Б. (54 для хлопців, 14 дівочих) в 37 різних містах. В Б. перебувало щороку бл. 3 500 учнів сер., нар. і фахових (бл. 30%) шкіл. Б. утримувалися з публічних фондів, пожертв тощо. Понад 30 Б. мали власні будинки. Окреме місце між Б. займає «Академічний Дім» у Львові (1906) — фундація Є. Чикаленка і В. Симиренка для студентів високих шкіл; він відіграв визначну ролю в нац. вихованні укр. студентства. Крім того в Галичині було 30 москвофільських Б. Після першої світової війни число Б. дедалі зменшувалося майже кожного року. Воно збільшилося в 1942—44 рр. (1943 р. в Ген. Губернії було 102 Б., в яких жило понад 6 000 шкільної молоді — 60% хлопців, 40% дівчат). На Закарпатті перші Б. відкрито в Ужгороді: 1826 р. хлоп'ячу, що проіснувала до 1946, 1840 р. дівочу — для сиріт з родин гр.-кат. духівництва; за ними постали єпархіяльні Б. по ін. містах; до них приймали молодь без різниці походження. За чес. влади Б., зв. інтернатами, перейшли під держ. опіку. На Закарпатті їх було 14 (1 для чес. дітей), щороку 700—1 000 учнів сер. шкіл. При перевазі русофільських впливів, деякі проте зберегли укр. характер — в Ужгороді (оо. Василіян), в Берегові, Мукачеві. З приватних інституцій Б. утримувало пед. Т-во «Шкільна Поміч». Найстаріша з Б. на Буковині — ім. Ю. Федьковича, заснована для гімназистів у Чернівцях 1896, проіснувала до 1940 р. й відіграла чималу ролю у нац. вихованні молоді. Ін. 4 Б., відкриті на поч. 1900-их рр., занепали в кін. 1910-их рр. З еміґраційних Б. після першої світової війни важливіша була при укр. гімназії в Ржевніцах (Чехо-Словаччина). Тепер поза Україною є Б. в Канаді — 3 правос. (інститути), 2 кат., 1 в Бразілії при колеґії Петра Могили в Прудентополісі. Б. дали можливість десяткам тисяч укр. молоді, зокрема біднішої, не лише набути освіту, але й виконали важливе нац.-виховне завдання.

Про інтернати для студентів високих шкіл в УССР див. *Гуртожитки*.

Література: Жук А. Статистика укр. бурс в Галичині. Наша Школа, II-III, Л. 1911; Ловицький Ю. Матеріяли до статистики бурс. Л. 1914; Ясіньчук Л. 50 літ Рідної Школи. Л. 1931; Сіропол ко С. Історія освіти на Україні. Шлях виховання і навчання, II-III. Л. 1937.

П. Поліщук

Бурундай (13 в.), тат. полководець, брав участь у навалі *Батия* 1240; 1259 — на чолі походу на зах. землі; на його вимогу були знищені укріплення у Володимирі, Луцькому, Львові та в ін. містах.

Бурштин (янтар), копальна живиця дерев третинного періоду; вживається для прикрас і в техніці. На Україні виступає на Київщині (в піщано-глинястих шарах олігоцену), на Підкарпатті, б. Львова й Бурштина (на Опіллі), — скрізь у невеликій кількості й тому пром. значення не має.

Бурштин (IV—5), с. м. т. на р. Гнила Липа на Опіллі; р. ц. Станиславівської обл. 4 500 меш. (1931); б. міста великі могили з коз. часів.

Буряк звичайний (Beta vulgaris L.), культурна дворічна рослина з родини лободуватих із м'ясистим корінняком, ради якого Б. плекають; гол. відміни: Б. городній, кормовий і цукровий. Б. городній, або столовий, культивують по всій Україні як городину, найпоширеніші сорти — «єгипетський» і «бордо». Б. кормовий, з червоним або жовтим корінняком із 4—10% цукру становить поживний харч для худоби; перед першою світовою війною його сіяли на зах. землях та в поміщицьких господарствах України, згодом він поширився скрізь. Б. цукровий, з білим корінняком, має до 21% цукру і тому є гол. сировиною для одержання цукру (бл. 40% світового виробництва). На Україні Б. ц. почали інтенсивно плекати в 40-их рр. 19 в. в смузі Лісостепу (Правобережжя й Сумщина), де для нього були найкращі підсоння й ґрунт, а також потрібні, в перший фазі орг-ції цукроварень, поміщицькі капітали та робоча сила. Посівна площа Б. ц. зростала так (у 9 губ. України, в тис. га):

1888—89	1898—99	1908—09	1911—12
188	323	378	574

У 1913 р. посівна площа Б. ц. становила 82% засівів усієї Рос. імперії (без Польщі); найбільшими були плянтаторські поміщицькі засіви, меншими заводські, ще меншими сел. (до 20%). Урожайність Б. ц.

в дорев. часи дорівнювала пересічно 170 центнерів із га, з заг. продукцією бл. 100 000 000 центнерів; після занепаду в часи революції урожайність збільшилася в 20-их рр., а в 1928 перевищено довоєнну посівну площу (638 000 га), однак урожайність помітно зменшилась (130 центнерів із га) і заг. збір був нижчий від довоєнного (84 000 000 центнерів); у 30-их рр. посівна площа Б. ц. поширилася на решту Лівобережжя і стабілізувалася під кін. 30-их рр. в обсязі 776 000 га (в 1938

Посівна площа цукрових буряків УССР за даними перепису 1916 р. (в % до загальної посівної площі повіту).

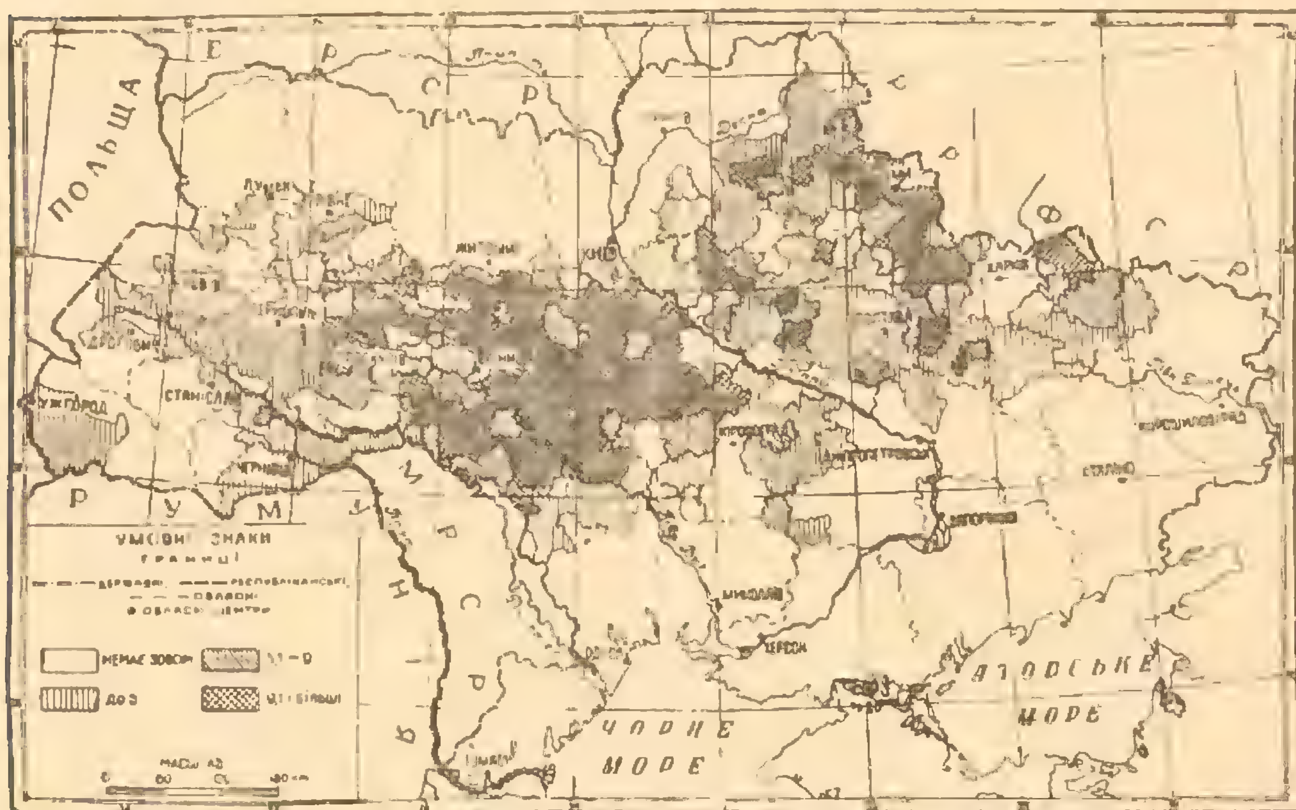

Посівна площа цукрових буряків УССР під урожай 1940 р. (в % до загальної посівної площі району). Обидві карти взяті з «Нариси економічної географії Української РСР» I, К. 1949.

— лише в УССР, себто 67% площі Б. ц. СССР), досягнувши довоєнної урожайности із заг. збором 120—140 000 000 центнерів; по другій світовій війні посівна площа Б. ц. була доведена до передвоєнного рівня у 1949 р., а врожайність — у 1950 р. Разом із Зах. Україною (30 000 га) й укр. частинами Курщини й Вороніжчини

Вантаження цукрового буряка тракторними лопатами (Київ. обл.)

Б. ц. займав на всіх укр. землях бл. 1 000 000 га, збір давав до 180 000 000 центнерів. Низька врожайність спричинена насамперед недостатнім забезпеченням добривами і поширенням грибкових та бактерійних хвороб Б. ц., а при великих суцільних масивах — і комах-шкідників. *Р. М.*

Перед першою світовою війною селекція Б. ц. була на Україні на високому рівні, насіння деяких селекційних фірм експортувалося за кордон; після занепаду в роки війни й революції селекційна й насіннева справа була відновлена. В УССР селекція Б. ц. провадиться на таких селекційних станціях: Верхняцька селекційна станція на Київщині (з 1899 р.), продукувала до 45% всього насіння Б. ц. в СССР; Уладовська на Вінниччині (з 1880), до 1930 продукувала до пол. всього насіння Б. ц.. тепер бл. 20%; Іванівська на Харківщині (з 1887) — до 10% насіння Б. ц.; селекційні станції другорядного значення: Немерчанська (з 1886) і Ялтушнівська (з 90-их рр. 19 в.) на Поділлі, Білоцерківська (з 1921), що постала на місці Великополовецької (існувала з 1893), та Веселоподолянська на Полтавщині (з 1915). Селекційні станції Б. ц. поза межами УССР виникли пізніше: Льговська на Курщині — з 1920, Рамонська на Вороніжчині — з 1920, Першотравнева на Кубані — з 1925 й ін. *О. Архімович*

Буряківець Юрій (* 1924), поет на еміґрації; зб. «Слово про Україну» (1946), «До вершин духа» (1948), «Зірниці» (1950).

Бур'яни, рослини, які дико ростуть серед культурних рослин; Б. забирають із ґрунту вологість та поживні речовини, відбирають у рослин світло, сприяють розмноженню с.-г. шкідників і всім цим сильно знижують урожайність. При великій плодючості, визріванні раніше від культ. рослин, легкому перенесенні вітром і тваринами та великій витривалості Б. швидко поширюються, і один раз забур'янену землю вже не легко очистити; на забур'янення великою мірою впливає недостатнє очищення посівного матеріялу. Зокрема велике забур'янення при трипільному госп-ві і, особливо, в ярових культурах. На Україні найбільше поширені такі Б.: 1. однорічні — лобода біла (Chenopodium album), кукіль (Agrostemma githago), вівсюг (Avena fatua), щириця звичайна (Amarantus), куряче просо (Echinochloa cuss galli), редька дика, або польова (Raphanus Raphanistrum), стоколос житній (Bromus); 2. дворічні — суріпиця (Barbarea vulgaris), волошки (Centaurea cyanus), будяк (Carduus nutans), татарник (Onopordon Acanthium); 3. багаторічні: осоти (молочаки Sonchus), пирій (Agropyrum repens), берізка польова (Convolvulus arvensis), щавлі (Rumex), ромашка польова (Matricaria inodora). В сухому степу, гол. в Криму й на Передкавказзі, поширені півд. вівсюг (Avena), реп'яшки (Xanthium), гірчак рожевий (Acroptilon picris) та ін. Забур'янення полів і городів України в різні часи і в різних р-нах залежало від рівня аґрикультури. Воно було дуже велике наприкінці 19 й на поч. 20 в., коли в сел. госп-вах заспіль панувала відстала трипільна система; тоді забур'янення спричиняло втрату 1/3 врожаїв. Найбільше забур'янена була степова смуга. Далеко меншим, ніж на сел. землях, було забур'янення поміщицьких полів, особливо бурякосійних. Забур'янення зменшилося в останні роки перед першою світовою війною, коли на сел. госп-ві позначилися нові елементи соціяльних та аґрарних стосунків (зем. реформа Столипіна, аґрарна допомога земств і кооперації, поява популярної аґрономічної літератури, зокрема, укр. мовою). І навпаки, забур'янення полів збільшувалося в періоди занепаду аґротехн. заходів: в добу революції, в перші роки колективізації (див. також *Аґротехніка)* та під час війни. Засобами боротьби з Б. є старанне очищення посівного зерна, добрий обробіток землі, правильні сівообороти, запровадження кормових культур, відповідне угноєння і, особливо останнім часом, хемічні засоби. *І. Вакуленко*

Бурячок Іван, сучасний театральний декоратор; працював у театрі М. Садовського в Києві (1907—15), за сов. часу — у Вінницькому драматичному, а згодом оперовому театрі.

Бусел Олександер (1911—43), чл. ОУН, в'язень поль. тюрем, організував під нім. окупацією укр. шкільництво на Волині, розстріляний німцями в м-ку Клевані.

Бусел Яків, брат Олександра, чл. ОУН, в'язень поль. тюрем, підпільний публіцист і керівний чл. визвольного руху (псевд. Галина, Київський), загинув 1945 в бою з большевиками.

Буслаєв Федір (1818—97), рос. філолог, проф. Московського Ун-ту, чл. Академії

Наук; досліджував літературу й мистецтво княжої доби: «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» (I-II, 1861), «Народная поэзия» (1887) та ін.

Бутаков Олексій (1816—69), рос. учений подорожник, чл. геогр. т-в, контрадмірал; 1848—49 керував експедицією для дослідження Аральського моря, в якій брав участь як рисівник засланий Т. Шевченко. Участь в експедиції дала змогу Шевченкові, до якого Б. ставився дуже прихильно, всупереч царській забороні, виконати велике число пейзажних і жанрових малюнків.

Буташевич-Петрашевський Михайло, див. *Петрашевський*.

Бутенко Борис († 1926), інж. шляхів, будівник і управитель Кам'янецької залізниці; 1918 за гетьмана мін. шляхів; згодом на еміграції, помер у Будапешті.

Бутенко Іван (1852—91), визначний укр. оперовий співак-бас, артист московської опери.

Бутков Петро (1775—1857), рос. історик, чл. рос. Академії Наук, дослідник історії України; «Оборона летописи русской от навета скептиков» (1840).

Бутковський Іван (* 1910), псевд. Гуцул, підполк. УПА й командир воєнної округи ч. IV (1944), шеф Місії УПА за кордоном.

Бутковський Петро (1801—44), психіятр і терапевт, проф. Харківського Ун-ту, автор ряду наук. праць, зокрема підручників психіятрії, терапії та хірургії.

Бутник-Сіверський Борис, в 1920-их рр. наук. співр. Кабінету дослідження дитячої творчости при Катедрі Історії Мистецтва ВУАН; «Принципи ілюстрування дитячої книжки» (1929) та ін. праці; тепер живе в Росії.

Бутович Микола (* 1895), визначний графік і ґравер, нар. на Полтавщині; малярство студіював у Празі, закінчив Графічну Академію в Ляйпціґу, працював у Львові й різних містах Зах. Европи, з 1948 в ЗДА. У творчості Б., позначеній оригінальною манерою, використана тематика з нар. побуту, мітології, фольклору, часто трактована гумористично, гротесково. Праці: серії дереворитів з укр. мітології й демонології (1924), ілюстрації до творів Гоголя, Стефаника, Котляревського, «Відпуст на Закарпатті», з іст. коз. побуту, приказок, колядок, пісень й ін.; кн. графіка, екслібриси, розпис тканин й ін. (Див. ЕУ I, таблиця XIX). *В. С.*

М. Бутович

Бутовичі, кілька укр. родів різного походження із спільним прізвищем, відомі з 17 в.; м. ін. Степан, з Чернігівщини, ген. осавул (1709—17); Дем'ян та Степан — бунчукові товариші, учасники гилянського та сулацького походів (1725—27); Олекса, чернігівський губернатор (1813—18); з ін. лінії Григорій, протопоп переяславський і гадяцький (1654—75), прихильник Брюховецького, з яким їздив до Москви.

Бутовський Семен (* 1881), режисер і актор-співак; почав працю в театрі Садовського (тенорові партії в операх М. Лисенка), згодом режисер у пересувній опері (з 1929), пізніше — в Дніпропетровському (з 1931); на еміґрації — спершу в Зальцбурґу, тепер в ЗДА.

Бутурлинівка (III—21), м. на р. Осередь (притока Дону) на Вороніжчині; р. ц. Воронізької обл. Найдалі на півн. сх. висунена частина укр. етногр. території. 1926 — 28 000 меш., у тому числі 85% українців. Кустарна (шкіряно-хутрова і взуттєва) та харчова пром-сть. Б. постала як слобода бл. 1740 і була заселена переважно укр. поселенцями з Лівобережжя, що 1766 зняли повстання, коли граф. Бутурлін їх покріпачив. За царату Б. відома як найбільше село Воронізької губ. з кустарним промислом.

Бутурлін Василь († 1656), рос. боярин, в січні 1654 голова моск. посольства під час переговорів у Переяславі й учасник переговорів з укр. послами в Москві в березні 1654.

Бухановська Катерина, уроджена Чайківська (* 1889), учителька з вищою освітою, провадила освітньо-освідомну роботу серед молоді, співзасновниця першої укр. гімназії в Києві 1917 р.

Бухтовець, ліва притока р. Бистриці Надвірнянської, що творить найбільший в укр. Карпатах водоспад (16 м висоти).

Буценко Опанас (* 1889), больш. діяч 1920-их рр., увійшов до першого ЦК КП(б)У, з 1923 секретар Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету, 1929 усунутий; на поч. 1930-их рр. на чолі крайової влади на Далекому Сході РСФСР, сприяв українізації Зеленого Клину; після 1933 зник з політ. арени.

Ю. Буцманюк

Буцманюк Юліян (* 1885), маляр із Галичини, студіював в Академії Мистецтв у Кракові; розпис церкви в Жовкві, тепер перебуває в Канаді; ікони, фігурні композиції, портрети.

Буча (III—11), с. м. т Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Курортно-відпочинкова місцевість у соснових лісах, 32 км на півн.-зах. від Києва. Торфова і лісопильна пром-сть, цегельня, гута.

Бучацьке евангеліє, інакше Городиське, ц.-слов. текст (160 арк.), переписаний на Україні, правдоподібно на півн. Волині, в 12 — перші пол. 13 в. Мову описували *Соболевський*, *Свєнціцький*, *О. Колесса*, останній опублікував зразки тексту. Рукопис зберігається в Львові.

Бучацький мир, укладений восени 1672 в Бучачі між Туреччиною і переможеною Мохаммедом IV Польщею. Подільське воєводство з Кам'янцем за Б. м. відходило до Туреччини; воєводства Брацлавське і Київське визнавалися козацьким володінням, керованим Дорошенком під тур протекторатом; Польща зобов'язувалася щороку платити Туреччині 22 000 дукатів. Поль. сойм не визнав Б. м., і війна між Польщею и Туреччиною відновилася. Тур. політика на Правобережжі спричинила масове виселення укр. людности па Лівобережжя і зречення Дорошенка від булави (1676).

Бучацький Олександер (1891—1941), укр.-кат. свящ. і виховник у Галичині: засновник і перший Комендант Уладу пластового новацтва (з 1926), організатор новацьких таборів на Остодорі в Карпатах.

Бучацькі, поль. рід, в 15 в. відігравав визначну ролю в історії Поділля: Михайло († 1438) захопив у литовців Кам'янець і все Поділля; Ян бл. 1462 був воєводою подільським, а його брат Михайло в той же час каштеляном кам'янецьким; 1479 Яків з того ж роду був подільським воєводою.

Бучач (IV—6), м. в ярі р. Стрипи на гал. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл. До 1939 р. пов. торг. м. 10 000 меш. (1931): виробництво килимів і макат; тепер харч. пром-сть місц. значення. Б. відомий з 12 в. як оборонний пункт у війнах із турками и татарами; 1672 р. тут був укладений *Бучацький мир*. Руїни замка Бучацьких з 14 в., ратуша (рококо) 18 в.; Василіянський манастир, заснований 1712 Стефаном Потоцьким, із барокковою церквою (з 1753); з 1784 мав нар. школу, з 1856 учительську семінарію, з 1911 Ін-т св. Йосафата. В Б. знайдено кераміку 2 тисячоліття до Хр. и велике трипільське селище (досліджував Л. Козловський).

Бучач, ратуша

Бучинський Богдан (1883—1907), історик у Галичині; гол. праця «Студії до історії унії» (1908).

Бучинський Дмитро (* 1913), журналіст із Галичини, з 1944 на еміграції: видав у Мадріді студії про Г. Сковороду, І. Франка, Укр. Церкву; статті в укр. і есп. пресі.

Бучинський Мелітон (1847—1903), адвокат, гром. діяч у Станиславові; збирав етногр. матеріяли; листування Б. з Драгомановим видало НТШ заходами М. Павлика («Переписка»).

Бучинський-Яськолд Олександер, автор поеми про другу чигиринську війну (1678), що увійшла до літопису Величка поруч з ін. літ. творами.

Бучкевич Василь (1860—1928), археолог, дослідник старовини Полтави й Полтавщини, співр. полтавських часописів і «Киевской Старины», де вмістив чимало описів місцевостей і іст. пам'яток.

Бучко Іван (* 1. 10. 1891), архиєп., церк. і гром. діяч, родом з Германова б. Львова, вчився у Львівській Акад. Гімназії, згодом студіював богословіє в Римі (1911—15), свячений на свящ. 1915, д-р богословія з 1922, ректор Малої Семінарії у Львові, 1929 номінований титулярним еп. Каді й помічником митр. Галицького. Бувши еп.-помічником, розгорнув широку орг. діяльність у ділянці архиєпархіяльної адміністрації, піднесення рел. життя вірних, активізації кат. молоді (Укр. Молодь Христові — 1933, Кат. Акція), оборони Церкви й народу під поль. окупацією, зокрема під час «пацифікації»; постійний учасник конференцій єпископату, міжнар конгресів (Будапешт) і т. д. В 1939 візитатор укр. колоній у Півд. Америці, згодом Ген. Вікарій Філядельфійського Екзархату в Півн. Америці та душпастир Нью-Йорку. З 1942 р. перебуває постійно в Римі, заступаючи укр. церк. і нац. справи при Ватикані. З 1946 р. Апостольський Візитатор українців у Зах. Европі. В 1953 піднесений до гідности титулярного архиєпископа леокадійського. Оборонець укр. політ. еміграції після 1944 р. в Европі. Церковний організатор і адміністратор, покровитель укр. культури і наук. працівників, почесний чл. НТШ, д-р г. к. УВУ і УТГІ. *А. В.*

Архиєп. І. Бучко

Бучко Микола (* 1912), гр.-кат. свящ., ред. місячника бачванських українців у

Загребі «Думка» (1937—44), засланий 1944 до концтабору в СССР на 10 р., звільнений 1956.

Бучма Амвросій (* 1891), видатний актор з великим творчим діяпазоном та багатою акторською технікою, режисер, театральний діяч. Родом з Галичини, на сцені з 1905 (львівський театр «Руська Бесіда»), в 1920 один із організаторів Театру ім. Франка, 1922—36 у «Березолі» (з перервами), там Б. знаходить шляхи до оновлення укр. театр. форми; 1936 повернувся до Театру ім. Франка. Б. віділграв понад 200 ролей в найрізноманітніших амплюа, створивши ряд образів високої майстерности; до найвидатніших належать ролі періоду праці в «Березолі»: Джіммі Гіґґінс (за А. Сінклером), Пузир («Хазяїн» Тобілевича); пізніше — Микола Задорожній («Украдене щастя» Франка). Почавши з 1924 працю в кіні, Б. грав у багатьох фільмах, зокрема «Тарас Трясило», «Микола Джеря», «Арсенал» Довженка, «Тарас Шевченко», «Назар Стодоля» та ін.; до останніх режисерських праць Б. в кіні належить фільм «Земля» за Кобилянською. Б. викладає в Держ. Ін-ті Театрального Мистецтва ім. Карпенка-Карого в Києві. Змушений грати в пропагандивних сов. п'єсах і фільмах, чималою мірою позбавлений можливости дальших творчих шукань.

А. Бучма

Література: Буревій К. Бучма. Х. 1933; Піскун І. Бучма. Мистецтво. К. - Х. 1940; Борщагівський О. А. Бучма. М. - Л. 1947.

В. Гаєвський

Буша (V—9), с. на р. Мурахві (притока Дністра) на сх. Поділлі, Ямпільського р-ну Вінницької обл. Кол. велике місто (12 000 мешк.). Рештки укріплень. За Хмельницького (1654) уславилося героїчною обороною від поляків: дружина сотн. Завістного, коли не було змоги боронитися, висадила замок з мешканцями.

Бушля Андроник (* 1904), псевд. письм. з Катеринославщини; автор новель, друкованих у ж. «Зоря», «Життя й Революція» й ін. («Жовтий цвіт», «Урвище», «Хліб» та ін.).

Буштино (V—4), с. над впадінням Тереблі до Тиси в Мармароській улоговині, Тячівського р-ну Закарп. обл.; за часів Карп. України осідок дирекції держ. лісів і маєтностей; деревна пром-сть.

Буштул (V—4), верх у Полонинському Бескиді в Карпатах, 1 693 м; джерело р. Лімниці.

Буяк (Bujak) Францішек (1875—1953), поль. історик, економіст і соціолог; довголітній проф. Львівського Ун-ту; у працях Б. є багато матеріялів до іст. зах.-укр. земель: «Osadnictwo Małopolski», «Galicya», I-II, 1908—10, й ін.

Буяльський Ілля (1789—1866), хірург і анатом, родом з Чернігівщини. Проф. Петербурзької Мед.-Хірургічної Академії (1821—44); належав до найкращих хірургів Европи; один із перших запровадив у Рос. Імперії етерну та хлороформну наркозу. Залишив визначні праці з анатомії та хірургії.

Буяльський Наполеон, маляр і графік пол. 19 в.; студіював у Берліні, Парижі, Петербурзі; в 1850 відкрив у Києві мист. школу з відділом літографії і граверства; малював іст. образи та портрети.

Бюджет, встановленим порядком і відповідними інстанціями затверджене зведення прибутків і видатків публічних органів.

Бюджет України. Позбавлена держ. незалежности, Україна, природно, не могла мати власного Б. Її фінансове життя було підпорядковане Б. Російської імперії і Австро-Угорщини, до яких у 19 — на поч. 20 в. входили укр. території. В 1917 й 1919—20 рр. іст. обставини (рев. зміни й безнастанні війни) не давали змоги урядам УНР і ЗУНР скласти і реалізувати свої держ. бюджети. Перший Б. України був складений за Гетьманату на 1918 р. Прибутки 3 249 000 000, видатки 5 346 000 000 карб. Дефіцит мав би бути покритий випуском кредитових білетів Держ. Банку (див. *Банкноти*) і білетів *Держ. Скарбниці*. Після больш. окупації 1920 р. Б. УССР став не лише фактично, але й формально складовою частиною держ. Б. СССР, і тому Б. УССР можна розглядати лише спільно з Б. СССР.

Державний Б. СССР до 1938 р мав назву єдиного держ. Б. СССР і включав у собі загальносоюзний Б. (до 75%) і бюджети союзних республік. З 1938 р. до нього включено місцевий Б. і засоби *соціяльного страхування*.

Місцевий Б. — це бюджети міські, обл., районові, сільс. До видатків місцевого Б. УССР належать: утримання місцевих установ, комунальне господарство, нижча і позашкільна освіта, утримання курортів, санаторій та ін. лікувальних закладів, охорона материнства, інвалідні установи, с.-г. дослідні станції, показні пункти, ветеринарна допомога, агроосвітня праця. Прибутки місцевого Б. складаються з таких надходжень: 1. Місцеві податки — рентний податок з будівель, цільовий збір з торгівлі та деякі ін.; це перев. міські податки, вони дають усього 10% прибутків. 2. Відрахування

від держ. податків — 75% з *с.-г. податку*, прибуткового податку з приватних осіб та установ, прибуткового податку з колгоспів і 100% з пром. податку з приватних осіб та установ. Крім того, щорічно встановлюється % відрахування з податку з обігу та позик. 3. Неподаткові прибутки від майна та підприємств місцевого підпорядкування. З заг. суми на міські бюджети УССР припадає 30%, на обласні 25—30%, районові 20% і на сільські понад 20%.

Бюджет УССР, як сказано, є складовою частиною держ. Б. СССР. Лише 1/5 всіх прибутків, що надходять із території УССР, і 1/5 видатків, які йдуть на потреби УССР, переводяться за Б. УССР. Решта переходить через загальносоюзну частину держ. Б. СССР. Розподіл прибутків і видатків між загальносоюзним Б. і республіканським реґулюється *бюджетовим правом*. За воєнного комунізму 1920—23 рр. Б. власне не існував, лише були прибутково-видаткові кошториси, які за цілковитої госп. руїни та інфляції тих часів не мали жадного значення. За т. зв. непу (нової екон. політики) перший Б. УССР складено на 1923—24 р. в загальній сумі 44 700 000 карб. На кінець непу Б. УССР зріс до 605 800 000 карб. (1929—30). Причиною такої зміни були зростання усуспільненого сектора і знецінення сов. грошової одиниці. Прибутки Б. УССР за непу складалися переважно з відраховань (99%) від простих податків (с.-г. податок, пром., прибутковий). З неподаткових прибутків до Б. УССР віднесено ті, які мають своїм джерелом діяльність респ. нар. комісаріятів (тепер міністерств). Відрахування від ґербового збору (див. *Оплати*) служили за вирівняльний фонд; % встановлювався щорічно Наркомфіном СССР. Видатки Б. УССР складали: на нар. господарство до 30%, на культурно-освітні й соціяльні цілі до 20%, на адміністрацію до 10%; 40% передавалося до місцевого Б. Зростання Б. УССР тривало й після 1930 р. під впливом тих же причин. Крім того, до Б. УССР 1938 р. включено місцевий Б. Розміри Б.: 1937 р. 4 070 000 000, 1941 — 8 200 000 000, 1948 — 14 700 000 000, 1952 — 17 700 000 000 карб., 1953 — 18 200 000 000, 1954 р. — 23 080 000 000 карб. Склад прибутків змінився. В наслідок дальшого зростання усуспільненого сектора роля простих податків дуже зменшилася. Головне джерело Б. союзних республік — це відрахування (до 75%) від податку з обігу і з позик. Самостійні джерела відіграють дуже незначну ролю. У видатках до 1937 р. головне місце займали відрахування до місцевого Б. В Б. на 1954 р. видатки розподіляються так: 13 600 000 000 карб. на соціяльно-культурні заходи, 7 400 000 000 на фінансування нар. господарства, 2 070 000 000 на адміністрацію. З того видатки тільки республіканського Б. становлять 9 800 000 000, решта припадає на місцеви Б. Прибутки ж республіканського Б. становлять 18 700 000 000, отже лише 50% прибутків переходить через респ. Б. і передаються місцевим бюджетам. Мала сума видатків на нар. госп-во порівняно з загальною сумою видатків на цю мету в держ. Б. СССР (216 000 000 000) пояснюється тим, що величезна більшість цих видатків переводиться за загальносоюзним Б. Так само воєнні видатки переводяться виключно за загальносоюзним Б. Роля їх у Б. СССР починає особливо зростати з 1936 р. і в роки війни доходить до 60% усієї суми видатків. В сучасному Б. СССР видатки на фінансування нар. госп-ва становлять до 45%, воєнні понад 20%.

Література: Неманов Л. Финансовая политика Украины. К. 1919; Кабачків І. Структура держ. бюджету на Україні й у Чехо-Словацькій Республіці. Прага 1932; Гловінський Є. Фінанси УССР. В. 1939; Ровинский Н. Финансовая система СССР. М. 1952; див. також ЕУ І, стор. 1124—28.

Є. Гловінський

Бюджетове право в УССР. Основні засади сов. Б. п., встановлені в конституціях СССР 1923 і 1936 рр., а також у спеціяльних законах 1924, 1926 і 1931 рр. та новелях до них, такі: 1. засада зверхности Союзу (Б. п. союзних республік визначається верховними органами Союзу, компетенція щодо встановлення об'єктів оподаткування належить Союзові); 2. засада єдности бюджету СССР (див. *Бюджет*); 3. засада касової єдности (див. *Банки*). Розподіл компетенцій між Союзом і союзними республіками, який знаходить своє відбиття у розподілі видатків між загальносоюзним бюджетом і бюджетами союзних республік, проведено так, що одні галузі держ. життя належать виключно до компетенції Союзу (військо, зовн. зносини, шляхи сполучення), в других Союзові належить керівна роля (нар. госп-во, фінанси, право, адміністрація), в третіх виконання бюджету за директивами Союзу лишається органам союзних республік (освіта, охорона здоров'я, соціяльне забезпечення, комунальне госп-во). Це відповідає прийнятому з 1923 р. поділові нар. комісаріятів, а пізніше мін-в на загальносоюзні, союзно-республіканські й республіканські. Про поділ прибутків див. *Бюджет*.

Є. Г.

«Бюлетень Братства Українців-Католиків Канади», виходив у Йорктоні (Канада), 1933—37, згодом п. н. *«Будучність нації»*, як двотижневик у Вінніпеґу.

«Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН

на ЗУЗ», підпільний циклостилевий місячник, ідеологічно-політ. і програмовий офіціоз ОУН; виходив з 1930 під ред. І. Ґабрусевича, в 1931—34 — Я. Стецька у Львові.

«Бюлетень Польсько-Український» („Biuletyn Polsko-Ukraiński"), ілюстрований тижневик з поль-укр. проблематикою, заснований 1932 під ред. В. *Бончковського*; праці поль. українїстів і українофілів та укр. авторів. Вийшло бл. 290 ч., з січня 1939 замінений місячником „Problemy Europy Wschodniej".

«Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради», назва підпільного бюлетеня УГВР, що з'являється з 1948 р. друком на Україні. Останній відомий за кордоном випуск — з травня 1951 (ч. 9).

В

Ваврикiв Марія (* 1911), уроджена Закус, кан. гром. діячка, адвокат, працює в Лізі Укр. Кат. Жінок; з 1954 — гол. Жінок-Адвокаток Манітоби.

Ваврисевич Микола, педагог і гром. діяч 1920-их рр. на Холмщині; ред. тижневика «Наше Життя» і «Холмських Нар. Календарів».

Вагилевич Іван (1811—66), діяч гал. відродження, пост-романтик, чл. т. зв. Руської Трійці разом із М. *Шашкевичем* і Я. *Головацьким*, співавтор «Русалки Дністрової» (1837), де вміщено зібрані ним нар. пісні з передмовою «Передговор к народним руським пісням» і близькі до фолкльорних творів поеми «Мадей», «Жулин та Калина». В 1846—48 свящ., в 1848 р. покинув церкву й перейшов до поль. табору; з доручення польонофільського Руського Собору ред. «Дневника Руского», згодом кустос Оссолінеуму, коректор його вид., нарешті дир. архіву м. Львова; переклав прозою «Слово о Полку Ігореві»; багато друкував поль. мовою, м. ін. на теми з укр. історії („Latopis Nestora", „Kronika południowej Rusi", „Monaster Skit w Maniawie"). Як і ін. укр. романтики, В. гаряче цікавився нар. побутом і мовою, шукаючи в них нац.-самобутних рис взагалі і збереження нац. старовини зокрема, записував зах.-укр. говірки і матеріяли до їх словника. Підсумком цих праць були „Rozprawy o języku południowo-ruskim" з їх спробою поділити укр. говірки на 2 групи — гал. й київ. (лишилися в рукописі) і „Gramatyka języka małoruskiego w Galicii" (1845). 1846 р. В. видав підручник для шкіл «Начальныя правила малорускои граматики». Філологічні праці В. мали дилетантський характер і взорувалися на рос. граматиці Ґреча і поль. Корчинського. *В. Л.* і *Ю. Ш.*

І. Вагилевич

Вагонобудівництво, одна з галузей *транспортового машинобудівництва;* розвинена на Україні ще за дорев. часів; сучасні гол. центри: Дніпродзержинське (зав. ім. газ. «Правда»), Крюків (б. Кременчука); існували також заводи в Харкові, Києві, Миколаєві. В 1950 р. заводи України мали дати 55 500 вантажних вагонів різних конструкцій (38% продукції СССР). В. на Україні перевищує потреби зал. транспорту республіки щодо кількости, але недостатнє за видами вагонів (напр., пасажирські вагони на Україні взагалі не виробляються).

Вагоноремонтні майстерні або **заводи** (ВР), підприємства зал. транспорту для капітального й сер. ремонту вагонів; після 1917 розбудовано ряд більших ВР на базі старих зал. майстерень і створено кілька нових. Найбільше підприємство такого типу збудоване в Дарниці (б. Києва) з потужністю (ремонт) 40 000 вагонів на рік. ВР мають усі значні зал. центри України, до найбільших належать зав. у Попасній (в Донбасі) і в Дніпропетровському (Нижньодніпровський вагоноремонтний зав.).

Ваґнер Іван (1833—92), анатом, з 1868 проф. Харківського Ун-ту; провадив досліди зі щепленням чуми рогатої худоби на Україні (1863); ряд видатних праць з анатомії, зокрема підручник анатомії людини.

Ваґнер Марсел (Шевчинський М., * 1904), адвокат, перший посол укр. походження в стейті Нью-Джерзі в ЗДА (1941—43), з 1951 р. — стейтовий комісар в Гудсоні.

Ваґнер Юлій (* 1865), зоолог, проф. Київ. Політехн. Ін-ту; досліджував ентомофавну України; автор підручника зоології. В 1917—18 належав до партії нар. соціялістів. На весні 1918 мін. праці в

гетьманському уряді (в кабінеті Ф. Лизогуба).

Вадовиці (Wadowice), м. в Польщі, Краківського воєводства, 7 000 мешк.; в 1919—20 поль. влада мала концентраційний табір для українців із Зах. України (з 15 000 осіб померло від голодного тифу бл. 1 500); потім табір для інтернованих вояків армії УНР.

Важинський Порфирій († 1804), протоархимандрит Чину св. Василія В. 1772—80, вдруге з 1788, згодом укр. кат. єп. холмський 1790—1804; дбав про відновлення гал. митрополії.

Важка атлетика, спільна назва для дужання, піднесення тягарів, перетягання линвою і т. п. Дужання, відоме ще за княжих часів і коз. доби, було в 19 в. дуже поширене по селах і містах України, особливо під час ярмарків. Спортове дужання розвивалося в 1880-их рр. у Київському Клюбі Атлетів, у Катеринославі, згодом в Одесі, Севастополі, Львові (в 1900-их рр. секція В. а. при «Соколі-Батьку»). Відомі атлети — І. Піддубний (1870—1949), що з успіхом виступав за кордоном, І. Заїкін, Т. Омельченко, Харченко (першість Росії 1913), Ф. Гриненко (Київ, чемпіон 1915 у дужанні й піднесенні тягарів).

З 1920-их рр. провадяться змагання з дужання, спершу в клясичному стилі, за першість міст, округ, УССР. Перша всеукр. важкоатлетична спартакіяда відбулася 1939 в Києві; пізніше провадяться змагання за особисто-командну першість України. Починаючи з перших змагань СССР (1924 в Києві), визначилася група важкоатлетів України: Фесенко, Сиротин, Бобровник, Махницький, Сажко, Радюк. Ряд важкоатлетів з України пізніше виступав у репрезентації СССР на міжнар. змаганнях: в 50-их рр. Гуревич, Пункін, Сташкевич, Гамарник, Мазур та ін. В дужанні клясичним стилем на Зах. Укр. Землях і в Зах. Европі визначилися О. Гаркавенко, І. Волинець (відомий як тренер). В дужанні вільним стилем відомі за останній час В. Рибалко, Н. Комов, А. Ялтирян; в цьому стилі команда України тричі здобула першість СССР. З 1930-их рр. провадяться змагання з «самбо» (самооборона без зброї). Піднесення тягарів набуло поширення з 1920-их рр. Світові рекорди (жим, ривок, поштовх, сума тризмагу) здобули атлети УССР Г. Попов, І. Хотинський, М. Новак, Я. Куценко. На Олімпійських іграх 1952 медалі дістали Саксонів, Ломакин. 1956 Ф. Осипа, у важкій вазі, в сумі триборства, піднявши вагу 450 кг, перекрив рекорд УССР, встановлений Я. Куценком; в легкій вазі найкращий результат І. Рибака 1956 р. — 372,5 кг. *Е. Ж.*

Важка промисловість, обіймає (на відміну від т. зв. *легкої* й *харчової пром-сти*) такі основні галузі пром-сти: *вугільну, залізорудну* і *манґанорудну, металюрґійну, хемічну, нафтову, машинобудівельну, електротехнічну*. Див. також *Промисловість*.

Важке машинобудівництво, галузь *машинобудування*, що виробляє важке й унікальне устаткування та механізми для всіх галузей важкої пром-сти, гол. чином для гірничої (залізо-рудної, вугільної), металюрґійної, коксо-хем. пром-сти й для різних підприємств важкого машинобудівництва. У порівнянні з заг. рівнем В. м. в Рос. Імперії перед першою світовою війною В. м. України стояло досить високо. Краматорський машинобудів. зав. (тепер Старокраматорський ім. Орджонікідзе) був одним із найбільших підприємств Европи. З 30-их рр. почалася реконструкція старих підприємств і будівництво нових заводів В. м. Зруйновані в 1941—44 заводи були відбудовані й розширені. Підприємства В. м. розміщені в

Доменний цех Краматорського заводу

р-нах виробництва металю і розташування заводів важкої пром-сти: в Донбасі й Придніпров'ї. Найбільше підприємство на Україні — *Новокраматорський машинобудівний зав.* (ім. Сталіна) — один із найбільших в СССР, виробляє разом із Старокраматорським зав. ім. Орджонікідзе устаткування для шахт і копалень, для доменних і мартенівських цехів, прокатні (вальцювальні) стани, розливні й підіймальні крани, устаткування для коксової й хем. пром-сти, великі унікальні верстати, екскаватори і має до 25 000 робітників. Горлівський завод врубових машин (ім. Кірова) належить до найбільших у світі й обслуговує всі вугільні басейни СССР. Дніпропетровський зав. метал. устаткування виробляє ковші, пакетир-преси та ін., а також тюбінґі (секції з чавуну для тунелів метро): продукція цього зав. імпортується до країн Сх. Европи й до Азії. Мостовий зав. (ім. Молотова) у Дніпропетровському — найбільше в СССР і в світі підприємство металевих конструкцій, як ферми мостів, щогли електроспоруд; зав. продукує ме-

талеві конструкції домен, мартенівських печей, вальцювальних, коксо-хем. та ін. цехів. Питома вага В. м. в загальносоюзному маштабі в 5 п'ятирічці зменшилася: ця тенденція відбита і в плянах 6 п'ятирічки. Менші заводи, що виробляють гірниче устаткування, є в Сталінському, Дружківці, Торці, Кривому Розі, Харкові («Світло Шахтаря»); в Краснодарі — зав. устаткування для нафтової пром-сти. В. м. в УССР становить за пляном 1950 р. 34% продукції СССР.

А. Поплюйко

Вайганд (Weigand) Ґустав (1860—1930), визначний нім. балканіст, з 1925 ред. журн. „Balkan-Archiv", проф. ун-ту в Ляйпціґу. Праці В., зокрема опис бук. і басарабських говірок „Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens", мають значення для вивчення балканських зв'язків укр. мови.

Ваймутова сосна (ваймутка), амер. сосна (Pinus strobus L.), привезена до Европи на поч. 18 в. На Україні В. с. розводять ради деревини, використовуваної в будівництві й мебльовій пром-сті.

Вакуленко І. (* 1889), біолог-ботанік, проф. УТГІ.

Вал Василь (* 1911), педагог. гром. і кат. діяч, з 1955 перший сенатор-українець із провінції Манітоба (Канада); чл. ліберальної партії; викладав українознавство на вечірніх курсах; діяльний чл. Братства Українців Канади (БУК), 1946—53 — през., з 1953 — почесний през. Централі Українців-Католиків Канади.

В. Вал

Вал Любов (* 1912), уроджена Божик, дружина сенатора В., кан. гром. діячка, співзасновниця Ліґи Укр. Кат. Жінок, гол. її в 1946—49.

Валединський Діонісій, митр., див. *Діонісій* Валединський.

Вали, високий земляний насип із ровом спереду для укріплення городища від ворога й для бойової позиції оборонцям; основна структура В. на великих городищах (Білгород б. Києва, Заріччя, Переяслав-Хмельницький) складалася з дерев'яних кліток, заправлених глиною, в яку вкладалися великі, сушені на сонці, цеглини (45 х 25 х 7 см — 26 х 22 х 7 см).

Вали Траяна, оборонні земляні вали середньовічного походження, що починаються від с. Єрмаківки над Збручем і тягнуться майже рівнобіжно до нього на півд. аж до Дністра; як і *Змієві Вали* на Київщині, призначалися, треба гадати, для оборони від кочовиків. Назва постала через помилковий здогад давніх археологів, ніби їх збудовано за рим. імператора Траяна.

Валійський Аркадій (* 1894), сучасний військ. діяч, ген. штабу полк. Армії УНР і начальник його оперативного відділу; тепер в ЗДА.

Валінана, Влінана, Влінбаба, у араб. істориків 10 в. слов. плем'я, що в «давнину мало владу над ін. (слов.) племенами, а його володар звався Маджак, а само плем'я називалося В.» (Масуді, Ібраґім ібн Якуб). Укр. історики поєднують тепер В. з волинянами і вважають це за доказ існування першого держ. союзу укр. племен на Волині, який у 6 в. боровся з аварами; але археологічних доказів (слідів заселення) на це нема, хібащо цю звістку араб. істориків, за дуже вірогідним здогадом М. Грушевського, віднести до 9 в.

Валки (IV—16), м. над р. Мож, притокою Дінця, р. ц. Харківської обл., 8 500 мешк. (1926); через брак залізниці В. не зростають (1897 р. — 8 900 мешк.); пром-сть місцевого значення, ветеринарний технікум. В. засновані в першій пол. 17 в. як оборонний пункт проти татар і були згодом коз. сотенним м. Харківського укр. полку; в 1780—1920-их рр. пов. місто.

Валуєв Петро (1814—90), граф, рос. держ. діяч-консерватор, 1861—68 мін. внутр. справ; 20. 7. 1863 під впливом реакційних публіцистів, що безпідставно обвинувачували укр. кола у зв'язках із поль. повстанням, випустив таємний циркуляр проти укр. друкованого слова. Посилаючись на те, ніби «більшість малоросів самі вельми ґрунтовно доводять, що ніякої малорос. мови не було, нема й бути не може і що наріччя їх, вживане простолюддям, є та сама рос. мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі», В. заборонив видавання наук. праць і книжок для народу укр. мовою; виходити могли лише твори красного письменства. Валуєвський циркуляр (проти якого виступав навіть мін. освіти Ґоловін) супроводився закриттям недільних шкіл і адміністративним висланням кількох укр. діячів. Дальшим кроком рос. влади, що посилював заборони укр. друку, був *Емський указ*, або «указ Юзефовича» 1876 р.

Валуйки (III—19), м. над р. Валуй, притокою Оскола на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР, 10 000 мешк. (1926); харчова пром-сть. Засноване 1599 як фортеця для оборони від татар, до 1920-их рр. пов. м. Воронізької губ. За переписом 1926 р. українці становили у Валуйському пов. 54,8%.

Валюта, грошова одиниця, що лежить в основі грошової системи даної країни, а також тип грошової системи (золота,

срібна, паперова). За Центр. Ради укр. В. був карбованець (17,424 «доль» чистого золота = 775,036 мг), потім (закон з 30. 3. 1918) — гривня (8,712 «доль» = 387,074 мг), далі (закон 9. 5. 1918) знову карбованець. За СССР В. є сов. рубль, в УССР офіц. назва — карбованець; з 1950 формально золота В. (1 рубль-карбованець = 0.222 168 г золота), однак без права вільного карбування й виміни (див. також *Гроші*).

Валява, с. Перемиського пов. (тепер у Польщі), де на рінищах р. Сяну 1926 знайдено спідню щелепу людини кроманьйонської раси, єдиний, знайдений до 1954, останок палеолітичної людини на зах.-укр. землях (G. Polańskyj, „Homo sapiens foss. aus Walawa", 1927); 1939 Я. Пастернак відкрив тут мале городище й розкопав при ньому цвинтарище з 10—11 вв., а в ін. місці відкрив залишки В. — села та його цвинтарища з княжої доби.

Вальдшнеп, див. *Слуква*.

Вальний сойм, див. *Сойм*.

Вальницький Кирило (* 1889), провідник лівої москвофільської молоді в Галичині 1920-их рр., ред. газ. *«Воля Народа»* у Львові (спершу виходила рос., далі з доручення Комінтерну, — укр. мовою); засновник совєтофільської партії *Сельроб*, згодом діяч партії Сельроб-Єдність; пізніше очолив Сельроб-Лівицю, від якої був послом до поль. сойму (1928—30). В 1930 утік до СССР; після перших успіхів був засланий до концтабору, де й помер.

Вальницький Омелян (* 1888), один із провідних діячів москвофільського табору в Галичині в 1910-их рр. (група *Дудикевича*).

Вальтер Антін, сучасний фізик, проф. Харківського Ун-ту, наук. співр. Фізико-Техн. Ін-ту АН УРСР.

Вальтер Олександер (1817—89), анатом і фізіолог, проф. Київ. Ун-ту (1846—76); численні праці, зокрема, про теплотворення в тваринному організмі, про вплив тепла й холоду на фізіологічні процеси; підручники анатомії. В 1860—81 В. редаґував у Києві й Варшаві заснований ним журн. «Современная Медицина».

Ванадій (V), срібнобілий, твердий метал, що використовується як додаток при деяких родах сталі (фdenованадій). На Україні руди В. виступають разом із рудами заліза на Керчинському півострові.

Ванатович Варлаам († 1751), церк. правос. діяч родом з Галичини, співр. Петра I в його реформах, архимандрит тіхвінський, митр. київський (1722—30) без титулу «і Малия Россії». Позбавлений за доносом сану і 1730 засланий.

Вандали в Галичині, див. *Венеди*.

Ван де Мале Маврикій (* 1892), укр.-кат. свящ., редемпторист, з походження бельгієць, з 1922 на Зах. Україні, з 1947 ген. вікарій Апостольського Візитатора для українців-католиків у Бельгії й Голляндії, з 1953 — у Франції.

Ванотті Яків-Людвиг (1774—1819), лікар-фармаколог; практикував у Відні і Львові; проф. фармакології в Харківському Ун-ті (1812—18); низка наук. праць.

Вансович Євген, сучасний укр. легкоатлет одеського т-ва «Медик»; рекордсмен України й СССР у стрибку в висоту (1,98).

Ванцетті Тіт (1809—88), проф. хірургії й офтальмології в Харківському Ун-ті; перший в Рос. Імперії зробив операцію оваріотомії.

Ванченко Костянтин (1863—1928), сценічний псевд. Писанецький, грав у трупі М. Старицького, пізніше у Ф. Левицького; писав п'єси й залишив спомини.

Ванченко Петро, письм. 1920-их рр. в УССР; зб. оповідань «Мужність» (1928). «Повість без назви» (1930), гумористичні «Жива реклама» (1928), «Клопіт цирульника Еміля Термана» (1930); сатиричне «Оповідання про гніду кобилу» (1929) викликало гостре засудження офіц. критики. В 1930-их рр. зійшов з літ. арени.

Ванькович Микола (1884—1935), діяч Укр. Роб. Союзу в ЗДА.

Ванькович (Wańkowicz) Станіслав (1860—1937), надзвич. посол і повноважений мін. Польщі при уряді гетьмана Скоропадського 1918 р.; від імени Реґенційної Ради Поль. Королівства склав визнання Укр. Держави.

Ваньо Теодор (1862—1944), політ. і гром. діяч Золочівщини (Укр. Нац.-Дем. Партії), адвокат; боровся з москвофільством; чл. УНРади ЗУНР; у 1920-их рр. діяч «Рідної Школи».

Т. Ваньо

Вапліте, Вільна Академія Пролетарської Літератури, письменницька орг-ція, існувала в Харкові 1926—28. Приймаючи офіц. вимоги ком. партії, В. в питаннях літ. політики зайняла незалежну позицію, підтримавши в літ. дискусії 1925—28-их рр. М. *Хвильового*. В. стояла на засаді творення нової укр. літератури небагатьма кваліфікованими мистцями, що ставлять перед собою вимогу удосконалення шляхом засвоєння найкращих здобутків зах.-євр. культури (Хвильовий висував гасло «Геть від Москви!»). В. цілком відкидала «масовізм» підтри-

муваних ком. партією «пролетарських» орг-цій. Фактично лідером В. був Хвильовий. Президентами — М. Яловий (Ю. Шпол), пізніше М. Куліш, секретарем — А. Любченко. Членами В. були: М. Бажан, В. Вражливий, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епік, П. Іванів, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Ю. Яновський. Орг-ція випустила зб. «Вапліте», зошит І (1926), перев. присвячений проблемам літ. дискусії, і 5 чч. ж. «Вапліте» (1927). Позиція В. в літ. питанні була підтримана неокласиками (М. Зеров), з нею солідаризувалася частина ін. укр. письменників. Погляди Хвильового і В. стали об'єктом запеклої критики не лише з боку літ. противників і керівних сов. діячів УССР (В. Чубар, В. Затонський, М. Скрипник, Ф. Таран, А. Хвиля), але й партійних постанов («Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації» в червні 1926, постанова Політбюра ЦК КП(б)У про політику партії в справі укр. художньої літератури 1927). Врятувати орг-цію не могли ні заяви з визнанням помилок Хвильового й ін. у грудні 1926, ні виключення з В. Хвильового, Ялового і Досвітнього в січні 1927. Особливо гостро критиковані були «Вальдшнепи» М. Хвильового. Ч. 6. ж. «Вапліте» з продовженням цього роману було сконфісковане в друкарні, і В. змушена була «самоліквідуватися». Члени її продовжували свою діяльність об'єднаними б. ж. *«Літературний Ярмарок»* (1928—30) і в орг-ції *Пролітфронт* (1930—31).

Література: Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, II. X. 1928; Шляхи розвитку укр. літератури, літ. дискусія. X. 1928; Гординський Я. Літ. критика підсов. України. Л. 1939; Luckyj G. Literary politics in the Soviet Ukraine 1917—34. Нью-Йорк 1956.

М. Г.

«Вапліте», літ.-мист. двомісячник, виходив у Харкові 1927 р., орган письменницької групи *Вапліте*. Від поч. існування журн. зазнав гострої критики з боку ВУСПП, «Молодняка» та ін. керованих ЦК КП(б)У орг-цій. Після вміщення першої частини роману М. Хвильового «Вальдшнепи», на 6 ч. журн. «В.» був закритий.

Вапновипалювальна промисловість, зв'язана з розміщенням вапнякової сировини *(Вапняк)*. До революції 1917 на Україні, а на зах. землях до 1945, В. п. репрезентована була перев. дрібними підприємствами, часто напівдоморобного характеру. Тепер постали великі заклади. Найбільше їх зосереджено в Донбасі; крім того, великими центрами виробництва вапна є Новгород Сіверський, Харків (ст. Основа), Одеса, ст. Ізраїлівка-Вербка під Могилевом Подільським, Латівка в р-ні Кривого Рогу, Балабіне-Кушугул у Запорізькій обл. та ін. Продукція вапна в УССР становить понад ¼ всесоюзної продукції.

Вапняк, вапняковий вуглян ($CaCO_3$), одна з найпоширеніших на землі осадових порід перев. органічного походження, різного геол. віку, часто з домішками. Деякі відміни В.: широко поширена м'яка *крейда*, що постала з дрібних шкаралупок морських тварин, *мармур*, який під впливом високої температури й тиску частинно перекристалізувався, хемічного походження — травертин і вапняковий туф, дрібнозернистий літографський камінь тощо. В., змішаний з глеєм, становить *мерґель*, з магнезієм — *доломіт* [$CaMg(CO_3)_2$]; існують перехідні форми між В. і пісковиками та доломітом. Звичайний В. вживається як будівельний камінь, для виробу вапна й цементу в металюрґії (флюси), в хем., цукровій і скляній пром-сті, в сільгосп-ві (як штучне добриво), медицині; літографський камінь використовується в літографській пром-сті, деякі види крейди — до писання, мармур і деякі роди В. — до скульптури тощо.

В. на Україні є різного віку, поширений всюди, найменше — в центр. частині. Найстарішими є криноїдові силюрські вапняки в долині р. Збруч, девонського віку є деякі доломітові вапняки на півд.-зах. Поділлі, в півд. частині Донецького кряжу і в півд.-зах. частині Дніпровсько-Донецького обниження; юрського віку вапняки відомі з півд. частини Кримських і Кавказьких гір, півд. частини Опілля та на великій глибині на просторі Дніпровсько-Донецького обниження. Гор. крейдового віку вапняки відслонюються на Поділлі, Розточчі та Холмсько-Волинській височині, зрідка в Карпатах (іноцерамовий В.). Крейдові вапняки залягають широкою смугою в півн. частині Кримських і Кавказьких гір, а також на великій глибині в Причорноморському, Дніпровсько-Донецькому й Поліському обниженнях та на півд. схилах Воронізького масиву. Палеогенового віку мерґелі є в Донецькому басейні, літотамневі, моховаткові і коралеві вапняки міоценового віку — на Зах. Україні. В В. розвинений *карстовий краєвид*.

Найбільше промислово використані вапняки Донбасу, в півд. частині якого є великі родовища флюсового В., важливого в металюрґії (Оленівка — запас 197 000 000 т на 1939 р., Каракуба — 278 000 000 т, які давали перед війною до 80% всіх метал. вапняків України); в Криму (Балаклава) є флюсовий В., придатний для керчинської металюрґії. Дніпровська металюрґія має в

своєму розпорядженні флюсовий В. гіршої якости (родовища Жовтокам'янське, Білокриничне, Галаганівське, Межівське). Найбільше В. для виробу цементу є у Вінницькій і Миколаївській обл. та на Передкавказзі. У всіх р-нах поширення В. вживають як будівельний матеріял (зокрема в Донбасі, на Харківщині, на Поділлі й у Криму, менше на півд. Україні — черепашник або пильний камінь), як сировину для випалювання вапна; на Поділлі й Одещині В. використовують у цукровій промсті; деякі мармуроподібні вапняки вживаються як замінники мармурів. Гол. споживачем В. на Україні є металюрґія, яка використовує понад ²/₃ здобутого вапна. Україна повністю забезпечена будівельним та метал. вапном. 1955 р. на Україні видобуто бл. 12 — 15 000 000 т.

Р. М.

Вапнярка (IV—6), одна з найвищих точок (467 м) *Вороняків,* частини Подільської височини, положена на вододілі річок Стира й Серета.

Вапнярка (V—9), с. м. т. на сх. Поділлі Томашпільського р-ну Вінницької обл., зал. вузол, великий круп'яний зав.; 1919 бої військ УНР й УГА з большевиками й денікінцями.

Варавва Олекса (* 1889), псевд. Кобець О., письм. і журналіст; під час першої світової війни провадив культ.-осв. роботу в таборі укр. полонених Союзу Визволення України у Фрайштадті; в 20—30-их рр. працював у вид-вах, зокрема, в кооп. пресі. Збірки поезій «Ряст», «Під небом чужим» (1919), проза — «Записки полоненого» (1931), вірші для дітей (зб. «Снігурі» та ін.); кіносценарій «Люлі-люлі, дитино!»; ряд перекладів на укр. мову творів красного письменства й лібретт опер; наук.-популярні праці. Після другої світової війни на еміґрації.

Варва (III—13), с. над р. Удай, притокою Сули, р. ц. Чернігівської обл., кол. Варина. Під В. 1079 Володимир Мономах переміг половців, згодом В. опустіла, вдруге заснована 1658 р., пізніше сотенне м-ко.

Варвара, св. родом із Нікомедії, замучена, як гадають, 306 р.; особливо шанована на Україні; за переказом, мощі її були перенесені з Константинополя до Києва (1108 р.).

Варвари св. церква, гр.-кат. церква у Відні з 1775, при якій засновано в 1784 парохію, осередок укр. громади у Відні і важливий культ. центр для укр. в Австрійській монархії, зокрема коли при ній існувала гр.-кат. семінарія *Барбареум.* Визначні пароxи: Г. Стрілецький (1784—1804), Й. Снігурський (1813—18), згодом перемиський єп., Й. Фоґараший (1818—34), П. Паславський (1834—47), С. Литвинович (1848—57), згодом гал. митр., Ю. Пелеш (1875—83), згодом перемиський єп. При парохії міститься цінний архів.

Церква св. Варвари

Варварівка (VII—12), с. м. т. над дол. Богом б. м. Миколаєва, р. ц. Миколаївської обл.

Варвинський Йосип (1811—78), лікар-терапевт, родом із Полтавщини; студіював у Харкові, з 1844 проф. Московського Ун-ту; низка наук. праць, зокрема присвячених холері.

Вареникiвська (VIII—18), станиця над дол. Кубанню, р. ц. Краснодарського Краю РСФСР.

Варенуха Микола (1827—75), військ. хірург; один із перших українців-отолярингологів 19 в.; студіював у Києві й за кордоном; працював у Петербурзі. В. залишив ряд праць із хірургії та отолярингології.

Варецька Валентина, драматична артистка, родом з Херсонщини; з 1921 — в Театрі ім. Л. Українки (в Києві), незабаром — на перших ролях у Театрі ім. Франка (Харків-Київ), в 1930-их рр. працювала в Театрі Революції (Одеса-Харків); ряд ролей в п'єсах Л. Українки («Кам'яний Господар» — Донна Анна), Франка, Винниченка («Чорна Пантера» — Рита, «Брехня» — Наталія), М. Куліша, С. Моґема, О'Нейля та ін.

В. Варецька

Варзар (Варзер) Василь (1851—1940), рос. статистик і економіст, деякий час працював у статистичному бюрі Чернігівського губ. земства; автор студій з екон. життя Чернігівщини.

Варивода Антін (1869—1936), полк., командант Леґіону УСС 1916 і табору вояків УГА в Ліберці в Чехо-Словаччині.

А. Варивода

Варічак (Varičak) Володимир (* 1865), хорв. математик, проф. ун-ту в Загребі, чл. хорв. Академії Наук, д. чл. НТШ.

Варлаам († 1065), церк. діяч, син боярина Івана Вишатича, чернець, а після відходу св. Антонія — деякий час ігумен Києво-Печерського манастиря; згодом ігумен спорудженого кн. Із'яславом Дмитрівського манастиря.

Варлаам Шишацький († 1831), правос. церк. діяч, родом із Чернігівщини, ректор новгородсіверської семінарії, 1791 архимандрит, 1795 єп. житомирський, 1808 архиєп. у Могилеві на Дніпрі. 1812 перейшов на бік Наполеона, поминав його в церкві й хвалив у проповідях; після відступу французів позбавлений сану й засланий.

«Варлаам і Йоасаф», середньовічний роман, близький до житійного жанру; оповідає про навернення на християнство індійського царевича Йоасафа під впливом пустельника Варлаама. Походить від індійського оповідання про Будду, був відомий у перській, араб., старожид., етіопській, вірменській літературах, а християнізована переробка грец. і латинською мовами поширилася по всій Европі. Десь до сер. 13 в. роман був перекладений на Україні (в рукописах 13—14 вв. його приписували св. Іванові Дамаскінові) й відтоді став дуже популярним; окремі притчі увійшли до складу рел.-повчальних збірників. 1637 в Кутеїні вийшов друком; в українізованій обробці помітно відбився укр. побут 16—17 вв. Роман про «В. і Й.» лишив чималий слід в укр. літературі не лише 17—18 (С. Косов, Л. Баранович, «Богогласник» та ін.), а й 19 в. (Франко поетично опрацьовував притчі з «В. і Й.»). Серед розвідок про цей твір визначне місце займає праця І. Франка «Варлаам і Йоасаф — старохрист. духовний роман і його літ. історія» (1897). *М. Г.*

Варна (з 1949 р. — Сталін), м. і найбільший порт у Болгарії над Чорним морем, 80 000 меш.; 1606 і 1620 В. добували запор. козаки; збереглася укр. пісня про здобуття В. Після першої світової війни у В. була невелика укр. колонія.

Варнеке Борис (* 1878), рос. історик театру, проф. ун-ту, пізніше Ін-ту Нар. Освіти в Одесі, автор численних праць, м. ін. «История русского театра», I-II (1908—10), з матеріялами про укр. театр 17—18 вв., «Античний театр» (1929), розвідка про драму Шевченка «Назар Стодоля» (1939).

Вартовий П., псевдонім Б. *Грінченка.*

Варшава (Warszawa), столиця й найбільше м. Польщі (тепер бл. 1 000 000 меш.), над р. Вислою. Як столиця Речі Посполитої В. здавна притягала укр. шляхту (до 1944 у В. були палаци Святополк-Четвертинських, Острозьких, Уруських та ін.), козацтво й купецтво (склади над Вислою). Особливо численні були представники цих станів, а також духівництва й міщанства (братств) під час соймів. З 1721 у В. існував манастир оо. Василіян, що їх власністю був колись парк «Лазєнкі».

Після зайняття В. Росією в 19 в. у В. перебував ряд укр. діячів, зокрема в 60-их рр. — П. Куліш; в опері часто виступав тенор О. Мишуга. З поч. 20 в., коли укр. культ. й політ. життя почало розвиватися інтенсивніше, посилилися зв'язки В. з Україною. В цей час, з огляду на урядові обмеження для студентської молоді у високих школах на Україні, багато її вчилося в рос. Варшавському Ун-ті. У В. постала Укр. Студентська Громада з 120—150 чл. 1910 укр. студентська молодь заснувала нелегальну рев. орг-цію Союз Укр. Молоді Польщі. Один з керівників громади О. Плющ видав у В. збірку своїх новель укр. мовою. Пожвавлення укр. руху вплинуло на пробудження нац. свідомости серед численних рос. урядовців укр. походження і в В., і по ін. поль. містах. В В. перебувала досить численна колонія українців із сусідніх Холмщини й Підляшшя.

В 1920—30-их рр. В. стала одним із центрів укр. політ. еміграції, зокрема центром УНР. Восени 1919 в В. перебувала дипломатична місія УНР, яка 21. 4. 1920 підписала від ім. Директорії *Варшавський договір* з Польщею. У В. недовго перебував проф. М. Грушевський (восени 1919); Гол. Отаман УНР С. Петлюра жив у В. після Ризького миру до 1923. У В. постійно жив наступник С. Петлюри А. Лівицький, а також частина членів екзильного уряду УНР, чимало цивільних і військ. діячів УНР. Після укладення Ризького договору, 1921—22 у В. була дипломатична місія УССР з О. Шумським на чолі. У В. мав осідок *Укр. Центр. Комітет* у Польщі, який був орг-цією укр. емігрантів. З ін. орг-цій тут діяли: *Укр. Воєнно-Іст. Т-во, Союз Укр. Емігранток* у Польщі, Спілка Укр. Інженерів і Техніків на еміграції (з 5 відділами), Укр. Правниче Т-во, Т-во Укр. Ветеранів, Т-во Прихильників Ліґи Націй, Т-во Допомоги Студентам Вищих Шкіл тощо. Згодом укр. колонія коштом робітництва й студентства з Галичини та півн.-зах. земель зросла до 2 000 — 3 000. У В. тимчасово жили укр. посли й сенатори до поль. законодавчих органів, укр. журналісти й ін. Виникли студентські орг-ції: Укр. Студентська Громада і корпорація «Запоріжжя», з 1928 діяв як товариський осередок Укр. Клюб. Важливу ролю з політ. погляду відіграла Ліґа поневолених Москвою народів *«Прометей»*, як осередок політ. еміґрацій нерос. народів СССР (з укр. секцією). Церк. життя зосереджувалося біля правос. собору на Празі й гр.-кат. цер-

кви та манастиря оо. Василіян на вул. Miодовій. Наук. діяльність була зосереджена з 1929 р. навколо *Укр. Наук. Ін-ту* в Варшаві з його цінною бібліотекою й публікаціями. В Варшавському Ун-ті існував відділ правос. богословія й катедри укр. мови й історії. Важливими для студій з українознавства були поль. Сх. Ін-т і Ін-т Нац. Дослідів. З 1932 діяло Укр. Екон. Бюро, що видавало «Статистичні Річники». Цінні для укр. дослідників архівні й музейні матеріяли зберігалися в Правос. Митрополичому Архіві-Музеї, в бібліотеках Замойських і Красінських, в Архіві Давніх Актів й ін. (багато з них загинуло 1944). У В. жили укр. вчені: П. Андрієвський, С. Балей, В. Біднов, Д. Дорошенко, П. Зайцев, М. Кордуба, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, Л. Чикаленко, І. Шовгенів й ін.; письменники — Ю. Липа, Н. Лівицька-Холодна, Є. Маланюк, О. Теліга й ін.; малярі — П. Андрусів, П. Мегик, Н. Хасевич, П. Холодний молодший і ін., серед них вихованці й викладачі Академії Мистецтв і члени мист. гуртка «Спокій». У В. 1921—22 виходив щоденник «Укр. Трибуна» за ред. О. Саліковського, 1926—27 газ. «Укр. Нива» (з 1928 — в Луцькому). До 1939 виходили журн. «За незалежність» (орган УЦК), «За Державність» (1925—39, зб. Укр. Военно-Іст. Т-ва), місячники: «Наша Культура» (1935—37), «Рідна Мова» (1935—39) вид. проф. І. Огієнка, літ.-мист. двомісячник «Ми» (1934—39), „Biuletyn Polsko-Ukraiński" (1932—38). У В. діяли в-ва «Варяг», «Наша культура», тут виходили «Студії до укр. граматики й філології» (ред. Р. Смаль-Стоцький, згодом також І. Огієнко), вид. Укр. Наук. Ін-ту, численні правос. вид. (у митрополичій друкарні), «Бібліотека укр. державника», вид-во В. Островського, вид. гуртка «Спокій» й ін.

Під час другої світової війни у В. діяв Укр. Допомоговий Комітет (клітина УЦК в Кракові) з численними секціями й орг-ціями. З напливом втікачів із зайнятих большевиками укр. земель укр. колонія зросла досить сильно. 1944 під час варшавського повстання загинуло кілька сотень українців. Після другої світової війни укр. колонія у В. дуже нечисленна і не може проявити найменшої діяльности.

М. Ковалевський і *І. К-ий*

Варшавське Князівство (герцоґство), створене Наполеоном І 1807 з частини поль. земель, відібраних у Пруссії; 1809 до нього прилучено території, відібрані від Австрії. 1815 за рішенням Віденського конґресу частина земель В. К. відійшла знову до Пруссії, Краків з округою перетворений на респ. під протекторатом союзників, а решта територій, в тому ч. Холмщина і Підляшшя, була передана Росії як *Королівство Польське.*

Варшавський договір, був укладений між урядом УНР і Польщею 21. 4. 1920, коли Армія УНР поверталася з Зимового походу і стояла перед перспективою інтернування, бо без погодження з Польщею не можна було продовжувати реґулярної боротьби з больш. Росією, до війни з якою саме тоді готувався поль. уряд. Підписаний керівником Мін-ва Закордонних Справ УНР А. Лівицьким і керівником поль. Мін-ва Закордонних Справ Я. Домбським, В. д. мав такі пункти:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами УНР з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська (РПП) визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу УНР.

2. Кордон між УНР і РПП встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгір'я Крем'янецькі, далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частин Крем'янецького, які тепер відходять до РПП, то пізніше має наступити точніше порозуміння.

Докладніше означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується уряд УНР супроти РПП.

5. Права національно-культурні, які уряд УНР забезпечить громадянам польської національности на території УНР, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національности української в межах РПП і навпаки.

6. Заключаються спеціяльні економічно-торговельні умови між УНР і РПП.

Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національности на Україні означується згодою між РПП і УНР.

7. Заключається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови.

8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасти інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контрактуючими сторонами».

Т. ч. Польща визнавала право України на незалежне держ. існування і Директорію УНР на чолі з Гол. Отаманом С. Петлюрою за верховну владу УНР; вона не цікавилася півн., сх. й півд. кордонами України, але, користуючись із безвихідного в той час становища УНР, залишала за собою Сх. Галичину, Зах. Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. Так само військ. конвенція з 24. 4. 1920, що становила інтегральну частину В. д., віддавала цілковиту перевагу поль. стороні: воєнні дії проти сов. армії на Правобережжі мали відбуватися під поль. гол. командуванням; поль. сторона встановлювала в порозумінні з укр. відношення укр. валюти до поль., лишала за собою керування залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій у момент підписання конвенції території УНР; укр. уряд зобов'язувався постачати харчування й тягловий транспорт для поль. армії після поч. воєнних дій. Умови В. д., зокрема щодо укр. території, спричинили гострі протести серед чималої частини укр. громадянства, особливо в Галичині. Екзильний уряд ЗОУНР почав тоді знову вживати назву ЗУНР. Труднощі поль.-укр. війни з большевиками (від квітня до жовтня 1920) спонукали поль. уряд зламати В. д., який ніколи не був запропонований поль. соймові для ратифікації, розірвати відносини з урядом УНР і, визнавши УССР, укласти з большевиками *Ризький мир* (18. 3. 1921).
І. Борщак

«Варяг», в-во в Варшаві в 1933—39, постало з літ. групи *«Танк»*; випускало журнал *«Ми»*, книжки творів Н. Лівицької-Холодної, С. Гординського, Б. Ольхівського, А. Крижанівського й ін.

Варяги, скандінавські здобичники, які від поч. 9 в. з'являлися на Русі-Україні; в 9—11 вв. служили як наймане військо руських князів у т. зв. варязькій дружині; відомі також на службі візант. цісарів («баранґой»). В. виконували, крім того, функції княжих послів, брали участь в адміністрації, ін. осідали в містах і займалися перев. торгівлею. Дружини В. і варязькі купці в своїх подорожах на південь користувалися Дніпровим шляхом (*Варязький шлях*). В. швидко асимілювалися з місц. населенням, залишивши дуже малий вплив на укр. ґрунті (військ. орг-ція, кілька імен та ін.). «Повість временних літ» називає В. представників різних півн. германських народів, а Балтицьке м. — Варязьким. Літописне оп. дало підставу вважати, ніби В. створили держ. орг-цію на Русі-Україні; але цей погляд не прийнятий у новій історіографії Сх. Европи (*Норманська теорія*). Після В. залишилися археологічні пам'ятки на Україні — два великі могильники (Київ і Чернігів — Шестовиця) з типово варязьким похоронним обрядом та могильними дарами і окремі знахідки зброї В. *Я. П.*

Варяж (III-5), м-ко в Сокальському р-ні Львівської обл.; міські права з 1538 р., зберігся костел доби ренесансу (з 17 в.).

Варязька теорія, див. *Норманська теорія*.

Варязькі шляхи на Україну: 1. Як вказує «Повість временних літ», «шлях із Варяг у Греки і з Грек по Дніпрі й у верхів'ях Дніпра — волоком до Ловоті

Варязькі шляхи

й по Ловоті входять в Ільмень озеро», себто шлях від Балтицького (Варязького) м. Фінською затокою по р. Неві, Ладозьким оз., Волховом, оз. Ільмень, р. Ловаттю, волоком до Дніпра, Дніпром і далі Чорним морем уздовж зах. берега до Царгороду. На шляху лежали важливі укр. торг. міста: Смолин, Любеч,

Вишгород, Київ, Трипілля, Канів; населення України-Руси користувалося цим шляхом раніше від норманів. З пересуненням світових торг. шляхів з басейну Чорного м. в басейн Середземного м., коли евр. країни почали торгівлю зі Сходом, значення цього шляху занепало. 2. Шлях уздовж р. Одри до Кракова і в Галичину через Звенигород, Пліснеськ (літописне м.), Галич (див. карту). *Я. П.*

Василащук Дмитро (* 1901), сел. політ. і гром. діяч Гуцульщини й Покуття, чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії, організатор «Каменярів».

Василевська Людмила, див. *Дніпрова Чайка.*

Василевський Степан (* 1900 ?), мовознавець, активний у період боротьби з «націоналізмом», автор статтей в *«Мовознавстві»*, з 1932 керівник словникового відділу Ін-ту Мовознавства АН УРСР, співред. русифікаційного «Рос.-укр. словника» (1937) і термінологічних біолетенів; засланий 1937 р.

Василенко Андрій, сучасний ґрунтознавець, д. чл. АН УРСР.

Василенко Василь, див. *Десняк В.*

Василенко Віктор (1839 — рік смерти невідомий), економіст і етнограф; чл. УНТК; працював у полтавському земстві як статистик; «Про спілки хліборобські» («Рада» 1883), «Очерки Полтавщины» (1885—87), «Земледелие по укр. нар. воззрениям» (1893), «О кустарной промышленности в Полтавской губ.» (1894); «Празднование понедельника в Малороссии» (1887) та інші статті в ж. «Киевская Старина».

Василенко Микола (1866—1935), історик і історик права, гром. і політ. діяч, проф., чл. УАН, д. чл. НТШ й багатьох ін. наук. т-в. Родом з Чернігівщини; з поч. 1890-их рр. працював у Києві як педагог і журналіст; чл. Старої Громади, пізніше — ТУП; співр. ж. «Киевская Старина», іст. т-ва Нестора-Літописця (з 1919 гол. його), Архіву Давніх Актів, з 1908 чл. УНТК і ред. його «Записок»; 1908 як ред. поступової українофільської газ. «Киевские Отклики» був засуджений на рік в'язниці. Обраний 1910 приват-доц. Київ. Ун-ту, але позбавлений владою права викладати. В 1917 В. куратор Київ. Шкільної Округи. В січні 1918 чл. Колеґії Укр. Ген. Суду. За часів гетьманату 1918 мін. нар. освіти; з серпня 1918 — през. Держ. Сенату. Як мін. освіти взяв визначну участь в утворенні укр. держ. ун-тів у Києві та Кам'янці й у відкритті Укр. Академії Наук. З 1920 д. чл. УАН; 1921 обраний на през. УАН, проте не затверджений сов. урядом; 1920—29 — гол. Соц. Екон. Відділу УАН. 1924 за процесом Центру Дій засуджений сов. владою на 10 рр. в'язниці, однак амнестований; з 1929 позбавлений змоги провадити керівну працю в УАН. Вже в дорев. час В., близький до О. Лазаревського, поєднував дослідницьку роботу з публікуванням іст. джерел. Поряд розвідок: «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» (1894), «О. М. Бодянский и его заслуги по изучению Малороссии» (1903), кн. «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (1916), численних статтей в ж. «Киевская Старина», «Украинская Жизнь», «ЗНТШ», в рос. енциклопедії Брокгавза і Єфрона та ін., В. видав «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии», I-III, 1901—08, окремо про маєтності Гадяцького й Київського полків та ін. В 1920-их рр. В. стояв на чолі школи дослідників як гол. Комісії для вивчування зах.-руського та укр. права (див. ЕУ I, стор. 631) і ред. її «Праць» та «Записок Соц.-Екон. Відділу»; в цей час у вид. УАН видрукувано «Павло Полуботок» (1925), «Як скасовано Лит. Статута» (1926), «О. М. Лазаревський», «Територія України 17 в.» (1927), «Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та укр. права 17—18 вв.» («Укр. археографічний збірник», I, 1927), «Правне положення Чернігівщини за польс. доби» (1928), «Матеріяли до історії укр. права», I (1929) та ін. *Л. О.*

М. Василенко

Василенко-Волош Петро (1921—46), родом із Полтавщини, чл. ОУН, старшина УПА, підпільний публіцист і письм., ред. журн. «Лісовик», зб. віршів «Мої повстанські марші» та репортажів «У боротьбі за волю під бойовими прапорами УПА». Загинув у бою.

Василиха, дівочий нар. танець на Київщині. Танець в колі, одна або дві дівчини в середині. Кроки: зальотна хода, присування, схрещування, кружальце; танець спокійний, спочатку в такті 3/4, далі 2/4.

Василишин Евстахій (* 1897), гром. діяч у Канаді родом з Галичини (до Канади прибув 1924); засновник і почесний чл. Укр. Стрілецької Громади у Вінніпеґу (1928), довголітній гол. її Гол. Управи; в 1949—50 був дир. бюра Фонду Допомоги Українців Канади у бріт. зоні Німеччини.

Василів, іст. місцевість на Буковині відома з 12 в.; у В. був перехід через Дністер, часто згадуваний в укр. літопи-

сах; тепер с. Заставнецького р-ну Чернівецької обл.

Василів, див. *Васильків*.

Василівка (VI—16), с. м. т. в сх. частині Причорноморської низовини, р. ц. Запорізької обл.

Василіяни, члени чернечого Чину св. Василія В. (ЧСВВ), що ведуть монаше життя за його правилами, укладеними бл. 362 р. (т. зв. «ширші» — 55 і «коротші» — 313 — правила). Ці правила лягли в основу орг-ції чернецтва на Сході й частково на Заході. Гол. застосування правила св. Василія, з пізнішими доповненнями (як манастирський устрій св. Теодора Студита та ін.) знайшли на візант. Сході й звідси були перенесені на Україну, коли тут в 11 в. постало чернецтво. Манастирі не були пов'язані між собою: вони підлягали місцевим єпископам або, як виняток, прямо царгородському патріярхові (ставропігіяльні манастирі).

Після Берестейської унії (1596) київський митр. Й. В. Рутський у співпраці з св. Йосафатом Кунцевичем, провадячи боротьбу за зміцнення унії, 1617 р. об'єднав окремі манастирі укр.-білор. єпархій, що прийняли унію, в одну Конґреґацію св. Тройці під спільним проводом та надав їм правила. Він зробив їх незалежними від єпископів; на чолі В. став протоархимандрит. Манастирями керували ігумени, призначувані на 4 р., та архимандрити, номіновані вже тоді королем чи ін. патронами й поставлювані митр. Вони були досмертні, мали окремі привілеї та інсиґнії. Що 4 р. мали відбуватися загальні капітули. Устрій був укладений за зразками зах. чернецтва. 1624 Св. Конґреґація для Поширення Віри затвердила цей новий устрій Василіянського Чину, а 1631 і папа Урбан VIII. Чин В. перейшов у безпосередню часткову залежність від митрополита і від Риму. Досмертними протоархимандритами до 1675 були митрополити, пізніше, на 4 рр., ченці. Новіціят В. був спершу у Вільні, згодом у Битені, філос. студії в Жировицях, богословські за кордоном, де В. мали 22 місця в папських колеґіях Зах. Европи.

Осередком конґреґації, що стала важливою опорою справи поширення унії, в 17 в. була Білорусь (бо гал. дієцезії прийняли унію пізніше — бл. 1700 р.). За привілеєм 1635 р. кат. єпископами сх. обряду були лише В.

Діяльність В. проявлялася у місіях, школах і вид-ві (існувала спеціяльна метода місій В., а місіонери мали окремі привілеї). Звертали увагу на вивчення ц.-слов. мови, гол. серед молоді, що училась у поль. колеґіях і що її старались тримати при сх. обряді. Митр. Рутський 1615 дістав від папи Павла V дозвіл закладати школи; майже при кожному манастирі існувала школа В. Кобринський синод 1626 р. віддав провід єпархіяльного семінару Чинові В. (Менськ). Письменницьку працю вели митр. І. Потій, В. Рутський, ченці Л. Кревза, Т. Симович, П. Оранський, І. Дубович, К. Сакович та ін.

Часом найактивнішої діяльности В. був 18 в., коли Замойський синод 1720 наказав усім укр. кат. манастирям, що управлялися за давнім сх. устроєм, об'єднатися в один Чин В. У зв'язку з цим 1739 у Львові була створена нова конґреґація Покрови Матері Божої, звана Руською Короною, побіч Св.-Троїцької, т. зв. Литовської. В 1743 р. з наказу папи Бенедикта XIV, на капітулі укр. кат. ієрархів і представників усіх монахів у Дубні, з обох конґреґацій створено один Чин В. Його протоархимандритові підлягали відтоді всі монахи з двома провінціями — Лит. (перев. білор. землі в межах В. Лит. Князівства) і Руською (укр. землі в межах Корони). В 1780 р. на ген. капітулі в Тороканях поділено Чин В. на 4 провінції: лит., білор., коронну (або Руську) і Гал. Чин В. мав тоді 144 манастирі, 1 225 монахів, з них 944 священиків. Протоархимандрита вибирали по

Манастирі Василіян (2) і Василіянок (3)
Стан з 1938 р.
1 — Осідок протоігумена. 4 — Сучасні кордони УССР. 5 — Кордони до 1939 р.

черзі з різних провінцій, спершу на 4, потім на 8 рр. Провінціями керували протоігумени, більшими манастирями — досмертні архимандрити (15), меншими — ігумени, яких призначали на 4 рр.

На цей час припадає особливо жвава виховна й вид. діяльність В. Вони мали колеґії для укр. молоді в Умані, Гощі, Любарі, Шаргороді, найвідомішу у Володимирі Волинському, Бучачі, а також

школи для синів зубожілих шляхтичів. В. перебрали єзуїтські школи, м. ін. відому Острозьку Колеґію.

Гол. осередком вид. діяльности був *Почаїв*, далі Супрасль та Унів б. Львова. Почаїв 1733—1800 дав, крім лат.-поль., понад 100 видань: богослужбові книги, проповіді, *«Богогласник»* 1791 р. й ін. В. дбали про будівництво храмів, напр., у Почаєві, у Львові — св. Юр, у Жировицях.

Коли після розбору Польщі всі провінції В., крім Галицької, опинилися в межах Рос. імперії, почалися переслідування Гр.-Кат. Церкви, а з нею і Чину В. Катерина II зредукувала ієрархію і підпорядкувала манастирі В. полоцькому архиєпископові. Зв'язок із церк. владою за кордонами імперії заборонено. Після деяких полегшень за Павла I, Олександер I 1804 скасував уряд протоархимандрита, а Микола I 1832 — уряд протоігуменів, підпорядкувавши їх єпархіяльним консисторіям. 1839, після скасування унії на Україні й Білорусі, остаточно ліквідовано манастирі В., частину монахів заслано, ін. замкнено в манастирях. На Холмщині лишилися ще 5 манастирів В., але 1864 їх зліквідував рос. уряд; незабаром закрили й останній манастир у Варшаві.

Чин В. зберігся тільки під Австрією в Гал. провінції Св. Спасителя. За Марії Терезії ця провінція розвивалася добре, але Йосиф II закрив усі манастирі, що не займалися суспільною працею, підпорядкувавши їх єпископам, майже скасував обіт убозтва і т. п. Це спричинило їх занепад: у 19 в. з 144 манастирів і 1 225 монахів лишилося 14 манастирів у Галичині й ледве 50 монахів. Тоді 1882 папа Лев XIII погодився доручити реформу В. Єзуїтам; реформа себе виправдала. 1904 вибрано першого протоігумена — о. П. Філяса; 1931, коли Чин В. налічував уже кілька провінцій, вибрано першого архимандрита — о. Д. Ткачука, другий був — о. Т. Галущинський; з 1953 — третій, з титулом протоархимандрита о. Павло Миськів (всі вони, разом із дорадниками, резидували в Римі).

Після реформи В. відновили місійну працю, зосереджену вже тільки між українцями: в ній відзначалися о. А. Шептицький, згодом митр., П. Філяс, С. Ортинський, М. Лончина, І. Тисовський, Л. Манько, Й. Чепіль, Й. Лучинський, Я. Сеньківський, В. Байрак та ін. На молодь В. впливали через Марійські дружини (понад 20 000 укр. молоді й понад 1 000 жін. інтеліґенції). Після 1918 В. вели духовну семінарію у Львові, були духовниками і викладали в духовних семінаріях у Перемишлі й Станиславові, мали початкову гімназію й ін-т у Бучачі; досі провадять папський семінар у Римі і духовну семінарію в Загребі. Вид. осередком була Жовква; виходили: місячник для народу «Місіонар», для молоді «Наш приятель», наук. ж. «Записки ЧСВВ». В наук. праці відомі оо. Т. Галущинський, Й. Скрутень, Д. Головецький, Р. Лукань, Т. Коструба, А. Великий, М. Войнар, М. Соловій та ін.

Галицькі В. 1921 розгорнули діяльність на Закарпатті, реформувавши тамошні манастирі, що доти зв'язку з В. не мали; працювали оо. Є. Малицький, П. Булик, Г. Кінах, С. Решетило; з молодших — поет Зореслав — о. С. Сабадь; в Ужгороді видавали «Благовісник» і «Місіонар», мали гімназію в Ужгороді й новіціят у Мукачеві, спричинившись до пробудження нац. свідомости на Закарпатті. Не обмежуючись працею серед українців, о. Л. Долгий і ін. поширили роботу на манастирі Угорщини, а о. А. Максим працював у Румунії, де В. розвинули місії і пресу. В кін. 19 в. В. пішли обслуговувати укр. еміґрацію за океан. 1897 прибули перші В. до Бразілії (Кізима і Мартинюк). Крім обслуговування колоній у Бразілії, В., що мають осередком Прудентополіс, провадять ювенат, новіціят, почасти студії для монахів, видають «Укр. Місіонар у Бразілії» і тижневик «Праця». 1932 тут засновано віцепровінцію, з 1948 — провінцію. З Бразілії В. перейшли 1934 до Арґентіни, де з 1948 є віцепровінція з ювенатом, новіціятом і студіями (частково) і місійна станиця у Монтевідео; виходить ж. «Життя».

В 1902 В. почали діяльність у Канаді: оо. П. Філяс, С. Дидик, А. Строцький. Крім обслуги колоній, В. провадять новіціят і почасти студії для монахів, мають в-во в Торонто, двотижневик «Світло», ін-т в Едмонтоні. Перший протоігумен — о. Н. Крижановський. З-поміж В. Апостольська Столиця призначила двох єпископів у Канаді: 1929 Василія Ладику (архиєп. у Вінніпезі), 1943 Ніля Саварина (єп. в Едмонтоні). У ЗДА праця В. зосередилася б. великих парохій у Нью-Йорку й Чікаґо. Першим з В. у ЗДА був єп. для українців Сотер Ортинський (1907); з 1926 працювали оо. Е. Теодорович, С. Журавецький, А. Трух, згодом А. Сенишин (з 1942 єп. помічник у ЗДА). В 1932 створено Амер.-Кан. провінцію, в 1948 поділену на дві окремі. В. мають семінар у Ґлен-Ков, кілька парохій, видають «Слово Доброго Пастиря».

Перед другою світовою війною Чин В. мав такі 3 провінції: Гал. (378 монахів), Закарп. (163, до складу її входили монахи з Закарпаття — 100, Угорщини — 20 і Румунії — 43) й Амер.-Кан. (93) та Браз. віцепровінцію (24) із заг. ч. монахів 658. Після війни провінції на Україні опинилися під владою большевиків, що вини-

щують Укр. Кат. Церкву і Чин В. Вільно працюють В. тільки в Америці, де тепер є три провінції: Кан., Браз. і Амер. та Арґ. віцепровінція з 250 монахами.

Література: Kulczyński J. Menologium Bazyliańskie. Вільна 1771; Коялович М. История Базилианского Ордена. Христианское Чтение, I—IV, П. 1864; Коссак М. Шематизм Провінції св. Спасителя й короткий погляд на монашество руське. Л. 1867; Петров Н. Очерк истории Базилианского Ордена в бывшей Польше. Труды Киевской Духовной Академии, I—IV. 1870; Iwanowicz J. Über die historische Bedeutung des Basilianerordens in Galizien. Лайпціґ 1885; Leggio E. L'ascetica di S. Basilio in Grande. Турин 1934; Wojnar M. OSBM. De regimine Basilianorum Ruthenorum. Analecta OSBM, II, 1. Рим 1949; Войнар М. ЧСВВ. Василіяни в укр. народі. Слово Доброго Пастиря, I, 7—8. Нью-Йорк 1950.

І. Назарко, ЧСВВ

Василіянки, див. *Сестри Василіянки.*

Василович Лев (1858—83), письм. і педагог, писав під псевд. Сапогівський оповідання («Марійка» та ін.) і критичні статті у львівській «Зорі».

Василя св. церква в Овручі, цінна пам'ятка укр. архітектури старокн. доби, пол. 12 в. Трипавна будова, центр. типу, з 2 вежами з заходу і сильним впливом романського стилю. В 15 в. була в руїнах; 1784 в сер. будови поставлено малу дерев'яну церкву, що зберегло пам'ятку від цілковитого знищення. 1842 р., під час праці над «охороною пам'ятки», завалилися склепіння й бані. 1908 церкву реставрував рос. архітект А. Щусев у псевдовізант. стилі, значно знівечивши первісні архітектурні форми (див. ЕУ I, мал. 527).

Василь Великий (329—79), св., архиєп. кесарійський, один із отців церкви, організатор сх. чернецтва, славетний проповідник і церк. письм.; на Україні здавна були відомі твори В. В., зокрема «Бесіди на Шестоднев» (виклад історії творення світу) й аскетичні повчання про піст і чернече життя.

Василь, архимандрит Києво-Печерського манастиря (1182—97), особливо відзначився розбудовою манастиря.

Василь зі Львова (17 в.), укр. маляр, працював 1659—87; двірський мистець Я. Собеського; портрет Я. Собеського в ґалерії Уффіці у Фльоренції, образи поль.-тур. війни в костьолі в Жовкві, ікони Крехівського манастиря.

Василь Липківський, митр., див. *Липківський* Василь.

Васильїв Валерій (* 1893), син Михайла, режисер; почав театральну діяльність у 1914—16 в театрі М. Садовського в Києві, один з організаторів «Молодого Театру»; пізніше був актором і режисером у «Березолі», Театрі ім. Франка й в ін. театрах України.

Васильїв Василь (* 1890), інж.-металюрґ, чл.-кор. АН УРСР, наук. співр. Ін-ту Чорної Металюрґії.

Васильїв Микола (* 1901), син Михайла, економіст, учень К. Воблого, 1930—43 наук. співр. н.-д. інституцій України, нині на еміґрації, проф. УВУ, д. чл. НТШ. Праці: «Геогр. розміщення харч. пром-сти України» (1932), «Макаронна пром-сть України» (1933), «Історія плодоовочевої пром-сти» (1940), «Вступ до екон. наук» (1950), статті в ЕУ I та ряд ін.

М. Васильїв

Васильїв Михайло (1863—1912), видатний інж.-дослідник цукроваренпя і етнограф, чл. УНТК (з 1909), родом з Київщини; в 1880-их рр. чл. укр. студентського гуртка в Петербурзі (зазнав ув'язнення). Залишив понад 50 праць із різних ділянок цукроварення, нагороджених медалями Рос. Техн. Т-ва. В 1880—90-их рр. надрукував ряд етногр. праць про нар. вірування, похоронні звичаї, нар. театр, пісні в ж. «Киевская Старина» й «Этнографическое Обозрение», м. ін. «Рекрутчина в малорусской песне» 1889, «Антропоморфические представления в верованиях украинского народа» 1892 (за останню обраний чл. Московського Т-ва Прихильників Природознавства, Антропології та Етнографії).

М. Васильїв

Васильків (III—11), м. над р. Стугною, притокою Дніпра, р. ц. Київ. обл.; 21 000 меш. (1933); шкіряна й взуттєва, харчова і будів. пром-сть, майоліково-керамічний зав. Кол. назва Василів від христ. імени Володимира В. (Василь), що заснував його (988) і збудував церкву Преображення; були перекази, що Володимир тут христився і на цьому місці врятувався від нападу печенігів; за Рос. Імперії — пов. місто.

Васильків Осип (* 1897 ?), лідер Ком. Партії Зах. України в 1920-их рр.; в 1923 підсудний у першому ком. процесі у Львові; 1928 разом із *Турянським* очолював нац. опозицію в КПЗУ, подібну до шумськістів в УССР.

Васильківка (V—17), с. над р. Вовча, притокою Самари, р. ц. Дніпропетровської обл.

Васильківський Сергій (1854—1917), один із найвидатніших укр. малярів передрев. доби, знавець укр. орнаменту і нар. мистецтва. Нар. на Слобожанщині, скінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1885), був відряджений за кордон

для удосконалення (1886—88 — Франція, Італія, Африка, Англія), де зформував свій мист. світогляд. Постійно працював у Харкові, очолював укр. мист. життя Слобожанщини (Архітектурно-Мист. Т-во), видавав альбоми з укр. мистецтва («Мотивы украинских орнаментов»; із М. Самокишею і Д. Яворницьким — «Из украинской старины» 1900). Залишив понад 3 000 творів у різних родах малярства: портрети, жанрові, батально-іст. твори і, найважливіші, пейзажі, присвячені природі України, яку В. особливо відчував. Почавши як кольорист реалістичного напряму, В. поступово перейшов до імпресіонізму. Серед праць В. до гол. належать пано в Будинку Полтавського Земства («Чумацький шлях на Ромодан», «Обрання полк. Пушкаря», «Бій козака Голоти з татарином»), «Весна», «Козацька станиця на Кубані», «Запорожець на розвідці», «В степу», «Дінець», «Над Чорним морем», «На ярмарку», «Церква на Поділлі» та ін.

С. Васильківський (портрет роботи Сліпко-Москальцева)

Література, див. ЕУ I, стор. 833, а також Сліпко-Москальців К. Художник С. Васильківський. Червоний Шлях, XII. 1927; С. І. Васильківський. 1854—1917. Каталог виставки. Укр. Картинна Галерія. X. 1938.

В. С.

Василько Василь (* 1893), справжнє прізвище Миляїв, актор, режисер, театральний педагог, родом з Київщини. На сцені з 1912; вихований у реалістично-побутовому театрі, пізніше працював у «Молодому Театрі», в Театрі ім. Франка в Києві, в 1920-их рр., здобув режисерський вишкіл у «Березолі»; керував кількома театрами, зокрема в Харкові (з 1928), Сталіному, з 1948 — гол. режисер в Одесі; організував ряд театральних студій.

В. Василько

Василько Микола (1868—1924), визначний гром. і політ. діяч Буковини, дипломат, посол до бук. сойму й віденського парляменту (1898—1918). З поміркованими рум. й жид. послами зорганізував 1903 у бук. соймі Вільнодумний Союз, за допомогою якого українцям вдалося чимало досягти в адміністративній і культ. ділянках, зокрема відкликання небажаного през. Буковини Бурґіньйона (1905) та заснування укр. гімназії у Вижниці (1908) (див. ЕУ I, стор. 490). Організатор Гуцульсько-бук. куреня (1915—16) (австр. військ. добровольча формація), співзасновник Заг. Укр. Ради у Відні (1915) та Укр. Нац. Ради у Львові (1918). У віденському парляменті В. був заступником гол. Укр. Клюбу й оборонцем укр. прав, з яким рахувався парлямент і австр. уряд. У Палаті Послів і в т. зв. спільних делеґаціях В. виступав у заг.-укр. справах: зміни виборчої ординації (1901), відкриття укр. ун-ту у Львові (1901), рільничих страйків у Галичині (1902), був завзятим противником москвофільства; висував т. зв. австр.-укр. концепцію, за якою, в разі перемоги в світовій війні центр. держав, відлучені від Росії Волинь і Поділля увійшли б до складу відродженої Гал.-Волинської держави як нац.-автономного краю Австро-Угорщини. Був дипломатичним представником ЗУНР в Австрії (1918—20) і послом УНР у Швайцарії й Німеччині (1920—24).

М. Василько

А. Ж.

Василько Романович (бл. 1204—70), волинський кн., спершу в Бересті, з 1245 до смерти у Володимирі. Союзник свого брата кн. *Данила* Романовича у боротьбі з гал. боярами, поляками й уграми, що претендували на Галич. Після смерти Данила (1264) став гол. дому Романовичів.

Василько Ростиславич, кн. теребовельський (1084—1124), брат Рюрика й Володаря. Разом із ними справжній основоположник Галицького князівства. Спираючись на сили Галичини й Волині, плянував широку протиполь. війну. Осліплений з наказу київ. кн. Святополка II, за порадою Давида Ігоревича волинського. З братом Володарем вів війни проти угрів та київ. кн.; союзник Володимира Мономаха.

Васильок (Ocimum L.), рослина з родини губоцвітих. На Україні існують 2 види: 1. В. садовий (O. Basilicum L.), що його плекають по садах ради приємного запаху, а його пахучу олію вживають для приправи лікерів; 2. камфоровий, який почали культивувати з 1935 р. на Україні й Передкавказзі завдяки етеровій олії (4—5%), яка має до 70% камфори.

Васильченко І., сучасний ботанік, д. чл. АН УРСР.

Васильченко Степан, псевд. Панасенка (1878—1932), письм., видатний прозаїк

періоду модернізму. Родом з Ічні на Чернігівщині; за фахом учитель і журналіст. Літ. діяльність почав з фейлетонів. З 1911 став відомий новелями (зб. «Ескізи» 1911, «Оповідання» 1915), перев. присвяченими життю села, дітей («З дитячих вражень», «Басурмен» та ін.), школи, що терпить від русифікації («Роман», «Під школою» тощо), сел. молоді, вчителів («Осінній ескіз», «Оксана» і ряд ін.). Пройняті гуманністю й м'яким гумором новелі В. позначені імпресіоністичною ліричністю, сполученням елементів реального й фантастики («В тінях липневої ночі», «Крізь дрімоти», «Солов'ї»), багатством і досконалістю використання засобів нар. поезії. В. написав також кілька п'єс («На перші гулі», «Не співайте, півні...»). Після 1920 творчість В. обмежилась перев. на небагатьох оповіданнях для дітей. Твори В. багато разів перевидавалися. Найповніша — «Повна збірка творів», I—IV, Держ. В-ва України (1928—30).

С. Васильченко

Васиньчук Антін (1885—1935), гром. і політ. діяч на Холмщині, агроном; чл. Центр. Ради, 1918—19 уповноважений уряду УНР для репатріяції населення Холмщини й Підляшшя; засновник т-ва «Рідна Хата» (1920) і газ. «Наше Життя» в Холмі; 1922 організував на півн.-зах. землях успішні для українців вибори до поль. сойму; 1922—28 посол до сойму в Варшаві; 1922—24 гол. укр. парляментарної репрезентації; організатор укр. кооперації на Холмщині.

А. Васиньчук

Васиньчук Марина (†1944), сестра Антона й Павла В., гром. діячка на Холмщині; вбита поль. боївкою в Холмі.

Васиньчук Павло (1896—1944), брат Антона, гром. і політ. діяч на Холмщині, правник і економіст; 1922—30 посол до поль. сойму від Холмщини, засновник партії Сел. Союз. 1944 представник екзильного уряду УНР і зв'язковий при поль. таємному краєвому уряді; вбитий поль. боївкою в Холмі.

П. Васиньчук

Васиньчукова Олена, дружина Павла Васиньчука, холмська гром. діячка, ред. «Пром.-Торг. Вісника» в Варшаві в 1929—30.

Васищеве (IV—17), с. м. т., 10 км на півд. від Харкова; будинки відпочинку.

Васілевська (Wasilewska) Ванда (* 1905), дочка Леона Васілевського, пол. письменниця-комуністка; з 1939 — в УССР, депутатка Верховної Ради УССР. В ряді творів В. порушена укр. тематика: трилогія «Пісня над водами» (1940—45), «Райдуга» (1942) та ін.; разом із чоловіком — О. Корнійчуком написала лібретто опери «Богдан Хмельницький».

Васілевський (Wasilewski) Леон (1870—1936), поль. політик соц. напряму, дослідник нац. проблем, зокрема укр., публіцист. Перший мін. закордонних справ Польщі (1918—19), перший гол. *Ін-ту Дослідів Нац. Справ* („Instytut Badań Spraw Narodowościowych"). Пропагував ідею спільного фронту народів, поневолених Росією, та тісної співпраці між поляками й українцями. Від 1890-их рр. містив інформаційні статті про гал. українців у поль. і рос. журналах; співр. укр. журналів «Нарід», «Життя і Слово», «Зоря», «Украинская Жизнь». Гол. праці: „Ukraina i sprawa ukraińska" (1911), „Polityka narodowościowa Rosji (1916), „Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym" (1925), «Мої укр. спогади» (1932), „Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe" (1934).

Л. Васілевський

Васільєв Леонид (1880 — бл. 1923), рос. лінгвіст школи *Соболевського*, визначний знавець рукописів Київ. Руси. Уважна аналіза їх дала В. змогу по-новому висвітлити деякі питання староукр. фонетики (м'якість чи твердість приголосних перед *е* і носовим *є*, нове ять, пом'якшення *к*). Список праць В. у „Slavia", IV, 4. 1926.

Вассиян Юліян (1894—1953), старшина УСС, студентський діяч доби Укр. Тайного Ун-ту, ідеолог ОУН, її чл.-засновник і чл. першого Проводу Укр. Націоналістів; в'язень поль. і нім. тюрем; автор філос. та ідеологічних праць «До гол.

Ю. Вассиян

засад націоналізму» 1928, «Ідеологічні основи укр. націоналізму» 1929, «Змаг основ» 1947.

Васько Гаврило (1820—83), маляр-портретист; закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі, 1847—63 викладав малювання в Київ. Ун-ті.

Ватев Стефан (* 1865), болг. лікар-гігієніст, проф. ун-ту в Софії, чл. болг. Академії Наук, д. чл. НТШ.

Ватикан, див. *Рим*.

Ватра, вогонь, вогнище; жива В. добувається у гуцулів тертям двох кусків дерева і за нар. повір'ям має охороняти худобу від нещастя. Звичай розкладати В. перейняли пластуни як виховний засіб; для них В. — символ дружби й вічної живучости, звідси В. — назва пластових журналів (1923—46 у Львові, Ужгороді, Парижі, Реґенсбурґу, Карльсфельді в Баварії і ін.).

«Ватра», літ.-наук. зб.; вийшов у Стрию в 1887 під ред. Василя Лукача (В. Левицького) з творами С. Руданського, А. Свидницького, О. Кониського, М. Драгоманова, І. Франка, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, О. Огоновського та ін.

«Ватра», пластове в-во в Ужгороді, видавало за ред. Л. *Бачинського* «Пластову бібліотеку» (1924—30).

«Ватра», назва ряду студентських т-в: 1892—96 «В.» існувала у Львові як т-во студентства нац. напряму від часу, коли *Академічне Братство* еволюціонувало в дусі соціялізму. Обидва т-ва з'єдналися 1896, утворивши *Академічну Громаду*. 1898—1914 «В.» т-во укр. студентів-гірників у Пшібрамі (Чехія). 1926—39 «В.» — т-во укр. студентів ветеринарії у Львові (бл. 100 членів).

Ватуля Олексій (1891—1955), артист Київ. Драматичного Театру ім. Франка; родом з Полтавщини, вчився в Київ. Театральній Школі ім. Лисенка. Сценічну діяльність почав з 1917, вступивши до «Молодого Театру». В 1920 В. був одним із засновників Театру ім. Франка, де грав протягом 35 рр., створивши ряд визначних образів (м. ін. Ґонти в «Гайдамаках», Михайла в «Сусті», Городничого в «Ревізорі», царя Едипа і ряд ін.).

О. Ватуля

Ватутине (IV—12), с. м. т. Звенигородського р-ну Черкаської обл., засноване 1949 р.; цегельно-черепичний зав., деревообробний комбінат.

Вахнянин Анатоль (1841—1908), гром. діяч, педагог, журналіст і композитор у Галичині. Засновник і перший гол. «Січі» у Відні (1867), т-ва «Просвіта» у Львові (1868), співацького т-ва «Торбан» (1870), т-ва «Боян» (1890), засновник і перший дир. Вищого Муз. Ін-ту ім. Лисенка у Львові (з 1903). Посол до гал. сойму та віденського парляменту (1894—1900), один із засновників народовецької Нар. Ради й творців т. зв. «нової ери». Ред. «Правди» (1867—70), «Письма з Просвіти» (1878—79), співред. «Діла», автор численних статтей, підручників, поезій, повістей, оповідань («Оповідання й гуморески» 1902) і незакінчених «Споминів з життя»; написав чимало хорових та сольових пісень і оперу «Купало» (вперше виставлену в Харкові 1929).

А. Вахнянин

Вахнянин Богдан (1886—1940), педагог, муз. діяч, диригент і композитор, дир. філії Муз. Ін-ту ім. Лисенка й керівник муз. т-ва «Боян» у Перемишлі; серед композицій найвідоміші «Буря на морі» і «Гайдамаки».

Вахнянин Остап (1890—1924), пластовий і культ. діяч на Закарпатті, родом з Галичини. Ред. «Пластуна», автор праць «Пласт», «Пластовим шляхом за красою життя».

Вашінґтон (Washington), столиця ЗДА, 802 000 меш., в тому ч. бл. 400 українців. 2 укр. церкви — кат. і правос., укр. кат. Духовна Семінарія, укр. відділ «Голосу Америки».

Вашкевич Володислав (* 1844 — ?), історик, видавав матеріяли про Укр. Кат. Церкву Холмщини: «Холмский греко-униатский месяцеслов» і «Памятники русской старины в западных губерниях».

Вашківці (V—6), м. на Буковині над р. Черемош на Передкарпатті, р. ц. Чернівецької обл., 6 300 меш. (1930); за австр. часів пов. м.; до 1940 р. значний укр. культ. осередок, в 1912—14 рр. укр. приватна гімназія.

Ващенко В., сучасний мовознавець, керівник катедри укр. мови в Дніпропетровському Ун-ті, автор ряду праць про мову Шевченка, проекту словника мови Шевченка, досліджень з діялектології сх. України і шкільного підручника синтакси.

Ващенко Василь (1850—1918), пасічник, організатор і керівник пасічницької школи в Боярці, удосконалив вулик і запровадив поліпшені способи пасічництва.

Ващенко Григорій (* 1878), педагог, з 1918 доц., згодом проф. педагогіки Іст.-Філол. Факультету, пізніше Ін-ту Нар. Освіти в Полтаві, з 1936 у Пед. Ін-ті в

Сталінграді; на еміграції проф. УВУ і Богословської Академії УАПЦ в Мюнхені, з 1950 її ректор; д. чл. НТШ. Автор повісти з сіль. життя «До ґрунту» (1912) та багатьох пед. праць. Важливіші: «Заг. методи навчання», «Основні лінії в розвитку сов. педагогіки й школи», «Виховання волі й характеру», «Виховний ідеал».

Г. Ващенко

Ващенко Костянтин, сучасний інж.-металюрг, наук. співр. Ін-ту Чорної Металюргії АН УРСР, праці перев. з ділянки витоплення чавуну.

Ващенко-Захарченко Людмила (* 1879), уроджена Афєньєва, педагог, гром. діячка на Поділлі, зокрема працювала в дошкільному вихованні й орг-ції позашкільної освіти. Мала приватну гімназію в Барі.

Ващенко-Захарченко Михайло (1825—1912), математик, з 1867 проф. Київ. Ун-ту, автор кн. «Риманнова теория функций составного переменного» (1866), однієї із перших праць у цій галузі на Україні, «Истории математики» (1883) й ін.

Ващинський Віктор (1885—1938), лікар, гром. і політ. діяч на Вінничині; в'язень больш. тюрем, помер на засланні.

Введенка (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл.

Введення в храм Пресв. Богородиці, свято (4. 12 н. ст. — 21. 11 ст. ст.), в нар. календарному циклі замикає осінній сезон і починає зимовий; пов'язане з ворожінням і забезпечними заходами, які мають силу на новий рік (див. ЕУ I, стор. 229).

Вгіддя, — розподіл землі на Україні за вгіддями (культурами) є вислідом довговікового заорювання степів і одночасного збезлісення. В кін. 18 в., перед розорюванням півд. степової України, рілля займала на укр. землях (в межах сучасної УССР) дещо понад 30% усієї площі, вигони, пасовища й сіножаті — понад 40%, ліс — бл. 20%. Стан у 1890 р. і сучасний для УССР і всіх укр. етногр. земель такий (у % приблизно):

	в межах УССР 1890 р.	УССР 1950 р.	Укр. етногр. землі 1950 р.
Рілля і садиби	60	68	66
Сіножаті й пасовища	18	13	15
Ліси	15	12	12
Інші	7	7	7
Разом	100	100	100

Сучасне використання землі на Україні є в дозрілому стані, себто розорювання степів і збезлісення досягли вже своїх меж. Докладніше див. ЕУ I, стор. 1054—55 і гасла: *Рілля, Сіножаті, Пасовища, Ліс, Невжитки*.

Вдовиченко Максим (* 1876), поет (друкувався в «ЛНВ») і перекладач із творів Міцкевіча, Пушкіна, Конопніцької та ін.; зб. поезій «На хвилях смутку» (1911).

Вебер (Weber) Фрідріх Хрістіян, спеціяльний висланик Брунсвік-Ганноверу до Росії, де перебував 1714—20; подорожував також по Україні; залишив спогади („Das veraenderte Russland") із цінними інформаціями про укр. відносини після Мазепи.

Ведель Артем (1767—1806), духовний композитор. Освіту здобув у Київ. Академії, музику студіював у Д. Сарті. Керував церк. хорами в Києві, Харкові та ін. Покинув Москву, куди був посланий диригувати капелею всупереч його волі, і став послушником Києво-Печерської Лаври, де далі працював над композицією; згодом мандрував по Лівобережжі. Засуджений як небезпечний для уряду, помер в ув'язненні. Твори збереглися в Київ. Академії; найвидатніші — 10 концертів на 4 голоси, 2 — на два хори і тріо.

Ведмідь бурий (Ursus arctos L.), хижак до 2 м довж., 1 м висоти; тепер дуже рідкий в лісах Полісся, Карпат (зокрема Ґорґани, Чорногора й Мармаросько-Буковинська Верховина) і Кавказу; раніше далеко більше поширений.

Ведмідський Олександер (* 1894), поет, критик і фейлетоніст (псевд. Метеорний), родом з Полтавщини; чл. спілки «Плуг»: нариси «В ореолі» (1924), збірки поезій «Шумить тополя» (1927), «Покоси» (1929); автор статтей про укр. сов. літературу (м. ін. огляд «Літ. фронт 1919—31», «Літ. Архів» 1931). Після заслання в 1930-их рр. доля невідома.

Вежі, за княжих часів будувалися з важких дерев'яних балок, стояли трохи перед лінією валів, що уможливлювало фланговий обстріл наступаючого ворога; у літописі згадується про В. Володимира В. під 1097 р. З другої пол. 13 в. (за королювання Данила) збереглися білавенська (знищена німцями під час останньої війни) й столпенська кам'яні В. б. Холму (див. ЕУ I, мал. 528, 529) та одна в Кам'янці Лит. — кількаповерхові, з вікнами й стрільницями; подібні до них були В. в Бересті Лит. і в Чарторийську; В. відігравали важливу ролю в оборонній системі городищ, а згодом замків.

Вейге (Weihe) (18 в.), швед. офіцер, учасник полтавської битви, описував не лише воєнні події, а й геогр., побутові, госп. особливості України тощо.

Вейделівка (III—19), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; в р-ні більшість населення становлять українці.

Вейк (van Wijk) Ніколай ван (1880—1942), визначний голл. славіст, балтолог і германіст, проф. ун-ту в Лейдені. Важливі праці з іст. фонетики й морфології слов. мов, з історії слов. наголосу, з питань походження дієслівного виду, кляcифікації й генези поодиноких слов. мов спершу в молодограматичному, потім у фонологічному напрямі. У питаннях укр. мови В. спирався на досліди рос. і поль. мовознавців (Курашкевіч), був прихильником теорії «праруської єдности» до 10 в. (полеміка з С. Смаль-Стоцьким, статті про укр. мову й літературу в голл. енциклопедії „Winkler Prins". XIII). Для укр. діялектології мають значення праці В. про сх.-словацькі говірки. Список праць В. в „Zeitschrift für slavische Philologie", XVIII, 1 (1942). *Ю. Ш.*

Вексель, борговий документ, складений у встановленій правними приписами формі, який стверджує зобов'язання векселедавця сплатити певну суму у визначений речинець. В Росії вексельне право кодифікував «Вексельный Устав» 1832, складений під впливом франц. кодексу (перевиданий 1887). В Австрії спершу існували різні приписи в справах В.; вексельне законодавство уніфіковано в 1903. З 1910 існує в міжнар. маштабі одностайне право В. (Женевська конвенція). В УНР і за гетьманату діяли норми рос. вексельного права, а в ЗУНР — австрійського. В УССР і СССР право В. було вперше регламентоване в «Положении о векселях» РСФСР з 1922. З ліквідацією в СССР комерційного кредиту 1930 були скасовані й векселі; їх використовують тільки при кредитових операціях у зовн. торгівлі. З 1937 СССР приєднався до Женевської конвенції про В. *Є. Ґ.*

Велеградські з'їзди, міжнар. зустрічі, присвячені плеканню ідеї з'єднання церков, передусім представників слов. народів, кат. і правос. віровизнань, у Велеграді в Моравії (місійний осередок св. Кирила й Методія і місце поховання останнього) в 1907, 1909, 1911, 1924. 1927, 1932 і 1936. В. з. відбувалися з ініціятиви митр. Андрея Шептицького (співорганізатора і гол. трьох із них), о. А. Стояна (пізніше оломовецького єп.) і о. А. Спальдака з Апостоляту св. Кирила й Методія (який служив цілям церк. з'єднання). Між з'їздами відбувалися конґреси, наради та студійні курси в ін. містах, присвячені тій же темі. Матеріяли про В. з. друкувалися в „Acta conventus Velehradensis" перев. лат. мовою (що була мовою В. з.), в жж. „Slavorum litterae theologicae" (1905—10 у Празі), а також в „Acta Academiae Velehradensis" і „Opera Academiae Velehradensis", що їх видавала з 1911 р. „Academia Velehradensis", заснована того ж року, на 3 з'їзді, для наук. студій, публікацій, конференцій тощо, присвячених тематиці з'єднання. *Р. Д.*

Велес, Волос, у держ. релігії на Русі перед прийняттям християнства (10 в.) бог достатку, худоби. торгівлі; укладаючи договори з греками, кияни присягалися Перуном і В.; пізніше в нар. віруваннях поєднався із св. Власієм.

Велигорський Іван (1889—1955), укр. мовознавець і педагог, учень *Яґіча*. Праці з діялектології й назовництва Городенщини в Галичині, про мову Стефаника й Черемшини, популярні нариси з психології мови й заг. мовознавства. Помер на еміґрації в Канаді. Список праць: В. «Слово й назва „Канада"», 1955.

Велика Багачка (IV—14), м-ко над р. Пслом, р. ц. Полтавської обл.

Велика Білозірка (VI—15), с. на Долішньодніпровій низовині, р. ц. Запорізької обл.

Велика Близниця, велика могила на Таманському півострові, місце поховань і культу померлих багатої родини з часу бл. 300 р. до Хр., що визнавала культ Деметри; розкопи у 1864—66, 1863 і 1883—85 pp.

Велика Виська (V—12), с. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Кіровоградської обл.

Велика Врадіївка (VI—11), с. на півн.-зах. від Первомайського, р. ц. Миколаївської обл.

Велика Димерка (III—11), с. Броварського р-ну Київ. обл. на півн.-сх. від Києва. Бої з большевиками Січових Стрільців у 1917 і групи Рогульського в кін. січня 1919.

Велика Кріпинська (VI—20), с. над р. Тузлею, притокою дол. Дону, р. ц. Ростовської обл. РСФСР; р-н заселений українцями.

Велика Лепетиха (VI—14), с. над дол. Дніпром; р. ц. Херсонської обл.

Велика Михайлівка (VII—10), кол. Гросулове, с. над р. Кучурган, лівою притокою Дністра, р. ц. Одеської обл.

Велика Новосілка (VI—17), кол. Велика Янисоль, с. над. р. Мокрі Яли (притока Вовчої), р. ц. Сталінської обл.

Велика Олександрівка (VI—14), с. над дол. Інгульцем, р. ц. Херсонської обл.

Велика Писарівка (III—16), с. над р. Ворсклою, р. ц. Сумської обл.

Велика Ріка (також Ріка), р. на Закарпатті, права притока Тиси, довж. — 89 км. В 1955 на В. Р. відкрита Річицько-Теребельська гідроелектростанція.

Велика рогата худоба, див. *Рогата худоба*.

Велика Янисоль, кол. назва с. *Велика Новосілка.*

Великанович Дмитро (1886 — ?), гром. діяч у Галичині, організатор укр. вчительства, діяч т-ва Взаємна Поміч Укр. Учительства; у 1930-их рр. чл. ЦК УНДО і секретар Укр. Парляментарної Репрезентації: 1928—39 посол до поль. сойму; 1940 вивезений большевиками; помер на засланні.

Д. Великанович

Великдан Степан (1819—79), пасічник, учень і послідовник П. *Прокоповича,* дир. (1851—79) заснованої Прокоповичем пасічницької школи в с. Пальчиках б. Батурина.

Великдень, свято Воскресення Христового, найбільше христ. свято, навколо якого скупчилося багато обрядів передхрист. походження весняного (а почасти й зимового) циклу: співання веснянок, гаївок, обряд водити тополю. поминання померлих (рахманський В., «навський тиждень», «проводи»), в давні часи «волочіння» та ін. (див. ЕУ І. стор. 234).

«Велике Зерцало» („Wielkie Żwierciadło przykładów"), популярний в укр. літературі 17—18 вв. зб. перев. коротких леґендарних оповідань, призначених для використання проповідниками. Його прототипом був зб. „Speculum Magnum Exemplorum" (1605), складений на основі зб. „Speculum exemplorum" (1481) та ін. джерел. «В. З.» було перекладене на поль. мову єзуїтом С. Висоцьким (1621); укр. проповідники бароккової доби Галятовський, Радивиловський та ін. широко запозичали з лат. і поль. текстів «В. З.»; відомі рукописні переклади повістей і груп оповідань «В. З.» в укр. збірниках 17—18 вв.

Велике князівство, в давній Русі-Україні територія, яка підлягала старшому городові й була під володінням *великого князя.* До особливого значення з ранньої доби дійшло Київ. В. к. (див. *Київська Русь).* В. к. називалось також *Литовсько-Руська держава* (14—15 в.).

Велике Половецьке (IV—10), с. б. Білої Церкви, р. ц. Київ. обл.

Велике Троїцьке (III—18), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; більшість населення р-ну становлять українці.

Великий Атанасій Григор (* 1918), василіянин-чернець, історик укр. Церкви, д. чл. НТШ., ред. «Записок ЧСВВ» (з 1948); праці на іст. і гром. теми. редаґує римські документи з історії укр. Церкви і народу.

Великий Березний (V—3), с. м. т. на Закарпатті над р. Уж, р. ц. Закарпатської обл.; в р-ні мінеральні джерела; за Чехо-Словаччини пов. м.

Великий Бичків (VI—5), с. м. т. над р. Тисою в Мармароській улоговині, Закарп. обл.; 6 000 меш. Хемічні заводи, зокрема для перероблення дерева. За Чехо-Словаччини — важливий осередок укр. нац. руху на Гуцульщині.

Великий Бурлук (III—18), с. на Слобожанщині, р. ц. Харківської обл.

Великий Вись, р. 150 км довж., що разом з Гірним і Гнилим Тикичем утворює р. Синюху, притоку Бога.

Великий Діл, група *Вулканічних Українських Карпат* між долинами Лятори́ці й Боржави, відділена внутр.-карп. улоговиною від Полонинського Бескиду; збудований з виливних скель — ріолітів, дацитів, андезитів, трахітів, базальтів; найвищий верх Бужора (1 086 м). В. Д. вкритий буковими лісами й майже незаселений; натомість густо заселене рільниче підгір'я В. Д., збудоване з урожайних туфів (бл. 80 осіб на 1 км²).

Великий князь, назва носія зверхньої влади на сх.-евр. землях, зосереджених під управлінням династії князів Рюрикового роду; в договорах із Візантією Олег, Ігор і Святослав носять цей титул. В 11—13 вв. титул В. к., як правило, належав до київ. князів, з тим, що в досягненні його конкурували принципи старшинства в роді Рюриковичів та належність до місц. династії Мономаховичів. Влада київ. В. к., поза межами самої Київ. землі, мала здебільша обмежений характер, відбиваючи тим самим заг. характер ранньофеодального суспільного комплексу Руси-України. До реальних прав В. к. належали: скликання княжих з'їздів, зверхнє командування під час військ. походів, вплив на призначення еп. тощо. Влада київ. В. к. мала тенденцію до поступового звуження його привілеїв, що відповідало політ. ослабленню Київ. землі. В 13 в. титул В. к. вже не завжди зв'язаний з київ. княжим столом, а в другій пол. 13 в. київ. князі його зовсім втрачають. Титул В. к. переходить до гал.-волинських і суздальсько-володимирських півн. князів, як претендентів на очолювання комплексу сх.-слов. земель, що тоді вже виразно розкладався на відрубні поміж собою частини. В цей час назву В. к. приймають також часто старші князі ін. сх.-слов. земель. З 14—15 вв. цим титулом (поряд із титулом «господар») користуються володарі В. Князівства Литовського. В Росії титул В. к. після ліквідації ін. великих князівств переходить до князів моск., а з їх перемогою стає титулом володарів об'єднаних рос. земель. Тут він вживався до 1547, коли В. к. Іван IV прийняв титул царя. В Рос.

Імперії з 18 в. до 1917 титул В. к. мали сини, брати і внуки імператорів.

Великий Луг, комплекс Дніпрових *плавнів* на лівому березі Дніпра, нижче о. Хортиці (тепер також Дніпрогесу), між Дніпром і його допливом р. Конкою, шир. найбільше 20, довж. до 60 км, простір понад 400 км². Вузька (шир. 3 км) смуга плавнів проти м. Никополя відділяє В. Л. від плавнів Базавлука, положених 20 км нижче В. Л. на правому березі Дніпра. В. Л. і плавні Базавлука вкриті листяним лісом (дуб, осика, верба), тростиною й рогозою, заливними луками, перетятими водними перетоками, озерами й болотами. За старих часів В. Л. мав багатий тваринний світ: олені, вепри, зайці, лисиці, борсуки, куниці, вовки (раніше й дикі коні — тарпани), велика кількість риби й раків. На території В. Л. і плавнів Базавлука або в їх безпосередньому сусідстві містилася Запор. Січ від 16 в. до 1775 р., тут знаходили захист від ворогів, полювали й рибалили запор. козаки. В. Л. був символом безпеки й вільности; в піснях його називали «Великий Луг — батько».

Великий Токмак (VI—16), м. над р. Токмаком, притокою Молочної, р. ц. Запорізької обл., 10 000 меш. (1926); машинобудівний і цегельно-черепичний зав., механічний технікум.

Великі Кринки (IV—14), с. на Дніпровській низовині; р. ц. Полтавської обл.

Великі літери, в сучасному укр. письмі вживаються на початку речень, виконуючи тут разом із попередньою крапкою ролю розділового знака, і у власних назвах, особових, геогр. і почасти адміністративних (але не нац.), — функцію виділення лексичних категорій. У першій функції В. л. вживаються з часу запровадження друкарства, у другій — з 17—18 в. Перед тим в уставі, півуставі й скорописі В. л. вживалися радше як декоративний елемент, факультативно, на початках розділів або уступів. Первісна кирилиця не мала окремих знаків для В. л. І тепер В. л. різняться від малих літер у друку тільки в випадку Аа, Бб, Іі, як також браком продовження букви під рядок у випадку Р, У, Ф. Значніші відміни В. л. від малих літер на письмі. Тут В. л. зберігають більшу декоративність як данину первісному декоративному їх уживанню.
Ю. Ш.

Великі Сорочинці (III—14), с. над р. Пслом, Миргородського р-ну Полтавської обл., кол. м-ко, музей М. Гоголя.

Велико-Анадольський лісовий масив, лісовий масив, штучно насаджений, почавши з 1843 р., на Приозівській височині в р-ні підвищеного, сухого степу на вододілі Дніпра й Дінця; має понад 2 000 га, склад — дуб з домішкою ясена й ін. У зв'язку з експедицією проф. В. *Докучаєва* для боротьби з посухою (1893) лісництво перетворено на н.-д. станцію, організатором і першим керівником якої був Ю. *Висоцький*. Завданням станції є створювати лісові полезахисні смуги різних конструкцій і складу та вивчати їх вплив на клімат, ґрунт і підвищення врожайности сіль. госп-ва.

Велико-Анадольський лісовий масив

Великобританія. Зв'язки між Україною і В. мали спочатку спорадичний характер. Саґи оповідають, ніби в Києві знайшли притулок внуки англ. короля після завоювання Англії Кнутом, королем данським. Дочка англосакського короля Ґіта була жінкою Володимира Мономаха; з нею з'явилися англійці при київському дворі. Крім династичних, існували також слабі торг. зв'язки. В 12 в. в Києві були шотляндський манастир і церква. Пізніше в укр.-англ. зв'язках постала перерва. В 15 в. почався експорт з України збіжжя й дерева до В. через Балтицьке море. Є згадка з поч. 17 в., що в Кембріджі й Оксфорді студіював Юрій Немирич. В 17—18 вв. в Англії цікавилися коз. війнами; інформації про Україну доходили до В. перев через англ. посольство в Туреччині. Про Хмельниччину та пізніші події на Україні інформували англ. газети („Mercurius Politicus", „London Gazette"); цікаві відомості про Україну подав у своєму щоденнику шотляндець П. Ґордон, ген. рос. служби. Існували також ін. джерела ін-

формацій про Україну («Історія поль.-коз. війни» П. Шевальє в перекладі Е. Бравна, географія П. Гейліна, іст. Польщі лікаря Б. Коннора й ін.). У 18 в. Україну популяризував англ. переклад Бопляна в зб. подорожей, виданому А. Черчілом (1744). Поразка Карла XII та Мазепи 1709 викликала інтерес до України у В. Англ. дипломати й посли пильно стежили за укр. справами. П. Орлик підтримував зв'язки з бріт. урядовими колами. Д. Пері, Д. Т. Джеймз, Д. Маршал, Е. Кларк залишили описи України (18 — поч. 19 в.). В кін. 18 в. мали місце демарші бріт. уряду в оборону переслідуваного в Польщі некат. населення.

З 1860-их рр. англійці посилили екон. зв'язки з Україною. 1872 Д. Юз заснував метал. зав. у Бахмутському пов., використовуючи вугілля Донбасу й криворізьку залізну руду. Навколо заводу постало роб. селище Юзівка; з нього виросло нинішнє пром. м. Сталіно. Перев. на англ. капіталах було створене (1869) Новорос. Т-во кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва, до якого увійшов і Юз. Новорос. Т-во було поважним конкурентом франц., бельг. і рос. спілкам у продукції заліза й вугілля на Україні. В кін. 19 і на поч. 20 в. до В. широко експортувалося збіжжя та цукор з України; деякий час В. стояла на першому місці в імпорті укр. збіжжевих продуктів. Англ. капіталовкладення були також у нафтовій пром-сті, гол. в Майкопі. На поч. 20 в. засновано кілька нафтових т-в для експлуатації Дрогобицького нафтового р-ну: Англ.-Австр. Т-во в Устаневичах з 1906, Англ.-Поль. Торг. Т-во з 1908 і англ. акціонерне т-во з 1912 у Львові.

З другої пол. 19 в. у В. стали з'являтися праці, присвячені укр. фолкльорові й літературі, зокрема статті англ. славіста В. Р. Морфіла про Шевченка, зб. перекладів Шевченкових творів Е. Л. Войніч (1911), пізніше праці Р. В. Сітон-Вотсона, в останні роки — В. К. Метіюза. Укр. справу перед війною і під час першої світової війни пропаґував журналіст Д. Рафалович (жид з України).

Офіц. ставлення бріт. уряду до укр. самостійницьких змагань (1918—20) було стримане. В січні 1918 уряд призначив П. Баґґе представником В. при Ген. Секретаріяті УНР. Вислана в 1919 Директорією укр. дипломатична місія, очолена М. Стаховським, пізніше А. Марґоліном і Я. Олесницьким, у В. не мала офіц. визнання. Такий же був статус місії ЗУНР, яку очолив С. Витвицький. Їх діяльність зводилася до інформацій англ. опінії про укр. справи та подання кількох меморіялів. Натомість, В. активно підтримала Денікіна й Вранґеля. В питанні Сх. Галичини В. займала щодо українців прихильнішу позицію. Англійці підтримували вимогу територіяльної автономії українців у Польщі. Проте запропонована мін. закордонних справ Д. *Керзоном* і прийнята Найвищою Радою Антанти в грудні 1919 лінія сх. кордону Польщі лягла в основу поль.-укр. кордону тільки в 1944 р. Після війни у В. часто підносилися голоси проти поль. політики на Зах. Укр. Землях. 1930 англійка М. Шіпшенкс, ген. секретар Міжнар. Жін. Союзу, під час пацифікації відвідала Галичину й оголосила в пресі свій критичний щодо поляків звіт. 5. 10. 1932 група бріт. парляментаристів (32 члени Палати Громад і 5 членів Палати Лордів) подала до Ліґи Націй петицію в справі «охорони укр. меншости в Польщі й запровадження автономії на території сх. Галичини». 1933 відбулася інтерпеляція в бріт. парляменті в справі голоду на Україні. Прихильну позицію щодо укр. справ займала ліберальна газ. „Manchester Guardian".

Під час другої світової війни В. не виявляла особливого зацікавлення укр. справою. Англ. уряд погодився на приєднання Зах. України до УССР; Іден заявив у парляменті, що ці території мають укр. характер. У 1947 і 1950 бріт. уряд пробував нав'язати дипломатичні відносини з УССР, але це зустріло відмову сов. уряду. Останнім часом існує зацікавлення укр. справами у деяких бріт. колах. *Шотляндська Ліґа Европейської Свободи*, з Д. Ф. Стюартом на чолі, заступає позиції укр. самостійности в ряді своїх видань і підтримує тісний контакт із АБН. Кілька визначних англ. громадян і політиків згуртувалися в *Англо-Українському Т-ві*. Посли В. Тілінґ (консерватор) і Купер (лейборист) 1951 інтерпелювали в парляменті в справі укр. радіопересилань у BBC.

Українці у Великобрітанії. До 1945 українців у В. було небагато: дипломатичні місії доби визвольних змагань, група політ. еміґрантів і невелике число кан. українців-студентів у Лондоні. Існувала також у Менчестері громада укр. робітників, які, вирушивши 1911 з Галичини до Америки, залишились в Англії через брак грошей; в 1912 р. їх було бл. 500, 1914 р., після виїзду більшости, — до 150; працювали вони перев. як кравці, мали свій Укр. Клюб В 1930-их рр. у Лондоні діяло очолене В. Кисілевським Укр. Бюро, що мало на меті інформувати англійців в укр. питанні. Група гетьманців видавала інформаційний бюлетень англ. мовою „Investigator" за ред. В. Коростовця. 1940, після поразки франц. військ, до В. прибула група українців, що служила в поль. частинах у Франції. Під час другої сві-

тової війни у В. діяв представник екзильного уряду УНР В. Соловій; існувало Т-во Укр. Кан. Вояків.

В 1946—47 до В. прибули з Італії українці — вояки поль. корпусу ген. Андерса (бл. 6 000) і полонені з Укр. Дивізії «Галичина» (8 500). В 1947—48 з бріт. зони Зах. Німеччини й Австрії прибуло понад 20 000 українців, завербованих на роботу спеціяльними комісіями; вони залишилися на становищі переміщених осіб. Вояки з поль. корпусу в соц. й госп. відношенні були зрівняні з брітанцями. Вояки дивізії перебували як полонені в окремих таборах до кін. 1948 і працювали в сіль. госп-ві. Переміщені особи й звільнені з полону після 3 рр. реґляментованої праці (характер і місце праці визначали урядові установи) стали вільними робітниками. Всі українці в роб. законодавстві, платні и соц. забезпеченні зрівняні з брітанцями. З можливостей набути бріт. громадянство користається невелике число.

Українці у Великобрітанії

Кружки означають скупчення українців: з написами — найбільші, без написів — менші (розмір кружків відповідає заг. числу укр. населення місцевости). За даними А. Бідоси опрацював Г. Колодій

В 1947—50 рр. більшість українців працювала в сіль. госп-ві. Після закінчення реґляментованої праці українці перейшли до більших пром. осередків, до заводів, зокрема до текстильних фабрик. Кілька тис. українців, спрямованих на с.-г. роботи в Шотляндії, по звільненні переїхали перев. на півд., в кращі кліматичні умови. Краще оплачувані професії доступні лише небагатьом українцям, насамперед через брак фахової підготови та труднощі з боку тред-юньйонів. Бл. 90% працюють як фізичні робітники, останнім часом — також на транспорті, решта — службовці на підприємствах і в адміністрації роб. гуртожитків, бл. сотні зайняті розумовою працею; кілька десятків мають власні торг. і ремісничі підприємства. В 1955 у В. жило до 25 000 українців, з них ²/₃ з Галичини; еміґрація за океан триває далі. 98% українців живуть в Англії, бл. 2% в Шотляндії (гол. осередок Едінбурґ з 400 українцями), у Валії (Велз) до 200 душ (гол. в Свансі). ³/₄ українців живе в великих пром. р-нах у сер. Англії. Найбільшим їх скупченням є осередок текстильної пром-сти Менчестер і околиці — понад 5 000 українців; гол. укр. колонії в містах: Менчестер, Рочдейл, Олдгем, Болтон, Бері й ін. Другим скупченням українців є текстильний р-н Лідс-Брадфорд; гол. укр. колонії: Брадфорд (до 1 500), Галіфекс, Лідс, Гадерзфілд й ін. Меншим скупченням є р-н важкої пром-сти Берміґем і сусідні Ковентрі, Волвергемптон й ін. — разом до 2 000. Ін. скупчення в сер. Англії — це Ноттінґем — бл. 500 українців, Лестер й ін. В. півд. Англії понад 1 000 українців живе в Лондоні й околицях; в Лондоні містяться централі всіх укр. установ у В.; менші колонії в півд. Англії в містах: Гартфорд, Бедфорд, Редінґ, Ґльостер, Ньюгейвен й ін. (див. карту).

Серед українців у В. переважають сер. річники (кол. військові); найслабшою стороною укр. поселення є брак жіноцтва, яке становить приблизно до 10%. Через це неприродно великий % неодружених чоловіків і невеликий — дітей. Багато українців одружуються з німкенями, італійками, ірляндками, валійками, балтійками. Число шлюбів з англійками далеко менше через різницю соц. стану й відмінний спосіб життя. Серед загалу українців інтеліґентів дуже мало: з сер. освітою — бл. 2%, з вищою — 0,5%. До звільнення від реґляментованої праці перев. більшість жила в роб. гуртожитках («гостелях»). З 1950—51 існує заг. тенденція переходити на приватні квартири. В 1955 кілька тис. людей мали власні будинки, куплені на довгорічні сплати; невелика частина лишається в «гостелях». В соц. і побутовому відношенні українців у В. оцінюють позитивно: вони сумлінні робітники, ощадні, швидко здобувають сер. добробут, від-

значаються високою жертовністю на нац. цілі.

Українці у В. належать до Укр. Кат. Церкви (18 500 зареєстрованих вірних) та УАПЦ (6 500). Укр. Кат. Церква становить окремий Ген. Вікаріят; першими її діячами у В. були оо. Й. Жан і П. Дячишин, нині — ген. вікарій о. прелат О. Малиновський, канцлер о. М. Ратушинський; осідок у Лондоні, має 14 священиків, власні церкви в Лондоні, Менчестері, Ноттінґемі, церк. доми в Лондоні, Едінбурзі, Брадфорді, Рочдейлі, у Валії. Ген. Управління УАПЦ в Брітанії становить окрему адміністратуру, на чолі її о. протопресвітер С. Молчанівський, осідок і власний дім у Лондоні, в Олдгемі — власна церква; має 9 священиків; існує також правос. громада о. І. Губаржевського. Фінансова база обох віровизнань — це церк. податок вірних.

У 1945—46 заходами українців з поль. армії створено *Союз Українців у Брітанії* — СУБ, в 1948—49 він налічував бл. 20 000 чл., в 1955 — понад 10 000; має власний будинок у Лондоні, 10 — на провінції й інвалідську оселю в Чіддінґфолді (Саррей), газ. «Укр. Думка», нині — гол. Д. Левицький. Видатні діячі СУБ: М. Бура, Б. Панчук, О. Фундак, Т. Данилів, О. Монцібович, о. Е. Кордуба (†1952) й ін. *Об'єднання Українців у В.* постало 1949 й мало бл. 2 000 чл., в 1955 — 800; власний дім у Лондоні; діячі А. Когут, Є. Пиндус, В. Малець, С. Описько, Б. Стисловський, М. Коханівський й ін. Сильною орг-цією є *Об'єднання бувших Вояків-Українців у В.* (3 500 чл.) — сучасний гол. М. Білий-Карпинець. Ін. комбатантською орг-цією є Союз бувших Вояків-Українців.

Молодь охоплює пластова орг-ція Клюби Виховних Осель Молоді; активні діячі: К. Паліїв — гол. до 1952, Г. Герасимович, яка тепер очолює КВОМ, і Я. Гаврих. КВОМ має 100 дійсних членів (старшого юнацтва і сеньйорів) і провадить працю з дітьми по осередках. Спілка Укр. Молоді (СУМ) веде культ.-осв. працю, з 1954 також влаштовує табори для молоді; організувала кілька маніфестацій; охоплює бл. 1 500 членів; діячі: М. Шкавритко (до 1952), Я. Деременда, І. Федчиняк й ін. Частина молоді організована в Об'єднанні Дем. Укр. Молоді. Є Укр. Студентська Громада і т-во кат. студентів «Обнова». Провадить допомогову акцію Комісія Допомоги Укр. Студентству у В. (КоДУС — секція СУБ). Існують також: Орг-ція Укр. Жінок, як секція при СУБ з кільканадцятьма гуртками на провінції (серед діячок визначилися М. Дублляниця — до 1952, І. Вітошинська), Спілка Укр. Вчителів та Виховників (секція СУБ — гол. О. Монцібович), Укр. Проф. Орг-ція як автономний відділ унії транспортових і заг. робітників (організатор О. Волинець). В 1944—47 рр. діяло Центр. Укр. Допомогове Бюро Комітету Українців Канади (гол. Б. Панчук, згодом А. Яремович). Тільки за останній час розпочато орг-цію кооперації («Патрія», організатор М. Длябога и ін.).

Гром. життя багато терпить через брак інтеліґенції. Несприятливо відбився також двоподіл у гром. організованому житті, що стався в березні 1949. Єдина раніше гром. орг-ція українців — Союз Українців у Брітанії (СУБ) перейшла під вплив ОУНр і гетьманців, група яких очолена Данилом Скоропадським (почесний гол. СУБ), а прихильники УНРади, що має представництво в Лондоні (голова — М. Опаренко), створили другу гром. орг-цію — Об'єднання Українців у В. Перенесення партійних суперечок на гром. орг-ції спричинилося до відпливу членів з обох орг-цій і збайдужіння частини громадянства до нац. праці.

Повних укр. шкіл у В. немає, а є доповнюючі школи й дитячі садки, в яких діти бувають раз (рідко двічі) на тиждень — в суботу чи неділю (укр. мова, навчання релігії, співу й танків). Таких шкіл є до 20, з них 15 утримує СУБ (в 1955 — 24 групи, 24 вчителів і 320 учнів); СУБ утримує також 7 садків (20 учителів і бл. 200 дітей). Разом садками та школами охоплено ледве 30% укр. дітей. Найбільше терплять на цьому діти мішаних подруж, які здебільшого не знають укр. мови. З 1949 р. КВОМ, а з 1954 і СУМ щороку влаштовують вакаційні оселі й табори. Число українців в англ. високих школах невелике (10—15), дехто вивчають українознавство в Ін-ті Заочного Навчання при УВУ. Позашкільну освіту й культ. роботу серед старших ведуть відділи гром. установ. З мист. ансамблів визначаються хор «Гомін» (кол. «Бурлаки», дириґент Я. Гордій, пізніше Я. Бабуняк) і балетна група «Орлик» (керівник — П. Дністровий), що не раз виступали на міжнар. фестивалі в Лянґоллені (Велз), здобуваючи кращі місця, в Едінбурзі, а 1955 зробили турне в Італії та Франції. У В. існує ще бл. 20 укр. хорів, між ними відомі «Луна» (Рочдейл), «Дніпро» (Олдгем), хор в Ноттінґемі, працюють танцювальні (зокрема в Редінґу), театр. та спортові гуртки в різних осередках, а також мандрівна група артистів під керівництвом А. Муратова.

Діяльність укр. в-в і зокрема преси у В. слабша, ніж у Німеччині й Франції; тому укр. преса з континенту досить широко розходиться серед українців. Єдина нині газ. «Укр. Думка», орган СУБ, виходить з 1947 р. (в 1945—47 рр. під назвою «Наш Клич»); є рел. місячники «Ві-

домості Церк. Управління УАПЦ у В.» (з 1950) і укр.-кат. «Наша Церква» (в 1948—50, відновлений 1954); ін. журнали: соц. «Наше Слово» (з 1952), гетьманський «За Єдність Нації» (1955); «Визвольний Шлях», орган ОУНр (з 1948). Видається також «Сурмач» (комбатантський орган) і „The Ukrainian Review" (вид. СУБ з 1954), дитячий журн. «Юні Друзі» (вид. СУБ). В 1945—47 виходив гумористичний ж. «Оса», 1949—51 «Голос Молоді» (вид. СУМ), 1950—52 «На Стійці» (вид. Союзу Укр. бувших Вояків), 1950—53 — гетьманська газ. «Ранок».

З науковців у В. перебувають В. Щербаківський, П. Феденко, І. Марченко, О. Парамонів, М. Закоморний та ін., з мистців Р. Лісовський, В. Перебийніс.

Українці у В. належать до різних укр. політ. груп, які діють на еміґрації й здебільша утримують тут свої експозитури та мають вплив на гром. установи.

М. Добрянський

Велико-Михайлівка (III—18), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; в р-ні більшість населення становлять українці.

Великоросійський приказ, один із органів центр. управління Московської Держави другої пол. 17 в., функцією якого (з 1688) було зверхнє керування справами слобідських укр. коз. полків та контроль за діяльністю місц. коз. адміністрації.

Ф. Великохатько

Великохатько Федір (* 1894), біолог-іхтіолог, проф. пед., с.-г. й мед. ін-тів у Херсоні та Ніжені й ун-ту в Чернівцях; д. чл. НТШ. Праці про риб Дніпра й Боґа, міґрацію пром. риб Чорного моря та ін. Тепер на еміґрації, в Бразілії.

Величківський Микола (* 1890), економіст, проф., викладав в с.-г. ін-тах в Кам'янці Подільському, Житомирі та ін. 1941 — гол. УНРади в Києві; з 1943 на еміґрації, з 1947 проф. Високої Екон. Школи в Мюнхені, нині в ЗДА; праці про річки Білоцерківщини, колгоспи Кам'янеччини й ін.

Величко Віктор (1864—1936 ?), архітект, маляр і педагог; закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі; працював у харківському земстві, чл. мист. гуртка в Харкові 1890-их рр.; спорудив ряд будинків, перев. в стилі італ. ренесансу.

Величко Григорій (1863—1932), гал. історик і економіст, д. чл. НТШ, автор розвідок «Політ. і торг. взаємовідносини Руси і Візантії 9—11 ст.» (1891), «Народописна карта укр.-руського народу» (1896) й популярних праць із географії та економіки України.

Величко Самійло (1670 — † не раніше 1728), видатний коз. літописець; вчився в Київ. Академії, володів лат., нім. і поль. мовами. В. служив при ген. писарі В. Кочубеї, бл. 1704 перейшов до Ген. Канцелярії, 1708 звільнений зі служби, пізніше жив у Диканьці, провадячи літ. й учительську працю. В. переклав на укр. мову нім. зб. «Космографія». Гол. твір В. «Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельніцкого»... починається 1620 і доводить опис подій до 1700; це перший систематичний виклад історії коз. держави. Автор використав тогочасні укр., поль. і нім. джерела, цитує багато документів. Мова літопису — укр. книжна 18 в. з виразними нар. елементами, стиль красномовний, ідейна основа — високо патріотична; В. зворушливо описує добу руїни, козаків вважає справедливими оборонцями України, а Хмельницького величає другим Мойсеєм. Літопис В. видала Київ. Археографічна Комісія: «Летопись событий в Юго-западной России в 17 в.», I—IV. 1848—64.

Література: Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Иконников В. Опыт русской историографии, II, 2. К. 1908.

І. Б.

Величковський Іван († 1726), поет, полтавський протоієрей, автор «Вірші гетьманові І. Самойловичеві» й збірок «Млеко» та «Зеґар з полузеґарком» (1690—91), характеристичних умілим застосуванням віршової майстерности бароккової доби (див. *Вірші*). Вірші В. помилково приписували (М. Петров) його братові Лаврентієві, але дослідами В. Перетца, Д. Чижевського і Є. Ю. Пеленського встановлено авторство Івана В.

Величковський Лаврентій († 1673), ієромонах з Полтавщини, намісник Пивського Свято-Никольського манастиря, автор рел. віршів (йому помилково приписували деякі твори його брата Івана *Величковського*).

Величковський Паїсій (1722—94), видатний ідеолог повороту православія до традицій св. отців. Син Івана В., родом з Полтави. Після студій у Київ. Академії, які його не задовольнили, відійшов на Афон, де збирав рукописи й вивчав твори отців церкви. Переклав грец. збірку аскетичних творів «Добротолюбіє» («Філокалія»), 5 тт., що неодноразово передруковувалась до 20 в., і написав ряд власних аскетичних творів («Творенія», кілька вид.). З Афону В. перейшов до Молдавії, де, зокрема в Нямецькому манастирі (з 1779) став відновителем рум. манастирського життя. З друкарні Нямецького манастиря, завдяки В. і його

учням, вийшло чимало цінних видань ц.-слов. мовою. *Д. Ч.*

Велланський (Кавунник) Данило (1774—1847), анатом, фізіолог, водночас натурфілософ; походив з коз. роду з Чернігівщини; студіював у Київ. Академії і в Мед. Академії в Петербурзі; за кордоном слухав лекції Шеллінґа і Окена. Був проф. фізіології та заг. патології в Петербурзькій Мед. Академії (1814—37). В. як філософ заступав погляди ідеалістичної школи Шеллінґа; мав значний вплив на рос. (кн. В. Одоєвський) і укр. (М. Максимович) романтиків. В. залишив понад 20 праць з медицини, фізики й натурфілософії, зокрема «Биологическое исследование природы »(1812), «Опытная, наблюдательная и умозрительная физика» (1831), «Основное начертание общей и частной физиологии» (1836) й ін. *Д. Ч.* і *Г. Ш.*

Д. Велланський

Веллінґ (Welling) Ґоттард (1624—59), швед. посол до Б. Хмельницького в 1657; у своїй «Реляції» В. ствердив незалежну від Москви політику Хмельницького. Докладний опис посольства В. на Україну подав Я. Гільдебрандт („Dreyfache Koenigl. Schwed. Legations-Reiss-Beschreibung. . .").

Велязизація, артикуляційний процес, протилежний *палаталізації*. Полягає в додатковому до головної артикуляції звука піднесенні задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння при одночасному звуженні фаринґальної частини горлянки. Акустично виявляється в зниженні тону. В укр. мові В. виступає тільки як частина *лябіовеляризації*.

Велярні приголосні, приголосні, утворювані наближенням спинки язика до м'якого піднебіння. Укр. мова має В. п. глухі *к*, *х* і дзвінкий *ґ*. В умовах *сандгі* з'являється також дзвінкий відповідник *х* — γ, а в зах. межових говірках засвідчений дзвінкий посовий *ŋ*.

Вельосипедна промисловість, одна з галузей *транспортового машинобудівництва;* найбільше підприємство В. п. на Україні — Харківський вельосипедний зав., менші заводи в Києві, у Львові та ін. побудовані після першої світової війни і в останній час реконструйовані.

Вельосипедний спорт (на зах. землях — «наколесництво»), розвинувся на Україні з 1890-их рр.: вельосипедні клюби в Києві, Харкові, Севастополі, Катеринославі, в 1900-их рр. — в Одесі, Симферополі. В мандрівному В. с. став відомим 1900 р. Ю. Малькевич (Київ), що проїхав маршрутом Київ—Півн. Африка. В той же час з'являються перші спроби В. с. у Львові. Після перерви в 1914—20-их рр. В. с. відновлюється в Галичині 1922. В 1927 в Харкові відбулися всеукр. вельозмагання чоловіків і жінок (1 місце зайняла Одеса, 2 — Харків). З 1937 відбуваються багатоетапні біги кругом України, т. зв. вельотури (офіц. назва в УССР «велогонка»). 1935 р. 5 вельосипедистів України проїхали трасу Одеса—Владивосток (14 317 км). 1936 р. біг кругом Галичини провадило СТ «Україна» — Львів. Згодом всеукр. вельозмагання перетворено на вельозмагання за першість України, що відбуваються тепер щороку для чоловіків і жінок, на вельодромі, шосе і т. зв. крос. Щороку провадяться всеукр. змагання шкільної молоді (в 1955 — 10 спартакіяда шкільної молоді), студентів високих шкіл, сільської молоді. Вельотур 1955 відбувся в 16 етапах, довж. шляху 2 234 км, найкращий час 61 : 44 : 36,4 із сер. швидкістю 37,7 км. *Е. Ж.*

Вельямінов Степан (18 в.), рос. бриґадир, през. *Малоросійської Колеґії* (1722—27), заведеної царем Петром I з метою заступити владу гетьмана і укр. старшини. Провадив гостру боротьбу з укр. владою. 1727 був відкликаний з України у зв'язку із скасуванням Малоросійської Колеґії.

Венгжин Микола, див. *Угрин-Безгрішний* Микола.

Венгржанівський Григорій, маляр, різьбар і мозаїчіст із дерева, працював у Гнівані на Поділлі на поч. 20 в.; вчився в петербурзькій Академії Мистецтв. В різьбі дав ориґінальну кераміку на нар. анекдотичні теми: «Сороки-цокотухи», «Прачки», «Лис Микита» й ін.

Венґжиновський Сергій (1844—1913), етнограф і історик, співр. ж. «Киевская Старина»; збирач укр. фолкльору; досліджував історію унії на Брацлавщині.

Венґлінський (Węgliński) Лев Євген (19 в.), поль. письм. у Галичині; вид. 1858 віршів В., писаних укр. мовою, але друкованих латинкою („Nowyi poezyi małoruskii"), наново викликало спір про абетку, при чому латинка була остаточно відкинута.

Венґльовський Іван (* 1884), гром. і осв. діяч на Бібреччині (Галичина), адвокат; чл. ЦК УНДО у Львові; 1939 вивезений большевиками.

Вендерович Євген (1881—1954), лікар-невропатолог, родом із Харкова; працював у неврологічних клініках Москви й Ленінграду; автор понад 80 наук. праць.

Венеди, згадувані Тацітом і Птолемеєм предки зах. слов'ян, численні племена яких займали в перших вв. по Хр. край між Одрою і Вислою, а згодом перей-

шли вздовж Бугу й Сяну у Подністров'я; давні дослідники, слідом за нім. археологами, називали їх вандалами (див. ЕУ I, мал. 296).

Венелин Юрій (справжнє прізвище Гуца, 1802—39), закарп. історик і філолог. В. студіював у Львові, 1823 переїхав до Росії, де досліджував минуле і культуру болгар (праця «Древние и нынешние болгары»), мае чималі заслуги в нац. відродженні болгар. Вивчав також усну творчість («Об источнике народной поэзии вообще, и о южнорусской в особенности»), заступаючи романтичні слов'янофільські погляди. До укр. відродження В. ставився неприхильно.

Венеричні хвороби, на території України відомі з 1490-их рр. Про 16—18 вв. бракує точних даних. В обставинах відсталости царської Росії й браку організованої боротьби з В. х. зараження в 19 в. на села приносили перев. з міст і пром. осередків заробітчани та солдати (перед першою світовою війною в рос. армії число хворих на сифіліс досягало 13,8 на 1 000 вояків). За даними рос. дорев. мед. статистики, сифіліс на Україні був далеко менше поширений, ніж у центрі імперії (де були деякі губернії з великими ендемічними вогнищами), але небезпека для укр. населення зростала дедалі більше з розвитком промсти й допливом у Донбас заробітчан із півночі. В губерніях, що з 1920 увійшли до складу УССР, в 1913 р. на 10 000 населення зареєстровано 37,04 хворих на сифіліс. В рр. першої світової війни з її руїною, пересуванням військ і мас знедолених біженців та зростанням проституції, а також в добу внутр. війни, тереном якої Україна лишалася дуже довго, це число в 1924—25 рр., за сов. офіц. даними, зросло до 46,7 на 10 000 населення. Ширенню В. х. сприяла також дитяча безпритульність, породжена війною й політикою «военного комунізму». За офіц. статистикою, число зареєстрованих захворінь у червоній армії досягало 1925 р. 8,7 на 1 000 складу. До 1917, не зважаючи на вимоги лікарів, у Росії не існувало спеціяльних лік. закладів, мед. допомога подавалася нечисленними заг. лікарнями, а профілактика обмежувалася адміністративною реґляментацією проституції.

Особливо поширені були В. х. на Україні в горах, зокрема по всій Гуцульщині, куди сифіліс був занесений у 18 в. (як гадають, вірменами з Кут і військами під час рос.-тур. воєн). Число зареєстрованих хворих у 19 в. досягало 500 на 25 000 населення (себто 2%), але в дійсності воно було більше. В 20 в., за австр. влади, там були організовані диспансери. В 1914—20 рр., в період війни, В. х. на Зах. Укр. Землях дуже посилилися.

На поч. 1920-их р. загроза ширення В. х. примусила владу УССР до енерґійних заходів. Створена в Одесі 1917 (вперше в Рос. Імперії) поліклініка для лікування шкірних і В. х. 1922 була перетворена на Шкірно-Венерологічний Ін-т ім. Є. Ґлавче, 1923 відкрито Укр. Держ. Венерологічний Ін-т у Харкові, 1922 засновано Дерматологічне й Венерологічне Т-во в Києві і т. д. В пол. 1920-их рр., поряд керованих наук. ін-тами й т-вами н.-д. експедицій в сіль. р-ни й Донбас, створені були для практичної роботи, перев. по селах, «венерологічні загони» та «венерологічні пункти»; поза тим посилена була боротьба з В. х. і в звичайних поліклініках, амбуляторіях тощо. За прикладом Києва й Одеси, по ін. містах України створено мережу нічних профілакторіїв. 1927 в УССР було 80 венерологічних диспансерів, насамперед для міськ. населення, і 125 сіль. венерологічних пунктів. Боротьба з В. х. стала давати позитивні наслідки, особливо з 1927, коли в усіх республіках СССР ухвалені були постанови про заходи боротьби з В. х.; вони надавали органам охорони здоров'я право примусово лікувати хворих на В. х. і загрожували суворою карою за свідоме зараження. Безплатне обов'язкове лікування й примусова шпиталізація в заразливому періоді сполучені були з обов'язковим виявленням, обліком і лікуванням осіб, що є носіями зараження, та періодичними обслідуваннями вогнищ зарази. Офіц. статистика УССР (ще без зах. областей) на 1. 1. 1940 подавала 458 закладів шкіровенерологічної допомоги, з них 101 самостійних диспансерів та 172 венерологічних пунктів.

В період між двома світовими війнами боротьба з В. х. на укр. землях у складі Чехо-Словаччини й під Польщею значно посилилася; далеко гірше було під Румунією; в Галичині за даними 1934 зареєстрованих хворих, що лікувалися в лікарнях і приватно, на 10 000 меш. було 40, в дійсності значно більше. Стан на Гуцульщині й далі лишався важким: 1938 венерологічна експедиція виявила в ряді сіл бл. 20% хворих на сифіліс.

З осени 1941, у зв'язку з війною, число захворінь різко посилилося: за нім. окупації в умовах цілковитої руїни лікування було неможливе. Найгірший стан був у перші післявоєнні роки, коли була демобілізована чимала частина вояків. Однак гострі заходи виявлення і обліку хворих, поєднані з примусовим лікуванням В. х., а насамперед заг. поступ лікування, допомагають ефективно боротися з цим соціяльним лихом. *Г. Шульц*

Венесуеля (Venezuela), респ. на півн. Півд. Америки, 912 000 км², 5 000 000 населення (1950); укр. еміґрація до Вене-

суелі почалася з 1947 й активно тривала до 1950, коли з Німеччини й Австрії прибуло понад 1 500 українців, що оселилися перев. в столиці В. Каракасі та в Валенсії, Баркісімето й Маракай; не призвичаєні до с.-г. праці в тропічних умовах, укр. селяни в більшості покинули одержану від держави землю й переселилися до міст, з успіхом займаючись ремісництвом і дрібною торгівлею; укр. інженери й лікарі працюють за фахом.

Організоване життя українців у В. почалося з 1948, коли влада визнала Укр. Громаду з філіями в Валенсії й Баркісімето, як укр. нац. орг.-цію; Укр. Громада має в Каракасі Укр. Нац. Дім, хори, різні аматорські гуртки й ін.; очолює Укр. Громаду з 1949 Л. Стаховський. У В. зібралося чимало укр. культ. сил: балетмайстер П. Горський, соліст-тенор Харківської Опери О. Гальченко, малярі В. Кричевський († 1952), Г. Мазепа, К. Бельський, різьбар В. Ємець, акторки Львівської Опери Л. Мартинюк і К. Колянківська й ін.

У Каракасі організовано укр.-кат. парохію, яку провадить о. П. Хрущ, і правос. автокефальну парафію (провадив до смерти в 1951 о. П. Ковальчук, потім до 1954 о. В. Григоріїв); при правос. церкві існує Братство, при укр.-кат. — Марійська Дружина.

Венеціянов Олексій (1780—1847), рос. маляр і ґравер, родом з Ніжена, син грека й українки; учень В. *Боровиковського*, 1811 дістав в Академії Мистецтв у Петербурзі звання академіка; прихильник Т. Шевченка, відіграв велику ролю в його визволенні з кріпаччини. В. — відомий мистець побуту й портретист натуралістичного напряму.

Венкувер (Vancouver), м. в Канаді в провінції *Брітанська Колюмбія*, найбільший порт Канади над Тихим океаном; 345 000 меш. (1951), з них 7 200 українців (в 1941 лише 1 800), або 31% всіх українців у Бріт. Колюмбії.

Венюков Павло (1856—1916), геолог, проф. Київ. Ун-ту; м. ін. працями розвідки про гор.-силюрську фавну Поділля.

Вепр, ліва притока сер. Висли, довж. — 234 км, гор. частина р. пливе на півд. Холмщині.

Вепрейський Микита (18 в.), управитель м. Бахмута, що в 1723 разом із капітаном Семеном Чирковим організував перший видобуток кам'яного вугілля на території сучасного Донбасу; працювало бл. 200 робітників. Вугілля використовували в кузнях і для солярень.

Вера Ґварані (Vera Gvarani), укр. хліборобська оселя в Бразілії, в штаті Парана, заснована 1910—11 рр.; бл. 400 укр. родин, у сусідніх оселях бл. 300 (в Казаріньйо, Барра Фея й ін.).

Верба (Salix), росте в багатьох породах, видах і схрещеннях; із заг. кількости видів (300—350) на Україні є 30; поширена по всій укр. території, за винятком високих гір, рідко трапляється в деревостанах (В. іва, В. біла); в деяких породах В. — дерево, в ін. — кущі, що звуться перев. лозами. В. біла (Salix alba L.) доростає до 20—25 м висоти; В. іва (S. caprea L.) з округлими мохнатими листками росте в лісах до 5—8 м висоти; В. крихка (S. fragilis L.), шелюга жовта (S.

Верби над ставком, Київщина

Daphnoides Vill.) з яйцоватими листками, доростає до 20 м висоти; білотал або В. мигдалева (S. amygdalina L.) — низьке деревце чи кущ; верболіз (S. pentandra L.) — до 24 м висоти. Лози (верби кущеві): шелоз (S. repens L.), В. червона (S. purpurea L.) — кущ до 4 м висоти; В. вухата (S. aurita); шелюга червона (S. acutifolia); В. попеляста (S. cinerea); В. кошикарська (S. viminalis L.); В. сіра (S. incana) — росте високо в Карпатах.

Деякі породи В. садять для закріплення пісків і зсувів; молоде пруття В. кошикарської, мигдалевої та жовтолозника використовують у кошикарстві, бондарстві і т. ін.; м'яке й легке дерево В. надається на вироблення забавок, на паперову масу; кору В. застосовують у нар. медицині. *Б. Л.*

Верба (III—6), с. м. т. на півд.-зах. Волині над р. Іквою; р. ц. Рівенської обл.; в 1943—46 рр. бої УПА з німцями й большевиками.

Вербена звичайна, телезняк (Verbena officinalis), багаторічна трависта рослина з блакитними квітками 30—100 см заввишки; росте попід огорожами; давніше вживана в нар. медицині; деякі відміни — декоративні.

Вербицький Іван (* 1902), бойовик УВО, засуджений польс. судом на смерть із заміною на 15 рр. в'язниці за атентат (1926) на куратора Собінського, виконаний ін. особою.

Вербицький Микола (1843—1909), поет; почав друкуватися в «Основі» (1862) під псевд. Білокопитий Миколайчик; писав під впливом Шевченка й Куліша.

Вербицький Михайло (1815—70), свящ., композитор у Галичині, вчився музики в

Перемишлі й Львові; з 1852 жив у Млинах. Автор численних композицій для чол. і мішаних хорів: серед них окремі частини Служби Божої, «Заповіт» на слова Шевченка, «Тост до Руси», пісні на тексти Федьковича. 1863 р. В. написав музику до нац. гімну «Ще не вмерла Україна». В. належать також оркестрові «симфонії» й музика до драматичних творів (співогри): «Підгоряни», «Верховинці», «Галя», «Панщина», «Сільські пленіпотенти» та ін.

М. Вербицький

Вербицький Олександер (* 1875), архітект, д. чл. Академії Архітектури УРСР, проф. Київ. Художнього Ін-ту та ін. високих шкіл; спорудив багато будівель на Україні, зокрема в Києві, м. ін. зал. двірець (1928).

О. Вербицький

Вербицький Тимофій, власник друкарні в Києві, видавець «Часослова» 1625 й 1626.

Вербовцій (Verböczy), Стефан з Вербівця (бл. 1458—1541), угор. правник і політ. діяч, походженням із Закарпаття; гол. суддя угор. земель під тур. окупацією. Автор „Tripartitum opus iuris consuetudinarii regni Hungariae", заг. кодексу угор. права, дійсного до революції 1848. В кодекс включено ряд інститутів укр. звичаєвого права Закарпаття.

Вербське евангеліє (тетра), укр. текст. 235 аркушів, переписаний у 1560 р. в околицях Володимира Волинського з серб.-болг. оригіналу. Мова В. є. (описана *Огієнком*) характеризується настановою на ц.-слов., але відбиває деякі риси фонетики й морфології тогочасної укр. мови.

Вербяний Іван (* 1896), педагог і лексиколог, упорядник спільно з В. *Левом* англо-укр. і укр.-англ. словника (1947—48).

Верв, староукр. родово-територіяльна одиниця, менша ніж *волость*, відповідала поль. «ополю», серб. «околіні» чи новгородському «погостові» (хорв. В. мала більш родовий характер). Первісно В. могла бути родовою одиницею, але з розпадом родового ладу вона розвивалась на територіяльній основі. Зв'язки гром. характеру у В. стали переважати над родовими; до В. належали також новопоселенці. Всі вони називалися «людіє». В. — також судово-адміністративна одиниця, члени якої були зв'язані круговою порукою. В. зобов'язана була в разі злочину почати слідство («гонити слід»), а якщо винного не знаходили, вона як громада відповідала за злочин на її території. В. судилася т. зв. вервним судом. В. виконувала також ін. публічні функції: збирання податків для князя, військ. оборона. В христ. часи В. мала свою церкву. Основним джерелом відомостей про староукр. В. є «Руська Правда». Думки дослідників щодо характеру В. не одностайні; одні заступають родовий характер В.: К. Бестужев-Рюмін, О. Єфименко, ін. — територіяльно-гром.: М. Владимирський-Буданов, В. Сергеєвич, Р. Лащенко. *В. М.*

Верганoвська Олена по чоловікові Кос (* 1906), письм., співр. «Нової Хати» й ін. журналів; «Дещо про О. Кобилянську» (ЛНВ, 1927).

В. Вергановський

Вергановський Володимир (1875—1946), правник, доц. австр. цивільного процесу, 1939—41 проф. Юридичного фак. Львівського Ун-ту, д. чл. НТШ, суддя Апеляційного Суду у Львові; праці з цивільного процесу, м. ін. «Зміна позову».

Вергун Петро (* 1890), свящ., кат. церк. діяч, папський прелат, з 1927 душпастир, з 1940 апостольський візитатор українців-католиків у Німеччині. Підтримував зв'язки з нім. кат. колами, зокрема виступаючи з доповідями й статтями в фахових журналах, здебільша на теми іст. церкви на Сх. Европи. Заарештований 1945, дальша доля невідома.

П. Вергун

Вердум (Werdum) Ульріх (17 в.), нім. подорожник по Україні й Польщі (1670—72), залишив спогади, багаті на побутові подробиці.

Верес звичайний (Calluna vulgaris Salis. B.), вечнозелений кущ до 1 м висоти з родини вересуватих, цвіте восени ніжним рожево-фіолетовим цвітом; росте на ялових ґрунтах часто великим суцільним килимом, зокрема в соснових лісах і на придорожніх болотах; у нар. медицині В. з. використовують для лікування ниркових і міхурових хвороб; вживають для фарбування.

Вересай Остап (1803—90), кобзар з Прилуччини, з родини кріпака-музики, мав гарний високий тенор; славнозвісний ви-

конанням нар. дум і пісень; 1873 виконував свій репертуар на засіданні Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва в Києві, 1875 — в Петербурзі, куди його возив М. Лисенко, що вивчав його творчість і записав мелодії. О. Русов і П. Чубинський записали у В. понад 20 творів різних жанрів, зокрема думи «Про Хведора безрідного», «Про трьох братів з Озова», «Про Олексія Поповича» та ін.

О. Вересай

Верстенченко Олекса (* 1918), поет, родом із Слобожанщини; друкується з 1935. Після війни на еміґрації, нині в ЗДА; ліричні збірки «Перший грім» (1941), «Дим вічности» (1951), іст. поема «Чорна долина» (1953), зб. поезій «Заморські вина» (1955).

Веретільниця, паданиця (Anguis fragilis L.), плазун, ящірка без ніг, довж. до 60 см; поширена по всій Україні за винятком степової смуги.

Верецький (Тухольський) **перевал** (V—4), перехід у *Високому Бескиді* 841 м, яким проходить давній і важливий шлях уздовж р. Стрий—Опір—В. п.—Ляториця і зв'язує Галичину з Закарпаттям і Угорщиною (Львів—Стрий—Мукачів—Будапешт). Зал. лінія перетинає гол. Карп. хребет за 12 км далі на сх. (провал Бескид — 1 014 м) за допомогою тунелів (на лінії Лавочне—Воловець).

Верещинський Йосиф († 1599), київ. кат. єп., українець родом, проповідник і публіцист, пропаґував заселення укр. степів і боротьбу з татарами й турками, автор політ. праць: „Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia pustyń w ruskich krajach rycerstwem królewstwa polskiego", „Nowy Kijów".

Верещиця, ліва притока Дністра, довж. —85 км, пливе з Розточчя в багнистій і багатій ставами долині.

Вержен (de Vergennes) Шарль (1717—87), франц. дипломат і мін. закордонних справ; приятель Г. Орлика, підтримував мазепинську еміґрацію. За інспірацією В. укладено меморіял про Україну й запорожців після ліквідації Січі.

Верзилов Аркадій (* 1867), історик і педагог родом з Чернігівщини; наук. співр. Іст.-Філол. Відділу УАН; праці з історії та економіки Чернігівщини: «Нариси торгівлі України 15 в.», «Уніятські архимандрити в Чернігові», «Найдавніший побут Чернігівської околиці» та ін.

Вериго Броніслав (1860—1925), фізіолог, в 1897—1914 проф. Ун-ту в Одесі. Відомий запровадженням своїх метод в електрофізіології (катодична депресія В. й ін.); залишив ряд праць, м. ін. підручники з біології і фізіології.

Верикївський Михайло (* 1896), композитор і оперовий дириґент, проф. Київ. Консерваторії. Вчився в Києві у Б. Яворського. Почав з невеликих, перев. вокальних форм, написав ряд романсів, хорів (м. ін. «На майдані», «Крокове коло»), кантат, ораторій («Дума про дівку-бранку»), творів для скрипки, симфонічних творів (поема «Петро Конашевич - Сагайдачний», «Веснянка», «Татарська сюїта» та ін.). В. — автор балету «Пан Каньовський» (1931), муз. комедії «Вій» (1936), опер «Сотник» (1938), «Наймичка» (1941) й ін. Сов. критика закидала В. «втечу від сучасности, споглядальне милування з минулого».

М. Верикївський

Верковичеве евангеліє (скорочений апракос), текст, переписаний у першій пол. 14 в. на Україні з півд.-слов. оригіналу з рисами укр. півд.-зах. говірок (154 аркуші). Мову В. є. досліджував А. Нікольський. Рукопис у Ленінградській Публічній Бібліотеці.

Верлан (18 в.), сотник, командувач надвірної міліції кн. Любомирського на Поділлі. З поч. повстання 1734 перейшов із своєю сотнею на бік повсталих укр. селян і організував полк, що ним зайняв Броди, Жванець і дійшов аж до Львова. Після придушення повстання В. втік із помічниками до Молдавії.

Вернадський Володимир (1863—1945), видатний природознавець, мінералог і геохемік; з 1912 д. чл. Рос. Академії Наук; проф. Московського Ун-ту. В 1918 В. очолив Комісію для вироблення законопроєкту про заснування Укр. Академії Наук у Києві, став д. чл. УАН і її першим президентом. З 1921 В. перебував знову в Росії; 1922—39 дир. Радійового Ін-ту в Ленінграді; очолював ряд дослідних комісій при АН СССР; віцепрез. міжнар. комісії для визначення віку геол. порід радіоактивними методами. В 1923—26 В. читав лекції в Празі і в Сорбоні в Парижі, був обра-

В. Вернадський

ний проф. Лондонської Школи Слов. Студій, чл. Академії Наук у Парижі, Чеської Академії Наук і Мистецтв, д. чл. НТШ та ряду ін. наук. т-в. Різнобічні досліди В. були зв'язані передусім із фізико-хемічними процесами творення мінералів. В. вважають основоположником геохемії й біогеохемії; зокрема відома його теорія будови алюмосилікатів. В. залишив бл. 400 наук. праць, які з'являлися також зах. мовами, з ділянок: мінералогії, геохемії, радіології, біохемії, гідрогеології. Найважливіші з них: «Опыт описательной минералогии», I—II (1908—22), «История минералов земной коры», I—II (1923—36), „La géochimie" (1924), „La biosphère" (1929) й ін. На честь В. мінерал хем. складу $MnO_2.nH_2O$ названо вернадитом.

Вернер Костянтин (1850—1902), рос. земський статистик, згодом проф. Московського С.-Г. Ін-ту; досліджував м. ін. аґрарні відносини степової України.

Вернет Іван (кін. 18 — поч. 19 в.), подорожник, швайцарець, прибув на Україну 1787 як учитель, служив, м. ін., у Харкові, написав ряд подорожніх нарисів про Україну, друкованих в ж. «Украинский Вестник» (1816—19).

Верниволя, псевд. О. *Кониського*.

«Вернигора», вид. т-во в Києві 1916—21 і в Відні 1918—23 і з 1939. В 1946—48 в Мюнхені. Видавало, гол., підручники, мапи, дитячі кн., брошури, листівки і ін.; дир. П. Кашинський.

Вероніка, протачник (Veronica), рослина з родини ранникових, поширена скрізь; квітки сині в стоячій китиці. Листя В. лікарської (Veronica officinalis) вживають як чай і в нар. медицині; V. Spicata плекають як декоративну рослину.

Вероніка Марія Ґарґіль (1884—1956), монахиня, заслужена довголітня ген. настоятелька (1927—56) згромадження *Сестер Служебниць Непорочної Діви Марії* —СПНДМ, до пол. 40-их рр. у Галичині, згодом на еміґрації.

Версальська мирова конференція, див. *Антанта*.

Верстатобудівництво, одна з галузей *машинобудування*, що виробляє верстати — машини для холодного оброблення металів різанням. До цієї групи входять верстати: токарні, револьверні, автомати і напівавтомати, фрезерні, зуборізні, розточувальні, стругальні, шліфувальні, аґреґатні, гайконарізні та ін. Окрему групу становить виробництво верстатів для оброблення дерева. На Україні верстати продукуються на підприємствах у Харкові (зав. радіяльносвердлувальних верстатів, зав. «Електроверстат»), у Києві (зав. верстатів-автоматів), найбільший в СССР зав. важких верстатів у Краматорському, в Одесі (виробництво свердлувальних верстатів), у Лубнях, Миколаєві, Ворошиловграді, Львові, Краснодарі (зав. карусельних верстатів).

За пляном 1950 р. заводи УССР повинні були дати 5 950 верстатів, або 6% загальносоюзного виробництва. Ні якістю, ні номенклятурою верстатобудівельні заводи України не задовольняють внутр. потреб республіки.

Верства, див. *Міри*.

Вертеп, укр. ляльковий театр. Вертепні вистави з'явилися на Україні в першій пол. 17 в., кін. їх припадає десь на сер. 19 в. Найбільш розповсюджені були вони в другій пол. 18 в. — особливо в добу занепаду Києво-Могилянської Академії. У цей час число вертепників поповнено вихованцями Академії, що, часто надхнені ідеями Г. Сковороди або своїх учителів, ішли популяризувати серед народу укр. виставу в формі лялькового театру. Така форма була найзручніша з огляду на переслідування з боку рос. уряду. На думку деяких дослідників (О. Кисіль), розповсюджували В. перев. т. зв. *мандровані дяки*.

Вертеп

Вертепні вистави були поширені по всій Україні, і варіянтів їх існувало багато. З найвизначніших заслуговують на згадку Сокиринський, Батуринський та Межигірський. Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну і світську (трагічну і комічну). В такому поділі слід вбачати зразок кол. акад. вистави, що складалася з поважної частини й інтермедій. Ляльки рел. частини групуються навколо різдвяної дії, ляльки світської, побутової частини мали нац. забарвлення. Серед них заслуговує на особливу увагу постать запорожця, ляльки, більшої від ін. і рухливішої, що яскраво вказує на іст. події — руйнування Січі. Вертепна скринька часто мала вигляд поверхового будинку (напр., Сокиринський вертеп); різдвяна дія відбувалася нагорі, а внизу йшли інтермедії. В. явище цілковито самобутнє, національне. Різко від нього відмінні поль. «шопка» чи білор. «батлейка», не говорячи вже про наскрізь побутовий рос. театр — «петрушку».

Література: Галаган Г. Малорусский вертеп. КСт., Х. 1882; Перетц В. Кукольный театр на Руси. П. 1895; Возняк М. Укр. драматичні вистави в Галичині в 1 пол. 19 ст. ЗНТШ, LXXXVII—LXXXVIII. 1909; Кисіль О. Укр. вертеп. П. 1916 — К. 1918; Марковський Є. Укр. вертеп. Розвідка і тексти. К. 1929.

В. Ревуцький.

Вертипорох Євген (* 1898), хемік родом

з Галичини, проф. УТГІ, д. чл. НТШ і з 1949 гол. НТШ в Торонто. Бл. 30 праць англ., укр., нім. і польс. мовами, зокрема про синтезу Фрідель Крафта, провідність електричного струму у хлоридів метанів в органічних розчинниках, про гормони і вітаміни та ін.

Є. Вертипорох

Верхівський Олександер (1827—82), лікар з Чернігівщини; водночас займався біблійними й іст.-церк. студіями, залишивши ряд праць; відомий також як поліглот.

Верхівцеве (V—15), с. м. т. Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.

Верхнє (V—19), промислове м. в Донбасі, Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл.; хем. комбінат Донсода, скляний зав. і ін.

Верхнє Тепле (V—20), с. в півн.-сх. частині Донбасу, р. ц. Ворошиловградської обл.

Верхній Нагольчик (V—20), с. м. т. в Донбасі, Боково-Антрацитовського р-ну Ворошиловградської обл.; антрацитні шахти.

Верхній Рогачик (VI—15), с. на Долішньо-дніпровій низовині, р. ц. Херсонської обл.

Верхній Салтів, с. над р. Дінцем, Старосалтівського р-ну Харківської обл., де був відкритий аланський катакомбовий могильник 6—9 вв. (див. *Салтівська культура*).

Верхня Тарасівка (V—21), с. над р. Глибокою, притокою Дінця, р. ц. Тарасівського р-ну Каменської обл. РСФСР; в р-ні — більшість українців.

Верхня Хортиця (VI—16), село б. м. Запоріжжя; р. ц. Запорізької обл.

Верхньо-Баканський (IX—18), роб. селище, на півн.-зах. від Новоросійська; р. ц. Краснодарського краю.

Верхньодніпровське (V—15), с. м. т. і пристань на правому березі Дніпра, р. ц. Дніпропетровської обл., 6 000 меш. (1926); ливарно-механічний зав., фабрика ґудзиків; засноване 1780 р. на місці запор. зимовника, за царських часів пов. м.

Верховина, заг. термін на означення гірської обл., зокрема Карпатської, заселеної українцями; у вужчому сенсі — частина *Середньокарпатської улоговини*, положеної обабіч гол. Карп. хребта в сточищі рік Стрия з Опором, Ляториці й Великої Ріки, заселена *бойками*. Мешканців В. називають верховинцями; верховинцями називають себе радо бойки, зокрема на Закарпатті.

Верховинець Василь (* 1881), справжнє прізвище Костів, муз. етнограф, диригент і хореограф родом з Галичини; з 1906 працював у театрі М. Садовського, пізніше проф. Полтавського Ін-ту Нар. Освіти, Харківського Муз.-Драматичного Ін-ту та ін.; гармонізував музику до багатьох нар. і зокрема дитячих, пісень; автор праць «Укр. весілля» (муз. бік нар. обряду), «Теорія укр. нар. танка» (1920), зб. «Весняночка» (1932).

В. Верховинець

Верховинка Леся (1903 — 36), псевд. Ярослави Лагодинської, заміжньої Кучковської; дитяча письменниця, родом з Делятина; оп. її вірші в альманахах і журналах («Нова Хата», «Світ Дитини» й ін.).

Верховинський Андрій, літ. псевд. А. *Волошина*.

Верховинці, див. *Верховина*.

Верховна Рада (Верховний Совєт) УССР, за конституцією УССР з 1937 р. (ст. 20—38), найвищий орган держ. влади УССР, який насамперед виконує законодавчі функції і вибирається на 4 рр. (1 депутат на 100 000 населення, див. *Вибори*). Попередником В. Р. були Всеукр. З'їзд Рад та ВУЦВК. До компетенції В. Р. належать: ухвалення і зміна конституції УССР, видавання законів, затвердження бюджету і нар.-госп. пляну, створення уряду УССР, амнестія, встановлення представництва УССР в міжнар. взаєминах, творення респ. військ. формацій. Сесії В. Р. повинні відбуватися двічі на рік (ст. 31), ними керує голова В. Р. З депутатів В. Р. оформлюється Рада Старійшин, яка разом із партійною групою звичайно формально ставить пропозиції. Між сесіями В. Р. найвищим органом є її Президія в складі 19 членів. До її функції належить: скликання сесій В. Р., тлумачення законів УССР, видавання указів, провадження референдуму, надавання громадянства УССР, звільнення та призначення міністрів між сесіями В. Р., призначення представників УССР за кордоном, приймання вірчих грамот акредитованих представників чужих держав (ст. 30). Ряд цих функцій, як і компетенції В. Р. в дійсності мають чисто теоретичний характер.

Склад В. Р. 4 скликання, обраної в лютому 1955 р.: 435 депутатів, в тому ч. 323 партійних, 152 жінки; за соц. станом: 143 робітників, 78 селян, 214 інтеліґентів, українців бл. 80%. Голова В. Р. — П. Ти-

чина, гол. Президії В. Р. — Д. Коротченко.

Подібне становище в СССР займає Верховний Совєт СССР, який складається з двох палат: Совєт Союзу і Совєт Національностей. Від УССР (як і від кожної союзної республіки) вибирають до Совєту Національностей 25 депутатів, а до Совєту Союзу одного депутата на 300 000 населення. *Б. Цюцюра*

Верховний Суд УССР, найвищий судовий орган в УССР; В. С. в складі голови, заступників, постійних членів і засідателів обирається Верховною Радою УССР, — фактично її Президією, на 5 рр. До компетенції В. С. належать: а) кримінальні справи виняткового значення (передані на розгляд Президією Верховної Ради або прокурором УССР), б) службові злочини вищих урядовців, в) цивільні спори між держ., гром. й установами респ. значення, г) касація й перегляд вироків нижчих судових інстанцій, ґ) нагляд і керування діяльністю судів республіки. В. С. складається з двох колеґій: кримінальної і цивільної і президії, яка розглядає карні й цивільні справи в порядку нагляду, опротестовані вироки, рішення й висновки колеґій. Склад президії: гол. суду, його заступник і члени суду. Як перша інстанція В. С. засідає в складі голови — чл. В. С. і двох засідателів, як друга інстанція та надзірний орган — в складі трьох членів. Вищою і надзірною інстанцією для В. С. УССР є Верховний Суд СССР (див. докладніше ЕУ I, стор. 676 та *Судівництво, Прокуратура*).

Верховодка (Alburnus alburnus L.), риба до 20 см довж., живе в річках України, крім Криму; із луски В. виготовлюють штучні перла.

Верхола Трохим (1883—1922), гром. діяч і маляр, за УНР гол. «Просвіти», пов. земської управи й пов. комісар у Проскурові.

Верхомин Емма (* 1908), уроджена Невчас, канад. гром. діячка, гол. відділу Союзу Українок в Едмонтоні 1931—41; організаторка його музею.

Верхрата (III—4), с. на Розточчі над р. Ратою в Галичині, кол. Равського пов., тепер у Польщі (Люблинське воєводство); 1678—1806 гр.-кат. манастир, відомий чудотворною іконою Богородиці, згодом перенесеною до Крехова.

Верхратський Іван (1846—1919), природознавець, педагог і філолог, почесний і д. чл. НТШ, перший і довголітній гол. Матем.-Природописно-Лікарської Секції НТШ та ред. її «Збірника», дослідник рослин і тварин Сх. Галичини, знавець комах, особливо метеликів, автор перших шкільних підручників укр. мовою з природничих наук. В. один із перших працював над укр. природничою термінологією. («Початки до уложення номенклятури і термінології природописної, народної», I—VI. 1864—79). Спроби етимології й клясифікації зах.-укр. говірок В. мали дилетантський характер. Одначе його описи говірок Галичини, Буковини й Закарпаття, надто зібрані ним дані щодо їх словника й наголосу, мали позитивне значення великим фактичним матеріялом попри брак наук. методи. В молоді рр. друкував вірші й переклади. Список гол. філол. праць В. у „Proceedings" Філол. Секції НТШ, I, 1952.

І. Верхратський

Вершигора Петро (* 1905), рос. сов. письм., актор і режисер; під час другої світової війни учасник рейду сов. партизанського загону С. Ковпака (пізніше дивізії ім. Ковпака) по Зах. Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші й Карпатах; В. описав ці рейди у спогадах «Люди с чистой совестью» (1946) і «Карпатский рейд» (1950).

Верьовка Григорій (* 1895), композитор, фолкльорист, хоровий диригент; родом з Чернігівщини, закінчив Київ. Муз.-драматичний Ін-т; нині проф. і завідувач катедри хорового дириґування Київ. Консерваторії. Збирач і пропаґандист укр. нар. пісенної творчости, організатор і дириґент Держ. Укр. Нар. Хору (1943). Автор численних творів: «Вулична інтермедія», сюїта з 5 укр. нар. пісень для симфонічної оркестри (1927); соната для скрипки і фортепіяна (1933); вокальний квартет, романси, опрацювання нар. пісень та ін.

Г. Верьовка

Верьовкін Микола (* 1877), архітект, збудував ряд великих споруд на Україні (м. ін. будинок т-ва «Саламандра» в Харкові 1914).

Веселе (VI—15), с. на півн.-зах. від Мелітополя; р. ц. Запорізької обл.

«Веселий Львів», театр малих форм, заснований у Львові 1942, існував до поч. 1945; мав у програмі легкі пісні, танці, скетчі; мист. керівник З. Тарнавський.

Веселинове (VI—11), с. над р. Чичиклеєю, притокою Бога; р. ц. Миколаївської обл.

«Веселка», літ.-мист. ж., місячник інтернованих вояків Армії УНР в Каліші (Польща), вид. в-ва «Веселка» 1922—23; ред. Є. Маланюк, М. Селегій та ін.

«Веселка», ілюстрований щомісячний дитячий журн., додаток до газ. «Свобода» з 1954 в Ньо-Джерзі (ЗДА); ред. колеґія з членів Об'єднання Працівників Дитячої Літератури.

Весело-Боковеньківська Станція, на Дніпропетровщині, з дендрологічним парком (понад 200 листяних і шпилькових євр. й амер. видів дерев). З 1924 р. в складі н.-д. установ України; дослідження культури чужоземних деревних порід (екзотів) на Україні.

Веселовська Зінаїда (* 1900), мовознавець, учениця *Булаховського*, працівник Харківського Ун-ту, автор розвідок з іст. укр. наголосу, з іст. укр. ремісничої термінології (в обробленні льону й конопель), а також про словник *Беринди*.

Веселовський Микола (1848—1918), рос. археолог-орієнталіст, проф. Петербурзького Ун-ту; розкопав сотні могил, в тому ч. «Солоху» б. Никополя (1912—13) і Майкопську на Кубанщині; довів тюркське кочівницьке походження «кам'яних баб» на Україні; «Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе» (1905), «Современное состояние вопроса о «каменных бабах» (1915) й ін.

Веселовський Олександер (1838—1906), рос. літературознавець, видатний представник культ.-іст. школи, акад., проф. Петербурзького Ун-ту; прихильник порівняльно-іст. методи Бенфея — теорії літ. запозичень і міжнар. літ. взаємодії на основі зв'язків Заходу і Сходу, пізніше — еволюційної соціологічної методи. Серед його численних праць для іст. укр. літератури важливі «Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе» (1872), «Опыты по истории развития христианской легенды» (1875—77), «Южнорусские былины» (1880—84), «Разыскания в области русского духовного стиха» (1880—92) та ін.

Веселовський Сергій (* бл. 1878), інж.-економіст і гром.-політ. діяч, родом з Поділля. Чл. УСДРП, 1917 чл. През. і заступник гол. Укр. Центр. Ради. 1918 ген. консул Укр. Держави в Петербурзі. Проф. Укр. Держ. Ун-ту в Києві (1918), в 1920-их рр. проф. Київ. С.-Г. Ін-ту й керівник Н.-Д. Катедри С.-Г. Економіки. В 1930-их рр. репресований. Нині на еміґрації.

Весілля, в укр. нар. побуті складна суміш обрядів різних діб, у якій розрізняють елементи родової екзогамічної епохи, впливи грецько-візант. рел.-містичного характеру і новіші укр. Основні акти: сватання (в якому важливим моментом є згода молодої на шлюб), заручини, прикрашення гільця, печення короваю, запрошення гостей, дівич-вечір, церковне вінчання, весільний поїзд, перейма, розплетення коси у молодої, роздача короваю, переїзд молодої до молодого, «пригощування молодої», «комора», перезва, церк. «вивід» або обрядові зливки. В пізніші часи ритуал був значно спрощений (докладніше див. ЕУ I, стор. 240—42).

Весільні пісні, становлять важливу частину обрядової системи укр. *весілля*; виконують їх перев. жінки, і визначаються вони ліричним характером. Число В. п. на Україні величезне; поділяються на кілька груп: 1. пісні, що пояснюють окремі дії весільної драми або з ними зв'язані (сум батьків при розлуці з дочкою, жаль молодої за рідною, тривога за майбутнє тощо); 2. пісні, що заворожують щастя-долю, із звертанням до Бога, святих і космічних сил; 3. В. п., які звеличують молодих, батьків, дружину, гостей, вихвалюють коровай і т. д.; 4. еротичні; 5. пісні з голосільними мотивами (нарікання молодої, яку віддають до чужого роду, плач молодої-сироти); 6. жартівливі й глузливі пісні. Крім того, на весіллях співають пісень, що не мають обрядового характеру (коломийки, шумки, деякі балядні й гумористичні пісні). Віршові розміри В. п. спільні з обжинковими (4 + 4 + 3 та 4 + 4 + 5), крім того є форми: (5 + 3); (6 + 3); (4 + 4); (5 + 5 + 3); (5 + 5 + 7); побіч двовіршевої строфи вживається і вільна, імпровізована, з нерівномірних строф-тирад (до 10 і більше віршів); ця вільна форма іноді наближає В. п. до голосінь і дум.

Література: див. ЕУ I, стор. 272 і 314.

За *Ф. Колессою*

Веслування (гребля), відоме на Україні з давніх часів. Суто спортове В. стало розвиватися в 19 в., спершу в Одесі (перші змагання 1893), згодом у Києві, Катеринославі й ін. містах, положених над ріками. Змагання провадять в академічному В. (одинки, двійки, чвірки, вісімки) за олімпійською програмою, в нар. В. (чайки, шлюпки) і в байдарочному (одно-, двo-, тримісцеві, плоскодонні й ін.) для чоловіків і жінок. Змагання за першість із В. України відбувалися спочатку на Всеукр. Водних Спартакіядах, згодом відбуваються окремі змагання за першість у В. Кляса укр. веслярів двійки Ємчук — Жилин («Наука» — Київ) — світова (перемоги у Генлеї в Англії на змаганнях за першість Европи).

«Весна народів», весна 1848 р., відома рев. рухами евр. народів проти режиму самовладдя монархів, встановленого Віденським Конґресом 1815 р. Під впливом гасел франц. революції, нових течій у філософії й літературі, зростання активности міщанства, робітництва й інтелі-

генції із цих верств, в цю добу набули поширення ідеї лібералізму, демократії, політ. рівноцінности суспільних кляс. У народів, які втратили незалежність, виявилося прагнення нац. відродження й політ. незалежности. «В. н.» почалася в березні 1848 революцією у Франції (друга республіка). В Австрії цісар Фердінанд I у наслідок заворушень у Відні скасував панщину (16. 4. 1848), проголосив конституцію (25. 4.) й скликав парлямент. Одні з поневолених в Австрії народів підняли повстання за відрив від Габсбурґів (угорці й італійці), ін. (чехи, хорвати) висунули принцип перебудови Австрії на федерацію країн; серед поляків посилилися рухи за політ. відокремлення від Австрії або за широку автономію поль. земель, до яких вони залічували укр. частину Галичини. «В. н.» не захопила всіх укр. земель, — хоч її ідеї викликали співчуття в освічених колах укр. суспільства, — бо за рік до того, на весні 1847 р., рос. уряд розгромив Кирило-Методіївське Братство в Києві, що було носієм ідей нац. відродження й боротьби проти кріпацтва. В Галичині й на Закарпатті прагнення нац. відродження знайшли конкретний політ. вияв. Під впливом подій і сподівань «В. н.» 2. 5. 1848 постала перша укр. політ. орг-ція *Головна Руська Рада*, яка проголосила нац. єдність усього 15-мільйонного тоді укр. народу. 39 послів до першого австр. парляменту, протиставлячись поль. і угор. претенсіям, висунули вимогу права окремішности і виділення укр. Галичини із Закарпаттям та Буковиною в коронний край в австр. федерації. Для оборони від поль. повстанців Гол. Руська Рада по містах утворила «Нар. Ґвардію»; загроза укр. справі від угор.-поль. братання спонукала зорганізувати «Батальйон гірських руських стрільців». Представники зах.-укр. політ. проводу взяли участь у з'їзді слов. народів у Празі в червні 1848 р., приєднуючись до слов. федералістичних змагань, що їх речником був чес. ідеолог Ф. Паляцький. Скликаний 19. 10. 1848 *Собор Руських Учених* у Львові накреслив широку програму орг-ції укр. науки й нар. освіти. «В. н.» тривала недовго, бо австр. уряд 1849 придушив рев. рухи, скасував конституцію й повернувся до системи абсолютизму. однак вона дала потужний поштовх до піднесення ідеї нац. відродження, і короткочасні політ. здобутки «В. н.» вплинули на нац.-культ. і політ. розвиток на Зах.-Укр. Землях у наступні десятиліття (див. ЕУ I, стор. 484—85). *І. Витанович*

Веснін Віктор (1882—1950). рос. архітект, д. чл. АН СССР і Академії Архітектури СССР; керував групою. що проектувала й будувала споруди Дніпрогесу (1927—30), а також нового р-ну м. Запоріжжя.

Веснянки, нар. обрядові пісні, що їх співають від Благовіщення, майже виключно дівчата; в Галичині — гаївки, гагілки, ягівки (тільки під час Великодніх свят). Найстаріші В. мають хоровий та ігровий характер; текст, мелодія, танок, міміка й драматична дія («Перепілка», «Король», «Просо» та ін.) становлять синкретичне ціле дуже давнього походження з нашаруваннями різних діб. В ін. В. спів поєднаний лише з хороводами («ключ», «кривий танець»). В. мають мотиви обрядового кликання птахів — символів весни, мотиви культу померлих, хліборобські (орання, сіяння та ін.), сатирично-глузливі і любовні, що напророчують весілля. Відзначаються життєрадісним настроєм, мелодійністю й багатством ритмічних форм, перев. 2 (4 + 3); 2 (4 + 3 + 3); 2 (4 + 4); 2 (6 + 3 + 3) та ін. Див. також ЕУ I, стор. 258—59.

Література: ЕУ I, стор. 272.

За Ф. Колессою

Весоловська Марія (1884—1948), уроджена Охримович, жін. організаторка Стрийщини, довголітня гол. Союзу Українок у Стрию, радна м. Стрия; 1939—46 пробула на засланні.

М. Весоловська

Весоловський Ярослав (1881—1917), політ. діяч Укр. Радикальної Партії, журналіст; 1903 редаґував «Поступ» у Коломиї, в 1904—06 — «Буковину» в Чернівцях; з 1907 у Львові, співр. і 1910—11 ред. «Діла», ред. видань «Просвіти»; 1914—17 — референт укр. і рос. преси в Мін-ві Закордонних Справ у Відні, де й помер.

Я. Весоловський

Вессель Микола (1834—1906), рос. педагог, ред. журн. «Учитель», разом із К. *Ушинським* обстоював права укр. мови в нар. школах на Україні.

Вестерфельд (Westerveld) ван, Авраам, голл. рисівник, автор археологічного атласу Києва 1653 р.

Ветеринарія, наука про нормальний стан і патологічні процеси у тварин, їх попередження й лікування; об'єднує ряд заг.-біол. та спеціяльних дисциплін і комплекс держ. чи гром. заходів для

охорони тваринництва від втрат і населення — від спільних для людей і тварин захворінь. В чисто тваринницькій ділянці В. щільно пов'язана з *зоотехнікою*.

На Україні, як і в ін. країнах, з давніх часів існувала нар. В. знахарів, пастухів, ковалів і коновалів, що дожила до недавніх часів. У першій пол. 19 в. з'явилися ветер. лікарні по губерніях і в військ. частинах. Ветер. лікарні в повітах та містах підлягали губ. ветер. інспекторам, що ними керувало Ветер. Управління Мін-ва Внутр. Справ (з 1898 при останньому була створена Ветер.-Бактеріологічна Лябораторія). У війську було Ветер. Управління (до 1910 Військ.-Ветер. Відділ Гол. Військ.-Мед. Управління) в складі Військ. Мін-ва. Подібна система інспекторів була й в Австро-Угорщині (закон з 1880 р.). В Галичині В. відав Крайовий Виділ та його органи.

До 1880-их рр. В. на Україні була в примітивному стані, хоча з 1805 р. в ун-ті в Харкові вже викладалася ветеринарія, а з 1852 там існувала висока Ветер. Школа. Рос. урядові розпорядження у ветер. справі, епізодичні й непослідовні (1876, 1879, 1902, 1903), стосувалися до епізоотій, які завдавали величезних втрат (напр., 1886 від чуми в самій Катеринославській губ. загинуло бл. 50 000 голів). Сан. нагляд над продажем м'яса не був організований. Об'єднаного ветер. законодавства не було. Після 1879 боротьба з епізоотіями перейшла перев. в руки земств, і ветер. заходи вживалися на підставі обов'язкових постанов земських зборів та міських дум. Створена була мережа ветер. пунктів, обслуговуваних лікарями й фельдшерами, з'явилися земські ветер. школи й лябораторії (найбільші в Херсоні й Катеринославі). Найкраще поставлена була В. на Полтавщині (1900 р. — 58 пунктів), Харківщині, в Таврії, найгірше на Волині, Київщині (1912 р. — 12 пунктів), Херсонщині (1900 р. — 10 пунктів). Загалом на Україні в 1917 р. було 680 ветер. лікарів, 710 фельдшерів, 9 бактеріологічних лябораторій та ін-тів, 158 ветер. амбуляторій і лікарень. До поч. 90-их рр. 19 в. чума рогатої худоби була ліквідована. Після досліджень І. Мечнікова, М. Гамалії та ін. в Одесі (Бактеріологічна Станція з 1886) і Л. Ценковського, І. Садовського, Д. Конева в Харкові (Бактеріологічна Лябораторія при Ветер. Ін-ті з 1884) успішно застосовано щеплення проти телію, зокрема на Слобожанщині й у півд. губерніях. Однак порівняно з зах. країнами стан В. був ще далеко не задовільний. І далі важкою була боротьба з ящуром, туберкульозою, пошесною легеницею рогатої худоби, сапом (носатизною), що на поч. 20 в. був дуже поширений на Херсонщині та Катеринославщині, інфекційними хворобами свиней тощо.

1917 в Ген. Секретаріяті Зем. Справ був створений Департамент В. на чолі з М. Пекарським, що пізніше був начальником ветер. служби Армії УНР; в орг-ції ветер. служби брали участь М. Леонтович, А. Скороходько, О. Кандиба, В. Королів-Старий.

Роки революції й сов. політики «воєнного комунізму» позначені були занепадом В. В ці роки зросли захворіння тварин, зокрема рознесена військами короста коней і навіть чума рогатої худоби. З поч. 20-их рр. на Україні була запроваджена сов. система В. (*«Ветеринарний Кодекс УСРР»* 1925), з посиленням централізації підпорядкована урядові СССР («Ветер. Статут» 1936). В УССР В. керує Гол. Ветер. Управління Мін-ва Сіль. Госп-ва, якому підлягають обл. ветер. відділи, наук. й високі освітні заклади, виробництво ліків та інструментів. Обл. ветер. відділи при обл. управліннях сіль. госп-ва керують мережею лікарень, ветер.-бактеріологічних лябораторій, сер. шкіл та курсів; по містах і р-нах є старші ветер. лікарі або інспектори, лікарні й допоміжні заклади, а також кілька фельдшерських пунктів. Праця всієї мережі суворо реґляментована, як реґляментовані й усі ветер.-сан. заходи. Після періоду деякого піднесення в 1923—28 рр., в роки колективізації (1929—31), з ліквідацією індивідуального госп-ва, ветер. мережа була розбита. Совнарком СССР постановою 1933 вимагав її відновлення (в УССР мало бути створено 1 156 лікарських дільниць). 1934 ЦК ВКП(б) констатував занепад В.; вжиті були заходи, щоб піднести її роботу. Нинішня криза в сіль. госп-ві УССР, м. ін., мала наслідком постанову Совета Міністрів СССР і ЦК КПСС 1953 р. про переведення частини зоотехн. і ветер. персоналу з районових управлінь до машинотракторних та спеціялізованих станцій. Стан В. в УССР на 1955 р. характеризується такими офіц. даними (в дужках числа на 1925 р.): ветер. лікарів 6 204 (894), фельдшерів 15 115 (1 086), ветер.-бактеріологічних лябораторій 149 (33), з них крайових ін-тів 6, ветер. дільниць 1 232 (787), лікарень 3 003 (186), фельдшерських пунктів 771 (684).

На укр. землях, що в 1920—30-их рр. були в складі Польщі, ветер. справами відав ветер. департамент при Мін-ві Рільництва, якому підлягали інспектори воєводств і пов. ветер. лікарі; окрему групу становили ветер. лікарі орг-цій самоврядування. В держ. і самоврядувальній мережі укр. лікарів було мало.

Натомість мережа чисто укр. характеру постала в Галичині з ініціятиви Т-ва «Сіль. Господар» і була розбудована при районових молочарнях Маслосоюзу (з 1933), де працювало до 1939 р. понад 20 лікарів. Т-во «Сіль. Господар» видавало популярні брошури на ветер. теми. Дорадником т-ва у ветер. справах був М. Стахурський, працями ветер. лікарів керував неофіційно Р. Лехицький. Орг. схема В. на Закарпатті і укр. землях в Румунії була подібна до польської.

Ветер. освіта на Україні бере початок з орг-ції катедри В. в Харківському Ун-ті в 1805 р. 1835 при катедрі створено практичну Ветер. Школу. 1852 в Харкові засновано високу Ветер. Школу, 1871 перетворену на Харківський Ветеринарний Ін-т. 1881 постав Ветер. Ін-т у Львові, 1920 — у Києві. Ветер. факультети відкрито при с.-г. ін-тах у Білій Церкві 1931 й Одесі 1934. Ще до революції існували ветер. фельдшерські школи (зокрема при Ветер. Ін-ті в Харкові) й мережа земських шкіл: частину фельдшерів-практиків випускали ветер. шпиталі рос. армії. Тепер сер. ветер. школи (технікуми) є в кожній області, нижчі школи і курси заведені в р-нах. Система ветер. освіти випускає лікарів, фельдшерів, дезинфекторів і санітарів. Н.-д. справу спершу провадив Харківський Ветер. Ін-т, що видавав «Сборник трудов», у менших розмірах — т-ва ветеринарів і земські лябораторії. З 1921 р. н.-д. справа зосереджена в Укр. Ін-ті Експериментальної Ветеринарії в Харкові, який має для спеціяльних наук. завдань ряд зональних станцій і опорних пунктів. Н.-д. роботу провадять деякі обл. ветер.-бактеріологічні лябораторії і всі високі ветер. школи.

Серед дослідників, що багато внесли в розвиток В. на Україні, визначилися А. Раєвський, довголітній дир. Харківського Ветер. Ін-ту, М. Бекетов, П. Гордіїв, О. Остапенко, І. Садовський, Л. Ценковський (винахідник вакцини проти телія), А. Скороходько, М. Леонтович, Д. Калкатин, В. Мостинський, О. Петров, Д. Конев, О. Дедюлин, А. Агаллі та ін.; на зах. землях і в еміґрації з 1920 — П. Андрієвський, К. Лопатинський, М. Холевчук, Й. Кульчицький й ін.; нині на еміґрації перебувають П. Гіммельрайх, О. Корсунський, С. Крашенінніков, І. Розгін, В. Соколовський й ін.

Фахові видання й журнали: «Сборники трудов Харьковского Ветеринарного Института», I—XIII. 1888—1915; після революції «Ученые труды Харьковского Ветеринарного Института», згодом — укр. мовою, «Записки», пізніше «Труды Киевского Ветеринарного Института» (11 тт.), «Научные труды Украинского Института Экспериментальной Ветеринарии» (20 тт.); найстарішим журн. був «Ветеринарный Вестник» проф. П. Гордієва (1882—95 і 1900—10 в Харкові), «Вестник Ветер. Медицины» (К. 1918), деякий час у 1920-их рр. виходив «Укр. Ветер. Вестник», далі «Ветеринарне Діло» (місячник з 1922 в Харкові спершу рос мовою, 1927—32 — укр.) і «Ветеринарна Справа» (в Києві 1932—41); крім того, ветер. ін-ти неперіодично видають збірники наук. праць. На еміґрації виходить «Інформаційний Листок Об'єднання Амер.-Укр. Ветер. Лікарів».

Фахові організації. До 1917 існував ряд т-в ветеринарів (найстаріші в Харкові й Одесі); після революції існувало деякий час в Києві Ветер. Об'єднання. В Галичині ветер. лікарі були членами Укр. Лікарського Т-ва у Львові. 1946 в Мюнхені створено Об'єднання Укр. Ветер Лікарів на еміґрації, перетворене згодом на Об'єднання Амер.-Укр. Ветер. Лікарів з осередком у Чікаґо.

Література: Мельников-Разведенков М. Іст. нарис розвитку патології на Україні. Укр. Мед. Архів, I, 1. X. 1927; Ветер. довідник за ред. Козарева Г., I—IV. К.—X. 1936; Ветеринарный энциклопедический словарь, I—II. М. 1950—52; Rozhin I. The Veterinary Organization of Soviet Ukraine. The Ukrainian Quarterly, IX, 1. 1953; Коропов В. История ветеринарии в СССР. М. 1954. *І. Розгін*

«Ветеринарний Кодекс УСРР», набрав чинности постановою ВУЦВК з 13. 3. 1925; складався з 4 частин і 112 артикулів (орг-ція та основні завдання держ. ветеринарії; про боротьбу з заразними й пошесними хворобами тварин; про ветеринарно-сан. догляд; про органи управління, права й обов'язки володільців тварин і урядових осіб). В ході централізації сов. адміністративного права «В. К. УСРР» був скасований постановою Центр. Виконавчого Комітету УССР з 20. 1. 1937 і заступлений «Ветеринарним уставом СССР» з 27. 10. 1936. *Б. Ц.*

Ветлина, псевд. письм. Т. *Бордуляка.*

Ветлинська Полонина (IV—3), хребет в *Середньому Бескиді* в сточищі гор. Сяну, 1 253 м висоти, вкритий буковими лісами й полонинами.

Ветухів Михайло (* 1902), син Олекси, біолог і генетик, гром.-політ. діяч, родом із Харкова. 1926 — доц., 1928—34 проф. Полтавського С.-Г. Ін-ту, Харківського Ветер. Ін-ту, Харківського Ун-ту; 1934—41 проф. Московського Ветер.-Зоотехн. Ін-ту, наук. керівник відділу ветеринарної генетики Всесоюзного Ін-ту Експериментальної Ветеринарії в Москві. 1941—42 активний учасник гром. життя на Харківщині; 1942—43 ректор Харківського Ун-ту. З 1944 на еміґрації в Німеччині, з 1949 в ЗДА, з 1951 — дослідник-генетик у Колюмбійському Ун-ті (Нью-Йорк), чл. ряду амер. наук. т-в, проф. УВУ й УТГІ,

д. чл. УВАН, її през. і гол. УВАН в ЗДА (з 1950); д. чл. НТШ. 1945 — мін. екзильного уряду УНР; 1945—49 заступник гол. Центр. Представництва Укр. Еміґрації в Німеччині; 1949—55 заступник гол. і чл. Ради Укр. Конґресового Комітету. Автор ряду наук. праць, м. ін. «Методи поліпшення тварин на основі генетичних методів» (1928), «Популяція курей на Україні» (1930), «Повышение устойчивости крупного рогатого скота к туберкулезу» (1941), „Viability of Hibrids Between Local Populations of Drosophilia Pseudoobscura" (1953), наук.-популярних книжок, статтей на наук. і гром. теми.

М. Ветухів

Ветухів Олекса (1867—1941), етнограф, мовознавець — учень і популяризатор учення *Потебні*, педагог; автор численних наук. праць і підручників. Чл. Харківського Іст.-Філол. Т-ва; в 20-их рр. проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти, керівник Етногр.-Краєзнавчої Секції Н.-Д. Катедри Історії Укр. Культури, чл. Потебніянського Комітету. Досліджував говірки Слобожанщини. Принципи «потебніянства» застосовував в етногр. працях, зокрема в «Народные колыбельные песни» (1892) і в нагородженій Рос. Академією Наук — «Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова», I—II, 1902—07.

О. Ветухів

Вехтер (v. Wächter) Отто (1901—49), нім. нац.-соц. діяч з Відня; 1941—44 губернатор дистрикту Галичина; порівняно з ін. представниками нім. офіц. кіл займав щодо укр. справи прихильнішу позицію; з нім. боку відповідальний за створення дивізії «Галичина».

Вецляр (Wetzlar), м. в Гессені (Німеччина) над р. Лян, 25 500 меш.; під час першої світової війни у В. був табір укр. полонених під культ. опікою *Союзу Визволення України*. В таборі провадилася жвава культ.-осв. діяльність, існували правос. церква, бібліотека, театр, в-во (ім. Б. Грінченка), виходила газ. «Просвітній Листок», перейменована на «Гром. Думка».

Вечер Яким (* 1901), псевд. Юри Артура Яремкевича, поет, за фахом астрофізик, родом з Галичини; зб. віршів «Кленове листя» (1946); статті з фізики й астрономії.

Вечерниці, або досвітки, укр. традиційний звичай молоді сходитися вечорами для розваг в осінньо-зимовий час у спеціяльно найманій хаті бездітної вдови («вечернича мати»). Дівочі громади організовували «складки» грішми й поживою на вечері; на В. оповідали казки, танцювали під музику, дівчата працювали.

«Вечерниці», літ. тижневик, перший орган народовців; виходив 1862—63 у Львові; співробітники: Ф. Заревич (Ю. Ворона), Д. Танячкевич (Будеволя), В. Шашкевич, К. Климкович, Н. Вахнянин та ін.; вийшло 17 чч.

Вечерниці пахучі (нічна фіялка) (Hesperis matronalis L.), многорічна, до 1 м висоти зелиста рослина з роду хрестоцвітих; медодайна й декоративна, плекається по садах, росте дико в лісах і на луках.

«Вечірня Година», місячник — серія творів красного письменства, вид. Укр. В-ва в Кракові 1942—44; літ. ред. С. Гординський, згодом В. Чапленко.

Веденеев Борис (1884—1946), рос. інж.-гідроенергетик, акад., 1927—32 гол. інж. і заступник начальника будівництва Дніпровської Гідроелектростанції.

Вержбіцький (Wierzbicki) Людвіґ (1835 — ?), поль. архітект, проф. Львівської Політехніки; видав зразки кустарної пром-сти селян на Україні, опис поль.-укр. археологічної виставки у Львові (1885) й ін.

Взаємна Поміч Українського Вчительства, ВПУВ, проф. орг-ція нар. учителів; існувала з 1905 до 1939, спершу в Галичині й на Буковині (де були 4 окружні відділи), з 1922 об'єднувала укр. учителів під Польщею (1906 р. — 864 гал. учителів із заг. числа 4 000, 1914 р. — 710; у зв'язку із зростанням проф. руху 1930 р. — 2 792 із заг. числа 3 500, 1938 — 2 162); в 1938 р. мала 44 відділи і до 20 делеґатур із центром у Львові. ВПУВ видавала журн. *«Учительське Слово»*, пед.-методичний місячник, згодом квартальник *«Шлях Виховання і Навчання»*, серію «Пед.-Методична Бібліотека». Утримувала Центр. Пед. Бібліотеку, мала Наук.-Пед. Комісію, Пед. Порадню й екон. установи, зокрема кредитову кооперативу «Взаємна Поміч», фонди матеріяльної допомоги, м. ін. Фонд Посмертних Допомог (1928), 2 будинки у Львові, 1 в Мушині, відпочинкові оселі в Ворохті й Черчі та ін. Серед діячів ВПУВ визначалася А. Алиськевич, І. Стронський, М. Мороз (засновники), О. Власійчук, І. Ющишин, А. Зелений, Г. Коваль, І. Лилик, Д. Стельмах і ін. Об'єднання належало до ряду міжнар. учи-

тельських спілок. В 1940—44 ВПУВ діяла у формі Учительського Об'єднання Праці при УЦК. *П. П.*

Взуттєва промисловість, одна з основних галузей легкої пром-сти, тісно пов'язана із *шкіряною промисловістю.* До революції 1917 9/10 попиту на взуття на Україні задовольняло шевське ремесло; фабричне взуття йшло з рос. і поль. фабрик, бо на Україні були лише дві фабрики взуття — в Києві й Вінниці. На Лівобережжі була сильно розвинена кустарна взуттєва пром-сть, яка давала працю кільканадесятьом тисячам родин (гол. осередки: Решетилівка, Сміле, Охтирка, Котельва, Березна, Климів, Семенівка, Борзна, Ічня, Миропілля та ін.). Фабрична В. п. розвинулася тільки з 1920-их рр., її розвиткові сприяло поширення сировинної бази на замінники шкіри (зав. шкіряних замінників в Одесі, ґумово-реґенаторний зав. у Києві та ін.). Основними центрами В. п. є Київ (4 взуттєва фабрика, одна з найбільших в СССР, з річною продукцією понад 5 000 000 пар черевиків) і Харків (5 взуттєва фабрика), які разом дають 60% продукції УССР; Одеса дає понад 10% продукції УССР; менші взуттєві фабрики є в Дніпропетровському, Полтаві, Чернігові, Ромні, Артемівському, Миколаєві, Львові, Стрию, Симферополі, поза УССР — у Краснодарі, Ейську, Озові та ін. Крім того, взуття виробляють численні артілі пром. кооперації. Динаміка продукції фабричного взуття така (в мільйонах пар): 1926 — 1,2, 1930 — 12,0, 1940 — 37,9 (в тому ч. Зах. Укр. Землі — 1,0), або 18% виробництва СССР, в 1954 р. (плян) — 32,2, або 11,8 всесоюзного (в цілому СССР досягли довоєнного рівня вже в 1949 р.). Продукція В. п. в 1954 становить лише 0,7 пар на особу (СССР — 1,2), і тому укр. ринок залежить від довозу взуття з-поза УССР, зокрема з РСФСР. Машинопостачання для укр. В. п. довозиться з РСФСР. *Б. В.*

Взуття, з праіст. часів на Україні не збереглося; жін. глиняні фігурки трипільського типу мають позначені якісь черевики, що сягають вище кісток (Кошилівці). За середньовіччя українці взували лляні онучі («онущі») або вовняні «копитця» (шкарпетки), що їх, м. ін., виробляли ченці Києво-Печерської Лаври, назовні — черевики («черевіє»), з одного шматка м'якої, черевної шкіри тварин, і чоботи («сапоги») кращої шкіри, з залізними підковами, а по селах у лісах на півночі — личаки з лика дерев. У вищих верствах носили шиті золотом червоні й зелені чоботи із хза (сап'янці); золотом гаптувалися й черевики жінок із вищих верств. За коз. часів В. заможних людей відзначалося — можливо, під сх. впливами — особливою розкішшю.

До недавніх часів серед укр. селян дотрималися майже однакові для чоловіків і жінок полотняні або сукняні онучі, подекуди плетені вовняні панчохи (зокрема, гуцульські «капчурі»), іноді прикрашені. У Галичині Угнів був відомий продукуванням взуття архаїчного типу. На Поліссі до 20 в. дожили примітивні личаки. Личаки, а також далеко поширеніші постоли (ходаки) з товстої шкіри вироблялися вдома. В другій пол. 19 в. селяни стали замовляти чоботи місц. шевцям-доморобам або, частіше, купувати на ярмарках; згодом почали купувати й жін. черевики, які змінили форму, наближаючись до заг.-евр. типу (черевики «на корках»). В 19 в. з поширенням пром-сти населення міст і містечок в одягу і В. великою мірою відійшло від традиції, і в побуті заможнішого міщанства й ремісників запанувало фабричне В. Після революції, не зважаючи на дуже низький рівень постачання, що примушує селянок і сел. дітей і далі ходити босими, В. кустарного й фабричного виробу швидко витіснило давнє, своєрідне, наближаючись до В. міського населення (див. *Одяг* і *Взуттєва промисловість*, а також ЕУ I, стор. 224—25). *Я. П., Р. М.*

Вибори, Виборче право, визначування осіб до керівних органів влади шляхом голосування частини або загалу громадян, правоздатних до волевиявлення. Примітивна форма В. і голосування були відомі вже на *вічах* в княжу добу на Україні; вони вибирали деяких вищих урядовців, а іноді і єпископа. За лит.-руської доби виборчими компетенціями користувалася тільки шляхта, яка вибирала на своїх повітових соймиках по двох представників до великих вальних соймів. Вибрані представники шляхти дотримувалися інструкцій соймика (докладніше *Вальний сойм, Шляхта).* Ширше застосування виборних урядів знаходимо в гром. самоуправлінні волостей, а гол. чином у містах на *маґдебурзькому праві.* На Запоріжжі В. відбувалися на січових радах, а вибраною владою були: кошовий отаман, запор. січова старшина. Курінні отамани й курінна старшина обиралися на курінних радах. На Гетьманщині виборні компетенції належали *Генеральній Раді* як становому представництву; вона обирала гетьмана і ген. старшину (відоме скликання т. зв. *«чорної ради»* з участю, поруч козаків, також селянства). З упадком укр. коз. держави, В. органів управління на укр. землях мають незначне застосування, обмежуючись на В. представників дворянства (пов. і губ. маршалків, пізніше предводителів). На дуже обмеженому

становому, маєтковому і корпоративному цензі вибирались в Рос. Імперії місц. органи самоуправління, як міські думи, волосні старшини (див. *Місто, Шляхта, Волость*). Лише з поширенням ідей парляментаризму й демократії з'являються В. й виборча система в модерному розумінні в кін. 19 і на поч. 20 в. в Австрії й Росії.

До створеного 1861 р. крайового сойму Галичини В. відбувалися в 4 куріях — великих землевласників, торг. і пром. палат, міст і сіль. громад (виборча ординація 1873). Українці могли на практиці вибирати тільки з курії сіль. громад, і тому ч. укр. послів було невелике (1861 — 49 послів, 1877 — 14; 1883 — 11; 1913 — бл. 30 на всіх 150); більшість становили поль. посли, обрані із вищих станових курій. В. відбувалися що 6 років. Крім вибраних послів, членами сойму були ще вірилісти, не вибрані; між ними 3 гр.-кат. єпископи (докладніше див. ЕУ І, стор. 485—86, 496—97). На подібній основі діяв крайовий сойм Буковини, до якого українці увійшли в більшому числі тільки 1911 р. (16 послів) після запровадження нової виборчої ординації (нац. курії в соймі). Ця реформа мала стосуватися і до гал. сойму, але через війну вона не увійшла в життя. В. до органів місц. самоуправління (гром. уряди, маґістрат, пов. репрезентація) в Австрії відбувалися на основі виборчої ординації 1866. Всі виборці були поділені на 3 виборчі кола за розміром сплачуваних податків; до першого кола належали також виборці з наук. цензом докторату, пархи й деякі урядовці. Кожне виборче коло вибирало рівне ч. членів гром. і пов. рад. У Львові не було поділу на виборчі кола. Активне В. п. мали всі оподатковані особи (також правні); пасивним В. п. користувалися тільки власновільні чоловіки з активним В. п. Система виборчих курій поважно обмежила виборність укр. представників до місц. органів самоуправління. На Буковині не було В. до пов. рад (див. ЕУ І, стор. 497—98).

Спроби запровадження парляментаризму в Австрії 1848—49 були короткотривалі й не утворили окремої системи В. Австр. Палата послів до 1873 складалася з представників крайових соймів. Нова виборча ординація запровадила безпосередні В. за системою курій, подібних як у В. до крайового сойму (див. вище). Сел. курія вибирала виборців посередньо, явно й усно. Звідси походило багато виборчих зловживань поль. адміністрації в Галичині. Активне і пасивне В. п. належало тільки оподаткованим чоловікам. Через те, що В. були куріяльні, українці в Австрії не мали чисельної парляментарної репрезентації. Тільки після 1907, коли куріяльна система В. була замінена загальними, рівними, безпосередніми й таємними В. (без права голосу жінок), українці Галичини і Буковини могли вибрати чисельнішу репрезентацію: 32 укр. послів на всіх 516 у віденському парляменті. В. в Угорщині до 1918 відбувалися так само за куріяльною системою і з зловживанням, так що закарп. українці, поза окремими особами, не мали власної репрезентації в будапештському парляменті.

Перші парляментарні В. в Росії відбулися в 1906 до 1 Держ. Думи за куріяльною системою (землевласницька, міські, сел. і роб. курії). В. від окремих курій були нерівні й різноступневі: для селян — чотириступневі; для робітників — триступневі, для міськ. виборців і великих землевласників — двоступневі В. Депутатів Держ. Думи вибирали спільні губ. виборчі зібрання виборців від усіх курій. За цим самим законом відбулись В. до 2 Держ. Думи 1907. На губ. виборчих зібраннях переважало дворянство. В. до 3 і 4 Держ. Думи (1907, 1912) відбулися за новим законом, який збільшив, і так уже дуже велике представництво дворян коштом міст, робітників і особливо селян. На Україні в 9 губерніях 1 191 виборців вибирали на губ. зібраннях 98 депутатів Держ. Думи (на всіх 442); міста Київ і Одеса вибирали у безпосередніх В. по 2 депутати. До Держ. Дум були обрані також свідомі українці; в двох перших вони мали укр. парляментарні громади (докладніше *Державна Дума*).

В. до органів самоуправління в 2 пол. 19 в. і далі були обмежені становими й маєтковим цензом. За статутом 1882 міська дума, яка складалася з «гласних» у числі 20—60 (в Києві, Одесі, Харкові — 90), обиралася на міськ. виборчих зібраннях більших власників нерухомостей і торг.-пром. підприємств. В. до земських установ були кількаступневі і також давали перевагу в них дворянству (див. *Земства* і ЕУ І, стор. 482).

За Центр. Ради на Україні влітку 1917 відбувалися В. до міських дум, а в листопаді до Всерос. Установчих Зборів. Останні дали поважну перемогу укр. партіям (75%); ці В. відбувалися на підставі заг., прямого, рівного, пропорційного й таємного голосування. На такому ж принципі передбачав В. до Укр. Установчих Зборів закон Укр. Центр. Ради з 29. 11. 1917. Активне і пасивне В. п. належало особам обох статей, які закінчили 20 р. життя. Конституція УНР, прийнята Укр. Центр. Радою, схвалила той же віковий ценз В. п. до держ. за-

конодавчих органів та до органів місц. самоврядування. До Всенар. Зборів УНР 1 депутат мав вибиратися на 100 000 населення з трирічним часом тривання мандату. В. до Трудового Конґресу УНР відбувалися на підставі декларації Директорії з 26. 12. 1918 посередньо з позбавленням В. п. «нетрудових елементів». Сам Трудовий Конґрес висловився за всенар. В. до укр. парляменту.

В. до сойму ЗУНР реґляментував закон з 14. 4. 1919. Активне В. п. належало всім громадянам, що закінчили 20 р., пасивне — по закінченні 25 р. Посли мали вибиратися за нац. куріями (укр., поль., жид., нім.) (див. ЕУ І, стор. 651).

На укр. землях під Польщею (1920—39) В. відбувалися до сойму і сенату 1922, 1928, 1930, 1935 і 1938. Перші В. були збойкотовані українцями в Галичині, зате на півн.-зах. землях українці в бльоці з нац. меншостями Польщі вибрали 20 послів і 5 сенаторів. Під більшим тиском відбулися другі парляментарні В., в яких українці, знов у бльоці з нац. меншостями, здобули 48 послів і 11 сенаторів (разом з Галичини і півн.-зах. земель). В умовах терору, виборчого зловживання і фальшування проходили В. 1930 р.; вибрано 27 укр. послів і 5 сенаторів. Нова виборча ординація 1935, зберігаючи принцип заг. й таємного голосування до сойму, запровадила інтеліґентський ценз у В. до сенату. Кандидатів на послів визначали тільки спеціяльні виборчі колеґії, в працю яких втручалися представники адміністрації. При відмові деяких укр. політ. груп від участи в В., 1935 обрано 19 послів і 6 сенаторів. В. 1938 відбулися також за виборчим режимом 1935 р.; між УНДО й кат. групою та поль. урядом збережено виборчий пакт з 1935 р., згідно з яким за українцями забезпечено таке ч. мандатів, як у 1935. В. до місц. органів самоврядування в Польщі були значно обмежені (докладніше про В. в Польщі див. ЕУ І, стор. 556, 558, 561—64).

Під рум. окупацією українці брали участь у кількох В., виставляючи списки разом із рум. партіями, бо існувала вимога, щоб партія здобула принаймні 2% голосів в усій Румунії.

Українці в Чехо-Словаччині брали участь у парляментарних В., бльокуючись із чес. і словацькими партіями. Найбільше голосів одержували аґрарники і комуністи. Підкарп. виборча округа обирала 9 послів і 5 сенаторів, тоді як за числом населення й голосуючих їй належало обирати 14 і 8. Укр. послів і сенаторів засідало в Празі 8—10, тоді як за числом населення належало 15—17. В. до крайових, окружних і місц. представництв давали українцям більші можливості.

В. до автономного сойму Карп. України 12. 2. 1939 відбулися за виборчим законом, ухваленим празьким парляментом. Голосування проведено за одним списком Укр. Нац. Об'єднання, коаліції укр. партій і нац. меншостей. Активне і пасивне В. п. мали чехо-словацькі громадяни, які перебували на Карп. Україні і досягли 21 р. життя (див. ЕУ І, стор. 568). (Огляд В. до різних укр. установ, корпорацій, проф. і фахових спілок — див. під відповідними гаслами).

В. Маркусь

Виборча система в УССР базувалася спочатку, за конституціями 1919, 1925 і 1929, на ступневому та куріяльному В. п. Безпосередній характер мали тільки В. до сіль. та міськ. рад (совєтів) роб., сел. і червоноармійських депутатів. Волосні (згодом районові), повітові (згодом окружні), губерніяльні (пізніше скасовані) та всеукр. з'їзди рад вибиралися представниками нижчих сов. органів.

В. не були ні загальні, ні рівні. Крім осіб, що їх звичайно позбавляється В. п. (душевнохворі, позбавлені В. п. судовим вироком), не мали В. п. також особи, визнані за небезпечних для сов. режиму, та т. зв. нетрудовий елемент, себто такі, що застосовували найману працю або жили з нетрудового прибутку (відсотки з капіталу, доходи з підприємства), торговці, священики, поліційні і вищі службовці попередніх режимів і т. д. Депутати з'їзду совєтів СССР вибиралися за нерівними нормами представництва: 1 депутат на 25 000 виборців у містах і 1 депутат на 125 000 сіль. населення. Для обрання всеукр. з'їзду рад відповідні норми були встановлені в 1920 р. — 10 000 і 50 000. Вік активного й пасивного В. п. — закінчені 18 рр. В. провадилися відкрито у виборчих одиницях: на підприємствах, установах, сіль. зборах, і тільки винятково по виборчих дільницях.

За конституцією УССР 1937 В. провадяться на основі «загального, рівного й прямого В. п. при таємному голосуванні» (ст. 114). Всі ради (совєти) — сіль., селищні, міські, районові, обласні, Верховні Ради УССР і СССР — вибираються безпосередньо. Виборчий вік: активне В. п. — 18 рр.; пасивне В. п. — 23 до Верховного Совєта СССР, 21 до Верховної Ради УССР і 18 до ін. рад.

В. відбуваються по виборчих округах: кожна округа висилає одного депутата: до Верховного Совєта СССР припадає 1 депутат на 300 000 населення, до Верховної Ради УССР на 100 000; до обл. рад — 1 депутат на 15 000, однак не менше, як 70 депутатів; до районових рад — 1 депутат на 1 000 населення, однак не менше, як 35 і не більше, як 60 депутатів; до міськ. рад — 1 депутат на 350

душ, однак не менше, як 35 і не більше як 250 депутатів. Для Києва і Харкова 1 депутат на 1 500 душ. До сіль. і селищних рад вибирається 1 депутат на 100 душ, однак не менше, як 15 депутатів (раніше 9) і не більше, як 35. В. дійсні, якщо в них бере участь не менше половини виборців. Вибраним вважається той, хто дістає абсолютну більшість голосів, визнаних за дійсні. Якщо кандидата в окрузі не вибрано або В. визнано недійсними, в даній окрузі розписують нові В. Сов. практика на Україні останнім часом дає приклади кількох повторних В. до сіль. і селищних рад.

Кандидатів («блоку комуністів і безпартійних») виставляють відповідні органи КПУ, а також керовані нею гром. орг-ції (профспілки, кооп., культ., молоді), або їх висувають на керованих партією зборах робітників і службовців в установах, на підприємствах та в колгоспах. Сов. практика В. дає можливість керівним комуністам кількаразово виставляти свої кандидатури до советів різних республік, областей і т. д. Це все разом із встановленою практикою виставляти у виборчій окрузі тільки по одному кандидатові та фактично примусова участь у В., а далі специфічні засоби пропаґанди — позбавляють всю систему сов. В. якогобудь характеру В. дійсних народних представництв.

В УССР вибрано в 1954 р. 172 депутатів до Верховного Совета СССР (Совет Союзу 147, Совет Національностей 25), і до Верховної Ради УССР в 1955 р. — 435 депутатів. За офіц. даними 1951 в УССР було 22 832 932 виборців, в 1954 — 25 193 233, а в 1955 р. — 25 368 717.

Б. Цюцюра

Виборний козак, рядовий козак, екон. незалежний, який з власною зброєю виконував військ. службу. За реформою рос. уряду 1734 р. козацтво поділено на виборних козаків і *підпомічників*. До виборних козаків гетьмани звичайно зараховували і дітей духівництва.

Вибранецька піхота (ланова), заведена в Польщі 1578; села, що жили на держ. добрах, виставляли 1 вояка з 20 ланів (30—45 га). Укр. землі давали спершу бл. 1 000 вояків, згодом більше. 1726 замість В. п. зформовано постійний «лановий реґімент», утримуваний на податки з держ. ланів.

Виварна сіль, див. *Сіль*.

Вивільга (Oriolus oriolus L., а також Oriolus galbula), співочий, перелітний птах (зимує в Африці), поширений в лісовій і лісостеповій смугах.

Вивірка, див. *Білка*.

Виволання, одна із заступних кар у лит.-руському карному праві, що відповідала вигнанню. В. могло бути тимчасовим або постійним. «Часове» В. означало виключення з-під права і суспільства. Від наслідків В. звільняв «виволанця» великокняжий охоронний лист, т. зв. ґлейт. Вічне В. ставило виволанця поза всяку охорону права; його міг кожний вбити безкарно. Воно накладалося за зловживання ґлейту, виконання дальших злочинів у стані «часового» В. й за образу маєстату та зраду держави.

Виговський Данило († 1659), бихівський полк., зять Б. Хмельницького. 1655 добував Люблин, 1659 намагався вигнати моск. залогу з Києва, попав у полон, закатований під Калугою.

Виговський Іван († 1664), гетьман України (1657—59), перед тим найближчий співр. Б. Хмельницького. Укр. шляхтич із Овруцького пов. на Київщині, вихованець Києво-Могилянської Академії, далі був на поль. старостинській службі в Луцькому. Після Жовтих Вод служив у Б. Хмельницького (разом із своїми братами Данилом, полк. бихівським, Костянтином — полк. пинсько-турівським, Федором і Василем — полк. овруцьким), ставши військ., згодом ген. військ. писарем і виявивши блискучі дипломатичні здібності. Після смерти Б. Хмельницького — заступник Ю. Хмельницького. На Корсунській раді 25. 10. 1657 був обраний на гетьмана. Влітку 1658 В. розгромив запор. кошового Я. Барабаша й полтавського полк. М. Пушкаря, що стали на чолі повстання проти В., спираючись на Москву. Ставлення моск. уряду до В. під час боротьби його з опозицією привело В. до війни з Москвою. В. плекав широкі задуми — добитися, спираючись на Швецію і Польщу, цілковитої незалежности України від Москви. 16. 9. 1658 була укладена Гадяцька унія з Польщею, за якою Гетьманщина мала увійти до Речі Посполитої як Велике Князівство Руське з окремим соймом, адміністрацією й військом. 8. 7. 1659 В. розбив моск. військо під Конотопом. Однак незадоволення нар. мас Гадяцьким договором, що вбачали у В. представника поль.-шляхетського ладу, і повстання проти В. полковників Т. Цюцюри, В. Золотаренка та ін., підтримані запор. кошовим І. Сірком, змусили його втекти з коз. ради в Германівці на Київщині у вересні 1659 (остаточно позбавлений гетьманської влади на раді під Білою Церквою). Дістав пізніше від поль. короля титул київського воєводи

І. Виговський

і барське староство. В цей час виявив себе як чл. Львівського братства (з 1662) і заступник інтересів укр. правос. населення. За обвинуваченням гетьмана П. Тетері в участі в коз. повстанні був розстріляний під Корсунем. *Б. К.*

Виговський Йосиф, укр. кат. еп. титулярний мстиславський, адміністратор (1713—15), згодом еп. луцький (1715—30). Учасник замойського собору 1720.

Виговські, нащадки боярського роду Овруцького пов. Визначні — Остап Виговський († 1663), намісник київського замку у воєводи А. Киселя, чл. Київського братства, та його сини Іван (див.), Данило (див.) і Костянтин, турово-пинський полк., 1658 — ген. обозний.

Вигода (V—4), с. м. т. над р. Свіча в Ґорґанах (Карпати), р. ц. Станиславівської обл.; місце виходу вузькорейкових залізниць у глиб гір, тартакова пром-сть, суха дестилярня дерева.

Вигонівське озеро (I—6), озеро в півн.-зах. Поліссі, площа 26,5 км², глибина 2,7 м; лежить на укр.-білор. етногр. пограниччі.

Вигорлят, група *Вулканічних Українських Карпат* між долинами Ляборця й Ужа, відділена внутр. карпатською улоговиною від Низького і Сер. Бескиду, збудована з трахіту й андезиту, висотою до 1 100 м, глибоко розтята долинами. Найвищі верхи (Вигорлят 1 074 м, Синнський Камінь 1 007 м) — вигаслі вулкани з мальовничими скелями, залишками кратерів, виповненими колись озерами, з яких залишилося ще Морське Око (13 га, 30 м глибини) під Синнським Каменем. В. вкритий буковими лісами й рідко заселений за винятком долини Ужа і вузької смуги підгір'я, збудованого з урожайних туфів (рілля, виноградники). В. лежить перев. у межах Словаччини, але на укр. етногр. території.

Вигорлятське озеро

Вигорлятсько-Гутинські гори, іноді вживана назва *Вулканічних Українських Карпат.*

Вигошів, город на Волині, згаданий у літописі під 1097 р.: місце положення не встановлене.

Вигуки, слова, що є засобом виявити почуття мовця або його сприйняття. Не мавши ані називної, ані вказівної, ані синтаксичних функцій, В. стоять поза частинами мови. Укр. В., як суб'єктивні (типу *ох*), так і звуконаслідні (типу *кукуріку*) характеризуються тим, що можуть мати звуки, не вживані в загальній фонетичній системі мови (*гм, тьху*), і окремим типом словотвору за допомогою головне подвоєння (*ха-ха*), часткового подвоєння (*гегеп* замість *геп-геп*), звукової варіяції (*м'яв — няв, гар — гир*) і інфіксації приголосних (*балам*, при первісному *бам — баам*). Тільки в арґо почасти подибуються подібні засоби словотвору. Укр. В. з погляду їх словотвору описані в книзі Р. Смаль-Стоцького «Примітивний словотвір» (1929). *Ю. Ш.*

Виголексинський збірник, рукопис, писаний на Україні в 12 — перший пол. 13 в., розміром 171 аркуш. В. з. містить житія св. Нифонта й Федора Студита, у своїй мові відбиває риси укр. півд.-зах. говірок. Рукопис у московській Ленінській Бібліотеці.

Вид, або аспект, найважливіша категорія укр. дієслівної системи, що характеризує протікання дії в часі і проймає всі дієслівні форми й категорії, з дієприкметниками включно. Є В. доконаний, що обмежує дію в часі (*заходив, походив*), і недоконаний, що не вносить обмежень. Первісною формою укр. дієслова нормально є недоконана; з неї твориться доконана доданням приростка (*жити — прожити*), рідше вживанням суфікса *-ну-* або *-и-* (*гавкати — гавкнути, кінчати — кінчити*); від приросткованих форм із спеціяльним значенням твориться нова недоконана форма суфіксами *-а-* (*-ва-*) або *-ува* (*пізнати — пізнавати, записати — записувати*). В деяких дієсловах відбувається при цьому черґування голосних у корені (див. *Внутрішня флексія*) або змінюється місце наголосу (*розкИдати — розкидАти*). Ітеративні форми, що частіше траплялися в староукр. мові, тепер уживаються в укр. мові надзвичайно рідко, чим укр. В. різниться, напр., від чеського, почасти ін. слов.

В. постав у праслов. мові. Він розвинувся з первісного праіндоевр. протиставлення означених і неозначених дієслів (типу *нести — носити*). За вихідну точку приймають одні префіксацію (*Потебня, Кошмідер, Беліч*), ін. — суфіксацію суфіксом *-а-* (*ван Вейк*) або суфіксом *-н-* (Курилович, Мілевський). Є погляд, що при цьому особливу ролю відіграло протиставлення аориста імперфектові (Мілевський, Бородич), тоді як ін. вважають, що В. спершу роз-

винувся в формах теперішнього часу через утрату форми майбутнього часу (Станґ). Були також спроби поєднати всі ці пояснення (Реґнель). *Ю. Ш.*

Видавництва на Україні з'явилися з поч. друкарської справи й розвинули діяльність у зв'язку з пожвавленням нац.-культ. руху. В кін. 16 і в 17 в. особливо відома вид. праця кн. К. *Острозького* в Острозі (з поч. 1580-их рр.), *Львівського Братства* (з 1586), єп. Г. Балабана та Ф. Балабана в Стрятині, М. Сльозки у Львові, *Києво-Печерської Лаври* (з 1617), С. Соболя в Києві, архиєп. Л. *Барановича* на Чернігівщині (з 1671), *Унівського манастиря* (1660—1770) та ін. У 18 в. В. на Україні під впливом рос. урядових заборон занепадають.

З відродженням укр. нац. руху в першій пол. 19 в. нечисленні тоді ще книжки з'являються або у рос. проф. видавців. або, здебільша, засобами окремих укр. меценатів: вид. творів П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. і ряду *альманахів* романтиків у 30—40-их рр. перев. в Харкові. Після перерви, спричиненої урядовими заходами, зв'язаними з викриттям Кирило-Методіївського Братства 1847, вид. діяльність пожвавилася на поч. 60-их рр.: праця П. Куліша, О. Кониського. «Сільс. Бібліотека» (в Петербурзі) й ін. Заборони 1863 і 1876 рр. зробили майже неможливою систематичну вид. роботу в межах Рос. Імперії, і, за винятком небагатьох окремих видань, книжки укр. авторів друкувалися за кордоном, перев. у Львові й еміґраційних В. — М. Драгоманова й С. Подолинського у Відні й Женеві (з 1870-их рр.).

В Галичині, де не було урядових заборон, після перших епізодичних спроб в 1830-их рр. (М. Лучкай, О. Левицький, М. Шашкевич), 1848 засновано в-во *Галицько-Руська Матиця*. З 1877 почала свою тривалу вид. роботу *«Просвіта»*. Москвофільські кола мали видання «Общества ім. Качковського» (з 1874). З 1860 — 80-их рр. вид. працю почали часописи (м. ін. «Правда», «Діло», «Газета Школьна» та ін.), Руське Пед. Т-во, в-во Василіян у Жовкві (з 1895), політ. партії та ін. Підручники випускали В-во Книжок Шкільних, «Просвіта», НТШ й ін. Стали виходити серії видань, як «Дрібна Бібліотека» за ред. І. Франка (1877—81), «Бібліотека найзнаменитших повістей» при «Ділі» (1881—1900), пізніше — «Новітня Бібліотека» Ф. Федорцева (1912—23), «Загальна Бібліотека» Я. Оренштайна (1903—18), Д. Николишина «Загальна Книгозбірня» (1914—33), наук. «Руська Іст. Бібліотека» (1886—1904), «Укр.-Руська Бібліотека» НТШ й ряд ін. На Буковині т-во «Руська Бесіда» видавало серію «Бібліотека для молодежі, селян і міщанства» та ін. книжки; підручники — т-во «Руська Школа»; в 1900-их рр. виходив ряд серій, як «Бібліотека для молодежі» тощо.

Далеко слабшою виявилася діяльність на Закарпатті, що була почата в-вом О. Духновича «Пряшевское литературное заведеніе» (1850) і «Обществом св. Василія Великого» (1864—1902). Укр. нар. течія стала виявлятися там з кін. 1890-их рр.

Особливе місце серед В. Галичини на поч. 20 в. зайняла *Українська Видавнича Спілка* (з 1898), під керівництвом М. Грушевського, І. Франка й В. Гнатюка, що випускала книжки наук. й белетристичні, а з 1905 перебрала вид. «Літературно-Наукового Вісника». Широку вид. діяльність в той же час розвинуло *Наукове Товариство ім. Шевченка* (бл. 1 200 вид. з відбитками).

Після тривалого періоду заборон, коли укр. книжкам у Рос. Імперії вдавалося побачити світ лише зрідка, в 1890-их рр. гніт цензури став дещо легшим. Крім белетристики, почали виходити й книжки для народу. З ініціятиви Б. Грінченка, коштами І. Череватенка в-во в Чернігові 1894—1902 випустило бл. 50 книжок накладом 5 000—10 000 примірників. 1896 в Києві засновано в-во *«Вік»* (О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький та ін.), що в умовах рос. цензури до 1914 випустило 140 назв із 560 000 примірників (перев. перевид. укр. клясиків). Поза тим діяльність провадилася в Києві під фірмою ж. «Киевская Старина», в Одесі, Харкові, Петербурзі (Благодійне Т-во Вид. загальнокорисних і дешевих книг, що випустило чимало популярних книжок) та ін. Після революції 1905 число В. зросло; гол. вид. осередком став Київ; серед В. визначалися «Час», «Криниця», «Ранок», «Дзвін», «Наша Кооперація», «Лан» та ін., Укр. В-во в Катеринославі, «Дністер» у Кам'янці Подільському; книжки видавали київська та катеринославська «Просвіти», Укр. Наук. Т-во в Києві, кооперативи, земства, приватні видавці.

Діяльність укр. В. була перервана війною 1914 з репресіями уряду в Рос. Імперії та переслідуванням в окупованих рос. військом землях. До відновлення вид. праці на Зах. Укр. Землях під час війни укр. книжки виходили перев. заходами *Союзу Визволення України* й в-ва М. Залізняка у Відні.

Революція 1917—18 рр., не зважаючи на важкі екон. обставини, відразу піднесла вид. працю в Києві й по ін. містах як окремих видавців (А. Кащенко, Кривенюк та ін.), так і гром. та кооп. орг-цій: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця»,

Укр. Кооп. Вид. Союз, Всеукр. Вид. Т-во Вчителів, «Дніпросоюз», «Сяйво», «Рух» (Харків), Укр. В-во Є. Вирового (Катеринослав) тощо. Війна 1919—20 значно обмежила широко почату роботу, хоча на Правобережжі (гол. в Кам'янці) ще продовжували виходити книжки й газети, перев. вид. міністерств УНР.

З больш. окупацією 1920 укр. вид. підприємства були закриті. З поч. т. зв. нової екон. політики й «українізаційного» курсу піднеслася діяльність В., що, поза обов'язковою політ. літературою, встигли до поч. 1930-их рр. випустити великими накладами багато творів укр. белетристики, старої і нової, наук. книжок, підручників, словників і т. д. В 1920-их рр. ця праця була зосереджена перев. в таких В.: *Держ. В-во України* (ДВУ, 1919—30), кооп. в-ва *Книгоспілка*, *«Рух»* «Червоний Шлях» (Харків), «Слово» (Київ), «Сяйво», «Культура»; спеціяльну літературу випускали «Радянський Селянин» (с.-г.), «Укр. Робітник» (проф.), «Наук. Думка» (перев. мед.), В-во Наркомюсту, *ВУАН* і низка ін. З 1930 р. вид. справа в УССР, у зв'язку з посиленням урядових утисків, була реорганізована. ДВУ перетворено на Держ. Вид. Об'єднання України (ДВОУ), в систему якого увійшли спеціялізовані держ. В. «Література і Мистецтво», «Радянська Школа», «Молодий Більшовик» (для молоді), «Укр. Робітник» (масова література), «На варті» (військ.) та ін. 1934 систему ДВОУ ліквідовано й усю держ. мережу В. УССР фактично підпорядковано «Государственному Издательству» в Москві.

В період 1920—39 під Польщею діяли приватні видавці: І. *Тиктор*, М. Таранько, М. Матчак, Р. Паладійчук та ін. і вид. орг-ції: *«Рідна Школа»*, *«Червона Калина»*, «Діло», НТШ, «Бистриця», «Вісник», кооп. орг.-ції, як Ревізійний Союз Укр. Кооператив, «Сіль. Господар», «Маслосоюз», протиалькогольне т-во «Відродження», і ряд ін. Під рум. займанщиною на Буковині вид. праця занепала (найбільшу діяльність виявила Вид. Спілка Ю. Глинки). На Закарп. Україні існували «Просвіта», «Учительське Т-во Підкарпатської Руси», «Учительська Громада» й ін. В Чехо-Словаччині між двома світовими війнами видавали свої праці укр. еміграційні наук. і проф. т-ва й орг-ції, широку діяльність виявив Укр. Гром.-Вид. Фонд; були приватні В.: В. Королева, М. Омельченка, С. Росохи й ряд ін. Крім цих В. на еміґрації, особливо активними були «Укр. Слово» (Берлін, 1921—24), «Укр. Накладня» Я. Оренштайна (Берлін-Ляйпціґ, 1919—32), кілька В. у Варшаві («Наша Культура», «Варяг» та ін.), зокрема Укр. Наук. Ін-т, що випустив ряд наук. видань.

Під час другої світової війни, коли вид. справа на Україні занепала, найактивнішу працю провадили *Укр. В-во* (Краків - Львів) та в-ва Укр. Нац. Об'єднання і «Голос» у Німеччині, а також в-ва «Пробоєм» (спершу) і Ю. Тищенка-Сірого в Чехії.

Після недовгого (1946—50) періоду пожвавлення вид. діяльности приватних осіб і орг-цій дальшу роботу на еміґрації провадять перев. НТШ, УВАН, пластове в-во «Молоде Життя», «Дніпрова Хвиля» (Мюнхен), оо. Василіян (Італія), В. Укр. Нар. Союзу (зокрема англ. мовою), «Слово» (Нью-Йорк), І. Тиктора, О. Моха (Торонто), М. Денисюка (Арґентіна) та ін.; поза тим книжки епізодично чи серіями випускають В. газет і журналів, як Укр. Вид. Спілка (Лондон), «Сучасна Україна» (Мюнхен), «Укр. Вісті» (Новий Ульм), Перша Укр. Друкарня (Париж), «Нові Дні» (Торонто) й ряд ін. (див. під відповідними гаслами).

Після другої світової війни в УССР функціонують Держ. В-во Художньої Літератури (Держлітвидав України), «Радянський Письменник», «Мистецтво», «Молодь» (видає книги для дітей і юнацтва), «Радянська Школа» (підручники й пед. література), держ. В.: техн. — Держтехвидав, с.-г. — Держсільгоспвидав, мед. — Держмедвидав, політ. — Держполітвидав і в-во ЦК КПУ — «Радянська Україна»; В. Академії Наук УРСР і Академії Архітектури УРСР, В. університетів, мережа обл. В. та ін. Через Головвидав Мін-ва Культури УССР, що координує роботу всіх цих В., уся вид. справа підпорядкована створеному 1949 замість «Государственного Издательства» Гол. Управлінню в справах поліграфічної пром-сти, В. і книжкової торгівлі при Советі Міністрів СССР (див. ЕУ І, стор. 972—81 і відповідні гасла). *Р. М.*

Видавництво Академії Наук УРСР, див. *Українська Академія Наук.*

Видавнича Спілка Українського Вчительства, 1909—28 в Коломиї; видавала нар. іст. читанки, фолкльорні публікації, збірки колядок і ін.; мала свою книгарню.

Видибида-Руденко Палладій, архиєп., див. *Палладій* Видибида-Руденко.

Виділові школи, вищий ступінь міськ. нар. шкіл у Галичині, реорганізованих 1863 р. на 7-клясні; 3 вищим клясам (5, 6 і 7) надано назву В. ш. Існували також 4- і 5-річні В. ш. для дівчат. Навчання відбувалося поль. мовою; з укр. мовою навчання були 2 приватні дівочі В. ш.: при Ін-ті Сестер Василіянок у Яворові (1897—1906) та ім. Шевченка у Львові, заснована Руським Пед. Т-вом 1903 р. (поза офіційною програмою викладалися

стенографія, писання на машинці, укр. література й історія). За поль. влади В. ш. перестали існувати після заснування 7-клясних нар. шкіл (реформа 1932).

Видра річкова (Lutra lutra L.), цінний хутровий ссавець із роду хижих, з родини куновидних, живе над водами. Раніше мала пром. значення, тепер здебільша винищена і тому під охороною.

Видубецький Михайлівський манастир, чоловічий манастир, заснований кн. Всеволодом Ярославичем над Дніпром, 2 км нижче від Києво-Печерської Лаври, за переказом, на тому місці, де до берега прибився ідол Перуна. Перша літописна звістка 1070 р.; 1088 збудована гол. церква св. Михайла. Користався особливою прихильністю Володимира Мономаха; ігумен В. М. м. Сильвестр перероблював «Повість временних літ». В. М. м. кілька разів зазнавав руйнацій. Після недовго-

Видубецький Михайлівський манастир

часного перебування під владою унійтського митр. (поч. 17 в.), 1637 за королівською грамотою переданий митр. П. Могилі і стараннями його відбудований; 1696 р. споруджено соборну церкву св. Юрія, іконостас її належав до найкращих зразків барокко. В 19 в. В. М. м., що деякий час був лікарнею для ін. манастирів, мав школу, притулок для сиріт, дім для старих священиків, ченці вели госп-во, займаючись садівництвом і городництвом. 1937 В. М. м. був больш. владою зруйнований, церкви перетворено на військ. склади. *Р. М.*

Вижівка, р. на Волинському Поліссі, права притока гор. Прип'яті.

Вижниця (V—6), м. на Буковині над р. Черемошем б. підніжжя Карпат, р. ц. Чернівецької обл., 3 800 меш. (1930, в 1910 — 5 300); лісова й деревообробна пром-сть (фабрика мебльових форнірів), кліматично-курортна місц.; зв'язана з гуцульськими нар. промислами мист. школа. За австр. часів пов. м., в 1908—20 рр. укр. гімназія (1912—13 р. 1 500 учнів).

Вижня Дубечна (III—11), с. над дол. Десною, р. ц. Київської обл.

Виз (Acipenser nudiventris Lov.), цінна, дуже рідка риба з родини осятрових, до 3 м довж.; живе в Чорному й Озівському морях та в дол. течіях Дунаю, Дніпра, Дону, Кубані, в пол. 19 в. — також і Дністра.

«Визвольна Політика», суспільно-політ. місячник, орган Проводу Закордонних Частин ОУН; виходив 1946—49 в Німеччині за ред. І. Вовчука, М. Мироненка.

«Визвольний Шлях», суспільно-політ. і наук.-літ. місячник, вид. Закордонних Частин ОУН, пізніше Укр. Видавничої Спілки; виходить у Лондоні з 1948 р., гол. ред. Г. Драбат.

Вика (Vicia), однорічна кормова, бобова рослина, росте на всіх ґрунтах, крім надто сухих; використовується як сіно, зерно й зелений корм. З бл. 120 відмін В. культивують 12. На Україні гол. поширена В. звичайна (ярова — V. sativa L.), найбільш в лісостепі; менш поширені: В. волохата (озима — V. villosa Roth), панонська (V. Pannonica Jacq); ці дві останні і ще деякі — часто як бур'яни в збіжжі.

Виконавчі комітети (виконкоми), виконавчі й розпорядчі органи сов. влади на різних ступенях адміністративно-територіяльних одиниць. В УССР до 1936 існував Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет (ВУЦВК), губ. В. к. (пізніше округові й обл.), пов., волосні (згодом районові), міські й сіль. (див. *Адміністративно-територіяльний поділ українських земель*). Тепер в УССР є обл., міські, районові, селищні і сіль. В. к. Членів їх вибирають відповідні ради (совети) депутатів. По селах тільки більші ради вибирають В. к. Діяльність В. к. сильно централізована; відділи й управління при В. к. формально є в подвійному підпорядкуванні (радам депутатів відповідного ступеня і спеціяльним відділам вищих В. к.), а фактично цілком залежні від комітетів ком. партії.

Викупні платежі, щорічні грошові сплати укр. селянства в Росії за землю, одержану після скасування кріпацтва (1861). Тому що селяни не могли спла-

Вижниця, торгова площа

тити всієї суми за зем. наділи, уряд перебрав на себе викупну операцію, виплативши поміщикам решту боргу гріш-

ми та процентовими паперами. Селянство стало боржником держави, сплачуючи викупний борг на протязі 48½ р. за 6%. Зобов'язання укр. селянства в рахунок В. п. становили понад 400 000 000 золотих карб. Селяни не могли вносити регулярно В. п., через що постали недоплати. Під впливом сел. заворушень і революції 1905 р. уряд зменшив В. п., а з 1907 цілком їх скасував. На Правобережній Україні через те, що уряд хотів схилити селян під час поль. повстання 1863 на свій бік, викупна операція була легша; ціна викупної землі дорівнювала ринковій ціні (на Лівобережжі в Степовій Україні вона була на 40% дорожча), а також держава давала знижку селянам при сплачуванні В. п. (див. *Земельні реформи* і ЕУ I, 476—477).

Вилкове, Вилково (VIII—10), м. на лівому березі Дунаю, 19 км від Чорного м. Одеської обл., в місці, де ріка поділяється на три вілноги; рибальська пром-сть (гол. ловля білуги). В. засноване 1746 р. старовірами.

Вина, грошова кара в лит.-руському карному праві, яка платилася пошкодованому або й великому кн. за різне пошкодування майна.

Винники (IV—5), м-ко б. Львова; р. ц. Львівської обл., фабрика тютюну.

Винників Іванна (* 1912), уроджена Нижник, сучасна малярка з Галичини, з 1948 в Парижі; краєвиди, натюрморти, квіти, портрети.

Винників Наталія (1920—42), зв'язкова ОУН, засуджена 1941 больш. судом у великому процесі 59 у Львові на смерть із заміною довгорічним ув'язненням; 1941 звільнена з тюрми німцями, розстріляна ґестапо в київ. тюрмі.

Винницька Ірина (* 1906), дружина Є. Ю. Пеленського, письм. і гром. діячка; повісті «Христина» (1939), «Музика» (1944), новелі «Кам'яна сокира» (1948), «Горіхове лушпиння» (1949), праці про нову укр. літературу; гол. Союзу Українок Австралії (з 1949), заст. гол. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій.

Винницький Антін († 1679), правос. діяч, із 1650 еп. перемиський, з 1663 правос. митр. київський та екзарх царгородського патріярха на Україні, 1667—68 адміністратор львівської єпархії.

Винницький Інокентій († 1700), 1680 еп. перемиський, 1681 перейшов у Варшаві потай на унію разом із Й. Шумлянським та В. Шептицьким, 1691 оголосив перехід явно і став одиноким еп. у Перемишлі.

Винницький Олекса (* 1911), маляр з Галичини, закінчив Академію Мистецтв у Кракові (1935); виставляв твори в Кракові, Варшаві, Москві, Львові (1943).

Винницький Сидір (1839—1922), політ. і гром. діяч Буковини, укр. посол до австр. парляменту (1893), гол. т-ва «Нар. Дім» у Чернівцях (1887—98).

Митр. Ю. Винницький

Винницький Юрій (1660—1713), укр. кат. еп. перемиський 1700—13, адміністратор володимирський і львівський 1708—10, 1707 номінований адміністратором мукачівським, митр. київський 1708—13; фундатор Перемиської Духовної Семінарії.

Винниченко Володимир (1880—1951), політ. діяч і відомий письм.; походив із сел. роду на Херсонщині; студіював у Київському Ун-ті; належав до організаторів РУП. Пізніше був чл. УСДРП і чл. її ЦК, ред. партійного органу «Боротьба». Переслідуваний за участь у рев. орг-ції, в 1903—17 часто перебував за кордоном, звідки нелегально приїздив до Росії. Під час одного переходу кордону був арештований і просидів рік у кріпості (1903—04). Під час війни В. нелегально жив у Москві й співпрацював у ж. «Укр. Жизнь». За революції 1917—19 В. брав активну участь в укр. нац. визвольному русі; гол. ред. «Робітничої Газети», лідер УСДРП, чл. та заступник гол. Центр. Ради і перший гол. її Ген. Секретаріяту — автономного уряду України. В. мав великий вплив на формулювання універсалів Центр. Ради. За гетьманської влади В. очолив Нац. Союз і брав видатну участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 до лютого 1919 В. був гол. Директорії. Однак пізніше, закидаючи більшості укр. партій праву і проантантську політику, виїхав до Відня. Від імени групи лівих соціялістів за кордоном В. 1919 намагався договоритися з урядом Леніна на позиції укр. сов. самостійности, але це не мало успіху. 1920 В. повернувся на Україну, але, не досягши угоди з большевиками про реорганізацію уряду УССР, виїхав за кордон, хоч іще підтримував контакт з окремими діячами УССР. Поселившись остаточно у Франції в 20-их рр., В. присвятив себе літ. діяльності й до кінця залишився ізольованим від укр. життя на еміґрації.

В. Винниченко

Концепційно В. визнавав марксизм, хоч на його ідеології сильно позначили-

ся впливи зах. лібералізму й гуманізму. На еміґрації В. розробив власну суспільно-світоглядову систему т. зв. конкордизму. Політично В. хитався між укр. нац. самостійницькою плятформою і концепцією укр. сов. республіки. Як практичний політик В. був експульсивний і схильний до крайностей. Позиції В., а також його дуже суб'єктивну оцінку доби визвольних змагань віддають його спогади «Відродження нації», I—III (1920) і «Революція в небезпеці». *О.Ш.*

В літературу В. увійшов з 1902 р. і відразу здобув визнання своїми натуралістичними оповіданнями, що різко протиставилися народницькій прозі. Багато з них малюють заробітчан, наймитів по економіях в обстанові руйнування сел. традиції й моралі («Біля машини», «Раб краси», «Кузь та Грицунь», «Голод», «Контрасти», найвідоміше — «Голота» 1904), іноді в стані цілком деклясованих «босяків» («На пристані», «Краса і сила»). Не менш натуралістичні образи провінціяльного міщанства («Заручини»), побуту касарні («Боротьба», «Честь» та ін.), тюрми («Талісман», «Щось більше за нас»). Новими були постаті інтеліґентів-революціонерів, подані в складних психологічних ситуаціях («Купля», «Зіна», «Момент», пізніше «Історія Якимового будинку», «Дрібниця» та ряд ін.). Критика відзначала спостережливість, сміливість реалістичного малюнку, поєднаного з імпресіонізмом, динамізм у розгортанні сюжету, гумор, закидаючи однак фотографічність мови, недоробленість форми, а особливо моралізування й тенденційність у зображенні психологічних, часом надто штучних конфліктів.

Дедалі більше уваги психологічним експериментам приділяє В. в оповіданнях, драмах, романах наступного періоду (після 1905 р.). В. раз-у-раз повертається до образу егоїста-циніка, який відкидає загальноприйняту мораль в ім'я «чесности з собою», що дозволяє будь-який вчинок, аби лише «воля, розум і серце» його одностайно схвалювали. В гострих колізіях виступає ґалерія гістеричних, хворобливо-безвільних, хистких у переконаннях і поведінці персонажів. Цим характеристичні численні п'єси В.: «Дисгармонія», «Щаблі життя», «Великий Молох», «Брехня», «Чорна пантера і білий ведмідь», «Базар», «Гріх» і ін., а також романи, де дія розвивається в атмосфері урядової реакції після 1905 р.: «Чесність з собою», «По-свій», «Божки», «Рівновага», «Заповіт батьків», «Хочу»; близький до попередніх психологічними ситуаціями, але міцніший композиційно і виразно сатирично забарвлений — «Записки кирпатого Мефістофеля» (1917).

У творчості В. післярев. часів окреме місце займають утопічний спробою розв'язати проблему праці, фантастично-пригодницький жанром роман «Сонячна машина» (1928) і присвячений боротьбі з больш. експансією на Заході роман «Нова заповідь» (1949). Чимало творів В. перекладено чужими мовами; п'єси виставлялися у великих театрах різних евр. країн. Вплив літ. манери В. позначився у творчості ряду укр. письменників 20-их рр.

Література: ЕУ I, стор. 775. *М. Г.*

Винниченко-Мозгова Євгенія (* 1908), оперова й концертова співачка-сопрано, родом із Києва; скінчила консерваторію в Беоґраді, солістка Беоґрадської Опери, виступала в операх і концертах у різних країнах Зах. Европи; з 1950 в ЗДА, лавреатка конкурсу співаків у Нью-Йорку.

Є. Винниченко-Мозгова

Виноград (Vitis vinifera L.), кущ з родини виноградних, що культивується ради своїх ягід, які мають 10—30% цукру і вітаміни B_1, B_2, C_1; споживаються сирими, сушеними (родзинки), а гол. як вина, коньяки тощо. Нараховується 4—5 000 сортів В., з них на Україні понад 100. В. росте в півд. частині поміркованої смуги, вимагає досить теплого літа без великої вологости, сонячної осени та теплих і врожайних ґрунтів (найкращий збір на вулканічних, вапнякових, піскуватих). На Україні росте в степовій смузі й Подністров'ї до лінії: Борщів — Кам'янець Подільський — Тульчин — Кіровоград — Дніпропетровське — Катеринодар — Ставропіль — Астрахань. Крім того В. росте на півд. Закарпатті (Виноградів — Берегів — Середнє).

Виноградів, кол. Севлюш (V—4), м. на Надтисянській низовині б. підніжжя Карпат, р. ц. Закарп. обл.; 11 000 меш. (1930); харч. й легка пром-сть; цегельно-черепичний зав., політехнікум. В околицях садівництво й виноградництво; останнім часом — культура цитрусових і чаю.

Виноградництво, плекання винограду, одна з найстаріших галузей садівництва; вимагає інтенсивної праці, дає високий прибуток і тому зв'язане з великим згущенням людности. На Україні поч. В. дали античні грец. колонії, зокрема в півд. Криму (Херсонес); воно розвивалося там за візант. та ґенуезького періодів,

пізніше за тат. панування, особливо в другій пол. 18 в. За свідченням араб. письм. Ідрісі, В. квітнуло в Тмуторокані 12 в. До Басарабії В. було перенесене з Балкан і поширилося за часів її залежности від Молдавії. На степовій Україні й Сх. Поділлі В. поширилося з кін. 18 в., в 19 в. — на Кубані. В. плекали, зокрема, болг. й нім. колоністи, молдавани, а згодом і укр. селяни; до 1920

Виноградники Массандри на півд. березі Криму

90% площі виноградників належало дрібним власникам. В 1880—90-их рр. частину виноградників знищила філоксера; незабаром їх відновили, завівши кілька нових, відпорніших, сортів. Площа виноградників поступово зростала (в сучасних кордонах УССР у 1890-их рр. — 33 000 га, 1914 — 47 000 га, при врожаї бл. 50 центнерів з 1 га; на Передкавказзі — до 20 000 га). В наслідок світової війни й революції 1917—20 площа виноградників зменшилася наполовину, збір підупав ще більше. Тільки під кінець 20-их рр. В. піднеслося, але з 1929 — 30 знову підупало в наслідок колективізації. З 1936 большевики стали докладати зусиль для піднесення В. в колгоспах і радгоспах та поліпшення виноробства, заводячи кращі й відпорніші на холод сорти; 1940 р. площа під виноградниками в УССР становила 72 000 га (в тому ч. Ізмаїльщина 15 000 га, Крим 12 000 га, Закарпаття 3 500 га), на Передкавказзі — бл. 30 000 га (у всьому СССР — 420 000 га); урожайність (як до 1914) — бл. 50 центнерів з 1 га. Після величезного занепаду під час другої світової війни площа виноградників має стати тепер більшою, ніж 1940 р. Останнім часом В. поширене в Донбасі; його півн. межа заходить далі, ніж до війни — в околиці Києва й Житомира. Поширено виробництво кращих сортів вина (див. *Виноробна промисловість*). Гол. р-нами В. є півд. Басарабія, Подністров'я й півд.-зах. Одещина, Херсонщина на лівому березі Дніпра (піски б. Олешок), півд. Крим, півд. Кубань, сх. чорноморське узбережжя (зокрема між Анапою й Геленджиком), Закарпаття, Терщина. Виноград в околицях міст іде на потреби міського населення (особливо Донбас, Одеса), столовий виноград Криму — на потреби місц. курортів, виноград вивозять із Криму, Закарпаття, Одещини. Для ширення раціонального В. існували ще за царських часів курси виноробства та Дослідна Виноробна Станція в Одесі (з 1905); тепер в УССР існують Укр. Н.-Д. Ін-т В. й Виноробства в Одесі, Всесоюзний Н.-Д. Ін-т В. й Виноробства в Ялті, Н.-Д. Станція в Шабо в півд. Басарабії та ін. заклади. Фахівців готують відповідні катедри в с.-г. ін-тах, технікуми та короткотермінові курси.

М. Боровський

Виноградов Василь (1876—1927), київський терапевт-клініцист, учень Ф. Яновського, чл. УНТК; проф. шпитальної терапевтичної клініки Київського Ун-ту, пізніше Мед. Ін-ту (1911—27); автор бл. 30 наук. праць, чисельних рефератів і рецензій.

В. Виноградов

Виноградова Єрна (1897—1954), терапевт-клініцист у Києві, дружина В. Виноградова; доц. факультетської терапевтичної клініки (1941—43). З 1943 р. В. працювала в лікарнях на еміґрації в Австрії й Німеччині.

Виноградова Олена, сучасна співачка (меццо-сопрано) Харківського Театру Опери й Балету.

Виноградський-Вайнберґер Микола (1912—39), учитель і осв. діяч Березнянщини на Закарпатті, жид. походження, згинув як окружний комендант Карп. Січі в боротьбі проти угорців.

Винокуров Сергій (1900—55), лікар-біохемік; в 1920-их рр. провадив н.-д. працю при катедрі патологічної фізіології в Одесі і в Укр. Біохемічному Ін-ті в Харкові; засновник і дир. Харківського Ін-ту Харчування; проф. мед. ін-тів у Харкові (1932—38) і Києві (1938—55); керівник лябораторії вітамінів АН УРСР. Залишив бл. 80 праць, зокрема 3 підручники з фізіології харчування.

Виноробна промисловість, одна з галузей харчової пром-сти, виробляє вина, виноградні соки, коньяки. За кількістю алькоголю розрізняють вина столові (6—12 об'ємових % алькоголю), десертні (12—18%), лікерні (18—28%). Залежно від способів виробу та домішок (цукор, кислота) вина мають різні назви. Укр. вина загалом легкі, невеликої міцности, зокрема басарабські, що їх здебільшого споживається для місцевих потреб. Най-

продуктивнішим р-ном виробництва є Крим, що дає десертні й міцні вина — мускати, токаї, портвейни, мадери і шампанські вина, Закарпаття продукує білі столові й шампанські, Херсонщина — шампанські вина, Кубань — столові і шампанські вина. УССР, без Криму (за даними 1954), випускає 12,6% столових червоних і білих виноградних вин і 4,7% коньяків усього СССР.

Винський Григорій (1752 — після 1818), письм. із укр. шляхти; вихованець Київ. Академії, пізніше вчився в Петербурзі; довго був на засланні в Оренбурзі. Залишив «Записки», опубліковані в ж. «Русский Архив» (1877), що зображують побут укр. і рос. суспільства другої пол. 18 в.

Випадні голосні, голосні, що чергуються з нулем звука в ін. формах того ж слова. В сучасній укр. мові В. г. постали в наслідок відмінного розвитку редукованих голосних ъ, ь у сильній і слабкій позиції в староукр. мові. В. г. бувають *е, о*, зрідка *и* (в числівнику *один — одного* і в видових формах дієслів, напр., *висхнути — висихати*). Чергування випадних *о, е* з нулем звука виступає в тих же категоріях, що і чергування *і* з *о, е*, а саме випадні *о, е* бувають у називному відмінку іменників чоловічого роду, в родовому множини іменників жіночого й сер. роду і в прикметниках перед суфіксовим *н (орел — орла, весло — весел, церковний — церква;* також у займеннику *весь — всього).*

Виписчики, козаки, виписувані з реєстру поль. урядом в 16—17 вв., звичайно після коз. повстань. В. повинні були увійти до однієї з верств населення (селянство, міщанство).

Випрощування від кари смерти, інститут поль. і укр. звичаєвого права 16—18 вв.: дівчина могла випросити злочинця від кари смерти (хоча б уже з-під шибениці), зобов'язуючись вийти заміж за нього.

Вира, найвища грошова кара за вбивство вільної людини, яку платив убивець князеві, якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти. Після скасування кривавої помсти В. — єдина кара, накладувана державою на злочинця або на верв (громаду), якщо не викривали убивця, т. зв. дика В. В. за вбивство вільної людини становила 40 гривень, за вбивство княжого урядовця — подвійна В., 80 гривень; за вбивство невірної жінки або за покалічення людини — пів вири, 20 гривень. За раба не було В., а тільки платили кару за пошкодження чужої речі. *«Руська Правда»* знає також поклепну В. й подає способи, як звільнитися від наклепу. В. для князя збирав княжий урядовець-вирник, який діставав під час служби утримання від верві, т. зв. вирний поклон.

Вирган Іван (* 1908), псевд. Вергуна, сов. поет, друкується з поч. 1930-их рр.; зб. поезій «Озброєна лірика» (1934), «Щастя-доля» (1938), «Країна щастя» (1951), поема «Матвіївка над Сулою» та ін.; хоч В. увесь час лишається в межах дозволених в сов. літературі тем і мотивів, його в 1947—48 гостро критиковано за «нац. обмеженість» і «занепадницькі настрої».

Вирник, див. *Вира*.

Виробнича кооперація, кооп. об'єднання продуцентів різного роду за спеціяльністю — див. *Артіль*.

Вировий Євген (1889—1945), гром., культ.-осв., пед. діяч у Катеринославі в добу перед революцією і в 1917—18, організатор катеринославської «Просвіти» й Укр. В-ва. 1919 гол. культ.-просвітньої комісії Трудового Конґресу. На еміграції в Празі продовжував різнобічну гром. і вид. працю; співр. «Книголюба», автор бібліологічних статтей; філателіст — власник відомої колекції укр. марок, неодноразово нагородженої на міжнар. виставках.

Є. Вировий

Вирозуб (Rutilus frisii Nordmann), риба з родини коропових, до 70 см довж., рідка, напівпрохідна, живе в солонуватій воді відкритих лиманів чорноморського басейну, в річки якого заходить для нересту.

Вирста Аристид (* 1922), скрипаль і музикознавець; соліст камерних оркестр Відня, Риму, Парижу.

Вирський Павло (* 1903), балетмайстер театрів опери й балету в Одесі, Харкові, Дніпропетровському й Києві; в укр. танку послідовник В. *Верховинця;* один з організаторів Укр. Танцювального Ансамблю (1937—38), згодом керівник Червоноармійського Ансамблю пісні й танцю УССР; пізніше переїхав до Москви.

Виселки (VIII—20), станиця на Кубані, р. ц. Краснодарського Краю РСФСР.

Висла, гол. р. Польщі, довж. 1 124 км, сточище — 199 000 км². Півд.-сх. частина сточища В. лежить на укр. етногр. території — бл. 35 000 км² (стан з 1945 р.), з них 15 000 км² в УССР; з більших приток В. перев. на укр. етногр. території пливуть *Сян* і *Буг*, почасти *Вепр*, гор. *Дунаєць* і *Вислока*. *Дніпрово-Бузький канал* зв'язує системи Висли і Дніпра.

Вислання, примусове видалення з місця постійного перебування осіб, визнаних за небезпечних для режиму. В. від-

різняється від *заслання* тим, що висланим особам забороняється перебування в певних місцевостях, тоді як засланим призначається місце мешкання і, часто, також примусової праці; період В., звичайно, коротший ніж заслання (див. також *Депортація*). В царській Росії В. практикувалось, поруч заслання, у відношенні до ліберальної і рев. інтеліґенції, а на Україні (В. поза її межі) до діячів нац. руху. В СССР часто практикується дисциплінарно-карний засіб В. із столиці, з окремих пром. р-нів або й за межі республіки; чужинців висилають також поза межі СССР (в 1920-их рр. зрідка висилали і сов. громадян). В. застосовують в СССР як адміністративний або як судовий засіб кари. Судове В. може бути основною або додатковою карою від 1 до 5 рр. Самовільний поворот висланого на заборонене місце спричиняє заміну В. ув'язненням або засланням. В УССР сов. органи масово застосовували В. до родин арештованих у 1930-их рр.

Спеціяльний рід В. — видалення з країни чужинців-еміґрантів, як небажаного елементу. Окремі діячі укр. еміґрації між світовими війнами були видалені з Чехо-Словаччини, Польщі, Румунії; еміґранти після другої світової війни за Женевською конвенцією 1951 р. в принципі не можуть бути видалені.

В лит.-руському праві існував ін-т заступної кари — вигнання, т. зв. *виволання*, яке своїм характером обмежувалося до теперішнього судового В. за межі країни. *В. М.*

Вислобоцький Юрій (1819—71), псевд. Василь Зборовський; журналіст, ред. напівофіц. «Вѣстника» у Відні з додатками «Сіонъ», «Церковъ-Школа», «Отечественный Сборникъ»; перекладав на укр. мову тексти законів; автор книг і брошур.

Вислок, р. в Польщі, ліва притока Сяну, довж. — 100 км. За княжих часів майже весь В. і перев. частина сточища В. належали до території Київської або Галицької держави; перед 1945 р. лише верхів'я В. заселювали українці (Лемківщина); крім того, між В. і Сяном було кілька укр. етногр. островів.

Вислока, р. в Польщі, права карпатська притока Висли, довж. — 155 км; верхів'я В. лежить на Лемківщині.

Вислоцький Олександер (* 1897), гром. і політ. діяч із селян, 1928 посол з Брідщини (Галичина) до поль. Сойму (від УНДО), 1940 р. арештований большевиками; пізніша доля невідома.

Вислуга, за лит.-руської доби маєтності, надавані в. князем нижчій і вищій шляхті за несення військ. служби державі. В. мала деяку подібність до зах.-евр. ленного права. Її могли успадкувати тільки здатні виконувати військ. зобов'язання. Подібним до В. був інститут *помістя*.

Висова (IV—2), с. на Зах. Лемківщині, Горлицького пов.; 7 мінеральних джерел, лікування нервових хвороб, дихальних і травних шляхів, недокрів'я, у 1930-их рр. лікувалося пересічно 700 осіб на рік.

Високе (I—4), раніше Високе Литовське, м. над р. Пульва на півн. Підляшші, р. ц. Берестейської обл., Білоруської ССР; в 1931 р. — 2 800 меш.; засноване в 15 в.

Високий (IV—17), с. м. т. в Харківському р-ні, 18 км на півд. зах. від Харкова; будинок відпочинку й численні дитячі санаторії серед садів.

Високий Бескид, частина *Бескидів*, положена між лінією Турка—Борислав на зах. і долиною Мізунки на сх., між берегом Карпат на півн. і *Середньо-Карпатською улоговиною* на півдні. Простір — бл. 2 000 км²

Високий Бескид, Зелем'янка

В. Б. підноситься на 300—400 м над Підкарпаттям. В півн., береговій частині висота В. Б. не доходить до 1 000 м (Цуховий Діл — 942 м), переважають тут поздовжні хребти, збудовані з пісковика, і поздовжні долини (найважливіша дол. Стрия), широкі западини й дрібні котловини (Синевідська, Мізунська), утворені в м'яких лупаках і глеях (т. зв. ґраткова будова). Форми гір лагідні й одноманітні, і тому гори досить густо заселені (60 душ на 1 км²) і збезлісені (ліс — 35%, сіножаті й пасовища — 38%, рілля — 24%).

На півд. від поздовжньої долини Стрия В. Б. підноситься до 1 100 м і вище (найвищі верхи Парашка 1 271, Зелем'янка 1 267, Маґура 1 368), переважають вузькі, глибокі поперечні долини (найважливіші — Опір, Сукіль, Мізунка), які розбивають поздовжні долини. Верхи гір зарисовані виразніше, часто вкриті камінням, ліси (перев. смерекові) становлять 70% всього простору, густота населення зменшується до 30.

В. Б. заселює укр. плем'я *бойків;* до війни по 10% становили поляки й жиди. Зайняття: хліборобство (жито, картопля, овес) і тваринництво, лісові промисли, нафтова пром-сть в околицях *Борислава.* Міста лежать по краях Карпат (Борислав, Болехів), в глибині — Сколе (деревообробна пром-сть); ін. важливіші оселі: Східниця (нафтова пром-сть), Синевідсько (деревообробна), курорти в долині Опору: Гребенів, Тухля, Славсько, Зелем'янка. *В. К.*

Високі Скалки (IV—1), найвищий верх в *скалицевій смузі* на зах. окраїнах Лемківщини (1 052 м).

Високі школи на Україні беруть поч. від *Київської Академії,* що виникла із Києво-Могилянської Колеґії, створеної митр. П. Могилою 1632 р. шляхом об'єднання школи при Києво-Печерській Лаврі із школою Богоявленського Братства; 1694 Колеґія була перетворена на Академію (1701 ця назва була затверджена царською грамотою). Хоча в 12-річному курсі Академії було запроваджене богословіє, вона зберігала характер заг.-осв. школи. Ця школа мала велике значення в розвитку культури на Сх. Европи. На поч. 18 в. ч. учнів сягало понад 2 000, 1799 р. — 1086, з них чимало чужинців. 1819 р. Академія була перетворена на *Київську Духовну Академію* й прирівняна до ін. духовних академій у Росії.

Перший на укр. землях у межах Рос. Імперії *Харківський Університет* був відкритий 1805 р. (за статутом 1804); створений в період відносно ліберальної урядової політики, він відіграв незабаром визначну ролю в відродженні укр. культури, зокрема на Слобожанщині. 1820 р. в Ніжені була відкрита Гімназія Вищих Наук, статутом прирівняна до ун-тів; 1832 її реорганізовано у Фіз.-Матем. Ліцей (див. *Безбородьківський Ліцей*), 1840 перетворено на Юридичний Ліцей, а в 1875 — на Іст.-Філол. Ін-т. 1834 засновано *Київський Університет,* до якого був влитий поль. Крем'янецький Ліцей (існував 1819—31); від часів першого ректора М. Максимовича ун-т, призначений для русифікації поляків, набув певних укр. рис, а в 70-их рр. його професори й студенти вже брали активну участь у праці Півд.-Зах. Відділу Геогр. Т-ва й київської Громади. Із практичної Ветер. Школи (1835) при Харківському Ун-ті 1852 виникла висока Ветеринарна Школа, 1871 перетворена на *Харківський Ветеринарний Інститут,* довгий час єдиний на укр. землях у Рос. Імперії. 1865 шляхом реорганізації *Рішельєвського Ліцею* (з 1837) створено *Одеський Університет* з офіц. назвою Новоросійського Ун-ту.

Розвиток пром-сти й заг. піднесення екон. життя на Україні мали наслідком відкриття Харківського Технологічного Ін-ту 1884, *Київського Політехнічного Інституту* 1898, Катеринославської Вищої Гірничої Школи 1899 і Київського Комерційного Ін-ту 1906.

В. ш. на Україні розвивалися в умовах не тільки цілковитої русифікації, початої у 18 в., але й постійного суворого нагляду за їх діяльністю. Неґативне ставлення уряду до В. ш. мало наслідком м. ін. і важкий матеріяльний стан їх на Україні. Розмірно ліберальний університетський статут 1804 був замінений реакційним статутом 1835 р., який ставив ун-ти під нагляд кураторів; ректорів призначав мін. освіти. 1863 прийнятий був статут, який давав обмежену автономію з виборністю ректора й професорів, збільшував число катедр і ослаблював адміністративний нагляд; однак цей статут був поступово обмежений і замінений 1884 новим, який касував акад. автономію. Наслідком цього була боротьба за автономію, що супроводилася студентськими заворушеннями, які тривали до відновлення автономії т. зв. «тимчасовими правилами» в 1905 р. Внутр. життя В. ш. було під постійним дріб'язковим наглядом офіц. кіл, що звертали особливу увагу на діяльність професорів-українців і студентів і підтримували урядовий напрям в ун-тах, призначаючи, особливо в Київ і Харків, відомих реакціонерів. Це зумовило, зокрема, русофільську позицію чималої частини професури під час визвольних змагань. Уряд намагався гальмувати вступ до В. ш. молодих людей, що здавалися «неблагонадійними», підвищуючи платню за навчання; для осіб, які не хотіли йти до богословських кляс духовних семінарій, створювалися перешкоди до вступу до ун-тів на Україні. Чимало укр. молоді студіювало в Петербурзі, Москві, Варшаві, Дерпті, Томську.

Урядова політика скерована була, зокрема, проти високої жін. освіти. З ініціятиви жіноцтва, після довгих старань при Київському Ун-ті були відкриті Вищі Жін. Курси, 1885 влада їх закрила. Вищі Жіночі Курси відкриті були знову в Києві в 1906 р.; 1914 вони були перейменовані в Жін. Ін-т ім. св. кн. Ольги. 1905 в Києві були засновані також приватні Вищі Жін. Курси А. Жекуліної. 1906 відкрито Вищі Жін. Курси в Одесі, а 1907 — в Харкові. 1910 виникли жін. мед. ін-ти в Києві, Харкові й в Одесі, 1916 — Вищі Жін. Мед. Курси в Катеринославі; крім того існували пед. фребелівські курси в Харкові й Києві для виховательок-дошкільниць.

В 1913 муз. школи в Києві й Одесі були перетворені на консерваторії. 1915 з Нової Олександрії (Пулави) був евакуйований до Харкова С.-Г. Ін-т, який там залишився. Напередодні революції 1917 р. відкрито Харківський Комерційний Ін-т. Революція 1905 дала нагоду поставити на порядок денний питання якщо не про українізацію В. ш., то про викладання українознавчих наук: мови, історії, літератури, етнографії. Читання цих предметів однак було відразу заборонене; реакційна рос. професура підтримала позицію уряду.

1917, з поч. революції, на Україні відкрилися ун-т у Катеринославі, Консерваторія в Харкові, С.-Г. Ін-т в Одесі. Одночасно почалася праця над українізацією В. ш. В Київському, Харківському й Одеському ун-тах були засновані катедри укр. мови, літератури, історії й історії права. 9 учительських ін-тів вирішено було реорганізувати у В. ш. 1917 в Києві відкрито Український Народний Університет, що 1918 був перетворений на *Київський Державний Український Університет*. 1918 відкрито Держ. Укр. Ун-т у Кам'янці Подільському, Укр. Іст.-філол. Фак. у Полтаві й Укр. Учительський Ін-т у Житомирі. 1917 в Києві постали Укр. Академія Мистецтв й Укр. Пед. Академія, що існували до приходу большевиків.

Найстаріший на Зах. Укр. Землях *Львівський Університет* відкрито 1784, до 1867 — нім., пізніше з поль. викладовою мовою; з 1848—49 створено перші укр. катедри; в 1914 їх було 8 і 4 доцентури. В 1844 у Львові була заснована Політехніка; в 1855 Рільнича Академія в Дублянах (1919 перетворена на відділ Політехніки), з 1881 — Ветер. Академія (висока школа з 1897). 1875 у Чернівцях засновано ун-т із нім. викладовою мовою, що мав 3 укр. катедри. З 1880-их рр. тривала боротьба спершу за рівноправність укр. студентства в спольонізованому Львівському Ун-ті, а далі за окремий укр. ун-т, що на поч. 20 в. набрала особливо гострої форми й супроводилася сецесією 1901 р. (див. ЕУ I, стор. 929). В 1914 справа про укр. ун-т була розв'язана в принципі позитивно, але війна перешкодила реалізації проєкту. Чимало українців студіювало по зах. В. ш., закрема багато — у Відні, особливо після сецесії.

На поч. 20-их рр. після нещасливого кінця визвольних змагань і окупації України большевиками стан В. ш. змінився. В УССР ун-ти за системою наркома освіти Гринька відразу були переформовані. Мед. факультети перетворено на мед. ін-ти й до них приєднано жін. мед. ін-ти. Юридичні факультети приєднано до ін-тів нар. госп-ва, що постали з комерційних ін-тів. Іст.-філол. й фіз.-мат. факультети ун-тів і вищих жін. курсів перетворено на факультети проф. освіти ін-тів нар. освіти (ІНО), що мали готувати викладачів проф. шкіл; крім того, в ІНО були організовані факультети соціяльного виховання з метою готувати викладачів для старших кляс семирічок. У менших містах України ІНО виникли на базі учительських ін-тів, що їх у 1918 почали переорганізовувати на В. ш. Поряд із тим створено ряд нових ін-тів. У 1929 в УССР ін-тів було 42, з них пед. — 13, мист. — 5, мед. — 5, транспортовий —1, соц.-екон. — 4, індустріяльно-техн. — 5, сіль.-госп. 9. В них навчалося 40 890 студентів (з них жінок 28%), українців було бл. 23 000. Для готування практичних робітників у різних галузях створені були численні технікуми як В. ш. вузької спеціялізації. В 1929 їх в УССР було 109, в тому ч. пед. — 43, мист. —3, мед. — 4, будів. — 1, кустарно-пром. — 1, транспортових — 13, соц.-екон. — 1, індустріяльно-техн. — 30, сіль-госп. — 13; студентів було 26 778 (з них жінок бл. 32%), українців було бл. 18 000. В. ш. в цей період стали лише навчальними закладами; наук. робота й готування кандидатів для неї (аспірантів) провадилися при н.-д. катедрах, що до поч. 30-их рр. діяли окремо від ін-тів.

У внутр. житті В. ш. зазнали великих змін. 1920 р. почалася боротьба за опанування їх большевиками. Акад. автономія була скасована; В. ш. перейшли під управління Нар. Комісаріяту Освіти (НКО УССР); поряд ректорів призначали спершу комісарів; незабаром стали призначати ректорами комуністів з-поза В. ш.; так само керування життям факультетів перейшло до призначуваних деканів. Хоч програма компартії 1919 р. проклямувала «відкриття широкого доступу в авдиторії високої школи для всіх охочих», В. ш. були закриті для осіб «нетрудового походження». Вступ з поч. 1920-их рр. став можливий лише за відрядженнями партійних, комсомольських чи проф. орг-цій. Щоб забезпечити перевагу робітників і незаможних селян у складі студентів В. ш., при них утворені були підготовні невчальні заклади для дорослих — робітничі факультети (робітфаки). Студентам, насамперед робітфаківцям і комуністам, давалися житло, харчування і, особливо під кін. 20-их рр., стипендії (в 1929 стипендії одержували 48% студентів ін-тів), однак умови студентського життя увесь час для більшости лишалися дуже важкі. Для посилення советизації студентського складу у кін. 20-их і в 30-их рр. практикувалися «мобілізації» комуністів і комсомольців (т. зв. «тисячників»). Не задо-

вольняючись великою «чисткою» В. ш. 1924 р., що спричинила зменшення ч. студентів із 37 538 у 1923 до 27 205 в 1925 р., влада за допомогою «профкомів» (студентських комітетів із представників профспілок), які в той час активно втручалися в життя В. ш., постійно перевіряла склад студентів. Осіб, що з конечба попередня підготова студентів, добираних за соц. станом, брак підручників, переобтяженість програм соц.-екон. предметами, а також важкі матеріяльні умови при конечності віддавати багато часу на т. зв. гром. (комсомольську чи проф.) роботу спричинили надзвичайно низьку успішність студентів і недостат-

Високі школи на Україні

1 — Університети. 2 — Педагогічні й бібліотечні інститути. 3 — Мистецькі високі школи. 4 — Економічні, правничі інститути. 5 — Медичні. 6 — Фізкультурні. 7 — Ветеринарні й зоотехнічні. 8 — Сільсько-господарські. 9 — Лісові. 10 — Політехнічні. 11 — Гірничі й металюргійні. 12 — Технологічні (перев. легкої пром-сти й харчової). 13 — Будівельні й транспортові. 14 — Машинобудівельні. 15 — Міста, де є високі школи.

ности приховували своє «соц. походження», рідню репресованих і «розкуркулених» тощо виключали.

Пляни й програми В. ш. безперестанку мінялися. «Українізаційний» курс на практиці глибоко відбився в системі пед. і с.-г. В. ш. запровадженням викладання укр. мовою не лише українознавчих предметів, але й ряду ін.; в мед., екон. і техн. В. ш. «українізація» мала формальний характер. В 30-их рр. почалися нагінки на укр. професорів з «перевірками» праці окремих катедр, в яких брали участь студентські «бриґади»; в наслідок цього багато професорів і викладачів були усунені й стали жертвами терору. Від поч. 20-их рр. у викладанні багатьох предметів була запроваджена т. зв. «лябораторно-бриґадна» метода, яка не давала змоги перевірити знання студентів. Несталість програм, дуже сланю кваліфікацію фахівців, випущених із В. ш. З другого боку, реалізація плянів реконструкції пром-сти й перебудови сіль. госп-ва вимагала великого числа нових спеціялістів. Це стимулювало в 1929—32 рр. перебудову В. ш. На цей же час припала уніфікація системи освіти УССР із всесоюзно-російською. Посилився зв'язок техн. В. ш. із пром-стю і підпорядкування їх безпосереднім практичним завданням нар. госп-ва. За постановою уряду СССР з 23. 7. 1930 багатофакультетні техн. В. ш. стали перетворювати на кілька ін-тів вузьких галузей із передачею їх від НКО УССР в управління відповідних госп. об'єднань нар. комісаріятів пром-сти, їм же були підпорядковані численні новостворені техн. й екон. ін-ти. Так само відповідним нар. комісаріятам передано мед., сіль.-госп. й ін. ін-ти, так що під керів-

ництвом НКО УССР лишалися тільки пед. і мист. В. ш. Після постанови ЦК ВКП(б) з 25. 8. 1932 про уніфікацію осв. системи технікуми, які не були розбудовані в ін-ти, перетворено на сер. школи. В 1934 р. після ряду короткочасних трансформацій факультетів проф. освіти ін-тів нар. освіти (як пед. ін-ти проф. освіти, фіз.-хем.-матем. ін-ти тощо) відновлено ун-ти в Києві, Харкові, Одесі й Дніпропетровському. Факультети соц. виховання цих ІНО і решту ІНО перетворено на пед. ін-ти, число яких увесь час поступово зростає.

Незадовільний стан знань студентів В. ш. від поч. 30-их рр. викликав посилення вимог при іспитах, а далі відмовлення від навчальної практики попереднього десятиріччя. Постанова уряду СССР з 19. 9. 1932 заборонила бриґадно-лябор採торну систему, поклала кінець втручанню студентських орг-цій в управління В. ш., переносячи відповідальність на ректорів і директорів, і запроваджувала лекційну методу; вона встановлювала навчальний режим із обов'язковим проходженням усієї програми, з точним реґляментуванням числа семестрів, залікових та екзаменаційних сесій, дипломних праць, дипломних проєктів, виробничої практики і т. д. Н.-д. робота стала знову провадитися при катедрах ун-тів та ін-тів. Катедри деяких В. ш. та ін-ти АН УРСР провадять відтоді працю з аспірантами. Праця н.-д. катедр після постанови уряду СССР і ЦК ВКП(б) з 23. 6. 1930 так само реґляментована з особистою відповідальністю голів катедр, із пляпуванням і контролем роботи кожного співробітника.

Починаючи від 1932, коли при ЦВК СССР був створений Комітет у справах вищої техн. школи, гол. керівництво В. ш. дедалі більше централізувалося. 1936 при Совнаркомі СССР створений був Комітет у справах вищої школи; 1946 його перетворили на загальносоюзне Мін-во Вищої Освіти СССР, яке безпосередньо керує В. ш. незалежно від їх адміністративної й госп. підпорядкованости в системі мін-в. 9. 2. 1955 утворено Мін-во Вищої Освіти УССР, яке координує працю з перетвореним на союзно-респ. Мін-вом Вищої Освіти СССР. На чолі ун-тів стоять ректори, ін-тами керують директори, що їх, як і заступників по навчальній частині, призначає мін-во; деканів факультетів затверджують мін-ва, яким в адміністративному й госп. відношенням підлягають В. ш. Під головуванням ректора (директора) діє учена рада в складі деканів, завідувачів катедр, частини професорів і представників гром. орг-цій В. ш. Наук.-методична й н.-д. робота зосереджується навколо катедр, що об'єднують професорів, доцентів і викладачів даної або близьких між собою дисциплін. Обрані за конкурсом професори й доценти В. ш. затверджуються мін-вом. Катедра плянує наук. роботу своїх членів. Ун-ти і частина ін-тів випускають «учені записки». Пляни, програми й режим у В. ш. також затверджуються мін-вом; режим праці студентів В. ш. подібний до сов. режиму сер. школи. В 1940—56 рр. існувала оплата за навчання в В. ш., і відтоді в складі студентів переважають діти сов. вищих урядовців і фахівців. Від 1936 р. менше значення має соц. походження; посилилися вимоги до засвоєння навчального матеріялу; успішність стимулюється стипендіями. Після закінчення В. ш. молоді фахівці відсилаються на працю примусово за пляном. Чимале місце в системі високої освіти належить відділам заочного навчання при ун-тах і ін-тах, зокрема педагогічних, які, поза звичайним керівництвом працею студентів-заочників, організують консультаційні пункти й лябораторно-екзаменаційні сесії.

Від кінця 20-их рр. і донині як характер, так і число В. ш. на Україні зазнавали великих змін. Залежно від директив компартії то розгорталася мережа невеликих, перев. техн., ін-тів вузького фаху, то ці ін-ти об'єднувалися, стаючи факультетами збільшених ін-тів. Про мінливість мережі В. ш. в УССР дають уявлення такі числа:

Роки		Число В. ш.		Число студентів
1927	—	38	—	28 634
1929	—	42	—	40 890
1933	—	189	—	106 200
1937	—	119	—	108 121
1940	—	166	—	127 572
1946	—	156	—	118 722
1949	—	159	—	137 317
1950	—	156	—	150 006
1955	—	134	—	212 000

Перев. більшість В. ш. України зосереджена по великих містах. У 1955 р. із 134 В. ш. у Києві було 20, у Харкові — 24, в Одесі — 17, у Львові — 13, у Дніпропетровському — 10. На Україні є 7 ун-тів: у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровському, Чернівцях і Ужгороді; пед. ін-тів — 35, мист. В. ш. — 9, мед. ін-тів (із фізкультурними й фармацевтичними) — 17, сільс.-госп., механізації сільс. госп-ва, гідромеліоративних, зоотехн. і ветер. — 20, лісотехн. і лісогосп. — 2, будівельних і транспортових різних типів — 14, політехн. — 4, гірничих і метал. — 6, технологічних — 5, машинобудівельних — 7, фінансово-екон., правничих, торг., кооп. — 8.

На Зах. Укр. Землях після війни 1918—19 рр. поль. влада скасувала укр. катедри в Львівському Ун-ті й гостро об-

межила можливості студій для українців. В результаті цього з 1920 почав діяти *Тайний Університет*, що, не зважаючи на переслідування влади, мав у 1922—23 рр. 65 катедр і 1 500 студентів; ун-т закрився 1925, коли адміністративні кари унеможливили роботу. В ці ж роки діяла Укр. Висока Політехн. Школа у Львові в об'ємі 1 р. студій; продовжували техн. навчання студенти за кордоном, найбільше в Данціґу. Бойкотуючи поль. В. ш., українці масово виїздили за межі Польщі. 1928 у Львові відкрито *Гр.-Кат. Богословську Академію*. При поль. ун-тах у Варшаві й Кракові існували катедри українознавства, у Варшаві — також правос. богословський фак. із викладанням поль. мовою. Утруднення з виїздом із Польщі зменшили можливість студій у закордонних ун-тах; тому укр. студенти змушені були йти до поль. В. ш.

Загальноукр. значення набрав у цей час *Український Вільний Університет*, заснований у Відні 1920 і 1921 перенесений до Праги, де, завдяки скупченню професорів і студентів — еміґрантів з різних земель України, при підтримці чес. уряду, зміг розгорнути роботу. Поряд нього постала 1922 *Українська Господарська Академія* в Подєбрадах у Чехії, в 1935 перетворена на *Український Технічно-Господарський Інститут;* в 1922—33 в Празі існував Укр. Високий Пед. Ін-т ім. М. Драгоманова, з 1922 — Укр. Студія Пластичного Мистецтва.

1945 Укр. Вільний Ун-т і УТГІ змушені були перенести свою діяльність до Німеччини. *М. Глобенко*

Високович Володимир (1854—1912), видатний патолог, бактеріолог та епідеміолог; родом з Полтавщини. Спершу військ. лікар; з 1879 — при катедрі патологічної анатомії Харківського Ун-ту. З 1884 проф. патологічної анатомії в Харківському, з 1895 — в Київському Ун-ті. Організатор і проф. Жіночих Мед. Курсів у Києві. Брав участь в епідеміологічних експедиціях (Індія, Півд. Україна). В. зробив ряд відкрить у ділянках патологічної анатомії, бактеріології та епідеміології. Йому належить вчення про ретикуло-ендотеліяльну систему. В. вважається основоположником харківської школи бактеріологів. Залишив понад 80 праць, в тому ч. ряд монографій та підручників. Найважливіші: «Судьба микроорганизмов, введенных в кровь животного» (1886), «К вопросу об экспериментальных гранулемах» (1900), «О холере» (1907), «Патологическая анатомия», I-II (1911—13).

В. Високович

Високопілля (VI—14), с. на Долішньодніпровій низовині; р. ц. Херсонської обл.

Висоцька культура, праіст. культура півн.-сх. Галичини й суміжної частини Волині в останньому тисячолітті до Хр., названа від погребища у с. *Висоцьку* б. Бродів; хліборобська культура з тілопальними та кістяковими (випростаними) похованнями і ще мало дослідженими селищами, що на півд. доходять до Дністра; кераміка часто з білоінкрустованим орнаментом і дірками під вінцями, багато мініятюрного посуду, бронзові сокирки, бритви, голки й шила, крем'яні знаряддя надбузького типу (див. ЕУ І, мал. 294).

Висоцьке (II—7), м-ко над дол. Горинню на зах. Поліссі, р. ц. Рівенської обл., здавна відоме (належало до Турово-Пинського князівства); бої УПА проти німців та больш. партизанів під час другої світової війни.

Висоцьке Вижне (V—4), с. над гор. Стриєм на гал. Бойківщині; р. ц. Дрогобицької обл.

Висоцький (Wysocki) Володимир (1846—94), поль. поет із Києва, співець укр. природи; іст. поема „Laszka" (1883), сатирична „Nowe dziady" (1884), зб. „Las" (1890), „Bociany" (1894) та ін.

Висоцький Юрій (1865—1940), визначний лісівник-ґрунтознавець, дослідник і піонер степового лісорозведення на Україні. Родом із Глухівщини, з старої коз.-поміщицької родини; по закінченні Петровської С.-Г. Академії в Москві з 1892 працював на півд. Україні як чл. експедиції для боротьби з посухою під керівництвом В. *Докучаєва*, 12 рр. провадив лісонасадження у *Велико-Анадольському лісівництві* на Маріюпільщині, з 1904 — чл. постійної лісодослідної комісії. 1920—22 проф. Таврійського Ун-ту, 1923—25 С.-Г. Ін-ту в Менську, з 1926 проф. Харківського С.-Г. Ін-ту; дир. Н.-Д. Катедри Лісівництва, дир. Всеукр. Бюра Ліс.-Дослідної Справи; з 1934 — д. чл. Всесоюзної С.-Г. Академії Наук, з 1939 р. д. чл. АН УРСР. В. поклав наук. основи під степове лісорозведення і заліснення пісків, був одним із найкращих знавців степових ґрунтів, водного режиму в них і добору порід для степового лісорозведення; запровадив ряд понять і термінів у науці ґрунто-

Ю. Висоцький

знавства, дав схему клясифікації ґрунтів Сх. Европи, усталив поняття про глей-горизонт; працював над вияснениям причин незаліснення степів. Автор понад 200 друкованих праць кількома мовами з різних ділянок лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки, кліматології, гідрології й гідрогеології, м. ін.: «Биологические, почвенные и фенологические наблюдения и исследования в Велико-Анадольском лесничестве за 1892—93» (1901); «Покрововедение» (1925), «Учение о лесной пертиненции» (1925).

Висоцько, с. Брідського р-ну Львівської обл., місце знахідки великого кістяково-тілопального погребища гальштатської і лятенської доби, від якого дістала назву Висоцька культура; розкопували І. Шараневич 1898, Т. Сулімірський 1929, городище й могили княжої доби — М. Грушевський у 1899 р.

Височан Гнат (кін. 16—17 в.), засновник нових сіл на Покутті; в 1620-их рр. вів боротьбу з татарами й шляхтою.

Височан Семен, один із проводирів нар. повстання, що почалося восени 1648 в Галичині при наближенні Хмельницького до Львова; діяв на Покутті; повстання не мало тривалого характеру й залишилося без наслідків. 1651 В. обороняв Вінницю з Богуном, пізніше був лисянським полк.; 1666 засланий у Московщину.

Височанський Павло (* 1890 ?), кооп. діяч, працював спершу на Полтавщині, згодом чл. правління Дніпросоюзу (1919—21) і Вукопспілки (1922—23); з 1927 керівник кредитового відділу Н.-Д. Катедри Кооперації при Кооп. Ін-ті в Києві; автор ряду праць, м. ін. «Коротка історія кооп. руху на Україні» (1925), «Начерк розвитку укр. споживчої кооперації на Україні» (1925), «Кооп. продаж» (1928), «Кооп. кредит» (1929). В 1930-их рр. був репресований.

Виставки сільсько-господарські на Україні зв'язані з В. держав, до складу яких належали укр. землі. Початковою формою були невеликі с.-г. конкурси (один із перших — в Одесі 1820). Перша с.-г. виставка в Рос. Імперії (Мін-ва Землеробства) відбулася в Одесі 1843; далі були влаштовані В. в Києві — 1852 і 1857. Укр. сіль. господарі постійно брали участь у В. міністерств і Вільного Екон. Т-ва в рос. містах. З пожвавленням екон. і гром. життя в другій пол. 19 — на поч. 20 в. ініціятива влаштування с.-г. В. перейшла до місцевих т-в сіль. господарів (у 20 в. існували с.-г. т-ва в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Єлисаветі, Херсоні, Катеринославі, Кам'янці, Глухові, Ніжені й ряд ін.) та до земських управ. В., що мали на меті пропаґанду нових аґрикультурних засобів, відбувалися у вересні й репрезентували перев. госп-ва великих і сер. землевласників; здебільша В. ці мали відділи місц., зокрема кустарної, пром-сти. В 20 в. відомі систематично влаштовувані земські В. на Полтавщині. Визначні кількістю експонатів поза тим були В.: вівчарська в Харкові 1870, заг. с.-г. В. обл. типу в Одесі 1884, в Києві 1897, в Катеринославі 1910 і всерос. в Харкові 1887 і найбільша в Києві 1913. У Галичині, поза участю окремих господарів в австр. і поль. В., відбулася чисто укр. хліборобська виставка Крайового Союзу Госп.-Молочарського в Стрию 1909.

В УССР у 1920-их рр. переважали с.-г. В. окружного й районового типу, а також В. при н.-д. станціях за широкою участю кооперації; вони були зв'язані з офіційно встановленим «днем урожаю» (14. 10), тематикою відповідали поставленим урядом черговим госп. завданням для даного р-ну й були насичені сов. пропаґандивним матеріялом. На зах. землях у цей період відбулися за гром. ініціятивою «Укр. Ярмарок» у Станиславові 1926 і с.-г. виставка в Стрию 1927.

Після запровадження колективізації с.-г. В. надається особливого значення як способові політ. і агрономічної наочної пропаґанди. Районові й обл. щорічні В. міцно пов'язані з працею колгоспів, радгоспів, МТС, с.-г. гуртків і мають стандартний характер. За постановою уряду СССР в Москві 1939 відкрито Всесоюзну С.-Г. Виставку з павільйоном УССР; 1954 вона була перетворена на постійну. Право участи в ній і премії та нагороди стали стимулом посилення інтенсивности праці колгоспників. За післявоєнної доби короткотермінові заг. і спеціялізовані осінні с.-г. В., зв'язані з «жовтневими святами», стали постійним засобом демонстрації праці колгоспів, радгоспів та МТС. За офіц. даними 1950 р. в УССР відбулися 24 обласні і 678 районових с.-г. В. Будується постійна респ. с.-г. виставка УССР у Києві б. Голосіївського лісопарку (площа 350 га).

Промислові В. Пром. вироби України від 20-их рр. 19 в. демонструвалися на рос. В. і на міжнар. В. у рос. відділах. На земських с.-г. В. і всерос. В. влаштовувалися експозиції продукції укр. доморобів, зокрема виробів нар. мистецтва. Такий характер мали укр. відділи на всерос. кустарних виставках у Петербурзі 1902 і 1913, де були найкраще представлені ткацтво, вишивки, одежа, ганчарні, кушнірські, дерев'яні вироби перев. з Київщини й Полтавщини, а також всерос. виставка в Києві 1913 з експозицією укр. нар. мист. виробів, давніх і сучасних (крім того, укр. преси, наук. видань, у тому ч. з Галичини, і т. д.). Перша госп.-пром. укр. виставка в Галичині відбулася в Коломиї 1880

(філії «Общества ім. Качковського»). Нар. вироби були представлені на етногр. виставці в Тернополі 1887. 1912 в Коломиї влаштовано «Виставу Домашнього Промислу». 1913 в Нью-Йорку, вперше від поч. укр. імiґрації в ЗДА, на виставці кат. народів створений був відділ нар. виробів українців греко-католиків в Америці. З заснуванням 1888 Мист.-Пром. Музею в Києві відкрита була постійна пром. виставка при ньому. Вироби укр. ремісників, зокрема нар. мистців, демонструвалися на В. з нагоди археологічних з'їздів — 11 — в Києві (1899), 12 — в Харкові (1902) і 13 — в Катеринославі (1905). 1917 в Києві з ініціятиви Союзу Земств і Міст була влаштована виставка ориґінальних зразків нар. творчости — «Штука Буковини й Ґаличини».

Після революції 1917—18 рр. В. нар. промислів займають важливе місце в нац.-гром., зокрема кооп. діяльності, на Зах. Укр. Землях: напр., «Укр. Ярмарок» у Станиславові (1926), виставка нар. тканин і гаптів у музеї НТШ у Львові (1935), показ ноші з демонстрацією нар. обрядів (1936), влаштований кооперативою «Укр. Нар. Мистецтво»; постійна виставка цієї ж кооперативи у Варшаві в 30-их рр.; участь у В. поль. «Торґів Східніх» у Львові укр. кооп. орг-цій, як «Сіль. Господар», «Укр. Нар. Мистецтво», «Гуцульщина» (Косів) та ін., виставка укр. кооп. фірм у Чернівцях 1937 і т. д.

В УССР у 20-их рр. такі В. стояли на другому пляні — напр., проф. мист.-пром. виставка колективів і окремих мистців у Києві 1924; гол. увага приділена була індустріялізації. Крім принагідних пром. В., влаштовуваних заводами і трестами, 1925 створені були постійні пром.-показові В. — всеукр. в Харкові (відділи гірництва, металюрґії, машинобудівництва, хем. пром-сти, харчування, ткацтва, раціоналізації й винахідництва) і в Києві при С.-Г. Музеї. З посиленням індустріялізації тимчасові пром. В., перев. присвячені окремим галузям, дуже поширилися; влаштовуються вони при пром. музеях, у палацах культури, заводських клюбах і т. п., здебільша з нагоди з'їздів, техн. нарад, ювілеїв тощо. Відбуваються також періодичні обл. заг. пром. В. і В. ширших маштабів, напр., присвячені демонстрації післявоєнної відбудови пром-сти В. в Харкові 1949 і в Слов'янському 1950. В останнє десятиліття посилився інтерес до мист. виробів у пром. артілях; у зв'язку з цим тепер часто влаштовуються, зокрема в будинках нар. творчости, респ. і обл. В. нар. мистецтва (вишивки, килими, мереживо, гончарство, різьба тощо), підпорядковані урядовим тематичним завданням.

Мистецькі В. Укр. мистці, починаючи з 1760-их рр., брали участь у В. Академії Мистецтв у Петербурзі (А. Лосенко, Д. Левицький). Ці В. протягом усього 19 в. і на поч. 20 демонстрували твори укр. мистців, зв'язаних із Академією (В. Боровиковський, І. Мартос, Т. Шевченко й багато ін.). Ряд укр. малярів бере участь у В. «передвижників» — заснованого 1871 рос. Т-ва Пересувних Виставок (П. Мартинович, М. Пимоненко, О. Мурашко й ін.); В. «предвижників» систематично перевозилися по більших містах України (Київ, Харків, Одеса, Єлисавет та ін.). З 1889 почало свої В. *«Т-во Південноросійських Художників»* в Одесі, перевозячи їх до ін. міст півдня України. В кін. 19, а особливо на поч. 20 в. по різних містах дедалі частіше влаштовуються персональні й групові В.; між ними особливо численні в Харкові та Києві, зокрема Т-ва Київських Художників (1907—16). Систематичний характер мали звітні В. мист. шкіл у Києві, Одесі й Харкові; серед учасників, викладачів і студентів, було чимало укр. малярів. На зах. землях так само спочатку твори укр. мистців демонструвалися на чужинецьких, зокрема поль. В. (І. Труш, пізніше О. Новаківський та ін.), але в 1898 і 1900 влаштувало укр. В. *Товариство для розвою руської штуки* у Львові. Виразно нац. характер мала одночасно влаштована виставка С. Васильківського в Харкові 1900. Збірна виставка творів укр. мистців різних напрямів у Полтаві 1903 (під час відкриття пам'ятника І. Котляревському), великі В. *Т-ва Прихильників Укр. Літератури, Науки і Штуки* у Львові 1905, де були представлені праці мистців із різних земель України, В. О. Новаківського (в Кракові 1905) та І. Труша і київські збірні «В. Укр. Художників» 1911 і 1913 рр. демонстрували нац. укр. мистецтво. Укр. архітектурно-художній відділ при Харківському Літ.-Художньому Гуртку, що виник 1912 з ініціятиви С. Васильківського, протягом 1913—18 рр. влаштував кілька В. У 1915 р. у Львові стараннями І. Труша влаштовано збірну укр. виставку. В кін. 1917 в Києві з нагоди відкриття *Укр. Академії Мистецтв* відбулася велика ретроспективна виставка творів її засновників, 1918 — виставка Т-ва Укр. Мистців. В 1920—22 — звітні В. Укр. Академії Мистецтв.

У 20-их рр. В. в УССР, за часів непу й «українізації», набувають великого поширення. В Києві відбулися важливі посмертні В. О. Мурашка (1923) і Ю. Нарбута (1926). Від поч. 20-их рр. стали систематично відбуватися В. художніх ін-тів у Києві, Харкові, Одесі. Протягом 1925—32 рр. діяли численні

мист. орг-ції: *АРМУ, АХЧУ, ОСМУ* й ряд ін.; деякі з них до ліквідації 1932 встигли влаштувати по кілька В.; зокрема широко репрезентували нові праці всеукр. виставка АРМУ 1927 в Харкові, Києві, Дніпропетровському й Одесі та по філіях, урядова 1927 — «10 років Жовтня». 1929 виставка сучасного укр. мистецтва, ретроспективна виставка графіків 1929 (Харків) та виставка книжкових знаків 1930 (Київ). В. — «Мистецтво Радянської України» 1930 і всеукр. виставка 1932 супроводилися загостренням офіц. критики проти «націоналізму» і «формалізму»; 6 укр. художня виставка 1935 в Києві позначена була розгромом школи М. Бойчука, а 7 — «Квітуча Україна» 1937 демонструвала перевагу накинутого ком. партією т. зв. «соц. реалізму». В передвоєнні роки відбулося кілька великих ретроспективних В.: С. Васильківського, М. Бурачека, В. Кричевського (1935 і 1940), І. Труша (1941) та ін.

На зах. землях цей період також позначений численними В. мистців — перев. з Галичини і еміґрантів. 1919 і 1921 відбулися виставки О. Новаківського; в 1922—26 рр. — чотири В. у Львові *Гуртка Діячів Українського Мистецтва* (ГДУМ). Створена 1931 *Асоціяція Незалежних Українських Мистців* у Львові до 1939 влаштувала понад 10 В. — збірних, зокрема сучасної укр. графіки 1932, і індивідуальних (О. Грищенка, М. Глущенка, О. Кульчицької, Л. Ґеца, В. Ласовського). *Українське Товариство Прихильників Мистецтва* також організувало В., зокрема ретроспективну 1935 і посмертну О. Новаківського; мало свої В. *Українське Об'єднання Мистців*, гуртки *«РУБ»* (1932) у Львові й варшавський — *«Спокій»* у Варшаві й на Волині; 1934—35 експоновано чимало мист. творів на виставці пам'яток УСС у Нац. Музеї у Львові. В цей період укр. мистці виставляли свої твори на багатьох В. у Варшаві, Празі, Заґребі, Гельсінкі, Ризі, Берліні, Мюнхені, Відні, Римі, Венеції, Парижі, Брюсселі, Копенгаґені, в Льос-Анджельос, Філядельфії, Чікаґо та ін. містах. Мистці з УССР спершу мали змогу виставлятися за кордоном і успішно виступали на міжнар. В., зокрема у Венеції (Б'єннале, 1928 і 1930), Варшаві (1934), Лондоні (1935), але після 1935 це стало неможливе через заборону сов. уряду.

Під час другої світової війни *Спілка Українських Образотворчих Мистців* у Львові влаштувала в 1941—43 рр. 5 В. Після 1945 на еміґрації в Німеччині й Австрії влаштовано ряд укр. мист. В. у Зальцбурзі, Байройті, Баден-Бадені, Реґенсбурзі, Берхтесґадені, Мюнхені (Укр. Культ. Тиждень 1948) та ін. Після переселення чималого числа укр. мистців за океан *Об'єднання Мистців Українців в Америці* влаштувало в Нью-Йорку 4 збірні В. 1952 і 1953—54 рр., посмертну пам'яті В. Кричевського 1953 і ряд ін. індивідуальних і групових В.; поза тим в останні роки укр. мистці мали В. графіки в Нью-Йорку 1950, там же — 50-ліття творчости Архипенка 1954, церк. мистецтва в Філядельфії 1954, в Торонто 1954, в Монтреалі 1955, у Німеччині (зокрема пересувна виставка Архипенка в 1955—56), у Франції, Венесуелі та ін. країнах.

В УССР, де після війни з 1945 відновилися мист. респ. В., нині відбуваються численні індивідуальні й збірні В. нових творів і ретроспективні. Обласні В. обіймають також і показ творів нар. мистецтва. Орг-цією В. керують Мін-во Культури УССР і Спілка Радянських Художників України. Посилення боротьби з укр. нац. традицією, мист. шуканнями (т. зв. «формалізмом») та з зах. впливами й суворо реґляментована тематика, як і продиктоване згори намагання стерти межі між рос. і укр. мистецтвом зробили В. цілком офіц. справою і дедалі більше обнижують їх рівень; наочно продемонструвала це виставка образотворчого мистецтва УССР 1954, присвячена 300-річчю «воз'єднання», себто Переяславської угоди.

Важливу ролю в поширенні українознавчих відомостей відіграли В. н а у к о в і й наук.-популярні. Почалися вони з другої пол. 19 в. Перша археологічна і бібліографічна виставка — Ставропіґійського Ін-ту у Львові — відбулася 1888; 1889 у Львові організована була поль.-укр. археологічна виставка. В обставинах цензурних заборон для укр. етногр.-археологічних В. використано археологічні з'їзди в Києві 1899, Харкові 1902 й Катеринославі 1905. Чимале значення мала шевченківська виставка в Москві 1911. Після 1917—18 рр. наук. В. стали справою н.-д. закладів, музеїв і бібліотек, як Шевченківська виставка в Києві 1920, перша виставка друків Ін-ту Книгознавства в Києві 1923, численні пізніші шевченківські В. і багато ін. В. або присвячені іст. подіям чи особам і здебільша пов'язані з ювілеями, або підводять підсумки наук. роботи в якійсь ділянці. З успіхом відбувалися різноманітні наук. В. в УССР в 20-их рр., поки не збільшився урядовий тиск на наук. роботу, і на Зах. Укр. Землях до 1939.

Під больш. владою В. — це насамперед засіб к у л ь т. - о с в і т н ь о ї роботи. В. влаштовують у музеях, бібліотеках і клюбах, перев. з нагоди ювілеїв, очеви-

дно, цілком підпорядковуючи їх вимогам офіц. курсу.

Систематично використовуються також В. по музеях і клюбах для ширення **технічних** знань і, особливо, як засіб **політичної** пропаґанди (напр., недавні численні виставки, зв'язані з річницями 1654 і 1905 рр.). *Р. М.*

Висунь, р. в сточищі Дніпра, права притока Інгульця; влітку висихає.

Витанович Ілля (* 1899), історик, педагог і кооператор; д. чл. НТШ. 1937—40 дир. Кооп. Ліцею у Львові, з 1946 проф. УТГІ, тепер в ЗДА. Праці з екон. історії, зокрема з історії кооперації, м. ін. „Monografia rodziny robotniczej" (1926), «Торг. й воєнні шляхи через карпатські провали в середньовіччі», «В. Навроцький» (1934), «О. Русов у взаєминах Галичини з Наддніпрянщиною» (1937), ряд статтей в екон. пресі.

І. Витанович

Витвицький Василь (* 1905), музиколог і композитор; праці з іст. укр. музики 19 і 20 вв., м. ін. «Українські впливи в музиці Шопена», монографія про М. Гайворонського; муз. твори: фортепіянове тріо, струнний квартет, «Пісня і танець» для струнної оркестри.

В. Витвицький

Витвицький Іван (1900—39), журналіст, у 1920-их рр. активний чл. УВО, провідник радикальної студентської молоді, згодом діяч УНДО, чл. ред. колеґії газ. «Новий Час» у Львові; розстріляний поляками на поч. війни.

Витвицький Йосип Домінік (бл. 1810—80), композитор, фортепіянові парафрази і варіяції на теми укр. нар. пісень («Чумак», «У сусіда хата біла», «Бурлака») та ін. фортепіянові твори (м. ін. «Плавба Дніпром», «В сяйві місяця»).

Витвицький Павло (1912—42), гр.-кат. свящ., учасник укр. визвольного руху, розстріляний 1942 німцями в Чорткові в групі 52 підпільників.

Витвицький Софрон (1819—79), свящ., письм. на Гуцульщині, посол до сойму 1861, писав укр. і польс. мовами про Гуцульщину, її населення й звичаї, крім того — драматичні твори, що успіху не мали.

Витвицький Степан (* 1884), визначний політ. діяч, родом із Станиславівщини, адвокат. Під час студій гол. Акад. Громади у Львові і т-ва «Січ» у Відні. Згодом брав участь у культ.-госп. житті на Дрогобиччині. В 1915—18 чл. ред. газ. «Діла» і ред. «Свободи» у Львові. 1918 — чл. політ. комітету, що підготував акт 1. 11. 1918. Як чл. нац.-дем. партії обраний на секретаря УНРади ЗУНР і брав активну участь у з'єднанні ЗУНР і УНР 22. 1. 1919. Згодом держ. секретар закордонних справ; представник уряду ЗОУНР у переговорах із місіями Антанти — ген. Бартелемі і ген. Боти в справі перемир'я з Польщею; в листопаді 1919 заступник гол. дипломатичної місії Директорії УНР до Варшави; склавши протест проти Варшавського договору, залишив місію; керівник закордонних справ в екзильному уряді ЗУНР в Відні; 1921—23 гол. місії ЗУНР у Парижі й Лондоні. 1924—39 гром. та політ. діяч УНДО в Дрогобичі; 1935—39 посол до поль. Сойму, 1938 заступник гол. УНДО та Укр. Парляментарної Репрезентації. На еміґрації з 1945 брав участь в орг-ції Центр. Представництва Укр. Еміґрації в Німеччині (заступник гол.) й у створенні УНРади; з 1949 заступник гол. Виконного Органу УНРади і керівник ресорту закордонних справ, з 1951 також представник Виконного Органу в ЗДА. В 1954 обраний на през. УНР на еміґрації.

С. Витвицький

Витичів, городище б. Трипілля на Київщині, за княжих часів город коло броду через Дніпро, де відбувся 2 з'їзд укр. князів (1100); багато знахідок під час розкопів В. *Хвойки* (1899).

Витичівський з'їзд князів України-Руси 10. 8. 1100. Мав на меті об'єднати князів для походів на половців. З'їзд відібрав у кн. Данила Ігоревича Володимир Волинський за порушення угоди між князями, укладеної попереднім Любецьким з'їздом (1097), і спричинену цим внутр. війну. Після В. з. відбулося кілька успішних походів об'єднаними силами проти половців.

Витовт (1350—1430), великий кн. лит. (1392—1430), син Кейстута, обстоював незалежність Литви від Польщі; зміцнюючи владу великого кн., почав боротьбу з удільними князями, зокрема усунув Володимира Ольґердовича київського, князів подільських, волинських,

чернігівських. Будуючи укріплення на півд., поширював межі лит. держави, зокрема на сх. і півд., поки 1399 не зазнав поразки над Ворсклою в поході укр.-білор.-лит. війська проти татар. Це змусило В. йти на зближення з Польщею. Під Ґрюнвальдом 1410 р. разом із Яґайлом розбив нім. лицарів, спинивши їх наступ на сх. Спільна перемога зміцнила поль.-лит. союз. В Городлі 1413 підписано поль.-лит. унію, що гостро обмежувала політ. права правос. населення в Литві; звідси походила неприхильність до В. укр. і білор. шляхти, яка шукала допомоги у Свидригайла. В. сприяв поширенню торгівлі та ремесла й запровадженню по містах маґдебурзького права, принесеного нім. купцями й ремісниками. *Л. В.*

Витязівка (V—12), с., р. ц. в півд.-зах. частині Кіровоградської обл.

Витязь Зінаїда (* 1909), гром. діячка, родом із Слобожанщини, інж.-механік; гол. Об'єднання Українок Бельгії, заступниця гол. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій в Европі.

Витязь Іван (* 1899), фізико-хемік і гром. діяч; у 1920—30-их рр. ред. ж. «Техніка Масам»; співр. Всеукр. Наук.-Техн. Т-ва; проф. Харківського С.-Г. Ін-ту (з 1936, 1941—43 його ректор) та ін. високих шкіл; на еміґрації проф. УТГІ; нині в Бельгії — гол. Наук.-Осв. Т-ва.

Виховання фізичне, див. *Фізкультура.*

Виховні Спільноти Укр. Молоді, див. *ВСУМ.*

Вишгород (III—11), с. на правому березі Дніпра, 20 км на півн. від Києва; згадується у Костянтина Багрянородного між найдавнішими руськими городами, в «Повісті временних літ» — вперше 946; до тат. навали великий укріплений город, півн. форпост Києва, ремісничий

Вишгород

центр, мав мурований храм св. Бориса й Гліба; 1240 знищений татарами, тепер село, в якому збереглися укріплення княжого осідку-дітинця і два ряди валів навколо пригороддя; під час розкопів Ф. Мовчанівського й Б. Рибакова (1934—37, 1947) відкопано рештки домів-півземлянок, ковальські горна, майстерні бронзівників і ювелірів, ганчарські печі та ін.

Вишева, р. на Закарпатті, ліва притока гор. Тиси, пливе на укр.-рум. етногр. пограниччі; довж. — 80 км.

Вишенський Іван (бл. 1550—1620-і рр), письм., правос. полеміст родом із Судової Вишні в Галичині. Біографічні дані про В. дуже скупі; молодим проживав якийсь час у Луцькому, в кін. 1580-их або на поч. 90-их рр. переселився на Афон, прийняв чернецтво; перебував у жвавих зв'язках із Львівським Братством. Літ. діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Відомо всього 16 творів В.; у 1590-их рр. були написані найвизначніші з них, скеровані проти Берестейської унії. 1598 в острозькій «Книжиці» надруковане посланіє до К. Острозького й православних, написане В. від імени монахів Св. Гори. Бл. 1600 на Афоні він склав зб. — «Книжку», куди ввійшли «Извѣщеніе краткое», «Писаніе до всѣхъ обще, въ Лядской земли живущихъ» (написані до 1596), послання до кн. К. Острозького і до єпископів, крім того, «Обличение диаволамиродержца», «Порада», «Загадка философомъ латинскимъ», «Слѣдъ краткий» та ін. (зб. не був видрукуваний, і твори В. поширювалися в рукописах). В 1600—01 В. написав «Краткословный отвѣтъ» П. Скарзі. Мабуть 1604 він прибув на Україну, недовго лишався у Львові, бо розійшовся поглядами з керівниками братства; перебував в Унівському манастирі, звідки 1605 надіслав посланіє Домнікії, присвячене полеміці з впливовим чл. Львівського Братства Ю. Рогатинцем, жив у Манявському скиті у Й. Княгиницького. 1606 повернувся на Афон. Бл. 1609 написав «Зачапку мудраго латынника зъ глупымъ русиномъ», 1615—16 — останній відомий твір «Позорище мысленное». Твори В. визначаються в укр. полемічній літературі 16—17 вв. не лише винятковим літ. талантом автора, але і його своєрідною позицією. В. не обмежувався боротьбою з католицизмом та унією. Виходячи з засад візант. аскетизму, він гостро критикував увесь тодішній церк. і світський лад і вимагав простоти старохрист. братства як здійснення царства Божого на землі. В. відкидав, зокрема, світську освіту і нар. старовинні звичаї, як поганські. В. користався формами церк. посланія, діялогу і полемічного трактату, постійно поєднуючи ці жанри. В своїх творах В. малював барвисті, часто гіперболічні, образи морального занепаду вищих верств, зокрема духівництва, протиставляючи їм «бідних підданих» і простих ченців; зворушення, емоційне піднесення чергуються тут з гострою сатирою,

сарказмом. Накупчення епітетів, порівнянь, запитань і закликів, іронічне представлення побутових деталів, багатство словника, використання живої нар. мови надавало творам В. яскравости й ефектности. Стиль В., що походить від візант. проповіді, але споріднений і з літ. манерою сучасних йому полемістів, укр. (із острозького гуртка) і поль. (П. Скарґи, М. Рея), «наближається до кращих взірців бароккового стилю» (Д. Чижевський). Опубліковані в 60—80-их pp. 19 в. твори В. вивчали І. Франко (що написав також поему «Іван Вишенський», 1900), А. Кримський, М. Сумцов, М. Грушевський, М. Возняк, Д. Чижевський, І. Єремин.

Література: див. ЕУ І, стор. 749, праці згаданих авторів, а також: Иван Вишенский. Сочинения. Подготовка текста, статья и комментарии Еремина И. П. М-Л. 1955.

М. Глобенко

Вишиваний Василь, див. *Габсбурґ* Вільгельм.

Вишивки, один із найпоширеніших видів ручних праць укр. жінок і, зокрема, дівчат. В. уживають в укр. нар. побуті передусім на предметах одягу, гол. на жін. і чоловічих сорочках. Крім того, В. поширені на предметах домашнього вжитку, як наліжники, обруси, пошивки, рушники та ін. Кожна вишивка своєю технікою, композицією, мотивами й кольорами відповідає своєму призначенню. Спеціяльні мотиви уживаються для чоловічих сорочок, ін. для жін. і дитячих або для людей старших і молодших. Відмінні мотиви і барви для рушників і обрусів, для речей буденних, весільних і жалобних.

Техніка вишивання має багато способів і відмін, як низь, пастилування, гаптування, перемітка, мережка, вирізування і найбільше популярне в останні часи вишивання хрестиками (по канві).

Історія В. дуже давня; В. були відомі ще в роксолян (2 в. до Хр.). Великий вплив на характер В. мали ткані візант. матерії. Про В. на білій сорочці українців є звістки 11—12 вв. візант. письменників; відомі рисунки по мініятюрах і фресках на Україні тієї ж доби. Про укр. В. згадують чужинецькі подорожники 16—19 вв. Збереглися В. з коз. часів 17—18 вв. В. зазнавали чималих змін у мотивах і барвах, не втрачаючи однак свого оригінального укр. стилю.

Орнаментальні мотиви укр. нар. В. мають незвичайне багатство композиційних укладів і кольорів. Відповідно до етногр. особливостей, В. виявляють також чимало реґіональних відмін. При тому укр. В. мають один спільний для всіх земель стиль, так що їх не важко розпізнати серед вишивок ін. народів — слов. і неслов'янських. Архаїчні зразки, звичайно одного кольору, відомі були на Поліссі, Волині й Бойківщині. Строго-геометрична низь поширена на Гуцульщині, Поділлі, Полтавщині (в новіші часи набрала різноманітних кольорів). Сильно стилізовані рослинні мотиви властиві для Побужжя, Волині, Поділля, Буковини. Більше рослинного характеру, з натуралістичним і мальовничим трактуванням, В. Київщини і особливо Полтавщини. Мережка і загалом ажурні В. відомі на Полтавщині, сер. Поділлі й Покутті. На Буковині й Покутті вживається різних техн. способів і барвних сполук.

Кольори укр. В. загалом відомі в обмеженій кількості й гармонійних сполуках. Найбільше уживані чорна й червона барва або чорна, гарячо-червона й тепла жовта. Часами долучаються до того, в невеликих площах, зелена і синя. Рідко вживають срібної, золотої і сірої нитки. Взагалі багатство барв збільшується з півночі на південь. Із спеціяльних родів В. колись було поширене пошивання кожухів шкіряними нитками, згодом бавовняною грубою ниткою. Попит на укр. В. викликав багато видань, переважно В. хрестиками, не відповідних, особливо рос., де знівечено укр. нар. В. штучними комбінаціями й великою кількістю строкатих, не згармонізованих барв (див. також ЕУ І, стор. 293—301).

В. Січинський

Виші, див. *Високі школи.*

Вишківський (Торунський) **перевал** (V—4), перехід в зах. Ґорґанах, 941 м висоти, що зв'язує долини Свічі і Ріки.

Вишково (V—4), с. над р. Тисою Хустського р-ну Закарп. обл.; староруський город, згадуваний в угор. джерелах вперше під 1274 р.; в околиці мінеральні води і купелі.

Вишловський Георгій, львівський ґравер на міді пол. 18 в.; праці 1753—59 pp. у «Служебнику» (1759) й ін.

Вишневець (IV—6), м-ко на Волині над гор. Горинню, р. ц. Тернопільської обл.; 3 200 меш. (1931). Вперше згадується 1395; до 1740 р. В. належав князям *Вишневецьким;* досі існує збудований ними палац.

Р. Вишневецька

Вишневецька (Могилянка) Раїна (1589—1619), визначна укр. меценатка 17 в., дочка молд. господаря Яреми, сестра в других київського митр. Петра Могили, дружина кн. Михайла, мати Яреми Вишневецького, фундаторка прилуцького,

густинського, ладинського й лубенського мгарського манастирів.

Вишневецький Дмитро († 1563), кн., перший відомий в історії коз. отаман. В 1550-их рр. староста Черкас і Канева. Бл. 1552 на о. Малій Хортиці, на Дніпрі, збудував замок і згуртував козаків для боротьби з татарами, яку провадив за допомогою Литви й Московщини. Однак його заходи організувати союз держав для війни з Кримом 1561 остаточно зазнали невдачі. 1563 під час походу на Молдавію потрапив у полон до турків і був страчений у Царгороді. Герой нар. пісні про Байду.

Д. Вишневецький

Вишневецький Єремія-Михайло (Ярема) (1612—51), кн., з 1646 воєвода руський. Поль. маґнат, колонізатор і власник Лубенщини й сусідніх земель на Лівобережжі (мав понад 50 міст, містечок і сіл; утримував 12 000 свого війська). З поч. 1630-их рр. відомий переслідуваннями правос. укр. населення. 1637 придушував коз. повстання. З поч. повстання Хмельницького 1648 вигнаний був із своїх володінь на Лівобережжі; у війні проти Хмельницького обороняв Замостя й Львів, очолюючи прихильників найгостріших заходів проти повстанців, уславився нечуваною жорстокістю, зокрема на Волині.

Вишневецький Михайло (1638—73), поль. король 1669—73, син Єремії, воєводи руського; за В. посилилася внутр. боротьба між поль. шляхтою, що полегшувала туркам і татарам напади на Польщу; після невдалої війни з турками 1672 змушений був, за Бучацьким миром, віддати їм Поділля з Кам'янцем.

Вишневецькі, галузь укр. княжого роду Несвіцьких з Волині (турово-пинських Рюриковичів). За родоначальника вважають кн. Федора Несвіцького, прабатька 4 княжих родів: В., Збаразьких, Порицьких і Воронецьких. Прізвище В. походить від замка Вишневець (нині м. на Волині). З роду В. найвидатніші: Іван — староста Пропойський і чечерський (1536—43), Андрій — каштелян волинський (1569) і воєвода брацлавський (1572), Дмитро — організатор козаків (див.), Костянтин — староста житомирський (1583), Катерина — дружина великого гетьмана лит. Григорія Ходкевича. Через помилку поль. хронікарів (М. Стрийковського і Б. Папроцького) змішали рід кн. Федора Несвіцького з родом Федора Корибутовича; через це виникла леґенда про походження Вишневецьких від лит.-руського роду Ґедиміновичів. Цю помилку пізніше спростували (Стадницький, Стецький, Семкович, Сенютович). *Л. В.*

Вишневеччина, назва територій на лівому березі Дніпра, в сточищі Сули й Удаю, якими в 17 в. володіли Вишневецькі, старости черкаські й канівські. Центром В. були Лубні. Останній власник Ярема *Вишневецький* змушений був покинути Лубні в 1648 під час революції Хмельницького. На цих землях постали Лубенський і Прилуцький полки.

Вишневська (по чоловікові Мікош) Тамара (* 1919), кіноактриса родом з Волині, скінчила Драматичну Школу в Варшаві; виступала в поль. фільмах: «Дівчата з Новоліпок», «Прокажена», «Ординат Міхоровський» та ін.; тепер в ЗДА.

Вишневський Володимир (*1897), протопресвітер, правос. діяч; провадив церк. і гром. роботу на Волині й Підляшші. Нині настоятель парафії в Парижі, чл. Св. Синоду та адміністратор УАПЦ у Франції, Італії, Еспанії та Швайцарії.

Вишневський Дмитро (* 1871), історик, автор праць: «Киевская Академия в первой половине 18 ст.» (1903), «Общее направление образования в Киевской Академии . . .» (1904).

Вишневський Лука, львівський іконописець 18 в., учитель відомого ґравера Івана *Филиповича*; працював при дворі львівських єпископів.

Вишнівський Олександер (* 1890), ген.-хорунжий Армії УНР, в 1918 командир полку синьожупанників, зформованого у Німеччині, в 1 Зимовому поході командир 3 кінного полку 3 Залізної стрілецької дивізії; згодом на еміґрації в Польщі, в Німеччині, з 1949 — в ЗДА.

Вишнівський Сергій (псевд. Борис Білоберезький) (1898—1952), гром. діяч, журналіст і кооператор на Волині; ред. газ. *«Українська Громада»* і *«Волинська Неділя»* в Луцькому; в'язень Берези Картузької; помер на еміґрації в ЗДА.

Вишня (Cerasus vulgaris Mill.), дерево або кущ висотою до 8 м з родини троядових. Батьківщина В. — Кавказ і Балкани. Поширена в садах по всій Україні ради цінних, сочистих ягід, що масово вживаються свіжі, сушені, варені, консервовані й на вина та наливки; сушені йдуть на експорт. Із сортів В. на Україні найвідоміші: амареля, остгаймська, шпанка, склиста, ґріот укр., лотівка, любка, череха клепарівська й ін. В степах по балках ростуть дикі вишні: *антипка* (Prunus Mahaleb L.) — кущ або

Сушать вишні

дерево до 8 м; В. степова. або вишняк, вишенька (C. fruticosa Pall.. або Prunus Chamaecerasus Jack.) — кущ до 2 м.

Вишня, права притока сер. Сяну.

Вишня Остап, псевд. Павла Губенка (* 1889), гуморист, родом з Полтавщини. Писав 1919 в укр. пресі в Кам'янці Подільському. З 1921 працював у сов. пресі, перев. в газ. «Вісті ВУЦВК», й у 1920-их рр. здобув велику популярність, особливо на селі; був близький до літ. орг-цій Вапліте і Пролітфронт, формально до них не належачи; збірки «Кому весело, а кому й сумне» (1924), «Реп'яшки» (1924), «Літ. усмішки» (1924), «Лицем до села» (1926), «Українізуємось» (1926), літ. шаржі під псевд. П. Грунський і багато ін. 1934 був засланий на Північ; після повернення (під час війни) пише в межах офіц. курсу.

О. Вишня

Вишньовський Юрій, львівський ґравер на міді кін. 18 в.

Вища Рада Народного Господарства УССР, керівний орган пром. госп-ва УССР, заснований 1919 на зразок рос. Высшего Совета Народного Хозяйства. Гол. ВРНГ (перший М. Полоз) мав права наркома. Союзний договір між УССР і РСФСР з грудня 1920 підпорядкував ВРНГ УССР — російській; після утворення СССР 1923 ВРНГ належала до категорії «директивних» наркоматів. В 1932 союзна і респ. ВРНГ були перетворені на ряд наркоматів окремих ділянок індустрії.

Вища Рада Фізичної Культури при Всеукр. Центр. Виконавчому Комітеті УССР — в 1920-их рр. найвищий урядовий орган для керівництва фізкульт. і спортовим життям; складалася з представників нар. комісаріятів освіти, охорони здоров'я й праці, профспілок. комсомолу й ін. орг-цій. ВРФК були підпорядковані ради фізкультури в округах і р-нах. В 1930-их рр. ВРФК підлягала Всесоюзному Совєтові Фізкультури в Москві; в пол. 30-их рр. створено Комітет у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР, підпорядкований Комітетові при Совнаркомі, згодом Совєті Міністрів СССР. З 1953 ці функції передано до Мін-ва Охорони Здоров'я. Нині на чолі мережі обл., міських і районових комітетів стоїть Респ. Комітет Фізкультури і Спорту УССР.

Вища школа, див. *Високі школи.*

Вищий Музичний Інститут ім. М. Лисенка, заснований у Львові 1903 як школа при Союзі Співочих і Муз. Т-в; 1907, з перетворенням Союзу на Муз. Т-во ім. М. Лисенка, школа була розбудована в Ін-т. З 1915 — власний будинок. Пожвавлення праці Муз. Т-ва, що провадило всім муз. життям Галичини (1907 р. — 40 членів, 1935 р. — 150), супроводилося поширенням Ін-ту (1907 р. — 6 викладачів, 50 учнів, 1935 р. — 25 і 248). Перед другою світовою війною Ін-т мав 9 філій — у Перемишлі, Станиславові, Стрию, Дрогобичі, Коломиї, Тернополі, Золочеві, Яворові, Бориславі. Директори А. *Вахнянин* (1903—08), С. *Людкевич* (1908—15), В. *Барвінський* (1916—46). При ін-ті виходив двомісячник «Муз. Вісник». В 1939 ВМІЛ був перетворений на Львівську Держ. Консерваторію ім. М. Лисенка; готує композиторів, істориків і теоретиків музики, музик-фолкльористів, диригентів хорів, піяністів, виконавців на оркестрових та нар. інструментах. При консерваторії є муз. школа-десятирічка. Філії ВМІЛ перетворені на самостійні муз. школи.

Вищий Педагогічний Інститут у Празі, див. *Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова.*

Вищі жіночі курси, див. *Високі школи.*

Вищі початкові школи («высшие начальные училища»), 4-річні школи на Україні в межах Рос. Імперії, створені 1912 замість міських шкіл («городские училища»). До В. п. ш. приймали дітей, що скінчили початкові школи. Програмою відповідали 4 нижчим клясам сер. школи, але без чужих мов. Закінчення В. п. ш. давало право вступати до 5 кляси сер. шкіл після складення іспитів, гол. з чужих мов. На Україні 1917 р. було 312 В. п. ш., в 1920 — 1 210. Ліквідовані сов. реформою 1920 р.

Вібрант, звук, що утворюється дрижанням язика або язичка (увулі). Укр. мова має тільки один В., творений дрижанням кінчика язика, *р*, уживаний у

твердому й пом'якшеному варіанті.

Вівсюг (Avena fatua L.), однорічний *бур'ян* з родини трав, сильно поширений на Україні.

Вівсянка, співочий птах з ряду горобчаків; на Україні більше поширені: В. сіра (Emberiza calandra L.), В. жовтобрюшка (E. citrinella L.), В. садова (E. hortulana L.).

Вівці, див. *Вівчарство*.

Вівчарик (Phylloscopus), птах з родини кропив'янкових 10—15 см довж.; на Україні види: В. жовтобривий (Ph. sibilator Bechst.), В. ковалик (Ph. collybitus Vieill.), В. весняний (Ph. trochilus L.), поширені в лісовій і лісостеповій смугах.

Вівчарство, становить екстенсивну галузь тваринництва, поширену на Україні ще з неоліту. В. постачає цінні продукти й дає змогу якнайкраще використовувати малопридатні землі. В. було дуже поширене на Україні до 1870-их рр., зокрема в р-нах, багатих на пасовища, — в степах, поки вони не були розорані, в Карпатах (полонини), в лісовій смузі, де багато сіножатей і лісової паші; натомість В. занепало в лісостепу, особливо на Правобережжі й у Галичині, в наслідок поширення ріллі. Взагалі базою В. на Україні були сел. госп-ва (напр., під кін. 19 в. на Лівобережжі селянам належало 87% усіх овець); селяни плекали грубововні породи овець, які мали не стільки пром. характер, скільки задовольняли їх потреби: давали грубу вовну для виробництва домашнього сукна, м'ясо, жир, молочні продукти й угноєння. До цінних грубововних порід належали довгохвості смушково-молочні вівці Полтавщини — сірі сокільські і чорні решетилівські, смушки з яких ішли на виготовлення шапок і комірів; волоські вівці (або «валаські», також «цирнай»), особливо поширені в Карпатах, Басарабії й на Херсонщині, витривалі, з грубою, буйною, довгою вовною, що постачали бриндзу, один із основних продуктів харчування населення, зокрема в горах і в Басарабії; споріднені з волоською вівцею породи «малич» (перев. в Криму, з цінним м'ясом і білим смушком) і «чушка» (в Басарабії); переходом до тонкорунних овець є цигайська порода — м'ясо-вовняна, найбільше поширена на півд.-зах. Україні.

Ринкового характеру набрало В. на півд. Україні, де його поширив рос. уряд у кін. 18 й на поч. 19 в., довозячи з-за кордону тонкорунних мериносів і роздаючи великі простори держ. земель із зобов'язанням розводити овець. Кількість овець, особливо мериносів, швидко зросла; ч. мериносів у 3 укр. степових губерніях становило в мільйонах: 1823 р. — 0,4, 1837 — 1,9, 1848 — 3,0, 1866 — 7,1. Укр. вовна здобула тривку позицію на світовому ринку (вивіз вовни за кордони Росії досягав 1400 т, у 1831 р., 10 000 — в 1860-их рр.). Плекали мериносів майже виключно по великих маєтках, при чому були отари, що налічували понад 100 000 овець.

З 1870-их рр. В. України стало підупадати у зв'язку з розорюванням степів, що спричинило брак паші, а ще більше через падіння цін на вовну в наслідок конкуренції дешевої австрал. й арґентінської вовни. Особливо різко зменшилося число тонкорунних овець, вовна яких експортувалася: в 3 степових губерніях України з 7 000 000 в 1860-их рр. до 1 200 000 у 1911—12 р., число всіх овець — з 9 000 000 у 1883 р. до 2 000 000 у 1912 р. Далеко меншим було падіння числа овець в ін. укр. губерніях (в 1883 р. — 6 000 000, 1911 — 4 000 000), де були поширені грубововні породи для внутр. вжитку, хоч і тут вплинуло зменшення пасовищ і вигонів та витиснення продуктів домашнього ткацтва фабричною мануфактурою; зокрема трималося В. на Чернігівщині (в 1883 р. — 948 000 овець, в 1912 р. — 994 000). В Галичині ч. овець зменшилося з 650 000 в 1860-их рр. до 300 000 в 1910 р. В степах пасли овець більшу частину року великими отарами далеко від постійних осель під опікою пастухів — «чабанів», у горах на полонинах протягом 3—5 літніх місяців (див. ЕУ I, стор. 204, і *Пастуше життя*). Заг. ч. овець у межах сучасної УССР 1883 р. становило приблизно 16 000 000 (або 12% всієї домашньої худоби в перечисленні на рогату худобу), в 1912 р. — лише 7 000 000 (4%); на Півн. Кавказі було в 1916 р. 8 000 000 овець. Війна і, особливо, революція вплинула на зменшення ч. овець, але незабаром воно сильно збільшилося, зокрема з огляду на брак мануфактури. В 1928 на Україні в сучасних межах було 10 000 000 овець (4% теоретичної рогатої худоби), на всіх укр. землях — 13 500 000. Як і до війни, найбільше значення мало В. в р-нах: карпатсько-басарабському, поліському (зокрема чернігівському), кримському і на Сх. Передкавказзі.

Тонкорунні вівці в степу

Колективізація спричинила катастрофічне падіння ч. овець, що супроводилося повільним зростанням (УССР в межах 1938 р.: 1928 р. — 8 100 000, 1933 — 2 000 000, 1940 — 4 700 000). Друга світова війна принесла нове падіння, після якого настав досить швидкий приріст (УССР в сучасних межах: 1941 р. — 6 400 000, 1945 — 2 800 000, 1953 — 8 300 000, 1955 — 9 500 000). Сучасне В. зосереджене в колгоспах (бл. 80% всього ч. овець); воно наставлене не на задоволення потреб селянина, а на ринок і тому знову найбільше поширене в степовій смузі. Чимало зроблено для поліпшення порід овець. У результаті схрещування місцевих укр. порід із тонкорунними баранами та селекційної роботи, В. України перетворюється з грубововного на тонкорунне й напівгрубововне; одночасно збільшилася вага вовни поодинокої вівці. Тепер в УССР поширені перев. такі породи овець: із тонкорунних — асканійський рамбульє, виведений в Асканії Новій акад. М. Івановим і розведений в сх. степу, порода «прекос», привезена з-за кордону, і сов. меринос; із смушкових — імпортована каракульська і місцева сокільська, з півтонкорунних — цигайська; на Кубанщині і Сх. Передкавказзі поширені тонкорунні породи — ставропільська й сальська.

Піднесення В. в останній період однак не впливає на добробут укр. селянства, бо всю вовну відбирають держ. заготівлі за мінімальну ціну. З другого боку, в світовій продукції вовни Україна не відіграє важливої ролі (ч. овець у цілому світі в 1950-их рр. становить в мільйонах 760, в тому ч. Австралія — 130, СССР — 125, Арґентіна — 55). *В. Кубійович*

Віґор, права карпатська притока Сяну, впадає до нього нижче Перемишля; довж. — 47 км.

Віґільов Євген (* бл. 1898), балетмайстер, в 1924—26 працював у театрі «Березіль», згодом в оперових театрах Харкова, Києва, Львова (1939—41).

Відбиванка, волейбол, спортова гра м'ячем двох команд (дружин), по 6 учасників кожна, на площі 18 × 9 м, переділеній наполовину сіткою (висотою 2,4 м). В 1920-их рр. В. швидко поширилася по всій Україні, ставши однією з найулюбленіших ігор; 1927 за першість УССР змагалися 64 дружини; 1928 на всесоюзній спартакіяді Україна, побивши Москву, зайняла перше місце. В Галичині з заснуванням Укр. Спорт. Союзу щороку провадилися змагання за першість краю. 1947 в УССР існувало 10 247 майданчиків для В. й кошівки.

«Відгуки», орган студентської групи, опозиційної до офіц. студентського проводу, виходив у Львові 1913, ред. Ґ. Чмола; наголошував конечність військ. підготови в змаганнях до самостійности.

Віденський арбітраж, рішення нім. й італ. міністрів закордонних справ Й. Ріббентропа і графа Ґ. Чяно 2. 11. 1938, за яким півд. частина Словаччини й Закарпаття відійшли до Угорщини. Карп. Україна втратила 1 545 км² та 182 000 населення, з нього понад 30 000 українців. На підставі мирового договору з Угорщиною 10. 2. 1947 В. а. оголошено недійсним.

Віденський конґрес (1814—15), конґрес монархів і дипломатів, що завершив війни коаліцій евр. держав проти Наполеона І. В. к. ухвалив, м. ін., віддати під владу рос. царя Королівство Польське, до якого входили Холмщина і Підляшшя; Тернопільщина, що за Шенбрунським миром 1809 віддана була Росії, знову відійшла до Австрії.

Віденський октоїх, неточна назва *Ганкенштайнового кодексу.*

Відень (Wien), гол. м. Австрії над р. Дунаєм, 1 767 000 меш. (1951), до 1918 столиця Австро-Угорської монархії. До 1772 зв'язки українців з В. були спорадичні: торг. зносини за княжих часів, з 16 в. деякі українці студіювали у Віденському Ун-ті, 1683 козаки брали участь у битві з турками під В. Після прилучення до Австрії Галичини (1772) і Буковини (1774) зах. українці 150 рр. були в безпосередніх зв'язках із В. як столичним центром монархії Габсбурґів. В. впливав на життя галичан і буковинців більше, ніж, напр., Петербурґ на ін. українців, бо він став школою для укр. політиків, зокрема парляментаристів і вищих службовців; тут українці зустрічалися з ін., зокрема слов. народами монархії. У В. перебували сотні укр. студентів, а також готувалися перші кадри укр. гр.-кат. духівництва з високою освітою. Вплив В. поширювався й на побут гал. й бук. інтеліґенції. Культ. впливи В. почалися з 1775, коли Марія Терезія і Йосиф II заснували в В. «Орієнтальну Академію» для «образування молодого клиру кат. сх. обряду» і передали їй багато впорядженийй кол. єзуїтський конвікт разом із церквою, перебудованою за візант. обрядом. Так постав перший *Барбареум,* з якого вийшли численні духовні й світські вчені. Після його ліквідації (1784) засновано для укр. кат. громади парафію з Церквою святої Варвари (див. *Варвари св. Церква*), яка існує донині; вона стала осередком укр. колонії у В., а на деякий час і важливим культ. осередком для українців-католиків Австро-Угор. монархії. Деякі парохи, як о. П. Паславський, були префектами цісарсько-королівського конвікту, де з 1804 виховувались, крім укр. теологів, і світські студенти ін. націй

(під час ліквідації 1847 — 30 укр. студентів). Згодом у цьому ж будинку засновано Центр. Духовний Гр.-Кат. Семінар (т. зв. другий Барбареум); з нього до ліквідації в 1892 вийшло чимало найкращих священиків (пересічно було 50 студентів). Ч. укр. студентів у В. дедалі більшало, стали приїздити світські студенти; 1868 у В. засновано найстаріше укр. студентське т-во «Січ». Загалом укр. колонія у В. складалася з урядовців та робітників, що жили тут постійно, студентів і військових, які служили у В.; до В. приїздили укр. посли до австр. парляменту, політики й журналісти, хворі на лікування; перед першою світовою війною укр. колонія налічувала до 3 000.

Віденський Ун-т до 1914 чимало впливав на формування укр. науковців, зокрема учнями визначних славістів Ф. Мікдошіча і В. Яґіча, були укр. філологи М. Осадца, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький й ін.; у Віденському Ун-ті студіювали окуліст М. Борисикевич, уролог Т. Гриґіак, хемік І. Горбачевський, фізик І. Пулюй. Високі пости в австр. уряді займали Ю. Вислобоцький, І. та А. Вітошинські, О. Ганінчак, М. Гарасимович, А. Дольницький, Р. Залозецький, Каранович, І. Копистянський, О. і Є. Лопушанські, Т. Лучаківський, В. Михальський, Ю. Романчук, І. Савицький та ін. Р. Сембратович 1900 видавав у В. нім. місячник „X-Strahlen", а з 1903, разом із послом В. Яворським, перший пропаґандивний журн. нім. мовою „Ruthenische Revue" (1903—05), продовженням якого було „Ukrainische Rundschau" (1906—14) за ред. В. Кушніра; у В. працював Я. Весоловський, кол. ред. «Діла», референт укр. і рос. преси в Мін-ві Закордонних Справ. З укр. т-в діяли студентське т-во «Січ», роб. т-во «Родина», Братство св. Варвари, «Т-во Земляків», «Укр. Бесіда» і ін.

Після поч. війни 1914 ч. українців зросло в наслідок окупації рос. військами Галичини й Буковини до 15 000, і В. став на якийсь час осередком укр. політ. і культ. життя. У В. діяли Гол. Укр. Рада, перетворена 5. 5. 1915 на Заг. Укр. Раду, Союз Визволення України, Бойова Управа УСС, Укр. Парляментарна Репрезентація, редакції укр. часописів, перенесених із Галичини й Буковини, виникли нові часописи укр. і нім. мовами: «Вісник Союзу Визволення України», „Ukrainische Nachrichten" (1914—16), „Ukrainisches Korrespondenzblatt", утворилися школи й нові т-ва: Укр. Культ. Рада, Укр. Запомоговий Комітет, Укр. Жін. Союз та ін. Після укладення Берестейського миру у В. перебувало посольство УНР, а з кін. 1918 також посольство ЗУНР. З розпадом Австро-Угор. монархії укр. колонія зменшилася, але вона знову збільшилася, коли в кін. 1919 до В. переїхав уряд ЗУНР з през. Є. Петрушевичем і В. став 1920—23, побіч Праги, гол. осередком укр. еміґрації. В цей час, поряд давніх т-в постав ряд нових: «Єдність», «Поступ», Укр. Клюб, Союз Укр. Журналістів і Письменників й ін. У В. 1920—21 були засновані Укр. Вільний Ун-т і Укр. Соціологічний Ін-т, що незабаром перейшли до Праги. До В. переноситься партійне життя, виходить ряд нових часописів: «Укр. Прапор» (орган уряду ЗУНР), «Борітеся-Поборете» (орган есерів з М. Грушевським на чолі), безпартійна «Воля» (В. Піснячевського), соц. «Боротьба» (С. Вітика), «Нова Доба» (В. Винниченка й його однодумців), «Соборна Україна» (В. Вишиваного), «На переломі» (за ред. О. Олеся), збірники «Хліборобська Україна» (В. Липинського); засновується книгарня Т. Савули. Вид-ва «Дзвін», «Вернигора», Дніпросоюз, «Земля», «Чайка» й ін. видрукували у В. багато підручників, белетристики й ін. книжок, що через окупацію на Україну здебільша не потрапили. У високих школах у В. студіювало бл. 400 укр. студентів. Після приєднання Галичини до Польщі в 1923—25 укр. еміґрація перев. перейшла до Галичини, перестала виходити укр. преса, зникли вид-ва й більшість укр. т-в; ч. українців зменшилося до 3 000 — 4 000 (робітники, пенсіонери, дрібні урядовці, небагато осіб вільних професій). Відтоді діяльність укр. колонії виявлялася перев. при нагоді свят, ювілеїв, протестаційних акцій (зокрема проти пацифікації Галичини, рел. переслідувань в СССР, голоду на Україні, коли під проводом архиєп. кард. Т. Інніцера утворений був комітет допомоги голодуючим з представників усіх націй та віровизнань).

1938, після прилучення Австрії до Німеччини, нац.-соц. влада закрила всі 15 укр. т-в; замість них створено філії Укр. Нац. Об'єднання та Укр. Уряд Довір'я. Під час другої світової війни ч. українців збільшилося, особливо в 1944, коли у В. було багато втікачів і тисячі вивезених на примусові роботи з різних областей України (лише гр.-кат. священиків перейшло через управління парохії св. Варвари 287). В 1944 й на поч. 1945 у В. діяли представництво УЦК в Кракові, Укр. В-во з Кракова, виходили «Краківські Вісті». Зайнявши В. 15. 4. 1945, большевики стали репатріювати своїх громадян; багато з них утекли на зах. Чимало українців вивезено. Після укладення (15. 5. 1955) мирового договору між Австрією й СССР

дехто повернувся після 10-річного перебування в сов. тюрмах, ін. загинули. У В. існує нині маленька укр. колонія — кількасот людей, які скупчені навколо церкви, ін. вже давно знімчені. В. має чимале значення для українознавчих досліджень, бо його бібліотеки, архіви й музеї містять цінні матеріяли, зокрема Нац. Бібліотека (укр. друки з Галичини й Буковини 1772—1918 рр. і численні мапи України), Університетська Бібліотека, славістичний та сх.-євр. семінари Ун-ту, Museum für Volkskunde, Держ. Архів Мін-в Внутр. Справ. Ісповідань і Культів та ін. *о. М. Горникевич*

Відзнака Фізичної Вправности (ВФВ), укр. відзнака, яку можна було добути після виконання комплексу вправ, прийнята на Зах. Україні Укр. Спорт. Союзом (1934), референтурою спорту УЦК (1942), а на еміґрації Радою Фіз. Культури (Німеччина 1947) і Укр. Спорт. Централею Америки й Канади (1955). В УССР ВФВ відповідає значок «*ГПО*».

Відміна, система закінчень змінних слів. У сучасній укр. мові іменники характеризуються В. в *відмінках* і *числах*, числівники — в відмінках, прикметники — в *родах*, відмінках і числах, дієслова — в *особах*, числах, *часах* і *способах*. Іменники мають чотири типи відміни, сильно зближені між собою в множині: два продуктивні — іменників жіночого роду на голосний і іменників чоловічого й сер. роду (протиставлених одначе в називному й родовому множини), — і два непродуктивні — іменників жіночого роду на приголосний і середнього роду на -*я* з суфіксом -*ят*- у непрямих відмінках, крім знахідного й орудного однини (відповідно: *трава, кущ, дерево, ніч, ягня*). Прикметники й займенники мають у засаді спільну В. Числівники мають свою однотипну відміну (*двох — п'ятьох*), але числівники 5—90 можуть іти і за ін. типом (*п'яти*). Дієслова мають одноманітну систему закінчень, почасти різнячися голосним перед закінченням (*беруть — біжать*); решта відмінностей у В. дієслів зумовлена наголосом і фонологічними чергуваннями. Поза тим на периферії всіх типів В. є вагання й поодинокі реліктові форми.

Ця система В. розвинулася з далеко складнішої праслов. У найдавнішій укр. мові В. іменників залежала від уже непродуктивної основи слова, а не закінчення й роду, як тепер. Іменники мали 5 гол. типів В. Існувала окрема В. займенників, прикметники могли йти за типами іменників або займенників; не було окремої В. числівників. У дієсловах такої принципової перебудови системи В. не сталося, але стару В. сильно спрощено й уодноманітнено. *Ю. Ш.*

Відмінок, в іменнику категорія, що показує синтаксичний стосунок іменника до ін. членів речення. В прикметнику В. — категорія узгодження з іменником. У сучасних мовах кожний В. характеризується комплексом різних значень, іноді досить далеких. Спроби вивести всі значення відмінків з місцевих значень (льокалісти, як Бопп, Вюльнер), кавзальних (Міхельсен), синтаксичних (Румпель) не увінчалися успіхом. Укр. мова має і на протязі свого існування мала 6 В., що їх латинські назви — *номінатив, ґенітив, датив, акузатив, інструменталь* і *льокатив*. Одначе в розвитку укр. мови виявилася помітна, хоч і не доведена до кінця тенденція злити датив і льокатив. *Ю. Ш.*

Відокремлення, інтонаційне виділення другорядних частин речення, коли вони, не бувши окремим (підрядним) реченням, у своїй інтонації наближаються до останнього. Відокремленню сприяє зсунення відокремлюваного члена речення з його нормального місця, а також обтяження його залежними словами. Вирішальною одначе є наявність значення другорядної предикації. Відокремлені слова й звороти складаються з відокремлених дієприкметників і прикметників, дієприслівників, прикладок, рідше — іменників і прислівників.

Відокремлення церкви від держави, система взаємин між церквою і державою, при яких перша позбавляється публічно-правного статусу й іноді можливостей діяльности поза відправленням культу. На укр. землях поза сов. режимом цієї системи ніколи не було. В УССР В. ц. в. д. і школи від церкви спершу було встановлене декретом «тимчасового роб.-сел. уряду» України 22. 1. 1919 (в Росії — 5. 2. 1918 н. ст.), пізніше потверджене конституціями УССР: 1919 р. — ст. 23, 1929 — ст. 8, 1937 — ст. 104. Закладання та діяльність рел. громад найповніше врегулював «Адміністративний кодекс УСРР» 1927 р. (Поділ X: Правила про культи; артикули 350—75). Його постанови доповнюють (або змінюють) численні інструкції нар. комісаріятів (тепер мін-в) внутр. справ, освіти й ін., а також ін. чинні кодекси (напр., розділ про «Зламання правил про відокремлення церкви від держави» «Кримінального Кодексу УСРР»).

Встановлену систему характеризує, з одного боку, розірвання зв'язків церк. і держ. установ, позбавлення церкви підтримки державою та надання рел. громадам характеру приватних т-в чи спілок (що є прикметою ін. систем В. ц. в. д.), а з другого боку, цілковите узалежнення рел. громад від органів ви-

разно неприхильної до всякої релігії держави, бо все церк. майно удержавлене (артикул 366 «Адміністративного Кодексу»); самі рел. громади фактично позбавлені навіть юридичного становища приватного т-ва постановою: «рел. громади прав юридичної особи не мають» (артикул 360 «Адміністративного Кодексу») і віддані під всебічний контроль держ. органів. Свобода відправлення рел. культів в СССР ставиться поруч із свободою антирел. пропаґанди (ст. 104 конституції УССР), фактично веденої офіц. установами. Натомість, рел. пропаґанда зроблена неможливою. Отже система відношення держави до церкви в УССР (і в усьому СССР) не тільки політ., але й юридично цілком відмінна від чинних систем В. ц. в. д. в ін. країнах (див. також *Антирелігійна пропаґанда*). Б. Ц.

«Відомості Генерального Церковного Управління УАПЦ в Великій Британії», місячник, виходить у Лондоні з 1950 р. (спочатку на ротаторі); редаґує колеґія.

Відорт Григор (бл. 1764—1830), дід; Кастан, батько, і Франц, унук (1831—?) — родина двірських співців-торбаністів, що служили у кн. Санґушка на Волині; виконували нар. пісні, а також Т. Падури і свої власні. Про них писали О. Русов і М. Лисенко.

Відріз, див. *Міри*.

Відро, див. *Міри*.

Відродження, див. *Ренесанс*.

«Відродження», щоденна безпартійна дем. газ., виходила 1918 в Києві, ред. П. Гаєнко.

«Відродження», культ.-осв. націоналістичне т-во (на позиціях ОУН полк. Мельника) в Буенос-Айресі, створене 1939 на місці політ. Орг-ції Держ. Відродження України (ОДВУ); 9 філій, з них 2 з власними домівками. Орган тижневик «Наш Клич».

«Відродження», укр. протиалькогольне і протинікотинне т-во, засноване 1909 р. у Львові за постановою 1 просвітнього з'їзду; в 1930-их рр. сильно розвинуло діяльність. «В.» мало централю у Львові, 18 філій і 122 гуртки по містах і селах Галичини, 6 400 членів (1937 р.), улаштовувало протиалькогольні курси, виклади й віча, провадило протиалькогольні плебісцити, видавало місячник *«Відродження»* (1928—39) і додаток «Ми Молоді», випустило ряд пропаґандивних брошур. Гол. діячі: І. Раковський, С. Парфанович, Ю. Каменецький, П. Вовчук, І. Костюк, І. Герасимович, М. Ценко.

«Відродження», ілюстрований місячник укр. протиалькогольного і протинікотинного руху, виходив 1928—30 в Рогатині, за ред. М. Чайковського і Ю. Каменецького, і 1930—39 з додатком «Ми молоді» у Львові за ред. С. Парфанович.

«Відродження України», спочатку «Відродження», газ. пресового бюра австр. Військ. Мін-ва, виходила у Вільні 1918 за ред. І. Німчука.

Відумерщина, в староукр. праві спадщина по смердові без чоловічих нащадків, яка переходила на власність князя. Якщо смерд залишав дочок, то князь давав їм тільки «відправу». Від 14 в. князь не брав В., якщо дочка смерда виходила заміж за людину, придатну до військ. служби. Інститут В. стосувався частково і до бояр. В коз. добу держава перебирала спадщину померлого лише тоді, коли померлий не лишав ніяких рідних або не розпоряджався своїм майном. Під Польщею за яґайлонського періоду В. складалася дідичеві у формі худоби по смерті кріпака.

Відьма, див. *Демонологія*.

Віженер де (de Vigenère) Блез (1533—96)), франц. дипломат і історик, автор кн. „La description du royaume de Pologne et pays adjacens..." (1573), в якій подає відомості про Галичину, Волинь і Поділля.

Візантійське право, позитивне право Візантії в 6—15 вв., зформоване на основі рим. права. В окремі періоди у В. п. виявлялися впливи звичаєвого права народів, на які поширювалася правна і політ. система Візантії. В земельному праві помітні слов. впливи, зокрема інституту гром. володіння з виділенням окремих земель на власність. В. п. поширювалось і на Русь-Україну шляхом рецепції. Вже в договорах київських князів з Візантією зафіксовано деякі норми, зокрема публічно-правні, візант. походження. Частково норми В. п. відбились в «Руській Правді». Проте сильніший його вплив у церковних княжих уставах. Церк. судівництво на Україні провадилося на підставі норм В. п., зокрема грец. збірників церк. законів: «Номоканон», «Еклога», «Прохирон» (див. *Церковне право*). Крім офіц. збірників В. п., на Україні були відомі неофіційні в їх півд.-слов. версії: «Закон судний людем» і «Книги законния». Церк. судам підлягали не лише духовні особи, але й т. зв. церк. люди. До візант. збірників права на Україні, зокрема їх укр. відповідників («Кормчі книги» і «Закони градські») увійшов ряд норм староукр. звичаєвого права. В. п. мало вплив на тогочасне укр. позитивне право, збагачуючи його новими поняттями й інститутами, гол. чином, у цивільному праві (спадщина, духівниця). В Басарабії В. п. за середньовічним зб. «Шестикнижіє» мало силу закону до революції 1917 р.

Рецепція В. п. на Україні була тільки часткова з огляду на високу розвиненість та вкоріненість норм староукр. звичаєвого права. Вплив візант. публічного права на інститути княжої України мінімальний. *В. М.*

Візантія, первісно грец. колонія на євр. березі Босфору, заснована 7 в. до Хр. Завдяки вигідному положенню між Европою й Азією, панувала над Чорним і Середземним морями. Цілковито зруйнована римлянами в кін. 2 в. по Хр. В 330 збудований на місці В. Константинопіль, або Царгород, став столицею Візантійської. або Сх. Римської Імперії (офіц. назва Ромейська Імперія), яка проіснувала до 1453, відігравши велику ролю в історії Сх. Европи й Близького Сходу. Зберігши в найбільшій, можливій за середньовіччя, мірі спадщину античної доби і здобутки нової христ. науки, визначалася як великою духовою культурою, так і високим рівнем культури матеріяльної, розвитком пром-сти (особливо ткацької, шовкової, скляної, виробництва предметів розкоші, ювелірної та ін.) і широкою торгівлею. Протягом багатьох століть В. стримувала натиск на неї нехрист. народів, м. ін. гунів, пізніше аварів, персів, печенігів, арабів, нарешті, турків, під наступом яких упала.

В 6 в. В. воювала з антами і шукала їх союзу в боротьбі з ін. племенами. Візант. джерела згадують про напади на В. Руси бл. 842 і облогу Царгороду 860. Але тоді ж розвинулися з нею у В. торг. зв'язки. Можна думати, що з візант. колоній на півн. узбережжі Чорного м. почало ширитися християнство на Україні. В 10 в. відносини між В. і Руссю стали дуже жваві: похід Олега і договори 907, 911, що реґулювали торг. права Руси в В.; великі походи Ігоря — невдалий 941 і 944, що скінчився менш прихильним для Руси договором, ніж за Олега; подорож Ольги до Царгороду 957, що мала наслідком зближення між державами (воєнний союз 961). Союз кн. Святослава з В. 968 зумовив поразку Болгарії, але В., розуміючи небезпеку від зміцнення Святослава, почала проти нього війну; лише важкі втрати змусили Святослава укласти мир із В. й покинути Болгарію (971). Володимир В. військ. допомогою Василеві II добився згоди на одруження з його сестрою Анною; Василь II не виконав обіцянки: викликаний цим успішний похід Володимира на Корсунь (у Криму) скінчився його шлюбом із візант. царівною. Охрищення Володимира В. 989—90 і дальша зміна політ. положення припиняють військ. походи (відомий лише невдалий похід 1043 на В. Володимира, сина кн. Ярослава). Натомість жвавішають культ. й торг. зв'язки між Україною-Руссю і В. Кн. Всеволод Ярославич (11 в.) був одружений з візант. царівною.

З охрищенням Україна увійшла в коло рел. впливів В., приєднавшись до тих народів півд.-сх. Европи, що перейняли від В. не лише християнство, але й плоди її культ. діяльности в різних ділянках. Протягом майже 700 рр. (до 1686) Укр. Правос. Церква перебувала в канонічній юрисдикції царгородського патріярха. Довгий час київ. митрополити були греки, і спроби поставити митр. українця (митр. Іларіон 1051, Климент Смолятич 1147) успіху не мали. Проте вже відразу почали ставити вибраних по великих містах єпископів із місцевих людей, і загалом у формах церк. життя склалася своя укр. традиція. Укр. Церква мала певну внутр. незалежність від патріярха; не була вона підпорядкована світській владі, як церква в В. і як була підпорядкована царям у Моск. Державі. В добу рел. спорів в 16—17 вв. правос. українці увесь час підтримували зв'язок із грец. правос. ієрархією, навіть тоді, коли в укр. правос. житті в добу Петра Могили настало оновлення в цілком ориґінальній формі. Разом із духівництвом із В., але перев. через посередництво півд.-слов. перекладачів, прийшла на Україну богослужбова і церк. література, а також церк. спів (побудований на «восьмиглассі»). У внутр. житті Укр. Церква керувалася «Номоканоном», що містив не лише вироблені в В. церк. правила, а й держ. візант. закони щодо церкви. За візант. зразками були організовані манастирі; зокрема св. Теодосій в 11 в. запровадив суворі правила Студитського манастиря. Від княжих часів до найпізніших укр. чернецтво підтримувало зв'язок із манастирем на Афоні (в кін. 16 — на поч. 17 в. літ. діяльність Івана Вишенського); на манастирському житті старої України помітно відбився вплив афонського ладу.

Безпосередньо церк. ділянкою духові впливи В. не обмежувалися. Візант. література протягом ряду віків створила зразки, на яких училися письменники народів, що перейняли з В. християнство. Зокрема в старій укр. культурі лишили великий слід твори візант. церк. письменників, здавна на Україні відомих: св. Василя В., Івана Золотоустого, Григорія Богослова, Григорія Ніського та ін., збірки повчальних афоризмів, твори церк. ліриків Андрея Крітського, Івана Дамаскина, житійні збірки, зокрема патерики, й окремі повісті, як і ряд апокрифів. Світська література зазнала чималого впливу візант. хроністів Івана

Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Костянтина Манасії. З В. прямо або через посередництво півд. слов'ян прийшли перші перекладні повісті й романи, як роман про Варлаама і Йоасафа, «Олександрія», «Слово о премудрім Акірі», «Девгенієве діяніє», «Історія про Стефаніта й Іхнілата» та ін. Всі ці твори не лише були улюбленим матеріялом до читання навіть в середню добу укр. письменства, але й ставали зразками, багато спричинившись до розвитку оригінальної укр. літ. творчости (див. ЕУ I, стор. 732—36). Поряд із цим треба поставити впливи візант. образотворчого мистецтва. Будівництво перших мурованих храмів на Україні провадили запрошені грец. майстрі, але вже незабаром їх мистецтво було пристосоване до місцевих умов, набравши укр.-візант.-романського характеру (див. ЕУ I, стор. 802). Так само вчителями були грец. майстрі в ділянках фрески, мозаїки, іконописного малярства, книжкової мініятюри й взагалі оформлення книжок, передаючи Україні високе візант. мистецтво й запліднюючи оригінальну укр. творчість.

Далеко слабшим був вплив В. в ділянці правних і суспільних відносин. Якщо деякі норми візант. права і набрали сили в церк. судах (див. *Візантійське право*), то ні в правних відносинах України, ні в її гром. житті впливи В. не формували їх обличчя. Нар. звичаєві норми і пізніші впливи з Заходу не лишали місця для прищеплення далеких своїм внутр. змістом візант. звичаїв. Взагалі впливи В., що передала багато із своєї культ. спадщини Україні в перші вв. після її охрищення, не були тут такими глибокими і міцними, як у Володимиро-Суздальському князівстві, а пізніше у Моск. Державі, де вони лягли в основу церк. і держ. життя. Причин треба шукати в міцній власній укр. нар. традиції та постійних жвавих зв'язках із Заходом (див. також ЕУ I, стор. 702—05).

Література: див. ЕУ I, стор. 708, а також: Грушевський М. З історії рел. думки на Україні. Л. 1925; Ostrogorski G. Geschichte des byzantinischen Staates. Мюнхен 1940; Левченко М. История Византии. М.-Л. 1940; Vasiliev A. History of the Byzantine Empire. Медісон 1952; Лужницький Г. Укр. Церква між Сх. і Зах. Філядельфія 1954.

Р. М.

Військо, див. таблиця на стор. 273—75.

Військо Запорізьке, офіц. назва коз. війська і самої створеної козацтвом Укр. Держави 17—18 вв.

Військова наука (також воєнна доктрина), вивчає доцільність застосування різних родів збройних сил у війні, їх розбудову у зв'язку з розвитком техніки, з екон. та військ. потенціялом своєї і сусідніх країн, із придатністю для воєнних операцій території, встановлює найдоцільніші форми військ. з'єднань, їх використання у воєнних операціях (стратегія), застосування в боях і маневрах (тактика) і т. п.; сюди належать: воєнна теорія, викладена в статутах, інструкціях та окремих творах теоретиків,

Військова преса

воєнна історія і служба в збройних силах та особистий досвід командувачів.

Щодо княжої і коз. доби на Україні можна говорити лише про індивідуальну передачу досвіду. В княжу добу вміли використовувати військ. досвід греків і римлян (оборонні вали на кордонах), степовиків (оборона при відступі за допомогою возів), варягів (тактика морських походів) і зах. сусідів (сторожові вежі). Кн. Данило в 13 в. застосовував тактику співдії в бою різних родів зброї. Практика козаків свідчить про використання тактики чес. таборитів і зах. техніки здобування укріплень. Тактика

Княжа доба 9—14 вв.	Важкозбройна дружина — кіннота й піхота; складалася з боярства. Нар. ополчення (вої) з міської людности й селян-хліборобів — в бою становило легкозбройну піхоту. Кочові племена, осілі на пограниччі; становили допоміжні відділи легкозбройної кінноти. Княжа фльота для перевезення В. річками і морем під час походів.
Литовсько-польська доба 14 — поч. 17 в.	Участь у лит. чи пол. збройних силах боярського війська (бояри й сел. госп-ва ставили за визначеним обов'язком вояків, важко і легко озброєних — з пол. 16 в. вогнепальною зброєю); переважала кіннота. Нар. ополчення — «посполите рушення» в разі нападу ворога. Участь у найманому «затяжному В.» — на випадок війни і постійному, т. зв. кварцяному, В. для оборони від тат. нападів. В 15—16 вв. виникнення козацтва на пограниччі із Степом; з пол. 16 в. — Січ на о. Хортиці. З 1578 козацьке реєстрове В., кінне й пішe, з 1580-их рр. — також артилерія; з 1619, за П. Конашевича-Сагайдачного, реєстр 10 600 козаків; 1625—48 р. 6 000—8 000 (у 1620—30 рр. — 6 реєстрових полків). Кількість козацтва поза реєстром раз-у-раз мінялася. Коз. фльота Запор. Січі, використовувана під час походів на Крим та тур. чорноморське узбережжя.
Козацька доба 1648—1764	Коз. військо. За Хмельницького число полків мінялося (у зборівському поході 1649 р. — понад 20 полків, пізніше — 16); у 18 в. — на Гетьманщині — 10 (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніженський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський). Функції штабу належали військ. *ген. старшині*. Військо складалося з кінноти, піхоти й артилерії; козаки поділялися на виборних, постійно готових до походу, і підпомічників, що постачали спорядження й харчі. Реєстрові козаки служили безплатно за «займанщини» (власні госп-ва), іноді під час походів діставали платню. Під час воєн — нар. військо (в пол. 17 в. — дейнеки). Коз. фльота, гол. під час походів Самойловича й Мазепи, на півд. Запор. Січ — у 18 в. 38 куренів. Після зруйнування в 1708 р. Чортомлицької Січі — Олешківська Січ під тур. протекторатом; 1734 р. запор. козаки, повернувшись, створили Нову Січ (на р. Базавлуці) — 8 паланок. Затяжне (охотне) військо окремих гетьманів: за Хмельницького кінні драгуни, відділи нім. піхоти, волоської, серб., тат. кінноти, за Дорошенка — сердюки; за Многогрішного — охочекомонні компанійці; за Мазепи 5 кінних і 5 піших охочих полків. З пол. 17 в. в складі рос. війська 5 територіяльних коз. полків на Слобожанщині (острогозький, харківський, сумський, охтирський, ізюмський).

1764—1917 Україна в складі Рос. Імперії та Австро-Угорщини	З кін. 18 в. українці в рос. армії, на Зах. Землях — в австр. армії служать за рекрутською системою (див. *Військова служба*). 1764 р. перетворення 10 територіяльних полків Гетьманщини на «легку кавалерію», а 1784 — на реґулярні карабінерські полки, поповнювані за заг. рос. рекрутською системою. З 1765 5 укр. коз. територіяльних полків Слобожанщини переформовано на реґулярні гусарські полки рос. армії. 1775 зруйнування Запор. Січі рос. військом. З 1784 — Бозьке коз. військо з устроєм, подібним до січового (3 000 кінноти і бл. 10 000 піхоти) — пізніше Військо Чорноморських Козаків. В 1792 Військо Чорноморських Козаків переселене на Кубань; 1864 після прилучення лінійних рос. козаків стало називатися Кубанське Коз. Військо. 1812 під час війни з Наполеоном на Україні зформовано кінно-коз. 30 полків, після 1814 перетворених на реґулярні полки. 1828—65 Озівське Коз. Військо (з кол. запор. козаків, що 1828 повернулися з Задунайської Січі); 1865 включене до Кубанського Коз. Війська. 1848 створення перших укр. військ. формацій у Галичині (загони нац. ґвардії); 1849 Нар. Самооборона на Підкарпатті; Батальйон руських гірських стрільців. 1864 запровадження заг. військ. повинности в Австро-Угорщині. 1874 — заг. військ. повинність у Росії. 1914 — створення в Австро-Угорщині леґіону *Укр. Січових Стрільців*.
1917—1921 — доба визвольних змагань	1917 — українізація і відокремлення військ. частин рос. армій: 1 Укр. Подільський корпус ген. П. Скоропадського, 2 Січовий запор. корпус, полк ім. Полуботка, гайдамацькі коші в Одесі й Катеринославі, полк ім. Хмельницького й ряд ін. Весна 1917 — організація *Вільного Козацтва*. Травень 1917 — створення Укр. Ген. Військ. Комітету на чолі з С. Петлюрою, 20. 11. 1917 переформованого на Ген. Секретаріят Військ. Справ — з 22. 1. 1918 Військ. Мін-во УНР. Листопад 1917 — зформування Укр. Ген. Військ. Штабу. 22. 12. 1917 — заснування Укр. Ген. Секретаріяту Морських Справ, з 22. 1. 1918 — Мін-во Морських Справ УНР. Зима 1917—18 рр. — формування добровольчих з'єднань під час больш. наступу на Україну: *Гайдамацький Кіш* Слобідської України, Гал. Курінь *Січових Стрільців*, що перетворився на полк, а пізніше на групу, Запор. дивізія ген. Натієва. Поч. 1918 — виникнення 1 дивізії синьожупанників (влітку 1918 1 коз. стрілецької дивізії сірожупанників) із військовополонених укр. вояків рос. армії. Літо 1918 — орг-ція 1 сердюцької дивізії. Формування старшинських і підстаршинських кадрів для 8 корпусів і 4 кінних дивізій. Листопад 1918 — створення *Армії УНР*. Листопад—грудень 1918 — виникнення численних укр. повстанських загонів. Листопад 1918 створення *Української Галицької Армії* (УГА).

1917—1921 доба визвольних змагань	9. 11. 1918 орг-ція Держ. Секретаріяту Військ. Справ ЗУНР. Травень 1919 реорганізація Армії УНР із утворенням 5 самостійних груп. Серпень 1919 — створення Штабу Гол. Отамана для координації дій Армії УНР і УГА. Переформування в листопаді-грудні 1919 перед Зимовим Походом (6. 12. 1919 — 6. 5. 1920). На весні 1920 переформування частин Армії УНР у зв'язку з походом на Київ. Листопад 1920 — перехід Армії УНР за Збруч і інтернування. Літо — поч. осени 1921 формування загонів Повстанчого Штабу, що взяли участь у Льодовому поході. 1920—22 — орг-ція повстанських загонів, що продовжували партизанську боротьбу на окупованій Україні.
Період після 1920 р.	Українці в складі армій і фльоти СССР, до другої світової війни також в арміях Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. В УССР — 1918—19 надавання деяким частинам больш. армії (Богунський полк, Укр. сов. дивізія, Червона кінна та й под.) зовн. укр. ознак, незабаром ліквідованих; недовгочасне номінальне існування нар. комісаріяту військ. справ УССР. 1920 створення Укр. Військ. Округи (пізніше поділеної — див. *Військові округи)*; з 1923 до поч. 30-их рр. існування, поряд кадрових, територіяльних частин. З 1944 надання УССР права формувати респ. військ. частини (що лишається не здійсненим, хоч номінально існує союзно-респ. Мін-во Оборони УССР). 1938—39 на Карп. Україні — *Організація Народної Оборони «Карпатська Січ»*. Під час другої світової війни існування окремих укр. формацій: 1941 — Дружини Укр. Націоналістів (Нахтіґаль, Ролянд), 1943—45 Укр. Дивізія «Галичина», 1944—45 Укр. Визвольне Військо, 1945 — Укр. Нац. Армія. З 1941 — антинім. резистанс — Поліська Січ, 1942 переформована на УПА - УНРА (Укр. Нар. Армія); збройні загони ОУН Бандери і Мельника. З 1942 *Українська Повстанська Армія*, що провадила боротьбу проти німців, згодом — проти большевиків. Див. *Авіяція, Артилерія, Військова наука, Військова освіта, Військова служба, Військові відзнаки, Військові суди, Зброя, Кіннота, Піхота, Фльота*, а також гасла, присвячені окремим військ. частинам; крім того, ЕУ І, стор. 1166—94.

Хмельницького доводить ознайомлення з досвідом 30-річної війни і вміння врівноважувати свої дефекти (напр., брак важкозбройної кінноти) ін. чинниками. Розквіт В. н. на Зах. почався в добу, коли на Україні стерлися сліди своєї традиції. При відродженні укр. військ. і парамілітарних формацій (1848, 1914 і 1917 рр.) використовувався досвід чужої В. н., насамперед військ. статутів (піхотної муштри, польової служби тощо). Кубанське Козаче Військо — єдина укр. формація, що мала безперервну військ. традицію, — було далеким від руху укр. нац. відродження. Військ. діячі укр. походження віддавали теоретичні здобутки і практичний досвід чужій (перев. рос.) В. н. Ряд розвідок з історії укр. війська, з участю укр. істориків, опублікував «Вестник Киевского Отдела Военно-Исторического Общества» (1909—14).

Силою обставин військ. ідеї доби відродженої Укр. Держави 1917–20 рр. відображали зразки або рос. штабної школи (що була під пруським впливом), або австр. (в УГА); це наявно відбилося насамперед у військ. статутах. Події 1917—21 рр. не лишали часу до опрацювання проблем В. н. Розроблення питань В. н.,

гол. аналіза багатого і своєрідного досвіду доби визвольних змагань, почалося на еміґрації, перев. в скупченнях інтернувань Армії УНР — у Тарнові, Каліші, де виходив квартальних «Табор» (з 1923). Згодом цю працю провадило *Укр. Воєнно-Іст. Т-во в Варшаві,* що видавало зб. «За Державність» (1925—39). З'явилися праці з аналізою окремих операцій: «Похід укр. армій на Київ – Одесу 1919» М. Капустянського, «Зимовий похід» і «Укр.-поль. війна» М. Павленка. «Зимовий похід» Ю. Тютюнника, «Нарис іст. укр.-поль. війни» А. Крезуба; іст.-документальні публікації: «Зимовий похід» за ред. О. Доценка та «Укр.-моск. війна в 1920 р.» за ред. В. Сальського і П. Шандрука; в ділянці військ. іст. вийшла збірна праця — «Історія укр. війська» І. Крип'якевича, при участі Б. Гнатевича, вид. Тиктора, «Укр. збройні сили 1917—21 рр.» та «Коротка історія укр. війська» З. Стефанова. Питання військ. географії опрацьовували В. Петрів, М. Гузар-Колодзінський (зокрема Карп. України). Цінні матеріяли, гол. з іст. мемуаристики, з'явилися у публікації «Червоної Калини» (Львів), зокрема спогади В. Петрова, С. Шухевича й ін.

На ін. засадах провадив працю сов. осередок В. н. в Харкові б. Школи Червоних Старшин (1921—34) та газ. «Червона Армія». Тут деякий час видавалися укр. переклади сов. військ. статутів і творів клясичної зах.-евр. В. н.; ця діяльність була спинена у зв'язку з розгромом укр. частин червоної армії. Про розвиток оперативної думки в тодішній Укр. Військ. Окрузі свідчить перше масове застосування її командувачем Й. Якіром повітряно-десантних військ під час маневрів 1928 р. б. Києва.

Жвавішає зацікавлення проблемами В. н. у військ. націоналістичних колах напередодні другої світової війни. Військ. статути, зроблені тоді за нім. зразками, використовувалися у військ. укр. формаціях, зокрема у відділах УПА; остання згодом більше користалася з перекладених військ. статутів сов. армії. На підставі досвіду партизанської боротьби в УПА були опрацьовані підручники тактики партизанського бою, будування криївок тощо.

Гол. тактично-вишкільним питанням піхотних частин та партизанських відділів присвячується увага військ.-вид. центрів на еміґрації після 1945 р. (див. ЕУ I, стор. 1166), при чому використовується сов. (рідше — нім. чи амер.) досвід і досвід боротьби УПА. Поза появою ряду іст.-військ. праць: О. Довженок у Києві про княжий період (1949), на еміґрації О. Удовиченко «Україна у війні за державність» (1954) і Ю. Крохмалюк «Бої Хмельницького» (1954), ін. ділянки В. н. тепер не розвиваються.

О. Горбач

Військова освіта, що має на меті фахову підготову й виховання для служби у війську, — нині дуже ускладнена й диференційована, — в різні іст. доби міняла свій характер. Від найдавніших часів і до періоду коз. держави укр. молодь здобувала практичну військ. підготову при дворах князів та магнатів. при війську, перебирала військ. вміння від старших козаків. З кін. 18 в. молодь із дворянських родин навчалася в заг.-рос. військ. школах. В царській Росії існували високі військ. школи: Миколаївська Академія Ген. Штабу (з 1832) і пізніше відкриті Артилерійська, Інженерна, Військ.-Юридична, Морська, Військ.-Мед. і Інтендантська Академії. Офіцерів випускали сер. військ. школи («военные училища»); перевагу при вступі до них мали вихованці закритих кадетських корпусів, призначених гол. для офіцерських синів (1862—82 замість корпусів існували військ. гімназії). Морських офіцерів готував Морський Кадетський Корпус. «Учбові команди» при військ. частинах готували унтер-офіцерів; при дивізіях були школи підпрапорщиків. В Австрії високу В. о. давала Академія у Вінер-Нойштадті, в Угорщині — в Будапешті, сер. — кадетські школи; для нижчих старшин резерви були школи т. зв. однорічних добровільців.

На Україні до революції існували кадетські корпуси спершу в Києві й Полтаві, пізніше також в Одесі й Сумах. Піхотні військ. школи були в Києві, Одесі й Чугуєві, кавалерійська — в Єлисаветі; в Одесі існувала кріпосна школа. Під час війни 1914—18 відкриті були «школи прапорщиків» з прискореним курсом; з них вийшло чимало старшин, що згодом воювали в Армії УНР. Плян орг-ції В. о., складений за Укр. Держави 1918, не був реалізований; в 1918, за гетьманату, існувала Інструкторська Школа Старшин у Києві; Армія УНР мала Спільну Юнацьку Школу трьох родів зброї в Житомирі — Кам'янці Подільському під керівництвом полк. В. Петрова. В УГА були спершу два, пізніше один старшинський курс. В період між двома світовими війнами нечисленні українці закінчили військ. школи в Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині.

Після больш. окупації в УССР, крім різноманітних рос. військ. шкіл за родами зброї, існували школа червоних старшин у Харкові (1921—34) та Сумах з укр. мовою навчання, що випускали проф. старшин для укр. територіяльних частин. З високих військ. шкіл в УССР де-

який час діяли академії: кавалерійська та служби зв'язку в Києві і військ. госп. в Харкові; військ. академії різних типів зосереджені в Москві й Ленінграді. З 1943—44 рр. організовано закриті сер. школи типу кадетських корпусів, що готують молодь до військ. шкіл («суворовські училища») і до високих морських шкіл («нахімовські училища»). Мережа численних військ. шкіл (з 1937 — військ. «училищ») постійно міняється.

Молоді старшини 1 Укр. Дивізії за другої світової війни діставали підготову в нім. «юнкерських» школах Зброї СС. УПА мала Старшинську Школу, що 1943—44 дала 4 випуски, і кілька підстаршинських шкіл. *Р. М.*

Військова скарбниця, також ген. скарб, держ. скарб і фінанси в гетьманській державі; В. с. спочатку не відділялася від приватного майна гетьмана. Керував В. с. ген. підскарбій, чл. *генеральної старшини*. Уряд підскарбія відомий за Брюховецького (1663—68), пізніше його не обсаджували. З 1728 його знову запроваджено, при чому В. с. підпорядковано контролеві рос. влади; на уряд ген. підскарбія призначувано двох осіб (українця і росіянина). Підскарбії керували збором грошових і натуральних податків та фінансовою адміністрацією. В. с. існувала також на Січі.

Військова служба, участь громадян у збройних силах держави; в давнину, найчастіше добровільна і оплачувана (наймані війська), в нову добу — на підставі заг. військ. повинности. В. с. в княжій Україні виявлялася в різних формах: наймана (варязька дружина і степовики з тюркських племен), добровільна і зв'язана з землеволодінням (княжа *дружина*) та заг. в нар. ополченні (під час небезпеки). Під Польщею і Литвою В. с. несли землевласники і бояри, частково й міста, від 1578 й селяни-«вибранці» з королівщин; існувала також практика найманої В. с. На підставі привілеїв, т. зв. вольностей та зем. наділу виконували В. с. *реєстрові козаки*. В гетьманській Україні В. с. мала характер примусової повинности оборони країни, накладеної на певні групи населення: *значне військове товариство* і козацтво. Поруч було наймане військо (сердюцькі й компанійські частини). На Запоріжжі В. с. була зв'язана з належністю до козацтва; селяни не мали обов'язку В. с. (див. ЕУ I, стор. 1169—70). Подібно було на Слобожанщині, Дону й Кубані.

На Україні в складі Рос. Імперії від кін. 18 в. В. с. відбувалася за рекрутською системою, себто примусовим набором. Час тривання В. с.: кін. 18 і перша пол. 19 в. — 25—20. від 1821 р. — 15 р., а 1874 р. зменшено до 5 р. Реформа 1874 запровадила заг. військ. повинність для всіх громадян (не позбавлених судом права на В. с.) від 21 до 43 рр. життя, з них 3—5 р. активної В. с., до 38 — в запасі і до 43 — в ополченні. Призовників поза контингентом для активної служби призначали до «ополчення 1 розряду», а призовників, звільнених від активної служби, — до 2 розряду (ЕУ I, стор. 1173—74).

В Австро-Угорщині В. с. спиралася спочатку на становий принцип — рекрутування з селян-кріпаків та наймання проф. старшин. 1868 запроваджено заг. військ. повинність, яка стосувалася до громадян у віці 20—42 рр. (активна В. с. від 2 до 3 рр., пізніше в резерві). 40% придатних служили в кадровому війську і 40% у крайовому (австр. «ляндвер» і «гонведи» в Угорщині), 20% призначалося до резерви (ЕУ I, стор. 1175).

УГА була зорганізована на засаді обов'язкової В. с. громадян ЗУНР. До В. с. в УГА набиралося за територіяльним принципом. У військ. формаціях армії і фльоти УНР загалом В. с. виконувалася добровільно. Гетьманський уряд 24. 6. 1918 затвердив закон про заг. військ. обов'язок. Час служби усталено 2 рр. в піхоті, 3 — в кінноті й артилерії і 4 — у фльоті. Служба в запасі мала тривати до 38 рр., а в ополченні — до 45. Гетьманський універсал з 16. 10. 1918 передбачав творення коз. напіввійськ. стану з-поміж заможного селянства із обов'язком В. с. в спеціяльних коз. частинах. Нова орг-ція В. с. не була здійснена (ЕУ I, стор. 1179—80). До кін. визвольних змагань В. с. в частинах армії Директорії була тільки добровільна.

В УССР і СССР до 1939 В. с. була обов'язкова для т. зв. трудового елементу; «нетрудовий елемент» виконував службу в роб. батальйонах (2 рр.); В. с. українці відбували в територіяльних дивізіях (3—6-місячний вишкіл першого р. і потім 1—2-місячні маневри влітку на протязі 3—4 рр., після чого їх зараховували до запасу 1 або 2 категорії) і в кадрових частинах, здебільша поза Україною. Кадрова В. с. тривала спочатку 2—4 рр., а від 1937 в піхоті й кавалерії 2 рр., в артилерії і танкових частинах — 3, в літунських — 4 і у фльоті — 5. В 1939 прийнято закон про заг. військ. обов'язок без попередніх соц. обмежень. Дійсна В. с. в сов. армії по другій світовій війні триває від 2 до 5 рр. Призовний вік —19. До В. с. у фльоті, прикордонних частинах і військах МВД добір провадиться за спеціяльним партійним критерієм. По закінченні дійсної В. с. військовозобов'язані переходять до запасу 1 категорії; до запасу 2 категорії належать звільнені з дійсної В. с. Кожна запасна категорія ділиться на 3 ві-

кові розряди (до 35 рр.; до 45 рр.; до 50 рр.). Військовозобов'язані в запасі відбувають періодичний вишкіл. Дійсна В. с. командного складу, тепер — офіцерів і генералів, має граничний вік 40—60 рр., залежно від категорій і призначення служби (кадри, резерва) (ЕУ I, стор. 1184—85).

Між двома світовими війнами в Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині українці підлягали заг. військ. повинності, однак до спеціяльних частин в поль. і рум. арміях, а в Польщі — й до старшинського вишколу їх не приймали. Час тривання активної В. с. — від $1^1/_2$ до 4 рр. залежно від родів зброї. В цих арміях укр. військовозобов'язані виконували службу звичайно поза укр. землями і в мішаних полках. В Польщі 1938 р. запроваджено заступну службу праці, куди приділяли українців, зокрема політ. непадійних. *В. Маркусь*

Військова старшина, керівники окремих військ. частин та носії урядових функцій у коз. добу. До 1648 В. с. мала характер тільки військ. керівництва (полків і сотень). За Гетьманщини В. с. стала також виконавчим органом держ. управління, а старшини, до неї належні, — урядовцями. Ради В. с. були колеґіяльним органом з дорадчими й допоміжними функціями при гетьмані, полковниках і сотниках. Поодинокі старшини мали ще свої окремі компетенції. В. с. поділялася на: ген. В. с. (генеральні — обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний), полкову В. с. (полкові — обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий) і сотенну В. с. (сотенні — отаман, писар, осавул, хорунжий). У визначенні В. с. переважав принцип виборности на відповідних коз. радах. В. с. була відповідальна перед коз. загалом. Існували також тенденції узалежнити старшину нижчих ранґів від вищої. Військ. старшини творили ядро відповідних їм органів — ради старшини при гетьмані і полкових старшинських рад, з якими гетьмани й полковники ділили свою владу (див. ЕУ I, стор. 645—46).

На Запоріжжі існувала січова В. с., до складу якої входили: січові — суддя, писар і осавул, що їх Січова Рада вибирала на один рік. Вони, разом із курінними отаманами та «старшими козаками», становили раду старшини, очолену кошовим отаманом (див. ЕУ I, стор. 647). *Л. О.*

Військова Управа, допоміжний орган при творенні *Дивізії «Галичина»*, а згодом для задоволення її культ. потреб і опіки над родинами вояків; постала у Львові в квітні 1943, складалася з кол. старшин УГА; гол. — полк. А. Бізанц, шеф канцелярії — сотн. О. Навроцький. По повітах діяли військовоуповноваженні В. У. Осідком В. У. в 1943—44 був Львів, 1944—45 — Любен на Дол. Шлезьку і Відень.

Військовий З'їзд, див. *Всеукраїнські Військові З'їзди.*

Військовий значний товариш, див. *Значне військове товариство.*

Військовий Комітет (Укр.-Військовий Комітет, Центр. Військ. Комітет), таємна орг-ція з австр. старшин-українців, постала у Львові в вересні 1918 в порозумінні з Нар. Комітетом Нац.-Дем. Партії для перебрання українцями влади в Галичині; доповнена в жовтні 1918 делеґатами УСС; в кін. жовтня гол. став сотн. Д. Вітовський. Вночі проти 1. 11. з доручення Укр. Нац. Ради В. К. перебрав владу у Львові і в ін. містах Галичини іменем ЗУНР, після чого перестав існувати. Важливіші члени В. К.: гол. — сотн. Д. Вітовський, П. Бубеля, Т. Мартинець, Л. Огоновський, Д. Паліїв, І. Рудницький, В. Старосольський та ін.

Військові відзнаки, одна з форм нагороди за заслуги при обороні держави; їх поділяють на В. в. за хоробрість і В. в. за службу (а також участь у якійсь кампанії або частині — ювілейні і комба-

тантські). Укр. В. в. за часів визвольних змагань (1917—21) загалом не були фактично поширені через зовн. труднощі. Відповідні розпорядження влади часів

гетьманату 1918 (Орденської Комісії) і ЗОУНР (Секретаріяту Військ. Справ) не були виконані. В. в. УНР видавалися екзильним урядом УНР: Залізний Хрест 1921 (за участь у 1 Зимовому поході), Хрест С. Петлюри 1930 (за походи й бої в складі Армії УНР) та ін. Майже кожна укр. військ. формація чи її комбатантська організація запроваджували для своїх учасників пам'яткові відзнаки (хрести, медалі); напр. УСС (хрест 1915 і 1940), УГА (хрест 1928), Армії УНР (хрест з нагоди проголошення самостійности й соборности 1929). До В. в., виданих під час другої світової війни й після неї, належать хрести Гол. Команди УПА й УГВР (1943) і відзнаки 1 Укр. Дивізії УНА (хрест 1951, відзнаки учасників битви під Бродами 1944), УПА (відзнака 1950) й ін.

Військові округи, територіяльні об'єднання військ. частин і установ, запроваджені в Рос. Імперії з 1862; на Україні до революції існували Київська й Одеська В. о.; на чолі їх, згідно із статутом 1864, були командувачі В. о., призначувані за вибором царя; при кожному з них були військ.-округова рада, округовий штаб, округове управління й інспектор польових інженерних військ. Цей поділ зберігався за влади Укр. Центр. Ради в 1917 — на поч. 1918; за гетьманської влади, у вересні 1918, Укр. Держава була поділена на В. о.: Київську, Волинську, Одеську, Чернігівську, Полтавську, Харківську й Катеринославську, на яких мали комплектуватися окремі корпуси. Після больш. окупації 1919—20 був командувач військ України і Криму; 1920—35 існувала Укр. Військ. Округа, командувач якої стояв на чолі Рев. Військ. Ради і штабу округи; 1935 Укр. Військ. Округа була поділена на Київську, Одеську й Харківську; 1939 створена була ще Львівська округа (тепер Прикарпатська), пізніше — Таврійська. Підпорядковані Москві командувачі В. о. здійснюють керівництво за допомогою своїх штабів і округових управлінь.

Військові поселення, система перетворення частини держ. селян на вояків і поселення деяких військ. частин в окремих селах, під проводом ген. О. Аракчеєва запроваджувана в Рос. Імперії в 1816—30-их рр. Селяни у В. п. були зобов'язані працювати під наглядом унтер-офіцерів у полі і відбувати військ. муштру з суворою реґляментацією всього життя включно з родинним. Поселенці, крім того, повинні були утримувати реґулярні частини, розташовані в місцях В. п. На Україні В. п. були заведені в Слобідсько-Українській, Херсонській та Катеринославській губ. (разом 16 полків). Надзвичайна жорстокість режиму В. п. викликала опір поселенців; особливо сильні були заворушення бузьких козаків, що не хотіли ставати військ. поселенцями (1817), повстання б. Чугуєва (1819), де було арештовано понад 2 000 селян, і на Херсонщині в 1821 р. В 1830-их рр. В. п. були заведені на півдні Київщини й на Поділлі (в конфіскованих після поль. повстання маєтках).

Військові суди, судові органи для розгляду карних справ військ. осіб, а у винятковий час і цивільного населення (т. зв. польові суди); В. с. діють на підставі окремих військ.-карних законів. У давнину не було суворого розрізнення між військ. і звич. карним судівництвом; за Гетьманщини військ. особи судилися звичайним судівництвом — ген., полковими або сотенними судами, на Запоріжжі — військ., паланковим або курінним суддею (див. ЕУ І, стор. 667). Важливі військ.-політ. злочини судились центр. гетьманським судом, а на Запоріжжі — кошовим отаманом чи судом січової ради.

На укр. землях під рос. і австр. пануванням до першої світової війни вславились польові В. с. гострими репресіями проти цивільного населення. На Україні в складі Рос. Імперії зокрема вони діяли під час сел. заворушень в 1902—07 рр. В Галичині австро-угор. В. с. за першої війни гостро розправлялися з місц. населенням, обвинувачуючи його в русофільстві.

За часів Укр. Держави (1917—20) існували В. с. при окремих військ. частинах — дивізійні і полкові суди. При штабі Дійової Армії УНР існував штабовий військ. суд. За гетьманської влади 1918 функції найвищої інстанції військ. судівництва виконував Ген. Суд, а пізніше Ген. Карний Суд Держ. Сенату, який перейняв також компетенції кол. царського Гол. Військ. та Військ.-Морського Судів. Закон Директорії про надзвичайні суди з 26. 1. 1919 передбачав творення надзвичайного військ. суду для розгляду важких злочинів; вирок цього суду конфірмував Гол. Отаман. Для адміністрації військ. судівництва існувала Гол. Військ. Судова Управа. Р УГА діяли В. с. при бриґадах і гол. Військ. Суд при Начальній Команді; користувались вони австр. законодавством. В больш. армії В. с. діяли як «рев. військ. трибунали» різних щаблів, судили не лише військ., але й цивільних осіб; вироки не підлягали апеляції чи касації. Жертвою сов. військ. трибуналів впало багато укр. інтеліґенції і селянства за обвинуваченням у «контррев. діяльності і бандитизмі». В СССР орг-ція В. с. часто змінювалася, за законом з 1938 р. тепер діють В. с. при окремих частинах, ґарнізонах, одиницях війська та фльоти і військ.

округах. Найвищою інстанцією є Військ. Колеґія Верховного Суду СССР. Такої колеґії при Верховному Суді УССР нема (див. також *Судівництво*). *В. М.*

«Військово-Науковий Вісник Генерального Штабу», місячник, виходив у Києві 1918 р. за гетьманату.

Війт, в 14—18 вв. начальник м., заснованого на маґдебурзькому праві. В. іменував власник м., і його уряд був спочатку спадщинний. За свою службу В. брав частину податків і судових оплат; він міг свій уряд відступити або продати; подекуди само м. відкуплювало війтівство, і тоді В. був виборним. Прероґативи: заг. адміністрація, управління міськ. добрами і судові компетенції, виконувані за допомогою лави присяжних. Свою владу В. ділив із міськ. радою, на вибір якої В. мав вплив. В гетьманській державі 17—18 вв. війт — виборний гол. у містах із маґдебурзьким правом, затверджений гетьманською владою. В Галичині за австр. часів В. — начальник громади, на укр. землях під Польщею в 1920—30-их рр. — збірної громади (волости).

Війтович Петро (* 1862), різьбар, родом з Перемишля, вчився у Львові й Академії Мистецтв у Відні; у Львові виконав численні декоративні різьби будинків: міськ. театру, Пром. Музею, костьолу св. Єлисавети, гол. двірця; також ратуші в Яслі й ін.

«Вік», в-во, засноване в Києві 1895 при участі О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського, пізніше В. Прокоповича й ін. Існувало до 1918. Видало, не зважаючи на важкі цензурні умови, 140 назв із 560 000 примірників книжок белетристичних і популярних. Особливо важливі вид. укр. клясиків і трьохтомової «Антології укр. літератури».

«Вікна», місячник літератури, мистецтва й критики радянофільських письменників Галичини, виходив 1928—32 у Львові; гол. редактори В. Бобинський, С. Олексюк, співробітники: С. Тудор, Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Я. Кондра й ін.; 1929 ця група створила групу «пролетарських письменників» *«Горно»*.

Вікни, кол. назва с. *Червоні Вікни*.

Віконська Дарія, справжнє ім'я — Федорович-Малицька Іванна (1893—1945), гал. письм. і критик; зб. «Райська яблінка» (1931); «Дж. Джойс. Тайна його мист. обличчя» (1934), «За силу і перемогу» (1938), статті в пресі на мист. теми.

Д. Віконська

Вікторов Павло (1869—1920), укр. кооператор, заслужений чл. управи Дніпросоюзу.

Вікул Микола (1887—1935), хемік, родом з Поділля, проф. неорганічної хемії в Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; автор підручників і розвідок, друкованих перев. в нім. журналах.

Вікул Оксана (* 1921), балерина, закінчила школу Є. Нікольської в Празі. В Америці продовжує танкові студії й виступає як солістка; має власні хореографічні твори.

О. Вікул

Віленський Дмитро (* 1892), ґрунтознавець і геоботанік, в 1920-их рр. проф. Харківського С.-Г. Ін-ту, в 1930-их рр. один з керівників Укр. Н.-Д. Ін-ту Удобрень у Києві; пізніше переведений на працю до Москви; ряд наук. праць, м. ін. про засолені ґрунти, «Ботаніка» (1928) — курс для с.-г. високих шкіл.

Вілінська-О'Коннор Валерія, див. *О'Коннор-Вілінська Валерія*.

Вілінський Олександер (1872—1928), інж. і гром. діяч. Працював за фахом у Варшаві, Харкові, в Німеччині й Швайцарії. З 1908, поза інж. працею, викладав у Київському Політехн. Ін-ті й ін. школах. Чл. ТУП і Укр. Наук. Т-ва в Києві. 1917 чл. Укр. Центр. Ради, дир. департаменту проф. освіти Ген. Секретаріяту — пізніше Мін-ва Нар. Освіти. 1918 ген. консул у Женеві. З 1923 — доц., з 1925 проф. машинознавства Укр. Госп. Академії в Подєбрадах у Чехії. Автор ряду фахових праць укр., нім. і рос. мовами.

О. Вілінський

Вілія, ліва притока гор. Горині на Волинській височині, 82 км довж.

Віллях (Villach), м. в Карінтії (Австрія) над р. Драва; 26 000 меш.; після другої світової війни невелика укр. колонія.

Вілсон (Wilson) Тома Вудро (1856—1924), през. ЗДА (1913—21). За стараннями адміністратора укр. гр.-кат. дієцезії в ЗДА о. П. Понятишина, гол. т-ва Укр. Ради, В. оголосив день 21 квітня 1917 «укр. днем» у ЗДА, дозволяючи провадити збірки для укр. жертв світової війни. 8. 1. 1918 виступив із «14 пунктами» — принципами, на яких мав бути укла-

дений мир. Пункт 6 передбачав звільнення території Росії від окупації центр. держав; 10 — автономію для народів Австро-Угорщини; 13 — створення незалежної Польщі на теренах, «заселених безспірно поль. людністю». Протягом 1918 р. 14 пунктів були перетворені на 27 тез, між якими є «самовизначення народів як імперативний принцип». 1919 відступив від етнічного принципу, погодившись на прилучення сх. Галичини до Польщі за умови визнання автономії для українців.

Вільде Ірина, псевд. Дарії Макогон, по чоловікові Полотнюк (* 1907), письм. родом з Буковини, живе в Галичині; реалістичні твори з життя молоді «Метелики на шпильках» (1935), «Б'є восьма» (1936); новелі «Химерне серце» (1936), пізніше твори з сов. тематикою — повісті «Історія одного життя» (1946), «Ті з Ковальської» (1947); «Повісті й оповідання» (1949) та ін.

Вільна (лит. Vilnius, пол. Wilno), столиця Литви; лежить при впадінні Вілейки до Вілії на білор.-лит. етногр. пограниччі; до війни — бл. 200 000 меш. Заснована в 13 в., В. бл. 1322 р., за Ґедиміна, стала столицею Литви, з 1385 — в унії з Польщею. 1795—1915 належала до Росії — губ. місто; 1920—39 — до Польщі (Лит. Респ. не визнала окупації). 10. 10. 1939 СССР повернув В. Литві; з 1940 В. — столиця Лит. ССР. В 16 — на поч. 17 вв. В., побіч Києва, Львова й Острога, була осередком спільного укр. і білор. руху: у В. здавна існувало правос. братство, видавалися книжки, українці вчилися в єзуїтській колеґії (з 1570), згодом академії (з 1579), а також у братській школі (з 1585). Пізніше зв'язки з Україною ослабли. За поль. влади, з 1920-их рр., у Віленському Ун-ті вчилося кількасот українців, діяла активна укр. студентська громада, що часом виступала разом із білорусами. В. в цей час була одним із осередків дослідження Сх. Европи. У віленських музеях, бібліотеках і архівах (зокрема манастирських) є чимало матеріялів з укр. історії.

«Вільна Думка», укр. тижневик, виходить з 1948 в Сіднеї (Австралія), з 1956 «В. Д.» — «Укр. Клич».

Вільна Організація Українського Вчительства на Буковині, проф. орг-ція учителів нар. шкіл; заснована 1909, існувала з своїми пов. комісіями до 1914; орган — «Каменярі»; активні діячі: О. Іваницький (гол.), Ангела та Іван Бережани, К. Даниляк, І. Корбулицький, Д. Макогон, І Пилат, Л. Ясінчук й ін.

«Вільна Спілка», двотижневик, орган УПСФ, виходив у Києві 1917 р.

«Вільна Україна», літ., політ. і наук. місячник соц.-дем. напряму, виходив у Петербурзі 1906, вид. А. Шабленко, ред. спершу І. Личко, потім колеґія: М. Порш, С. Петлюра, П. Понятенко; після конфіскації 5—6 ч. журн. закрився.

«Вільна Україна», тижневик Союзу Автономістів-Федералістів, виходив 1917 р. в Умані за ред. В. Камінського.

«Вільна Українська Школа», ж. Всеукр. Учительської Спілки, присвячений заг. пед. питанням і орг. шкільництва; виходив у Києві 1917—19 за ред. С. Черкасенка, з 2 ч. — О. Дорошкевича, співробітники: В. Дурдуківський, О. Музиченко, С. Русова, С. Сірополко, П. Холодний, Я. Чепіга, І. Ющишин і ін.; продовжував традиції довоєнного ж. «*Світло*».

«Вільне Життя», щоденник вид. Т-ва «Соц. Просвіта» в Одесі 1918, ред. В. Чехівський.

Вільне Козацтво, укр. міліційно-військові добровільно створювані формації 1917—18 рр. З'явилися спонтанно й оформилися на з'їзді в Звинигородці на Київщині в квітні 1917 р. для «оборони вольностей укр. народу» та охорони ладу від банд збольшевичених дезертирів. Відділи В. К. були організовані за територіяльним принципом: в селах — сотні, волость становила курінь, курені повіту — полк, полки округи — кіш; старшина — виборна; озброєння купували з фондів із зібраних податків. В 1917 р. В. К. поширилося на Київщину, Волинь, Херсонщину, Полтавщину й Чернігівщину; складалося перев. з селян, подекуди охоплюючи й робітників (гол. в Києві). Всеукр. з'їзд В. К. в Чигирині 16—20. 10. 1917 репрезентував 60 000 організованого козацтва. Отаманом був вибраний ген. П. Скоропадський.

До січня 1918 Ген. Рада В. К. в Чигирині підлягала Ген. Секретаріятові Внутр. Справ, з січня 1918 — Секретаріятові Військ. Справ. З поч. укр.-сов. війни Ген. Секретаріят став перетворювати В. К. на територіяльну армію. В. К. відіграло чималу ролю в боях із большевиками, особливо на півд. Київщині. В березні-квітні 1918 на вимогу нім. командування було роззброєне. Пізніше чимало козаків брало участь у повстанських боях проти гетьманської влади і в боротьбі з большевиками.

Р. М.

«Вільне Слово», газ. *Союзу Визволення України* для полонених українців з рос. армії в Зальцведелі (Німеччина), виходила 1916—18 рр. як двотижневик.

згодом — тижневик і 2 рази на тиждень; перший ред. П. Карманський; 1918. за ред. З. Кузелі, стала газ. таборових громад у Німеччині; незабаром перетворена на газ. «Шлях», орган урядової комісії для репатріяції полонених.

Вільнер Володимир, сучасний режисер і педагог; спершу працював у рос. театрах (м. ін. М. Синельникова), згодом у провідних укр. театрах, зокрема в Театрі ім. Франка (в 1938—41 — гол. режисер), після війни — в Київській Муз. Комедії; викладав у Київському Театральному Ін-ті.

Вільний (Гадючий), один з *Дніпрових порогів*, довж. 735 м, спад 1,7 м.

«Вільний Голос», щоденник, виходив у Полтаві 1918 р.

«Вільний Козак», популярно-військ. щоденник Всеукр. Ген. Коз. Ради, виходив у Білій Церкві 1917—18 за ред. М. Левицького.

Вільха, листяне дерево або кущ із родини березуватих, із темнозеленими листками й шишкоподібним насінням; на Україні найпоширеніша В. чорна, клейка, звичайна (Alnus glutinosa L.) до 25 м вис.; у Карпатах — В. сіра або біла (Alnus incana W.), що досягає 10 м; м'яке крихке дерево, яке червоніє на повітрі й якого вживають для будов під водою, в меблярстві, на форнір, а кору на гарбники й фарбу; росте на вогких ґрунтах, зокрема на Поліссі, де утворює самостійну формацію (див. ЕУ I, мал. 71) — вільшаники або ольси; В. зелена, лелич (Alnus Viridis M.) з дрібними листками, подібними до березових, кущ або деревце до 2 м висоти, росте в субальпійській смузі разом із жерепом.

Вільхівський Б., псевд. Б. *Грінченка.*

Вільховатка (Ольховатка, III—19), с. над р. Чорною Калитвою, притокою Дону на Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; чисто укр. р-н.

Вільховий Петро (* 1900), письм. з Катеринославщини, чл. спілки «Плуг»; зб. оп. «Зубата баба» (1927), повісті «Небояни» (1929), присвячена колективізації «Зелена фабрика» (1930). З пол. 1930-их рр. доля невідома.

Вільхуватка (III—18), с. на Харківщині, р. ц. Харківської обл.

Вільшана (IV—12), с. на верхів'ях р. Вільшанки, правої притоки Дніпра, р. ц. Черкаської обл.; цукроварня.

Вільшани (III—16), с. м. т., Деркачівського р-ну Харківської обл.; мебльова й швейна фабрики.

Вільшанка, (Erithacus rubecula L.), співочий птах з родини дроздових, бл. 15 см довж.; поширений в гірській, лісовій і лісостеповій смузі та на Кубані.

Вільшанка, р. на Придніпровській височині, права притока Дніпра.

Вільшанка (V—11), с. над дол. Синюхою, притокою Богу, р. ц. Кіровоградської обл.

Вільшанський Микола (1880?—1917), актор побутового театру поч. 20 в. перев. в театрі М. Садовського.

Вільшенко Ярослав (псевд.), див. *Лотоцький* Антін.

Вільшина Остап (1899—1924), псевд. Юрія Пентелейчука, письм. і журналіст із Буковини, борець проти рум. окупації; поезії, переклади, критичні статті в «Промені», «Укр. Голосі», «Каменярах», «Укр. Скитальцеві» й ін.

Вільшицький Федір, див. *Потушняк* Ф.

Віміна (Vimina) Альберто (1603—67), справжнє прізвище Б'янкі Мікеле; 1650 був як посол Венеційської респ. з дипломатичною місією у Б. Хмельницького; залишив записки («Звідомлення про походження й звичаї козаків», 1656), цікаві описом перебування В. у гетьмана. Автор „Istoria della guerre civili di Polonia" (1671).

Віндзор (Windsor), м. в провінції Онтаріо в Канаді проти амер. м. Дітройт; 158 000 меш. (1951), в тому ч. 5 000 українців (3,2% всього населення).

Вінниця (IV—9), обл. м. над р. Богом, 105 000 меш. (1956), госп., адміністративний і культ. осередок сх. Поділля. Перші звістки про В. належать до 14 в.; заснована лит. князями Коріятовичами для оборони від татар, В. мала також торг. значення. В 16—17 вв. гол. м. поль. *Брацлавського воєводства;* за коз. часів В. стала важливим військ. осередком; за Хмельниччини тут був коз.

Вінниця. P — П'ятничани. PD — Передмістя. S — Слов'янка. MC — Малі хутори. Хрестом позначене місце масових могил розстріляних в 1937—40 рр.

полк Богуна, що уславився обороною В. від поляків 1651. В 1635 у В. була сер. школа, заснована з Києва, яку заборонили поляки, пізніше була єзуїтська колегія; 1750 В. здобули гайдамаки. 1795 В. перейшла до Росії й стала пов. м.

Сильніше розвивається В. в другій пол. 19 в., стаючи жвавим торг. осередком з харч. пром-стю; населення зросло з 10 000 в 1860 до 30 000 в 1897, 58 000 в 1926 і 93 000 в 1939: В. перебирає значення кол. губ. м. Кам'янця Подільського через краще сполучення. 1919 В. — осідок Начальної Команди УГА, на поч. 1920, після переходу частин УГА до червоної армії, осідок Ревкому УГА, згодом — недовго — уряду УНР. Гол. роди пром-сти: харч. — великий м'ясокомбінат, масложиркомбінат, кондиторська фабрика й ін.; легка — швейна, взуттєва, меблева фабрики, суперфосфатний зав., вагоноремонтний та моторемонтний заводи тощо. В. стала і важливим культ. осередком: в 1920-их рр. існував зв'язаний з ВУАН Кабінет Вивчування Поділля (з 1924), що випустив ряд публікацій, та Вінницька Філія Всенар. Бібліотеки; є іст.-краєзнавчий музей, обл. муз.-драматичний театр, обл. філармонія, літ.-меморіяльний Музей Коцюбинського (в будинку, де він народився). Заснований на поч. 1920-их рр. Пед. Технікум ім. Франка був перетворений на пед. ін-т; крім нього, існують мед. та учительський ін-ти, 4 технікуми й ряд ін. сер. шкіл.

Р. М.

Вінницька область, область у межах УССР у сточищі гор. Бога, обіймає сх. частину Подільської височини. 27 500 км².

Вінницький злочин, знищення в 1937—38 рр., в період т. зв. «єжовщини», вінницьким обл. управлінням НКВД кількох тисяч заарештованих мешканців міста й області. Серед численних масових убивств ув'язнених у тюрмах НКВД вінницька справа стала відомою

Один з корпусів тюрми НКВД у Вінниці

тому, що, під час нім. окупації, в травні-липні 1943 місцева влада на підставі заяв випадкових свідків організувала розкопування місць, де були зариті трупи. Крім дослідження нім. і укр. лікарями, була організована міжнар. комісія мед. експертів, що 13—14. 7. 1943, на запрошення нім. влади, дослідила відкопані тіла з 66 вінницьких могил. У комісії взяли участь фахівці з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Італії, Хорватії, Голляндії, Швеції, Словаччини, Румунії, Угорщини. Знайдено 9 439 (з них 169 жінок) забитих, здебільша пострілом у потилицю; частина з них закопана ще живими. Ідентифіковано бл. 10% трупів на підставі знайдених при них документів, одежі чи окремих знаків на тілі або заритих в окремій ямі актів НКВД. Розпізнано, м. ін., осіб, про яких в НКВД родичам було сказано, що вони заслані до далеких таборів на довгі терміни без права листуватися. За свідченнями мешканців Вінниці, там були ще ін., не розкопані могили розстріляних в НКВД, однак відступ німців не дав змоги продовжувати дослідження цих могил. Та обставина, що нім. окупаційна влада, провадячи також масові вбивства і зайнявши тюрми та приміщення НКВД для ґестапо, здебільша далеко не сприяла подібним розшукам, не дала змоги дослідити в ін. містах і селах злочини НКВД, зокрема вчинені в 1937—38 рр. і в 1941 — при відступі большевиків (див. також *НКВД, Терор*).

Література: Massenmord von Winniza. Берлін 1944; Le crime de Moscou à Vinnytzia. Introduction de J. Stewart. Париж 1953; The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Торонто 1953.

М. С.

Вінніпеґ, гол. м. провінції Манітоба в Канаді, 235 000 меш., у т. зв. Великому В. 354 000 (1951 р.). Великий зал. вузол і осередок торгівлі с.-г. продуктами, перев. збіжжям; має різноманітну пром-сть, зокрема мукомольну, м'ясну, паперову.

Українці почали селитися в В. з перших рр. укр. іміґрації (з поч. 1890-их рр.). Це був їх перший розподільний пункт на шляху до приділених їм місць постійного поселення («гомстедів») і праці в степових провінціях; багато з них залишалося в В. З 1896 ч. українців швидко зростало: 1910 р. — 6 000, 1921 — 12 000, 1931 — 20 000, 1946 — 27 000, 1951 — 41 500, становлячи 11,1% всього населення т. зв. Великого В.; в самому В. українці займають перше місце після британців (50,6%), переважаючи ін. національності. Завдяки своєму центр. геогр. положенню, як «брама» до еміґрації на зах., В. — не тільки найбільше скупчення, але й «столиця» українців Канади. Тут мають або мали осідок майже всі центр. укр. установи. У В. постала перша в Канаді укр. гр.-кат. церква 1899; в 1912—48 (до часу створення 3 екзархатів) В. був осередком гр.-кат. єпархії на всю Канаду, тепер — осідок укр. кат. архиєпископа. У В. взяла поч. Укр. Греко-Правос. Церква в 1918; з 1947 — осідок єпископа, пізніше митрополита. Центр. установи в В.: *Комітет Україн-*

ців Канади (КУК) 1940, Централя *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО) до 1953 (згодом в Торонто), Централя Українців-Католиків Канади (1946—53), Централя Укр. Ветеранів, Гол. Осередок Укр. Культури, осередки жін., юнацьких та ін. орг-цій. Видання: «Канадійський Фармер» (з 1903) і «Укр. Голос» (з 1910) — тижневики, «Новий Шлях» (з 1942 у В.), двічі на тиждень, ряд ін. часописів. На катедрі слов'янських мов Манітобського Ун-ту в В. працюють професори Я. Рудницький і П. Юзик. Починаючи з 1951, з напливом нової хвилі укр. еміґрації до Канади, другим важливим осередком укр. життя в Канаді стає *Торонто*. *Р. М.*

Віно, оплата від молодого батькам або рідним за молоду в ранню добу на Русі-Україні; ремінісценція звичаю відкупного за пірвання жінки. В. за «Руською Правдою» — це частина майна чоловіка, призначена для жінки. В. в «Кормчій книзі» та в лит.-руському праві до 16 в. — придане жінки. За «Лит. Статутом», як в «Руській Правді», В. — майно чоловіка, призначене для жінки з його приданого. В. визначалося за «посагом» (придане в грошах) і «виправою» (одяг, худоба, рухомості) в розмірі $^1/_3$ нерухомостей чоловіка. Володіння віновим майном було спільне; лише після смерти чоловіка або шлюбної розлуки В. ставало власністю жінки. Вважалося, що жінка не внесла приданого, якщо воно не було забезпечене віновим записом. В. було відоме і в Гетьманщині в розмірі $^1/_3$ майна чоловіка, але воно переходило не на власність жінки, а лише в досмертне користування. Порядок надання вінового майна молодій батьками називався вивінуванням або випосаженням.

Вѣночок для подкарпатських дѣточок», дитячий ж. в Ужгороді, виходив двічі на тиждень 1920—24; спочатку вид. Шкільного Відділу Цивільного Управління (1920—23), з 1924 — додаток до дитячої газ. «Наш Родный Край»; ред. І. Панькевич, Я. Розвада, А. Маркуш.

Вінтер Едвард (* 1896), нім. філософ, історик церкви, кол. проф. нім. Ун-ту в Празі; досліджував справи укр. церкви, зокрема на Карп. Україні; серед праць м. ін. „Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine" (1942), „Der Kampf der ecclesia ruthenica gegen den Rituswechsel" (Festschrift Ed. Eichmann) (1940), „Die Kämpfe der Ukrainer Oberungarns um eine nationale Hierarchie im Theresianischen Zeitalter" („Kyrios", IV. 1939).

Вінтер Олександер (* 1878), інж.-електрик, д. чл. АН СССР; 1927—32 керував будівництвом Дніпровської Гідроелектростанції, з 1930 очолював будівництво й монтаж заводів Дніпровського Пром. Комбінату.

Вінценц (Vincenz) Станислав (* 1888), поль. письм., журналіст (ред. ж. „Droga" 1926—29), автор філос. праць; родом з Гуцульщини. Плодом вивчення цього краю є епічний твір, в якому сполучені белетристичні й етногр. елементи, „Na wysokiej połoninie" (I—1936, II-III друковані у фрагментах 1936—55); частково перекладений багатьма мовами, зокрема укр. (англ. вибір із I-III тт. „On the High Uplands" 1955). Після війни В. живе у Франції.

Вінцковський Дмитро (1846—1917), письм. з Галичини, співр. москвофільських часописів, автор поезій, оповідань і статтей.

Вінцковський Ярослав, див. *Ярославенко Я.*

Віньківці (IV—8), м-ко на сх. Поділлі над гор. Калюсом, притокою Дністра, р. ц. Хмельницької обл.

«Віра», кооп. банк у Перемишлі, заснований з ініціятиви Т. Кормоша 1894; під впливом «В.» в Галичині постало чимало кредитових кооп. підприємств, зокрема Крайовий Союз Кредитовий у Львові (1898); «В.» зліквідували большевики 1939 р.

«Віра й Культура», місячник правос. укр. богословської думки й культури, виходить у Вінніпеґу (Канада) з листопада 1953 як продовження ж. «Наша Культура» (з 1951); орган Укр. Наук. Богословського Т-ва.

«Віра й Наука», місячник Укр. Євангельсько-Реформованої Церкви на Зах. Укр. Землях, виходив спочатку в Станиславові (1925), згодом у Коломиї — 1925—39; редактори: П. Крат, В. Федів, Л. Бучак, М. Костів.

«Віра та Держава», тижневик, вид. Мін-ва Віроісповідань УНР, виходив у Києві 1918 р.

Віржиковський Роман (* 1891), геолог, у 1920-их рр. працював в Укр. Філії Геол. Комітету СССР, в 1930-их рр. у Харківському Ун-ті, 1938 — репресований; праці з геології й гідрогеології України, зокрема Поділля й Херсонщини, про чорноморське узбережжя рухи земної кори на Україні й ін.

А. Вірина

Вірина А., укр. драм. артистка. Почала діяльність у трупі М. Кропивницького в 80-их рр. 19 в., потім грала в театрі М. Старицького, а з 90-их років у т-ві П. Саксаганського і І. Карпенка-Карого; побутово-характерні ролі (Степанида — «Не так склалося, як жадалося», Солоха — «Різдвяна ніч» та ін.).

Вірмени, народ, основне населення Вірменії, країни в Передній Азії, говорить вірменською мовою, що належить до індоевр. групи; заг. ч. — бл. 3 600 000, з них у Вірменській Сов. Соц. Республіці 1 067 000 (1939 р., всього в СССР — 2 400 000).

Зв'язки В. з Україною сягають поч. княжої доби. Відомо, що з 10 в. вірменські торг. каравани проходили на Україну-Русь Волгою і Дніпром. Вірменські купці привозили до придніпровських міст гол. килими й шовкові вироби. 1001 р., за свідченням вірменського історика Асогіка, у Вірменії, разом із візант. військом, було 6 000 руських вояків. В 11 в. В. мали тісні торг. зносини з Тмутороканню. Доплив В. на Україну збільшувався в зв'язку з постійними нападами сусідів на Вірменію. Після нападу сельджуків 1064 багато В. осіло в Криму й на Україні. В 11—12 в. в Києві існувала чимала колонія В. («Києво-Печерський Патерик» згадує про вірменського лікаря, що лікував Володимира Мономаха). В 13 в. з'явилося вірменською момою «Житіє Бориса і Гліба». З кін. 12 і на поч. 13 в. посилилися комерційні зв'язки через Чорне море і Крим. Протягом 13—15 вв., зокрема з падінням (у другій пол. 14 в.) держави В. у Кілікії, вірменські колонії в Криму настільки зросли, що Крим звали Armenia Magna або Armenia Maritima. Осередками В. були Кафа, Судак і Солхат. На думку М. Грушевського, через Крим був спрямований шлях переселення В. на Україну. Вірменські колонії постали на Поділлі й у Галичині. Львів, де В. з'явилися в другій пол. 13 в., з 1267, за Лева І, став рел. осередком В. сх. обряду, що дістали ряд привілеїв, не раз потверджуваних у 15—16 вв. поль. королями. Важливим осередком вірменської колонізації став також Кам'янець (у 16 в. налічували там 300 вірменських родин); ін. поселення були в той час у Києві, Луцькому, Галичі, Снятині, пізніше в Станиславові, Язлівцях, Бродах, Кутах, Замості та ін. Колонії В. мали звичайно свою гром. орг-цію, своїх священиків, а часом єпископів. В., що були купцями й ремісниками, часто перекладачами та виконували різні урядові доручення, у Львові 1510 дістали від поль. короля Жигмонта І дозвіл судитися за власним правом — Вірменським Статутом, затвердженим соймом 1519. У Кам'янці В. мали свій магістрат. До поч. 17 в. багато В. жило дуже близько з укр. населенням. 1629 львівський вірменський єп., М. Торосевич, що підлягав доти ечміядзінському католікосові, прийняв унію з Римом (із збереженням окремого обряду); у другій пол. 17 в. унія поширилася у вірменських колоніях Поділля й Галичини. Після цього В. швидко польонізувалися. У 18 в. в торгівлі їх витиснули жиди. В. стали зливатися з поль. населенням, хоча кільканадцять тис. В. зберігали свій обряд (у Львові до 1939 було вірменсько-кат. архиєпископство).

На укр. етногр. землях (разом із Передкавказзям) перед другою світовою війною В. було бл. 150 000, у тому ч. в УССР бл. 25 000 (половина з них у Криму); це перев. міське населення. Найбільші скупчення були в Євпаторії, Симферополі, Ялті, Києві, Харкові, Одесі й у Донбасі; на Передкавказзі — в Сочі, Краснодарі, Армавірі, в околицях Майкопа й на Терщині; в Галичині — в Кутах.

В УССР культ. зв'язок із В. виявлявся перев. в перекладах на укр. мову творів видатних вірменських письменників: Хачатура Абовяна, Ованеса Туманяна, Аветіка Ісаакяна, Акопа Акопяна й ін.; зокрема, чимало з вірменської мови переклав П. Тичина. На вірменську мову перекладено твори Т. Шевченка і ряду ін. укр. письменників. У вірменських театрах були виставлені п'єси І. Франка й кількох укр. сов. драматургів. Укр. пісні обробляли Х. Кара-Мурза в другій пол. 19 в., пізніше О. Спендіяров та ін. вірменські композитори. *Р. М.*

Вірменська катедра у Львові, збудована 1363 р.; має типове для укр. архітектури княжої доби тринавне і триапсидне заложення з однією банею посередині, склепіння й вікна лучної форми (див. ЕУ І, мал. 531); В. к. була кілька разів перебудована в 15—18 вв. і невдало реставрована в 20 в. 1925 в ній знайдено фрески 14 в. візант. стилю, що належать до укр. малярської школи.

Вірник Дмитро, сучасний економіст, наук. співр. Ін-ту Економіки АН УРСР, співавтор зб. «Нариси розвитку нар. госп-ва Укр. РСР» (1949 і 1954); ряд книжок і статтей.

Вірші, у вузькому значенні слова — це В. 16—18 вв., що під впливом поль. поезії були писані силабічним розміром (певна кількість складів у рядку) і мали виключно жіночі рими, з наголосом на передостанньому складі. Силабічний вірш був поширений в укр. поезії, але в кін. 18 в. його витіснив тонічний, а у Шевченка — нар. ритміка.

Перші укр. В. збереглися від другої пол. 16 в. (рел. пісні з Познанського збірника, видані О. Бодянським, вірші проти аріян, видані С. Щегловою); в перших укр. друках з'являються «гербовні вірші», себто такі, що пояснювали зображення в шляхетських гербах. Ще до поч. 17 в. існували В. з нерівною кількістю складів у рядку, що нагадували сучасні їм думи (деякі В. К. Т. Ставровецького). Далі кількість віршованих творів зростає надзвичайно. Більшість

їх була анонімна, деякі вказують ім'я автора акростихом (перші літери рядків складають ім'я автора). Розвиток віршової форми полягав гол. чином у збільшенні типів строф (понад 100), у 18 в. є строфи з кількох десятків рядків (Г. Кониський). Сковорода пробував завести нові типи рим: чоловічі й неповні. Ґатунки В. різноманітні: ода, елегія, еротичний вірш, панегірик, епітафія («нагробок») тощо. З пол. 17 в. з'явилися різні типи віршованих іграшок («раки», акростихи, загадкові В. тощо) та епіграм (св. Д. Туптало-Ростовський, І. Величковський — майстер іграшкових В., ієромонах Климентій та ін.). Численні рел. пісні увійшли в 18 в. в церк. вжиток (гр.-кат. «Богогласник»). Більшість В. розповсюджувалася в рукописних збірках.

З поч. 17 в. В. вживали в деклямаціях, а потім і в драмах та інтерлюдіях. З сер. віку виник віршований епос, темами його були сучасні іст. події; з кін. 17 в. розвинувся дидактичний епос (І. Максимович, Климів, св. Йоасаф Горленко й ін.).

В шкільній практиці на Україні теорія силабічного віршування дожила до кін. 18 в., а учні укр. шкіл віршували за старими зразками ще в 19 в. Деякі В. (Сковороди, св. Дмитра Туптала), а також анонімні дожили в народі (у «лірників») до 20 в. Від укр. В. цілком залежні рос. (з третини 17 в. — аж до 40-их рр. 18 в.). Були в Росії розповсюджені й В. укр. походження.

Література: П е р е т ц В. Историко-литературные исследования и материалы, I-III. П. 1900—02; В о з н я к М. Матеріяли до історії укр. пісні та вірші, I-III. Л. 1913—25; П е р е т ц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы, I. П. 1926, II. 1929; Ч и ж е в с ь к и й Д. Укр. бароккова література, I-III. Прага 1941—44. Ч и ж е в с ь к и й Д. Історія укр. літератури. Нью-Йорк 1956.

Д. Чижевський

Віршування на Україні, якщо поминути нар. поезію і гіпотетично тепер реставровувані уривки в творах київської доби, зафіксоване в пам'ятках від другої пол. 16 в., — це, зокрема, вірші в Острозькій Біблії (1581) і «Хронологія» Андрія Римші. З першої пол. 17 в. віршована поезія почала швидко зростати. Система В. була силабічна, з рівною кількістю складів у рядку: звичайно 11, 12, 13-складовий вірш із цезурою після 6 або 7 складу і з римою переважно дієслівною, суміжною. Силабічне віршування лишалося аж до кін. 18 в. (див. *Вірші*).

З кін. 18 в. (Котляревський) панівним в укр. поезії донині стало силабо-тонічне В. (дискусійним лишається питання про техніку В. у Шевченка: тоді як одні дослідники поруч силабо-тонічних віршів знаходять силабічні, ін. воліють говорити про використання нар. тонічної системи). Силабо-тонічне В. характеризується тим, що в нормі зберігає рівне число складів у рядку і застосовує чергування наголосів через один: /◡ хорей, ◡/ ямб, або через два склади: /◡◡ дактиль, ◡/◡ амфібрахій, ◡◡/ анапест. Іноді наголоси ці не чути виразно, або з'являються наголоси додаткові (2-складова стопа / / називається спондеєм, ◡◡ звемо пірихій). З 2-стопових віршів найпоширеніший в укр. літературі, як і взагалі в світовій поезії, ямб, зокрема 4-стоповий, яким писали, м. ін., Котляревський і почасти Шевченко. Поширений 5-стоповий ямб, часто неримований (напр., у драматичних поемах Л. Українки). 6-стоповий ямб (т. зв. олександрійський вірш) залюбки вживали неоклясики. Далеко рідше від ямба, але широко вживані в укр. поезії 3-складові розміри: дактиль, амфібрахій, анапест, зокрема 6-стоповий дактиль у комбінації з хореєм (гекзаметр), напр., у Зерова, що користався також т. зв. дистихом (сполучення гекзаметра з пентаметром, віршовим рядком із схемою: /◡◡ /◡◡ / /◡◡ /◡◡ /).

У новій поезії значного поширення набули поліметричні розміри — вільний вірш, писаний якоюсь однією, 2- чи 3-складовою, стопою, але з довільним числом стіп у рядку, і верлібр (vers libre), що являє при різноскладових рядках найдовільніші комбінації різних стіп у рядку й іноді стає на межі між віршем і ритмічною прозою (напр., ранні твори П. Тичини). Трапляється також павзник (дольник) із різним числом наголосів у рядках; наголос виділяє окреме слово як цілість, незалежно від того, скільки в ньому складів (напр., у О. Влизька).

Строфіка укр. поезії багата; помітна тенденція уникати непарнорядкових строф як асиметричних. У новій поезії 2-рядкова строфа дуже рідка; мало поширена й 3-рядкова, яка при ланцюговій римі: *аба*, *бвб* і т. д. в 5-стоповому ямбі утворює терцину (І. Франко, Ю. Клен, М. Орест). Найпоширеніша 4-рядкова строфа — чотиривірш, катрен (що домінує і в нар. пісні); в римуванні вона дає комбінації: *абаб*, іноді з римуванням лише парних рядків — *абвб* (типове для нар. пісні, також часом у Шевченка) і *абба*. 5-рядкова трапляється не часто — у І. Франка, Л. Українки, багата у Тичини. Не рідка 6-рядкова строфа 5- чи 6-стопового ямба — секстина; досить рідка 7-рядкова строфа (у Л. Українки). Поширена 8-рядкова строфа — октава, що в канонічній формі має 3 рими за схемою: *абабабвв* (напр., у П. Куліша, В. Самійленка, Франка, у неоклясиків, також у Т. Осьмачки та ін.). 9-рядкова і 10-рядкова строфи трапляються зов-

сім рідко; останньою написана «Енеїда» Котляревського (*ababввгддг*) У 20 в. поширилися строфи гетерометричні з рядків різної метричної будови, як в «Арфами, арфами» Тичини. Зрідка трапляються складні строфи клясичної старовини, т. зв. логаедичні (різнорозмірні): алкайська, асклепіядська, сапфічна та ін., що їх зразки дали, напр., Зеров і Орест.

Поетичні форми, що як цілість вливаються в сталу строфічну будову і походять перев. з давньої романської поезії, — сонет, тріолет, рондель, рондо, секстина, прийшли в укр. поезію відносно пізно. Сонет, 14-рядковий вірш, що складається з двох катренів типу *абба*, або іноді *абаб*, і двох терцетів з дещо вільнішим римуванням (*вгв вгв; вгґ вгґ; вгґ ґгв*), з'явився в укр. поезії бл. сер. 19 в., але особливо розвинувся у Франка, М. Чернявського й пізніших поетів; у 20 в. сонет дуже поширився, досягнн високої досконалости, зокрема у Зерова й М. Рильського (Зеров тримався однієї системи римування: *абба — абба — ввг — ґгґ*); часом вживається і сонетоїд — сонет із порушеннями порядку рим та розмірів. Відомий в укр. поезії і вінок сонетів: будова з 14 сонетів, з яких кожен наступний починається тим рядком, яким кінчається попередній, і все вивершується п'ятнадцятим сонетом (маґістрал), складеним із кінцевих рядків усіх попередніх (М. Жук, В. Бобинський, О. Тарнавський). Тріолет, 8-рядковий вірш із римуванням: *абааабаб*, зустрічався досить часто, м. ін., у М. Вороного, Д. Загула, Тичини, М. Драй-Хмари. Досконалу форму ронделі: 13-рядковий вірш із 2 римами (*абба — абаб — аббаа*) дав Тичина. Відома і секстина — комбінація 6 6-рядкових строф 5-стопового ямба з дуже складною системою рим (М. Жук, Л. Мосендз).

З поч. 1930-их pp. під впливом послідовного тиску на укр. літературу помітний занепад і в культурі В.: багатство засобів, якого на той час досягла укр. поезія, стали розглядати як ознаку «формалізму», натомість, особливо серед поетів молодшого покоління, практикується і схвалюється примітивізоване наслідування нар. творчости.

Література: Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы, I-III. П. 1900—02; Якубський Б. Наука укр. віршування. К. 1922; Загул Д. Поетика. К. 1923; Смаль-Стоцький С. Ритміка Шевченкової поезії. Прага 1925; Якубський Б. Лірика Лесі Українки. Л. Українка. Твори, II. Книгоспілка. К. 1927; Зеров М. Франко - поет. Від Куліша до Винниченка. К. 1929 (До джерел. Кр.-Л. 1943); Чапля В. Сонет в укр. поезії. Держ. В-во України. 1930; Степняк М. До проблеми поетики П. Тичини. Червоний Шлях, V—VI. 1930; Колесса Ф. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Л. 1939; Чижевський Д. Історія укр. літератури, II. Прага 1943; Білецький О. Хрестоматія давньої укр. літератури. К. 1949. Гординський С. Укр. вірш. Мюнхен 1947; Кошелівець І. Нариси з теорії літератури. І. Мюнхен 1954.

І. Кошелівець

Вісник законів і розпоряджень, держ. або крайових, урядовий австр.-угор. орган під такою або подібною назвою для українців Галичини, Буковини й Закарпаття в період 1849—1918 pp. Крайові В-и міняли свою назву: «Всеобщій Дневникъ земскихъ законовъ и правительства» (1849—52) у Львові; в Чернівцях виходив «Общій законовъ красвыхъ и правительства Вѣстникъ для воеводства (або корунного краю)», пізніше «Дневникъ законовъ и розпоряджeній для герцоґства (або княжества)...», з 1896 знову як «Вісник» для Буковини; в 1860—65 з'являлися спільно «Розпорядження краєвих урядів для королівства Галичина й Буковина», а від 1866 той самий орган п. н. «Вістник законів і розпоряджень». Заг.-держ. закони публікувалися в органі «Общій законовъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для Цѣсарства Австріи» (ред. укр. вид. — Ю. Вислобоцький, Г. Шашкевич, згодом І. Головацький); пізніше «Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в державній раді» (ред. О. Кулачковський). Ці вісники спочатку публікувалися етимологічним, а пізніше фонетичним правописом. Для Закарпаття в 1850—59 pp. виходив у Будапешті «Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Угорщини» (ред. о. І. Раковський).

«Вісник», двотижневик, орган Укр. Греко-Правос. Церкви в Канаді, вид. Консисторії в Вінніпеґу; існує з 1924 p.; спершу виходив як місячник «Православний Вісник», вид. спілки «Тризуб» (до 1928); редактори: о. С. Савчук, о. В. Кудрик, о. Є. Грицина.

«Вісник», місячник літератури, мистецтва, науки й гром. життя, націоналістичного напряму, виходив у Львові 1933—39, фактично продовжуючи «*Літературно-Науковий Вісник*», гол. ред. Д. *Донцов*, співробітники — ідейна група «вісниківців» і представники різних політ. переконань, крім комунізуючих: В. Бірчак, Д. Віконська, Р. Єндик, Ю. Клен, Ю. Липа, Н. Лівицька-Холодна, Л. Луців, Є. Маланюк, Л. Мосендз, М. Мухин, О. Наріжний, Д. Олянчин, О. Ольжич, А. Річицький, У. Самчук, О. Стефанович, О. Теліга й ін. «В.» у 30-их pp. відіграв визначну ролю в формуванні світогляду укр. громадянства, зокрема молоді на Зах. Укр. Землях. Надрукував ряд видатних творів красного письменства. З 1934 при «В.» виходила серія «Книгозбірня (Квартальник) Вісника», присвячена перев. постатям політ. діячів, близьких до націоналізму.

«Вісник», суспільно-політ. націоналістичний місячник Орг-ції Оборони Чотирьох Свобід України, виходить у Нью-Йорку з 1947 р. (в 1951—52 рр. — квартальник); редактори: Є. Ляхович, І. Білинський, нині — І. Вовчук.

«Вісник Академії Наук Української Радянської Соціялістичної Республіки», щомісячний наук. журн. Президії АН УРСР: бере поч. з нерегулярно друкованих «Вістей Всеукраїнської Академії Наук» (1928—29 рр. 8 чисел); з 1930 журн. виходив щомісяця під назвою «Вісті Української Академії Наук», з 1936 — «Вісті Академії Наук УРСР», з поч. 50-их рр. прийняв нинішню назву.

«Вісник Генерального Секретаріяту України», офіц. орган Секретаріяту (був продовженням ж. «Вісті з Укр. Центр. Ради»), виходив у Києві 1917—18 рр.; міняв назви на «Вісник Генерального Секретаріяту УНР», згодом на «Вісник Ради Народних Міністрів УНР», а під час гетьманату — «Державний Вісник».

«Вісник Головного Комісаріяту Уряду УНР», виходив у Житомирі під час поль.-укр. наступу на Київ 1920 р.

«Вісник Державних Законів і Розпорядків ЗО УНР», урядовий орган, де містилися закони й розпорядження Нац. Ради і Держ. Секретаріяту Зах. Области УНР, виходив 1919 в Станиславові.

«Вісник Державного Секретаріяту Військових Справ» ЗУНР, виходив з 1. XII. 1918 до травня 1919, спершу в Тернополі, потім у Станиславові; з червня до кін. 1919 на зарядження диктатора ЗОУНР» друкувався в Кам'янці Подільському під назвою «Вісник Українського Війська», ред. І. Боберський.

«Вісник Державного Секретаріяту Освіти і Віроісповідань ЗУНР», орган Секретаріяту, виходив у Станиславові 1919 р.

«Вісник Державного Секретаріяту Шляхів», орган Секретаріяту, виходив у Станиславові 1918—19.

«Вісник Міністерства Народного Здоров'я і Опікування», орган Мін-ва Нар. Здоров'я, виходив у Києві 1918; ред. Ю. Меленевський.

«Вісник ОДВУ», журн. Орг-ції Держ. Відродження України в ЗДА, націоналістичного напряму, виходив у Нью-Йорку 1932—34 як місячник (ред. Є. Скоцко), з червня 1935 змінив назву на *«Націоналіст»* (тижневик), з 1939 — на *«Україна»* (ред. В. Душник), в 1940 — двотижневик, 1941—44 місячник за ред. В. Різника.

«Вісник Одеси», щоденник, виходив у 1918 в Одесі.

«Вісник Перемиської Єпархії», офіціоз єпархії; виходив у Перемишлі 1889—1918; 1919—39 — під назвою *«Перемиські Єпархіяльні Відомості»*.

«Вісник Союзу Визволення України», спочатку двотижневик, з 1915 тижневик, орган Союзу, виходив у Відні 1914—18 за фактичною ред. В. Дорошенка, М. Возняка, А. Жука, 1918 — під назвою «Вісник Політики, Літератури й Життя». «ВСВУ» пропагував ідею держ. самостійности України, зв'язуючи здійснення цієї ідеї з перемогою у війні центр. держав; інформував про події на Україні після революції 1917, про життя на окупованих землях та працю СВУ в таборах полонених. «ВСВУ» — багате джерело інформації про події 1917—18 рр. на Україні.

«Вісник Станиславівської Єпархії», офіціоз єпархії, виходив 1886—1939 в Станиславові, спочатку неперіодично, потім як місячник.

«Вісник Українського Військового Генерального Комітету», орган Комітету; виходив у Києві з травня до листопада 1917.

«Вісник Української Греко-Католицької Церкви в Франції» (з 27 ч. — Укр. Гр.-Кат. Церкви в Зах. Европі); місячник, виходив у Парижі в 1940, 1945—52 рр.; ред. о. І. Яцків.

«Вісник Української Народної Республіки», виходив з 1917 в Києві, пізніше в Вінниці й Кам'янці Подільському, де 1919 був перетворений на «Вісник Державних Законів» для всіх земель УНР; в 1920 виходив в Тарнові.

«Вісник Фізкультури», наук.-популярний спорт. журн., орган Всеукр. і Харківської Ради Фізкультури, виходив у Харкові спершу (1922—28) рос. мовою як «Вестник Физической Культуры» (за гол. ред. проф. Харківського Мед. Ін-ту В. Бляха, *1895); «В. Ф.» видавав «Бібліотеку ВФК»; на поч. 1930-их рр. назву змінено на «Фізкультурник України»; в пол. 30-их рр. цей журн. перетворено на «Спорт», орган Комітету в справах фіз. культури і спорту РНК УРСР (Київ). Тепер у Києві виходить 2 рази на тиждень газ. «Радянський Спорт».

«Вісник Холмського Губерніяльного Староства», виходив у Бересті 1918 р.; містив матеріяли про гром. життя Холмщини й Підляшшя та нац. і культ. відродження цих земель.

Віспа, див. *Пошесні хвороби.*

«Вісті», націоналістичний тижневик, виходив у Львові 1934 за ред. Б. Кравцева; заборонений поль. владою, змінює назву й виходив 1936—37 як *«Голос Нації»* (ред. О. Бойдуник) і 1938—39 як *«Голос»*, знову за ред. Б. Кравцева.

«Вісті», газ. для укр. робітників, вивезених на працю до Німеччини, виходила в 1942—45 pp. у Берліні за ред. Г. Стецюка.

«Вісті», орган Укр. Допомогового Комітету в Бельгії, спочатку двотижневик, тижневик, тепер місячник, виходить у Брюсселі з 1945; ред. К. Мулькевич, М. Дзьоба, Я. Пришляк.

«Вісті Братства кол. вояків I Української Дивізії Української Народної Армії», військ. ілюстрований двомісячник; виходить у Мюнхені з 1950; редактори О. Лисяк, О. Горбач, Л. Ортинський.

«Вісті ВУЦВК», орган ВУЦВК, з 1937 — Верховної Ради УССР, щоденна газ., виходила 1921—41, спочатку в Харкові, з 1934 — в Києві. Перші гол. редактори В. *Блакитний* і Є. *Касяненко*, притягаючи до співпраці багато укр. інтеліґенції, зробили «В.» найпопулярнішою газетою періоду «українізації». Серед співробітників були О. Вишня (Губенко), Г. Петренко, М. Шраг, М. Чечель, П. Христюк, П. Лісовий (Свашенко), Ю. Смолич, Й. Шевченко й ін. У тижневому додатку «Культура і Побут» (до 1925 «Література, Наука й Мистецтво») друкував свої памфлети М. Хвильовий, брали участь ін. члени Ваплiте й близькі до них поглядами автори. «В.» видавали матеріяли дискусії перед правописною конференцією 1927 р. У 1928—29 при «В.» виходили також техн., популярно-мед., кооп. («Кооп. Життя») додатки. З кін. 20 — поч. 30-их pp. лінія «В.» стала цілком офіц. (М. Новицький-Іона Вочревісущий, М. Ткач, Ф. Таран й ін.). До 1938 майже весь склад ред. і більшість активних співробітників стали жертвою репресій.

«Вісті Закордонної Преси», вид. Департаменту Преси, виходили в Києві за гетьманату 1918 р.

«Вісті з Запорожа», часопис руханкових, змагових, мандрівних і пожежних т-в; виходив у Львові в 1910—14 (перший р. при «Нар. Слові», потім окремо); ред. І. Боберський.

«Вісті з Лугу», офіц. місячник Укр. Лугової Орг-ції, присвячений луговим і січовим справам, просвіті й науці, виходив у Львові 1925—39; ред. Р. Дашкевич, Ф. Федорчак, А. Курдидик.

«Вісті з Української Центральної Ради», орган Укр. Центр. Ради, виходили в Києві від квітня до листопада 1917.

«Вісті Українських Інженерів», журн. спочатку Т-ва Укр. Інженерів в Америці, а з 1956 і Укр. Техн. Т-ва в Канаді, виходить у Нью-Йорку; 1950—51 — місячник, з 1952 ілюстрований двомісячник; ред. Р. Вовчук, згодом ред. колеґія.

«Вісті Української Академії Наук», пізніше «Вісті Академії Наук УРСР», див. *«Вісник Академії Наук Української Радянської Соціялістичної Республіки»*.

«Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Державы», орган уряду, виходив у Відні 1850—65 замість урядового львівського «Галичо-Руского Вѣстника» (1849); у різний час мав додатки: «Отечественный Сборникъ», «Домова Школка», «Сіонъ, Церковь, Школа»; перший ред. — Ї. Головацький.

«Вѣстникъ Народного Дома», місячник у Львові, виходив 1882—1914, 1918—19, 1921 і 1924; ред. П. Свистун і ін.; друкував розвідки гал. діячів москвофільського табору.

Вітавський Родіон († в кін. 1870-их pp.), письм., містив «Байки» в «Основі».

Віталій, віршописець кін. 16 — поч. 17 в., ігумен у Дубні, переклав з грец. мови на слов. (почасти прозою, почасти віршем) зб. моральних правил «Діоптра», виданий 1612 в Єв'ю.

Вітик Семен (* 1876), гал. гром., політ. і профспілковий діяч. Чл.-засновник Укр. Соц.-Дем. Партії й провідник її крила, що співпрацювало з Поль. Парт. Соц., посол до віденського парляменту; чл. УНРади ЗУНР, чл. президії Трудового Конґресу. На еміґрації у Відні (з 1919) виступав проти обох укр. урядів, 1923—25 видавав совєтофільський місячник «Нова Громада»; переїхавши до Харкова, займав ряд відповідальних постів; на поч. 30-их pp. був ув'язнений, дальша доля невідома.

С. Вітик

Вітковський Олександер (* 1886), укр. гром. діяч у Манджурії (Китай) родом із сх. Поділля, в Китаї з 1932; останній гол. укр. колонії в Харбіні, знищений 1945 большевиками.

Вітовський Дмитро (1887—1919), полк. УГА. Один із провідників гал. студентської молоді і борців за укр. ун-т у Львові; чл. Укр. Радикальної Партії, активний організатор «Січей», згодом УСС. В літературі виступав під псевд. Гнат Буряк. З 1914 сотн. УСС, учасник карп. боїв, один з ідеологів стрілецької політ. думки; належав до засновників Стрілецького фонду й органу УСС «Шляхи». 1916—17, бувши комісаром УСС на Волині, організував на Ковель-

щині укр. нар. школи. Голова *Військ. Комітету,* що 1. 11. 1918 зробив переворот проти австр.-поль. панування, передавши владу УНРаді ЗУНР. В листопаді 1918 р. командувач збройних сил ЗУНР, пізніше — Держ. Секретар Військ. Справ ЗУНР; чл. УНРади від Укр. Радикальної Партії. У травні 1919 — чл. мирової делеґації ЗУНР у Парижі; повертаючись, загинув під час катастрофи з літаком під Ратібором (Дол. Шлезьк).

Д. Вітовський

Вітос Вінкентій (1874—1945), поль. політик, творець поль. сел. партії «Пяст» і її голова, довголітній посол до австр. парляменту і поль. сойму; 1920—21, 1923 і 1926 перед переворотом Пілсудського прем'єр; до українців ставився неприхильно, провадив поль. колонізацію Галичини навіть перед ухвалою Ради Амбасадорів 1923 р.

Вітошинський Айталь (1875—1937), правник з Галичини, до 1918 радник Найвищого Суду в Відні, в 1918—19 рр. гол. Військ. Кодифікаційної Комісії УНР у Києві, 1919—21 леґаційний радник укр. місії в Празі, 1921—23 — правничий дорадник екзильного уряду ЗУНР у Відні.

А. Вітошинський

Вітошинський Йосип (1838—1901), диригент у Галичині, гр.-кат. свящ., засновник сел. хорів, оркестр та школи диригентів.

Вітошинський Мирон (1886—1920), гал. гром. діяч, соц.-демократ, 1918—19 пов. комісар ЗУНР у Збаражі.

Вітошинський-Доброволя Йосип-Михайло (1857—1931), ген.-майор, командувач 130 бриґади в корпусі П. Гофмана, до якої належав один курінь УСС. Був з УГА на Україні в «чотирикутнику смерти» до весни 1920.

Вітражі, образи, орнаменти й цілі фігурні та ін. композиції з кольорового скла у вікнах; особливо були поширені в ґотичну добу зах.-евр. мистецтва. На Україні В. були відомі в княжу добу. Літопис під 1259 р. каже, що кн. Данило в Холмі збудував церкву св. Івана і «окна три украшена стекли римскими», себто В. Розвинене на Україні 16—17 вв. гутництво давало можливість прикрашати вікна церков і будинків «кольоровим склом», як про це пише П. Алепський, подорожуючи по Україні в 1654 і 1656 рр. В 20 в. настало відродження В., особливо в церк. будівництві. Гарні зразки В. за рисунками П. Холодного-Старшого є у Братській (Волоській) церкві у Львові (1926). Нині над В. працюють у великих фірмах О. Мошинська в Монтреалі (Канада) і Л. Нечвід на Флёриді в ЗДА. *В. С.*

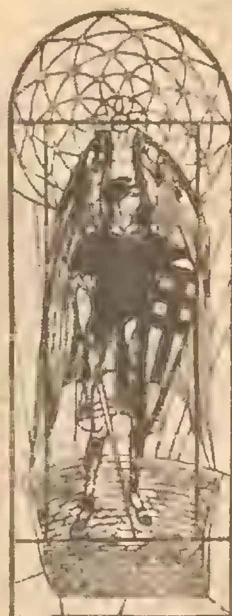
Вітраж П. Холодного

Вітри, див. *Клімат,* і ЕУ I, стор. 83.

Вітрова енерґія, постає в наслідок переміщення мас повітря в напрямі, майже рівнобіжному до поверхні землі. При пересічній швидкості вітру на Україні 5 м/сек. з 1 км² можна одержати пересічно 400 кіловатів енерґії на рік, або з усієї УССР 240 000 000 кіловатів. В дійсності В. е. на Україні майже не використана. Невелику її частину використовували ще від княжих часів за допомогою вітряків для перемолу зерна; ч. їх доходило на Україні в 1917 р. до 20—30 000, що дорівнювало 150—200 000 кіловатів. З поч. колективізації ч. вітряків значно зменшилося, натомість будуються вітряні млини з раціональними вітряними двигунами, але в дуже малій кількості. Небагато колгоспів УССР застосовують вітродвигуни на тваринницьких фармах. За офіц. даними 1955, в УССР було всього лише бл. 8 500 вітряних млинів із заг. потужністю до 61 000 кінських сил і бл. 1 500 вітросмокових устав потужністю 7 100 кінських сил.

Вітте де (De Witte) Ян (1716—80-і рр.), військ. інж. і архітект, флямандець на поль. службі; керував будівництвом Домініканського костьолу в Львові; збудував казарми, дім комендантури та ін. у Кам'янці; костьол і фортифікації манастиря Кармелітів у Бердичеві (1754).

«Вітчизна», літ.-мист. і гром.-політ. місячник Спілки Радянських Письменників України, виходить у Києві. Заснований після постанови ЦК ВКП(б) з 1932 про ліквідацію літ. орг-цій і створення єдиної Спілки Радянських Письменників; 1933—41 виходив як орган СРПУ під назвою «Радянська Література», спочатку в Харкові, з 1935 — в Києві; чимала частина співробітників у 30-их рр.

загинула (м. ін. гол. ред. І. Кулик і члени ред. колегії М. Хвильовий, І. Микитенко); комплекти журн. були вилучені з бібліотек. З поч. війни в евакуації і до кін. 1945 журн. виходив як місячник «Українська Література» — гол. ред. Ю. Яновський. На змісті позначився тимчасовий ліберальний цензурний курс, зумовлений війною. З поч. 1946 прийнята назва «В.» ЦК КП(б)У окремою постановою з 4. 10. 1946 гостро скритикував працю журн. за «націоналістичні тенденції» попереднього періоду й змінив склад редакції, що відтоді провадить суворо офіц. курс. Нині гол. ред. — О. Полторацький.

Віче, заг. збори громадян міст княжої Руси-України для розгляду гром. справ. В. відоме вже в добу племінного устрою й було характеристичне для всіх сх. слов'ян як вияв народоправного ладу. В гол. містах держав-земель за княжої доби вічові збори набрали характеру одного із зверхніх органів влади, який конкурував у своїх компетенціях із владою *князя* і *боярської ради.* В. скликалося і в менших містах («пригородах»), але обмежувалося на розгляді справ місц. управління. Громадяни «пригородів» мали також право брати участь у В. «старшого города»; пізніше їх заступали тисяцькі. Крім того, у вічових зборах звичайно брали участь князь, бояри, єпископ і духівництво.

В. збиралося на княжому чи церк. подвір'ї або на торговиці; реґулярних вічових зборів не було, а їх скликали, на випадок потреби, князь, хтось із бояр, або ініціятива виходила з народу. В. керував князь або єпископ (у Києві митр.), іноді тисяцький. Правильного порядку дебатів і прийняття постанов В. не знало. В принципі ухвали приймалися одноголосно, фактично справи рішала позиція більшости присутніх.

Компетенції В. не були точно визначені, однак деякі були постійними його прероґативами, як справа війни і миру, зокрема нар. рушення, деякі справи зовн. політики, покликання князя на престол (якщо він не посідав його порядком спадщини чи в наслідок завоювання); укладання договору («ряду») з князем. Іноді В. домагалося зміни княжих урядовців, часом В. ставало судовим органом, гол. чином для політ. правопорушень. Рішення В. «старшого» города були обов'язковими для цілої землі.

В. як орган держ. влади в укр. князівствах не мало найвпливовішого становища, як у Новгороді, Полоцьку та Пскові. На відміну від рос. князівств, де князі узурпували всю владу, на Україні В. все ж зберігало рівнорядну ролю до ін. органів; тільки в Гал. князівстві воно поступається перед боярською радою. Вічові збори, як орган держ. влади, занепадають під час переходу укр. земель під Польщу і В. Князівство Литовське. Ролю В. за поль.-лит. доби виконували шляхетські *соймики.* В 16—18 в. існували віча *копних судів.* Своїм правним характером В. є органом прямого народоправства, аналогічним до нар. зібрань у давніх грец. містах і в середньовічних містах Зах. Европи (див. ЕУ І, стор. 638—39).

Література: Грушевський М. Історія України-Руси. III. Л. 1905, стор. 209—22; Сергеевич В. Вече и князь П. 1908; Лащенко Р. Лекції по історії укр. права. Прага 1923, стор. 81—91; Греков Б. Киевская Русь. М. 1953, стор. 353—69.

Л. О.

«Вічний мир» 1686, договір між Московщиною і Польщею, що потвердив прийнятий *Андрусівським договором* (1667) поділ укр. території: Лівобережжя, Київ (після сплати компенсації 146 000 карб.) і Запоріжжя залишалися під моск. владою, Правобережжя — під Польщею.

Віарт (de Wiart) Адріян (* 1880), бріт. генерал; 1918—24 гол. англ. місії в Польщі, 1919 чл. міжсоюзної комісії, яка мала на місці вивчити укр.-поль. конфлікт; в січні 1919 провадив переговори з урядом ЗУНР у справі перемир'я з поляками.

Вказівні займенники, займенники, вживані при іменниках, щоб показати, що предмет, позначений цим іменником, є бачений або вже згаданий. Сучасна укр. мова втратила давнішу систему трьох щаблів В. з. *(съ, тъ, онъ/овъ)* і має тільки розрізнення близького предмета *(цей)* і дальшого *(той);* останній уживається також анафорично як відповідник перед дальшим підрядним реченням (Це *той* дім, де я виріс). Зах.-укр. говірки мають теж систему двох щаблів, але в них *той* виконує ролю ближчого пляну, а для дальшого використовується *тамтой.*

Вкладна грамота, в давній Русі-Україні писаний акт, яким оформлювалися вклади на церкву або манастир. Вклад робився на умовах, напр., поминання душі вкладника та його родини, постриження в ченці, поховання у манастирі.

ВКП(б), див. *Комуністична Партія Совєтського Союзу.*

Влад-Вердеш Микола (1839—1910), гром. діяч Буковини, засновник і довголітній гол. Т-ва Бук. Правос. Шляхти, відписав майно на укр. гром. цілі.

Владивосток, м. на Далекому Сх., над Тихим океаном, в затоці Золотий Ріг; центр Приамурського краю РСФСР, важливий торг. й військ. порт, кінцевий пункт сибірської залізниці; 265 000 меш. (1956); суднобудів., судноремонтна, рибна й рибноконсервна пром-сть; великий

культ. осередок. Після будівництва сибірської зал. В. швидко зріс (1914 р. — 66 000, 1926 — 108 000, 1939 — 206 000). Від самого заснування (1860) у В. існувала укр. колонія. Перед 1914 вона мала понад 2 000; при Сх. Ін-ті була укр. студентська громада; діяв таємний укр. гурток. Під час революції 1917—22 В. став центром укр. нац. руху на Далекому Сх. й осідком укр. орг-цій, політ. (Секретаріят Далекосхідньої Укр. Крайової Ради, Владивостоцька Окружна Рада) і культ. («Просвіта», «Укр. Хата», «Укр. Клюб»); виходили часописи (тижневик «Українець на Зеленому Клині», щоденна газ. «Щире Слово»). Після окупації В. большевиками (1922) укр. політ. життя завмерло; за переписом 1926 у В. було 6 000 українців. *І. С.*

Владика (14 в.), визначний маляр із Перемишля; 1394 розмальовував, разом з ін., костьол Чесного Хреста на Лисій Горі та спальню короля Яґайла в замку Вавель у Кракові.

Владикавказ, див. *Орджонікідзе.*

Владимиров Петро (1854—190?), рос. історик літератури, проф. Київ. Ун-ту; представник культ.-іст. методи; в його працях багато матеріялів з іст. укр. письменства; «Великое Зерцало» (1884), «Доктор Франциск Скорина» (1888), «Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от 11 до 17 столетия» (1890), «Научное изучение апокрифов» (1900), «Древняя русская литература киевского периода (11—13 вв)» (1901) та ін.

Владимирський-Буданов Михайло (1838—1916), історик права, проф. Київського Ун-ту (з 1875). Гол. праці: «Немецкое право в Литве и Польше», 1868 (укр. переклад — «Руська Іст. Бібліотека», тт. 23—24); «Очерки из истории литовско-русского права», 1882, 1893; «История Университета Св. Владимира», 1884; «Обзор истории русского права», 1886; розвідки з іст. колонізації України 13—17 вв., сел. й церк. землеволодіння, сімейного права (в «Архиве Юго-Западной России», «К. Ст.», «Чтениях Исторического Общества Нестора-Летописца» та ін.); «Хрестоматия по истории русского права», 1874.

Владко Володимир (* 1900), сов. письм. і журналіст; книги нарисів «Балахна — країна паперова» (1930), «Донбас — золота країна» (1930), «Троє за одним маршрутом» (1931); фантастичні повісті для юнацтва: «Ідуть роботарі» (1931), «Чудесний ґенератор» (1935), роман «Аргонавти всесвіту» (1935); «Дванадцять оповідань» (1936), роман «Нащадки скитів» (1939); у 1944—47 ряд літ.-критичних статтей у пресі.

Власенко А. (* 1905), сучасний ґрунтознавець, д. чл. АН УРСР.

Власенко Параска (* 1900), нар. мистець-селянка із с. Скопці на Київщині, відома малюнками для вишивок, тканин, стінопису та килимів; використовує традицію укр. нар. орнаменту; премійована в Парижі 1937 на міжнар. виставці, співр. Академії Архітектури УРСР.

Власійчук Онуфрій (1854—1937), гал. гром. і пед. діяч, засновник і почесний чл. Взаємної Помочі Укр. Вчительства, ред. «Нашого Слова» у Львові (1907), автор низки статтей на гром., пед. і проф. теми.

Власов Андрій (1900—46), рос. сов. генерал, чл. ВКП(б); 1938 військ. дорадник Чанкайшека, 1941—42 брав участь у війні з німцями спершу як командувач корпусу, пізніше 37 армії — при обороні Києва і 20 армії — при обороні Москви, 1942, потрапивши до полону, перейшов на нім. сторону й став на чолі Рос. Нац. Комітету, що через перешкоди з боку Гітлера не розвинув діяльности, а з листопада 1944 — створеного з нім. допомогою в Празі «Комитета Освобождения Народов России» (КОНР). Укр. політ. партії й організації, як і групи ін. поневолених в СССР народів, поставилися до КОНР неґативно, бо останній проклямував здійснення самовизначення народів лише після повалення сов. режиму. В зформованих в останній рік війни дивізіях КОНР (до того часу вживалася для пропаґанди назва РОА — Рос. Визвольна Армія) були також українці, механічно переведені до неї з нім. частин. Після капітуляції Німеччини американці передали сов. армії вояків дивізій КОНР і В. з його штабом. В серпні 1946 В. і штаб були скарані в Москві на смерть. *Р. І.*

Власов Олександер (* 1900), архітект, д. чл. Академії Архітектури УРСР і СССР; один з авторів проєкту перебудови центру Києва після другої світової війни.

О. Власов

Власовський Іван (* 1883), церк., гром. і пед. діяч, богослов-науковець; родом з Харківщини, 1908—18 працював у гімназіях на Полтавщині, з 1918 — дир. гімназії в Луцькому; в 1920—30-их рр. учасник українізації правос. церк. життя на Волині, чл. комісії для перекладу богослужбових книг, чл. Т-ва ім. Петра Могили в Луцькому й Митрополичої Ради, ред. ж. «Церква і Нарід» (1935—38): посол до поль. сойму

(1928—30), один з організаторів луцької «Просвіти», неодноразово був ув'язнений поль. владою (зокрема в Березі). 1942—43 секретар Адміністратури УАПЦ, 1945—48 дир. Канцелярії Священного Синоду УАПЦ, дир. Богословського Ін-ту УАПЦ; з 1948 — в Канаді, проф. Колеґії Св. Андрея, ред. відновленого ж. «Церква і Нарід», автор численних праць на церк.-іст. та ін. теми, м. ін. «Канонічні й іст. підстави для автокефалії Укр. Правос. Церкви» (1948), «Нарис історії Укр. Правос. Церкви», I—II (1955—56).

І. Власовський

Властар Матвій († бл. 1360), візант. каноніст, автор «Синтагми», зб. канонів, відомого на Русі-Україні. «Синтагма» була перекладена Єпифанієм Славинецьким у другій пол. 17 в.

Власюк Петро (* 1905), ґрунтознавець, аґрохемік, проф. Київської С.-Г. Академії, д. чл. АН УРСР і Всесоюзної Академії С.-Г. Наук, гол. відділу с.-г. наук АН УРСР і дир. Ін-ту Фізіології Рослин і Аґрохемії; бл. 160 праць.

Влизько Олекса (1908—34), поет, чл. орг-цій «Молодняк», *ВУСПП*, пізніше співр. футуристичного ж. «Нова Ґенерація»; друкувався з 1925. Поезія В., хоч віддавала неминучу данину сов. вимогам, характеризувалася шуканням нових, часто лівомист засобів, бадьорим романтизмом, оспівувала морську стихію, пригоди й пристрасті сильних людей; збірки «За всіх скажу» (1927), «Поезії» (1927), «Живу, працюю» (1930), «Книга баляд» (1930), «Рейс» (1930), «Моє ударне» (1932), «П'ятий корабель» (1933) та ін. В грудні 1934 розстріляний НКВД разом із кількома укр. письменниками.

О. Влизько

Внуковський Іван (* 1882 ?), співак, артист театру М. Садовського, згодом Київської Опери; визначні ролі: Янкель («Тарас Бульба»), Єрошка («Князь Ігор»), Бобиль («Снігуронька») та ін.

Внутрішньо-Карпатська долина, або міжгірська долина, широка поздовжня долина в Сх. *Карпатах*, положена на пограниччі складчастого флішевого *Полонинського Бескиду* і *Вулканічних Українських Карпат*. В. К. д. тягнеться бл. 150 км, перев. уздовж невеликих річок, приток гол. поперечних рік Закарпаття, від р. Широка, притоки Ужа, на півн.-зах. по Велику Ріку на півд.-сх., де поширюється в простору *Мармароську котловину*. В. К. д. лежить перев. на вис. 150—300 м, лише в долинних перевалах підноситься до 450 м. Завдяки корисним природним умовам В. К. д. зайнята під ріллю (перев. кукурудза) і густо заселена. В місцях перехрещення з гол. поперечними долинами (це звичайно невеликі котловини) лежать невеликі міста й с. м. т., що є районовими центрами — Свина, В. Березний, Перечин і найбільше — Свалява.

Внутрішня флексія, використання чергувань звуків в основі слів для відтворення певних граматичних категорій. Укр. мова не має системи В. ф., але чергування *о*, *е* з *і*, а з другого боку випадних *о*, *е* з нулем звука, спеціялізувавшись на певних морфологічних категоріях, становлять собою недорозвинений елемент В. ф. в укр. мові.

ВОАПП, Всесоюзне Об'єднання Асоціяцій Пролетарських Письменників у Москві (1928—32); мало на меті об'єднати найближчих до ком. партії письменників; до ВОАПП входили пролетарські письменницькі орг-ції Росії, Білоруси, Закавказзя, Сер. Азії, що мали на меті боротьбу з нац. письменницькими орг-ціями своїх республік; з-поміж орг-цій УССР до ВОАПП входила *ВУСПП* (Всеукр. Спілка Пролетарських Письменників). Постановою ВКП(б) з 23. 4. 1932 ВОАПП була ліквідована.

Воблий Вадим (* 1905), син Костянтина, економіст і статистик, наук. співр. Ін-ту Економіки АН УРСР.

Воблий Костянтин (1876—1947), визначний економіст, географ і статистик, д. чл. ВУАН. Родом з Полтавщини; з 1900 ред. праць Варшавського Статистичного Комітету, 1906 приват-доц., пізніше проф. Київського Ун-ту і Київського Комерційного Ін-ту (деякий час ректор його). 1919 обраний на д. чл. ВУАН; гол. комісії та семінару ВУАН для виучування нар. госп-ва України і ред. їх «Праць». (в серії «Зб. Соц.-Екон. Відділу»); 1942—47 дир. Ін-ту Економіки АН УРСР. Протягом довголітньої пед. діяльности підготував чимало фахівців. Праці В. присвячені перев. питанням екон. географії, розвитку виробничих сил, історії тор-

К. Воблий

гівлі й пром-сти, зокрема цукрової. Визначні серед праць В.: «Очерки по истории польской фабричной промышленности» (1909), «Основы економии страхования» (2 вид. 1923), кілька разів перевидані «Екон. географія України» (з 4 вид. 1930 «Екон. географія УССР») та підручник статистики, «Кооп. крамообіг України 1923-24 — 1926-27» (1927), зокрема важливі «Нариси з історії рос.-укр. цукро-бурякової пром-сти», I-III (1928—30); В. — співавтор і ред. посмертно виданого зб. «Нариси екон. географії УРСР», I (1949). *Р. М.*

Вовгура, див. *Лисенко.*

Вовк (Canis lupus L.), хижак із родини собак, великий шкідник с.-г. тварин, поширений по всій Україні за винятком півд. Криму; більші скупчення — в Поліссі, на Карпатах і півн. Кавказі.

Вовк, права притока гор. Бога, 64 км довж.

Вовк Андрій (* [illegible]), [illegible] діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. 1917 організував укр. військ. відділи на рум. фронті, 1919 займав ряд постів в Армії УНР, учасник 1 Зимового походу. влітку 1920 командувач 4 Стрілецької київської дивізії; 1921—22 військ. мін. екзильного уряду; 1924 співзасновник Т-ва бувших Вояків Армії УНР; 1925 перший гол. Укр. Воєнно-Іст. Т-ва. 1940—42 гол. Проводу Укр. Громади в Німеччині; нині в Зах. Німеччині.

А. Вовк

Вовк Наталія (* 1896), нар. майстер килимарства, родом із с. Скопці на Київщині; з пол. 30-их рр. працює в експериментальній майстерні Музею Укр. Мистецтва в Києві й робота її підпорядкована офіц. завданням; підготувала чимало молодих килимарів.

Вовк Федір (1847—1918), визначний антрополог, етнограф і археолог. Нар. на Полтавщині; по закінченні Київ. Ун-ту на поч. 1870-их рр. під керівництвом В. Антоновича брав участь в археол. розкопах на Київщині й Волині, в роботі Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, надрукував ряд праць з етнографії. Видатний учасник київ. Громади, з загрозою урядових переслідувань змушений був 1879 р. надовго виїхати за кордон. Вивчав етногр. матеріяли в різних країнах Европи; з 1887 р. оселився в Парижі, де студіював (у Мануврі, Топінара, Ерве, Амі, Летурно) антропологію, порівняльну етнографію й археологію. За працю „Variations squelettiques du pied chez les Primates et chez les races humaines" (1900) дістав премії Godard і від Рос. Академії Наук. В 1904—06 робив екскурсії в Галичині, Буковині й Угорщині разом з ін. укр. етнографами й провадив антропометричні поміри укр. населення. З 1905 доц. антропології Петербурзького Ун-ту і кустос Музею Олександра III, де зосередив багаті укр. колекції. Одночасно провадив сам або посилав екскурсії на різні укр. землі, зібравши великий антропологічний матеріял. 1917 Київ. Ун-т обрав В. на професора географії та антропології, але він помер по дорозі до Києва (в Гомелі). В. лишив понад 200 наук. праць різними мовами. З укр. антропології гол. «Антропометричні досліди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини. I. Гуцули» («Матеріяли до укр. етнології», X. 1908), «Украинцы в антропологическом отношении» («Украинский Вестник» 1906), «Антропологические особенности украинского народа» («Украинский народ в его прошлом и настоящем», II. 1916, укр. переклад «Студії з укр. етнографії та антропології». Прага 1928). В. дійшов до висновків, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов. народів, але близький до півд. слов'ян. Між численними етногр. працями, зокрема, важливі: «Исследование ярмарок в этнографическом и экономическом отношениях» («Записки Юго-Западного отдела И. Р. Географического Общества», I. 1874), «Основные черты южнорусской орнаментики» («Труды III Археологического съезда», II. 1878), „La fraternisation en Ukraine" („Mélusine", VIII. 1891), „Rites et usages nuptiaux en Ukraine" („L'Antropologie", II—III. 1891—92), „Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine" („Revue de Traditions populaires", IX. 1895), «Укр. рибальство в Добруджі (МУЕ, I. 1899). Особливе значення має праця «Этнографические особенности украинского народа» («Украинский народ», II. 1916). В ній В. вперше різнобічно охопив увесь нар. укр. побут, науково висвітливши різні його ділянки і прийшовши до висновку, що укр. народ і з етногр. боку являє цілість, відокремлену від ін. народів. Археологічні розвідки В., вміщені в «Матеріялах до укр. етнології» (I, III, VI), «Записках НТШ» (XLV), «Записках Укр. Наук. Т-ва в Києві» (IV)

Ф. Вовк

та ін., дають йому підставу твердити, що укр. територія була здавна заселена й мала розвинену культуру. В., що був чл. Антропологічного й Іст. Т-в і Т-ва Нар. Переказів у Парижі, Рос. Геогр. Т-ва в Петербурзі та ін., з 1899 обраний був д. чл. НТШ, ставши ініціятором заснування Етногр. Комісії; з 1908 В. був чл. Укр. Наук. Т-ва в Києві. До числа учнів належали укр. вчені І. Раковський, Б. Крижановський, С. Руденко, Л. Чикаленко, О. Алешо, А. Носів, П. Єфименко. *Р. М.*

Вовк Юрій (* бл. 1900), сучасний маляр і графік, з 1923 — у Празі; книжкова графіка, ілюстрації, листівки, численні праці для чес. видань.

Вовк-Карачевський Василь (1834—93), гром. діяч, родом з Чернігівщини, за фахом лікар; належав до київської Старої Громади — у нього відбувалися нелеґальні збори, виклади тощо; співр. «Основи», «Іст. Бібліотеки» О. Барвінського, «Правди» й ін. укр. вид.

Вовк-Карачевський Василь, історик, учень В. Антоновича, родом з Чернігівщини; автор монографії «Борьба казачества с Польшей во второй половинє 17 в.» («Киевские Университетские Известия» 1898—99 і окремо).

«Вовки», назва відділу УПА, який після другої світової війни оперував на Холмщині й Підляшші; після нього залишилася хроніка авторства П. Новини («Щоденник із днів боротьби відділу УПА „Вовки"», 1948).

Вовковинці (IV—8), с. на сх. Поділлі, кол. м-ко, р. ц. Хмельницької обл.

Вовкушівський Григорій (1866—?), правник, секретар правничо-термінологічної комісії Соц.-Екон. відділу ВУАН; співред. «Рос.-укр. словника правничої мови» (1926).

Вовніг (Внук), один із *Дніпрових порогів*, довж. 315 м, спад 1,7 м.

Вовняна промисловість, одна з основних галузей легкої пром-сти; в основі її лежить перероблення натуральної вовни перев. на вовняну матерію. Була значно поширена на Україні в 17—18 вв. Пізніше, в зв'язку із зменшенням кількости овець (див. *Вівчарство*) і колоніяльною політикою Росії (див. ЕУ I, стор. 1036), підупала, як і всі види *текстильної пром-сти*. До першої світової війни і в 20-их рр. це було здебільша дрібне кустарне й напівкустарне виробництво дешевого, грубого сел. сукна. В. п. була зосереджена в таких місцях: р-н Дунаївець на сх. Поділлі (23 невеликі суконні підприємства), грубі й тонкі сукна вироблялися на Чернігівщині, зокрема в р-ні м. Клинців — 7 великих суконних фабрик (нині в межах РСФСР), у Харкові — 2 вовномийні заводи, вовномийний зав. на Херсонщині. Всього на Україні було 3 вовномийні заводи та бл. 40 дрібних вовнопрядильних і вовноткацьких підприємств, разом із 5 800 робітників, не враховуючи чисто сел. промислів (у Рос. Імперії вовняних заводів 1914 р. було 1052). Питома вага України у В. п. Рос. Імперії становила бл. 3,4%, ч. робітників — 3,8%. У 30-их рр. почалася часткова реорганізація й концентрація В. п.; в цей час припинився імпорт мериносної вовни з-за кордону, так що В. п. України працює на власній сировині; в деякій мірі розбудовано виробництво штучної вовни й суроґатів. На Україні в 1940 р. було 7 значних заводів В. п., з них 5 побудовано ще до 1917 р. Сучасні основні центри виробництва тонких костюмних сукон: Київ, де 1941 збудовано найбільший в СССР тонкосуконний комбінат, і Харків з його суконними фабриками; менші: Одеса, Суми, Дунаївці. Грубі вовняні продукти випускають фабрики Кременчука, Лубень, Богуслава, Чернівців, Краснодару. У зв'язку із знищенням підприємств В. п. під час війни Україна лише в 1953 досягла довоєнного рівня (в СССР — 1949 р.). Після війни збудовано фабрику сукна в Одесі. В 1954 укр. В. п. випустила всього 6 400 000 м сукна, що становить не більше як 3% всесоюзного виробництва, так що Україна й далі мусить імпортувати продукти В. п. з Росії. (див. також *Ткацтво*). *Б. Винар*

Вовнянка, отруйний гриб, подібний до рижка; див. *Гриби*.

Вовча (Вовчі Води), р. в сточищі Дніпра, ліва притока Самари, довж. — 230 км.

Вовча, р., лівобічна притока гор. Дінця.

Вовча (III—17), Вовчанське, м. Харківської обл. над р. Вовчею, притокою Дінця. 21 000 меш. (1926); м'ясо- і птахокомбінати, ткацька фабрика, будів. пром-сть, технікум механізації сільсь. госп-ва; В. заснована в кін. 17 в.; з кін. 18 в. пов. м.

Вовчанецький В. (1893 — після 1947), ботанік-фізіолог, наук. співр. ботан. секції Ін-ту Укр. Наук. Мови; уложив разом із Я. Лєпченком «Словник ботанічної термінології» ВУАН (1932).

Вовче лико, див. *Вовчинець*.

Вовчинець, Вовче лико (Daphne L.), рослина з родини тимелейових; із численних видів на Україні поширені: 1. В. звичайний, або вовче лико (D. Mezereum L.), до 1 м висоти, росте по лісах, отруйний, з важким запахом, цвіте рожево; з кори добувають отруйну речовину дафнін, застосовувану в гомеопатії; 2. В. пахучий, або боровик запашний (D. cneorum L.), до 30 см висоти, завжди зеле-

ний, із запашними червоними квітками, отруйний; росте в лісах Зах. Полісся і в соснових лісах над Дніпром між Києвом та Черкасами.

Вовчі Води, див. *Вовча.*

Вовчки (Myoxidae), родина гризунів, подібних до вивірки, живуть у лісах Полісся, Поділля й Правобережжя; більш поширені В. великий (Glis glis L.) і В. лісовий (Dyromys nitedula Pall).

Вовчок Марко, псевд. Марії Вілінської (1834—1907), у першому шлюбі Маркович, у другому Лобач-Жученко, — видатної укр. письменниці. В. народилася в Орловській губ. в родині дрібного поміщика (укр.-поль. походження); 1845—48 училася в пансіоні в Харкові. 1851, одружившись із кол. чл. Кирило-Методіївського Братства О. Марковичем, виїхала з Орла на Україну. 1851—58, перебуваючи в Чернігові, Києві й Немирові, вивчала укр. мову, побут, фолкльор і написала видані 1857 «Нар. оповідання», які відразу здобули високу оцінку в укр. літ. колах — зокрема Т. Шевченка, П. Куліша, і в рос. (1859 рос. переклад за ред. І. Турґенева «Украинские народные рассказы»; тоді ж вийшли її «Рассказы из народного русского быта»). 1859, після недовгого перебування в Петербурзі, виїхала до Німеччини; побувала в Швайцарії, Англії, Італії, найдовше жила в Парижі. 1862 з'явився 2 т. «Нар. оповідань»; окремі твори друкувалися в журналах «Основа», «Мета», «Вечерниці». 1867—78 В. жила в Петербурзі; цензурні заборони укр. слова спонукали її писати в рос. журналах (повісті й романи «Живая душа» 1868, «Записки причетника» 1869, «В глуши» 1875 і ін.). З 1878 В. жила перев. на Півн. Кавказі, 1885—93 на Київщині, продовжувала працю над укр. фолкльором і словником; на поч. 1900-их рр. відновила зв'язок із укр видавництвами. Померла в Нальчику (на Кавказі). Укр. твори В. стоять на межі романтизму й реалізму. Елементи останнього переважають в оповіданнях, присвячених укр. покріпаченому селянству, зокрема важкій долі жінок: «Козачка», «Одарка», «Горпина», «Викуп», «Інститутка», «Ледащиця» й ін.; близькі до них малюнки солдатчини («Два сини»), родинного неладу й наймитування («Сестра»). Ін. твори продовжують традицію етногр. романтизму, даючи перев. образи сильних характерів, вольових героїв («Свекруха», «Максим Гримач», «Данило Гурч», «Три долі»); в цьому ж пляні написані оповідання для дітей «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Кармелюк», «Маруся» (деякий час популярна у Франції). В. піднесла на вищий щабель розповідну манеру в укр. прозі, звільнивши її від залишків травестії й поглиблюючи зображення психології персонажів. Проза В. чимало вплинула на розвиток укр. оповідання в другій пол. 19 в.

М. Вовчок

Література, див. ЕУ І, стор. 767.

М. Глобенко

Вовчук Іван (* 1900), педагог і агроном, наук. співр. Н.-Д. Ін-ту Рослинництва в Харкові; віцепрез. УГВР (1944); на еміґрації діяч ОУН; гол. Центр. Представництва Укр. Еміґрації в Німеччині (1949—50); з 1953 в ЗДА — гол. Орг-ції Оборони Чотирьох Свобід України; ред. газ. «Нац. Трибуна» (1950—52), а з 1953 журн. «Вісник ООЧСУ».

Вовчухи (IV—4), с. Городецького р-ну Львівської обл.; б. В. у березні 1919 укр. війська перетяли поль. армії сполучення між Львовом і Перемишлем (т. зв. Вовчухівська операція, див. ЕУ І, стор. 539).

Вогнетривка промисловість, виробляє вогнетривкі матеріяли, здатні витримувати високі температури; особливе значення вони мають для метал. і склотопних печей, які є гол. споживачами вогнетривких матеріялів. Україна багата на сировину для вогнетривких виробів (*вогнетривкі глини, кварцити, доломіт* і ін.), більшість якої зосереджена в Донбасі й Дніпровому пром. р-ні, себто на місці використання. Пром-сть вогнетривких матеріялів розвивається на окремих підприємствах або в спеціяльних цехах при метал. заводах, які виробляють на Україні бл. $^1/_2$ всіх вогнетривких матеріялів. З вогнетривких матеріялів на Україні продукуються гол. чином шамот і динас. Магнезит довозиться з Уралу. Заплановано в 1955—60 рр. добування магнезитової сировини з ропи Сиваша (Крим). За пляном на 1950 р. в СССР мали виробляти бл. 4 000 000 т вогнетривких матеріялів, у тому ч. шамоту 2 780 000 т і динасу 980 000 т, з яких на Україну припадає 30—40%. Часов-Ярське родовище в Донбасі являє собою найбільше в СССР родовище вогнетривких глин, на основі якого працює кілька шамотових заводів (Часов-Ярський ім. Орджонікідзе, зав. ч. 1 і ч. 2 ім. Артема, зав. ім. 10 роковин жовтня й ін.). На кварцитах Донбасу, що є гол. сировинною базою України та СССР, працюють динасові заводи: Пантелеймонівський зав. ім. Маркса — один із найбільших заводів в СССР, зав. ім. Будьонного, Червоноармійський зав. ім. Дзержинського й Красногорівський зав. ім. Леніна; будується великий зав. у За-

поріжжі. Для виробництва динасу використовують і кварцити Овруцького родовища, а також П'ятихатського. Відходи пущеного 1955 р. Криворізького рудозбагачувального комбінату за проєктом повинні бути використані для виробництва динасової цегли. Основними продуцентами доломітових виробів є Микитівський (Никитівський) та Ямський доломітові комбінати, що їм сировину постачає Микитівський кар'єр (у Донбасі). Сировина для продукування доломітових виробів ще добувається в Маріюпільському та Горлівському районах. Крім цих підприємств, варто відзначити також Костянтинівський зав. сталерозливного приладдя і зав. «Красный Октябрь». З вогнетривких цехів метал. заводів найбільші в СССР — шамотодинасові цехи зав. ім. Дзержинського та зав. ім. Петровського в Дніпропетровському. На Україні виробляють із вогнетривких матеріялів також хромітову, хромомагнезитову цеглу і форстеритові вироби з сировини, яку довозять з Уралу.

Україна повністю покриває свої потреби щодо шамотових та динасових виробів і частину продукції вивозить у центр. райони РСФСР та на Урал. Натомість з Уралу довозять хроміт та магнезит, як сировину, так і готові вироби. Виробництво вогнетривких матеріялів на Україні досягло бл. 3—4 000 000 т, а ч. робітників — бл. 40 000. *І. Поплюйко*

Вогнетривкі глини, див. *Глини.*

«Вогні», вид. кооператива у Львові (1929—39) для публікації творів пластових авторів. Після заборони Пласту поль. владою в-во згуртувало актив цієї орг-ції й видавало ідеологічний місячник «Вогні» (1931—39, ред. Є. Пеленський, Я. Рудницький, В. Кархут, Я. Гладкий), згодом виховний журн. для юнацтва *«На сліді»*, чим допомогло зберегти ідейні позиції Пласту.

Водевіль, здогадно від франц. voix de ville — міська пісенька, невелика театральна п'єса легкого, жартівливого характеру, звичайно із співами, іноді з танками. Укр. В., зберігаючи давній контакт із зах.-евр. комедією, мав свою нац. основу; в ньому сполучалися гостра театральність малюнку, що йшла від укр. інтермедій 17—18 вв., із образами побуту й звичаїв укр. селянства і з нар. піснею. В. на Україні веде поч. від «Москаля-чарівника» І. Котляревського, вперше виставленого в Полтаві 1819 р. Чіткого розмежування між В., комічною оперою і комедією в укр. драматургії 19 в. не було; В. був посередньою ланкою між комічною оперою і комедією. Після Котляревського водевілі писали Г. Квітка-Основ'яненко («Бой-жінка», «Мертвяк-жартівник»), пізніше А. Велісовський («Бувальщина»), В. Дмитренко («Кум-мірошник, або сатана в бочці»), А. Ващенко-Захарченко («Іди, жінко, в солдати»), брати Г. і С. Карпенки («Сватання на вечорницях»), А. Янковський («Покійник Опанас»), Ґ. Оссовський («Мотруня») та ін. На межі В. й одноактної комедії стоять «Як ковбаса та чарка...» М. Старицького й етюд М. Кропивницького «По ревізії» (справжні водевілі його забуті). Кращі з цих водевілів позначені майстерністю композиції, соковитим нар. гумором, вмілим використанням фолкльору. З успіхом у них грали М. Щепкін, К. Соленик. З 60-их рр. В. занепадає, поступаючись місцем комедії, хоч іще з'являються слабі епігонські речі, як водевілі Г. Бораковського й ін. В репертуарі укр. проф. театру, особливо ж в аматорських виставах, і в 20 в. збереглися водевілі не лише визначних письменників, а й безпретенсійні, проте легкі до виконання твори А. Велісовського та В. Дмитренка.

Література: Іваненко Ю. Укр. водевіль, вступна ст. в зб. Укр. одноактні п'єси. В-во Мистецтво. 1939. *В. Гаєвський*

Води, існують як *підземні води* (див. також *Мінеральні води), ріки, озера,* моря (див. *Чорне море, Озівське море);* див. також: *Стави, Водоймища, Болота.* Про водне госп-во див. гасла: *Водне господарство, Водопостачання, Водний транспорт, Гідроенергія* (також *Рибне господарство, Водяні млини, Зрошування, Осушування, Каналізація).* Наука про води — див. *Гідрологія.*

Водна енергія, див. *Гідроенергія.*

Водне господарство, система техн. і екон. заходів для використання водних ресурсів і боротьби із шкідливою дією води. Ці заходи виконуються різними галузями нар. госп-ва, які здійснюють вивчення, реґулювання, розподіл і використання поверхових і ґрунтових вод. Такі заходи провадилися здавна, але раніше мали поодинокий і примітивний характер. З ростом техніки й розвитком пром-сти, із скупченням населення по великих містах використання води набуває характеру організованого, комунального й більш-менш комплексного. Тепер В. г. складається з різних галузей, здебільша зв'язаних спільними гідротехн. спорудами: меліорація — *зрошення* та *осушення* заболочених земель, використання водної енергії *(гідроенергія), водопостачання*, комунальне та пром., *каналізація, водний транспорт* — річковий та морський, *рибне господарство*, боротьба з поводями, руйнуванням та розмиванням берегів та ярів. Вимоги, що їх ставлять поодинокі галузі В. г., бувають часто розбіжними (напр., водний транспорт вимагає високого стану вод, а осушення — низького; для зрошення земель відводиться від річки воду, яка потрібна для судноплавства й

енергетики), і тому завданням комплексного В. г. є координувати всі ці розбіжності.

На Україні В. г. має велике значення для всього нар. госп-ва. Ще в кін. 19 в., з порушенням водного режиму у зв'язку з суцільним розорюванням степів та знищенням лісів, виявилась конечна потреба реґуляції вод України. Півд. Україна має великі площі земель, що потребують зрошення. На півн. Україна має 2 500 000 га боліт та заболочених земель, які вимагають широких меліоративних заходів. Річки потребують ґідротехн. робіт для розвитку водного транспорту, використання водної енерґії й забезпечення від повеней.

В кін. 19 в. на Україні почалося вивчення умов для проведення водогосп. заходів, а згодом і водногосп. пляну (дослідження басейнів із метою зрошення, дослідження в басейні р. Прип'яті, вивчення водного режиму Дніпра з метою осушення боліт тощо); проблемою поліпшення В. г. України цікавилися, зокрема, В. Докучаєв, Ю. Висоцький, П. Костичев. Б. Вільямс і ін. Практично до 1914 р. проведено небагато ґідротехн. робіт: з меліораційних найважливішою було часткове осушення боліт Полісся (експедиція ген. І. Жилінського 1872—98), дрібні меліораційні роботи, що їх провадили земства і Гал. Виділ Крайовий (напр., осушення Самбірських боліт), забезпечення глибини Дніпра, Десни й Прип'яті, закріплення річища Дніпра й Десни б. Києва, частинна реґуляція гірських річок у Карпатах; пляни дальших праць передбачали перев. потреби водного транспорту, менше — ґідроенерґетики (проблема Дніпрових порогів).

Плян орг-ції В. г. України був поставлений у 1918—19 рр., за Укр. Держави, Департаментом Водного Госп-ва при Мін-ві Шляхів (дир. І. Шовгенів); ці проблеми розробляли також Гідрологічна Комісія УАН, згодом Н.-Д. Ін-т Водного Госп-ва. В 1920-их рр. в УССР опрацьовано плян В. г. в басейні Дніпра — проєкт «Великого Дніпра», за яким Дніпро з притоками мав бути використаний для транспорту, як джерело енерґії і зрошувальний чинник. З цих плянів зреалізовано насамперед частину, що мала на меті індустріялізацію країни, а саме збудовано *Дніпрельстан* (1928—32); це дало Україні найбільшу електростанцію, і після затоплення Дніпрових порогів постав безперервний Дніпровий шлях. Натомість не реалізовано меліоративних плянів; навпаки, надмірне вирубування лісів і знищення дрібних водоймищ: ставів сел. госп-в та загат — спричинили дальше зневоднення.

Після майже цілковитого знищення водногосп. споруд під час війни, в кін. 1940-их рр. був реставрований довоєнний стан В. г. В 1950-их рр. почалася реалізація проєкту «Великого Дніпра», що має дати Україні, крім нової дешевої електроенерґії, можливість зрошувати степовий півд., поліпшити шляхи сполучення й осушити Полісся. Для цього заплянована збудувати на Дніпрі ряд ґідровузлів — Каховський (1956), Дніпродзержинський і Кременчуцький (до 1960), Канівський і Київський. Будування їх дозволить широко використати ґідроресурси Дніпра, дати доступ до Києва морським пароплавам (тепер вони доходять до Дніпропетровського) і пов'язати Дніпро новими каналами з басейнами Висли, Німану, Двіни та Оки й осушити Полісся. Надмір води Дніпра, через Каховський ґідровузол, півд.-укр. і півн.-крим. канали та широку ірриґаційну мережу, спричиниться до зрошення посушливого півдня. Для цієї ж мети будуть використані зрошувальні системи Гор.-Інгулецька, Дол.-Інгулецька, Краснознаменська, Сірогозька та Східньозональна, які мають разом до 1960 р. зросити 1 500 000 га і обводнити 1 700 000 га. Поза басейном Дніпра будується Донецьке подоймище, яке за допомогою Донецького каналу має забезпечити водою населення й індустрію Донбасу. До наступних плянів 6 п'ятирічки (1956—60) належить пов'язання Криворізького басейну каналом із Дніпром, розбудова ґідроресурсів р. Бог й ін. На госп-во укр. мішаної етногр. території на Півн. Кавказі, положеної в сточищах р. Саль і Зах. Манич, мають великий вплив ірриґаційні праці. зв'язані з водногосп. заходами в басейні р. Дону (Див. поодинокі ділянки В. г.: *Водопостачання, Гідроенергія, Зрошування, Осушування, Каналізація, Річковий транспорт*, також *Ріки, Дніпро*).

Література: Оппоков Е. Водные богатства Украины. К. 1925; Шовгенів І. Водне госп-во в басейні р. Дніпра на Україні. В. 1934; Шовгенів І. Схема орг-ції водного госп-ва в Україні. Техн.-Госп. Вісник, IV—V. Прага 1941; Химич М. Проблема Великого Дніпра і Каховське будівництво. Вісті Т-ва Укр. Інженерів в Америці, II. 1955; Коммунист Украины, V. 1956.

В. Кубійович і М. Лебідь

Водне право, закони, постанови й адміністративні акти, що нормують користування водними ресурсами, гол. водопостачання, будування ґідростанцій, водоймищ, ірриґацію, річкове госп-во, за винятком реґулювання водного транспорту (див. *Транспортове право*) тощо. В більшості країн В. п. не становить окремої системи, а належить до різних ділянок цивільного, земельного й адміністративного права й міститься у відповідних кодексах.

В УССР В. п. побудоване на принципі держ. власности водних ресурсів (стор. 53 Цивільного Кодексу УССР). Нормо-

творча й ін. діяльність у ділянках, охоплених В. п., належить СССР і УССР; до компетенції Союзу належить «установлення основних засад користування водами», а до відання УССР — «установлення порядку користування ними» (детальне нормування). Окремої і заг. кодифікації В. п. в СССР не проведено. Керування водним госп-вом в УССР підлягає союзно-респ. Мін-ву Сільськ. Госп-ва і його місц. органам.

Водний м'яч, вотерполо, спортова гра м'ячем у воді двох дружин (по 7 грачів кожна) на водній площі 20—30 м довж., 8—20 м шир. На Україні масово розвивається з поч. 1920-их рр., спершу перев. на півд. — в Одесі, Миколаєві, в Криму; в 1930-их рр. поширюється в Києві, Дніпропетровському, Харкові та ін. Змагання за першість міст і України провадилися за принципом збірних команд міст; з 1939 — за принципом клюбних команд. У Галичині — перші спроби з 1928 р., змагання за першість провадилися в 1930-их рр.

Водний спорт, збірна назва для *плавання* (і стрибків), *парусного спорту, веслування й водного м'яча.* Щороку провадяться змагання за першість УССР або в т. зв. респ. спартакіяді В. с.

Водний транспорт, див. *Морський транспорт, Річковий транспорт.*

Водогони, див. *Водопостачання.*

Водоймища, штучні водозбори з великою площею (малими В. є стави), що створюються будуванням упоперек річного русла, балки або яру споруд, які затримують і реґулюють стікання води з водозбірної площі, пристосовуючи режим стікаючої води до режиму її споживання. В. будують для продукування електроенергії, поліпшення транспортових умов, збільшення водопостачання,

Гідроелектростанція і водоймище на Збручі

зрошення земель та ін. Останнім часом великі В. задовольняють усі ці потреби одночасно.

На Україні найбільші В. зв'язані з Дніпром. Перше велике В. постало у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану (1932) — воно має 320 км² (найбільше природне озеро в УССР — Сасик має 71 км²), затримує майже 1,5 мільярда кубічних м води. Далеко більше Каховське В., збудоване остаточно 1956 р. (2 300 км², 14 мільярдів кубічних м), будуються В. над Дніпром—Кременчуцьке (2 500 км², 18 мільярдів м³) і Дніпродзержинське (620 км², 2,5 мільярда м³), запроектовані Канівське й Київське. З Каховським гідровузлом та каналами Півд.-Укр. і Півн.-Крим. пов'язані В. над р. Молочною (6 мільярдів куб. м) і ряд менших: на Конці, Чатарлику й ін. (будуються); всі вони служать насамперед для зрошення. Подібну мету має невелике Симферопільське В. на р. Салгір (40 000 000 м³). В. на р. Дінці (550 000 000 м³) і низка малих В. у Донбасі мають гол. метою водопостачання. На Дністрі й у межах Молдавської ССР діє Дубосарське В. Цілий ряд малих В. служить для іриґаційних цілей, для рибного госп-ва (напр., стави на р. Сулі б. Яготина — 10,7км², великі стави на р. Гірський Тікич — 5 ставів — 33 км²), деякі перев для добування гідроенергії, напр., Вільшанське В. на р Тереблі (1,5 км² і 24 500 000 м³ води).

В. К. і *М. Л.*

О. Водолажченко

Водолажченко Ольга (* 1888), історик, наук. співр. Харківської Н.-Д. Катедри Історії Укр. Культури; праці з історії України та історії освіти на Слобожанщині; в 1937—38 рр. заслана.

Водопостачання, сукупність техн. засобів для забезпечення водою осель, пром-сти, залізниць, сіль. госп-ва тощо. Джерелом В. є ріки, озера й підземні води. Найпростіша система, яка вживалася з давніх часів, — це користування водою з рік, озер та ін. водойм. Пізніше з'явилися криниці, колодязі, що з них люди діставали для користування підземну воду. Для забезпечення водою населення багатолюдних міст ще в античну добу будували спеціяльні споруди — водогони. У зв'язку з розвитком індустрії й ростом урбанізації в 19 в. розгорнулося інтенсивніше будівництво водогонів, що супроводилося однак забрудненням джерел В. Сучасною формою В. є центр. водогін, який постачає очищену воду системою труб по районах і окремих будинках.

На Україні В. в лісовій і лісостеповій смугах базується гол. на використанні підземних вод, на посушливому півдні

— також рік, де воду з рік за допомогою системи штучних ставків і гребель забирають до повного припинення їх течії. Місцеві водогінні споруди з'явилися на Україні вперше в чорноморських грец. і рим. колоніях, згодом у Херсонесі в Криму, в Києві та кількох ін. містах Київської Руси 11—12 вв. До 19 в. користувалися В. з колодязів або водовозами. Будівництво модерних центр. водогонів на Україні почалося в 1870-их рр. Водогони мали спершу Київ, Львів, Одеса, Харків, Чернігів; у 1890 р. водогони мали 9 міст УССР (у межах 1938 р.), в 1899 — 12, 1909 — 20, 1915 — 33, 1923 — 37, 1933 — 62. Спершу водогони використовували перев. підземні води; згодом їх уже не вистачало для задоволення величезних потреб великих міст, і водогони стали перебудовувати для використання води з рік (напр., у Києві — 1939, Харкові та ін.). У містах, далеких від рік, часом доводиться будувати водогони на десятки км (напр., в Одесі — до Дністра) або користуватися підземними водами (напр., Львів). В 1930-их рр. більшість міст України з населенням понад 10 000 меш. мала водогони; Україна була краще забезпечена водогонами, ніж ін. частини СССР, але далеко гірше, ніж країни Зах. Европи й ЗДА. Вода з водогонів була доведена не до всіх р-нів міст і далеко не до всіх будинків, так що забезпечення всього місц. населення водою було далеко не задовільне; найкраще було в Галичині, найгірше — в Донбасі.

В 1941—44 рр. більшість споруд В. була знищена, але незабаром по війні відбудована. Одним із завдань післявоєнної доби було розширення мережі водогонів, зокрема в містах, і заходи до ліквідації забруднености та охорони водних джерел. Особливі труднощі з В. має Донбас, який потребує води не лише для численного населення, але насамперед для пром-сти; ґрунтових вод мало, річки, за винятком Дінця, що пливе на периферіях Донбасу, невеликі й дуже занечищені покидьками пром-сти; тому будівництво артезійських колодязів і місц. водосховищ і ставків не може відповідати потребам населення й пром-сти, що, в свою чергу, унеможливлює дальший розвиток пром-сти. В. Донбасу має бути розв'язане протягом 6 п'ятирічки (т. зв. «Ген. схема В. і каналізації Донбасу») створенням водосховища на р. Дінці в 550 000 000 кубічних м і будівництвом Донецького каналу на трасі 125 км від Слов'янського на Сталіне з низкою відгалужень (почате 1954, має бути закінчене 1958). З ін. пром. р-нів України В. недостатнє також на Криворіжжі. Для півдня степової України та Криму велике значення матиме Каховський гідровузол, що передаватиме Дніпрові води, гол. для с.-г. цілей, за допомогою каналів (півд.-укр. і півн.-кримського) та цілої іриґаційної системи й нових зрошувальних систем, як Гор.-Інгулецька, Дол.-Інгулецька й ін. (див. також *Водне господарство, Зрошування*). *В. Кубійович і М. Лебідь*

Водохреща, або Йордан, свято Богоявлення Господнього (19. 1. н. ст. — 6. 1. ст. ст.); притягло до себе старі обряди посвячування водою; завершує зимовий різдвяно-новорічний цикл, в якому переплелися давні хліборобські й скотарські обряди різних нашарувань (ЕУ І, стор. 232).

Водяний щур (Arvicola terrestris amphibius L.), гризун до 20 см довж.; живе б. води по всій Україні, шкідник; його шкірки мають деяке пром. значення.

Водяник, див. *Демонологія.*

Водяні млини, див. *Млинарство.*

Воєвідка Лев (1864—1934), лікар і гром. діяч Кіцманеччини, один із піонерів організованого укр. життя на Буковині.

Воєвідка Ярослав (1882—1920), отаман УГА, командувач 1 гарматного полку УСС, убитий большевиками.

Воєводи, на Україні-Русі відомі з 10 в., спочатку як проводирі варязьких дружин, згодом як командувачі загонів княжих військ заг. типу. В зах.-укр. князівствах 13—14 вв. В., крім того, подекуди мали характер управителів певних адміністративно-територіяльних одиниць. У Польщі й Великому Князівстві Лит. В., як місцеві адміністратори, часто сполучали свій уряд із ін. держ., судовими й військ. функціями; вони були одночасно членами поль. Сенату (а у Великому Князівстві Лит. до 1569 р. — членами Панів Ради). Після спілки Укр. Держави з Москвою в 1654 р. до Києва й кількох ін. укр. міст були запроваджені рос. городові В. як коменданти місц. фортець і командувачі їх рос. ґарнізонів. На Зах. Укр. Землях під Польщею в 1920—30-их рр. В. були керівниками адміністративних округ — воєводств.

Воєводство, адміністративно-територіяльна одиниця в Поль.-Лит. державі і в сучасній Польщі з 1918 р. Див. *Адміністративно-територіяльний поділ українських земель.*

Воєводський Михайло († 1948), рос. археолог поль. роду, чл. Ін-ту Історії Матеріяльної Культури АН СССР, дослідник палеоліту й мезоліту України (сточище Десни) в 1936—46 рр.

Воєйков Олександер (1842—1916), визначний рос. кліматолог і географ; займався також кліматом України, зокрема Полісся й сх. узбережжя Чорного моря.

Воєнний комунізм, за больш. термінологією, система політ. і екон. засобів, яку рос. сов. влада застосувала в 1917—21;

на Україні фактично була здійснена в 1919—21. Вся пром-сть і торгівля були націоналізовані; ринок був заборонений, приватна торгівля суворо каралася, як «спекуляція». Це спричинило цілковиту руїну укр. пром-сти. Заводи і кустарні майстерні спинилися; міське госп-во і транспорт були паралізовані. Кооперація, яка в pp. внутр. війни відігравала велику ролю, перетворилася на систему розподілу по картках і занепала. Конфіскованy у поміщиків і більших власників землю передано селянству, але заведена була харчова розкладка («продразверстка»), за якою на кожного члена сел. родини залишалася невелика норма, а решту харчів відбирали органи «продовольчих комітетів» за допомогою «комітетів незаможних селян», створених большевиками для зміцнення їх влади на селі. Це призвело до руйнації сел. госп-в та втрати збіжжевих запасів і важкого голоду в наслідок недороду 1921 р., особливо в степових р-нах. Органи влади у величезній більшості складалися з привезених з Півночі комуністів. Панував терор *ВЧК*, жертвою якого стали тисячі людей з різних верств населення, зокрема особи, належні до укр. партій чи запідозрені в співчутті до них. Церкви були систематично пограбовані під претекстом «вилучення цінностей» для допомоги голодуючим. Населення відповідало на цілковиту руїну госп. життя, насильства й терор повстаннями та допомогою численним антисов. партизанським загонам, що убивали комуністів і сов. активістів. Укр. сел. молодь масово тікала з червоної армії. Цілковитий крах системи В. к. змусив больш. владу в 1921 перейти до т. зв. *нової економічної політики* (див. ЕУ І, стор. 543—46). *Р. М.*

Вожаківський Симон (* 1911), організатор укр. підпілля й УПА на півд.-сх. укр. землях (1941—44), на еміграції — співорганізатор Спілки Укр. Молоді і її гол. (1949); 1952—53 — гол. Спілки Укр. Молоді Америки.

Вознесенське (VI—12), м. на лівому березі дол. Бога, р. ц. Миколаївської обл.; 22 000 меш. (1926); пристань, пароплавне сполучення з Миколаєвом; овочеконсервний і обозобудівельний заводи; технікум виноградництва; б. В. є найбільша на Україні станція рижосіяння. В. засноване 1789 на місці запор. зимівника Соколи, в 19 в. важливе ґарнізонне м., торгівля деревом і сіллю, ярмарки.

Возний, суд. урядовець, відомий у Польщі, а за лит.-руської й коз. доби і на Україні. В. замінив староукр. урядовців — дітських і вижів. В. підтримував контакт із сторонами, стверджував злочин або порушення на місці, провадив виконання цивільних вироків та доглядав за порядком під час процесу.

Возняк Іван (1865—1914), гал. гром. діяч, дир. друкарні НТШ, співзасновник УСДП, гол. її екзекутиви й т-ва «Воля».

Возняк Михайло (1881—1954), літературознавець, проф. Львівського Ун-ту (з 1939), д. чл. ВУАН (пізніше АН УРСР), довголітній співр. видань і комісій НТШ. Автор численних праць з історії старої й нової укр. літератури (прихильник іст.-культ. методи), м. ін. про гал. відродження 19 в., зокрема «Писання М. Шашкевича» (1911), «Просвітні змагання гал. українців 19 в.» (1912), про Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Устияновича та ін.; «Різдвяні й великодні вірші й орації» («ЗНТШ», 1910), «Матеріяли до історії укр. пісні і вірші» («Укр. Архів», 1913—14, 1925), «Початки укр. комедії» (1919). В. належить «Історія укр. літератури» (I—III, 1920—24), з багатою бібліографією, — огляд на широкому іст.-культ. тлі, що доводить виклад до кін. 18 в.; хрестоматія «Старе укр. письменство» (1929), численні популярні книжки, м. ін. «Кирило-Методіївське Братство» (1921), «Як пробудилося укр. нар. життя в Галичині за Австрії» (1924) й ін. В. опублікував велику кількість матеріялів із фолкльору і старої та нової літератури, зокрема багато працював над літ. спадщиною Франка — «З життя і творчости І. Франка» (1955) та ін.

М. Возняк

Война Олекса (* 1907), економіст, сов. дипломат; сов. консул у Швеції, дир. політ. департаменту Мін-ва Закордонних Справ УССР; чл. багатьох делеґацій УССР на Ген. Асамблеї ООН.

Войнаровський Андрій (бл. 1680 — бл. 1740), небіж гетьмана Мазепи і його довірений, супроводив Карла XII до Туреччини. Жив на еміґрації в Гамбурзі; на домагання рос. уряду виданий гамбурзьким сенатом рос. владі й засланий до Якутську, де й помер.

Войнаровський-Столобут Тит Євген (1856—1938), гал. гром. і екон. діяч, гр.-кат. свящ., митрат, кустос Львівської Гр.-Кат. Капітули, довголітній адміністратор митропо-

А. Войнаровський

личих дібр, нащадок коз. роду Войнаровських (з часів Мазепи); посол до віденського парляменту від Укр. Нац.-Дем. Партії (1907—11), почесний д-р екон. наук Укр. Госп. Академії. Засновник парцеляційного т-ва «Земля» 1908 і Зем. Гіпотечного Банку, визначний діяч т-ва «Сіль. Господар» у Львові й гол. т-ва в 1929—35, заступник гол. Львівської Хліборобської Палати (1934—36). Завдяки заходам В.-С. між укр. селянами розпарцельовано бл. 40 000 моргів дідичівської землі. В.-С. багато зробив для орг-ції фахової с.-г. освіти для укр. селянства. Автор праць: «Вплив Польщі на екон. розвій України», „Polen in Ost und West" (під псевд. Eugen von Slepowron), „Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft" та ін.

Т. Войнаровський-Столобут

Войнилів (IV—5), м. над р. Сівкою, притокою Дністра, р. ц. Станиславівської обл., 3 000 меш. (1931); дерев'яна церква з 17 в., керамічна кустарна пром-сть.

Войніч (Voynich) Етель Ліліян (* 1864), уроджена Bull, англ. письменниця, авторка статтей про сх.-слов. фолкльор і слов. музику. Листувалася з М. Павликом. 1911 видала зб. перекладів із Шевченка з його життєписом („Six lyrics from the Ruthenian of T. Shevchenko"). Її повісті «Овід» і «Джек Реймонд» перекладені (1929—30) на укр. мову.

Войновський Петро (* 1913), чл. ОУН на Буковині, заступник крайового провідника (1940), організатор протибольш. повстання й провідник бук. куреня на Сх. Землі (1941), нім. в'язень у Бреці (1944).

Войткевич-Павлович Василь, адвокат-цивіліст, один із співзасновників, пізніше гол. Укр. Т-ва Правників у Києві (1917—19), чл. правничо-термінологічної комісії ВУАН; викладав в Укр. Ун-ті 1918—19; деякий час юрисконсульт ВУАН. Помер у 20-их рр.

Войтків Михайлина (* 1905), довголітня організаторка кат. жіноцтва Канади, гол. Ліги Укр. Кат. Жінок Канади в Едмонтоні (1953—54).

Войтковський Василь († 1904), рос. історик церкви, проф. Одеського Ун-ту, вивчав церк. справи Галичини; м. ін. працями: «Об униатской церкви в Австрии», «О религиозном движении в Галиции», «Обрядовый вопрос в Галиции».

Войтюк Яків (* 1896), гром. і політ. діяч на Холмщині; 1919 організатор «Поліської Січі» в Кобрині для боротьби з поляками; 1922—28 посол до поль. сойму, спочатку чл. Укр. Клюбу, з 1924 чл. ком. клюбу в поль. соймі; 1928 виїхав до УССР; 1933 засланий, дальша доля невідома.

Войценко Ольга (* 1909), кан. гром. діячка, чл. Управи Союзу Українок Канади й гол. його 1948—54, чл. Комітету Українців Канади, чл. Кан. Жін. Ради.

Войцехівська-Розсудова Аліна (1870—1949), актриса, 1890 дебютувала в трупі М. Кропивницького, з 1903 в трупі М. Садовського, пізніше — у П. Саксаганського й в ін. театрах (до 1925); виконувала драматичні й, з найбільшим успіхом, ліричні ролі укр. реалістично-побутового й романтичного репертуару.

Войцехівський Юрій, сов. діяч 20—30-их рр., гол. окружного виконкому в Чернігові, згодом у Києві, пізніше визначився як гол. *Державного Видавництва України;* в 1937 засланий за націоналізм.

Войціцький (Wojcicki), Казімір-Владислав (1807—79), поль. письм., археолог, етнограф, м. ін. „Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu", I-II (1836—37) та „Latopisiec albo kronika Jerlicza" (1853).

Войчак Лев (* 1895), гал. пед. діяч, організатор шкільних кооператив, автор статтей на пед. теми й кн. «Діточа кооператива в школі» (1931); тепер в ЗДА.

Вокалізм, система голосних даної мови. Укр. вокалізм у головному може бути поданий у формі трикутника

і *у*
е *о*
а.

Шоста голосна фонема *и* не посідає певного місця в цій системі, тяжачи часом до того, щоб перетворитися на комбінаторний варіянт фонеми *е* або навіть злитися з нею (особливо в зах.-укр. говірках), часом наближаючись до фонеми *і* (особливо в сх.-укр. говірках), одначе не зливаючися ні з тією, ні з тією.

Вокатив, клична форма, використовувана в іменниках чоловічого й жіночого роду однини при звертанні. Закінчення В., нормально ніколи не наголошувані, навіть в іменниках із сталим кінцевим наголосом, є: *-о* в твердих жіночих іменниках, *-е* в м'яких і приголосних жіночих, *-у* в чоловічих із суфіксовим *-к-* і в кількох словах із значенням споріднености *(сину, діду, тату)*, *-е* в решті твердих чоловічих іменників, а також в іменниках із суфіксом *-ець*, *-ю* в решті м'яких чоловічих іменників *(країно, земле, ноче, батьку, брате, хлопче, крамарю)*. У сучасній мові В. втрачає продуктивність і часом у новіших позиченнях заступається формою

номінатива (*сер, міс*), послідовне вживання В. поза сферою слів, де він традиційно вживається, стає ознакою поетичного стилю. *Ю. Ш.*

Волейбол, див. *Відбиванка.*

Волинець Ананій (1894—1939), партизанський отаман, агроном. За революції пов. комісар Гайсинщини, організатор Вільного Козацтва, учасник повстання проти гетьмана. 1919 на чолі Гайсинського полку бився з большевиками; до кін. 1920 вів партизанську боротьбу на Гайсинщині; видавав часопис «Повстанець». З 1920 р. — на Зах. Волині, 1939 — ліквідований большевиками.

А. Волинець

Волинець Іван (1896—1956), гал. важкоатлет, родом із Перемишля, тренер Укр. Спорт. Союзу (1924—28); помер у Бразілії.

Волинець Степан (* 1895), гал. політ. і гром. діяч, журналіст; 1928—30 посол до поль. сойму від Сельробу; згодом один з діячів Фронту Нац. Єдности, ред. його органу «Батьківщина» й газ. «Укр. Вісті», співр. «Перемоги». Під час війни керував Ін-том Нар. Освіти при УЦК, чл. Військ. Управи дивізії «Галичина». На еміграції ред. газ. «Укр. Слово» в Бльомберґу. Тепер у Канаді.

С. Волинець

Волиніт, відміна порфіриту, гірська порода чорного кольору, добре полірується й тому є цінним декоративним матеріялом; зложища його на півн.-сх. Волині.

Волинка, див. *Дуда.*

«Волынские Епархиальные Ведомости», орган єпархії, виходив рос. мовою в Житомирі 1867—1918, спочатку тричі на місяць, згодом як тижневик; містив матеріяли з іст. України, зокрема Правобережжя, м. ін. праці М. *Теодоровича.*

«Волинська Неділя», рівнобіжне тижневе вид. для Волині львівської газ. «Неділя» з додатком місц. хроніки (1928—39).

Волинська область, область в півн.-зах. частині УССР з гол. містом Луцьке, 19 900 км²; обіймає зах. частину *Волині.*

Волинське євангеліє, або житомирське, укр. пам'ятка, написана 1571 р. в Житомирі, мовою, близькою до нар., але з більшим числом ц.-слов. елементів, ніж у Пересопницькому євангелії. Досліджене Трипольським — «Волынский историко-археологический сборник», II.

Волинське Полісся, півд.-зах. частина Поліської низовини, докладніше див. *Волинь.*

Волинське Українське Об'єднання, проурядова політ. партія на Зах. Волині в 1930-их рр., організована укр. еміґрантами з Центр. і Сх. Земель за допомогою поль. воєводи Г. Юзефського; здобуло мандати до Варшавського Сойму й Сенату за списком поль. Безпартійного Бльоку Співпраці з Урядом і становило окрему від українців фракцію. В.У.О. намагалося за свою льояльність до Польщі дістати деякі поступки, зокрема в церк. і культ. ділянках, але без значного успіху. Серед місц. укр. населення В.У.О. поважного значення не мало. Гол. В.У.О. був П. Певний, з 1935 С. Тимошенко, діячі: Богуславський, М. Бурий, М. Волков, О. Ковалевський, С. Скрипник та ін.; орган «Укр. Нива», з 1936 — «Волинське Слово».

Волинський Петро (* 1893), літературознавець, проф. Київського Пед. Ін-ту; праці з історії нової укр. літератури, зокрема про прозу Франка, кн. «Іван Котляревський» (1951) і ряд ін.

Волинський літопис, див. *Літописи.*

Волинсько-Подільська височина, назва, вживана для означення смуги укр. височин, положених на зах. від Дніпра, а саме: *Розточчя, Волинсько-Холмської, Подільської, Покутсько-Басарабської* і *Придніпровської височин;* 4 перші називають також Волинсько-Подільською плитою (плято).

Волинсько-Подільська плита (плято), див. *Волинсько-Подільська височина.*

Волинсько-Холмська височина, найбільше на півн. зах. висунена частина смуги укр. височин, що обіймає Волинську вис. (див. *Волинь*) та її продовження на зах. від Бугу, положене на *Холмщині.*

Волиняк Петро, псевд. (* 1907), журналіст і видавець; у 30-их рр. був на засланні на Біломорсько-Балтицькому каналі; 1945 заснував у Зальцбурзі (Австрія) в-во «Нові Дні» (1945—48 газ. «Останні Новини», ж. «Літаври» та ін.), 1950 відновив в-во в Торонто, випускає місячник «Нові Дні»; автор оповідань, читанок та книжок для молоді.

Волиняни, дуліби, бужани — назва слов. племен, які з праіст. часів заселювали Волинь, півн.-сх. Галичину й басейн сер. Бугу і з 11 в. увійшли до складу укр. народу.

Волинь. Положення, границі. Волинь — це іст.-геогр. край у півн.-зах.

частині України між Поділлям на півд. і Поліссям на півн., р. Бугом на зах. і гор. Тетеревом та верхів'ями Ужа на сх. Простір її становить бл. 70 000 км², населення понад 4 000 000.

Границі Волинської землі зазнавали змін. Княжа Волинь на зах. сягала по р. Вепр, на півн.-зах. по Наров і Ясьолду, обіймаючи всю сучасну Холмщину й Підляшшя та Берестейщину, на півд. до 1170 р. обіймала також Белзьку землю. Волинське воєводство за Польщі 1569—1793 на зах. доходило лише до Бугу, але обіймало чималі нові простори на сх. і півд. сх.; Волинська губ. в межах Рос. Імперії займала приблизно ті самі простори (Збаражчина відійшла до Галичини), але на сх. поширилася на верхів'я р. Тетерева й Ужа, і навіть губ. центр Житомир лежав за межами іст. В. — на Київщині. Так на протязі історії межі В. постійно пересувалися із зах. на сх. Після розподілу Волині між Польщею й УССР у 1921 р. із зах. В. було створене Волинське воєводство. Тепер В. обіймає приблизно 3 області: Волинську (Луцьку), Рівенську й Житомирську (з кол. Волинської губ. відійшли: Крем'янеччина до Тернопільської обл., Заславщина і Старокостянтинівщина до Хмельницької, натомість із кол. Київської губ. прилучено до Житомирської обл. кол. повіти: Бердичівський і Радомиський). Докладніше див. мал. 92 в ЕУ І. Звичайно під В. розуміють територію в межах кол. Волинської губ. Вона обіймала 71 700 км² з 4 190 000 (1914); територія трьох згаданих вище областей — 68 100 км² і приблизно 4 000 000 населення (1939); тепер — дещо менше.

Природа. Особливістю природи В. є те, що тут переплітаються два основні краєвиди України: льодовиковий, характеристичний для Полісся, і плитовий, характеристичний для Поділля. В напрямі від півд. на півн. лежать такі смуги краєвиду: 1. півд., або Подільська В., яку відділяє 2. смуга котловин від 3. Волинської височини, 4. півн. В., або Волинське Полісся. На сх. від лінії Корець-Заслав зникає смуга котловин, і тому на сх. В. є лише дві основні смуги — поліська і лесова (див. також карту).

Фізична карта Волині

1 — 100-метрові ізогіпси. 2 — 50-метрові ізогіпси. 3 — Межі польодовикового краєвиду. 4 — Межі засягу гранітів. 5 — Моренoвий краєвид. Н — Гологори. V — Вороняки. М — Мізоцько-Пелчанське пасмо. К — Крем'янецькі гори. S — Котловина над Стирпом. С — Котловина над Горинню. Р — Волинське Полісся. N — Надбужанська височина. МР — Мале Полісся.

Г. Колодій

Півд. В. є частина *Подільської височини*, положена у верхів'ях Ікви і Горині, висотою 300—400 м, легкохвиляста рівнина, вкрита лесом і чорноземними

ґрунтами; колись лісостеп, тепер — край рільництва (77%), зокрема пшениці. Густота населення — 90 — на 1 км². На півн. Поділля спадає різким уступом 150—200 м заввишки, т. зв. Гологірсько-Крем'янецьким східцем, почасти тектонічного походження (див. ЕУ І, стор. 74). В подільську плиту глибоко врізалися ріки Іква, Горинь і її притоки, перетворюючи її на ерозійне нагір'я, часто з острівними й столовими горами. Ці *Крем'янецькі гори* (див. ЕУ І, мал. 43) — найбільша висота 407 м, становлять наймальовничішу частину Волині.

Між двома височинами В. лежить смуга котловин. *Надбужанська котловина*, котловини над Стиром, Іквою й Горинню (висотою 200—220 м), відокремлені одна від одної низькими вододілами. Хоч вони мають тектонічне походження й зарисувалися ще в палеозійську еру, однак вигляду свого набули в льодовикову добу, коли води льодовика, який займав зах. частину Надбужанської котловини, стікаючи на сх., лишили флювіоґляціяльні відклади. Тому тут панує зандровий краєвид, зокрема на сх. від Ікви б. підніжжя Крем'янецьких гір, де котловина перетворюється на широку долину — *Мале Полісся*. Через наявність піщаних і підмоклих ґрунтів ліс на Малому Поліссі становить 36% (перев. сосна), а рілля — лише 47%; густота населення зменшується до 59. На сх. Острога смуга котловин зникає, позначаючись лише зоною пісків, що простягаються до Житомира.

Виразним високим берегом (40—80 м) над котловинами підноситься Волинська височина. Це хвиляста рівнина перев. на висоті 240—300 м, з крейдовим підложжям на зах., ґранітовим на сх., вкрита грубим шаром лесу, з урожайними ґрунтами, перерізана р. Бугом, Стиром, Іквою, Горинню до глибини кількадесятьох м., кол. лісостеп (див. ЕУ І, мал. 127). На півн. Волинська височина спадає до Волинського Полісся уступом на 20—40 м, що становить гостру межу двох краєвидів, польодовикового і лесового, і одночасно границю різних ґрунтів, лісу і лісостепу, р-нів різного госп-ва і густоти населення. На сх. від Корця ця межа пересувається на 40 км на півд. в р-н Заслава-Шепетівки і далі до Житомира; вона зазначена як границя різних ґрунтів і рослинности. Взагалі ж на сх. Волинська височина звужується й непомітно переходить у верхів'ях Тетерева в Придніпровську височину, а в басейні гор. Случі — в Подільську. Волинська височина є багатим рільничим краєм (рілля — 67%, ліс — лише 13%), з перевагою культури пшениці над житом, з культурою цукрового буряка і хмелю; густота населення 70.

Півн. В., себто Волинське Полісся, є вища й сухіша частина Поліської низовини, що на півн. сягає приблизно до смуги кінцевих морен по лінії Любомля—Ковля—Чорторийська—Дубровиці—Овруча (ЕУ І, стор. 66). Це рівнина, вкрита флювіоґляціяльними відкладами й надмами. Зах. частина має крейдове підложжя, сх. — ґранітове, що впливає на краєвид долин, які гостро врізуються в підложжя (див. ЕУ І, мал. 44). Серед сх. Волинського Полісся виступають лесові острови, як невеликий б. Звягеля і високий *Славечансько-Овруцький кряж*, збудований із кристалічних, осадових і вибухових скель, з другого боку вздовж гол. рік врізається подільський краєвид у глибину Волинської височини. Волинське Полісся було колись краєм лісів, які однак були дуже винищені, зокрема там, де ґрунти сухіші й кращі (на Ковельщині й між Звягелем - Коростенем і Коростишевим). Загалом рілля становить 29%, сіножаті й пасовища 25%, ліс 30%, ін. ґрунти 16%; густота населення 44. *В. Кубійович*

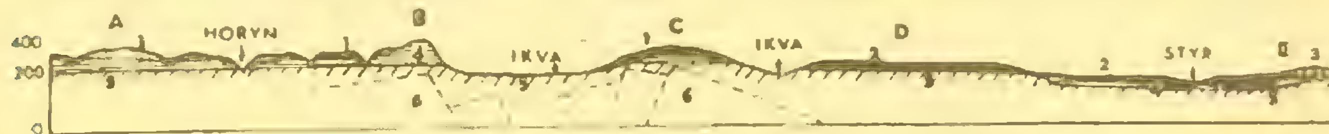

Діяграма-профіль Волині

А — Авратинські гори. В — Крем'янецькі гори. С — Мізоцько-Пелчанське пасмо. D — Волинська височина. Е — Полісся. 1 — Лес. 2 — Дилювіяльні й алювіяльні піски. 3 — Кінцеві морени. 4 — Міоцен. 5 — Крейда. 6 — Палеозоїкум Пелчанського масиву і здогадна западина під долиною Ікви.

Праісторія. Початки заселення В. сягають старішої палеолітичної доби (крем'яне знаряддя ашельського типу з околиць Крем'янця). Більше знахідів молодшої палеолітичної доби (Крем'янеччина, Дубенщина, Рівенщина), ще більше з мезолітичної доби (свідерська й кампінська культура). В неоліті (5000—2500) та енеоліті (2500—1800) В. була досить густо заселена хліборобським плем'ям, яке розвинуло крем'яне виробництво (надбузька культура). Тоді там з'явилися перші еміґранти з Подніпров'я й Галичини (трипільська культура), зі Шлезьку (волютова кераміка) та з півн. зах. (кам'яні скринькові гроби). У бронзовій добі (1800—800) населення В. швидко асимілювало нових шлезьких еміґрантів із т. зв. лужицькою культурою, переймаючи від них тілопалення, нав'язало торг. контакт із Закарпаттям; його цивілізація досягла значного рівня, який

волиняки зберегли й в останньому тисячолітті до Хр. (висоцька культура), коли їх можна назвати вже іст. ім'ям. Це неври грец. історика Геродота, від яких починається ранньоіст. доба В. В перших вв. по Хр. міцнішають зв'язки В. з Подністров'ям, Подніпров'ям і рим. торг. факторіями над Чорним морем.

З княжої доби на В. лишилося багато городищ і могил; знаходи в них виявляють повну культ. єдність княжої В. з ін. укр. землями, зокрема торг. зв'язки з Києвом.

Пам'ятки княжої доби на В. не сягають далі 9 в. Деякі історики пов'язують звістку араб. історика Масуді про слов. плем'я валінана, що панувало над ін. племенами, з літописними волинянами; це переносить їх володіння, як припускав М. Грушевський, на 9 в. і цілком погоджується з результатами археологічних дослідів на В. Але спроби пов'язати плем'я валінана з укр. дулібами й аварами і доводити т. ч. існування сильного племінного союзу на В. в 7 в. не знаходять підстав в археологічних матеріялах. Вирішити цю проблему зможуть лише археологічні досліди на В., зокрема на городищі Волинь, в с. Городок між Бугом та Гучвою, яке дало назву Волинській землі і мусило бути столицею здогадного племінного союзу. Город В. згаданий в літописі вперше під 1018 р. *Я. Пастернак*

Історія — до 1770 р. Перша іст. назва населення В. — дуліби. Над Бугом дулібів застала навала тюркської орди аварів (після 560 р.). Остання згадка про дулібів — 907, при описі Олегового походу на Царгород. В 10 в. назву дулібів заступають назви бужан (відома і з зах. джерел) і волинян.

В 9 в. В. була під впливом Великоморавської держави, але на поч. 10 в. дуліби вже залежали від Києва. Володимир В. походами 981 і 993 забезпечив собі Посяння й Забужжя і заснував Володимир б. Бугу; в 990-их рр. тут постало єпископство. В 1015—30 В. стала тереном війни укр. князів із поляками. По смерті Ярослава Мудрого В. дісталася Ігореві Ярославичу, а потім Ізяславові Ярославичу; далі В. одідичив його син Ярополк († 1087) і внук Ярослав Святополкович († 1123). В цей час В., положена в центрі укр. земель, набрала характеру окремої політ. одиниці. З 1120-их рр. вона опинилася в руках Мономаховичів (з перервою в 1140-их рр.). Внук Володимира Мономаха Із'яслав Мстиславич володів В. і Києвом 1146—54; у боротьбі за Київ з Юрієм суздальським і Володимирком гал. В. була його військ. та екон. базою Після 1154 В. перейшла в руки Із'яславичів, Мстислава († київ. кн. 1170) і Ярослава.

Син Мстислава Роман († 1205), кн. володимирський, захопив Галичину, де 1198 вимерла місц. династія, і цим зробив рев. поворот в історії В.: поборовши гал. опозицію й різних інтервентів, Роман створив велику понадудільну систему, що охопила й Київ. Після тривалої боротьби з Угорщиною й Польщею син Романа Данило об'єднав В. (1227), а в 1230-их рр. остаточно зайняв і Галичину; після цього він передав зах. В. з Володимиром братові Василькові. Гал.-Волинська держава пережила тат. навали 1240—41 і 1259, коли Бурундай змусив Данила, що перейшов до відкритої боротьби з татарами, зруйнувати укріплення ряду міст. Після смерти Данила (1264) на зах. В. княжив його брат Василько († 1270), пізніше син останнього Володимир († 1288), «книжник і філософ», що зміцнював землі, погранічні з литовцями й ятвягами. На сх. Волині (з осередком у Луцькому) сидів кн. Мстислав Данилович; після смерти Володимира він ненадовго об'єднав більшу частину В. В 2 пол. 13 в. Мазовецьке князівство стало залежним від В.

На поч. 14 в. В. знову об'єдналася з Галичиною в руках кн. Юрія Левовича (1301—15) і його внука Юрія II (1323—40). В 1349 ця держава розпалася. В. перейшла до сина лит. кн. Гедиміна — Дмитра-Любарта († бл. 1385) і стала тереном боротьби Любарта з поляками, що захопили Галичину. Після того, як лит. кн. Ягайло відібрав у кн. Федора Любартовича Луцьку волость (1387) і передав її ворогові русько-правос. традиції Витовтові (1350—1430), останній на поч. 15 в. опанував усю В. У 1431 волинські князі стали на боці Свидригайла, що, борючися з поляками, намагався захопити лит. великокняжий престол; це не вдалося, але до смерти Свидригайла (1452) В. зберігала становище князівства. В 1452—1569 В. була провінцією (з 1566 — воєводством) Великого Князівства Литовського. Поділена на староства володимирське, луцьке й крем'янецьке, В. поступово зазнавала поль. адміністративних і екон. впливів, зберігаючи церк. й побутово культ. традиції княжої доби. В 15—16 вв. зросло значення княжих і панських родів В., що провадили постійну боротьбу з татарами й зміцнювали своє привілейоване становище: Острозькі, Збаразькі, Чарторийські, Монтовти, Сангушки, Корецькі, Гулевичі, Хоткевичі, Четвертинські, Ружинські й ін. Із посиленням поль. впливів важчало становище волинського селянства. Тур. завоювання й тат. напади закрили доступ до середземноморського ринку,

але зросли зв'язки з балтицькими містами. В 16 в. на В., що, після століть руйнувань па суміжних сх. землях, лишалася поряд із Галичиною найпотужнішим резервуаром укр. населення, посилився доплив поль. шляхти й ремісників.

Після Люблинської унії 1569 В. стала воєводством Корони, хоч і зберігаючи внутр. автономію та укр. зовн. характер. Унія посилила швидку польонізацію адміністрації та побуту князівських і шляхетських родів на В. Рел. боротьба і жвавий нац.-культ. рух у кін. 16 — на поч. 17 в. знаходили на В. вияв у писаннях противників і прихильників Берестейської унії (1596), у боротьбі правос. з чужими реформістськими впливами (осередки в Гощі, Луцькому та ін.), у діяльності правос. братств, зокрема в Острозі, Володимирі й Луцькому, в створенні Острозької Академії, яка в 1580-их рр. згрупувала правос. учених полемістів, але відразу занепала по смерті кн. К. Острозького (1608), та шкіл у Володимирі, Луцькому, Дубні й ін., а також у розвитку друкарської справи (Острог, Почаїв, Дермань, Крем'янець, Костянтинів, Четвертня та ін.).

На В. знаходили широкий відгомін повстання К. Косинського (1591—93), С. Наливайка (1595) і особливо Б. Хмельницького, коли тут діяли численні загони М. Кривоноса, І. Донця, М. Тита й ін.; війна з поляками відбувалася почасти на території В., зокрема в 1648 (Збараж, Вишневець, Броди) і 1651 (Берестечко). Але В. не ввійшла до коз. держави й лишилася провінцією Польщі. Важкі репресії з поль. боку й напади в добу «руїни» примусили населення до еміґрації на схід. Укр. шляхта на В. втратила політ. значення. У наслідок поширення унії рештки правос. духівництва були віддані поль. урядом під юрисдикцію луцького уніятського єпископства. Міста занепали. У 18 в. на В. зустрічали співчуття виступи гайдамаків (зокрема 1734 й 1768).

П. Грицак

19 — 20 вв. Після розборів Польщі (1772, 1793 і 1795) В., за винятком зайнятої Австрією (1772) півд. частини Крем'янецького пов. з м. Збаражем, увійшла до складу Рос. Імперії й від поч. 19 в. стала Волинською губ. з центром у Житомирі. Однак на поч. 19 в. В. була ще в поль. руках; становище укр. селянства не змінилося; скрізь панувала поль. мова. Шкільний «візитатор» губерній Правобережжя Т. Чацький відкрив чимало поль. шкіл, Крем'янецький Ліцей (1819—31) був поль. осв. осередком.

Поль. повстання 1830—31 мало своїм наслідком антиполь. русифікаційний курс уряду, зокрема на В., що увійшла до Київського генерал-губернаторства. М. ін. закрито Крем'янецький Ліцей та численні ін. поль. школи й чимало кат. та уніятських манастирів. 1838 р. на В. ліквідовано унію. Скасовано «Лит. Статут», запроваджено рос. закони и рос. мову в судівництві й адміністрації. Скасування кріпаччини 1861 й особливо повстання 1863 ослабили силу поль. панства. В 60-их рр. почалася швидка всебічна русифікація. Рос. урядові кола створили осередок чорносотенної пропаґанди в Почаївській Лаврі. В другій пол. 19 в. й на поч. 20 В. лишалася осторонь укр. відродження, бо до 1911 не мала навіть земств, які в ін. губерніях підтримували укр. культ. працю.

В 1914—18 В зазнала колосальних втрат, як через воєнні дії на її території, так і в наслідок перебування прифронтових частин. Багато населення було евакуйовано. У Володимирі Волинському, під австр. окупацією, почалася деяка укр. культ.-осв. робота, організована групою УСС. Революція 1917 принесла перші вияви нац. відродження на В. Губ. комісаром Центр. Ради в Житомирі став уродженець В. А. *В'язлов*. Створена була мережа укр. шкіл, «Просвіт» і кооператив. З наступом большевиків на Україну на В. в лютому 1918 тривали бої частин Центр. Ради з 7 рос. армією. В цей час у Житомирі продовжувала свою діяльність Центр. Рада. На В. відбувалися операції укр. військ на протибольш. фронті на весні 1919, коли Рівне стало тимчасовим осідком уряду УНР; дещо пізніше відбувалися бої з поляками, що в травні 1919 окупували Зах. Волинь (відтинок отамана М. Осецького), і далі знову з большевиками, які 1920 зайняли сх. Волинь. У листопаді 1921 відбувся рейд волинської групи військ ген. Ю. Тютюнника; 359 укр. вояків, що не змогли прорватися із оточення на зах., були розстріляні в Новому Базарі; протибольш. боротьба в цей час виявлялася численними повстаннями.

За Ризьким миром 1921 В. була поділена: сх. частина відійшла до УССР, зах. — до Польщі.

Життя на сх. В. зазнавало змін, які характеризували всі підсов. укр. землі. На поч. 20-их рр. на В. повернулося чимало евакуйованого населення. Після активної праці в добу т. зв. українізації, — коли на В. вперше було запроваджене навчання укр. мовою, — багато волинської інтеліґенції в 30-их рр. стало жертвою сов. терору. Перехід до політики колективізації та індустріялізації різко змінив обличчя В. — див. далі: Нар. Госп-во.

Зах. В. під Польщею мала своєрідне становище. В 20-их рр. нац. відроджен-

ням керувала численна група нац. свідомої інтелігенції, зв'язаної з діячами Холмщини, Підляшшя й Галичини. На цей час припадає існування об'єднаної досить міцної репрезентації українців з В. в Соймі й Сенаті, зв'язок волинських і гал. політ. груп, орг. зв'язок у кооперації, фактична (хоч правно не дозволена) співпраця в діяльності «Просвіт» тощо. Однак урядовий натиск на все укр. життя, партійне розбиття українців на В., малий їх політ. досвід уможливили поль. впливи серед волинських укр. угруповань. Виникла група політиків, що шукала можливостей для праці в льояльності до режиму, — *Волинське Укр. Об'єднання.* Це значно ослабило укр. позиції. Політика пацифікації й виборчого терору в 1930 ослабила їх ще більше (див. ЕУ I, стор. 555—66). В цей час проведено ряд заходів для цілковитого розірвання зв'язків В. з Галичиною («сокальський кордон»), що їх реалізував, зокрема, воєвода Г. *Юзефський.* Урядові заходи важко відбилися передусім на нац.-культ. праці: в 1932 закрито луцьку «Просвіту» з 134 філіями, 1928—32 ліквідували «Просвіти» в Крем'янці, Острозі, Дубному, Рівному, Ковелі, Володимирі та ін. Перед війною замість 443 укр. нар. шкіл в 1922—23 рр. на В. лишалося 8 при 1459 поль. і 520 утраквістичних; не було жадної сер. укр. школи (за винятком 3 приватних). На В. не допускали друкованого укр. слова з Галичини. Волинські кооперативи 1934 р. були змушені підпорядкуватися поль. кооперації. В прикордонній смузі (що займала 1/3 території В.) посилився терор, з неї усували укр. політ. діячів, почалися заслання до Берези, силоміцне переведення на поль. католицтво (напр., в с. Гриньках) та на унію (Жабче), організоване поль. Seminarium Russicum та редемптористами в Дубному. В 30-их рр. на В., як і в Галичині, посилилася діяльність ОУН. В 1938—39 проти поль. тиску виступали укр. посли з В. (зокрема о. Волков, С. Скрипник).

1939 В. була окупована сов. військами й приєднана до УССР з поділом на області: Волинську (з центром у Луцькому) й Рівенську (Крем'янеччина відійшла до Тернопільської обл.). Сов. терор особливо посилився в 1941; відступ червоної армії супроводився масовими вбивствами по тюрмах (Луцьке, Дубне та ін.). В перший час нім. окупації почалася орг-ція цивільної влади і церк. життя, але восени 1941 був створений Райхскомісаріят з осідком у Рівному й посилився нім. терор. В. стала тереном діяльности укр. резистансу — див. ЕУ I, стор. 586, і гасла *Поліська Січ, Українська Повстанська Армія.* Нім. влада трималася фактично по містах та б. залізниць, але німці часто нападали на села, палячи їх і нищачи безборонне населення. З весни 1944, після нової сов. окупації, резистанс був скерований проти больш. панування.

Велику ролю відіграла В. в історії Укр. Правос. Церкви найновіших часів. З поч. 20-их рр. на В. діяла група свідомих укр. правос. священиків і світської інтеліґенції, яка в межах Правос. Церкви в Польщі розгорнула роботу коло українізації єпархії, що була раніше об'єктом чорносотенної політики рос. уряду. Цю роботу провадили єп. Полікарп Сікорський, архиєп. Олексій Громадський, протоієрей Никанор Абрамович (тепер митр. УАПЦ), спершу якийсь час о. І. Теодорович, о. І. Губа, о. М. Малюжинський, о. П. Табінський, о. П. Пащевський, о. В. Мисечко, о. П. Артемюк, о. Ф. Щумовський, І. Власовський, Н. Кибалюк, А. Річинський, В. Островський, С. Скрипник, С. Підгірський, М. Черкавський, родина Багринівських, Я. Бичківський, Карнаухів, М. Кобрин, В. Михалевич і ряд ін. духовних й світських осіб. Виданий був ряд перекладів богослужбових книг (див. *Богослужбова мова)* та чимало літератури, зокрема *Т-вом ім. П. Могили* в Луцькому (з 1931); крім того, серед правос. укр. населення працювали укр. церк. братства. Укр. правос. священиків готувала Крем'янецька Духовна Семінарія, а також правос. факультет Варшавського Ун-ту. Праця така мала тим важливіше всеукр. значення, що 1930 була большевиками ліквідована УАПЦ. Після важкого періоду сов. окупації, в 1942 р. єп. луцький Полікарп став митрополитом і поновив Укр. Автокефальну Правос. Церкву; хіротонізовано нових єпископів і численних священиків. Цим, після виходу на еміграцію 1943 р., збережена була ієрархія УАПЦ. З 1944, після приходу больш. влади правос. парафії В. силоміць підпорядковано моск. патріярхові. *Р. М.*

Людність В. розміщена залежно від природних умов. При пересічній густоті 58, найгустіше заселена півд. (90) і сер. (70) В., слабше — смуга котловин (59), найслабше — Волинське Полісся (44). Через брак індустріялізації відсоток міського населення один із найнижчих на Україні: на зах. В. — 12,1 (1931), на сх. В. — 20,5 (1939), в усій В. бл. 17% (1897 р. — 8%). Понад 20 000 меш. мають: Житомир (95 000), Бердичів (66 000), Рівне (41 000), Луцьке (36 000), Ковель (28 000), Володимир-Волинський (25 000), Крем'янець (20 000) — числа довоєнні. До недавніх часів міста В. мали характер торг.-ремісничо-адміністративний. Більшість волинських міст постала на пограниччі різних природних смуг, яке тягнеться з півн. на півд., там, де його

перетинають поперечні шляхи, зокрема на межі півн. й сер. В., уздовж давнього шляху Холм—Житомир—Київ (Володимир-Волинський, Луцьке, Олика, Клевань, Рівне, Корець, Острог, Славута, Шепетівка, Полонне, Житомир).

Людність В. до першої світової війни швидко зростала: 1 580 000 — у 1860 р., 3 000 000 — в 1897 р., 4 200 000 — в 1914 р. Це збільшення було зумовлене не тільки природним приростом, але й імміграцією нім., чес. і поль. колоністів (до 200 000). Великих втрат завдала населенню перша світова війна, зокрема на зах. Волині, через яку проходив фронт (1914 р. — 1 920 000 душ, 1921 р. — 1 570 000). Після війни людність зах. Волині знову збільшилася до 2 080 000 в 1931 р., гол. завдяки природному приростові (пересічно 3,8% народжень і 1,6% смертей на рік; у 1938 р. — лише 2,7% і 1,4%), але й через поворот частини евакуйованих з часів війни (41 000) та доплив поль. кольоністів (бл. 130 000) при невеликій еміграції за океан (50 000). Демографічні процеси на сх. Волині не відрізнялися від заг.-укр. на Центр. і Сх. Україні (див. ЕУ І).

До пол. 19 в. не українці становили на В. бл. 20%; це були жиди, поляки, переходова між українцями й поляками група римо-католиків, які вживали укр. мови, і нечисленні росіяни, скупчені перев. по містах. Після скасування панщини поміщики розпарцелювали частину своїх земель і викорчували частину лісів, що перейшли до колоністів; на В. переселилося бл. 20 000 чехів (перев. Дубенський, Здолбунівський і Рівенський пов.), бл. 100 000 німців (перев. на новинах у лісах Володимирського, Луцького, Житомирського та Звягельського пов.) і поляки, які оселилися здебільша в лісовій частині, зокрема в повітах: Володимирському, Костопільському і Звягельському; одночасно відсоток українців зменшився до 70 і навіть 65%. Під час першої світової війни рос. влада вивезла частину німців, після 1920 на зах. В. збільшилося ч. поляків.

Національні відносини на зах. (1931) і сх. (1926) Волині в % представлялися так:

	Зах. Волинь	Сх. Волинь	Вся Волинь 1931 р.	Вся Волинь 1897 р.
українці	70,4	68,6	69,9	70,1
жиди	9.8	9.0	9.5	12,2
поляки й римо-католики з укр. мовою	15.2	11,7	13,9	6,2
росіяни	1,1	2,5	1.5	3,7
німці	2.2	7,3	3,9	5,7
чехи	1.1	0,4	1.0	0,9

Поляки, німці й чехи в 1920-их рр. мали на сх. В. свої нац. сільради, а поляки навіть нац. р-н Довбиші, перейменований на Мархлевський. Ці нац. меншості, за винятком рос., майже перестали існувати у наслідок воєнних подій (див. ЕУ І, стор. 175—77).

Народне господарство. Загалом В. є аґрарний край, із слабою промстю, зокрема в зах. частині. На поч. 30-их рр. у сіль. госп-ві працювало 78% населення, в пром-сті — 8%.

Майже половину всієї площі займає рілля (48%), 26% — ліс, 15% — сіножаті й пасовища, 11% — ін. ґрунти. У зв'язку із згаданими вище колонізаційними процесами В. сильно збезлісена: протягом 1860—1940 рр. площа лісу зменшилася на 30%; одночасно рілля збільшилася з 33% в 1885 р. до 48%; засівна площа збільшилася з 1 900 000 га в 1900 р. до 2 700 000 га. Засіви становили в 1940 р. бл. 2 700 000 га, в тому ч. зернових 73% (жито — 29, овес — 15, пшениця — 14, ячмінь — 9), кормових — 11%, картоплі — 9%, пром. (цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, тютюн) — 7%. Геогр. розміщення поодиноких культур залежить від природних умов: на лесовій частині пшениця переважає над житом, багато ячменю й картоплі, з техн. найбільше значення мають цукровий буряк і хміль, останнім часом поширюється кукурудза, на півн. В. на перше місце висувається жито, згодом овес і картопля, ячмінь, гречка, просо, льон-довгунець і коноплі. Урожайність збіжжя доходила до 12 центнерів з га, і лесова частина В. мала деякі лишки збіжжя (вивіз пшениці, з ін. культур — хмелю). У півн. частині переважало лісівництво й тваринництво (молочне госп-во, свинарство). На розвиток аґрарних відносин до першої війни (на зах. Волині і до другої) позитивно впливали приклад досконалішого господарювання німців і, ще більше, чехів, комасація й виділення на хутори, почате у зв'язку з столипінською реформою, але продовжуване на зах. В. й за поль. часів: неґативно впливало сел. малоземелля, яке на зах. В. збільшилося під впливом поль. колонізації. Запровадження колективізації принесло всі неґативні сторони цієї системи. У висліді цих процесів збільшилася засівна площа і участь у ній кормових та пром. рослин, картоплі, пшениці й кукурудзи коштом жита, вівса й гречки; зменшилося тваринництво, настало зубожіння селян. Хутори, на які розбилися волинські села, знову втягнено у великі госп-ва.

Пром-сть на В. слабо розвинена, зокрема в зах. частині, гол. через брак місц. енерґетичних ресурсів (раніше дрова, тепер почасти торф) і конкуренції з розвиненішими краями України. Сильніше розвивається пром-сть лише в сов. часи; поважні перспективи даль-

шого розвитку пов'язані з відкриттям кам'яновугільного басейну в р-ні Володимира. Тепер розвивається насамперед харчова пром-сть, що переробляє місц. продукти, зокрема млинарська, цукрова, спиртова, броварська — перев. в сер. В. За нею іде лісова, деревообробна, лісохем., мебльова й паперова пром-сть, гол. в лісовій смузі; нарешті — металообробна й машинобудів. пром-сть (будівництво с.-г. машин), підприємства якої зосереджені в більших містах (Житомир, Рівне, Луцьке, Новгород Волинський, Шепетівка). Широко розвинена пром-сть будів. матеріялів: добування ґраніту, лябрадориту, базальту, волиніту, глин, зокрема вогнетривких, і крейди; на базі добування каоліну розвинена порцеляново-фаянсова пром-сть — все в сх. ґранітовій В. (Полонне, Баранівка), цементна в Здолбунові. В півн. В. розвинена торфова пром-сть, на Крем'янеччині і б. Коростишева добувають буре вугілля; натомість втратило значення добування залізних руд (бурий залізняк на півн.). Другорядне значення має легка пром-сть — кравецька і трикотажна (більші міста). Гол. осередки промсти: *Житомир, Рівне, Луцьке, Новгород Волинський, Ковель, Здолбунів.*

В. Кубійович

Д о с л і д ж е н н я В. розпочате було М. Костомаровим під час його служби в Рівному. Краєзнавчий матеріял публікували «Волынские Епархиальные Ведомости» (1867—1918). В кін. 19 в. виникли «Общество Исследователей Волыни» і «Волынское Церковно-Археологическое Общество», що видало «Волынский Историко-Археологический Сборник» (I—II, 1896—1900). З кін. 19 в. постали музеї у Житомирі, в Городку б. Рівного, пізніше — Музей Т-ва Дослідників В. у Житомирі, згодом — у Луцькому, Крем'янці, Дубному, Острозі, Рівному. В. досліджували А. Хойнацький, А. Сендульський, М. Уводський, В. Антонович, Н. Теодорович, Н. Коробко, В. Кравченко, П. Тутковський, Я. Яроцький, О. Фотинський, О. Левицький та ін. Волинський Округовий Відділ Поль. Спілки Нар. Учителів видавав „Rocznik Wołyński" 1930—39 за ред. Я. Гофмана. На еміґрації працю провадить Ін-т Дослідів Волині у Вінніпезі і Т-во «Волинь» у Нью-Йорку.

В укр. л і т е р а т у р і визначилися письменники з В.: Леся Українка, Л. Мосендз, О. Лятуринська, У. Самчук, О. Стефанович та ін.

Література: А н т о н о в и ч В. Археологическая карта Волынской губернии. Труды 11 археологического съезда. М. 1901; Т у т к о в с к и й П. Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии. Почвоведение, III. 1910; Л а с к а р е в В. Общая геологическая карта Европейской России. Лист 17. П. 1914; Т у т к о в с к и й П. Антропогеографические этюды по Волыни. Труды Общества Исследователей Волыни. 1915; Труды общества Исследователей Волыни, I-XIII. Житомир 1902—15; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси, I-X. Львів - Київ 1898—1934; Р і ч и н с ь к и й А. Старий город Волинь. 1938; Rocznik Wołyński, I-VIII. Рівне 1930—39; К о р д у б а М. Історія Холмщини й Підляшшя. Кр. 1941; П а ш у т о В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.-Л. 1950; B ä c h t o l d R. Südwestrußland in Spätmittelalter. Базель 1951; П а с т е р н а к Я. Найстарші часи Волині. Волинь у боротьбі за волю України. Вінніпеґ 1952; Літопис Волині, I-III. Нью-Йорк - Вінніпеґ 1953 і наступні; Л е в к о в и ч І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпеґ 1954.

«Волинь», газ., виходила в Рівному за нім. окупації з 1941 до поч. 1944 (спершу тижневик, з 1942 — півтижневик); редактори У. Самчук, згодом Мисечко, П. Зінчук.

«Волинь», т-во (земляцтво) в ЗДА, засноване 1951 р. з метою гуртувати волиняків, збирати й публікувати матеріяли про В.; Управа т-ва — в Нью-Йорку (гол. Б. Дзівак), філії в Боффало і Клівленді; видало 2 чч. журн. «Волинь».

Волков Федір, див. *Вовк* Федір

Волкович Йоаникій (17 в.), проповідник при Успенській церкві у Львові, автор діялогу «Розмышлянє о муцѣ Христа Спасителя нашего» (виставленого у Львові 1631), що є одним із найстаріших укр. текстів пасійної драми.

Волкович Микола (1858—1928), один з основоположників наук. хірургії на Україні. Родом з Чернігівщини. 1889—1903 приват-доц., 1903—22 проф. Київського Ун-ту. 1922—28 керівник Катедри Н.-Д. Медицини УАН. 1928 обраний д. чл. УАН. Засновник Київського Хірургічного Т-ва. Створив школу хірургів, запровадив багато своїх хірургічних метод і запропонував ряд нових операцій (м. ін. описав новий симптом хронічного апендициту — «м'язовий симптом В.», опрацював для лікування переломів кінцівок «шину В.» 1906). Автор 84 наук. праць (41 друковані нім. мовою), м. ін. монографії: «Аппендицит, желчнокаменная болезнь, туберкулезный перитонит» (1926), «Повреждения костей и суставов», I—II (1928).

М. Волкович

Волноваха (VI—18), м., р. ц. Сталінської обл., зал. вузол.

Волобуєв Михайло (* 1900), укр. економіст рос. походження, викладав у Харкові, чл. *УНДІП*. 1928 вмістив у журн. «Більшовик України» працю «До проблеми укр. економіки». В. заперечував теорію єдности рос. імперської економі-

ки до революції, вимагав розглядати Україну як «історично оформлений нар.-госп. організм», що має власні шляхи розвитку, й обстоював конечність збереження екон. відокремлености і на «соц. стадії розвитку». В. висував погляд про конечність забезпечення «укр. екон. центрам права і можливости дійсного керівництва всім нар. госп-вом», зокрема скасування системи больш. управління пром-стю всесоюзними трестами, затвердження бюджету УССР (і контролю над її госп-вом) лише її владою. Погляди В., що вважалися, як і погляди *Шумського* та *Хвильового*, за націоналістичні, були піддані гострій критиці в ЦК КП(б)У. Хоч В. оголосив 1928 в «Більшовику України» листа з засудженням своїх поглядів, а 1930 «самокритичну» статтю «Проти екон. плятформи націоналізму», в 1930-их рр. він був засланий.

Волобуїв Павло (* 1900), педагог у Харкові; у 1920-их рр. викладач ІНО, наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; праці з педагогіки колективу й дошкільного виховання, п'єси для дітей.

Волове, кол. назва м-ка *Міжгір'я* на Закарпатті.

Волове очко, задерихвіст (Troglodytes parvulus), один із найменших птахів України (довж. до 12 см.), живе в кущах; у лісовій смузі й в лісостепі перелітний, в степах осілий.

Воловець (V—4), с. на закарп. верховині, р. ц. Закарп. обл., лісова пром-сть.

Володава (II—4), пов. м. на Підляшші над р. Бугом у Польщі, 8 600 меш. 1931 р., 4 400 меш. 1948 р.; замок із 17 в., що належав до роду Потіїв; 1939—44 у В. працював Укр. Комітет, Пов. Союз Укр. Кооператив і Торг. Школа. До другої світової війни в пов. було бл. 27% українців, римо-кат. з укр. мовою 30%, поляків 33%, жидів 10% (дані приблизні); після війни укр. населення виселено.

Володар Ростиславич, кн. перемиський (1094—1124). Разом із братами Рюриком та Васильком закріпився в Галичині бл. 1084 і т. ч. поклав підвалини під окреме Гал. князівство. В бою під Перемишлем 1099 погромив угрів; обороняв Галичину від зазіхань Давида Ігоревича волинського і Святополка II київського.

Володарка (IV—10), м-ко у верхів'ях р. Рось, р. ц. Київської обл.

Володарське (V—20), с. м. т. в Донбасі, Свердловського р-ну Ворошиловградської обл.; вугільна пром-сть.

Володарське (VI—18), с. на Приозівській низовині, р. ц. Сталінської обл.

Володарське Волинське (III—9), кол. Горошки, с. м. т. над р. Іршею, притокою Тетерева, на сх. Волині; р. ц. Житомирської обл., місцева харчова пром-сть; до 1930-их рр. навколо В. В. численні нім. колонії.

Володимир Волинський (III—5, іст. назва Володимир), м. на півн.-зах. Волині, над р. Луг, притокою Бугу, р. ц. Волинської обл. В 1931 р. — 24 000 меш., перев. жидів. Одно з найстаріших укр. міст, вперше згадане в літописі під 988 р. Про давність заселення свідчать неолітичне крем'яне знаряддя й кераміка гальштатської доби. За княжих часів укріплене торгове м., столиця Волинської землі (див. *Волинь*), осередок єпархії. З 1146 р. до поч. 14 в. столиця Володимирського князівства, з 1300 р. — Гал.-Волинського. З пол. 14 в. — терен боротьби між Польщею й Литвою, з кін. 14 в. до 1569 належав до Литви. В наслідок тат. нападів (1240, 1260, 1491, 1500) занепав. За лит. і поль. (1569—1795) панування В. В. був невеликим пов. м. (1789 р. мав 202 будинки). 1577 кн. К. Острозький відкрив у В. В. школу; у 18 в. існувала василіянська колеґія. У В. В. лишилися визначні пам'ятки княжої й лит.-поль. доби: оборонні вали, городище, Успенський собор кн. Мстислава Із'яславича з 1160 з могилами князів (невдало реставрований 1896), церква св. Василя; в урочищі «Стара Катедра» фундамент триапсидної церкви княжої доби; з пізніших часів — замок; в с. Зимному б. В. В. — манастир із печерами.

В 1795—1915 В. В. належав до Росії. Під час світової війни, за австр. окупації, 1916 стараннями УСС відкрито першу укр. школу. 1918 у В. В. стояла Сіра дивізія. На весні 1919 після тривалих боїв з укр. військом В. В. зайняли поляки. За Польщі (1919—39) — В. В. пов. м., з 1939 — р. ц. В 1943—46 ліси в околицях В. В. були базою групи УПА «Тури». Має підприємства місц. харч. і легкої пром-сти. Останнім часом, у зв'язку з поч. експлуатації *Львівсько-Волинського вугільного басейну*, на території якого лежить В. В., перед ним відкриваються можливості пром. розвитку.

Володимир I Великий († 1015), св., великий кн. київський, один із найбільших держ. діячів княжої України. Син кн. Святослава. З 970 — кн. у Новгороді під опікою брата матері — Добрині. 980, перемігши брата Ярополка, став великим кн. у Києві. Походами проти полоцького кн. Рогвольда, завоюванням (981) Перемишля та ін. «червенських» міст (що лежали на шляху до Німеччини та Угорщини), приборканням в'ятичів і радимичів В. I об'єднав сх.-слов. племена в одну державу й посадив по різних землях своїх синів намісниками. Провів ряд походів проти сусідів: воював із ятвягами (983) й волзькими болгарами (985); особливо вперто боровся з

чорними клобуками та печенігами, що безпосередньо загрожували Києву, й збудував укріплену лінію по р. Стугні, Ірпені, Трубежі й Сулі. Працюючи над об'єднанням і зміцненням своєї великої держави, В. І спершу намагався зробити поганство держ. релігією. Однак, усвідомляючи значення християнізації, незабаром охристився, у 989—90 охристив Київ і за ним усю Русь. Охрищення В. І було зв'язане з успішною війною з Візантією; цісар Василь II, дcensus від В. І допомогу у війні з Вардою Фокою, не виконав умови віддати за В. І сестру Анну; В. І 988 узяв м. Корсунь і тоді одружився з царівною. В зв'язку з охрищенням В. І стоїть його освітня діяльність. Поява духівництва, перенесення освіти и письменства за визант.-болг. зразками, створення перших шкіл, будівництво кам'яних церков, впливи візант. культ. і двірських звичаїв стали відразу міняти обличчя княжої України. Близькі зносини з Візантією не виключали зв'язків із зах. сусідами (родинні зв'язки княжої династії, зокрема з Польщею, Угорщиною та Чехією, відвідини латинських єпископів та ін.). Т. ч. В. І надав Русі не тільки тривких держ.-орг. форм, але й культ. обличчя. В кін. князювання В. І Україна була відносно централізованою, христ. імперією з усталеним місцем в євр. політиці та провідною ролею в Сх. Европі. Але під кін. життя В. І виявилося послаблення його влади: сини — Святополк, згодом Ярослав вийшли з покори, і В. І помер, готуючись до походу на Ярослава (див. ЕУ І). *П. Грицак*

Срібні монети Володимира В.

Володимир II Мономах (1053—1125), київський великий князь 1113—25, син кн. Всеволода Ярославича і візант. княжни з сім'ї Мономаха. За життя батька кн. у Смоленську й Чернігові, часто заступав його в боротьбі з половцями, виконував дипломатичні місії. По смерті Всеволода кн. у Переяславі; після смерти Святополка II перейшов до Києва. Один із найвидатніших держ. діячів укр. середньовіччя. Старався зміцнити центр. княжу владу і єдність Руси, боровся проти занепаду родової солідарности київської династії, намагаючись об'єднати князів проти половецької загрози. Ініціятор Любецького з'їзду 1097, де була проведена радикальна реформа порядку спадкоємства (прийнято засаду прямого родового успадкування замість складної системи сеньйорату й зміни уділів). У Києві В. М. провів правно-фінансові реформи, що ввійшли до складу «Руської правди» й були прийняті сучасниками як радикальне оздоровлення кредиту (обмежений був розмір процентів на позики). Талановитий автор-публіцист, написав «Поучення дітям» (бл. 1117), твір повчально-автобіографічний, великої літ. вартости, в якому В. М. виступає як носій ідеї цілости держави, хоробрий вояк і мудрий, справедливий правитель. В історії Руси В. М. замикає добу відносної єдности держави. Від В. М. походять київська, смоленська й суздальська лінії Рюриковичів. *П. Г.*

Володимир Мстиславич (1132—74), кн. дорогобузький, внук Володимира Мономаха, винятково непопулярний між сучасниками. 1171 недовго був на київському столі.

Володимир Давидович († 1151), кн. чернігівський із сіверських Ольговичів. Претендент на київський престол після смерти Всеволода Ольговича.

Володимир Андрійович († 1170), кн. сх.-волинський (Погорина), внук Володимира Мономаха, грав деяку ролю в боротьбі за Київ по смерті Ростислава Мстиславича (1167).

Володимир (1188—98), кн. гал., син Ярослава Осмомисла, останній з династії Ростиславичів. Прогнаний боярами, повернувся на престол з допомогою цісаря Фрідріха Барбаросси. Підтримував дружні відносини з Рюриком київським та Всеволодом суздальським.

Володимир Ігоревич († 1212), кн. путивельський, син Ігоря новгород-сіверського, учасник походу на половців 1185, оспіваного в «Слові о полку Ігоревім»; по смерті Романа В. (1205) намагався захопити Галичину, як син сестри останнього гал. кн. з роду Ростиславичів; боровся з гал. боярами.

Володимир Рюрикович, кн. київський (1223—36, з перервами), син Рюрика овруцько-київського із смоленських Мономаховичів. Спершу ворог Данила гал., згодом союзник; спирався на Данила в боротьбі з Михайлом чернігівським.

Володимир Василькович, кн. володимирський (1270—88). Відомий як «книжник і філософ великий». Його двір став культ. осередком України, книги й ікони з Володимира йшли до Чернігова, Перемишля, Більська і т. д. Ворог поміркованої протатарської політики Лева гал., передав перед смертю своє князів-

ство Мстиславові Даниловичу. За В. Волинь займала виняткове становище, як велика сх.-евр. держава, продовжуючи експансію на білор. землі й здійснюючи опіку над Мазовецьким князівством.

Володимир Ольгердович, перший київський кн. із династії Гедиміновичів (1362—94), вигнаний з Києва Витовтом, якого не визнавав своїм зверхником. В. залежав від тат. хана і бив монети з тат. печаткою.

Володимир Малець (* 1890), єп. УАПЦ, родом з Херсонщини. До висвячення викладав по високих школах і провадив наук. працю. 1942 висвячений у Києві на єп. черкаського. З 1944 на еміграції. Нині в ЗДА — в Дітройті. Працював над уточненням текстів богослужбових книг.

Єп. Володимир

Володимирець (II—7), с. м. т. на Волинському Поліссі, р. ц. Рівенської обл.; р-н орг-ції і бойових дій проти німців сотні УПА поручника І. Перегійняка (1943).

Володимирівка, с. Підвисоцького р-ну Кіровоградської обл., найбільше донині відоме трипільське селище: бл. 200 хат кількома концентричними колами на площі 800 × 900 м; хати поділені поперечними стінками для кількох родин, у кожній «кімнаті» — піч; хрестовидні жертовники, гарна кераміка, багато жін. глиняних фігур, глиняний модель хати, знаряддя: рогові мотики, кістяні шила, крем'яні ножі, серпи й ін., кам'яні зернотерки; кістки домашніх і диких тварин; у 1930—40-их рр. розкопи провадили С. Магура, Б. Безвенглінський і Т. Пассек; пізньопалеолітичну стоянку у В. досліджував 1951 О. Черниш.

Володимирівка (VI—13), с. над р. Висунь, притокою Інгульця, р. ц. Миколаївської обл.

Володимирівка (VI—18), с. м. т. в Донбасі, Ольгинського р-ну Сталінської обл.; виробництво вогнетривких матеріялів.

Володимирко Володаревич († 1152) кн., об'єднав перемиське й звенигородське князівства, захопив спадщину по дядькові Василькові — Теребовлю та Галич і 1141 переніс столицю до Галича. Боронив окремішність Галичини від поляків, угрів та київського кн. Із'яслава Мстиславича. Спритний політик, підтримував союз із Юрієм суздальським; союзник Візантії; відомий своїм багатством. В боротьбі з городами спирався на земське боярство.

Володимирський Адріян (* 1875), лікар-педагог і педолог; 1917 р. лектор Пед. Академії в Києві, в 1920-их рр. проф. Київського Мед. Ін-ту й ІНО, керівник Кабінету Лікарської Педагогіки; праці з прикладної рефлексології та гігієни виховання.

Володимирський Борис (* 1878), маляр; закінчив Київ. Художню Школу й Академію Мистецтв у Мюнхені (1908); перев. жанровий і побутовий живопис.

Володислав Кормильчич (13 в.), гал. боярин, провідник партії, ворожої Романовичам, деякий час перебував на Угорщині. 1213 оголосив себе гал. князем. Був ув'язнений уграми й вивезений на Угорщину, де й помер.

Володислав Локетик (Władysław Łokietek, 1260—1333), поль. король 1320—33 активний у закордонній політиці; намагався об'єднати поль. землі й провадив війни з орденом хрестоносців. Гал. кн. Лев підтримував В. в боротьбі за краківський престол, даючи В. військ. допомогу. Їх тимчасовий союз був скріплений шлюбом кн. Юрія Львовича з Євфимією — сестрою В.

Володислав Опільський, кн. гал. (1372—78) з руки угор. короля Людовіка; родом із знімчених П'ястів; 1366 палятин Угорщини. В Галичині титулувався дідичним володарем Руси.

Володислав Яґайло, див. *Яґайло.*

Володислав IV (Władysław, 1595—1648), поль. король (1632—48), з роду Ваза, син Жигмонта III. Потребуючи коз. допомоги для війни з Москвою, В. IV, всупереч опозиції в сенаті, домігся компромісового задоволення коз. вимог у церк. питанні: на елекційному соймі 1632 визнано дві укр. митрополії — уніятську і правос., що її поль. влада з 1596 трактувала як незаконну. По закінченні війни з Москвою поль. уряд не здійснив своїх обіцянок про пільги козакам. 1635 козаки під проводом І. Сулими зруйнували Кодак; 1637 вибухло повстання Павлюка, а 1638 — нове повстання під проводом Д. Гуні й Я. Острянина, придушені з великою жорстокістю. Гострі обмеження для коз. війська за «ординацією» 1638 піддавали козацтво під владу чужої старшини. 1646 В. IV провадив таємні переговори з козаками, зокрема з Б. Хмельницьким, і обіцяв відповити коз. привілеї, маючи на оці війну з Туреччиною. Помер на поч. повстання Б. Хмельницького.

Володкович Филип (в світі Феліціян) (1697—1778), укр. кат. єп. холмський, володимирський, згодом митр. київ. (1762—78).

Волока, див. *Міри.*

Волокидин Павло (1877—1936), маляр, скінчив Петербурзьку Академію Мистецтв, проф. одеського і київ. художніх ін-тів; серед праць перев. портрети

й пейзажі (зокрема Одеси, Чорного моря).

Волоконівка (III—18), с. над р. Оскіл на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; в р-ні українці становлять 3/4 населення.

Волос, див. *Велес.*

Волосенко Павло (* 1876), гал. гром. і політ. діяч, публіцист, інж.; один із керівників Укр. Радикальної Партії, деякий час ред. її органу «Гром. Голос» (до 1908); 1917—19 брав участь у гром. житті на Слобожанщині. В 1920-их рр. у Львові викладав в укр. тайній Політехніці, гол. Т-ва Укр. Інженерів. Тепер в ЗДА.

Волость, у староукр. мові те саме, що «власть», «влада»; також назва княжої держави, а іноді й її населення, поруч первісної назви «земля». Пізніше, в 11—13 вв., В. — територіяльно-адміністративна одиниця, що складалася з кількох громад, на чолі з волостелем, або старостою. Центром В. був звичайно «пригород». З занепадом староукр. держав ця назва вийшла з ужитку. З 1861 в межах Рос. Імперії В. (на Холмщині й Підляшші — ґміна) — самоуправна одиниця, складена з кількох сіль. громад з обмеженими адміністративними й судовими компетенціями. На чолі В. стояло волосне правління з волосного старшини, сіль. старост, збірщиків податків і волосного писаря. Волосний сход, що складався із цих осіб та представників від сіль. населення (1 на 10 дворів) вибирав місц. урядових осіб, кандидатів у гласні до пов. земства, а також волосний суд, що вирішував менш важливі справи. В. зберігалася за укр. нац. влади в 1917—20 рр. як самоуправна одиниця другого ступеня. В-і існували й за сов. влади до адміністративної реформи 1924—25, коли вони були замінені на р-ни.

Волосянський Іван (1861—1930), гр.-кат. свящ., культ. діяч і етнограф у Галичині (друкувався в «Зорі»).

Волоська церква у Львові, див. *Успенська церква.*

Волоське право, широко розповсюджене в Галичині осадне право, на якому в 14—15 вв. засновувалися оселі в гірських і взагалі мало придатних до хліборобства околицях. Сама назва пов'язує В. п. з експансією волоського пастушого елементу, що посувалася уздовж Карпат і досягла на зах. Моравії (т. зв. Моравська Волощина). В. п. не має виразних нац. прикмет; нема й даних про нац. приналежність його первісних носіїв. Зважаючи на відносну нечисленність етнічного волоського елементу, треба гадати, що дуже рано на В. п. осідали й українці. В. п. мало станово-проф. походження й характер і розвивалося в умовах скотарського способу життя. Село було під управою осадчого — «князя»; уряд «князя» був спадковий в його роді. «Князь» скликав віча, на яких вирішувалися гром. справи. Група сіл В. п. становила «крайну» на чолі з «крайником». Крайна була судово-адміністративною округою для сіл В. п. Двічі на рік відбувалися судові віча під проводом крайника. Громада В. п. давала поруку за своїх співгромадян, солідарно платила оплати, «гонила слід». З огляду на скотарський характер госп-ва, села платили податки й чинші худобою, сиром, вовною й похідними продуктами, третину яких одержував «князь», а решту власник села. Багато волоських сіл мали обов'язок військ. служби, їх населення згодом у великій частині перейшло до дрібної шляхти. *П. Г.*

Волох, київ. ювелір; 1747, разом із Задовським, виконав царські двері св. Софії в Києві.

Волох Омелян (* 1885), отаман, 1917 — командувач 2 укр. полку, 1918 — Гайдамацького полку, на поч. 1919 — командувач Запор. корпусу, згодом Гайдамацької бриґади; 1 грудня 1919 в Любарі зробив невдалу спробу повстання проти Директорії і, захопивши держ. скарбницю, перейшов до большевиків.

Волох С., псевд. *Прокоповича* Вячеслава в пресі.

Волохи, див. *Румуни.*

Волочиська (IV—7), м-ко над Збручем, р. ц. Хмельницької обл. 7 000 м. (1926), цукрозав., кол. прикордонна станція на рос.-австр. і згодом сов.-поль. кордоні.

Волочіння, побажання, віншування, яке складає молодь на Великдень, зокрема у великодній, «волочільний», понеділок, за що дають дарунок («волочільне»), колач і крашанки. Волочільні пісні, улюблені у білорусів, трапляються на півн.-зах. Україні.

Волочний перемір, переведена на підставі волочного закону («устави на волоки») з 1557, за короля Авґуста, зем. реформа на Україні й Білорусі. Реформа частково почалася ще за Жигмонта I на поч. 16 в. й провадилася до першої пол. 17 в. В. п. полягав у новому розпарцелюванні, комасації, а також переоцінці держ., гром. і сел. ґрунтів. Держава бажала цією реформою зрівняти селян у власності й у виконанні повинностей. Вільні селяни одержували по одній волоці (33 морги), а невільні — «отчичі» по 1/3 волоки. «Путні бояри», «панцерні слуги» та війти сіль. громад одержували по 2 волоки. Шляхта діставала відшкодування («одміни») за переміряні ґрунти, але не селянство. Одночасно з цих земель відмірювали фільварки розміром бл. 20 волок, на яких у великих розмірах провадилася продукція збіжжя для експорту. Спочатку В. п. був проведений на

держ. ґрунтах, пізніше слідом пішли шляхетські землі. На селян, наділених землею, яка перейшла у їх власність, накладено нові обов'язки натурою і працею. В. п. зустрічав опозицію серед селянства, бо ламав старі форми власности і с.-г. діяльности, гол. ліквідуючи спільне землеволодіння у формі дворища та право переходу селян на ін. землі.

Р. М.

Волошин Августин (17. 3. 1874—1946), провідний культ. і гром.-політ. діяч Закарпаття, гр.-кат. свящ., 1924 іменований папським шамбеляном. Нар. в Колечині на Закарпатті. Студіював у богословській семінарії в Ужгороді, на теологічному фак. і високій пед. школі в Будапешті. З 1900 проф. учительської семінарії в Ужгороді, в 1917—38 її директор. Під його керівництвом виховувалися учительські кадри, які внесли багато до нац. відродження Закарпаття.

А. Волошин

З кін. 90-их рр. В. брав активну участь у культ. і вид. житті; публікував підручники, редаґував і видавав єдину укр. газету в Угорщині «Наука» (1897—1918), згодом «Свобода» (1920—38). 1907 випустив угор. мовою «Практичну граматику малоруської мови» (нагороджену Академією Наук у Будапешті), в якій обстоював живу нар. мову та мовну спільність усіх українців. У 1918—20 В. відіграв визначну ролю в політ. самовизначенні Закарпаття як чл.-засновник Руської Нар. Ради в Ужгороді, а потім гол. Руської (Укр.) Центр. Нар. Ради. 1920 іменований чл. тимчасового автономного управління Підкарп. Руси. Разом з ін. діячами Закарпаття В. заснував Христ. Нар. Партію, від якої був обраний послом до чехо-словацького парляменту (1925—29), В. очолював ряд культ. і госп. установ краю: Педагогічне Т-во Підкарп. Руси, Підкарп. Банк й ін.; організатор Учительської Громади, почесний гол. т-ва «Просвіта» в Ужгороді. В подіях держ. орг-ції Карп. України (1938—39) В. став центр. постаттю: 26. 10. 1938 през. ЧСР іменував його прем'єром автономного карп.-укр. уряду. Сойм Карп. України 15. 3. 1939 обрав В. през. незалежної держави. Після окупації Закарпаття угорцями В. перебував на еміґрації в Празі, присвятивши себе наук. і пед. діяльності; проф. УВУ. В травні 1945 був арештований і вивезений до СССР, де помер у невідомих точно обставинах.

В. написав для початкових і сер. шкіл ряд підручників — граматики, фізики, хемії (співавтор М. Велигорський), читанки, курс педагогіки для семінарій «Пед. психологія» (1920), «Педагогіка і дидактика» (1920), «Коротка історія педагогіки» (1921), «Логіка» (1935), «Методика» й ін. В Празі В. написав у кількох тт. заг. «Нарис педагогіки». З ін. публікацій відомі: «О письменнім язиці Підкарп. Руси» (1921), «Спомини» (1923), «Дві політ. розмови» (1923). В. виступав також як літератор під псевд. А. Верховинського, написав побутові драми: «Маруся Верховинка» (1931), «Без Бога ні до порога» (1935).

Всебічна діяльність В. і його великі заслуги у всіх ділянках життя дали підставу до того, що його ще за життя названо «батьком» укр. відродження на Закарпатті. *В. Маркусь*

Волошин Ірина († 1936), уроджена Петрик, дружина о. Августина Волошина, гром. діячка, організаторка жінок на Закарпатті в 1920—30 рр.

Волошин Максиміліян (1877—1932), рос. пост-символіст (пізніше — акмеїст), укр. походження (повне прізвище Кириєнко-Волошин); збірники поезій: «Стихотворения» (1910), „Anno mundi ardentis" (1916), «Иверни» (1918), «Демоны глухонемые» (1919), переклади франц. поетів, статті на літ. й мист. теми; характеристичні історіософічні мотиви поезії В. з засудженням рос. тиранії й жорстокости і його аналогії між діяльністю Петра I і больш. влади (поема «Россия» 1925).

М. Волошин

Волошин Михайло (1878—1943), гал. адвокат, оборонець у політ. процесах, в 1930-их рр. чл., а в 1941—43 през. Львівської Адвокатської Палати; чл. ЦК УНДО (1925—39); довголітній дириґент львівського «Бояна».

Волошин Олександер (псевд. Олександер Федорович) († 1933), муз. етнограф, його збірки нар. пісень видавав Фесенко в Одесі.

Волошин Ростислав (1911—46), псевд. Павленко, організатор ОУН на Волині, гол. Союзу Укр. Студентських Орг-цій під Польщею (1933—34), в'язень поль., рос. і нім. тюрем і концтаборів, співзасновник УПА. з 1943 чл. Бюра Проводу ОУН; гол. 1 конфе-

Р. Волошин

ренції АБН і конґресу УГВР; поліг у бою з большевиками.

Волошин Яків (1881—1935?), гром. діяч, селянин із Поділля, з 1907 чл. РСДРП, після 1922 — на чолі Всеукр. Червоного Хреста, чл. Президії ВУЦВК; бл. 1935 розстріляний.

Волошино (V—20) с. на Донеччині р. ц. Каменської обл. РСФСР; в р-ні переважають українці.

Волошиновський Йоахим (* 1870), поль. гром. і політ. діяч на Волині, дир. союзу кооператив «Гурт» у Луцькому, до якого належали й укр. кооперативи після відірвання їх від Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові; прихильник політики ізоляції Волині від Галичини.

Волошка, блават (Centaurea), зелиста рослина з родини кошичкоцвітих. В. синя (C. cyanus L.), бур'ян, росте по полях, гол. в житі; в нар. медицині — засіб проти очних хвороб. Деякі роди В. плекають як декоративні, м. ін. укр. В. (Centaurea ruthenica).

Волошка Людмила (псевд.) (* 1879), письм., родом з Київщини; друкувалася в ж. «Рідний Край», в альманахах тощо; зб. поезій «Пісні волі» (1917).

Волощак Андрій (* 1890), сов. письм. з Галичини; в 1930-их рр. належав до групи радянофілів; зб. поезій «Спів Карпат» (1953).

Волощак Остап (1835—1918), ботанік, проф. Львівської Політехніки, д. чл. НТШ, дослідник рослинности Галичини; один із засновників студентського Т-ва «Січ» у Відні.

Волощина, див. *Румунія.*

Волютова кераміка, також лінійно-стрічкова — глиняний посуд неолітичної доби, прикрашений ритмічним орнаментом у формі спіраль і волютів; виникла в Судетському краю, звідки поширилася в кін. 3 тисячоліття до Хр. на сх. — на Волинь і Галичину (Подністров'я), на зах. по р. Райн; носіїв В. к. треба вважати найдавнішим етнічним підложжям зах. слов'ян (див. ЕУ I, мал. 289).

«Воля», орган УСДП, двотижневик, виходив у Львові 1900—07 (з перервою 1904), ред. М. Ганкевич, С. Вітик. 1907 її замінила *«Земля і Воля»*.

«Воля», суспільно-політ. і культ. безпартійний тижневик, виходив у Відні з червня 1919 до листопада 1921 (останні 3 чч. — «Воля України») за ред. В. *Пісняченського* при участі А. Хомика, В. Даскалюка, В. Мурського, І. Кедрина й ін. співробітників різних політ. напрямів, що стояли на соборницьких позиціях; подавав широкий інформативний матеріял. 1921 р. при ж. «В.» постало в-во «Наша Воля» В. Пісняченського, що перев. видавало твори красного письменства, друковані в ж. «В.».

«Воля», культ.-осв. т-во робітників, засноване Укр. Соц.-Дем. Партією у Львові 1903; довголітній гол. П. Буняк; 1909 в Галичині існувало 9 т-в «В.» Подібна орг-ція була на Буковині (1906—23).

«Воля», добровільне укр. т-во дозорців і домашньої прислуги у Львові; мало на меті взаємодопомогу й охорону проф. інтересів, діяло 1932—39 і 1941—44, ч. членів (1939) — 1 500, один із засновників і довголітній гол. І. Жмінковський.

«Воля Народу», тижневик, орган москвофільської лівиці, виходив у Львові 1921—23 рос., з 1924, з доручення Комінтерну, укр. мовою; в 1926—28 орган Сельробу-Лівиці; відповідальний ред. К. Пелехатий, гол. ред. К. Вальницький.

Воляи Василь (1832—99), бук. гром. діяч, спершу народовець, пізніше москвофіл, лікар, посол до бук. сойму й віденського парляменту (1890), відписав своє майно на користь укр. ремісників у Чернівцях.

Волянське озеро (II—5), на зах. Поліссі, поблизу від гор. Прип'яті; площа 4 км².

Волянський Іван (1857—1926), перший укр. гр.-кат. свящ. в ЗДА, куди приїхав з Галичини з доручення митр. Сильвестра Сембратовича 1884; душпастир в Шенандоа в Пенсільванії (до 1889); збудував першу в ЗДА гр.-кат. церкву; заснував допомогове братство св. Миколая і тижн. «Америка» (1887). Пізніше продовжував працю в Галичині. 1896—98 відвідав укр. поселенців у Бразілії; 1918 — місіонер на Холмщині.

І. Волянський

Волянський Іван (* 1887), гал. гром. і політ. діяч, адвокат у Станиславові; з 1933 гол. Укр. Кат. Нар. Партії, 1935—39 її посол до поль. сойму.

«Вольное Слово», конституційно-дем. рос. газ., що пропаґувала політ. свободу в Росії; виходила в Женеві в 1881—83 за участю, а згодом і за ред. М. *Драгоманова.*

Вольності Війська Запорізького Низового, у 18 в. назва території, належної до Запоріжжя; В. В. З. Н. ділились на 8 адміністративних одиниць, т. зв. паланки, якими керували полковники. Ця слабо заселена територія використовувалася запор. козаками та залежними від Запо-

ріжжя селянами. Центром В. В. З. Н. була Січ (див. *Запоріжжя*).

Ф. Вольська

Вольська Франціішка (1863—1930), уроджена Лехно-Васютинська, гром. діячка в Києві, засновниця Громади українців-католиків (1917), під час першої світової війни ініціяторка допомоги в'язням-галичанам; видавала укр. дитячу літературу, ред. ж. «Волошки» в Києві (1917).

Вольф Арнольд (1877—1924), австр. старшина, полк. УГА, нім. походження, командувач 2 Гал. Корпусу.

Вольфсберґ (Wolfsberg), м. в Каринтії (Австрія), 6 000 меш.; в ньому в 1914—17 рр. містився табір для укр. виселенців з Галичини й Буковини; ч. їх доходило до 10 000.

Ворзель (III—11), с. м. т., 37 км на півн. зах. від Києва, Києво-Святошинського р-ну, положене серед лісів; курорт, санаторії, будинки відпочинку.

Воркута, м. в півн.-сх. частині Комі АССР, 68° півн. шир., осередок вугільного басейну; постало в 1930-их рр.; в 1949 р. бл. 120 000 меш., в тому ч. бл. 90 000 в'язнів, з них багато українців. Нині ч. вільних мешканців зросло до 60 000, кількість в'язнів дещо зменшилася.

Вороб'ївка (III—21), с. на півн.-сх. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; в р-ні більшість населення становлять українці.

Воробйов Анатолій (1900—55), фізіолог, родом із Криму; з 1936 — проф. фізіології Харківського Мед. Ін-ту, з 1945 — Львівського Мед. Ін-ту; 1951 — чл.-кор. АН УРСР, 1952 —дир. Ін-ту Фізіології АН УРСР; автор понад 60 наук. праць у галузі фізіології травлення.

В. Воробйов

Воробйов Володимир (1876—1937), видатний анатом, з 1934 д. чл. АН УРСР. Родом з Одеси. Закінчив Харківський Ун-т (1903). Приват-доц. (1910—17) і проф анатомії (1917—21) в Харківському Ун-ті з 1921 в Мед. Ін-ті Заснував велику школу функціональної динамічної анатомії й створив у Харкові перший в світі «Музей становлення людини». Дав новий напрям в нормальній анатомії своєю макро- і мікромстодою досліджень. Запровадив нову методу бальзамування трупів (і бальзамував за нею Леніна). Залишив багато ориґінальних наук. праць, зокрема 5-томовий «Атлас анатомии человека» (1938—42).

Воробкевич Григорій (1838—84), брат Сидора, псевд. Наум Шраг, письм. з Буковини, свящ.; іст. думи «Берестечко» та про Переяславську умову, «Сон», ліричні поезії («Поезії Г. Воробкевича» 1904).

Воробкевич Сидір (1836—1903), псевд. Данило Млака, композитор, письм., гром. діяч на Буковині; правос. свящ. Народився і закінчив духовну семінарію в Чернівцях; спершу став свящ. у Давиденах, згодом у Руській Молдавиці; музику студіював у консерваторії у Відні (1868) і пізніше викладав спів у семінарії й на богословському фак. ун-ту (з 1875) в Чернівцях. Як композитор визначився складанням літургічних пісень і псальмів, крім того, компонував хорові твори, сольові пісні й оперети. На літ. поле виступив 1863 в «Галичанині» Б. Дідицького. Велике значення в його літ. розвитку мало перебування в Києві 1874. Письменник-романтик В. залишив поезії, оповідання й драматичні твори. Крім багатьох дрібних ліричних віршів, В. написав ряд іст. поем: «Мурашка» (1865), «Кифор і Гануся» (1866), «Скалозуб» (1865), «Нечай» (1868), «Драгоманка» (1868). В романтичних оповіданнях В. («Турецькі бранці» 1865, «Амврозій Остапкевич» 1867, «Циганка» 1869, «Месть Чорногорця» 1876 й ін.) залишила помітний вплив укр. нар. пісня. В драматичних творах: «Гнат Приблуда» (1875), «Вбога Марта» (1878), «Новий двірник» (1883), «Блудний син» (1885), В. дав образи нар. життя. На іст. тематиці побудовані драми: «Василько Ростиславич» (1882), «Петро Сагайдачний» (1884), «Кочубей і Мазепа» (1891). Велику популярність мали оперети В.: «Каспар Румпельмаєр» (1874), «Золотий мопс» (1879), «Пані молода з Боснії» (1880), «Пан мандатор» (1882), «Янош Іштенгазі» (1882). Крім псевд. Данило Млака, В. вживав також псевд.: Демко Маковійчик, Морозенко, С. Волох і Семен Хріп.

С. Воробкевич

Література: Зб. поетичних творів В. вийшла у Львові 1900 п. н. «Над Прутом» з передмовою І. Франка. Повне вид. Твори Ізидора Воробкевича, І-ІІІ. «Руська письменність». 1909—11; Смаль-Стоцький С. І. Воробкевич. Ювілейна споминка. Зоря, П. 1887; Доманицький В. И. Воробкевич. КСт., XI.

1903; Якубський Б. Гал. та бук. поезія 19 в. К. 1927. *В. Радзикевич*

Ворожба (II—15), с. м. т. Білопільського р-ну Сумської обл., зал. вузол на лінії: Київ-Конотоп-Курськ; паротяго- і вагоноремонтні майстерні; 1917—18 збірне місце більш. військ в їх наступі на Україну.

Ворожіння, вгадування з різних ознак майбутнього, в укр. старовинних звичаях було дуже поширене і в'язалося з нар. календарем перев. осінньо-зимового циклу; на св. Дмитра (8. 11 н. ст.) ворожили, хто вмре і який буде врожай, на Кузьми-Дам'яна (14. 11 н. ст.) — яка буде зима; про майбутнє подружжя ворожили на Катерини (7. 12 н. ст.), особливо на Андрія (13. 12 н. ст.), вночі перед Новим Роком (13. 1. н. ст.) — про подружжя і врожай; з В. дівчат зв'язане свято Купала (див. ЕУ I, стор. 229—39).

Ворона (Corvus), ґава, дуже поширений на Україні птах з родини воронуватих, до 50 см довж.; відміни: В. сіра, або звичайна (Corvus cornix L.), в зах. р-нах В. чорна (Corvus corone L.).

Ворона, р. в сточищі Дністра, права притока Бистриці Надвірнянської, 70 км довж.

Ворона Дам'ян, кін. 17 в., теслярський майстер, брав участь у спорудженні великої церкви Мгарського манастиря, 1687 збудував її гол. баню.

К. Воронець-Монтвид

Воронець-Монтвид Катерина (1878—1955), співачка (сопрано), родом із Слобожанщини. Скінчила консерваторію в Мілані; в 1900-их рр. на перших ролях в оперових театрах Харкова, Одеси, Києва, Москви; виступала в укр. концертах; після 1920 співала в Празі й ін. містах Зах. Европи (1928 ґастрольна подорож в УССР). З 1943 жила в Німеччині.

М. Вороний

Вороний Марко (* 1904—?), поет, син Миколи Вороного; під псевд. Марко Антіох друкував у пол. 1920-их рр. поезії в «Літ.-Наук. Віснику» у Львові; пізніше під своїм прізвищем друкувався в журналах «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Глобус »та ін. В 1930-их рр. засланий.

Вороний Микола (* 1871), поет, родом з Катеринославщини, вчився в Харкові; заарештований за політ. діяльність, 3 рр. був під наглядом рос. поліції; еміґрував, жив у Відні й Львові; був режисером укр. театру в Тернополі. 1897 повернувся, грав у трупах Кропивницького й Саксаганського; був чл. РУП. з 1901 служив у земстві й працював у пресі, зокрема як театральний критик. 1920—26 знову на еміґрації. 1926 повернувся на Україну; від поч. 1930-их рр. доля невідома. В. — один із перших укр. модерністів (маніфест модерністів в «ЛНВ» 1903). Свідомо прокладав шлях модернізмові, заперечуючи реалістичну лірику народницької доби. В. вносив в укр. поезію мотиви міста, лірику індивідуалістичних настроїв, строфічну й метричну різноманітність, хоч критика закидала йому поверховість «культу краси», бідність тем і образів. Збірки «Ліричні поезії», I (1912), «В сяйві мрій» (1913), «За Україну» (1921), «Поезії» (1929); на театральні теми: «Театр і драма» (1913), «Драматична примадонна» (1924) — про Л. Лініцьку, та ін.

М. Вороний

Вороний Юрій (1868—1908), математик, проф. Варшавського Ун-ту; автор ряду праць, з яких найважливіші «Свойства положительных совершенных квадратичных форм» (1907) і «Исследования о примитивных параллелоэдрах» (1908).

Вороний Юрій (* 1895) (син Юрія В., математика); хірург, родом з Полтавщини, в 1920-их рр. доц. катедри хірургії Харківського Мед. Ін-ту, належав до ред. «Укр. Мед. Архіву»; пізніше проф. Київського Мед. Ін-ту; автор ряду наук. праць.

Воронин Прохор (* 1885), письм. і педагог родом з Поділля; виключений з Кам'янецької семінарії за участь в укр. рев. роботі; пізніше вчителював і працював у часописах; писав оп., зокрема для дітей; чл. *«Плуга»*, зб. «Як я виграв самовара» (1909), «Щасливий день Флора» (1910), «На зажинках» (1927); з поч. 1930-их рр. доля невідома.

Вороніж (II—20), обл. м. РСФСР над р. Вороніж, 400 000 меш. (1956); укр. колонія (в 1926 р. на 119 000 меш. — 3 400 українців). На поч. 1930-их рр. виходила укр. мовою офіц. газ. «Ленінський Шлях»; діяли укр. відділи при С.-Г. Ін-ті й Пед. Ін-ті, які обслуговували мережу осв. закладів Півн. Слобожанщини (див. *Слобожанщина*).

Вороніж (II—14), с. м. т. Шосткинського р-ну Сумської обл.; цукроварня

(з 1854 р.), олійний завод; В. відомий з 1177 р.

Вороніжчина, півн.-сх. частина Слобожанщини в межах РСФСР, що в 19 і в 20 в. до 1934 становила Воронізьку губ., а з 1934 — в дещо ін. межах — Воронізьку обл. (68 400 км², 3 550 000 меш. в 1939 р.). Півд. частина В. з містами: Валуйки, Острогозьке, Росош, Богучар являє частину укр. нац. території: 31 300 км², на якій у 1926 р. жило 1 450 000 меш., в тому ч. — 1 009 т. (69,6%) українців. У 1954 р. півд.-зах. частину Воронізької обл. приділено до новоствореної *Білгородської обл.*, так що нині Воронізька обл. займає бл. 48 000 км², в тому ч. укр. етногр. територія бл. 16 000 км². Докладніше див. *Слобожанщина.*

Воронізький масив (Воронізький бльок, Воронізька брила), тектонічний виступ на території Вороніжчини й Курщини, збудований із докембрійських кристалічних порід, що виходять на поверхню над р. Дін між м. Павловськ і Богучар, в решті прикриті тонкими шарами девону, юри, крейди й палеогену. Від *Українського Кристалічного масиву,* з яким В. м. був сполучений до гор. девону, його відділила згодом *Дніпрово-Донецька* (Півн.-укр.) *западина.* Серед кварцитів В. м. виступають багаті залізні руди (магнетний залізняк). На рельєф В. м. не впливає; це частина *Середньої височини.* Див. також ЕУ І, малюнки на стор. 51 і 52.

Воропіно, с. на Поліссі, Турівського р-ну Гомельської обл. Білоруської ССР; тут 1952 р. досліджено тілопальний могильник зарубинецького типу, що доводить етнічну й культ. єдність Полісся й Київщини 3 в. до Хр. — 1 в. по Хр. (доба полів поховань).

Вороновиця (IV—9), м-ко на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.

Воронович Михайло († 1918), активний учасник гетьманського перевороту; великий землевласник, до революції басарабський губернатор; в кабінеті Лизогуба товариш мін. внутр. справ, у кабінеті Гербеля — мін. ісповідань; до укр. самостійности ставився вороже. Убитий повстанцями.

Воронцівка (III-21), с. на півн.-сх. Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл.; р-н положений на укр.-рос. етногр. пограниччі.

Воронцов Михайло (1782—1856), кн., фельдмаршал, рос. держ. і військ. діяч; 1823—44 ген.-губернатор Новоросії й намісник Басарабської обл., пізніше намісник Кавказу; сприяв госп. піднесенню і впорядкуванню краю, зокрема Одеси і Криму; м. ін. збудував відомий палац (тепер музей) в Алупці.

Воронцово-Олександрівське (IX—24), с. над р. Кумою на сх. Передкавказзі, р. ц. Ставропільського Краю РСФСР; за переписом 1926 р. українці в р-ні становили 38,2%.

Вороняки, відтинок півн. берега *Подільської височини,* т. зв. *Гологірсько-Крем'янецького східця* між м. Золочевом і р. Іквою; висота 350—467 м, розчленований річками, що спливають в Буг, Стир та Ікву.

Воронько Платон (* 1913), сов. поет, 1943 — командир партизанського загону в з'єднанні С. Ковпака; звідси тематика його першої кн. «Карпатський рейд» (1944); як ця, так і ін. збірки «Весняний грім» (1947), «Великий світ» (1948), «Поезії» (1950), «Моя Москва» (1953) та ін., в яких В. часто використовує засоби нар.-пісенної творчости, перейняті сов. офіц. оптимізмом і патріотизмом.

Воропай Віктор (* 1892), математик і педагог, з 1920 р. викладав у Полтавському Ін-ті Нар. Освіти; автор праць з методики викладання матем. дисциплін; в 1929 був заарештований і висланий з України.

Воропай Олекса (* 1913), псевд. О. Степовий, журналіст, етнограф-популяризатор, родом з Одеси; нині в Англії.

Воропай Пилип (бл. 1891—1918), мистець керамічних виробів, інструктор керамічного виробництва на Полтавщині, старшина укр. армії 1917—18 рр., закатований денікінцями.

Ворохта (V—5), курорт і туристична база над гор. Прутом на Гуцульщині Жаб'їнського р-ну Станиславівської обл., 750 м н. р. м.; будинки відпочинку, санаторії для туберкульозних.

Ворохта

Ворошилов (кол. Никольськ Уссурійський), м. на Далекому Сх. над р. Суйфун; р. ц. Приморського краю РСФСР, 101 000 меш. (1956); зал. вузол, харчова й лісова пром-сть. В 1926 у В. жило 3 600 українців (на 35 300 меш.); р-н заселений частково українцями; в червні 1917 тут був скликаний 1 укр. далекосх. з'їзд.

Ворошилов Климент (* 1881), больш. політ. і військ. діяч, родом з Катеринославщини; 1903—07 і 1917 провадив больш. роботу в Донбасі. 1918 командував червоними партизанськими загонами донецьких шахтарів, пізніше нарком

внутр. справ УССР і командувач військ Харківської Військ. Округи; 1919 ліквідував повстання Григор'єва; на керівних постах у 1 Кінній армії, що провадила бої з укр. військом і денікінцями. 1942—43 керував больш. партизанами в нім. запіллі на Україні й Білорусі. Незмінний прибічник Сталіна, маршал, чл. Політбюра ЦК ВКП, нині гол. Президії Верховної Ради СССР.

Ворошиловград (V—20), до 1935 Луганське, обл. м. в Донбасі, один із найважливіших і найстаріших пром. осередків України, над р. Луганню, притокою Дінця. Виникнення В. зв'язане з заснуванням 1796 держ. чавуноливарного зав., який постачав свою продукцію армії й фльоті. Згодом тут постав ряд металюрґійних і машино-будів. заводів — найбільші: паротягобудів. зав., споруджений 1896—1900, машинобудів. Гартмана, держ. зав. набоїв й ін. В 1880-их рр. Луганське стало пов. містом. Число населення: в 1897 р. — 20 000, в 1926 р. — 77 000, 1939 р. — 213 000, в 1956 р. — 251 000. За сов. влади зреконструйовано старий паротягобудів. зав. і збудовано великий новий (див. *Ворошиловградський паротягобудівельний завод*). Найважливіше значення мають паротягобудів. зав., один із більших в Европі і найбільший в СССР (в 1941 р. 70% продукції всіх паротягів в СССР), зав. гір-

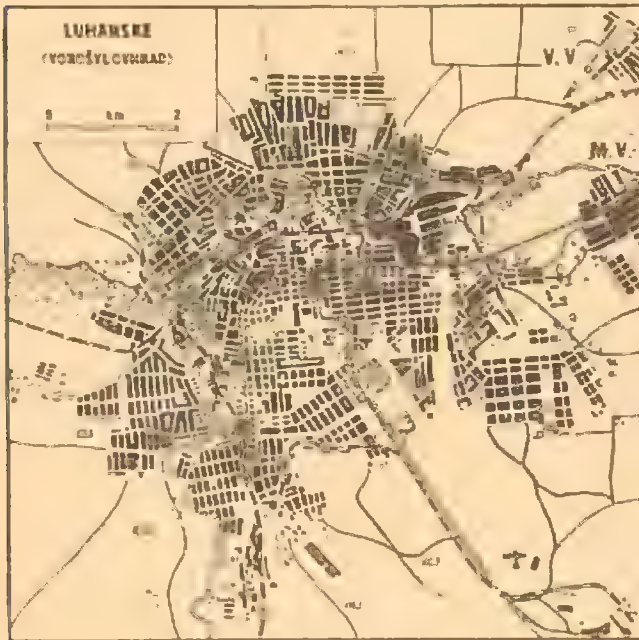

Ворошиловград

ничого устаткування (ім. А. Пархоменка), верстатобудівельні, авторемонтний зав.; пром-сть будів. матеріялів; крім того, існує харчова (м'ясокомбінат, броварні, лікерно-горілчаний зав., кондиторські фабрики й ін.) і легка пром-сть. В. має с.-г., машино-будів. і пед. ін-ти, учительський ін-т, кілька технікумів та ряд ін. сер. шкіл; укр. і рос. драматичні театри, обл. філармонію, два музеї.

Ворошиловградвугілля, один із багатьох трестів кам'яновугільної пром-сти України; осередок у Ворошиловграді (кол. Луганському).

Ворошиловградська область, область на півд. сх. УССР, у сточищі сер. Дінця, 26 700 км²; до складу В. о. входить більша частина *Донецького басейну*.

Ворошиловградський паротягобудівельний завод, найбільше в Сов. Союзі підприємство цієї галузі (до війни — 70% усіх паротягів в СССР). Реконструйований

Ворошиловградський паротяговий завод

на базі зав., збудованого в Луганському 1896—1900 рр. (4 000 робітників, продукція — 100 паротягів на рік). Під час другої світової війни В. п. з. зазнав руйнації й після війни відбудований. Потужність — 1 000 паротягів на рік. Гол. марки: «ЙС» для пасажирських поїздів, «ФД» — для вантажних, а також швидкісні паротяги марок: 2-3-2 і «СО». Протягом 1956—60 В. п. з. має перейти з виробництва паротягів на будівництво теплотягів (ТЗ-3).

Ворошиловськ (до 1931 Алчевське, V—19), м. обласного підпорядкування, р. ц. Ворошиловградської обл., один із важливих метал. осередків Донбасу; метал., вугільна й коксохемічна пром-сть; метал. технікум і ряд ін. сер. шкіл. В. виник 1895 у зв'язку з будуванням великого метал. зав. — кол. Донецько-Юр'ївський, тепер ім. Ворошилова (має найпотужнішу в Европі 7 мартенівську піч, що при кожному топленні дає 500 т сталі). Населення В. сильно зростає: в 1926 р. — 16 000, в 1939 р. — 55 000 меш.

Ворошиловський (V—21), с. м. т. в Донбасі, Успенського р-ну Ворошиловградської обл.; вугільна пром-сть.

Ворскла, Ворскло, ліва притока Дніпра, довж. — 421 км, 20—100 м шир., 1—4 м глибини, сточище — 21 400 км². Перетинає Середню височину і Придніпровську низовину. Правий берег високий і вкритий балками, лівий низький — зайнятий лугами, а на вищій терасі — пісками з дюнами.

Воскобійник Михайло (* 1918), журналіст, гром.-політ. діяч на еміґрації; заступник ген. секретаря УРДП; чл. Ви-

конного Органу УНРади (1951—53) і її Президії; статті в «Укр. Вістях».

Воскобойників Іоїл (1742—1816), чернець Києво-Печерської Лаври, завідувач лаврської бібліотеки, яку впорядкував; згодом архимандрит.

Воскрекасенко Сергій (* 1906), сов. поет, містить твори переважно в київських виданнях; збірки поезій «Штурм» (1931), «Березнева ніч» (1937), «Весна 1920» (1939), «Поезії» (1939), «Сатира» (1946), «Цілком серйозно» (1947), «Недарма крутиться земля» (1950), «Поезії» (1951) й ін.

Воскресенський Микола (1879—1955), рентґенолог-біолог, співр. катедри експериментальної біології Київського Рентґенологічного Ін-ту, працював у високих школах Києва; був репресований.

Востоков Олександер (1781—1864), визначний рос. мовознавець і палеограф. Своїм «Рассуждение о славянском языке» (1820) сприяв розвиткові порівняльної граматики слов. мов, продовжуючи початє Добровським. В. належить ряд відкрить, що зробили можливим використання старих кириличних рукописів для історії поодиноких слов. мов. Він розрізнив у них болг., серб., рос. (півн.-руську в термінології В.) і укр. (півд.-руську в його термінології) редакції, а також довів первісну носову вимову т. зв. юсів і первісно голосний характер літер ъ, ь («Описание русских и славянских рукописей Румянцевского Музея» 1842). В. належить перше вид. *Остромирового євангелія* (1843).

Восьма бриґада УГА, див. *Самбірська* (VIII) *бриґада УГА.*

Вотчал Євген (1864—1937), ботанік-фізіолог, рос. походження; з 1898 проф. ботаніки Київського Політехн. Ін-ту, з 1921 д. чл. УАН, гол. Катедри С.-Г. Біології; один з основоположників спеціяльної фізіології с.-г. рослин.

Вохра, глина, забарвлена червоножовтим окисом заліза (15—40%), фарбова мінеральна сировина; є на Побожжі, на Донеччині б. Ізюму, Артемівського й Краматорського та на Керчинському півострові.

Вояковський Микола (* 1899), укр. кат. свящ. в Галичині, з 1932 на місіях в Німеччині, 1945—48 апостольський візитатор українців-католиків у Німеччині, тепер в ЗДА; автор «Проповідей», I—II (1949, 1954).

«Вперед», роб. тижневик, орган УСДП, фракції «самостійників» в орг. питаннях проф. руху; виходив у Львові з грудня 1911 до березня 1913; ред. В. Левинський, П. Буняк, А. Чернецький, співробітники В. Винниченко, Д. Донцов, Л. Юркевич й ін.; 1913 «В.» замінила «*Праця*».

«Вперед», щоденник УСДП, виходив у Львові 1918—22; ред. Л. Ґанкевич, П. Буняк, А. Чернецький, І. Івашко, І. Квасниця, С. Пашкевич, А. Головка; своїм характером фактично був загальнонац. газетою; 1923—24 виходив як орган партії за ред. М. Парфановича, С. Волинця, С. Рудика.

«Вперед», тижневик (деякий час двотижневик), орган соц.-дем. партії на Закарпатті, був продовженням газ. «*Народ*», виходив в Ужгороді 1922—38 за ред. Є. Пузи і С. Клочурака, згодом Д. Німчука, пізніше С. Довгаля.

«Вперед», роб. газ., місячник соц. напряму, орган лівої УРДП; виходить з 1949 в Мюнхені; редаґує колеґія: Б. Левицький, І. Майстренко.

Врабель Михайло (1866—1924), етнограф і вчитель на Закарпатті, ред. «Неділі» в Будапешті, збирач нар. пісень: «Руській соловей» (1890), «Угрорусски народны спѣванки» (1901).

Враґа (Wraga) Ришард (* 1902), псевд., справжнє прізвище Незбжицький (Niezbrzycki) Єжи Антоні, поль. публіцист і політик, старшина Поль. Ген. Штабу, фахівець із совєтознавства; родом із Сх. Поділля; тепер на еміґрації; автор численних статтей і книг на сов. тематику; найвидатніші: „Polesie" (1930), „Wojna sowiecko-niemiecka" (1944), „Ustrój sowiecki" (1945).

В. Вражливий

Вражливий Василь (* 1903), письм. з Полтавщини, чл. Вапліте; оп. з нахилом до загостреної сюжетности; «В яру» (1924), «Земля» (1925), «Життя білого будинку» (1927), повісті «Батько» (1929), «Перемога» (1932); в 1930-их рр. заарештований, відтоді доля В. невідома.

Вранґель Петро (1878—1928), ген., рос. військ. і політ. діяч, один із організаторів «білої» Добровольчої армії (1918); після поразки й усунення Денікіна, за підтримкою Антанти, як «правитель півдня Росії» в березні 1920 став на чолі перевезених до Криму решток денікінської армії. В червні 1920 армія В. почала просуватися на північ, прямуючи в Донбас і до Катеринослава, але дії червоної армії, що поступово стримала успіх В. (бої б. Каховки), скінчилися в листопаді 1920 взяттям Перекопа й швидким захопленням Криму (рештки військ В. евакуювалися морем). В. продовжував «єдинонеділимську» політику Денікіна, що виключала будь-яку співдію з військами УНР, які одночасно воювали з большевиками.

Временный Комитет для изыскания древностей в городе Киеве (1835—43), заснований заходами ректора Київ. Ун-ту М. Максимовича; під його головуванням провадив розшуки й розкопи археологічних пам'яток княжої доби в Києві (Михайлівський і Кирилівський манастирі, церква св. Михайла, садиба св. Софії), 1835 організував археологічний музей при Київ. Ун-ті; під керівництвом В. К. працювали аматори-археологи А. Анненков, М. Берлінський, К. Лохвицький, Г. Турчанінова.

«Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ», річник-календар Львівської Ставропігії (москвофільського напряму). Виходив 1864—1915 і 1923—39. Містив м. ін. статті наук. характеру А. Петрушевича, Я. Головацького, Ф. Свистуна та ін.

Г. Врецьона

Врецьона Григорій (1839—1901), пед. і осв. діяч, учитель школи вправ у Львові, видавець і ред. «Шкільної Часописі» (1880—89), автор підручників і популярних оповідань.

Врецьона Євген (* 1905), провідний діяч УВО й ОУН; за фахом інж.-хемік, один з організаторів військ. частин на Карп. Україні (1939) і УПА, чл. УГВР і През. Закордонного Представництва; на еміґрації журналіст.

Врона Іван (* 1887), мистецтвознавець і критик, теоретик об'єднання АРМУ, 1924—30 ректор Худ. Ін-ту в Києві; ст. з теорії мистецтва, мист. виховання і про поодиноких мистців.

Вронкі, місц. в зах. Польщі, в Познанському воєводстві, 4 000 меш., з великою тюрмою, в якій під час окупації Зах. України Польщею перебували також укр. політ. в'язні.

Вронський В., сучасний артист балету, гол. балетмайстер Київ. Держ. Акад. Театру опери та балету.

Вронський Макар (* 1910), скульптор, працює в Києві, автор портретів Л. Українки, Шевченка й ін. діячів укр. культури.

Вронченко Михайло (1801—55), укр. геодезист, ген.-майор рос. корпусу військ. топографів; в 1848—54 керував геодезичними вимірюваннями на півд. Україні.

Вроцлав, див. *Бреслав*.

Врубель Михайло (1856—1910), відомий рос. маляр-модерніст, вчився в петербурзькій Академії Мистецтв, акад.; у 1884—89 рр. жив у Києві, розмальовував Кирилівську церкву, виконував ескізи для розпису Володимирського собору.

Вручий, тепер м. *Овруч*, город, згаданий у літописі вперше 977 р.; див. *Василя св. церква в Овручі*.

Всеволод Ярославич (1030—93), кн. київський 1077—93. Улюблений син Ярослава Мудрого, член тріюмвірату, що володів Руссю по смерті Ярослава, разом із Ізяславом та Святославом. До 1077 кн. переяславський; підтримував зв'язки з Візантією, одружений з візант. царівною з родини Мономаха. Розважливий, освічений політик, прихильник церк. кіл, але слабий адміністратор; у воєнних походах В. заступав його син Володимир Мономах.

Всеволод Ольгович, кн. київський (1139—46) із сіверських Ольговичів. Не мав спадкового права на Київ, який здобув і затримав політ. спритністю та інтриґами; непопулярний серед київського населення.

Всеволод Святославич († 1196), кн. трубчевський і курський, відомий участю в походах брата кн. Ігоря на половців 1185 і 1191 й своєю хоробрістю («Буй-Тур» «Слова о полку Ігореві»).

Всеволод Чермний, кн. київський (1206—07 і 1210—12), син Святослава Всеволодовича київсько-чернігівського, з сіверських Ольговичів. Панування В. було епізодичне й впливу на розвиток подій не мало.

Всенодні школи, див. *Народні школи*.

Всенародна Бібліотека України, див. *Державна Публічна Бібліотека УРСР*.

«Всесвіт», ілюстрований тижневик у Харкові з 1925 р., гол. ред. Є. Касяненко, фактичний ред. О. Копиленко; виходив при «Вістях ВУЦВК» до поч. 30-их рр.

«Всесвітня Бібліотека», в-во в Золочеві 1916—26; видавало просвітньо-популярні брошури й перекладні твори красного письменства; ред. І. Калинович.

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), див. *Українська Академія Наук*.

Всеукраїнська Академія Сільсько-Господарських Наук, була заснована постановою уряду УССР з 1926. Об'єднувала фахівців із ліквідованого 1927 *Сільсько-Господарського Наукового Комітету України*; обіймала 1934 р. 15 н.-д. інститутів (м. ін. зоотехн., ветеринарний, с.-г. хемії, меліорації, механізації сіль. госп-ва, метеорології, лісівництва, інтенсивних культур тощо), 10 всеукр. станцій, 200 дослідних пунктів, 3 заповідники й ін.; през. був О. Соколовський. Після створення 1929 Всесоюзної Академії С.-Г. Наук у Москві, у зв'язку з централізаційним курсом, була перетворена на її філіял. В 1930-их рр. припинила існування. Ін-ти її почасти увійшли до складу реорганізованої в 1934—36 рр. АН УРСР. Поза тим в УССР існують н.-д.

ін-ти, безпосередньо підпорядковані Всесоюзній Академії С.-Г. Наук.

Всеукраїнська Асоціяція Марксо-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН), виникла із заснованого 1922 в Харкові Укр. Ін-ту Марксизму та Ленінізму, який (за прикладом рос. «ін-тів червоної професури») мав готувати комуністів до викладання у високих школах і н.-д. праці, щоб вони здійснювали нагляд ком. партії над наук. роботою, а далі зайняли місце незалежних науковців. Курс аспірантури тривав 3 рр. (підготовний відділ — 2 рр.). Відділи й катедри Ін-ту Марксизму та Ленінізму (що 1929 р. мав 170 слухачів), були перетворені на ін-ти ВУАМЛІН: економіки, філософії, сільс. госп-ва, історії, права і радянського будівництва, техніки й техн. політики, літератури та мистецтва, нац. питання (1932 р. ч. слухачів ВУАМЛІН — 625). При ВУАМЛІН були т-ва істориків-марксистів, економістів-марксистів тощо; виходили журнали «Прапор Марксизму», «Войовничий Матеріяліст», «Історик-Марксист» і ін. Серед керівників катедр були М. Скрипник, М. Яворський, М. Попов, В. Юринець, С. Семковський, О. Шліхтер, Р. Левік, С. Щупак, Ю. Мазуренко, С. Вікул, Д. Наумов. Керівники й вихованці Укр. Ін-ту Марксизму та Ленінізму і ВУАМЛІН активно виконували, особливо з 1929 р., завдання КП(б)У в боротьбі з укр. наукою, організуючи кампанії в пресі проти окремих дослідників та інституцій з обвинуваченнями в націоналізмі й провадячи «чистки», себто розгроми. н.-д. катедр. Скрипник, Шліхтер, Семковський, Яворський і Юринець, в наслідок урядового тиску, були 1929 р. зроблені членами УАН. Однак наступ із Москви протягом 1933—38 знищив і чималу частину викладачів та слухачів ВУАМЛІН. Переведена до Києва ВУАМЛІН при реорганізації мережі наук. установ була ліквідована в сер. 30-их рр.; функції її згодом перебрав укр. філіял Ін-ту Маркса-Енґельса-Леніна. *Р. М.*

Всеукраїнська Вища Освящена Рада, була створена після оголошення урядом УНР закону про автокефалію Укр. Правос. Церкви (1. 1. 1919) й недовгий час керувала життям пробудженої Укр. Правос. Церкви. В її складі були: архиєп. катеринославський Агапит, еп. крем'янецький Діонисій, протоієрей В. Липківський і дехто з активних церк. діячів.

Всеукраїнська Загальна Організація, див. *Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація*.

Всеукраїнська Наукова Асоціяція Сходознавства, заснована в Харкові 1926 з філіями в Києві та Одесі, мала відділи: політ.-екон. (із секціями сов. і закордонного сходу) і іст.-етногр. (із секціями мист., археологічною, мовознавчою та іст.-літ.-економічною). ВНАС видавала наук. квартальник «Східній Світ» (1927—30), пізніше — «Червоний Схід», і серію сходознавчих праць, організувала ряд виставок та експедиції (м. ін. для вивчення маріюпільських греків), особливу увагу приділяла питанню взаємин України з Туреччиною 17—18 вв. В Харкові, Києві й Одесі ВНАС мала Укр. Курси Сходознавства (висока школа, 1929 р. понад 250 студентів). На чолі асоціяції були О. Ґладстерн, Я. Ряппо, Л. Величко, серед дійсних членів (1927 р. — 152) — П. Ріттер, В. Бузескул, С. Рудницький, А. Ковалівський, А. Синявський (гол. київської філії), О. Томсон (гол. одеської філії), Ф. Міщенко, В. Божко і ін. 1929 ВНАС була перетворена на Укр. Н.-Д. Ін-т Близького Сходу з тур., пер. і араб. відділами та комісіями ідеології Сходу, нац.-колоніяльних питань та історії укр.-тур. відносин. В 1930-их рр. ін-т був ліквідований, а велика частина наук. співробітників репресована. *Р. М.*

Всеукраїнська Поштово-Телеграфна Спілка, створена на всеукр. поштово-телеграфному з'їзді, що відбувся 2—4. 9. 1917 в Києві, всупереч намаганням Всерос. Поштово-Телеграфної Спілки. З'їзд був підготований оргбюром, яке виникло в Києві на поч. революції; заявивши про підтримку Укр. Центр. Ради, з'їзд просив її ввести до складу Ради своїх делеґатів; з'їзд підкреслив, що Спілка в нац.-політ. справах має вести політику, самостійну від Всерос. Спілки, й вимагав від рос. Тимчасового Уряду рівноправности з рос. профспілкою. Для керівництва В.П.-Т.С., що незабаром дуже зросла, з'їзд обрав Головну Раду Спілки з 12 представників місцевих орг-цій. У травні 1918 Головна Рада В.П.-Т.С. вступила до Укр. Нац.-Держ. Союзу, перетвореного в серпні на Укр. Нац. Союз, і брала активну участь у повстанні проти гетьмана.

Всеукраїнська Православна Церковна Рада, зорганізувалася в 1917 при Софійській катедрі в Києві з представників духівництва та вірних з різних кінців України; очолювали її відомі церк. діячі архиєп. Олексій Дородницький і протоієрей Василь Липківський. ВПЦР рішуче прямувала до визволення Церкви від Москви й скликала *Всеукр. Церк. Собор* на поч. 1918. ВПЦР звернула особливу увагу на українізацію парафій і богослуження (перша Служба Божа укр. мовою в Києві в Миколаївському Соборі на Печерську відбулася 9. 5. 1919). Заходами ВПЦР 5. 5. 1920 у Києві була проголошена автокефалія й 1921 скликано собор, на якому поставлено ієрархію УАПЦ. У 1928 президія ВПЦР скла-

далася з голови протоієрея Л. Юнакова й членів: архиеп. І. Оксіюк, митр. М. Борецький, архиеп. К. Малюшкевич, о. М. Грушевський, о. Я. Чулаївський, протоієрей Л. Карпов, В. Чехівський, С. Кобзар.

ВПЦР, у зміненому складі й в ін. обставинах, діяла до знищення УАПЦ на Україні (1937 з 2 000 парафій УАПЦ не лишилося жадної) і відродилася в Києві під час другої світової війни й діє тепер на еміґрації в УАПЦ (Соборноправній). Ці різні ВПЦР об'єднує лише назва, а не характер діяльности. *І. К.*

Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, була як тимчасова обрана II *Всеукраїнським Військовим З'їздом* (18—23. 6. 1917) в числі 132 чл. з президією на чолі; входила поряд із радами сел. і роб. депутатів, представниками партій, міст та губерній та ін. до складу Укр. Центр. Ради і діяла в найближчому зв'язку з Ген. Військ. Комітетом, очолюваним Петлюрою. Увесь час боролася з органами рос. Тимчасового Уряду і советами солдатських депутатів.

Всеукраїнська Рада Робітничих Депутатів, обрана І *Всеукраїнським Робітничим З'їздом* (24—26. 7. 1917) в числі 100 депутатів (70 чл. УСДРП і 30 УПСР) як складова частина Центр. Ради, поряд із Радою Сел. і Радою Військ. Депутатів.

Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів, була обрана, як тимчасова, *Всеукраїнським Селянським З'їздом*, що відбувався в Києві 10—16. 6. 1917. В.Р.С.Д., яка стала частиною Укр. Центр. Ради, мала одночасно в своєму складі ЦК, себто виконавчий комітет. *Селянської Спілки*. 5—7. 7. 1917 1 сесія В.Р.С.Д. визначила, що вона має керувати всім сел. рухом на Україні, й відкликала з Виконавчого Комітету Всерос. Спілки Сел. Депутатів укр. сел. представництво. 15—18. 9. 1917 2 сесія В.Р.С.Д. вимагала від рос. Тимчасового Уряду згоди на збільшення прав. Ген. Секретаріяту та поширення його влади на всю укр. етногр. територію. 3 сесія, 31. 11. — 5. 12. 1917, виступала проти больш. намагань захопити владу, зокрема проти їх вимог провести перевибори Центр. Ради, й вітала III Універсал Центр. Ради.

Всеукраїнська Учительська Спілка (ВУС), проф. орг-ція учителів і діячів нар. освіти на Україні, постала в травні 1906 в Києві, напередодні з'їзду Всерос. Учительського Союзу у Фінляндії, в якому брала участь. Засновниками її були Б. Грінченко, В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов, М. Крупський, В. Страшкевич, В. Чехівський, С. Черкасенко й ін. Вона мала завданням змагатися за укр. школу й нар. освіту. З посиленням реакції діяла деякий час нелеґально, а згодом припинила роботу.

З поч. революції, в квітні 1917 р., в Києві була заснована ВУС як проф. орг-ція учителів нар. і сер. шкіл; об'єднувала губ., пов. й районові учительські спілки (в кін. 1918 в 10 губерніях — 78 спілок з бл. 20 000 членів). На всеукр. учительських з'їздах (в серпні 1917 й січні 1919) були опрацьовані засади орг-ції шкільної й позашкільної освіти. При Центр. Бюрі ВУС існували: ред. комітет, що видавав орган ВУС — *«Вільна Українська Школа»*, бюро праці, культ.-осв., фінансово-екон., правнича й мед. комісії. Видатні діячі-засновники ВУС: С. Русова (гол.), А. Бакалінський, О. Омпанський, Л. Білецький, А. Болозович, О. Дорошкевич, С. Романюк, Т. Сушицький, П. Холодний, С. Черкасенко й ін. ВУС відіграла визначну ролю в боротьбі за укр. державу, за укр. школу та культуру. *П. П.*

Всеукраїнське Товариство Революційних Музик (ВУТОРМ), постало 1928 в УССР замість заснованого 1923 *Т-ва ім. Леонтовича* і, в міру можливости, продовжувало його традиції плекання укр. нац. музики; об'єднувало майже всіх видатних композиторів на підсовєтській Україні. Ліквідоване постановою ЦК ВКП(б) з 23. 4. 1932, коли створена була єдина Спілка Радянських Музик.

Всеукраїнське Учительське Видавниче Товариство (ВСЕУВИТО), існувало 1917—20 рр. в Києві, видавало шкільні підручники й приладдя.

Всеукраїнський Археологічний Комітет (ВУАК), організований 1922 з Археологічної Секції ВУАН у Києві, існував до 1933: гол. ВУАК був Ф. Шміт, члени М. Біляшівський, Д. Щербаківський. П. Курінний, М. Рудинський, В. Корсовська, Ф. Ернст, М. Макаренко. І. Моргілевський, О. Новицький та ін.; ВУАК об'єднував фахових археологів України, охороняв археологічні збірки, провадив археологічні досліди: зокрема важлива експедиція під керівництвом Д. Яворницького 1927—32 для дослідження Запоріжжя.

Всеукраїнський Державний Культурно-Історичний Заповідник, див. *Києво-Печерська Лавра.*

Всеукраїнський Заочний Інститут Народної Освіти (ВЗІНО), див. *Заочне навчання.*

Всеукраїнський З'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 17. 12. 1917 в Києві був скликаний з ініціятиви большевиків, які мали на меті протиставити його Укр. Центр. Раді і добитися її переобрання. Але, не зважаючи на діяльну підготовку до з'їзду, большевикам із 2 500 депутатів вдалося прихилити на свій бік лише 60. На з'їзді головував майже весь час А. Степаненко (УПСР). З'їзд висловив своє цілковите

довір'я Укр. Центр. Раді, зокрема, схваливши її політику щодо больш. влади в Росії. Большевики, побачивши невдачу, покинули з'їзд; больш. фракція з'їзду разом із групою членів Київ. Ради Роб. Депутатів переїхала до Харкова, зайнятого больш. частинами Антонова, і, спільно з обл. з'їздом совєтів Донбасу та Криворіжжя, оголосила себе правосильним з'їздом і вибрала перший больш. «уряд» на Україні, що активно допомагав наступові сов. військ із Росії

Всеукраїнський З'їзд Рад роб., сел. і червоноармійських депутатів, в 1919—37 рр. вважався найвищим органом держ. влади УССР (артикули 7, 10 конституції УССР 1919 р., 7 — ред. 1925 р., 22 — конституції 1929 р.). З'їзд складався з делеґатів (термін вживаний поруч «депутат»), обраних губ. (згодом окружними) та міськ. з'їздами рад. Конституція УССР 1919 р. не передбачала порядку обрання депутатів, передаючи це до компетенції ВУЦВК (артикул 9), який своїми постановами з 7. 4. 1920 та 26. 5. 1920 встановив, що по одному депутатові висилають губ., згодом окружні та міські з'їзди рад від а) 1 000 червоноармійців у військ. частинах (які здебільшого складалися з росіян з-поза України), б) 10 000 виборців міськ. роб. населення та в) 50 000 меш. сіль. населення. Всі права з'їзду, за винятком затвердження, зміни та доповнень Конституції УССР (артикул 10 конституції 1919), змін кордонів УССР, обрання членів ВУЦВК й представників УССР до Совєта Національностей ЦВК СССР, а також розв'язання питання про вихід УССР (артикул 7 ред. конституції 1925 р.), належали в період між з'їздами обраному ним *Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові* (ВУЦВК). З 14 з'їздів найважливіші 1 — в грудні 1917 (створення першого сов. «уряду» України), 2 — 1918 (вимушене проголошення «самостійности» сов. України), 3 — 1919 (схвалення першої конституції УССР), 9 — 1925 (зміни в конституції УССР відповідно до конституції СССР 1924), 11 — 1929 (схвалення 2 конституції УССР) та 14 (надзвичайний) — 1937 (схвалення 3 конституції УССР). В. З. Р. відповідав у союзному маштабі в 1923—36 рр. З'їзд Совєтів СССР, верховний орган влади в СССР, обираний посередньо і нерівно: 1 депутат на 25 000 міськ. виборців і 1 депутат на 125 000 сіль. населення, якого обирали на губ. з'їзді. До 1927 В. З. Р. і З'їзд Совєтів СССР повинні були збиратися щороку, а пізніше раз на 2 рр. *Б. Ц.*

Всеукраїнський Інститут Підвищення Кваліфікації Педагогів (ВІПКП), див. *Педагогічна освіта.*

Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка, найбільший на Україні іст. музей, виник із заснованого 1898 і офіц. відкритого 1904 Київського Міського Мист.-Пром. і Наук. Музею, збірки якого походили перев. з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля й Волині. 1917 — назва Київський Мист.-Пром. Музей, 1919 — Перший Держ. Музей, з 1924 — В. І. М. На поч. 30-их рр. мав відділи: археологічний, історії, нар. мистецтва, малярський із картинною ґалерією 18—20 вв., мист.-промисловий, старого Києва, шевченківський, бібліотеку; заг. ч. експонатів доходило до 150 000, з них бл. 110 000 — «україніка». У зв'язку з боротьбою больш. влади проти укр. культури тимчасово був закритий, але 1935 перенесений на територію заповідника *Києво-Печерської Лаври* і 1936 відкритий як Центр. Іст. Музей УССР; під час другої світової війни будинок В. І. М. був зруйнований і постраждали колекції; в 40-их рр. музей перенесено до нового приміщення на Володимирській вулиці, ч. 2, і в 1950 за постановою уряду УССР він дістав назву Київський Держ. Іст. Музей. Експонує багато археологічних пам'яток (м. ін. мізинської, трипільської культур, кирилівської стоянки), пам'яток княжої й коз. доби, зокрема універсали Б. Хмельницького, та ін. Музей випустив ряд цінних публікацій, зв'язаних із його виставками; організовував наук. експедиції для поповнення колекцій, зокрема археологічних. Серед. наук. співр. музею були М. Біляшівський, Д. і В. Щербаківські, В. Хвойка, Ф. Ернст, В. Козловська, Б. Пилипенко, К. Мощенко і ряд ін. *Р. М.*

Всеукраїнський Музейний Городок-Заповідник, див. *Києво-Печерська Лавра.*

Всеукраїнський Національний Конґрес, скликаний був Центр. Радою в Києві 17—21. 4. 1917, складався з 1 000 представників політ., культ. і проф. орг-цій, робітників, селян, вояків, духівництва та ін. з усіх кінців України, більших укр. колоній в Росії, фронтових частин і військ. фльоти. Головував найстаріший серед укр. делеґатів кубанець С. Ерастов, почесний гол. був М. Грушевський. Основні доповіді про найважливіші на той час питання автономії України виголосили Д. Дорошенко, О. Шульгин, Ф. Матушевський, М. Ткаченко, Ф. Крижанівський, В. Садовський, П. Понятенко. В резолюціях, визнаючи ще за рос. установчими зборами право санкції нового устрою, В. Н. К. вимагав однак федеративного, демократичного ладу в Росії, нац.-територіяльної автономії України, негайного створення в практиці основ автономного життя на Україні, врегулювання кордонів у згоді з волею населення, участи в майбутній мировій конференції України, визволення з заслання й повернення додому депортова-

них галичан. Конґрес обрав голову Центр. Ради — М. Грушевського, його заступників — В. Винниченка та С. Єфремова і 115 чл. Укр. Центр. Ради з намічених 150 (представників від губ., найбільших міст, укр. колоній Петрограду й Москви, культ.-осв. і гром. орг-цій і політ. партій). Делеґати від губ. визнані були за тимчасових — пізніше їх переобрали на губ. нац. конґресах. В. Н. К. виявив організовану волю укр. народу після довгого примусового мовчання, і значення його в умовах революції з іст.-правного погляду далеко перейшло межі, призначені йому впорядниками; В. Н. К. став фактично першими установчими зборами України, які вибрали Центр. Раду — перший укр. парлямент.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917—23 рр., І. Ужгород 1930; Яковлів А. Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 р. Тризуб, XVII—XVIII. 1937.

За *А. Яковлевим*

Всеукраїнський Революційний Комітет (ВРК), антибольш. політ.-повстанський центр, що існував у квітні-липні 1919, створений укр. соц.-демократами-незалежниками (Ю. Мазуренко, А. Драгомирецький, А. Пісоцький), які перед тим ішли на співпрацю з большевиками. Завданням ВРК було, використавши незадоволення укр. селянства больш. окупацією, скоординувати місц. заворушення й домогтися створення укр. лівого незалежного уряду. Ініціятори ВРК досягли угоди з ін. укр. соц. групами. Поряд ВРК (в Сквирі) створені були Гол. Повстанська Рада і Гол. Повстанський Штаб. В липні 1919 частина керованих останнім повстанців перейшла до військ УНР; частина членів ВРК була заарештована в Кам'янці за обвинуваченням у готуванні перевороту проти Директорії УНР, але незабаром випущена. Тоді ж ЦК незалежників вирішив припинити повстанську боротьбу проти большевиків, щоб не сприяти цим успіхам наступу Денікіна, і поклав кінець існуванню ВРК.

Всеукраїнський Революційний Комітет (Всеукрревком), «тимчасовий орган рев. влади» большевиків на Україні в 1919—20. створений постановою Президії ВУЦВК УССР з 11. 12. 1919, під час третього наступу червоної армії на Україну, з метою ліквідації антибольш. сил. Гол. був Г. Петровський. В губерніях і повітах існували місц. ревкоми. 27. 1. 1920 Всеукрревком ухвалив об'єднати діяльність у ряді галузей управління УССР і РСФСР, запроваджуючи в них законодавство РСФСР. 19. 2. 1920 През. ВУЦВК скасувала Всеукрревком, поставивши на його місце *Совнарком УССР*.

Всеукраїнський Сільсько-Господарський Кооперативний Союз, див. *Централ*.

Всеукраїнський Союз Земельних Власників, був створений на весні 1917, спершу як укр. відділ орг-ції «Всероссийский Союз Земельных Собственников». Скликаний з ініціятиви групи членів В. С. З. В. конґрес хліборобів 29. 4. 1918 обрав гетьманом ген. П. Скоропадського. У Союзі переважали ворожі укр. державності поміщики; під час з'їзду в жовтні 1918, коли рос. чорносотенці, як В. Пурішкевич, виступили з програмою реставрації рос. монархії, В. С. З. В. розколовся, і укр. частина утворила *Всеукраїнський Союз Хліборобів-Власників.*

Всеукраїнський Союз Земств, організований як об'єднання губ. земських управ у квітні 1918. На чолі управи В. С. З. став С. Петлюра, що після перевороту 29. 4. 1918 був обраний на гол. Київ. Губ. Земської Управи. В. С. З. як і більшість ін. укр. гром. орг-цій, зайняв виразно опозиційне становище супроти гетьманського уряду. Управа В. С. З. і скликаний у червні 1918 всеукр. земський з'їзд звернулися до гетьмана, уряду й нім. посла Мумма з вимогами змінити політику щодо земств (репресії з боку гетьманської адміністрації, тенденції наближення до передрев. практики виборів та ін.). Однак вимоги їх не були задоволені, і напруження тривало до кінця гетьманату. С. Петлюра був 4 місяці ув'язнений.

Всеукраїнський Союз Продукційних Кооператив, див. *Трудосоюз.*

Всеукраїнський Союз Хліборобів-Власників, організація середніх і дрібних землевласників, постала після розколу *Всеукраїнського Союзу Земельних Власників* на з'їзді в Києві в жовтні 1918. Очолюваний М. Коваленком та М. Чудиновим В. С. Х-В. вимагав незалежної держави з парляментським устроєм і гетьманом на чолі, збереження земельної власности з обмеженням її розмірів (шляхом примусового викупу надміру посілостей) при негайній аґрарній реформі. На поч. листопада 1918 відбув свій з'їзд.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), в 1919—37 рр. найвищий орган держ. влади УССР в періоди між *всеукраїнськими з'їздами рад*, на яких вибирали членів ВУЦВК. До його компетенції належало законодавство й заг. керування республікою, зокрема призначення членів Совета Нар. Комісарів та різних комісій при ВУЦВК, розподіл держ. прибутків між центр. і місц. органами тощо (ЕУ І, стор. 673). Проте вже від постанови ВУЦВК «Про тимчасове надання Раді Нар. Комісарів прав у межах законодавства та заг. керування» з 14. 3. 1919 Совнарком, а не ВУЦВК, фактично був основним органом, що здійснював в УССР законодавчу

й виконавчу владу. ВУЦВК збирався не менше як тричі на рік. Його діяльністю керувала Президія ВУЦВК, яка стала в період поміж сесіями ВУЦВК вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом УССР. Після схвалення 3-конституції УССР 1937 р. функції ВУЦВК перебрала *Верховна Рада УССР*.

У загальносоюзному маштабі подібне становище займав Центр. Виконавчий Комітет — ЦИК (Центральный Исполнительный Комитет СССР), 1923—36, як найвищий орган влади в СССР. Він складався з двох палат: Союзного Совета і Совета Національностей. В останньому всі союзні й автономні республіки були заступлені рівно, по 5 членів кожна. Роботою Президії ЦИК і сесій обох палат керували по черзі голови ЦИК (4, потім 7), обрані зі складу членів Президії відповідно до кількости союзних республік (від УССР — гол. ВУЦВК Г. Петровський). *Б. Ц.*

Всеукраїнський Церковний Собор, перший був скликаний заходами Всеукр. Правос. Церк. Ради в Києві 1. 1. 1918. Перша сесія В.Ц.С. була перервана через наступ больш. війська 19. 1. 1918. Друга сесія (20. 6. — 11. 7. 1918) виключила москвофільською більшістю із членів В.Ц.С. самих його ініціяторів (за виключення голосувало 198, проти — 108), які продовжували працю окремо з Кирило-Методіївським Братством. З огляду на опір ієрархів-росіян прямуванням свідомого укр. громадянства, міністер ісповідань О. Лотоцький під час осінньої сесії (12. 11. 1918) оголосив на В.Ц.С. від імени уряду, що Укр. Правос. Церква має бути автокефальною.

Всеукраїнські військові з'їзди: 1 відбувся 18—21. 5. 1917 в Києві, понад 700 делеґатів репрезентували бл. 1 500 000 свідомих вояків з різних частин армії і фльоти; 1 В. В. З. визнав Укр. Центр. Раду «єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що стосуються цілої України», рішуче потвердив ухвали Всеукр. Нац. Конґресу з 20—21. 5. 1917, вимагаючи негайного визнання нац.-територіяльної автономії України, українізації війська й переформування армії за нац.-територіяльним принципом, створив як провідний орган укр. військ. руху Укр. Ген. Військ. Комітет на чолі з С. Петлюрою.

2 В. В. З. відбувся 18—23. 6. 1917 також у Києві при участі понад 2 500 делеґатів від 1 700 000 вояків, всупереч забороні мін. військ. справ Тимчасового Уряду О. Керенського, яку з'їзд оголосив незаконною. Підтримуючи Центр. Раду, що боролася тоді за свої права з Тимчасовим Урядом, 2 В. В. З. вимагав від неї, не звертаючись до рос. уряду, «негайно приступити до твердої організації краю», а також «фактичного переведення в життя підвалин автономного ладу», обрав Тимчасову Раду Військ. Депутатів із 132 чл., що увійшли до Укр. Центр. Ради, і доручив Ген. Комітетові серед заходів до українізації війська опрацювати, м. ін., плян організації Вільного Козацтва.

3 В. В. З. у Києві, при участі бл. 3 000 делеґатів, тривав 2—12. 11. 1917 в момент особливого напруження взаємин із рос. колами. Через те, що штаб Київ. військ. округи хотів зробити Україну базою для дій Тимчасового Уряду проти большевиків і одночасно Укр. Центр. Ради, з'їзд припинив на кілька днів засідання і зформував 1 Укр. полк «охорони революції», що взяв участь в боях. З'їзд ухвалив «вимагати від свого найвищого рев. органу — Центр. Ради — негайного оголошення Укр. Дем. Республіки в етногр. межах України», скріплення укр. державности, м. ін., цілковитої українізації армії та фльоти, і негайного укладення миру. Резолюції 3 В. В. З. великою мірою вплинули на проголошення III Універсалом Укр. Нар. Республіки. *Р. М.*

Всеукраїнські з'їзди залізничників: 1 відбувся в Харкові 12—14. 7. 1917 з участю бл. 300 делеґатів від 200 000 організованих укр. залізничників з 12 залізниць; з'їзд визнав Укр. Центр. Раду за «найвищий краєвий орган» і обрав Виконавче Бюро для дальшої орг. роботи. 2 з'їзд відбувся в Києві на поч. вересня 1917, він об'єднався із з'їздом робітників шосейних та водяних шляхів у всеукр. з'їзд робітників залізниць і ін. шляхів та т-ва «Праця»; з'їзд обговорював питання орг-ції ладу на залізницях, створення залізничого «вільного козацтва», обсадження посад за згодою укр. орг-цій і обрав Раду Шляхів, Виконавче Бюро з'їзду та Головну Залізнодорожну Раду, що мала керувати всіми зал. орг-ціями. 3 з'їзд відбувся в Києві в травні 1918; провід укр. зал. проф. орг-ції — Об'єднана Рада Залізниць України — вступив до Укр. Нац. Союзу, що провадив боротьбу з гетьманською владою; представник залізничників А. Макаренко 13. 11. 1918 увійшов до складу Директорії.

Всеукраїнські робітничі з'їзди: 1 відбувався 24—26 липня 1917 в Києві. Був скликаний з ініціятиви укр. фракції Київської Ради Роб. Депутатів. У з'їзді взяло участь бл. 300 делеґатів, що свідчило про слабість укр. роб. орг-цій на Україні. Переважали впливи УСДРП; в президії з'їзду були В. Винниченко, М. Порш, Д. Антонович, С. Веселовський, М. Паламарчук, М. Єреміїв та ін.; в праці його брали участь ген. секретарі І. Стешенко, Б. Мартос, В. Садовський.

З'їзд вимагав миру, передачі землі селянству, закликав робітників підтримувати Центр. Раду и її Ген. Секретаріят і обрав Всеукр. Раду Роб. Депутатів як частину Центр. Ради. 2 В. Р. З. відбувся в Києві нелеґально 26—27. 5. 1918, через заборону гетьманською владою, було лише понад 200 делеґатів; з'їзд виступав проти гетьманату, вимагаючи в своїх резолюціях повороту до засад часів Укр. Центр. Ради.

Всеукраїнські селянські з'їзди: 1 відбувся 10—16. 6. 1917 в Києві; число делеґатів, чл. *Селянської Спілки*, було бл. 2 200; з них бл. 1 500 репрезентували бл. 1 000 волостей; в президії були В. Винниченко, Б. Мартос, Т. Осадчий, П. Христюк та ін. З'їзд постановив приєднатися до домагань Укр. Центр. Ради, заявлених в її декларації, і вимагати від Тимчасового Уряду негайного їх задоволення, доручав Центр. Раді опрацювати проєкт положення про автономію України при федеративно-дем. устрої Рос. Республіки, негайно скликати з'їзд представників ін. народів і країв, що домагаються федерації, а також вимагав негайної українізації всіх держ. і гром. інституцій. Прийнявши засаду скасування приватної власности на землю, з'їзд передбачав утворення укр. земельного фонду, яким розпоряджався б укр. сойм. 1 В. С. З. провів вибори чл. ЦК Сел. Спілки, який мав бути виконавчим органом Всеукр. Ради Сел. Депутатів (133 чл.), що входила до Укр. Центр. Ради. 2 — відбувся 21—23. 5. 1918; гетьманська влада заборонила з'їзд, і він провадив свої зібрання потай в Голосіївському лісі б. Києва; заявивши свою вірність УНР, 2 сел. з'їзд ухвалив резолюції, гостро скеровані проти тодішнього режиму на Україні.

Всехсвятський Сергій (* 1905), астрофізик, проф. Київського Ун-ту, дир. Київської Астрономічної Обсерваторії, автор численних праць, зокрема «Общий каталог абсолютных величин комет» (1933).

Вставні слова, слова з модальним значенням, граматично зв'язані не з одним якимнебудь членом речення, а з реченням як цілістю. Гол. значення В. с. — — показувати ступінь реальности змісту висловлення, почуття мовця, належність думки, порядок викладу думок, напр., «*На щастя*, це, *мабуть*, не так».

ВСУМ, Виховні Спільноти Укр. Молоді, назва орг-ції в Ген. Губернаторстві (1942—44), збудованої на пластових засадах, коли нім. влада не дала дозволу на скавтську орг-цію. Гол. організатори — Кекилія Паліїв і Роман Олесницький; ідеологічний журн. «Дорога». 1944 р. об'єднували 2 555 чл. у 61 клітинах.

«Всхід» («Католицький Всхід»), квартальник укр. кат. богословської молоді, виходив у Львові в 1904—07.

„Wschód-Orient", поль. ілюстрований квартальник, присвячений проблемам Сх. Европи й Близького Сходу, багатий на укр. тематику, виходив 1929—38 в Варшаві; в 1939 його заступили „Problemy Europy Wschodniej".

ВУАН, див. *Українська Академія Наук.*

Вугілля, велика група твердих осадових гірських порід рослинного походження. Найважливіший вид копального палива. Поділяється на *буре вугілля* і *кам'яне.*

Вугор річковий звичайний (Anguilla anguilla L.), риба з родини вугруватих, до 150 см довж.; живе на Україні в ріках Балтицького сточища, зрідка трапляється в Чорному морі.

Вужі, нетруйні плазуни; на Україні поширені: В. звичайний (Natrix natrix L.) і В. водяний (Natrix tesselata Laur.).

«Вуйко», ілюстрована гумористична газ., виходила в Вінніпезі 1917—18 і 1925 —26; видавець, ред. і ілюстратор Я. Майданик.

Вукоопспілка, або ВУКС, Всеукр. Спілка Споживчих Кооп. Орг-цій, що була створена 1920, на місці *Дніпросоюзу* (перебрала його майно), в наступні рр. зміцніла, ставши центром укр. споживчої кооперації. Система В. 1928 налічувала 41 райсоюз, 351 роб. і міськ. кооператив з 6 993 крамницями та 1 719 000 членів і 8 988 сільськ. споживчих т-в із 14 000 крамниць і 3 065 000 членів. Обороти В. в 1927—28 госп. р. становили 531 100 000 карб. Товари В. діставала від держ. трестів і синдикатів; одночасно провадила широкі операції з заготівлею збіжжя та ін. с.-г. продуктів. В 1928 мала бази збуту для райсоюзів у Києві, Харкові, Одесі, Ростові, закупні контори в Москві й Баку, 15 млинів із річною продукцією 151 000 т, понад 20 олійних заводів та ін. підприємства. Власний капітал 1928 — 8 400 000 карб., пайовий — 3 600 000 карб. В. провадила велику орг. і кооп.-осв. роботу в об'єднуваній нею системі. У 1933 р. мережа В. охоплювала 23 396 торг. точок і 7 888 міських. У першій пол. 30-их рр. міська кооперація була ліквідована, її працівники у великій частині стали жертвою терору; кооп. майно було передане системі держ. торгівлі. Споживча кооперація лишалася на селі: 1941 р. В. об'єднувала 9 403 кооперативи (з них 757 районових) із 10 506 700 членів-пайовиків; до її системи входили 51 926 крамниць, 8 636 складів, 2 211 пром. підприємств; пайові й власні кошти В. дорівнювали бл. 350 000 000 карб. Під час нім. окупації В. з гром. ініціятиви ненадовго відновила свою діяльність (див. ЕУ І, стор. 1118). Після війни важкий екон. стан

примусив сов. владу відновити всю систему споживчої кооперації. Центром споживчої кооперації в УССР є нині Укоопспілка, підпорядкована керівному центрові в Москві — Центросоюзові (Центр. Союз Споживчих Т-в). *Р. М.*

Вулиця, давній нар. звичай сіль. молоді збиратися надворі для розваг весняною порою і влітку; В. керували старший парубок («трутень») і дівчина («паніматка»).

Вулканічні Українські Карпати, півд. смуга Сх. Карпат, положена між *Надтисянською низовиною* і *Полонинським Бескидом,* збудована з вулканічних скель — андезитів, базальтів, трахітів та ріолітів і вулканічних туфів; постала в наслідок западання внутр. частини Карпат і вибухів вулканів у міоцені. В. У. К. тягнуться від р. Ляборця на півн. зах. до укр.-рум. кордону (на півд. від Мармароської котловини) на півд. сході. Висота вершків — 900 — 1 100 м, відносна висота 600—900 м. Поперечні долини — притоки р. Тиси ділять В. У. К. на такі групи: *Вигорлят* (1 074 м) між Ляборцем і Ужем, *Маковицю* (978 м) і *Синяк* (1 014) між Ужем і Ляторицею, *Великий Діл* (1 086) між Ляторицею й Боржавою, *Тупий* (878) між Боржавою й Тисою і *Гутинські гори* (1 093) на півд. від пролому Тиси нижче м. Хуст. Для краєвиду В. У. К. характеристичні масивні, широкі хребти, мальовничі вулканічні перстені — залишки кратерів та вулканічні стіжки. В. У. К. майже не заселені й вкриті дубовими та буковими лісами.

Б. підніжжя В. У. К. тягнеться вузька смуга низького, лагідного підгір'я, збудована з вулканічних туфів з острівними андезитовими горами; врожайний рільничий край (кукурудза, пшениця, виноградники), густо заселений. В смузі підніжжя, в місцях виходу поперечних долин із Карпат, лежать найважливіші міста Закарпаття: Ужгород, Мукачево, Виноградів, з менших — Іршава. В околицях м. Берегове, серед Надтисянської низовини, є ізольований вулканічний р-н.

На півн.-сх. В. У. К. лежить *Внутрішньо-Карпатська долина,* що відділяє їх від Полонинського Бескиду. *В. К.*

Вульґаризми, слова й вирази, що через свою приналежність до мови нижчих суспільних груп або через зв'язок із предметами чи діями, що вважаються в суспільстві за непристойні, забарвлені більш або менш брутально і не допускаються в літ. мові зовсім або тільки з великими застереженнями, при спеціяльному стилістичному завданні. Ставлення до В. і саме заличення тих чи тих слів до В. мінливе й залежить від стилістичної настанови письменника або мовця. В епоху барокко укр. література охоче змішувала В. з словами ін. характеру. Клясицизм відокремив їх уживання в нижчі стилі, гол. комічно-бурлескного характеру (типу «Енеїди» Котляревського). Народницька настанова другої пол. 19 в. привела до того, що багато В. були прийняті в літ. мову й втратили своє попереднє забарвлення цілком (напр., *вантаж, плентатися, халтура*). Тепер літ. мова більш насторожена супроти В. Багато В. приходить на периферію літ. мови з арґо. *Ю. Ш.*

ВУРПС, Всеукр. Рада Проф. Спілок, створена в Харкові 1924 на 2 всеукр. з'їзді проф. спілок; об'єднувала одночасно організовані всеукр. комітети виробничих проф. спілок.

ВУРПС постала на ґрунті попередніх центр. проф. орг.-цій. В травні 1918 виникла Всеукр. Центр. Рада Профспілок (Уцентрпроф), що складалася перев. з представників ворожих большевикам партій; 1919 на з'їзді проф. спілок у Харкові Уцентрпроф ліквідовано, і керівництво профспілковим рухом захопили большевики, підпорядкувавши його Москві, яка 1920 створила «Бюро юга России», незабаром перетворене на Укр. Бюро Всерос. Центр. Совета Проф. Союзів (ВЦСПС); 1924 створено ВУРПС. В 1929 р. ВУРПС об'єднувала понад 2 000 000 членів проф. спілок; президія ВУРПС, що підлягала ВЦСПС у Москві, керувала всеукр. комітетами і окружними радами спілок. Не зважаючи на офіц. больш. характер проф. спілок в УССР, похід влади проти «націоналістичної небезпеки» в 1933—37 рр. супроводився усуненням і засланням багатьох профспілкових діячів і дальшою уніфікацією спілок УССР. 1937 р. ВЦСПС, з метою цілковитої централізації, ліквідував респ., крайові і обл. ради профспілок, в тому числі й ВУРПС. Після другої світової війни відновлено центр. профспілкову установу на Україні — Укр. Респ. Раду Проф. Спілок (УРРПС); в областях існують обл. ради. Поруч профспілкових рад діють комітети (центральні респ., обласні, районові, міські) окремих спілок (див. *Профспілки*). *Р. М.*

ВУСПП, Всеукр. Спілка Пролетарських Письменників, заснована в січні 1927 під гаслами «рішучої боротьби за інтернаціонально-клясовий союз літератури України проти міщанського націоналістичного» і творення «пролетарського конструктивного реалізму», мала на меті протиставити свою діяльність укр. літ. групам (Вапліте, неоклясики, «Ланка» — МАРС та ін.), в творчості яких ком. партія бачила націоналістичну небезпеку. ВУСПП стала чл. *ВОАПП* у Москві й мала рос. і жид. секції. Орга-

нами її були ж. «Гарт» і «Літ. Газета»; філії ВУСПП видавали журнали «Зоря» (Дніпропетровське), «Стапелі» (Миколаїв), «Металеві Дні» (Одеса), «Забой» (Донбас), рос. секція — «Красное Слово», жид. секція — «Проліт». Серед численних членів (бо ВУСПП стояла за «масову» роботу і 1931 навіть провела «призов ударників у літературу») визначніші були І. Кулик, І. Микитенко, І. Кириленко, В. Коряк (керівники орг-ції), І. Ле, Д. Загул, М. Терещенко, Я. Савченко, М. Доленґо, В. Сосюра, Л. Первомайський, Я. Качура, К. Гордієнко, Н. Забіла, С. Голованівський, В. Кузьмич, С. Жигалко, Ю. Зоря, В. Чигирин, Н. Усенко, Л. Смілянський, С. Щупак, Б. Коваленко, Г. Овчаров, М. Новицький та ін. Не давши визначних літ. творів, ВУСПП, керівники якої намагалися, щоб спілка була визнана найближчою до партії, всю енергію скерувала на боротьбу з ін. літ. угрупуваннями, яка набрала цілком політ. характеру. 1931, після вимушеної ліквідації орг-цій Пролітфронт і «Нова Ґенерація», частина їх членів була прийнята до ВУСПП. Постановою ЦК ВКП(б) з 23. 4. 1932 «про перебудову літ.-художніх орг-цій» ВУСПП, як і ВОАПП та ін. подібні орг-ції, була ліквідована. В 1937—38 чимало кол. членів ВУСПП, м. ін. всі її керівники, були заслані. *М. Г.*

ВУФКУ, Всеукраїнське Фото-Кіно-Управління, створене 1922, мало ряд філій; 1929 р. — 109 власних кінотеатрів, обслуговувало 227 стаціонарних і 55 пересувних кінотеатрів; кіностудії в Києві й Одесі, технікум в Одесі; двотижневий журнал «Кіно». З 1929 переіменоване на Українфільм. Нині кінопром-сть України через союзнореспубліканське Мін-во Культури УССР підпорядкована Гол. Управлінню кінофікації та кінопрокату Мін-ва Культури СССР.

Вухань (Plecotus auritus L.), кажан (лилик) з вухами, удвоє довшими від голови; поширений у лісовій і лісостеповій смугах та в Криму.

Вухналь Юхим, псевд. Івана Ковтуна († 1906), письм. 1920-их — поч. 1930-их рр. родом із Харківщини; чл. орг-ції «Молодняк», пізніше Пролітфронту; автор сатиричних фейлетонів і гуморесок, в яких представляв різні сторони сов. побуту (зокрема комсомолу, бюрократії, студентського життя); збірки «По злобі» (1927), «Гуморески» (1929), повість «Путь-доріженька», «Пригоди Федька Гуски» (в кількох вид.) й ін. В пол. 1930-их рр. засланий.

ВУЦВК, див. *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.*

Вуцька (Wutzky) Анна Шарльота († 1952), нім. письм., перекладачка в 1920-их рр. творів Шевченка, Франка, Л. Українки, Б. Лепкого; співр. журн. „Die Ukraine", органу Нім.-Укр. Т-ва в Берліні.

Вуяхевич-Височинський Михайло (в чернецтві Мелетій) (бл. 1625—97), військ. писар у гетьмана Сомка; після падіння Сомка засланий на Московщину; з 1668 ген. писар у П. Дорошенка, виконував ряд важливих дипломатичних доручень; 1683—91 ген. суддя, з 1691 — архимандрит Києво-Печерської Лаври.

М. Вуяхевич-Височинський

ВЧК, «Всероссийская Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем»; популярно відома як ЧК, чека, «чрезвычайка», каральний орган больш. влади з надзвичайними повноваженнями для боротьби з противниками. Заснована 20. 12. 1917; її гол. був Ф. Дзержинський. Діяла на основі вироків, ухвалених без судової процедури, порядком орг-ції т. зв. «червоного терору» із масовими смертними присудами за першим підозрінням, розправами з заручниками, насильствами, садистським катуванням і т. д. ВЧК відома розстрілами багатьох тисяч людей і всілякими репресіями на Україні в 1918—20 рр., зокрема по містах, надто в періоди відступів червоної армії та при кожній новій окупації, а в 1920—22 — боротьбою проти укр. повстанців, що супроводилася терором проти селянства (з систематичним нищенням заручників) і укр. свідомої інтеліґенції, особливо з укр. політ. партій. Не зважаючи на формальну «незалежність» УССР від РСФСР, ВЧК була завжди підпорядкована безпосередньо Москві, хоч 1919 діяла на Україні як «Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия» на чолі з М. Лацісом; (у Києві за ред. Л. Крайнього 1919 виходив чекістський часопис «Красный Меч»); безглузда жорстокість Лаціса і керованої ним ВУЧК викликала навіть «розслідування» призначеної з центру комісії Д. Мануїльського і Ф. Кона, що проте не змінило стану речей. ВЧК виконувала свої функції за допомогою густої мережі губ., пов., зал. комісій та «особых отделов» у червоній армії. Жорстокості, що їх вчинила ВЧК на Україні (зокрема Лаціс у Києві, Яковлев, Дейч в Одесі, Саєнко в Харкові, Пятаков у Донбасі і багато ін.), були доведені спеціяльно утвореними комісіями, з участю гром. діячів і чужинців, за часів окупації Денікіна й численними свідченнями арештованих. 6. 2. 1922 ВЧК рішенням уряду в Москві пе-

ретворено на *ГПУ*, згодом на *ОГПУ*, пізніше на *НКВД* (див. також *Терор*).

Р. М.

Вчорайше (IV—10), с., положене на сх. від Бердичева, р. ц. Житомирської обл.

Вщиж, с. Жуковського р-ну Брянської обл. (РСФСР), староруський город на р. Десні, заснований у 9—10 в., в 11 в. обведений дерев'яними стінами; від часу перебудування й поширення в пол. 12 в.

Вщиж

(мурована цегляна церква, вежі, доми з цегляними коминами), був центром малого князівства під зверхністю Чернігова; у 1230-их рр. знищений татарами; на його городищі 1940, 1948—49 провадив розкопи Б. Рибаков.

В'юн, також пискар, пискун, пищуха (Misgurnus fossilis L.), дрібна риба з родини в'юнових, поширена по всій Україні, за винятком Криму й Кубані.

В'яз (Ulmus effusa Willd., U. laevis Pall., U. pedunculata), листяне дерево з родини в'язових, 10—30 м висоти, росте перев. в низинах і над ріками; використовується в столярстві, токарстві й стельмастві; в'яз листуватий — див. *Берест*.

В'язлов Андрій (1862—1919), гром. діяч родом з Волині, за фахом правник: мировий суддя, чл. окружного суду, після 1906 депутат 1 Держ. Думи, де належав до укр. фракції та Союзу Автономістів. Під час світової війни чл. Комітету Півд.-Зах. Фронту Всерос. Союзу Міст, який організував допомогу біженцям і населенню окупованих земель. Чл. ТУП (в 1917 чл. Ради ТУП), пізніше УПСФ. За Центр. Ради 1917 губ. комісар Волині, 1918 — ген. суддя. За гетьмана — сенатор, згодом мін. юстиції. 1919 — гол. Укр. Червоного Хреста.

А. В'язлов

В'язниці, див. *Пенітенціярна система*.

Вязовка (II—26), с. і р. ц. Саратовської обл. РСФСР; в р-ні укр. колонії.

В'язь (Leuciscus idus L.), річкова риба з родини коропових, довж. до 50 см, поширена по всій Україні, за винятком Криму.

Вятичі, численне слов. плем'я в басейні гор. і сер. Оки, у 10—11 вв. входило в Київську державу; змішавшись із фінськими племенами, В. ввійшли до складу рос. народу.

Вячеслав, кн. турівський і київський (1139 і 1150—54), син Володимира Мономаха; влади в Києві В. фактично не мав, бо держ. справи вів його співправитель Ізяслав Мстиславич, що використовував амбітного, але нездарного В. як найстаршого в династії Мономаховичів.

Г

ГА, див. *Українська Галицька Армія*.

Габрусевич Іван (1902—44), псевд. Джон, Іртен; співзасновник націоналістичного руху на Зах. Укр. Землях, організатор юнацтва, співорганізатор саботажної акції 1930, автор статтей на ідеологічні й політ. теми, з 1932 на еміґрації; загинув у нім. концтаборі Саксенгавзен.

Габсбурґ-Льотрінґен Вільгельм (1895—1951), австр. архикн., відомий під ім'ям Василь Вишиваний, полк. УСС. В 1918 р. на Україні командант армійської групи, до якої належали УСС. За Директорії (1919) полк. УСС, працював у Мін-ві Військ. Справ. Автор зб. поезій «Минають дні». 1948 схоплений МВД у Відні; помер на засланні.

В. Габсбурґ

Габсбурґи, нім. династія, яка правила з 1278 Австр. Князівством (з 1282 — архикнязівством), з 1526 Чес. і Угор. Королівствами, в 1273—1308 і 1438—1806 Римсько-Нім. Цісарством, згодом до 1918

Австрійською і Австро-Угорською (з 1867) Монархією. Після зайняття Галичини 1772 австр. володарі прийняли титул королів Галичини й Льодомерії (Володимирії), з 1849 — князів Буковини. Г., які володіли Галичиною й Буковиною, були: Марія Терезія (1740—80), Йосиф II (1780—90), Леопольд II (1790—92), Франц I (1792—1835), Фердінанд I (1835—48), Франц Йосиф I (1848—1916), Карл I (1916—18). Влада Г. в Галичині й Буковині закінчилася з моментом постання Зах.-Укр. Нар. Республіки.

Гавриленко, в першій пол. 19 в. маршалок Кобеляцького пов. на Полтавщині, в своєму маєтку в с. Озерках мав кріпацький театр із спеціяльним мурованим будинком.

Гаврилів Олександер (1856—1888), етнограф, жив на Полтавщині, за фахом лікар; збирав нар. пісні (понад 50 зошитів) на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині, Чернігівщині й Київщині, перев. побутові, обрядові й іст., серед них були вперше записані.

Гаврилко Антін (* 1884), гал. кооператор, ревізор Ревізійного Союзу Укр. Кооператив, ред. «Госп.-Кооп. Часопису» (1922—27); праці з кооп. теорії й практики.

Гаврилко Михайло (1882—1920), різьбар, із Полтавщини, вчився в Петербурзі, Кракові (1907—12) й Парижі; народник-романтик: «Сироти», «Козак і дівчина»; більш реалістичні погруддя М. Шашкевича, проект пам'ятника Шевченкові на конкурсі в Києві й ін. Брав активну участь у гром. житті за УНР, загинув вояком Сірої дивізії.

М. Гаврилко

Гаврилюк Володимир (* 1904), маляр, з гал. Поділля, закінчив Академію Мистецтв у Кракові (1930), брав участь в укр. мист. виставках у Львові 1931—35.

Гаврилюк Іван (* 1910), гром. діяч і педагог у Канаді, посол до манітобської леґіслятиви з 1949 від партії «CCF» (соціялісти).

Гаврилюк Ілько, письм. і гром. діяч півд. Басарабії-Аккерманщини в 1930-их рр.; повість «Наболілі душі» (1923), «Тернистим шляхом» (спомини з визвольних змагань), «Велетень духа» (1928, іст. нарис про С. Петлюру), драма «Молоді парості», статті в чернівецьких часописах «Промінь», «Рідний Край».

Гавриляк Василь (* 1915), гром. діяч і промисловець у Канаді; з 1951 посадник м. Едмонтону, з 1956 президент Об'єднання Посадників Канади.

Гаврисишин Теодора (* 1912), гром. діячка в Канаді, активна в Комітеті Українок Канади і в Союзі Українок Канади та його секретарка в 1948—54 р.

Гаврищук Микола (1878—1942), бук. пед. (нар. учитель) і політ. діяч, один із провідників соц.-дем. партії на Буковині, посол до бук. сойму з 1911; з 1920 працював на Закарпатті; автор підручників методики, перекладав твори нім. педагогів (Ляй, Кершенштайнер і ін.).

Гавсевич Петро († 1919), аґроном-рослинознавець, співзасновник і перший дир. н.-д. станції лікарських рослин у Лубнях (1912—19); праці про лікарські рослини; убитий денікінцями.

Гагара, кожара звичайна (Colymbus arcticus L., або Gavia arctica L.), птах з ряду гагарових, подібний до гуски; гніздиться на далекій півн., зимує на берегах Чорного М., в решті укр. території трапляється під час перелетів восени й на весні.

Гагілки, див. *Веснянки.*

Гадачек (Hadaczek) Карло (1873—1914), польс. археолог чес. роду, проф. археології Львівського Ун-ту, відкрив злоцьку культуру на Сандомирщині, досліджував культури трипільську (Кошилівці) та венедську (Переворськ) і предмети рим. імпорту на Подністров'ї „Złote skarby Michałkowskie" 1904; „Eneolityczna osada przemysłowa w Koszyłowcach" 1913).

Гаджеґа Василь (1864—1938), закарп. гр.-кат. свящ., крилошанин, історик і педагог; проф. Богословської Семінарії в Ужгороді, д. і почесний чл. НТШ. Г. досліджував церк. іст. Закарпаття, однак висвітлюючи й політ. та соц.-екон. минуле закарп. українців. Найважливіші праці: «Додатки до історії русинів і руських церквей», «Вплив реформації на підкарп. русинів», «Перша спроба історії гр.-кат. мукачівської єпархії», «Кн. Федір Коріятович і Мараморош», монографії про І. Фогорашія і М. Лучкая та ін.; співред. вид. «Наук. Зб. Просвіти» і ж. «Підкарпатська Русь».

о. В. Гаджеґа

Гаджеґа Юлій (* 1879), проф. богословського ліцею в Ужгороді, русофіл, автор теологічних та іст.-культ. праць, м. ін. «Історія ужгородської богословської семінарії».

Гаджибейський лиман, див. *Хаджибейський лиман.*

Гадзевич Рафаїл (1803—86), маляр родом з Холмщини, студіював у Парижі й в Італії, 1839—44 проф. історичного малярства в Москві, з 1844 проф. Варшавської Мист. Школи; виконав ряд портретів; картини на іст. й рел. теми (м. ін. іконостас у Старяві в Галичині).

Гадзінський Микола (* 1901), фізик, родом із Кам'яниця. 1932—41 гол. катедри фізики Харківського Зоотехн. Ін-ту і наук. співр. Рентґено-Радійового Ін-ту в Харкові. Тепер на еміґрації; 1951—55 проф. і гол. департаменту фізики в Вілберфорському Ун-ті (Огайо), з 1955 — проф. фізики в Рочестерському Технологічному Ін-ті (стейт Нью-Йорк); чл. Амер. Ін-ту Фізики. Праці в галузі фізики атомового ядра, зокрема визначення верхньої границі енергії бета-спектрів методою абсорбції, дослідження рівнів енерґії ядра ренію та ряд ін.

М. Гадзінський

Гадожер, див. *Крачун.*

Гадюки (Viperidae), родина отруйних змій. На Україні поширені: гадюка звичайна (Vipera berus L.), до 75 см довж., перев. в лісовій, рідше в лісостеповій смузі; гадюка степова (V. ursini Bon.), до 55 см довж. в степовій смузі (в Карп. Україні живе підвид V. ursini ursini Meh.); кавказька Г. (V. kaznakowi Nikol.) на зах. Кавказі.

Гадючий, див. *Вільний* (поріг на Дніпрі).

Гадючка червоняста і бородавчаста (див. *Гриби).*

Гадяцький договір, був укладений 16. 9. 1658 гетьманом І. *Виговським* із Польщею після приборкання ним бунту полтавського полк. М. Пушкаря й розриву з Москвою. Поль. сторону в переговорах очолювали К. Беневський і К. Євлашевський, укр. — Ю. Немирич, якого вважають за справжнього автора договору, і П. Тетеря. Коз. полки були представлені комісарами, що обмірковували кожен пункт. За Г. д. Україна, в межах воєводств київського, чернігівського й брацлавського, мала входити як незалежне В. Князівство Руське на рівних правах у федерацію з Польщею і Литвою, об'єднану спільно обираним королем. На чолі князівства мав бути гетьман, якого вибирали б укр. стани довічно й затверджував король; договір передбачав окремі міністерські уряди, послів до спільного законодавчого сойму, судовий трибунал і скарб, окрему монету і армію з 30 000 козаків і 10 000 найманого реґулярного війська. Поль. і лит. війська не мали права перебувати на Україні, а коли б в разі потреби зайшли, ставали під команду гетьмана. Правос. віровизнання зрівнювалося в правах із кат., будування уніятських церков і манастирів заборонялося, і в спільному сенаті мали засідати правос. митр. і єпископи. На Україні мали бути засновані 2 університети, дозволялося відкривати колеґії й гімназії, надавалася свобода друку. Укр. депутати в тривалих переговорах вимагали прилучення до В. Князівства Руського воєводств волинського, белзького, руського й подільського, але змушені були поступитися. Поль. сойм затвердив трактат, але Г. д., підтриманий коз. старшиною, не знайшов співчуття серед коз. і сел. мас, настроєних проти поль. влади. Невдачі Виговського у війні з Москвою, що почалися після початкової великої перемоги під Конотопом (28—29. 6. 1659), повстання проти гетьмана й відхід його від політ. діяльности змінили ситуацію й поклали кінець чинності Г. д. (див. ЕУ І, стор. 449). *Б. К.*

Гадяче (III—14), м. при впадінні ріки Груні в Псьол, р. ц. Полтавської обл., 9 000 меш. (1933 р.); засноване 1634, за Гетьманщини полкове м., за царату — пов. (з 1802); 1658 Виговський уклав тут договір із Польщею.

Гаєвський Валентин (* 1902), син Григорія Г., дослідник укр. театру, критик і педагог; родом з Києва. Викладав у високих школах Києва. На еміґрації — доц. УВУ. Серед наук. праць — «Т. Шевченко і М. Щепкін» (1939), «П. Саксаганський» (1939), «Г. Юра» (1940), «Нариси з іст. нового укр. театру» (1941), статті про Л. Курбаса, І. Франка та ін.

Гаєвський Гнат (1858—1919), актор і режисер, працював у трупах М. Кропивницького, М. Старицького й ін., з 1895 мав власну трупу; 1918—19 на фронті укр. армії (фронтовий театр).

Гаєвський Григорій (1872—1933), режисер і педагог, родом із Тульчина; режисер Укр. Нац. Театру в Києві (1917—18), в 20-их рр. Театру ім. Михайличенка в Києві; з 1904 викладач київської Муз.-Драматичної Школи ім. Лисенка, проф. у Київському Художньому Ін-ті та ін. високих школах. Серед праць — «Завдання режисера» (1920), переклади на укр. мову п'єс С. Моґема, А. Сінклера та ін.

Г. Гаєвський

Гаєвський Сильвестер (Степан), архиєп., див. *Сильвестр* Гаєвський.

Гаск Андрій (1873—1939), оперовий співак, виступав спершу на укр. сцені, згодом у поль., нім. та ін. театрах у Львові, Варшаві, Познані, Люблянi й Відні.

«Газета для народныхъ учителЂв», офіц. видання мін-ва освіти в Угорщині для закарп. учителів; виходила нар. мовою в Будапешті 1868—73 при угор. часописі „Néptanitók Lapja".

«Газета Школьна», пед. двотижневик, виходив 1875—79 у Львові; вид. О. Партицький.

Газифікація, див. *Газова промисловість*.

Газова промисловість, важлива галузь паливної пром-сти, яка добуває *горючі природні гази* й виробляє штучний світильний газ шляхом газифікації твердого палива — звичайно кам'яного вугілля. Г. п. дає продукт, у кілька разів дешевший від вугілля. Штучний горючий газ винайдено з поч. 19 в.; спершу його застосовували лише для освітлення. На Україні газове освітлення вулиць перша дістала Одеса (1866), згодом Харків, Львів, Київ, Чернівці, пізніше в цих і ін. містах стали вживати газ як паливо. Перед другою світовою війною єдиною модерною газівнею на Україні була львівська (потужність 25 000 кубічних м на добу), застарілою була одеська (15 000), не діяли київська й харківська. Інтенсивна газифікація почалася після війни у зв'язку з використанням природних горючих газів Дашави на Передкарпатті і проведенням *газопроводу Дашава-Київ* 1946—48, продовженого 1955 до Москви. В Києві, Львові, в ряді ін. міст (напр., Дрогобич, Стрий, Тернопіль, Вінниця, Бердичів), а також районових сіл, через які проходить газопровід, вугілля як паливо частково замінено дешевшим газом: у Києві газифіковано (1952) 80 000 квартир і бл. 800 комунально-побутових і пром. підприємств, у Львові — понад 50 000 квартир, частково газифіковано автомобільний транспорт. Крім того, 40 000 помешкань у 39 містах одержують газ у бальонах. 1955 р. газом користалося 8 обл. і 12 ін. міст УССР; здобуто бл. 5 мільярдів кубічних м природного газу, або пол. продукції всього СССР (10,3 мільярдів кубічних м). У паливному балянсі УССР газ становить всього 3,3%. За 1956—60 рр. заплановано збільшити споживання газу в УССР у 2,6 рази.

Газопроводи в УССР

1 — горючі природні гази (схематично). 2 — Газопроводи. 3 — Газопроводи, що будуються й заплановані. 4 — Міста, що користуються природним газом. 5 — Міста, що мають користуватися природним газом до 1960 р. 6 — Інші міста.

Запроєктовано сильне поширення Г. п. протягом 6 п'ятирічки. Добування при-

родного газу має зрости більш ніж удвоє, зокрема, після відкриття в 1955 р. багатьох родовищ горючих газів на Полтавщині і, гол., б. с. Шебелинки, Балаклiївського р-ну Харківської обл.; газифікація обійматиме Харків (газопровід до Харкова на 76 км довжини, частина газопроводу Шебелинка — Харків — Курськ — Орел — Брянськ, уже готовий) і ряд міст Донбасу. Міста сх. Донбасу діставатимуть природний газ із Ставрополя (газопровід Ставропіль — Москва). Коксовий газ одержуватимуть кілька міст Донбасу й Дніпровий пром. р-н за допомогою газопроводу з Донбасу до Дніпропетровського й Кривого Рогу. Використання карпатських родовищ природного газу й будівництво нових газопроводів дадуть змогу газифікувати міста Підкарпаття (напр., Станиславів, Чернівці), а також Кам'янець Подільський. Разом у 1956—60 плянується газифікувати 35 міст УССР (з них 23 природним газом), бл. 350 000 квартир.

Больш. влада використовує Г. п. насамперед як цінну сировину для хемічної й воєнної пром-сти, ставлячи потреби населення на другий плян. Велика частина газу з України йде до РСФСР: з Дашави до Москви і, через Менськ, до Ленінграду з відгалуженням на Вільну й Ригу; газ із Шебелинки через Харків піде до Курську, Орла, Казані, Ґорького. *Р. М.*

Газопровід Дашава-Київ, збудований 1946—48 рр. (відтинок Дашава — Львів довж. 81 км, діяметром 150 мм — ще в 1929, вдруге — діяметром 300 мм 1941); в 1955 продовжений до Москви (787 км);

Газопровід Дашава - Київ, газорозподільна станція

запляновано будівництво Г. з Дашави до Менську і Ленінграду. Г. Д.-К. постачає *горючий природний газ* із Дашави до Львова, Києва й до кількох міст Передкарпаття (Дрогобич, Стрий) та Поділля (Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Бердичів), до яких відходять часто бічні галузі (напр., до Вінниці 42 км довж.), та до сіль. р-нів (див. також *Газова промисловість*).

Гаївки, див. *Веснянки*.

Гай Марта (псевд.), підпільна письменниця на Україні, зб. нарисів «Люди підпілля» (1949), поезії «До зорі» (1950).

Гайвазовський (Айвазовський) Іван (1817—1900), маляр-мариніст, співець Чорного моря. Нар. в Теодосії у вірменській родині, що переїхала з Галичини; закінчив петербурзьку Академію Мистецтв (1837), 1844 — акад.; з 1845 до кінця життя працював у Теодосії; майже виключно малював Чорне море; поклав початок цілій школі мариністів. Серед численних творів: «Всесвітній потоп», «Буря на Чорному морі», «Дев'ятий вал», «Чорне море» й ін.

І. Гайвазовський

Гайвас Ярослав (* 1912), псевд. Андрух, Бистрий, Камінь; діяч ОУН; з 1937 чл. Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Укр. Землях, з 1939 на еміґрації, з вересня 1940 провідник Крайової Екзекутиви ОУН (полк. Мельника) в Ген. Губернії, з 1941 на Центр. і Сх. Землях; після арешту *Ольжича* виконував обов'язки керманича ОУН; 1945—49 чл. Проводу Укр. Націоналістів; з 1950 у ЗДА.

Гайворон, грак (Corvus frugilegus L.), дуже поширений осілий птах із родини воронуватих, живе по всій Україні; гніздиться колоніями в лісах і поблизу осель; нищить шкідників сіль. госп-ва (напр. хрущів), але й шкодить зерновим культурам.

Гайворон (V—5), м. над р. Богом, р. ц. Кіровоградської обл.; зал. вузол.

Гайворонський Михайло Орест (1892—1949), композитор і дириґент, родом з Галичини; скінчив Вищий Муз. Ін-т ім. Лисенка у Львові, на поч. 20-их рр. викладав у ньому. 1914—19 організатор військових оркестр УСС, гол. капельник військ УНР. З 1923 в ЗДА, засновник і дир. Злучених Укр. Хорів (з 1930). Автор численних стрілецьких пісень, хорових опрацювань нар. пісень, творів для чол., жін. і мішаних хорів, церк. і дитячих творів; композиції для скрипки, камерної музики, симфонічної і струнної оркестр та ін.

М. Гайворонський

Гай-Гаєвський Федір (справжнє прізвище Жлудкин) (* 1890), дитячий письм. і журналіст, родом з Києва; з 1921 на еміґрації; у 1930-их рр. співр. газет і журналів для дітей; оповідання, зб. світових дитячих казок та ін.

Ф. Гай-Гаєвський

Гай-Головко Олекса (* 1914), письм. і журналіст, родом з Поділля; працював у харківських і київських в-вах, в радіокомітеті й ін.; друкувався в журн. «Червоний Шлях», «Радянська Література». Нині на еміґрації, в Канаді. Зб. поезій «Штурмові балляди» (1934), «Сурмач» (1942), оповідання — зб. «Світання» (1935), «Десять новель» (1936); лірико - сатирична поема «Коханіяда» (1947), спогади «Поєдинок з дияволом» (1950).

О. Гай-Головко

Гайдай Зоя (* 1902), співачка - сопрано, скінчила Київський Муз. - Драматичний Ін-т; з 1928 — артистка Київського Держ. Театру Опери й Балету, з успіхом виконала ряд визначних ролей в операх укр. (зокрема, в «Наталці Полтавці» М. Лисенка) і зах. композиторів.

Гайдай Михайло (* 1878), композитор, диригент і етнограф, родом з Прилуччини; автор хорових творів, обробок укр. нар. пісень. Записав понад 2 000 нар. пісень. «Зразки нар. поліфонії» (Х. 1928—30).

З. Гайдай

Гайдак Микола (* 1898), біолог, родом із Київщини, з 1928 в ЗДА, проф. ентомологічного відділу Міннесотського Ун-ту; понад 150 наук. і популярних праць із біології й бджільництва.

Гайдамака Дмитро (1865—1936), власне прізвище Вертепов, актор і режисер школи М. Кропивницького, в 1890-их рр. грав у його трупі, згодом мав свою антрепризу, пізніше працював у Дніпропетровському театрі ім. Шевченка; від амплюа героїв перейшов на характерні ролі.

Д. Гайдамака

Гайдамаки, див. *Гайдамаччина.*

«Гайдамаки», тижневик у Львові 1902—07, видавець і ред. М. Петрицький.

«Гайдамаки», орг-ція в Нью-Йорку, заснована 1907, 1910 перетворена на допомогову, радикально-соц. напряму під головуванням І. Бородайкевича, орган — газ. *«Гайдамаки»*. Орг-ція існувала в Нью-Йорку до 1918, рештки її в м. Трентон — до 1925. Деякі відділи «Гайдамаків» перейшли до *Укр. Роб. Союзу*, ін. включилися до ком. руху.

«Гайдамаки», місячник, пізніше двотижневик і з 1909 тижневик, орган орг-ції «Гайдамаки», виходив 1908—18 у Нью-Йорку, потім у Трентоні (ЗДА); ред. М. Хандога.

Гайдамаки, назва різних укр. військ. формацій, що постали 1917 у вислідi т. зв. українізації частин рос. армії або рев. шляхом, як правило проти волі рос. військ. командування. Більшість гайдамацьких частин розпорошилася під час розвалу рос. армії; деякі з них, як Гайдамацькі коші в Катеринославі і Одесі, Гайдамацькі курені в Умані й Олександрівському та Гайдамацький Курінь, зформований у Финляндській дивізії (рос. армії), в грудні 1917 брали участь у боях із наступаючими больш. військами; розбиті з великими втратами, вони перестали існувати. Лише дві формації Г. увійшли в лютому 1918 до складу реґулярної укр. армії: *Гайдамацький Кіш Слобідської України* і *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка.* З. С.

Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка був організований у кін. 1917 із українців туркестанської дивізії ген. штабу полк. В. *Петровим*, що став на чолі цього полку. Г. к. п. в ч. бл. 300 вершників пробився в січні 1918 з півн.-зах. фронту до Києва і взяв участь у вуличних боях із большевиками. В березні 1918 він увійшов до складу Запор. корпусу під назвою 1 Запор. ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків; 27. 3. 1918 здобув Полтаву, 25. 4. 1918 — Бахчесарай. Цей полк був першою реґулярною кінною частиною укр. армії й до кін. збройної боротьби лишався в складі Запор. формації.

Гайдамацький Кіш Слобідської України зформований у грудні 1917 С. Петлюрою, який до березня 1918 був його командиром, начальником штабу був сотн. О. Удовиченко (пізніше ген.). Кіш

складався з 2 куренів — чорних і червоних гайдамаків, кінної сотні та гарматного дивізіону — в ч. 300 добірних бойовиків — добровільців, перев. кол. старшин та юнаків київських українізованих військ. шкіл. В січні-лютому 1918 Г.К.С.У. особливо визначився в боях за

Штаб Гайдамацького коша Слобідської України; сидять 3-5 зліва: ген. Кирей, кош. от. С. Петлюра, нач. штабу підполк. О. Удовиченко

доступ до столиці і в штурмі київського арсеналу. В березні 1918 Г.К.С.У. включено до складу Запор. корпусу як 3 Гайдамацький піхотний полк під командою полк. В. Сікевича (пізніше ген.). В червні 1919 полк поширено в Гайдамацьку бриґаду 4-куріньного складу, із гарматним дивізіоном і кінною сотнею. Командував бриґадою отаман Волох.

З. С.

Гайдамаччина (від «гайдамака» з тур., що означає неспокійну, бунтівливу людину), стихійні нар. заворушення на соц. ґрунті в 18 в. на Правобережній Україні (назва «гайдамака» вперше зустрічається 1712). В умовах польс. магнатського й шляхетського панування, дедалі важчої кріпаччини на Правобережжі було чимало селян-втікачів, дрібних промисловців, переселенців тощо, настроєних проти панів, кат. духівництва й жидів. Вони збиралися в гайдамацькі ватаги, які користалися співчуттям селянства; тому незначне поль. військо й двірська маґнатська міліція (яка складалася теж з укр. селян) не могли успішно боротися з гайдамаками, тим більше, що вони часто переховувалися в недалеких запор. степах. Окремі напади стали хронічним явищем. Але були моменти, коли виступи гайдамаків на Правобережжі перетворювалися на заг. нар. повстання. 1734, використовуючи війну за поль. трон і появу рос. війська, на яке місцеве населення покладало надії, сподіваючись визволення від поляків, селянство Київщини зняло повстання, яке незабаром перекинулося на Поділля і частину Волині, де воно було особливо сильне. Гол. ватажком гайдамаків став сотник надвірної міліції кн. Любомирського *Верлан*; діяли загони Гриви, Медведя, Моторного, Писаренка й ін. Повстання було придушене перев. рос. військом. Друге повстання 1750 вибухло без зовн. приводу, як наслідок розвитку гайдамацького руху, що його все сильніше підтримувала нар. маса, яка ненавиділа поль. нац. і соц. гніт. Зорганізувавшись на запор. території, гайдамаки почали свої дії в півд. частині Київського воєводства. Піднявши селянство, гайдамаки (на чолі їх були Мочула, Письменний, Тесля та ін.) поставили на ноги майже всю Правобережну Україну і зайняли Умань, Вінницю, Чигирин, Летичів, Фастів. Приборкати повстанців удалося тільки мобілізувавши шляхетство Київського, Подільського й Волинського воєводств.

Найбільше гайдамацьке повстання, зване коліївщиною (від «кіл», якими були озброєні повстанці), відбулося 1768 р., коли гайдамаки й селяни сподівалися допомоги від рос. війська, що йшло для боротьби з поль. *барською конфедерацією* (1768). Гайдамацькі дії почалися у травні 1768 з півд. Київщини, де їх підготував Максим *Залізняк*, запорожець із Медведівки б. Чигирина, всюди знаходячи підтримку селян. Жертвою повстання була поль. шляхта, кат. духівництво й жидівство. Зайнявши Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку. Залізняк опинився б. торг. центру Правобережної України Умані. Там на його бік перейшов Іван *Ґонта*, сотн. надвірної міліції власника Умані Ф. Потоцького. Захопивши 9. 6. ст. ст. (20. 6. н. ст.) Умань, повстанці організували територію за козацьким зразком із поділом на традиційні сотні й т. д. Гайдамацькі загони С. Неживого, М. Швачки, А. Журби, І. Бондаренка, М. Москаля й ін. діяли на Київщині, Поділлі, Брацлавщині, Волині. Але рос. уряд, боячись ускладнень із Туреччиною, що на її територію перейшов один із гайдамацьких загонів, наказав ген. Кречетнікову придушити повстання. В червні-липні 1768 гайдамаки були розбиті. В Кодні, б. Житомира, закатовано сотні повстанців; постраждало і чимало людей, що в повстанні не брали участи. Після 1768 р. повстання на Правобережній Україні припинилися, хоч поляки ще побоювалися нових виступів. Нар. пам'ять довго зберігала спогади про гайдамаків. Відгуком Г. були пізніші виступи У. *Кармалюка* й ін., що нападали на панські маєтки. Літ. традиція (Шевченко, «укр. школа» в поль. письменстві) опоетизувала гайдамаків, зокрема коліївщину. Певна ідеалізація гайдамаків, властива в 19 в. укр. народникам-істо-

рикам, виявилася і в добу визвольних змагань, коли військ. частини прибирали назви гайдамацьких. (Див. ЕУ І, стор. 1176). *Б. Крупницький*

Гайдарівський Василь (* 1906), справжнє прізвище Гайворонський, письм. родом з Донбасу; чл. літ. групи «Забой» і ВУСПП, співред. журн. «Забой» і «Літ. Донбас» (1930—33). 1933, разом із ін. укр. письменниками Донбасу, був засланий; пізніше, утікши з заслання, переховувався на Кавказі. Нині в ЗДА. Автор ряду оповідань, друкованих у пресі 1927—32; повість «Розминовка» (1932), «Пугачівська рудня» (1933). На еміграції друкувався в часописах; окремо — повість «Ще одно кохання», зб. оповідань «Мерехтливі зорі».

В. Гайдарівський

Гайдебуров Павло (1841—93), журналіст укр. роду з Миколаєва; видавець і ред. ліберальної рос. газ. «Неделя», співр. «Основи», де провадив «Южнорусскую летопись» (1861—62); перекладач «Гайдамаків» Шевченка (в журн. «Соврем. ник»).

Гайденав (Heidenau), с. за 30 км на півд. зах. від м. Гамбурґу в Німеччині; в 1945—49 рр. великий табір українців — переміщених осіб (до 4 000 душ), численні укр. установи та орг-ції (м. ін. церкви, гімназія, нар. ун-т, в-во «Заграва», газети «Луна», «Ранок»); в 1956 в Г. живе бл. 150 українців.

Гайдудорозька єпархія, гр.-кат. єпархія в Угорщині від м. Гайдудороґ (Hajdúdorog), в півн.-сх. частині угор. низовини, першого осідку єпархії; Г. є. була створена 1912 р. Францом Йосифом І під тиском угор. уряду і затверджена Пієм X. Вірні Г. є. — угорці сх. обряду, перев. нащадки зугорщених українців, які компактними островами і в діяспорі жили в півн.-сх. частині Угорщини, продовжуючи закарп. укр. поселення в Панонській низовині; в 17—18 вв. серед них існувала ще «руська» нац. свідомість і деякі форми власного культ. життя (див. також *Угорщина* і *Закарпаття*). Угорщення охопило їх повністю в 19 в., руйнуючи рештки самобутности в ц.-слов. мові і церк. орг-ції. В кін. 19 в. серед зугорщеного кліру й світської інтеліґенції почався підтриманий угор. урядом рух за запровадження угор. богослужбової мови в зугорщених парохіях та за відокремлення їх від укр. мукачівської і пряшівської єпархій. Угор. мова була запроваджена в богослужбу без схвалення Риму; канонізуючи Г. є., Пій X затвердив для нової єпархії старогрец. мову як літургічну з паралельним вживанням угор. (як, напр., в латинській церкві). Одначе угор. гр.-католики запровадили тільки угор. мову. До складу Г. є. спочатку входили 162 парохії, з них 8 вилучених із пряшівської, 70 з мукачівської, а 83 з рум. єпархії в Трансільванії. Після 1919 р. більшість рум. парохій опинилася в Румунії, так що тепер до складу Г. є. належать перев. парохії, які входили колись до складу укр. єпархій. Ч. угор. гр.-католиків 1930 р. 201 000 (2,3% населення), перев. в Г. є. і частково в апостольській адміністратурі в Мішкольці. Першим єп. Г. є. був Стефан Міклоші, а його наступником став теперішній єп. Микола Дудаш, що є одночасно апостольським адміністратором у Мішкольці. Нині осідок Г. є. — в м. Ньїредьгаза. *В. М.*

Гайдук (IX—18), робітнича оселя Верхньо-Баканського р-ну Краснодарського краю, 10 км на півн. зах. від м. Новоросійського.

Гайдукевич Віктор (* 1904), археолог, проф. Ленінградського Ун-ту, 1932 керівник експедиції для дослідження боспорських міст на Півд. Україні, подав соц.-екон. історію Боспорського царства й зробив ряд відкрить у техніці античної продукції.

Гайдуки, на Карпатському підгір'ї у 18 в. панська охорона від *опришків*. На Україні — спершу надвірні козаки, після взагалі льокаї.

Гайдучок Степан (* 1891), учитель тіловиховання в львівських гімназіях; учень І. *Боберського*, з яким поклав основи руханки та змагу на зах. землях; автор ряду сокільських вправ вільноруч, спорт. підручників, бібліографії зах.-укр. фіз. культури («Сокільські Вісті», 1937) та статтей на теми фіз. культури.

С. Гайдучок

Гайль, маляр пол. 15 в., правос. свящ., парох Церкви Різдва Христового в Перемишлі; розмальовував поль. костьоли в землях Сандомирській, Краківській та ін.

Гайнівка (I—4), роб. оселя на зах. краю *Біловезької Пущі*, на укр.-поль.-білор. етнографічному пограниччі, 12 000 меш., лісообробна і лісохем. пром-сть; тепер Г. належить до Білостоцького воєводства в Польщі.

Гайсин (V—10), м. на сх. Поділлі над р. Соб, р. ц. Вінницької обл., 15 000 меш. (1933), харчова пром-сть (цукроварня, спиртовий і маслозаводи). За царських часів пов. місто. Тут була велика археологічна збірка Г. Вепґжиновського з околиць Северинівки Літинського пов. На весні 1919 операційний р-н повстанців отамана Волинця проти червоних рос. військ (Таращанська дивізія); восени 1919 бої бриґади УСС і частин УНР проти 4 корпусу армії Денікіна на лінії Гунча—Гранів—Мар'янівка—Тимар—Зятківці; на весні 1920 отаман Волинець зформував тут Гайсинсько-Брацлавську повстанчу бриґаду (1 700 багнетів і 800 шабель).

Гак Анатоль (Антоша Ко, Мартин Задека) (* 1893), псевд., письм. і журналіст, родом із Запоріжжя; в 20-их рр. чл. літ. спілки «Плуг». Нині на еміґрації, в ЗДА. Збірки гумористичних оповідань «Лопанські раки» (1926), «Радіо-інваліди» (1927), «Свиняче сальдо» (1927), «Головбухова борода» (1927), «Тридцять гуморесок» (1930) та ін., роман «Молода напруга» (1933), п'єси «Студенти» (1924), «Родина Пацюків» (1927), «Людина в окулярах»; на еміґрації зб. фейлетонів «Міжпланетні люди» й ін.

Гакет (Hacquet) Бальтазар (1740—1815), австр. природознавець і подорожник франц. походження, 1788—1805 проф. природничих наук Львівського Ун-ту. Г. відбув низку наук. подорожей, м. ін. по укр. Карпатах; його праця: „Neueste physikalische Reisen durch die dacischen und sarmatischen oder nördlichen Karpathen", I—III (Нюрнберґ 1790—94) містить інформації про природу й людність Карпат.

Гаківка, див. *Гокей*.

Гаккебуш Любов (* 1888), драматична акторка й педагог родом з Поділля, дружина В. Василька. Грала в Укр. Нац. Театрі і в Держ. Драматичному Театрі в Києві, в Театрі ім. Франка, в «Березолі», в Червонозаводському Театрі, в Сталінському Драматичному Театрі в Харкові, в одеському Театрі Революції й ін.; ряд ролей в п'єсах укр. і зах. авторів (м. ін. вперше на укр. сцені виконала ролю леді Макбет у п'єсі Шекспіра).

Л. Гаккебуш в ролі

Гакман Євген (1793—1873), бук. церк. і політ. діяч, правос. еп. (1835—73) і перший митр. Буковини 1873, перший крайовий маршалок бук. сойму (1861). Разом із румунами Г. підписував петиції в справі відокремлення Буковини від Галичини (1848—49), але пізніше виступав проти рум. намагань приєднати Буковину до Семигороду (1849—61); на правос. соборі в Карлівцях (1864) і в своєму посланні 1865 відстоював бук. єпархію проти заходів рум. митр. А. Шаґуни, що хотів підпорядкувати її семигородському архиепископові. Г. належала ініціятива заснування першої укр. орг-ції на Буковині («*Руська Бесіда*» 1869); збудував у Чернівцях катедральну церкву і митрополичу резиденцію.

Є. Гакман

Гакман Микола, проф. чернівецького Богословського Ін-ту в пол. 19 в., делеґат бук. українців до Гол. Руської Ради у Львові 1848 р.

Гакстгавзен (Haxthausen) Авґуст (1792—1866), барон, нім. економіст і юрист; 1843 відвідав ряд міст Рос. Імперії, був у Києві й Одесі, досліджуючи аґрарний лад, вірування, рел. творчість; автор праці „Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands" (I—III, 1847—52).

Галагаз (Tadorna tadorna L.), птах із родини качкуватих, довж. до 60 см, вага 1—1,5 кг; на Україні поширений над Чорним і Озівським м., зимує в Зах. Европі, під час перелетів восени з'являється зрідка й у глибині України; має деяке пром. значення (перев. пух).

Галаган Гнат, див. *Ґалаґан* Гнат.

Галаган Григорій, див. *Ґалаґан* Григорій.

Галаган Микола (* 1882), укр. гром. і політ. діяч, публіцист, за фахом фізик, родом з Чернігівщини. Чл. РУП (1903—04), пізніше соц.-дем. Спілки, з 1917 — УСДРП, представник Центр. Ради на Кубані, згодом в Румунії, за гетьманату (1918) — дир. департаменту Мін-ва Нар. Здоров'я; за Директорії — гол. укр. дипломатичної місії в Будапешті. На еміґрації в Відні — гол. Укр. Допомогового Комітету, в Празі — гол. Укр. Гром. Вид. Фонду, організатор і гол. Укр. Громади (1927—39). Автор мемуарів «З моїх споминів» (4 тт.), книг на суспільно-політ. теми й ряду публікацій з фізики. Після 1945 доля невідома.

М. Галаган

Галаган Ольга (* 1885), дружина Миколи, гром. діячка в Києві, в 1920—30-их рр. на еміґрації в Відні й Празі; довголітній чл. управи Укр. Жін. Союзу в Празі і Укр. Секції Ліґи Миру і Свободи.

О. Галаган

Галагани, див. *Ґалаґани*.

Галайчук Богдан (* 1911), публіцист і правник, доц. УВУ, д. чл. НТШ; праці з ділянки міжнар. права й іст. дипломатії; м. ін. «УССР — міжнар. правна студія», „Los estados conquistados ante el deredio internacional", „El estado ucranio del siglo 20" й ін. Тепер в Арґентіні.

Галан Анатоль (* 1901), псевд., журналіст і письм., родом з Лівобережжя; в 20-их рр. працював у «Вістях ВУЦВК», чл. літ. орг-ції «Забой»; нині на еміґрації в Арґентіні; автор оповідань, зб. «Пахощі» (1951), драма «Володар страх» (1955).

Галан Ярослав (1902—49), гал. журналіст і письм., комуніст, чл. літ. групи «Горно», співр. совєтофільського журн. «Вікна» у Львові; маловартісні пропаґандивні п'єси («Вантаж» 1928, «Вероніка» 1930, «Під золотим орлом» 1948, «Любов на світанні» 1949 та ін.), оповідання й памфлети, скеровані проти укр. нац. кіл та гр.-кат. церк. діячів. Особливо активно діяв з доручення сов. влади під час і після війни; убитий укр. революціонерами.

Галелюк Олександер (* 1887), гром. роб. діяч, родом з Галичини, з 1905 в Канаді, з 1923 в ЗДА, заступник гол. Укр. Роб. Союзу, бізнесмен.

Галецький (Halecki) Оскар (* 1891), сучасний поль. історик, проф. Фордгам Ун-ту в Нью-Йорку, дослідник іст. Сх. Европи; м. ін. праці про В. Князівство Лит. й церк. унію.

С. Галечко

Галечко Софія (1891—1918), хорунжий УСС, в ряди яких вступила студенткою 1914; відзначилася в карп. боях 1914—15 рр.

Галин Мартирій (1856—1943?), лікар-хірург, ген.-хорунжий сан. служби, гром. діяч, чл. УНТК; очолював термінологічну працю цього т-ва в ділянці медицини. 1918, за гетьманату, керував Термінологічною Комісією Мін-ва Нар. Здоров'я. Автор «Рос.-укр. мед. словника» (Київ 1920), «Мед. латинсько-укр. словника» (Прага 1926), ряду розвідок із хірургії і споминів (у збірниках «За Державність» і у вид. Наук. Ін-ту в Варшаві). На еміґрації з 1920, жив у Басарабії.

М. Галин

«Галицкая Русь», щоденна москвофільська газ., субвенціонована рос. урядом, виходила у Львові 1891—92; ред. О. Марков.

Галицкій Сіонъ, див. *«Сіонъ Рускій»*.

Галицко-Руская Народная Организація (ГРНО), політ. орг-ція гал. москвофілів у 1920-их рр., з 1929 — *Русская Селянская Организация*.

Галицька Армія, див. *Українська Галицька Армія*.

Галицька митрополія, була заснована 1302—03 за благословенням царгородського патріярха Атанасія, стараннями гал.-вол. кн. Юрія І; до складу її увійшли єпархії гал., володимирська, перемиська, луцька, турівська, холмська. До 1347 були митрополити Нифонт, Петро, Гаврило, Теодор. 1347 під впливом домагань моск. кн. Семена (київські митрополити перебували з 1320 в Москві) Г. м. була скасована. У 1371 царгородський патріярх Філотей відновив її, і митр. став гал. єп. Антоній; наступник останнього — луцький єп. Іван (1392—1401) не дістав затвердження патріярха; 1401 київський митр. Кипріян позбавив Івана гідности й замкнув у манастирі. Не зайнята Г. м. перестала існувати, а київський митр. став іменуватися «київським, галицьким і всея Руси». Вдруге Г. м. відновив 1807 папа Пій VII; першим її кат. митр. став перемиський єп. Антін Ангелович (1807—14); за ним митрополитами були: Михайло Левицький (1816—58), Григорій Яхимович (1860—63), Спиридіон Литвинович (1864—69), Йосиф Сембратович (1870—82), Сильвестр Сембратович (1885—98), Юліян Сас-Куїловський (1899), Андрей Шептицький (1900—44), Йосиф Сліпий (1944). *М. С.*

Галицька Соціялістична Радянська Республіка, див. *Галицький Революційний Комітет*.

Галицьке евангеліє 1144 р., тетраевангеліє, переписане з півд.-слов. оригіналу в Галичі, аркуші 1—228 1144 р., 229—260 — там же в 12-13 в. Найстаріший збережений текст із зах.-укр. земель, з відтворенням деяких особливостей місц. мови, і найстаріше укр. тетраевангеліє. Видане, не цілком поправно, архимандритом Амфілохієм (2 тт. М. 1882—83). Мова описана *Яґічем* і Ле Жюжем. Ру-

копис зберігається в Москві, в Гол. Архіві.

Галицьке евангеліє 1144

Галицьке евангеліє 1266—1301 р., текст (апракос, 175 стор.), переписаний пресвітером Георгієм з болг. оригіналу в Галичі, з деякими особливостями місц. мови. Г. є. вивчали *Соболевський* і Вольтер; уривки опубліковані в журн. «Киевские Университетские Известия» (1885), рукопис зберігається в Ленінградській Публічній Бібліотеці.

«Галицький Голос», орган Мін-ва Зах. Области УНР, виходив у Кам'янці Подільському 1919 р.

Галицький Курінь Січових Стрільців, укр. військ. частина, зформована в кін. 1917 в Києві з кол. полонених галичан і буковинців з ініціятиви Гал.-Бук. Комітету в ч. 500 багнетів з 3 піхотними сотнями й 1 скорострільною під командою полк. Є. Коновальця, — див. *Січові Стрільці*.

Галицький Революційний Комітет, Галревком, «уряд» т. зв. Галицької Соціялістичної Радянської Республіки (проголошеної маніфестом 15. 7. 1920), створений у Харкові, за директивами з Москви, перед походом червоної армії в Галичину в липні 1920 р. На чолі був В. Затонський, серед членів М. Баран, І. Немоловський, М. Левицький, Ф. Конар, М. Гаврилів, М. Козоріс, І. Сіяк, І. Кулик та ін. Галревком формально існував до укладення Ризького миру 1921.

Галицько-Буковинський Комітет, заснований у пол. 1917 в Києві для допомоги українцям із Галичини й Буковини, вивезеним рос. військами до Росії. Г.-Б.К. був ініціятором формування куреня *Січових Стрільців*.

Галицько-Волинська держава, традиційна назва держави, створеної *Романом* Мстиславичем, кн. володимирським, що 1199 об'єднав Волинь і Галичину. Г.-В. д., найвидатнішим володарем якої був кн. Данило Романович (1238—64), охопивши велику частину земель кол. київської держави, продовжила її держ. і культ. традицію до 1340, коли із смертю Юрія II скінчилася династія Романовичів (див. *Волинь, Галичина* і ЕУ І, стор. 424—30).

Галицько-Волинський літопис, див. *Літописи*.

«Галицько-Руська Матиця», т-во для просвітньої й літ.-видавничої справи та шкільництва рідною мовою, засноване українцями 1848 у Львові на зразок ін. слов. «Матиць». Перший гол. М. Куземський. Літ. органом «Г.-Р.М.» був видаваний «язичієм» «Науковый Сборникъ» (1865—68), згодом «Литературный Сборникъ» (1869—73, 1885—90), пізніше «Научно-Литературный Сборникъ» (1901—06, 1908). Найактивніше діяла в 1849—50 рр., до 1885 видала понад 80 книжок, м. ін. «Читанку» М. Шашкевича, кілька популярних книжок і підручників. Опинившись у руках москвофілів, як Я. Головацький, А. Петрушевич, Б. Дідицький, провід противився постійним намаганням частини членів провадити працю нар. укр. мовою, і «Г.-Р. М.» з 80-их рр. занепала, виявляючи діяльність лише час від часу випуском збірників.

Галич, княже місто, засноване (за археологічними даними) на переломі 9 і 10 вв., вперше згадане в київському літописі 1140—41 рр. В 11—12 вв. — осередок Галицької землі й один із найважливіших політ., торг., ремісничих і культ. центрів княжої Руси-України. Це зумовлене було, зокрема, положенням його на перехресті шляхів — Дністром до Візантії, південного з Києва на зах. і до Угорщини через Верецький перевал. Г. був столицею гал. князів (1141—1241), зокрема Ярослава Осмомисла (1152—87), похованого в Г., Романа (1198—1205) і Да-

Плян княжого Галича. 1 — Золотий тік (Князівський двір). 2 — Єпископська частина міста. 3 — Ремісничо-торговий посад. 4 — Підгороддя або Поділ. 5 — Урочище Прокаліїв сад. 6 — Урочище Штепанівка. 7 — Урочище Юріївське. 8 — Урочище Данилівське. 9 — Урочище Іванівське. I — Розкоп на Подолі в урочищі Церковиська. II — Розкоп на Подолі в урочищі Царинка. III — Розкоп на посаді в урочищі Качків

нила, за княження якого Г. 1241 був жорстоко знищений татарами. Його центр-акрополь був у теперішньому с. Крилосі, на відстані 6 км на півд. від нинішнього м. Г., на стрімкому скелясто-

му виступі терену (Крилівська гора) між р. Луквою (притокою Дністра) і Мозолевим потоком. Природне оборонне положення було скріплене штучними укріпленнями. Княжий двір із палатами був на півн. кінці гори (тепер „Золотий Тік" — бл. 12 500 м²), де розкопами Я. Пастернака були виявлені залишки дерев'яних госп. будинків, пекарські печі й збіжжеві ями та сліди заселення гори ще з поч. 1 тисячоліття до Хр. Після цього там був викопаний скарб срібних предметів і араб. монет 9—10 вв., а в 1951 р., мабуть на місці княжих палат, відкопано багато глиняних орнаментальних плиток для облицювання стін. На півд. від „Золотого Току" був ринок, а за ним осідок єп., пізніше палати митр. та збудований кн. Ярославом Осмомислом у 1153—57 Успенський собор, що його фундаменти (32.5 × 37.5) відкопав Я. Пастернак (1937), серед них кам'яний саркофаг із останками його фундатора, б. саркофага поховання княжни (?). Ще далі на півд. був пригород — поле „Качків", забезпечене з півд. потрійним валом і ровом. На „Качкові" була „Галичина Мо-

Вигляд нинішнього м. Галича з руїнами старостинського замку 17 в., за мало відомим штихом кін. 18 в.

гила", згадана в літописі під 1206 р.; розкопи Я. Пастернака (1934), які не виявили в ній поховання, дають підставу припускати, що це було місце інтронізації („вокняження") перших гал. князів. Валами були для більшої безпеки відокремлені 4 частини міста серед довкольних укріплень. Для оборони входу в яр Мозолевого потоку з півд. й півн. були створені водні укріплення з потужними греблями. На зах. від р. Лукви лежало просторе підгороддя — Поділ (тепер с. Підгороддя) й боярські дворища, де при розкопах 1951 р знайдено залишки [illegible] дерев'яних [illegible]мерних будинків (один мав вітражі) і печей для витопу міді й заліза. Навколо території княжого Галича (бл. 40 км²) манастирі й кам'яні церкви творили зовн. оборонну лінію столиці. З них збе-

реглася визначна пам'ятка романського стилю, церква св. Пантелеймона, перетворена на костьол св. Станислава.

Після тат. нападу 1241 Г. занепав, лишаючись однак другою після Львова столицею гал. князів (остання літописна згадка 1272). Його кол. центр був і далі осідком гал. єпископів (з 1157), митрополитів (1302—47) — звідси назва „Крилос", — знову єпископів, нарешті митрополичих намісників (1413—1540). В кін. 16 в. існувала брацька школа, на поч. 17 в. — друкарня, 1779—85 — духовна семінарія. Тепер на місці кол. столиці є села Крилос, Підгороддя та присілок Четверки. Археологічні досліди провадили тут о. Л. Лаврецький під керівництвом І. Шараневича (1882—84), О. Чоловський з І. Шараневичем (1890), Й. Пелеський (1909, 1911), Я. Пастернак (1934—41) і теренові розшуки — В. Л. Чачковський з Я. Хмілевським (1925—32). З 1951 досліди відновлено — В. Довженок і В. Гончаров.

Література. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкве и святителях в Галиче. Л. 1882; Szaraniewicz J. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza. Л. 1886. Czołowski A. O położeniu starego Halicza. Л. 1892; Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Кр. 1914; Чачковський Л. Хмілевський Я. Княжий Галич. Станиславів 1938; Пастернак Я. Старий Галич. Л-Кр. 1944; Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. К. 1955.

Я. Пастернак

Галич (IV—3), м. на Підкарпатті, при впадінні р. Лукви до Дністра, р. ц. Станиславівської обл., 4 000 меш. (1931), постало після зруйнування Г.-столиці татарами 1241 на місці княжої пристані на Дністрі. Для оборони від татар в пол. 14 в. збудовано польс. старостинський замок, перебудований і знову зруйнований татарами в 17 в. В червні 1915 УСС після боїв із рос. військом зайняли Г.; влітку 1919 тут відбувалися бої 3 корпусу УГА з поляками.

Галич (IV—3), один із найвищих верхів у Середньому Бескиді (1 335 м), положений у верхів'ях р. Сяну.

Галич Василь (* 1896), історик, укр.-амер. діяч в ЗДА, родом з Галичини, проф. іст. і політ. наук у Стейт Колледж в Супіріор (Вісконзін); д. чл. НТШ, чл. Амер. Іст. Т-ва; праці: „Ukrainians in Western Pennsylvania" (1935), „Ukrainian Farmers in the United States" (1936), „Ukrainians in the United States" (1946) та ін.

Галич Марія (* 1900 ?), письменниця, в 1920-их рр. чл. київської літ. групи АСПИС — „Ланка" — МАРС; друкувалася в журн. „Життя й Революція", „Глобус", „Нова Громада"; зб. „Друкарка" (1927) — оповідання, написані під значним впливом імпресіонізму, присвячені переважно образам самотніх людей, поданим

на тлі сумної рев. дійсності. В 30-их рр. відійшла від літ. праці.

«Галичанинъ», літ. зб., виданий Я. Головацьким і Б. Дідицьким у Львові в 1862—63; м. ін. співробітниками Г. був О. Кониський.

«Галичанинъ», [illegible] додаток до газ. «Слово», москвофільського напряму, виходив у Львові 1867—70; вид. Б. Дідицький.

«Галичанинъ», щоденник москвофільського напряму, підтримуваний поль. гал. адміністрацією для боротьби з укр. нац. рухом; виходив у Львові 1893—1913, ред. О. Марков та ін.

Галичин Дмитро (* 1895), визначний гром. діяч в ЗДА, родом з Галичини; в ЗДА з 1923; з 1933 секретар, з 1950 гол. Укр. Нар. Союзу; довголітній касир, з 1949 заступник гол., а з 1955 през. Укр. Конгресового Комітету Америки, перший гол. Об'єднання б. вояків Українців Америки, провідний чл. численних укр. орг-цій в ЗДА; д-р г. к. УВУ.

Д. Галичин

Галичин Стефанія (* 1913), нар. Перестюк, дружина Дмитра, гром. діячка в ЗДА, співзасновниця Укр. Золотого Хреста і його гол. 1938—40; в 1941 створила Самостійний Золотий Хрест із кількох відділів і його очолює; гол. Об'єднання Укр. Жін. Орг-цій в ЗДА з 1953.

Галичина, іст. країна, що обіймає півд.-зах. Україну в сточищі гор. і сер. Дністра, гор. Прута, гор. Бугу і в більшій частині сточища Сяну. Територія Г. в етногр. межах — 55 700 км², 5 800 000 меш. (1939 р.).

Положення, границі. Г. лежить у центр. частині балтицько-чорноморського помосту, там, де він найвужчий (лінія Данціґ — Одеса); з обома морями вона пов'язана ріками: з Чорним морем — Дністром і Прутом, з Балтицьким — Бугом і Сяном. Натомість із Придніпров'ям Г. пов'язана лише суходутніми шляхами. Г. лежить периферично щодо України: на пограниччі з Польщею на зах., з Закарпаттям, що входило в іст. до складу Угорщини, на півд. і з Буковиною, що в 14—18 вв. становила частину Молдавії, на півд. сході. Звідси живі зв'язки Г. з цими сусідами, зокрема з Польщею й Угорщиною, і часта боротьба за володіння помостом; його посідання уможливлювало Польщі дальшу експансію на сх., а для Угорщини становило плацдарм з півночі. Висунення на зах. захищало Г. від наїздів кочовиків і полегшувало культ. вплив із зах. Після занепаду Києва і варязького шляху, в 13—14 вв. через Г. проходив шлях від Балтицького до Чорного моря, що пов'язував Г. з Візантією. Периферичне щодо степів положення давало змогу староукр. державності існувати ще ціле століття після упадку київської у формі Гал.-Волинського князівства; її життьовими артеріями були ріки Дністер і Буг. На території Г. розмістилася людність, що тікала від татар, і Г. стала резервуаром укр. населення, яке згодом знову відплило в степи. З другого боку, від часу занепаду чорноморської торгівлі (16 в.) положення Г. як помосту втратило своє значення, і в наслідок периферичного розташування щодо Придніпров'я вона опинилася в тіні подій (козаччина).

Кордони Г. лише на півд. не зазнавали зміни (Карпати). На сх. княжа Г. сягала за Збруч і губилася в степах, а часом займала і Молдавію, сягаючи по Дунай; за Польщі Г. становила Руське воєводство, а сх. частина була прилучена до Подільського воєводства; за Австрії сх. межею Г. став Збруч, а на півд. сх., як і за Польщі, Черемош. На півн. княжа Г., а згодом Руське воєводство, границила з Волинню і Белзькою землею, не сягаючи так далеко, як згодом. Зах. межа княжої Г., а пізніше Руського воєводства переходила на зах. від р. Вислок; за межами княжої Г. залишилася більша частина Лемківщини. За австр. часів, коли Королівство Галичини і Льодомерії обіймало і зах. чисто поль. Г., зах. межу т. зв. Сх. Галичини становила границя Львівського й Краківського апеляційних судів, що проходила зах. межею повітів: Сяніцького — Березівського — Перемиського — Ярославського. Г. в межах Австрії 1772—1918 обіймала майже все кол. Руське воєводство, півд. частину Белзького і невеликі частини Подільського (Чортківщина) та Волинського (Збаражчина), нарешті, чисто поль. зах. Г.; в 1809—15 Австрія відступила Тернопільщину Росії. в 1787—1849 до Г. належала Буковина. ЗУНР обіймала всю укр. Г., а короткочасно також укр. Буковину й Закарпаття. За часів поль. окупації Г. не становила окремої адміністративної одиниці і входила до складу 3 воєводств: Львівського, Станиславівського й Тернопільського. За нім. окупації 1941—44 вона являла т. зв. Гал. Дистрикт. Тепер її зах. і півн.-зах. окраїни влучені до Польщі, і з них виселено все укр. населення; територія Г. поділена на 4 області: Львівську, Дрогобицьку, Станиславівську й Тернопільську (разом із Кременеччиною). Г. без

частин, що належать нині до Польщі, обіймає 47 500 км² з 5 100 000 населення (1939).

Природа. Г. не становить природної одиниці, але складається з низки геогр. країв, що чергуються в напрямі з півд. на півн. чи з півд. зах. на півн. сх.: 1. Карпати, 2. положені при їх підніжжі Надсянський низ і Підкарпаття, 3. смуга височин, яка розпадається на а) Розточчя, Опілля, Поділля й Покутську височину, відділені б) Надбужанською котловиною від в) півд. окраїнків Волинсько-Холмської височини (докладний опис цих країв — див. ЕУ I, стор. 66, 72-75, 79-81, мал. 28 і поодинокі гасла в ЕУ II). Ні в якій ін. частині України не скупчені на малому просторі такі різні одиниці краєвиду (гірський, підгірський, плитовий, льодовиковий). На території Г. відбувається повільний перехід від більш океанічного підсоння на півн. зах. до континентального на сх. й гірського на півд.; півд. сх. зайнятий уже смугою чорноморського підсоння. Відповідно до цього в Г. виступають три рослинні області: гірська в Карпатах, зах. з буковими й сосновими лісами і сх. з грабово-дубово-лісостепом і степовими травами. Через Г. проходить сх. межа поширення ялиці і бука; в найтеплішій, півд.-сх. частині (Тепле Поділля) ростуть виноград, мореля й бресква. *В. Кубійович*

Праісторія. Найдавніше населення Г. прийшло вгору Дністром з півд. України. Із старішого палеоліту (мустьєр) відомі тепер лише кілька слідів стоянок (Більче Золоте, Заліщики-Печерна, Касперівці), але в молодшому палеоліті (оріньяк) Подністров'я, між нинішніми Станиславовом та Буковиною, і зах. Поділля були заселені вже досить густо й становили разом із сх. частиною сер. Подністров'я одну подільсько-басарабську культ. провінцію (Ю. Полянський).

У мезоліті були зрідка заселені піскові дюни в півн. частині краю між Сяном та Бугом, а в неоліті й енеоліті півн. схід: частину краю займало хліборобське плем'я з надбузькою культурою; Подністров'я (по Станиславів) та частини зах. Поділля належали до території трипільців. Із Шлезьку на врожайні землі прийшли перші еміґранти, спершу хлібороби з лінійно-стрічковою керамікою, згодом півкочовики з нордійською та шнуровою керамікою; вздовж Бугу на зах. Поділля просувалося нордійське плем'я з кам'яними скриньковими гробами.

У бронзовій добі півкочовики з зах. витиснули частину надбужанців на Полісся, далі між Дністром і Карпатами вони знайшли зв'язок із закарп. торговцями бронзових виробів і утворили мішану культуру комарівського типу. Сер. Подністров'я далі займали трипільці. Під кін. із Шлезьку в дол. Посяння надійшла перша хвиля предків зах. праслов'ян із лужицькою культурою і зайняла зах. берег ріки до впадіння р. Танви на півд.

У залізній добі хліборобські племена повернулися з Полісся в гор. Побужжя і створили так зв. висоцьку культуру (неври Геродота ?). В Подністров'ї трипільці засвоїли деякі матеріяльні досягнення гальштатської доби, як чорну блискучу кераміку (білогрудівська культура), на зах. Поділлі з'явилися «скитиорачі» (тілопальні могили без кінських поховань).

В кін. (лятен) з зах. вдерлася друга хвиля зах. праслов'ян — войовничі венеди, що протягом перших вв. по Хр. розбрелися на Подністров'ї та зах. Поділлі, а вгорі Дністром, гол. після завоювання Траяном Дакії, прийшли у Подністров'я праслов. еміґранти-ґети з липицькою культурою. Місц. хліборобське населення того часу археологічно ще не охоплене.

З доби переселення народів в Г. відомі досі лише праслов. селища із сивою, точеною на колі керамікою та тілопальні могили предків тиверців у Подністров'ї.

Археологічні пам'ятки княжої доби — це багато городищ, селищ, могильників, архітектурні пам'ятки (гол. залишки Успенського собору та ін. церков у Галичі-Крилосі), кам'яна статуя Світовида зі Збруча та окремі знахідки.

Чужоплемінні пам'ятки — староугорські могили б. Крилоса, варязькі могили на Плісеську, окремі знахідки варязької зброї, середньовічні чужі монети та половецькі «кам'яні баби» в різних місцевостях Г. *Я. Пастернак*

Історія. Племінні землі сх.-слов. бужан (дулібів), тиверців і карп. хорватів понад Бугом, Сяном і Дністром виразно виступили на іст. арену в кін. 10 в., коли їх городи приєднав до Київської Руси-України Володимир В. (981 — Перемишль і Червень, 993 — гірське пограниччя). Після смерти Ярослава Мудрого земля ця дісталася в уділ його правнукам Ростиславичам; від м. Галича над Дністром, яке 1141 р. стало столичним, вона зветься Галицькою. Найвидатніший представник династії Ростиславичів *Ярослав Осмомисл* (1153—87) поширив свою владу по Дунай. Після смерти його сина Володимира (1199), що не мав спадкоємців, волинський кн. Роман Мстиславич об'єднав Галичину з Волинню в спільну Галицько-Волинську Державу. Династія Романовичів (1199—

1340) піднесла політ. значення Гал.-Волинського князівства як заборола христ. світу на сх. Европи, коли Київ занепав. Найвидатніший представник династії *Данило* Романович (1238—64) використав для оборони й для госп. розвитку стратегічне положення Гал.-Волинської держави на шляху, який сполучав Чорне море з Балтицьким. Династичними зв'язками і заходами приєднати до хрестового походу на татар папу римського і декого з зах.-евр. володарів він намагався спинити експансію татар. Розбудовою міст і забезпеченням торг. шляхів Данило підніс добробут країни і, спираючись на нові, підтримувані ним суспільні сили, приборкав гал. бояр. Його спадкоємці продовжували визначену ним зовн. і внутр. політику. Впорядкована і зміцнена союзами Гал.-Волинська держава об'єднала велику частину території давнішої Київської Руси-України й понад 100 рр. продовжувала її держ. і культ. традицію.

Кордони Галичини

1 — Українська Галичина (рівночасно ЗУНР 1918—23 рр.); 2 — Кордони Галицького Князівства; 3 — Межі Руського й Белзького воєводства за поль. доби (до 1772 р.); 4 — Межі Галичини за австрійської доби; 5 — Зах. межі Тернопільщини в 1809—1815 рр.; 6 — Укр.-поль. етнографічна межа; 7 — Межа Львівського и Краківського апеляційних судів за Австрії; 8 — Лінія Керзона; 9 — Межа Львівського й Краківського воєводств 1923—39; 10 — Зах. і півн.-зах. межа Галицького дистрикту 1941—44; 11 — Кордони УССР; 12 — Крем'янеччина в межах Тернопільської області.

Після смерти Юрія II, останнього з династії Романовичів, в 1340 почалася боротьба за гал.-волинські землі між Польщею, Угорщиною, лит. князем Любартом і татарами. Поль. король Казімір В. 1340 напав на Львів і перебрав клейноди гал.-волинських володарів. Спроба гал. бояр під проводом перемиського воєводи Дмитра утримати управління державою в своїх руках не тривала довго. 1387, за порозумінням Польщі, Угорщини й Литви, Галичина з Холмщиною були прилучені до Польщі, а Волинь увійшла до складу В. Лит. Князівства. В Галичині, поділеній на воєводства руське і белзьке, королі стали роздавати уряди і землі поль. вельможам і дрібній шляхті; великі маєтки одержали новозасновані латинські єпископства в Перемишлі, Галичі й Холмі. Заведений тут з 1435 поль. устрій віддавав усю землю шляхті, що розбудовувала великі маєтки й прикріпляла до них селян, які діставали в користування лише дрібні наділи.

Гал. боярство, яке не підкорилося новій владі й не прийняло римо-кат. віри, перенеслося до Лит.-Руського Князівства або зубожіло, зійшло до стану дрібної шляхти й змішалося з народом. Давнє гал. міщанство втратило свої «старожитні» права, бо протеґоване римо-кат. міщанство утруднювало місц. купцям і ремісникам доступ до посад і привілеїв, покликаючись на маґдебурзькі статути, з яких могли користатися тільки латинники.

В цей час зросла роля «руської» церкви як нац орг-ції, яка об'єднувала всіх, вірних своєму обрядові. Митрополити й єпископи стали найвищими репрезентантами народу; загрожені латинським наступом, вони шукали також захисту в народі. В своїх змаганнях вони покликалися на «старожитні» права, і ця обставина спонукала їх зберігати пам'ять про держ. традиції і власну культуру.

Провід у самообороні, заснований на цій ідеології, перебрало найенергійніше міщанство, організуючись у братства при церквах. З найстарішого Львівського Братства при церкві св. Успення (з 1463) цей рух згодом поширився на Галичину,

Волинь і дійшов до Києва. Із Львівського Братства вийшли Петро Конашевич Сагайдачний (1613—22), Йов Борецький, пізніший київський митр., учені й організатори Богоявленського Братства в Києві (1616 р.) Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Касіян Сакович та ін., які творили ідеологічні підстави змагань козацтва, що із степових промисловців-здобичників ставало провідним речником нових нац. стремлінь. Але сама Г. залишалася в тіні коз. періоду укр. історії, за винятком деяких виявів прагнень політ. єдности, як повстання Височана на Підгір'ї під час походу Хмельницького на Польщу й приєднання до його військ населення з ряду міст і сіл, як переговори львівського владики Шумлянського з гетьманом Дорошенком, таємні зв'язки з Мазепою й ін.

В ці часи Г. часто була тереном боїв, плацдармом готування королівських військ до воєн із козаками; «стації» королівських і магнатських військ нищили села під час конфедерацій та шляхетських «заїздів». Під час відступу коз. військ багато укр. населення емігрувало з ними на сх. і посилило колонізацію Лівобережної України — Гетьманщини і Слобожанщини.

Після першого розбору Польщі 1772 р. австр. уряд включив Г. в адміністраційну цілість нової провінції — «Королівства Галичини і Льодомерії», поряд великої частини чисто поль. воєводств краківського і сандомирського. Таке поєднання і те, що на території іст. Г. велика зем. власність, сполучена із становими привілеями, до кін. Австр.-Угор. монархії (1918) була в поль. руках і давала їм політ. перевагу, спричинилося до довголітньої нац. і соц. боротьби українців із поляками в Австрії. Спочатку австр. володарі Марія Терезія і Йосиф II почали заходи для злагіднення підданства селян і піднесення стану укр. духівництва: відновлено львівську укр. кат. митрополію (1808), у Відні була заснована гр.-кат. теологічна школа „Barbareum" (1774), Studium Ruthenum при Львівському Ун-ті (1787) (див. ЕУ I, стор. 484—89). Однак скасування панщини 1848 не ліквідувало цілком старих соц.-аграрних відносин (див. ЕУ I, стор. 1046—48 і 1052—54). Укр. духівництво, єдиний в той час репрезентант освіченої верстви народу, почало орг-цію нар. освіти (перемиський гурток священиків під проводом о. М. Левицького). Під впливом ідей романтизму воно ж почало і гал. літ. відродження («Руська Трійця» 1837). Під час «весни народів» в Європі 1848 виникла Гол. Руська Рада, що проголосила свою нац. єдність із братами над Дніпром, а в межах Австрії приєднувалася до федеративних змагань ін. народів, обстоюючи вимогу до уряду відлучити поль. землі від іст. Г. й об'єднати їх з укр. Буковиною та Закарпаттям в окремий коронний край. Проте в наслідок порозуміння габсбурзької династії з поль. аристократією (1867), що обіцяла підтримувати цісарський уряд у багатонац. державі, поляки дістали перевагу в адміністрації Г. Це пригнобило частину укр. інтеліґенції, і вона схилилася під вплив пропаґанди русофільства, яке увесь час підтримувала поль. адміністрація, щоб загальмувати ріст укр. нац. стремлінь. Але перемогла молодша гал. ґенерація, яка перейняла ідеологію Кирило-Методіївського Братства, Шевченка і укр. «громад». Коли царський уряд намагався задушити укр. слово (наказами 1863 і 1876 р.), провідні кола укр. інтеліґенції (перев. з Київської Громади) заснували спільно з молодими гал. народовцями літ.-наук. журн. «*Правда*» у Львові. Соборна співпраця виявилася в заснуванні (1873) Т-ва ім. Шевченка у Львові (кошти для його розбудови склалися з грошових пожертв київського промисловця В. Симиренка, петербурзького хірурга П. Пелехина, полтавської поміщиці Є. Милорадович та ін.). Великий вплив на гал. народовців мали вчені й письменники з Центр. України О. Кониський, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманів і найбільше — М. Грушевський, який 1898 переїхав із Києва до Львова, занявши катедру сх.-евр. історії в ун-ті, й перейняв провід у Т-ві ім. Шевченка. Реорганізоване як наук. установа, *НТШ* спільними силами укр. учених із різних земель піднеслося до рівня академії наук.

Велику ролю в ширенні нац. свідомости серед гал. громадянства відіграло засноване в 1868 р. т-во «*Просвіта*», що [illegible] ініціятиви виникли укр. кооп. й ін. госп.-екон. орг-ції, молодечі руханкові т-ва «Січ», «Сокіл», які разом із осв. роботою піднесли госп. поступ населення й підготували його до політ. подій 1914—18 рр.

Укр. громадянство в Г., під проводом своєї репрезентації в австр. парляменті й гал. соймі, зорганізувало 1914 на боці Австрії (де українці мали більше конституційних прав) проти Росії власну військ. формацію — *Леґіон Українських Січових Стрільців* (див. ЕУ I, стор. 492—94). Ця формація стала зав'язком укр. армії, коли після революції в Росії (1917) і Австрії (1918) прийшла нагода обороняти укр. держ. самостійність.

18. 10. 1918 представники Г. й Буковини, зібравшись на конституанту у Львові, проголосили ЗУНР. 1. 11. 1918 *Українська Національна Рада* перебрала владу у Львові, але в оборону від-

родженої укр. державности в Г. довелося вести важку війну з Польщею. 3. 1. 1919 Укр. Нац. Рада в Станиславові ухвалила закон про злуку Зах. Укр. Земель із УНР в одній соборній державі. Постанову цю потвердив Трудовий Конгрес у Києві й урочисто проголосив 22 січня 1919 р. В боротьбі на кілька фронтів: проти Польщі і рос. большевиків, коли Буковину захопили румуни, а в укр. Закарпаття вдерлися угорці, Укр. Гал. Армія не змогла втриматися, не зважаючи на геройчні жертви вояцтва і патріотизм громадянства. Вона зміцнила сили війська УНР у війні проти большевиків, перешкоджаючи їм прорватися в Зах. Европу й подати руку ком. революціям в Угорщині й Німеччині.

14. 3. 1923 конференція амбасадорів у Парижі ухвалила прилучити Г. до Польщі з умовою дати їй автономні права, але прийнятий перед тим (1922) польсоймом статут для Г. ніколи не був запроваджений у життя. Окупувавши Г., поль. уряд посилив заходи, щоб припинити укр. нац. розвиток, польонізуючи школи (з 2 417 укр. шкіл, які існували за Австрії, залишилося в 1937 р. — 352), обмежив вступ укр. молоді до ун-тів, майже виключив доступ українцям на службу в держ. адміністрації, але найважчий стан створив для укр. селянства, насаджуючи колоністів із корінних поль. земель на частинно розпарцельовані землі великої власности.

Уряд не тільки не відбудовував знищений війною край, але й створював перешкоди в діяльності гром. самодопомозі укр. орг-цій. Не легкі були леґальні форми змагань гал. українців за свої права в межах поль. конституції й оборона їх нечисельною укр. репрезентацією в поль. соймі й сенаті. В нелеґальних формах виявилася боротьба Укр. Військ. Орг-ції — УВО, яка згодом розгорнулась в масову підпільну Орг-цію Укр. Націоналістів. Репресії з боку поль. уряду посилилися, особливо від 1930, в формі поліційно-військ. пацифікацій. Але і в таких умовах укр. громадянство в Галичині спромоглося, не зважаючи на переслідування, утримати й розбудувати солідарною співпрацею свої установи: »Просвіту«, Рідну Школу«, Сіль. Господар«, Т-во Купців і Промисловців та ін. і розвинути укр. кооп. рух (див. ЕУ I, стор. 1118—22).

17. 9. 1939 на підставі таємної умови між СССР і Німеччиною, большевики окупували Г.; за наказом сов. командувача фронтом Тимошенка 22. 10. 1939 відбулися вибори до нар. зборів Зах. України, які в умовах терору 26. 10. ухвалили включення Г. до УССР. За першої окупації большевики не встигли зробити в Г. великих змін. Вивезення на заслання були перервані війною з німцями влітку 1941. При відступі большевики винищили в тюрмах Г. понад 10 000 в'язнів. Незабаром після зайняття нім. військами, Г. з наказу Гітлера 1. 8. 1941 була влучена до Ген. Губернії, до якої від поч. війни 1939 вже належали її зах. окраїни; з Г. був створений Гал. Дистрикт. Хоч Г. порівняно з ін. укр. територіями була за нім. окупації в далеко кращих умовах, однак режим був дуже суворий; гром. і культ. життя знаходило вияв у діяльності дозволеного нім. владою *Українського Центрального Комітету*. Укр. резистанс знайшов вияв у діях *УПА*, скерованих проти німців і червоних партизанів, а після відступу німців — проти сов. військ та адміністрації (докладніше див. ЕУ I. стор. 578—82 і 587—89).

Сов.-поль. угодами 1945 і 1951 визначено кордон між Польщею і Україною приблизно по т. зв. лінії Керзона, відступаючи з території Галичини Посяння і Лемківщину. Поль. населення перенесено на зах., укр. — на сх. від цієї лінії. Г. в складі УССР поділена на 4 області: Львівську, Станиславівську, Дрогобицьку і Тернопільську.

Від цього часу Г. цілковито включена в сов. систему і об'єднана спільною долею з основною масою населення України (про події після 1945 р. див. ЕУ I. стор. 592—96). *І. Витанович*

Л ю д н і с т ь. Г. є віддавна найгустіше заселеною частиною України. Її територія до 1939 становила ледве 6% укр. етногр. території, але на ній жило 10,5% всієї людности України і бл. 10% українців, що жили на Україні. Г. була густо заселена ще в княжі часи, зокрема від 13 в.; найгустіше були заселені околиці Перемишля, Львова й Галича. В 13—16 вв. населення Г. збільшилося напливом із Придніпров'я, а також колоністами з Польщі; в 15—18 вв. відбувався відплив населення на сх. — перев. втеча від панщини. Після прилучення Г. до Австрії населення не мало куди відпливати, і тому густота зростала; лише з 1890 почалася еміграція до Америки. В 1939 густота населення була 104, в смузі від Перемишля до Покуття доходячи до 150. Міське населення становить 23% (1931), поступ урбанізації повільний (в 1900 р. 19%); сильніший ріст виявляли лише Львів і міста нафтового басейну. Міста понад 20 000 меш. (1931): Львів — 316 000 (у 1956 р. — 387 000), Станиславів — 60 000, Перемишль — 51 000, Борислав — 42 000. Тернопіль — 36 000, Коломия — 33 000, Дрогобич — 33 000. Стрий — 31 000, Самбір — 22 000. Г. була до другої світової війни однією з найбільш аграрно перенаселених країн в

Европі: на 100 га використаної в хліборобстві землі жило 101 хліборобів (по всій Україні — 54, в Німеччині — 51, в Голляндії — 70). Наслідком аграрного перенаселення була висока смертність і еміґрація. За останні 100 рр. можна визначити в Г. такі періоди розвитку людности: а) до 1890 р. невеликий приріст (1,1% щорічно) через велику смертність, еміґрації в той час іще не було; б) в 1890—1914 рр. пересічний річний природний приріст населення 14—15‰ (в 1911—13 рр. народження — 40.3‰, смертність 25,9‰), сильна еміґрація за океан (380 000 осіб за весь час) і досить сильна сезонова (до 100 000 щорічно); одночасно допливало деяке ч. поль. населення до міст і як сіль. колоністи; в) в 1914—21 рр. населення Г. зменшилося на 12%; г) в 1920— 39 рр. сильне спадання природного приросту, зокрема народжень (в 1938 р. — 23,9‰ народжень і 15,6‰ смертей), зменшена еміґрація (120 000 душ) і іміграція поль. елементу; ґ) в 1939—46 рр. зменшення природного приросту, винищення майже всього жид. населення, обмін укр. і поль. населення з обох боків нового кордону Польщі і УССР, еміґрація понад 100 000 українців на зах. і заслання большевиками точно невідомого числа; д) післявоєнні умови з майже нормальним природним приростом, відплив частини населення до ін. р-нів СССР (зокрема в Донбас і на цілинні землі в Азії), сильна урбанізація, доплив рос. елементу (докладніше див. ЕУ І, стор. 142).

У висліді поль. експансії Г. скоріше, ніж ін. частини України, втратила чисто укр. етнічний характер — спочатку місто, згодом, почасти, і село. Поль. елемент доплив до міст і до найурожайнішої смуги краю. Відсоток поляків, чи то римо-католиків, збільшився в новіший час у наслідок допливу поляків і одночасної інтенсивної еміґрації українців за океан (за 1880—1939 рр. ч. римо-католиків зросло з 19,9% до 25,0%, греко-католиків — упало з 66,8% до 64,4%, жидів — з 12,3% до 9,8%). Посередньою етнічною групою були т. зв. латинники: римо-католики з укр. розмовною мовою, за походженням почасти кол. греко-католики, чи то правос., перетягнені на римо-кат. обряд, почасти кол. поль. колоністи, які серед укр. оточення зазнали її побутової українізації. Невелику перехідну групу становили греко-католики, які під впливом поль. сусідства мовно польонізувалися (на зах. пограниччі і у Львові). Жиди становили бл. 10%, німці (зайшлі на поч. австр. панування) неповний 1%.

Подаємо величину поодиноких етнічних груп Г. на 1. 1. 1939 (обчислення В. Кубійовича):

	в 1 000	в %
Українці	3 727	64.1
Гр.-католики з поль. мовою	16	0.3
Поляки	948	16.2
(в тому ч. колоністи з 1920—39 рр.)	(73)	(1.2)
Латинники	514	8.8
Жиди	570	9.8
Німці й інші	49	0.8
Разом	5 824	100.0

Під час другої світової війни й після неї етнічне обличчя Г. зазнало цілковитої зміни. Після відірвання від Г. Посяння, Лемківщини, Любачівського пов. і півн. частин Равського та Сокальського і приділення їх до Польщі та взаємного обміну населення, а перед тим ще виїзду німців і знищення жидів німцями, Г. в нових межах майже повністю втратила кол. нац. меншості, а латинники українізувалися; з другого боку, доплинув, зокрема до міст, чужий елемент, насамперед росіяни (докладніше див. ЕУ І, стор. 156—77, зокрема 170).

Народне господарство. За княжих часів відбувався повільний перехід від ловецько-лісового госп-ва до хліборобства. Крім шкір. воску, вивозилося в той час навіть збіжжя до Візантії; заг.-укр. значення мав вивіз соли з Підкарпаття (Сяном на зах., суходільним — чумацьким шляхом до Києва). З 12 в. Г. посередничала в торгівлі між Заходом і Чорним морем. На 15—16 вв. припадає розвиток фільварочного госп-ва й вивіз до Зах. Европи збіжжя, а також волів, воску й лісових продуктів; тоді ж, крім соляної пром-сти, розвинулося ґуральництво, броварство, виробництво зброї (Львів). В 16 в. торгівля із Сходом стала важчою, політика поль. шляхти була скерована проти інтересів міст, і міста повільно занепадали. Дальші безнастанні війни, соц. утиски сел. мас і міщанства призвели до великого зубожіння населення, так що Г. перейшла під владу Австрії в 1772 р. вбогим, аґрарно перенаселеним краєм.

Перехід під Австрію лише частково підніс Г. з екон. занепаду: перешкодою цьому був вкрай нездоровий аґрарний устрій, якого не змінило знесення панщини, а з другого боку — екон. політика Австрії, що намагалася утримати Г. хліборобським краєм, який постачав зах.-австр. краям дешеві харч. продукти й дерево і був місцем збуту для пром-сти, зокрема текстильної. Дрібні пром. заклади (перев. в руках поміщиків), як фабрики сукна, ливарні, гути, соляна пром-сть, фабрики паперу й частина цукроварень, що діяли в першій

Пояснення

A — більше 85%
B — 80—84,9%
C — 75—79,9%
D — 70—74,9%
E — 65—69,9%
[illegible]
H — 55—59,9%
I — 50—54,9%

1 — Кордони держав
2 — Границі Галичини в межах Австрії
3 — Укр.-поль. етнографічна межа
4 — Границі воєводств
5 — Границі повітів
6 — Воєводські міста
7 — Повітові міста

Увага: До людности з укр. розмовною мовою залічені також латинники.

Людність з українською розмовною мовою в Галичині
(у % всього населення)

пол. 19 в., здебільша загинули, не витримавши конкуренції зах.-австр. країв, а модерна пром-сть через брак капіталу не розвинулася. Вплинули на це також брак вугілля й залізної руди, велика віддаль від пром. осередків Австрії й брак добрих торг. і комунікаційних зв'язків із Центр. й Сх. Землями. З різних галузей пром-сти розвинулися, крім харч. (ґуральні, млини тощо були малими підприємствами), лише нафтова пром-сть (з 1850-их рр.), яка єдина притягала до себе чужий капітал. З другого боку, неможлива була широка інтенсифікація сіль. госп-ва: у селян — через малоземелля, роздрібнення землі й брак капіталу, у великих власників — через їх госп. пасивність (див. ЕУ I, стор. 1046—48). Від крайнього зубожіння укр. селянин рятувався еміґрацією, сильнішою, ніж на ін. укр. землях, за винятком Закарпаття.

За Польщі екон. стан краю ще погіршав, бо збільшилося аґрарне перенаселення через зменшення еміґрації і доплив поль. колоністів, а пром-сть ще більше підупала. Зокрема погіршала доля укр. населення, яке не могло працювати ні в урядових установах, ні на підприємствах, які були під поль. впливом. Засобом проти зубожіння укр. госп-ву служила самоорганізація, особливо в кооперації (див. ЕУ I, стор. 1120—22).

Прилучення Г. до УССР принесло госп. зрівняння з Центр. і Сх. Землями. В сіль. госп-ві це — насамперед колективізація й поширення техн. культур (зокрема цукрового буряка) та кукурудзи. Далеко більші зміни сталися в ділянці індустріялізації шляхом широкого використання джерел енерґії й розвитку таких галузей пром-сти, яких раніше не було, як металообробної.

Взагалі госп-во Г. було століттями занедбане й госп. можливості краю розвинені лише частково. Госп. ресурсами краю є добрі перев. ґрунти й корисне для сіль. госп-ва підсоння (лагідніше й вологіше, ніж на ін. укр. землях), джерела енерґії (ріки, нафта, природні гази, дрова, торф, буре й відкрите за останні рр. кам'яне вугілля), нарешті, густа працьовита людність із великими орг. здібностями. Доказом однобічности госп-ва був проф. розподіл людности: на 100 осіб працювало в сіль. госп-ві 74,6 (українців 88,1), в пром-сті 10,9 (5,8), в торгівлі й транспорті 4,7 (1,7), в ін. професіях 9,8 (4,4) — чч. на 1931 р.

Рілля і садиби займають 52% усієї площі, сіножаті й пасовища — 18%, ліс — 25%, ін. землі — 5%. У Карпатах переважають ліси (43%) та сіножаті й пасовища (35%), тоді як мало ріллі (16%). На сх. гал. Поділлі й Покутті рілля становить 77%, на Розточчі, зах. Поділлі й Підкарпатті — пол. заг. площі (1,4 становить ліс, 1/4 сіножаті і пасовища). Засівна площа займала до війни 2 540 000 га, в тому ч. пшениця 470 000 га (18,5%), жито 520 000 га (20,4%), ячмінь 220 000 га (8,7%), овес 390 000 га (15,4%), кукурудза 80 000 (3,2%), гречка 60 000 га (2,4%), просо 20 000 га (0,8%), картопля 440 000 га (17,3%), кормові 260 000 га (11,2%); пром. рослини 50 000 га (2,0%), з них цукровий буряк 11 000 га, льон 13 000, коноплі 15 000, ріпак 5 000. Після війни збільшилася площа пром. рослин, гол. цукрового буряка й кукурудзи. В Карпатах переважають овес і картопля, кукурудза становить поважніший відсоток на Покутті і на півд.-сх. Поділлі, пшениця має перевагу над житом на Покутті, сх. Поділлі й Сокальщині.

Про безземелля й малоземелля населення свідчить те, що селянам у 1930-их рр. належало лише 55% всієї площі (80% рільничої) і ще більше те, що 60% сел. госп-в не мало й 2 га землі, 18% — від 2 до 5 га, і лише 22% — понад 5 га; малоземелля укр. селянина було ще більше і воно постійно зростало. Через це була неможлива інтенсифікація сіль. госп-ва й урожайність була дуже низька: пересічно 10 центнерів збіжжя і 110 центнерів картоплі з 1 га. Не зважаючи на невелике забезпечення населення збіжжям (до війни на 1 душу населення припадало 1,8 центнерів пшениці і жита, 1,4 ін. зернових і 7,9 картоплі), Г. вивозила до війни щороку пересічно 200 000 т. пшениці і ячменю, а довозила дещо житньої муки. Інтенсивнішим було тваринництво і птахівництво, яке було підставою сел. бюджету (зокрема молочні продукти, свині й яйця). В 1936 р. в Г. було (в тис., в дужках на 100 га хліборобської площі і на 100 осіб): коней 649 (17, 11), рогатої худоби 1602 (42, 28), в тому ч. корів 1 116, свиней 648 (17, 11), овець і кіз 387 (10,7). Загалом густота тварин на хліборобську площу більша, ніж по ін. укр. землях, забезпечення населення тваринами середнє. Допоміжне значення мають городництво, садівництво (гол. півд.-сх. Поділля, там також виноградництво), бджільництво і, зокрема, птахівництво.

Пром-сть Г. була до війни слабше розвинена, ніж на ін. укр. землях. До війни це були лише ті роди пром-сти, які переробляли місцеву сировину, а саме: с.-г. продукти (млинарство, ґуральництво), дерево (гол. тартаки), нафту, калієві солі, натомість майже не було текстильної й металообробної. Тому ч. пром. робітників доходило до війни ледве до 26 000, водна енерґія була використана лише на 2,2%, електрифікація була дуже слаба. Водна енерґія і досі викори-

стана слабо (останнім часом постали невеликі гідроелектростанції для потреб колгоспів), але розбудовано буровугільну пром-сть (околиці Коломиї, Рави Руської, Жовкви, Золочева), яка до війни не розвивалася через конкуренцію кам'яного вугілля із Шлезьку. Великі перспективи зв'язані з розбудовою недавно відкритого Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну б. Мостів Великих і Сокаля. Добування нафти (Борислав, Східниця, Битьків), яке досягло найбільшого видобутку в 1909 р. (2 000 000 т, або 5% світової продукції), упало до 371 000 т в 1938 р. і тепер мало знову піднеслося. Зате сильно розбудована газова пром-сть, гол. в Дашаві, яка постачає газ для міст Підкарпаття, Львова, Києва і навіть Москви, Меньску й Ленінграду. Не має тепер великого значення добування виварної соли (Дрогобич, Добромиль, Болехів, Долина — на Підкарпатті; довоєнна продукція 40 000 т, або 2% заг.-укр.), ні озокериту (б. Борислава, Трускавця, Старуні, Дзвиняча; в 1885 р. продукція 12 300 т, 1938 р. — 600 т), натомість збільшилося добування калієвих солей (Стебник, Калуш; продукція 567 000 т в 1938 р.). Важливе експортне значення має деревообробна пром-сть (Підкарпаття; гол. тартаки). З харчової пром-сти, побіч млинарської, колись сильно розвиненої, спиртової й броварної, сильно зростає цукрова, перев. на Поділлі (до війни 3 цукроварні, тепер понад 10). З будівельної пром-сти треба згадати про склянну (Львів, Стрий), гіпсову й вапнякову (Придністров'я) та цегельну й черепичну. Як до війни, так і тепер не має великого значення легка, зокрема текстильна, пром-сть (гол. Львів). Але слабо розвинена до війни машинобудівельна пром-сть (Сянік, Львів) виходить тепер на перше місце; її осередком є Львів. До війни чималу ролю відігравала ремісннича й кустарна пром-сть, зокрема на Гуцульщині і Яворівщині; за сов. часів має значення ще мист. ремесло (особливо на Гуцульщині — килимарство, вишивкарство, кераміка та ін.). Гол. осередками пром-сти в Г. є Львів і Дрогобицько-Бориславський р-н, другорядними є міста на Підкарпатті — Стрий, Станиславів, Коломия, на Поділлі — Тернопіль.

Чимале екон. значення для Г. мають її курорти, які притягають сотні тис. людей. Вони положені, зокрема, в Карпатах, як Ворохта, Яремче, Дора (всі в долині Пруту), Тухля, Гребенів у долині Опора, Косів, менше їх в яровій долині Дністра (Заліщики й ін.) і під Львовом (Брюховичі). Мінеральні джерела мають Трускавець, Моршин, а з менших — Немирів, Любінь Великий, Шкло, Черче й ін.

Зал. мережа густіша, ніж на ін. укр. землях (5,3 км на 100 км²), також густа мережа битих шляхів (18,7 км), але вони занедбані; не використані річкові шляхи (за винятком сплаву дерева), зокрема Дністер. *В. Кубійович*

Література: а) Заг. нариси: Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort u. Bild, XII. Galizien. Відень 1896; B u j a k F. Galicya, I-II. Л. 1908—10; Ш и м о в и ч И. Галичина. К. 1928; Die Westukraine. Ukr. Kulturberichte, 39—44. Берлін 1939; б) Історія: див. ЕУ I, стор. 430, 442, 465, 493, 542, 577 і П а ш у т о В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.-Л. 1950; в) Людність: див. ЕУ I, стор. 132, 177 і К у б і й о в и ч В. Етнічні групи Півд.-Зах. України (Галичини) на 1. 1. 1939, I-II. Мюнхен - Париж 1953—56; г) Народне госп-во: див. ЕУ I, стор. 1040, 1047 і Нариси екон. географії Української РСР, II. К. 1952.

«Галичо-Рускій Вѣстникъ», урядова газ., друкована кирилицею, виходила тричі на тиждень у Львові 1849 за ред. М. Устияновича; 1850, після перенесення до Відня, змінила назву на *«Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Державы»*.

Галібей Михайло (* 1885), львівський міщанин (майстер кахляр) і підприємець, організатор міщанства й ремісництва, автор статтей про укр. міщанство Львова; чл. Укр.Нац.Ради ЗУНР, активний діяч т-ва «Зоря», опікун ремісничої молоді; чл. ЦК УНДО, співзасновник Міщанського Братства у Львові й довголітній його секретар. Тепер в ЗДА.

М. Галібей

Галіп Артем (* 1887), адвокат у Чернівцях, за гетьманату (1918) товариш міп. закордонних справ; пізніше на еміграції, займав совєтофільську позицію.

Галіп Євфросина, мати Теодота, бук. гром. діячка, в 1913—20 гол. централі Жін. Громади на Буковині, організаторка виставок нар. мистецтва (у Відні, в Києві та ін.).

Галіп Мелетій (1845—1916), бук. церк. діяч, свящ., оборонець правос. українців у Чернівецькій Консисторії, гол. т-ва «Правос. Шляхта» в Чернівцях.

Галіп Теодот (1873—1943), син Мелетія, гром. і політ. діяч Буковини, письм., публіцист, за фахом адвокат. До 1918 лідер Укр. Радикальної Партії на Буковині (1906—18), гол. Союзу Січей і ред. його органів «Громадянин» і «Січ», посол до бук. сой-

Т. Галіп

му. Після рум. окупації Буковини в листопаді 1918 чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР у Станиславові, згодом чл. дипломатичної місії УНР в Римі; з 1920 адвокат в Хусті (на Закарпатті), 1939 еміґрував до Брна в Моравії. Ліричні поезії (збірники «Думки та пісні» 1901, «Дика рожа» 1919), іст. оповідання, спомини (в «Краківських Вістях» 1943), праця про звичаєве право на Закарпатті.

Галка (Coloeus monedula L.), птах із родини воронуватих, поширений по всій Україні в лісах і поблизу селищ; нищить с.-г. шкідників і тому корисний для госп-ва.

Галка Єремія, псевд. М. *Костомарова*.

Галкин Олекса (1866—1940), ген. штабу ген.-полк., 1918 начальник Ген. Штабу, чл. Вищої Військ. Ради. 1920—21 військ. мін. УНР, з 1923 в Галичині, помер у больш. в'язниці у Львові.

О. Галкин

Галлер Юзеф (* 1873), поль. ген.; в 1918—19 рр. зформував поль. дивізії у Франції, яка їх спорядила й дала інструкторів; прибувши до Польщі, Г. виступив із ними, замість проти большевиків, як йому наказали зах. альянти, проти УГА й примусив її відступити за Збруч 16. 7. 1919.

Галущинський Іван (1883—1944), брат Михайла, пед. і гром. діяч, учитель гімназії в Тернополі, гол. «Рідної Школи» у Львові (1933—34, 38—39); статті на пед. і гром. теми.

Галущинський Марко Михайло (1880——1918), василіянин, проф. богословія в василіянських богословських ліцеях, активний учасник 1 велеградського унійного з'їзду (1907), протоігумен ЧСВВ в 1917—18 рр.; статті з іст. укр. церкви та церк. обрядів (журн. „Slavorum Litterae Theologikae" в Празі 1906—11, львівська «Нива»).

М. Галущинський
(1878—1931)

Галущинський Михайло (1878—1931), гром. і осв. діяч, 1910—14 дир. гімназії «Рідної Школи» в Рогатині, під час світової війни спочатку командант УСС, пізніше референт УСС при вищому командуванні австр. армії; проф. Укр. Тайного Ун-ту; 1923—31 гол. «Просвіти» у Львові і її почесний чл.; 1928—30 сенатор (від УНДО) і віцепрез. поль. сенату, згодом посол. Автор споминів «З Укр. Січовими Стрільцями» (1934) і ряду праць на пед. теми.

Галущинський Тит Теодосій (1880—1952), брат Михайла, церк. діяч, василіянин, бібліст і історик церкви, родом з Галичини, д. чл. НТШ. Студіював у Відні, Фрайбурзі, Інсбруці; 1916 доц. Львівського Ун-ту, 1920—27 ректор Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові, 1927—31 ігумен манастиря у Львові, з 1931 перебував у Римі, з 1949 архимандрит Василіянського Чину й Консультор Конґреґації Сх. Церкви. Найважливіші твори: «Історія Біблійна Старого Завіта» (I-III, 1914—34); „De urbis Babel exordiis..." (1917), «Значення св. Письма в проповідництві» (1923), „Acta Innocentii Papae III (1198—1216)" (1944), численні статті на богословські, філос. й суспільні теми.

Т. Галущинський

Галярович Яків, визначний золотар другої пол. 17 в. зі Львова.

Галяховський Данило, ґравер доби Мазепи (діяльність 1674—1709), вчився в Київ. Академії; найвизначніший твір Г. — теза, присвячена І. Мазепі (упікат зберігався в бібліотеці Красінських у Варшаві).

Галька Гнат (1824—1903), гал. діяч — москвофіл, свящ., посол до віденського парляменту и гал. сойму; автор брошур про сіль. госп-во й зб. «Народныи обычаи и обряды из окрестностей над Збручем».

Гальський, отаман повстанського загону на Поділлі, схоплений і засуджений ГПУ в 1924.

Гальштатська доба, доба в праіст. часи, коли на зміну бронзі як виробничому матеріялові прийшло дешевше і твердіше залізо. Назва від погребища в с. Гальштат у Дол. Австрії. На Україні до Г. д. належать культури *білогрудівська*, *висоцька* та *скитська*. Час тривання 1000—500 до Хр. (див мал. в ЕУ І на стор. 385).

Гамалії, кілька родів із цим прізвищем, як гадають, різного походження; визначні їх представники — Михайло, 1649 реєстровий козак черкаської сотні, 1662 полк. черкаський за Сомка; сини Михайла: Григорій (див.) і Андрій, ген. осавул (1689—94); сини Андрія: Михайло, значний військ. товариш, пізніше ген. осавул (1707—09), за зв'язок із Мазепою був примусово оселений у Москві (до 1715), і Антін († 1728), за зв'язок із Мазепою засланий до Сибіру й пізніше осе-

лений у Москві. Платон Г. (1766—1817), моряк-учений, д. чл. петербурзької Академії Наук. З ін. галузі Г. — Семен (1743—1822), вихованець Київської Академії, перекладач на рос. мову, містик, чл. московського масонського гуртка.

Гамалій Дарина (* 1884), драматична акторка на характерні ролі. З 1904 працювала в провінціяльному театрі, з успіхом дублюючи свою вчительку Г. Затиркевич-Карпинську. Маючи добре контральто, виступала й в опереті. З сер. 20-их рр. — в театрі Муз. Комедії в Ленінграді.

Гамалія Григорій († 1702), військ. діяч доби руїни; 1655 здобув у поляків Корсунь, полк. лубенський (1665—69); 1664 — учасник походу Брюховецького, здобув Черкаси, був чл. посольства Брюховецького до царя Олексія, згодом (1668) — до тур. султана; 1669 перейшов до Дорошенка — полк. паволоцький, ген. осавул, наказний гетьман; після падіння Дорошенка знову полк. лубенський (1687—88).

Гамалія Микола (1859—1949), видатний мікробіолог, один із засновників мікробіології, імунобіології, вірусології, вчення про дезінфекцію, чл. АН СССР. Родом з Одеси. Працюючи (з 1883) в Одеській Міській Лікарні, вивчав разом із І. Мечніковим туберкульозу й телій (сибірську язву). 1886 разом із Мечніковим заснував в Одесі першу в Рос. Імперії наук.-практичну бактеріологічну станцію. 1898 відкрив бактеріофаг. 1899 заснував Бактеріологічний і Фізіологічний Ін-т в Одесі. На поч. 20 в. багато працював в епідеміології, керуючи боротьбою з чумою в Одесі, з холерою в Одесі й Донбасі та ін. З 1929 керував багатьма наук. закладами в Москві. Автор понад 250 наук. праць.

М. Гамалія

Гамаль Володимир (* 1885), адвокат, гром. і політ. діяч Збаражчини (в Укр. Соц.-Радикальній Партії), 1939 р. вивезений большевиками.

Гамарнік Ян (1894—1937), больш. політ. і військ. діяч. 1917 провадив больш. роботу проти Укр. Центр. Ради. 1918 — чл. Президії ВУЦВК, за гетьмана — чл. підпільного больш. центру, до 1923 на керівній сов. роботі в УССР; чл. Оргбюра ЦК ВКП, начальник Політ. Управління армії; у зв'язку з арештами в справі Тухачевського застрелився.

Гамбурґ (Hamburg), вільне м. в півн. Німеччині, важливий порт, 1 718 630 меш. (1953). В 1945—50 рр. в Г. перебувало понад 2 000 українців-скитальців, в тому ч. понад 1 000 в укр. таборі Фалькенберґ (Falkenberg), нині невелика укр. колонія, діє укр.-кат. душпастирство.

Гаморак Нестір (*1892), ботанік, проф. Кам'янець-Подільського С.-Г. Ін-ту і дир. ботан. саду при ньому; д. чл. НТШ; дослідник анатомії й фізіології рослин. В 1932—33 засланий, дальша доля невідома.

Гамченко Сергій (1860—1934), археолог, родом з Волині, віцепрез. Всеукр. Археологічного Комітету, провадив численні розкопи в різних місцях України, зокрема, з доручення ВУАН, в околицях Києва, на Волині, в р-ні Дніпрогесу. Опрацював методу археологічних польових дослідів і створив власну школу дослідників. Найважливіші праці: «Житомирський могильник» (1887), «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони» (1925), «Спостереження над даними дослідів трипільської культури» (1927), «Житомир за першоджерелами передіст. археології» (1930).

С. Гамченко

Ган (Ганус), будівничий у Львові, 1493—94 рр. будував 2 каплиці при кат. катедрі.

Ган Лев (1878—1919), військ. діяч, старшина артилерії, в 1917 близький співр. М. Міхновського, співзасновник Укр. Військ. Клюбу ім. Полуботка та Укр. Військ. Орг. Комітету в Києві, чл. Укр. Центр. Ради.

Ганас Роман (* 1900), укр.-кат. свящ., гром. діяч Львівщини й Зборівщини, чл. ЦК УНДО; тепер в ЗДА.

Гандбол, спорт. гра м'ячем (до 60 см обводу, вага до 475 г, на площі виміру футбольного грища) двох команд, по 11 грачів кожна, поширена по всій Україні; 1925 відбулися змагання в Одесі, при участі 31 команд; від 1938 відбуваються змагання за першість України.

Гандзюк Яків (1863—1918), ген., командир 1 дивізії в 1 укр. корпусі ген. П. Скоропадського. Після димісії Скоропадського командир корпусу. Розстріляний большевиками в Києві в лютому 1918.

Ганжа Іван, військ. діяч доби Хмельниччини; спершу учасник коз. походів на Чорне море, згодом старшина у війську Конецпольського; з доручення Хмельницького керував сел. повстанням і взяв Умань; 1648 уманський полк.; загинув під Пилявцями.

Ганкевич Гриць (* 1895), адвокат, гал. гром. і політ. діяч; 1938—39 посол до поль. сойму з УНДО, 1939 р. вивезений большевиками.

Ганкевич Климентій (1842—1925), гал. педагог і мовознавець, автор порівняльних праць про санскритський, грец. і укр. наголос; важливіші фактичним матеріялом його описові праці про укр. наголос (говірковий) і нар. етимологію. Також компілятивні праці з іст. слов. філософії.

Ганкевич Лев (* 1883), адвокат і оборонець у карних політ. процесах, журналіст і співред. укр. газ. «Вперед» у 1918—22, діяч Укр. Соц.-Дем. Партії й гол. її проводу (1930—34); чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР в 1918 р. Тепер в ЗДА.

Л. Ганкевич

Ганкевич Микола (1869—1939), політ. і профспілковий діяч, організатор укр. робітництва в Галичині, один із засновників Укр. Соц.-Дем. Партії в Галичині, чл. Гол. Укр. Ради у Львові (1914—17) і заступник гол. Заг. Укр. Нац. Ради у Відні 1915; ред. газ. «Воля» (1900—07); автор багатьох політ. праць, стояв за співробітництво УСДП з Поль. Партією Соц. (ППС) і був її членом.

М. Ганкевич

Ганкенштайнів кодекс, рукопис 12—13 в. на 289 аркушів, що містить октоїх, канони й уривки з євангелія й апостола у формі богослужбової антології. Написаний на Зах. Україні і має місц. мовні особливості, що їх вивчали С. Смаль-Стоцький і К. Кисілевський. Рукопис зберігається в кол. придворній бібліотеці в Відні.

Ганна Барвінок, див. *Барвінок* Ганна.

Ганновер (Hannover), гол. м. Дол. Саксонії в Німеччині, 500 000 меш. (1954). В 1945—49 найбільше укр. скупчення в півн. Німеччині і в тодішній бріт. окупаційній зоні; українці жили в таборі ім. Лисенка (1945 р. — бл. 5 000, 1948 — 2 840), що був осідком укр. центр. установ на бріт. зону (Крайове Представництво ЦПУЕН, УСХС), шкіл (гімназія, техн. школа), різних культ. і гром. орг-цій. Тепер укр. колонія налічує бл. 300 душ; є парохії обох укр. церков. В сусідньому м. Бургдорф (Burgdorf) 1948 р. жило в таборі 800 українців.

Гантер (Hunter) Олександер Джердін (1868—1940), кан. пресвітеріянський свящ. і лікар, багато допомагав укр. поселенцям у Манітобі; випустив кн. „The Kobzar of the Ukraine" (Вінніпеґ 1922), вільний переспів 23 Шевченкових поезій.

Гануля Йосиф (* 1872), закарп. народовецький діяч в ЗДА, родом із Пряшева, понад 50 рр. гр.-кат. парох м. Клівленд, Огайо; автор «Читанки для амер. руської молодежі», підручників релігії та праць: „Rusin Literature" (1941), „The Eastern Ritual" (I-II, 1954).

Гануляк Григорій (* 1883), псевд. Г. Марусин, гал. журналіст і видавець (з 1908 р.), зокрема, листівок і п'єс (серія «Театральна бібліотека»); власник вид-ва «Русалка»; 1928—34 — гол. Союзу Укр. Купців у Львові радник Торг.-Пром Палати у Львові.

Г. Гануляк

Ганус (Pimpinella anisum L.), однорічна рослина з родини окружкових, родом з Малої Азії, культивується гол. на Україні (сх. Поділля, Харківщина, півд. Воронізжчина; 1950 р. в УССР — бл. 6 000 га); насіння вживають для приправи й у медицині, олію — в медицині й парфумерії.

Гануш Ян (1853—87), поль. мовознавець, дослідник іст. поль. деклінації, мав описові праці з укр. (говіркового) наголосу.

Ганушевський Михайло (* 1880), гал. гром. діяч і кооператор, укр.-кат. свящ.; 1928—30 посол до поль. сойму (з УНДО).

Ганцов Всеволод (* 1892), визначний мовознавець, проф., наук. співр. ВУАН у Києві, співред. акад. словника укр. мови 1924—32 р., учасник Спілки Визволення України, на процесі СВУ 1930 р. засуджений на 8 рр. ув'язнення, після чого відомостей про Г. нема. Г. працював над проблемами нормалізації укр. літ. мови, історією білор. мови (опис Радзівілівського літопису), але особливе значення мають його праці з укр. іст. діялектології. Виходячи з опису півн.-укр. говірок Чернігівщини, Г. прийшов до тези про те, що укр. мова зформувалася із злиття двох первісно відмінних говіркових груп — півд. і півн., продовженням яких є сучасні півд.-зах. і півн. укр. діялекти. Це дало йому змогу переглянути клясифікацію укр. говірок і схему іст. укр. мови. Запропонована Г. трипартиція укр. говірок (говірки півн., півн.-зах. і новіші, зформовані з синтези двох попередніх півд.-сх.) лягла в основу дальшого розвитку укр. діялектології. Список праць Г. в кн. Ю. Шереха «Все-

волод Ганцов — Олена Курило». Вінніпеґ 1954. *Ю. Ш.*

Ганцова-Берникова Віра (* 1892), історик, у 20-их рр. співр. Київського Музею Революції, авторка статтей і публікацій з іст. рев. руху 19 в. на Україні.

Ганчар Франц, віденський археолог, з 1937 р. пише праці про археологію Кавказу, а також про кіммерійців і скитів у дусі марრівського вчення про стадіяльність та автохтонність розвитку чужих культур на Україні.

Ганчарство, виробництво глиняного посуду; відоме на Україні з кін. мезолітичної доби (бл. 5 000 рр. до Хр.), досягло високого розвитку в добу трипільської культури. За княжої доби Г. на Україні було великим промислом; від 16—17 вв. безперервно розвивалося, ставши в 19 в. однією з найважливіших галузей укр. кустарної пром-сти. Сприятливими умовами для успішного розвитку Г. були наявність доброї сировини — глини різних видів, простота знаряддя й процесу виробництва, а також постійний попит. Ганчарі продавали свої найрізноманітніші вироби на ярмарках або розвозили їх, часом у віддалених від місць продукції р-нах. Головними р-нами Г. були: на Полтавщині кол. повіти Миргородський, Зіньківський (зокрема Опішня), Констянтиноградський; на Чернігівщині — Городнянський, Ніженський, Кролевецький, Новгородсіверський і Глухівський та ін.; на Київщині — Чигиринський, Черкаський, Гуманський; на Харківщині — Валківський, Охтирський, Ізюмський; на сх. Поділлі — Кам'янецький, Проскурівський, Гайсинський; на Волині Г. було зосереджене б. Овруча, Корця, Звягеля, на Херсонщині — б. Цибулева, Павлиша; в Галичині — на Розточчі (Глинсько, Немирів), на Гуцульщині, Покутті і на півд.-сх. Поділлі. В останні десятиліття Г. як виробництво простого посуду зосереджене в артілях пром. кооперації, тоді як усе більше місце в продукції мист. посуду й ін. предметів займає *кераміка* (докладніше, зокрема про орнаментацію і технологію Г., див. ЕУ І, стор. 303—05; література — ЕУ І, стор. 315). *Р. М.*

Ганчарське горно на Чернігівщині

Гапти, укр. вишивки старих часів, виконувані гладдю, настилуванням тощо, кольоровими, золотими й срібними нитками; відзначаються оригінальними формами орнаментики, перев. із стилізованими росл. мотивами; дуже поширені були фігурні гапти й цілі фігурні композиції, особливо в церк. ризах, хоругвах, плащаницях та ін. (див. також *Вишивки*).

Ганчук Михайло (1871—1938), сел. діяч на Гуцульщині (Укр. Радикальної Партії), кооп. і осв. організатор.

Гарайда Іван († 1945), закарп. філолог і історик, 1941—44 дир. «Подкарпатського Общества Наук», ред. його видань; написав «Граматику руського язика», офіц. затверджену для укр. шкіл в Угорщині.

Гаральд (Harald) Сміливий, норв. король 1046—66, до 1042 був кілька років начальником цісарської сторожі в Візантії; одружився з дочкою Ярослава Мудрого Єлисаветою, склав на її честь поему (перекладену на укр. мову І. Франком).

Гаран Євген (* 1925), поет і журналіст родом з Бердянщини, нині на еміґрації; новелі в журн. «Дозвілля», «Арка» й ін.

«Гарапник», ілюстрована гумористична газ., виходила з перервами 1921—34 в Едмонтоні і Ендрю, Алта (Канада); вид. і ред. Т. Томашевський.

М. Гарас

Гарас Микола (* 1870), гром. і церк. бук. діяч, співзасновник учительської орг-ції (гол. чернівецької «Укр. Школи»), лідер «укр. бльоку» на єпархіяльних зборах (1931—38); «Іст. огляд і сучасний стан укр. освіти й культури на Буковині» (1934), «Ілюстрована історія т-ва Українська Школа в Чернівцях» (1937), пед. розвідки й підручники.

М. Гарасевич

Гарасевич Андрій (1917—47), поет, нар. у Львові, виріс на Закарпатті, студіював у Празі; трагічно загинув на еміґрації в Німеччині. Зб. «Сонети» (1940), ін. поезії, друковані в пресі, зокрема цикли «Стара Прага» (1947), «Леґенди про Христа»; оп. «Очарована душа» (1947).

Гарасевич де Нойштерн Михайло (1763—1836), барон, історик, видатний

гал. церк. діяч, архипресвітер львівської капітули. Своїми заходами у Відні (1806) й Римі (1808) спричинився до відновлення гал. митрополії, затвердження львівської капітули й здобув для гр.-кат. церкви рівне й цілком незалежне становище від поль. рим.-кат. церкви. Написав цінні „Annales Ecclesiae Ruthenae" (1863).

Гарасевич Олександер (1876—1934), гал. агроном-педагог, інструктор молочарства і організатор перших коол. молочарень до першої світової війни, мандрівний учитель сіль. госп-ва т-ва «Просвіта» в 1904—09 рр.; згодом в учительській семінарії у Львові, один із засновників і деякий час гол. протиалькогольного т-ва «Відродження», в 1920-их рр. жив в УССР; трагічно загинув у Харкові.

О. Гарасевич

Гарасимович Іларіон, гром. і політ. діяч, один із піонерів укр. радикального руху в Галичині, приятель І. Франка і М. Павлика, кооператор, організатор виробничої кооперативи домашнього промислу в Коломиї.

Гарасовська-Дацишин Марія (* 1911), малярка-стилізаторка; вчилася в Академії Мистецтв у Кракові, брала участь в укр. мист. виставках на Зах. Україні 1931—41 рр.; тепер в ЗДА.

Гаращенко Іван (1881—1952), церк. і гром. діяч, родом із Харкова, до революції комерсант. Заступник гол. Всеукр. Правос. Церк. Ради в Києві (з 1921). На фінансування богослужбових книг у 20-их рр. віддав своє майно. Відбув за церк. діяльність 10-річне заслання в сов. концтаборах. На еміграції чл. В. і Малої Ради Соборноправної УАПЦ, в останні рр. життя — свящ. Помер в ЗДА.

Гарбарство (чинбарство), див. ЕУ **I**, стор. 213, і *Шкіряна промисловість.*

Гарбуз (Cucurbita L.), однорічна рослина з родини гарбузуватих; на Україні поширені види: Г. звич. (C. Pepo L.) і Г. великий (C. maxima Duch). Плекають на городах і на полі сорти кормові й столові; столові сорти: медовий, мозаїлівський, чалма, укр. триколірний, *кабачки* й ін.; насіння має 34—40% поживної олії; урожай 700—750 центнерів з га, а насіння — до 9 центнерів з га.

Гарбуз Терентій (* 1891), педагог, проф. ІНО в Харкові; наук. співр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в 1920-их рр., автор численних праць із заг. дидактики й методики мови.

Гарбуз Юрко, сел. діяч на Станиславівщині, чл. Гол. Управи Радикальної Партії; засланий большевиками 1939; на засланні помер.

Гарбузівка (VI—12), с. і р. ц. у півн.-зах. частині Миколаївської обл.

Гардарікі, «країна міст», збірна назва земель Київської Руси в скандінавській епічній літературі. Вказує на наявність територіяльно-політ. орг-цій на цьому терені, репрезентованих назовні гол. городами земель.

Гаркавенко Олександер (* 1892), укр. важкоатлет, родом із Кубані, здобув кілька разів титул майстра світу (вперше в Петербурзі 1914, в Нью-Йорку 1931, Гельсінкі, Гамбурзі, Берліні й ін.), з 1920-их рр. на еміграції.

О. Гаркавенко

Гаркуша Семен (бл. 1739—84), запор. козак, пізніше торговець, згодом проводир розбійницької ватаги, що робила напади на панські мастки на Гетьманщині й Слобожанщині, часом із помсти за покривджених козаків та селян; двічі тікав із в'язниці, помер у каторжній тюрмі в Херсоні. З нар. оп. про нього користалися Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, Г. Данилевський та ін.

Гарматій Василь (1810—1900), сел. діяч у Галичині, посол до віденського парляменту 1848, пізніше піонер радикального руху і чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії. Його сини Лука (1866—1925) і Михайло, вбитий 1939 р. большевиками, були також діячами Укр. Радикальної Партії.

Гарматна бриґада корпусу Січових Стрільців, зформована під час облоги Києва в листопаді-грудні 1918 в ч. 6 гарматних полків, фактично дивізіонів 3-батерійного складу; 3 і 6 полки билися під Львовом, а пізніше воювали в лавах Гал. Армії, 1, 2, 5 були при корпусі СС, 4 при 3 Залізній дивізії ген. О. Удовиченка. Розформована в кін. 1919; лише одна батерія пішла в грудні 1919 з Армією УНР у запілля ворога; командував Г. б. полк. Р. *Дашкевич.*

Гарматна Старшинська Школа, існувала 1919 за укр. влади в Галичині, спершу в Стрию, пізніше була перенесена до Станиславова.

Гармашів Всеволод (1868—1953), біолог і хірург, родом із Миколаєва; 1897—1914 старший ординатор Київського

В. Гармашів

Військ. Шпиталю. З 1922 на еміґрації в Чехо-Словаччині, проф. біології й гігієни Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі (1930—33 його ректор). З 1945 жив у Німеччині. Автор ряду наук. праць.

Гармонія голосних, або сингармонізм, мовний закон, за яким у слові фігурують голосні одного ряду, — або тільки переднього, або тільки заднього. Г. г. характеристична для тюркських мов. В укр. мові існують недорозвинені елементи Г. г. у вигляді епізодичного переходу *о* в *а* перед наголошеним *а* в словах типу *багатий, гарячий;* переходу ненаголошеного *о* в *у* перед наступним складом з (наголошеним) *у*, почасти *і* (*кожух, поріг*, вимова близька до *коужýх, поуріг);* нахилу вимовляти ненаголошене *е* як *и* перед наступним *и*, а ненаголошене *и* як *е* перед наступним *е (береги, бере*, вимова близька до *биериегй, беиpé*). Одначе ці явища не становлять обов'язкової системи і властиві тільки ненаголошеним голосним перед наступним наголошеним. *Курило* вважала Г. г. за стару властивість укр півд.-зах. говірок і нею пояснювала зміну *о,е* перед складами з слабкими ъ, ь до 12 в. Лишається неясним, чи спорадичні прояви Г. г. в укр. мові можна ставити в зв'язок із укр.-тюркськими контактами.

Ю. Ш.

Гарпець, див. *Міри.*

«Гарт», спілка пролетарських письменників, заснована В. Блакитним у Харкові 1923; в програмі мала «боротьбу проти буржуазного мистецтва», «притягнення до літ. творчости пролетарських мас»; існували філії в Києві, Катеринославі, Кам'янці та ін. Спілка випустила альманахи «Гарт» (Харків 1924, Київ 1925). До «Г.» входили В. Блакитний-Еллан, П. Тичина, В. Сосюра, М. Йогансен, В. Поліщук, М. Хвильовий, І. Дніпровський, Г. Коцюба, О. Копиленко, І. Кулик, В. Коряк, Я. Савченко, К. Гордієнко, Г. Коляда й ін. На ґрунті розходжень між прихильниками офіц. орієнтації на «маси» і однодумцями М. Хвильового, що висунув гасло мист. удосконалення (група «Урбіно»), «Г.» 1925 розпався. Група Хвильового створила «Ваплітє». Решта членів «Г.» перев. увійшла до ВУСПП.

«Гарт», журнал-місячник, орган Всеукр. Спілки Пролетарських Письменників *(ВУСПП)*, виходив 1927—32 в Харкові. Редаґували І. Кулик, І. Микитенко, І. Кириленко, В. Коряк та ін. Закритий у зв'язку з ліквідацією ВУСПП.

Гарячий Ключ (IX—20), курорт на Кубанщині, в дол. р. Псекупс, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; гарячі мінеральні води (сірчановодневі й вуглекислонатрові); за переписом 1926 р. українців у р-ні — 2/3 населення.

Гасенко Юрій (1894—1933), інж., чл. дипломатичної місії УНР в Румунії, винахідник моторового човна (т. зв. «морської блохи»); автор новель і оповідань для дітей («Ная з джунґлів»).

Ю. Гасенко

Гасин Олекса (1907—49), псевд. Лицар, діяч ОУН, в 1935—36 орг. і військ. референт Крайової Екзекутиви на Зах. Укр. Землях, 1940—41 і з 1947 чл. Проводу ОУН (С. Бандери), полк. УПА і в 1946—49 шеф її штабу.

Гаско Мечислав (* 1904?), поет, родом з Волині, працював у Харкові, чл. ВУСПП і літ. групи «Західня Україна»; збірки «Обабіч кордону» (1930), «Шлю вам свій привіт» (1931), поема «Дрогобич» та ін.; з 30-их рр. до 1956 був на засланні.

«Гасло», місячник, орган РУП, виходив у Чернівцях 1902—03 (17 чч.), редаґували Д. Антонович, С. Голіцинський, В. Сімович, Л. Когут і ін. Спершу орган політ. дискусії, згодом соц.-дем. напряму.

Гаспра (IX—15), с. м. т. на півд. березі Криму, 10 км від Ялти, курорт.

Гатцук Микола, літ. діяч 19 в., видав «Ужинок рідного поля» (1857) — зб. віршів, нар. поезій і приказок з оглядом укр. письменства, «Укр. абетку» (1861) і зб. пісень із нотами «Дев'ять струн укр. бандури» (1863); писав в «Основі».

Гатцук Олекса (1832—91), українофіл, археолог, рос. журналіст і видавець (популярний «Крестный Календарь», 1875—89 «Газета Гатцука»); брав участь у петербурзькій «Основі».

Гаюй (Нају), архітект, інж. і графік; родом англієць, бл. 1815—27 досліджував в Одесі водні джерела й збудував маяк на В. Водометі; виконав ряд краєвидів Одеси літографічним способом.

Гвардейське (IV—7), кол. Фельштин, с. на гор. Смотричі, р. ц. Хмельницької обл.

Гвоздець (V—6), м-ко над р. Черлявою, притокою Пруту; р. ц. Станиславівської обл.; побіч в с. Острівці — степ. заповідник.

Гвоздик Євген, осв. діяч у ЗДА, співред. «Шершеня» в Скрентоні (1909—11), в 1911 — ред. органу Укр. Роб. Союзу «Нар. Воля».

Гвоздик Кирило (* 1895 ?), маляр-монументаліст 1920—30-их рр., учень М. Бойчука, брав участь у розписі Сел. Санаторії в Одесі (1927—28); композиції із сел. побуту, «Трус» та ін. Засланий большевиками в 30-их рр.

Гвоздики, гвоздика (Dianthus), однорічні й багаторічні рослини з родини гвоздикуватих; є бл. 300 відмін, з них на Україні бл. 50. Багато відмін декоративних; найпоширеніші Г. садова (Dianthus caryophyllus L.), і Г. тур. (D. barbatus L.).

Ґданицький Яцко-Ісакій (16 в.), гал. правос. шляхтич, якого 1522 поль. король Жигмонт І іменував намісником гал. єпархії без згоди правос. митр. Йосифа, що наклав на Г. інтердикт. Г., постригшись під іменем Ісакія і ставши архимандритом у львівському манастирі св. Юра, успішно організував гал. правос. єпархію, 1526 митр. визнав його своїм намісником; після цього король відібрав у Г. намісництво.

ГДУМ, див. *Гурток Діячів Українського Мистецтва.*

Гевлич Авксентій, філософ першої пол. 19 в., студіював у Харківському Ун-ті у Й.-Б. Шада, 1818 видав працю з естетики — «Теория изящных искусств»; пізніше високий урядовець в Росії.

Геґельянство на Україні. Знайомство з філософією Геґеля починається з 20-их рр. 19 в. Юрист П. Редкин (1808—91) слухав Геґеля в Берліні, пізніше був проф. в Москві (1835—48) та Петербурзі (1863—76). В 30-их рр. нім. філософію студіюють з ініціятиви єп. Інокентія Борисова в Київській Академії. З Академії вийшли геґельянці — проф. Академії та Київського Ун-ту С. Гогоцький (1813—89, проф. ун-ту з 1836 р.) та О. Новицький (1806—84, в ун-ті 1834—50). В цей самий час нім. філософією цікавляться в студентському гуртку І. Срезневського в Харкові. З членів гуртка А. Метлинський, проф. в Харкові (1839—50 та 1854—58) та Києві (1850—54), в своїх працях був під впливом Геґеля. Найбільше значення для поширення філософії Геґеля на Україні мали двоє росіян: К. Неволін (1806—55), проф.-юрист у Київському Ун-ті (1834—43), і М. Лунін (1806 або 07—44), проф. історії в Харкові (1835—44). Під впливом Геґеля були професори високих шкіл на Україні, українці-історики літератури й мовознавці: М. Костир (1818—53) у Києві (1839—50) та Харкові (з 1850), М. Тулов (1814—82) у Ніжені (1840—55, пізніше видатний укр. педагог), історик літератури К. Зеленецький (1802—58) в Рішельєвському Ліцеї в Одесі (з 1835) і росіяни — історик літератури В. Красов у Києві (1837—39) та історик і історик мистецтва П. Павлов у Києві (1847—58). Вплив Геґеля помітний у працях укр. юристів та істориків права: в Києві — М. Иванишев (1811—74), проф. з 1838, М. Пілянкевич (1819—56), адъюнкт з 1844, А. Федотов-Чеховський (1806—92), у Києві в 1835—38, В. Лашнюков (1823—69), у Києві з 1868; в Харкові згаданий Федотов-Чеховський з 1838, О. Рославський-Петровський (1816—70) з 1837, О. Палюмбецький (1811—97), проф. з 1838; в Харкові викладав також право поль. геґельянець юрист і філософ А. Валіцький (1806 або 08—58) з 1835, в Одесі геґельянець О. Бакунін (1821—1908) в 1844—46, у Ніжені — згаданий Лашнюков 1853—68. Деякі відгуки геґельянства помітні в шеллінґіянця М. Максимовича. На Зах. Україні увагу до філософії Геґеля виявляє Й. Чайковський у праці: „Versuch der Vereinigung der Wissenschaften" I т. (1863) і твори К. Ганкевича (1842—1925). В нові часи відновився інтерес до Геґеля в працях Д. Чижевського («Геґель та франц. революція», „Hegel bei den Slaven", „Hegel et Nietzsche"). В УССР деякий час було репрезентоване марксистське псевдогеґельянство (П. Демчук, В. Юринець), передбачалося вид. творів Геґеля укр. мовою, але друком нічого не вийшло. В іст. рос. геґельянства відіграли визначну ролю мислителі з України: М. Станкевич (1813—40) з укр. Вороніжчини та М. Страхов (1828—96) з Білгороду. Більшість згаданих професорів залишили цінні наук. праці, зокрема Редкин та Гогоцький виклади філософії Геґеля; Новицький — історію старовинної філософії (I—IV); Редкин — історію філософії права в 7 тт.; Неволін — юридичну енциклопедію; А. Метлинський — праці, в яких подано основи філософії нац. культури; й ряд праць з іст. укр. права. Оригінальних філос. ідей в укр. геґельянців небагато; є лише спроби самостійного освітлення іст. матеріялу.

Література: Чижевський Д. Нариси іст. укр. філософії. Прага 1931, і „Hegel bei den Slaven". Райхенберґ 1934.

Д. Чижевський

Гедін (Hedin) Свен (1865—1952), визначний швед. географ і подорожник, дослідник Центр. Азії; д. чл. НТШ.

Гейманович Олександер (* 1882), відомий проф.-невропатолог; з 1911 р. працював у Харкові. В 1921 заснував Укр. Психоневрологічний Ін-т і був його дир. Редаґував ряд мед. часописів і керував різними наук. ін-тами й т-вами. Написав бл. 150 наук. праць.

Гейнч (Heincz) Кароль (1810 — 60-і рр), поль. письм. із Житомира, близький до «укр. школи», м. ін. написав комедію, в якій висміював балагульщину — „Młodzież teraźniejsza" (1841), й укр. оперету в 2 актах „Powrót Zaporożców z Trebizondy" (1840).

Геленджик (IX—19), м. і порт над Чорним морем на Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР, 7 000 меш. (1933); приморський кліматичний курорт; в околицях курортні оселі («Сонце», «Сонцедар» та ін.). В 1926 р. в р-ні українці становили половину населення.

Геліотроп (Heliotropium), зілляста рослина з родини шерстколистих; в степовій Україні поширений H. europaeum L.: Г. садовий (H. peruvianum L.) — декоративна пахуча рослина.

Гельман Макс (* 1892), різьбар, проф. Київ. Художнього Ін-ту; скульптурні портрети письм. М. Терещенка, Ґ. Шкурупія, В. Підмогильного, маляра Ю. Михаилова та ін.

Гельмерсен Григорій (1803—85), рос. геолог, автор першої геол. карти Евр. Росії (1841), дослідник донецької кам'яновугільної заглибини, бурого вугілля на Київщині й Херсонщині, болотних вулканів на Керчинському й Таманському півостровах.

Гельм'язів (IV—12), с. над р. Супоєм, притокою Дніпра, р. ц. Черкаської обл., кол. м-ко.

Гельсінкі (Helsinki), столиця Фінляндії, 396 000 меш. (1954). 1919 в Г. діяло укр. посольство; до 1944 існувала невелика укр. колонія, що складалася перев. із утікачів із сов. концтаборів, і діяла Укр. Громада; в 1942—44 — Комітет Допомоги укр. полоненим у Фінляндії та Укр. Інформаційне Бюро під проводом Б. Кентржинського.

Гематит, важлива залізна руда, окис заліза (Fe_2O_3), 50—70% чистого заліза; на Україні основна руда *Кривого Рогу*.

Генадій Шиприкевич (* 1892), архиєп. УПЦ в ЗДА: єп. з 1942, мав катедру єп. УАПЦ в Дніпропетровському.

Архиеп. Генадій

Гендрихівська Ганна, педагог, проф. Харківського ІНО в 1920-их рр., авторка ряду праць із педагогіки дошкільного віку.

Генеалогія, родознавство, допомогова іст. наука, що вивчає 1. історію родів, 2. родословну якоїсь людини. Г. пов'язана з такими суміжними науками, як *геральдика*, дипломатика, евгеніка, історія та ін. Найбільше опрацювали питання укр. Г. О. Лазаревський, Г. Милорадович, В. Модзалевський. Зверталися в своїх дослідах до питань укр. Г. історики О. Бодянський, М. Костомаров, П. Єфименко, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, О. Оглоблин та ін. Спеціяльно в ділянці укр. генеалогії на еміграції працює В. Сенютович. Багаті матеріяли до укр. Г. є в Архіві Департаменту Геральдії в Ленінграді та в Центр. Архіві в Києві (останні були частково видані). Нині в УССР Г. не розвивається. *М. М.*

Генерал-губернатор, високий урядовець у цивільній і військ. адміністрації царської Росії, який здійснював нагляд над кількома губерніями або виконував спеціяльні завдання. Підлягаючи безпосередньо цареві й сенатові, Г.-г. мав надзвичайно широкі компетенції. Від поч. 18 в. ген.-губернаторами названо було воєвод, що командували рос. військами на Україні, але мали, зокрема в Києві, вплив і на цивільні справи. 1764 при скасуванні гетьманату през. Малорос. Колегії і Г.-г. Малоросії був призначений П. Румянцев. Це ген.-губернаторство з центром у Києві після скасування полків на поч. 1780-их рр. охоплювало Київське, Слобідсько-Укр. (Харківське), Новгород-Сіверське і Чернігівське намісництва. 1797 створено Новорос. ген.-губернаторство, що до 1874 об'єднувало Херсонську, Таврійську й Катеринославську губ., до 1842 також Чорноморське Військо на Кубані, а в 1816—74 рр. — і Басарабію. Скасоване 1797 при заміні намісництв на губернії, Малорос. ген.-губернаторство було відновлене 1802 з осередком у Полтаві — до 1834. 1831 створено ген.-губернаторство київське, подільське й волинське. Після скасування Малорос. ген.-губернаторства на Лівобережжі 1835 створено ген.-губернаторство харківське, полтавське й чернігівське з центром у Харкові. Після недовгочасного скасування окремих ген.-губернаторств у 50—60-их рр., 1879, у зв'язку з посиленням активности революціонерів Україна знову була поділена між 3 «тимчасовими» ген.-губернаторами з правами головнокомандувачів воєнного часу — в Одесі, Харкові і Києві. Київське ген.-губернаторство залишилося до революції 1917. В 1905 і наступному рр. для боротьби з рев. рухом призначали тимчасових ген.-губернаторів, підпорядкованих командувачам військ. округ (зокрема в Катеринославі, Донбасі, Харкові, Одесі).

Титул Г.-г. мав Д. Дорошенко, призначений 1917 тимчасовим Урядом на пост крайового комісара Галичини і Буковини. *Р. М.*

Генеральна Військова Канцелярія, центр. установа в гетьманській державі 17—18 вв., за допомогою якої гетьман здійснював свою військ. й цивільну владу. В період 1648—1720 рр. це була канцелярія гетьмана, де виготовлялися й зберігалися держ. акти; нею керував *генеральний писар*. З 1720 Г. В. К. стала колеґіяльною установою, реорганізованою на вимогу рос. влади, яка одночасно обмежила її компетенції, перебравши в свої руки ряд адміністративних функцій. До колеґії («присутствія») Г. В. К. в окремі періоди належали і рос. члени на паритетних правах. Із скасу-

ванням гетьманату в 1764 Г. В. К. перестала існувати.

Генеральна Військова Рада, орган центр. держ. управління на гетьманській Україні. Г. В. Р. бере поч. від зборів коз. війська, на яких до 1648 р. обирали гетьмана, коз. старшину, обмірковували військ. і станові справи. Г. В. Р. була органом прямого народоправства, нагадуючи віча доби середньовіччя. Участь у Г. В. Р. могли брати всі, хто належали до коз. стану, зокрема, знатні військ. товариші і старшина; іноді — делеґації від міщан, запорожці, в окремих випадках — селяни (т. зв. чорна рада). Число присутніх доходило до кількох тис. Постійного місця зборів Г. В. Р. не було, найчастіше вона збиралася на р. Россаві (Київщина) та в Переяславі. Г. В. Р. скликали окремими універсалами гетьмани і самі їх проводили. Правильного голосування не було, рішення приймалися за згодою більшости, що її можна було встановити на око. Г. В. Р. обирала гетьмана і вищу коз. старшину, розглядала питання війни і миру, обговорювала зовн.-політ. справи (спілка з Москвою — в Переяславі 1654, союз із Швецією — Корсунь 1657, з Туреччиною — Корсунь 1669), а іноді й справи внутр. політики та судівництва. Компетенції Г. В. Р. частково збігалися й конкурували з компетенціями гетьмана і Ради Старшини. Під кін. 17 в. Г. В. Р. втратила значення центр. держ. органу на користь гетьмана і Ради Старшин. У 18 в. Г. В. Р. стає лише формою урочистої військ. наради при обранні нового гетьмана. *Л. О.*

Генеральна Губернія, центр. частина Поль. Держави, окупована в 1939—45 німцями, але не влучена безпосередньо до Німеччини («Райху»), створена декларацією Гітлера з 12. 10. 1939; своєрідна колонія Німеччини з тоталітаристичним устроєм, з мінімальними правами місц. населення, де вся влада була зосереджена в руках ген.-губернатора (Г. Франка), що діяв з доручення Гітлера і був перед ним відповідальний. Територія — 95 000 км² і бл. 12 000 000 мешк., столиця — Краків. До Г. Г. належали зах. укр. окраїни — Лемківщина, частина Посяння, Холмщина й Підляшшя, (16 000 км² і 1 200 000 мешк., в тому ч. бл. 500 000 українців і бл. 200 000 римо-католиків з укр. мовою). Після прилучення до Г. Г. Галичини 1. 8. 1941 територія Г. Г. збільшилася до 142 000 км² і 18 000 000 населення, з них укр. територія обіймала 63 000 км² із населенням понад 7 міл., а ч. українців збільшилося до бл. 4 міл., ч. римо-католиків із укр. мовою до 500 000. Докладніше див. ЕУ І, стор. 580—82, 587—89.

Генеральна Команда, назва найвищої Військ. Команди у Львові в листопаді 1918; перейменована пізніше на *Начальну Команду УГА.*

Генеральна рада, див. *Генеральна Військова Рада.*

Генеральна Рада Вільного Козацтва, вибрана на всеукр. з'їзді *Вільного Козацтва* в Чигирині в жовтні 1917 як керівний орган руху; ген. отаманом був обраний П. Скоропадський. В березні 1918 на вимогу німців укр. уряд змушений був розпустити Вільне Козацтво.

Генеральна старшина, керівний орган держ. управління при гетьмані в 17—18 вв. До Г. с. належали: ген. обозний, ген. суддя, ген. писар, ген. підскарбій, ген. осавул, ген. хорунжий, ген. бунчужний (див. відповідні гасла). Усі ці функції, крім підскарбія, існували вже перед Б. Хмельницьким, як функції керівників коз. війська (див. *Військова Старшина* і ЕУ І, стор. 646).

Генеральне межування, встановлення границь держ. і приватних земель, проводжуване рос. урядом з 1765 р. шляхом закріплення меж у т. зв. дачах, одиницях, які складалися з міст і сіл з прилеглими до них землями. На Україні Г. м. захопило Слобожанщину (1769—81), Катеринославщину та Херсонщину (1783—1828) і Таврію (1828—43).

«Генеральне слідство о маєтностях», проведений гетьманом Д. Апостолом в 1729—31 рр. облік зем. майна і власників з метою встановити титул землеволодіння — шляхом ревізії маєтків, зв'язаних із ранґою, які після Мазепи дуже зменшилися. «Г. с. о м.» не відновило попереднього ранґового зем. фонду, а лише припинило його дальший перехід на власність, при чому задавнені землеволодіння ранґовими маєтностями після «слідства» передано у повну власність посідачам.

Генеральний бунчужний, чл. ген. старшини на Гетьманщині, охоронець гетьманської інсиґнії — бунчука; як і ген. хорунжий, виконував різні доручення зверхньої влади.

Генеральний Військовий Суд, найвищий суд на Гетьманщині, утворився з коз. суду за поль. часів. Г. В. С. очолював сам гетьман, а його постійним заступником був один із ген. суддів. Г. В. С. був колеґіяльним судом; в ньому засідали також члени ген. старшини та знатного товариства. Для сотенних і полкових судів він був апеляційною установою, а в справах вищої старшини і т. зв. гетьманських «протекціоналістів» — судом першої інстанції. У 18 в. над Г. В. С. стояв Суд Ген. Військ. Канцелярії.

Генеральний обозний, найвищий ранґою чл. ген. старшини, начальник арти-

лерії в коз. війську. Г. о. виконував також ін. доручення адміністративного й дипломатичного характеру; найчастіше виступав у ролі наказного гетьмана.

Генеральний писар, чл. ген. старшини, керівник *Ген. Військ. Канцелярії* в коз. війську й гетьманській державі. Г. п. сполучав функції держ. канцлера і мін. закорд. справ; зберігав держ. печать.

За УНР генеральний писар, держ. урядовець із становищем міністра, що зберігав держ. печатку та документи і стверджував їх законність; пост існував з 28. 6. 1917 до 22. 1. 1918. Г. п. був спершу П. Христюк, з 3. 9. 1917 — О. Лотоцький, в листопаді справи провадив заступник Г. п. І. Мірний. З 22. 1. 1918 замість Г. п. визначено пост *держ. писаря.*

Генеральний підскарбій, чл. ген. старшини, завідував держ. скарбом і фінансами гетьманської України (див. *Військова скарбниця).*

Генеральний Секретаріят Української Центральної Ради, укр. уряд в період між І і IV універсалами — з 28. 6. 1917 до 22. 1. 1918. Створений був спершу як прообраз уряду після оголошення І Універсалу (28. 6. 1917), на пропозицію УПСР, на засадах коаліції, спочатку в складі 8 ген. секретарів і ген. писаря; гол. Г. С. і ген. секретар внутр. справ — В. Винниченко (УСДРП), ген. писар — П. Христюк (УПСР), ген. секретарі: фінансів — Х. Барановський (безпартійний кооператор), міжнац. справ — С. Єфремов (УПСФ), військ. справ — С. Петлюра (УСДРП), зем. справ — Б. Мартос (УСДРП), судових справ — В. Садовський (УСДРП), освіти — І. Стешенко (незалежний соціял-демократ), харчових справ — М. Стасюк (УПСР). Спочатку в укр. колах були розходження у визначенні завдань Г. С.: на думку одних — підготовна праця для автономії, на думку других — функції уряду (неукр. кола взагалі зайняли гостро неґативну позицію). 9. 7. 1917 Винниченко оголосив декларацію Г. С., в якій визначається його ролю як виконавчого органу влади. Після переговорів між Укр. Центр. Радою і рос. Тимчасовим Урядом останній визнав Г. С. за крайовий орган України, склад якого мав визначатися Тимчасовим Урядом у порозумінні з Укр. Центр. Радою. Поки ще тривали переговори, Укр. Центр. Рада була в результаті всеукр. роб. з'їзду поповнена, і 27. 7. був обраний новий склад Ген. Секретаріяту: гол. і ген. секретар внутр. справ — В. Винниченко, ген. писар — П. Христюк, ген. секретар фінансів — Х. Барановський, міжнац. справ — О. Шульгин (УПСФ), військ. справ — С. Петлюра, зем. справ — Б. Мартос, судових справ — В. Садовський, освіти — І. Стешенко, харчових справ — М. Стасюк, шляхів — В. Голубович (УПСР), пошти й телеграфу — О. Зарубін (рос. с. р.), держ. контролю — М. Рафес (Бунд); товаришами ген. секретаря міжнац. справ обрано: від жидів — М. Зільберфарба (жид. об'єднання соц. партій), від поляків — М. Міцкевіча (поль. дем. центр). Після довгих вагань Укр. Центр. Рада прийняла запропоновану рос. урядом «Тимчасову Інструкцію для Ген. Секретаріяту» з 17. 8. 1917, яка передбачала, що Г. С. у далеко зменшеному складі (замість 14 ген. секретарів лише 7) є вищим органом Тимчасового Уряду в справах місцевого управління Україною, призначуваним Тимчасовим Урядом на пропозицію Центр. Ради. Одночасно дійшло до кризи, і Г. С. димісіонував. Після відмови Д. Дорошенка очолити Г. С., останній 3. 9. 1917 був затверджений у наступному складі: голова і ген. секретар внутр. справ — В. Винниченко, ген. секретарі: освіти — І. Стешенко, фінансів — М. Туган-Барановський (УПСФ), міжнац. справ — О. Шульгин (товариші — М. Зільберфарб і М. Міцкевіч), зем. справ — М. Савченко-Більський (УПСР), ген. контролер — О. Зарубін, ген. писар — О. Лотоцький (УПСФ), комісар України при Тимчасовому Уряді — П. Стебницький (УПСФ). 10. 10. Винниченко виступив на засіданні Малої Ради з програмовою деклярацією, яка загальним завданням ставила «об'єднання всієї укр. землі і всього укр. народу в одній автономній одиниці». В умовах, коли большевики повалили Тимчасовий Уряд і в Києві йшла збройна боротьба, 12. 11. 1917 Центр. Рада доповнила склад Г. С. такими особами: секретар харчових справ — М. Ковалевський (УПСР), військ. справ — С. Петлюра, праці — М. Порш (УСДРП), торгу й пром-сти — В. Голубович, юстиції — М. Ткаченко (УСДРП), шляхів — В. Єщенко, пошт і телеграфу — О. Зарубін; до товаришів ген. секретаря міжнац. справ додано Д. Одинця (рос. Нар.-Соц. Партія) для рос. справ. Після проголошення III Універсалу (20. 11. 1917) відбулися зміни в складі Г. С.: димісіонували М. Туган-Барановський, М. Савченко-Більський, О. Зарубін, О. Лотоцький; у грудні відійшов С. Петлюра. На поч. січня 1918, після дальших змін, Г. С. мав такий склад: гол. і ген. секретар внутр. справ В. Винниченко, ген. секретарі: судових справ — М. Ткаченко, військ. справ і праці — М. Порш, зем. справ — Б. Зарудний, продовольчих справ — М. Ковалевський, міжнар. справ — О. Шульгин, шляхів — В. Єщенко, пошти й телеграфу — М. Шаповал, морських справ — Д. Антонович, виконуючий обов'язки ген. секретаря фінансових

справ — В. Мазуренко, торгу і пром-сти — В. Голубович, освітніх справ — І. Стешенко, великоруських справ — Д. Одинець, жид. справ — М. Зільберфарб, поль. справ — М. Міцкевіч, ген контролер — О. Золотарьов, в. о. ген. писаря — І. Мірний. IV Універсалом 22. 1. 1918 Г. С. був перетворений на Раду Нар. Міністрів УНР (див. ще ЕУ І, стор. 504—10).
Р. М.

Генеральний Суд, створений законом Укр. Центр. Ради з 17. 12. 1917 як найвища судова установа, що мала вирішувати справи, які до революції розглядав рос. Сенат; складався з карного, цивільного й адміністративного відділів. Ген. суддями були М. Радченко, П. Ачкасов, Пухтинський, С. Шелухин, П. Яценко, А. В'язлов, Шиянов, Попов, А. Марголін, Д. Маркович. За гетьманської влади, 8. 7. 1918, перетворений на *Держ. Сенат.*

Генеральний хорунжий, чл. ген. старшини в коз. війську та на Гетьманщині; охоронець військ. стягу. Г. х. виконував також різні доручення гетьмана й Ради Старшини у військ. та адміністративних справах.

Генеральний Штаб УНР, утворений в листопаді 1917, мав структуру кол. рос. Ген. Штабу (складався з 2 відділів — ген. квартирмайстерств: оперативного і орг-ції армії). В умовах визвольної війни Г. Ш. не мав великого значення, бо всією оперативною діяльністю армії на фронті керував Штаб Дійової Армії, а від липня 1919, після з'єднання Гал. Армії з Армією УНР, Штаб Гол. Отамана — для обох об'єднаних армій. Г. Ш. обмежив свою діяльність на теоретичних справах — орг-ції війська, військ. підготови та шкіл. Г. Ш. видав кілька перекладених з рос. мови військ. підручників та всі військ. статути рос. армії укр. мовою. Начальниками Г. Ш. були: ген. Б. Бобровський, полк. О. Сливинський, ген. М. Осецький, ген. М. Юнаків і ген. О. Галкин.

Генеральні осавули, титул двох членів ген. старшини в коз. війську й у гетьманській державі. Г. о. були помічниками гетьмана в керуванні військом, а одночасно виконували ін. доручення в держ. адміністрації. Функція Г. о. сх. походження.

Генеральні судді, члени ген. старшини на Україні в 16—18 вв. з функціями судового характеру; з кін. 17 в. обирали двох Г. с., що засідали в колегії *Генерального Суду.* Крім судових функцій, вони виконували ін. доручення гетьманів та Ради Старшини.

Генічеська протока, вузька, мілка протока, що сполучає Озівське море з Сивашем (Гнилим морем) б. півн. краю Арабатської коси.

Генічеське (VII—15), м. і порт над Озівським м., положені в місці сполучення Озівського м. з Сіваською затокою; р. ц. Херсонської обл.; добування самосадної солі, рибні промисли.

Генічеські соляні озера, група озер (понад 40) на *Арабатській косі;* з найбільшого з них, Генічеського, добувається осадна сіль.

Геоботаніка, див. *Ботаніка.*

Географія (землезнання), наука, що вивчає фіз., біол. і суспільні явища на поверхні землі у їх взаємовідносинах. Г. фізична досліджує форми поверхні землі (морфологія), клімат (кліматологія) і води (гідрографія); біогеографія — рослинний і тваринний світ, антропогеографія — людину.

Перші геогр. описи України знаходимо у грец. учених. Геродот з Галікарнасу (484—25 до Хр.) описав природу й населення Півд. України; його відомості потвердив і поширив лікар Гіппократ (460—377). Присвячували в своїх творах увагу Україні два найвизначніші географи античного світу — греки Страбон (66 до Хр. — 20 по Хр.) та Птолемей (2 в. по Хр.), а також рим. натураліст Пліній Старший (23—79). Усі ці описи відносяться насамперед до Півд. України.

За раннього середньовіччя згадували про Україну візант. й араб. подорожники, зокрема Ібн-Фоцлан (10 в.) і візант. цісар Костянтин VII Порфірородний (905—59), який м. ін. писав про Дніпро і його пороги. Багато геогр. матеріялу містить «Повість временних літ», що є найважливішим іст.-геогр. джерелом тієї доби. Починаючи з 13 в., інформації про Україну подавали зах.-евр. подорожники: в 13 в. італієць Плано Карпіні і Віллем Рубруквіс із Брабанту, в 15 в. француз Жільбер де Лянуа (описував зах. і півд.-зах. землі України), венецієць Йосафат Барбаро (узбережжя Чорного и Озівського морів) і Альберт Кампензе в звіті про Московщину для папи Климентія VII (1523). Важливіші були твори: Мацея з Мехова (1457—1523) про дві Сарматії (перекладений на різні мови, довго лишався підставою відомостей про географію Сх. Европи), записки нім. подорожника З. Герберштайна (1486—1566) про Московщину, Литву й Україну, М. Литвина (пол. 16 в.) про Центр. Україну, француза Блеза де Віженера (1573) про Зах. Україну, цісарського посла до запорожців Е. Ляссоти (опис Подніпров'я, 1594). Меншу вартість мали описи Польщі й України поляків М. Кромера і М. Стрийковського (16 в.). Найціннішим для тих часів є «Опис України» (1650) франц. інж. й картографа Ґ. Л. Боплана (1600—73), перевиданий різними мовами, та його перші карти України 1 : 1 800 000 і 1 : 452 000. Виникнення коз.

держави Хмельницького спричинило численні подорожі по Україні, перев. послів (що писали здебільша про побут населення й його іст.) — венеційського посла А. Віміни, Павла Алепського (секретаря патріярха Макарія III), К. Гільдебрандта (що супроводив швед. посла Г. Веллінґа). Пізніше геогр. матеріял містили записки швед. старшини Вейге й данського посла Ю. Юста (1711).

Систематичні описи України почалися у 18 в.: вони провадилися з доручення влади для практичних цілей; тоді ж почалося й систематичне здіймання терену. Вже в другій пол. 17 в. на Лівобережжі з'явилися переписні книги міст та повітів, що мали багато іст. й геогр. матеріялу, і картографічні шкіци — «чертежи». В кін. 17 в. було зроблене здіймання терену Дону й Озівського м., в 1730-их рр. Лівобережжя; зібраний матеріял використано в атласі Росії, що його видала Академія Наук в Петербурзі (1745). У другій пол. 18 в. рос. старшини здіймали береги Чорного й Озівського морів і гирла рік — Дніпра, Дністра, Дунаю. Після зайняття Рос. Імперією Півд. України («Новоросії») комплексні досліди її природи й населення провадили нім. вчені, члени т. зв. акад. експедицій, організованих Рос. Академією Наук, найбільше Й. А. Ґюльденштедт (1768 і 1773—74), П. Паллас (зокрема Крим), С. Ґмелін (Донщина й Донеччина, 1769). Висліди цих перших наук. досліджень були опубліковані в ряді праць. 1781—82 досліджував сточище дол. Бога й Дністра В. Зуєв. Уже на 19 в. припадає експедиція А. Демідова для дослідження Криму й Донбасу (1837).

Багато геогр. матеріялу містить т. зв. «Румянцевський опис» 1765, і ще більше ряд екон.-статистичних описів Лівобережжя, як О. Шафонського — Чернігівського намісництва (1786), Харківщини (1788), К. Германа — Таврії (1807), Журавського — Київщини (вид. 1852). Україна представлена в геогр., чи скорше геогр.-статистичних, описах Рос. Імперії кін. 18 в. — А. Бюшінґа, Х. Чеботарьова, І. Гакмана і особливо І. Ґеорґі (нім. мовою в 1797). В кін. 18 в. були складені вже досить точні топографічні карти, опрацьовані в Росії й Австрії (див. *Картографія*).

Г. як самостійна наука постала в Зах. Европі тільки з поч. 19 в. (нім. географи А. Гумбольдт, К. Ріттер). В Росії, а тим самим і на Україні новочасної Г., власне кажучи, в 19 в. не було. Не було найважливіших галузей Г. — геоморфології й антропогеографії; те, що звалося Г., було насамперед описом землі, сукупністю геогр. відомостей; з другого боку, розвивалися самостійно деякі ділянки Г., як кліматологія і метеорологія, гідрографія й океанографія, Г. рослин і тварин. Рос. Геогр. Т-во, що постало в 1845 р. в Петербурзі, перев. вивчало невідомі ще терени в Азії й провадило досліди з геології, етнографії, статистики. Двом останнім ділянкам присвячені праці Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, єдиного відділу, що діяв 1873—76 на Україні з осідком у Києві і був закритий владою за укр. скерування роботи. Катедри Г. в ун-тах на Україні постали тільки в 1880-их рр. (в Харкові, тоді ж і на Зах. Україні — у Львові).

Розвідки з різних ділянок Г. давали здебільша спеціялісти споріднених наук, що працювали на Україні: П. Кеппен (1793—1864), дослідник фіз. Г. Півд. України й Криму, статистик, автор етногр. карти Евр. Росії (1851), нім. географ Й. Ґ. Коль, автор опису України („Reisen in Südrussland", 1841); дослідники морфології, перев. геологи — М. Борисяк, В. Докучаєв, О. Гуров, В. Ласкарьов, І. Леваківський, І. Сінцов, М. Соколов, Г. Танфільєв, П. Тутковський, К. Феофілактов (див. також *Геологія*); кліматологи й метеорологи П. Броунов, О. Клосовський, І. Селецький, Р. Срезневський та ін. (див. *Кліматологія*); гідролог М. Максимович (див. *Гідрологія*). Велике значення мали досліди ґрунтознавців В. Докучаєва і Ю. Висоцького. географів рослин А. Краснова, Й. Пачоського, Г. Танфільєва і ін. (див. *Ботаніка*). Матеріяли для Г. України містилися в краєзнавчих і топографічних посібниках, як «Материалы для географии и статистики России», опрацьовані Російським Ген. Штабом (ряд тт. для окремих губерній), «Географическо-статистический словарь Российской Империи» (I-III, 1863), „Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" (16 т.), «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» (I-VII, 1872—78), видання Статистичного Комітету в Петербурзі (див. *Демографія*) і особливо II, VII, IX, XIV тт. зб. «Полное географическое описание нашего отечества» під ред. В. Семьонова (П. 1899—1910). Цінним краєзнавчим посібником для Зах. Укр. Земель було вид. „Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild" (т. XII — Галичина й т. XIII — Буковина). В Галичині геогр. досліди провадили спочатку нім., згодом перев. поль. географи (А. Реман, Е. Ромер).

Ці рос., поль. й нім. учені вважали укр. території за складову частину Росії, іст. Польщі або Австро-Угорщини і не уявляли Україну як одне ціле. Краще була представлена Україна в багатотомовій праці бельг. географа Е. Реклю (на нього мав вплив М. Драгоманів), слабше в ін. підручниках Г. Сх. Европи, як німця А. Геттнера, росіянина А. Крас-

нова (в нім. збірному вид. Кірхгоффа). Фіз. Г. України найкраще була представлена в творі Г. Танфільєва, виданому частково після першої світової війни.

Початки укр. Г. бачимо в 1900 рр. в Галичині. Вони пов'язані з діяльністю Наукового Т-ва ім. Шевченка (Матем.-Природописно-Лікарської Секції) і С. Рудницького, автора перших наук. геогр. праць укр. мовою (перев. з морфології Карпат і Поділля), нарису укр. геогр. термінології, першого конспекту Г. всіх укр. земель, що рівномірно охопив різні ділянки Г., огляду етногеографії й політ. Г. України, автора перших карт усіх укр. земель; він також перший дав єдиний досі підручник Г. чужою мовою („Ukraine, Land und Volk", 1916). Рудницького справедливо вважають творцем укр. Г. Згадані праці Рудницький здійснив під час першої світової війни і після неї, на еміґрації в Празі.

Буйний розвиток дослідів над природою України, що почався в ВУАН у 1920-их рр., не охопив Г. ВУАН не мала геогр. інституції; як і до війни, геогр. студії провадили на периферії своїх праць дослідники споріднених дисциплін, зокрема геологи. Виняток становили праці акад. П. Тутковського, який, побіч суто геологічних праць, вперше дав всебічну характеристику краєвиду України. Краще розвивалася екон. Г.: в 20-их рр. було написано кілька підручників з екон. Г. України — К. Воблого, О. Сухова, П. Фомина, дещо раніше І. Фещенка-Чопівського. Центром геогр. дослідів в УССР мав стати Укр. Н.-Д. Ін-т Географії та Картографії в Харкові, заснований 1927 р. під керівництвом С. Рудницького, запрошеного для цієї мети сов. урядом (зокрема Скрипником). Рудницький також очолив на поч. 30-их рр. новостворену катедру Г. в ВУАН. Геогр. Ін-т видав 2 тт. «Записок», кілька карт і скупчив ряд співробітників (М. Дмітрієв, В. Буцура, К. Дубняк й ін.), але в 1934 був закритий, а С. Рудницький був засланий («за націоналізм у географії»). Цим був спричинений новий занепад Г. як самостійної наук. дисципліни. До другої світової війни по високих школах УССР не було навіть катедр Г. (за винятком Харкова). Як до війни, так і тепер праці з геогр. змістом (видані укр. мовою) були написані насамперед геологами. Матеріяли до морфології України дали Р. Віржиковський, М. Дмітрієв («Рельєф УРСР»), Г. Закревська, В. Крокос, В. Лічков, С. Соболев; проблеми антропогеографії Поділля вивчав В. Ґеринович (в 30-их рр. репресований) і Г. Величко (географія міст), методики Г. — К. Дубняк. З кліматологів і гідрологів, крім тих, що діяли до війни, треба згадати Л. Данилова, М. Данилевського, А. Огієвського, Є. Опокова й ін.; біогеографів — Д. Зерова, Є. Лавренка, Ю. Клеопова, О. Фомина, О. Янату, М. Шарлеманя й ін.; з ґрунтознавців — Г. Махова. Значення для Г. України мали праці з районізації (Г. Махова, П. Тутковського, О. Фомина, О. Янати) та з краєзнавства. Більшість цих праць з'явилася в 1920-их рр. і на поч. 1930-их рр., перед розгромом укр. науки в УССР.

Геогр. досліди на Зах. Укр. Землях провадили, з одного боку, поль. учені, скупчені б. Геогр. Ін-ту при Львівському Ун-ті (Е. Ромер, А. Цірґоффер, Ю. Чижевський), з другого — Геогр. комісія при НТШ. Її очолював В. Кубійович (праці з антропогеографії Карпат і демографії України), що продовжував загалом працю С. Рудницького («Географія України», «Атлас України»); на пограниччі Г. і геології лежать досліди Ю. Полянського (гол. з Поділля); з ін. географів львівської групи треба згадати М. Дольницького (Прага), картографа М. Кулицького, В. Огоновського, С. Пашкевич, О. Степанів, І. Теслю, І. Федева й ін. Цінні матеріяли до антропогеографії Закарпаття дав чес. географ Й. Краль.

Після другої світової війни в УССР створено ряд катедр Г. по високих школах, а в Києві, Харкові й Львові — геогр. факультети ун-тів. Геогр. Т-во СССР (кол. Рос. Геогр. Т-во) організувало філіял (т. зв. Укр. Філіял) у Києві й ряд відділів: проте й далі немає геогр. установ АН УРСР. Праці з Г. друкуються майже виключно рос. мовою, їх тематика перев. керована урядом і направлена на практичну мету (напр., вивчення екон. р-нів і їх картографічне представлення, Г. сіль. госп-ва тощо). З наук. видань треба згадати про праці геогр. факультетів (виключно рос. мовою), «Нарис геоморфології УРСР» геолога В. Бондарчука, важливі фактичним матеріялом «Нариси екон. географії УРСР» (I-II, 1949—52), підручник «Географія УРСР» О. Діброви (1954) й ін. Див. також: *Геологія*, *Гідрологія*, *Демографія*, *Економічна географія*, *Кліматологія*, *Краєзнавство*.

Література: Rudnyćkyj S. Einige Bemerkungen über landeskundliche Literatur Russlands. Mitlg. d geogr. Ges. Відень 1916; Танфильев Г. География России, I. Введение. О. 1916; Січинський В. Чужинці про Україну. Прага 1942; ст. География в Большой Советской Энциклопедии, X; Демченко М. Физическая география СССР в Харьковском Университете. Труды Географического Факультета, II. X. 1955; Известия Всесоюзного Географического Общества; Известия Академии Наук СССР. Серия географическая.

В. Кубійович

Географія лінґвістична, напрям у мовознавстві, започаткований Ж. Жільєроном. Г. л. постала як реакція на абстрактність і формульність молодогра-

матичної школи в мовознавстві з її постулятом заг.-обов'язкових звукових законів і вимагала перенести центр уваги на вивчення іст. окремих слів в окремих місцевостях. Плодом діяльности представників Г. л. були лінґвістичні атласи різних мов. В укр. мовознавстві найбільше цікавився Г. л. *Бузук*, що дав спробу Г. л. Полтавщини, а також Білоруси, одначе ці його праці спираються не стільки на систематичне особисте вивчення терену, як на поєднання даних дотеперішніх описів говірок і картографування цих даних.

Географія України, див. ЕУ I: Положення, границі й територія (стор. 17—29); Фізична географія (стор. 58—99); Україна як географічне ціле і її частини (стор. 118—24); Географія людности (стор. 130—77); Оселі (стор. 178—83); Економічна географія — разом з нар. госп-вом (стор. 1028—1111).

Геологія, наука про будову, склад і іст. землі. Г. досліджує процеси та сили, що діють на поверхні й у середині землі і впливають на зміну її будови (динамічна Г.), фіз. й хем. властивості гірських порід (петрографія, мінералогія, кристалографія), структуру й рухи земної кори (геотектоніка), іст. постання земної кори та її поверхні (іст. Г.) — на підставі вивчення нашарувань гірських порід, геол. формацій (стратиграфія) і залишків організмів (палеонтологія), — а також родовищ корисних копалин. Г. має велике значення для нар. госп-ва, і тому геол. досліди (зокрема складання геол. карт) провадять перев. спеціяльні держ. геол. інститути. Г. як наука стала формуватися в другій пол. 18 в.

Перші геол. досліди на Україні зв'язані з експедиціями рос. Академії Наук у другій пол. 18 в., що мали на меті різнобічне вивчення природи Півд. України, Криму та Кавказу (учені нім. походження П. Паллас, С. Ґмелін, Й. А. Ґюльденштедт, І. Ґеорґі та ін.). Докладніші геол. досліди почалися в 1820-их pp.; вони були зумовлені дальшим розвитком Г. як науки й зрозумінням ваги її практичного застосування. В цей час з'явилися перші геол. карти Сх. Европи, на яких представлені укр. землі, — Г. Гельмерсена (1841), А. Мейендорфа і краща від них Р. Мурчісона (1845, маштаб 1 : 630 000). У 1830-их pp. складені були перші детальні описи й геол. карти Донбасу (Є. Ковалевського, А. Іваницького, А. Олів'єрі, експедиція А. Демидова 1837). Геол. працями керував у цей час в Росії Департамент Гірських і Соляних Справ, з 1834 р. — Штаб Корпусу Гірських Інженерів, а з 1882 — Геол. Комітет у Петербурзі, який особливо спричинився до розвитку геол. дослідів, зокрема геол. картографії. На розвиток Г. впливало створення катедр Г. (також мінералогії, петрографії) в ун-тах у Харкові (перший проф. геології — І. Леваківський), Києві (К. Феофілактов — з 1851), Одесі, згодом Гірничого Ін-ту в Катеринославі. До харківської школи геологів належали в другій пол. 19 в. геологи — М. Борисяк, О. Гуров, І. Леваківський, М. Криштофович, М. Клем, П. П'ятницький та ін.; до київської — К. Феофілактов, М. Андрусов, П. Армашевський, Н. Шмальгаузен та ін.; до одеської — І. Сінцов, В. Ласкарьов і ін.; катеринославську групу очолював М. Лебедев. Крім них, працювали також геологи петербурзької школи й співробітники Геол. Комітету (в 1860-их pp. Н. Барбот де Марні, з 80-их pp. М. Соколов, Ф. Чернишев, Л. Лутуґін і ін.). Геол. досліди України поширилися в 80-их pp. у зв'язку з геол. здійманням, а ще більше з 90-их pp., коли провадилося складання десятиверстової геол. карти Евр. Росії. Праці з Г. України з'явилися у виданнях ун-тів, Геол. Комітету («Труды», «Известия», «Материалы» й ін.); в 1860-их pp. у Харкові став виходити «Сборник материалов, относящихся к геологии южной России». Взагалі до 1917 р. Центр. і Сх. Землі України з геол. погляду були краще вивчені, ніж ін. країни Рос. Імперії, насамперед у зв'язку з потребою досліджувати корисні копалини (крім Донбасу, почалася експлуатація криворізьких залізних руд з 1881, манґанових у Нікополі — з 1886). Серед геологів, що працювали на Україні, визначилися дослідники Донбасу — Ф. Чернишев, М. Борисяк, Н. Яковлев і особливо Л. Лутуґін, К. Феофілактов (Київщина, Полтавщина), П. П'ятницький (Криворіжжя), В. Ласкарьов (Півд. Україна, Укр. Кристалічний масив, Волинь, низка карт 1 : 420 000), М. Соколов (нижньотретинні відклади Півд. України), І. Леваківський, О. Гуров (Лівобережжя, Донбас), М. Андрусов (неогенні відклади), П. Армашевський (Лівобережжя), А. Михальський (Поділля), українець П. Тутковський, дослідник геології, географії й ґрунтів Волині й Полісся, творець теорії еолового походження лесу, з 1914 р. проф. Київського Ун-ту, й ін. Визначним мінералогом і геохеміком був українець В. Вернадський, проф. Московського Ун-ту (в 1919 през. УАН), гідрологом був українець Є. Оппоков. Відомий ґрунтознавець В. Докучаєв вивчав також проблеми четвертинних підкладів Півд. України. Тектоніку України в межах усієї Сх. Европи опрацьовував видатний рос. вчений О. Карпінський.

На Зах. Укр. Землях геол. працю спочатку провадила держава (Геол. Ін-т у Відні), згодом Поль. Академія Наук у

Кракові (її фізіографічна комісія видала геол. атлас Галичини 1 : 75 000 з поясненнями) і поль. Т-во Природників ім. Коперника у Львові (журн. «Космос»). Г. викладали в ун-ті у Львові, згодом у Львівській Політехніці (українець Ю. Медведський). Скромні початки укр. Г. пов'язані з Матем.-Природописно-Лікарською Секцією НТШ. До видатних дослідників Г. Зах. України належали: віденські геологи В. Уліґ, Р. Тіце — дослідники Карпат, Й. Семірадзький і Тейсейр — професори Львівського Ун-ту, Ю. Медведський, Р. Зубер, А. Альт. Ф. Бєняш, В. Лозинський, М. Ломницький і ін.

Про укр. Г. можна говорити лише з 1920-их рр. Її буйний розвиток зв'язаний насамперед з ВУАН і зокрема з особою акад. П. Тутковського. В складі 2 відділу ВУАН виникли: Катедра Геології, Геол. Кабінет, Геол. Секція та Комісія для вивчення природних багатств України: всі вони працювали під проводом П. Тутковського; Геол. Секція видавала свій орган — «Укр. Геол. Вісті». З поч. 1920-их рр. у Києві діяв Укр. Відділ Геол. Комітету в Ленінграді, перетворений згодом на самостійний Укр. Геол. Комітет (Укргеолком), що видавав свій «Вісник»; його організаторами й першими директорами були В. Лучицький і В. Різниченко, згодом Б. Лічков. Гол. завданням Укргеолкому було геол. здіймання і дослідження мінеральних ресурсів УССР. В 1926—32 рр. діяв також Н.-Д. Ін-т (видавав «Труди») під керівництвом акад. Тутковського, а згодом В. Різниченка. Навколо акад. Тутковського і згаданих вище установ скупчився ряд дослідників Г. України, здебільша українців: В. Крокос (проф. ІНО в Одесі, згодом у Києві), В. Різниченко (дир. Геол. Музею, д. чл. ВУАН), гідролог Є. Оппоков, Б. Лічков (проф. Київського ІНО), М. Безбородько, В. Чирвінський (проф. С.-Г. Ін-ту в Києві), Ф. Полонський, Г. Закревська, Р. Віржиковський, А. Красівський, М. Мельник та ін. Побіч Києва Г. розвивалася, як і до війни, в Харкові, Одесі, Дніпропетровському, а також у Миколаєві, Кам'янці Подільському, — при високих школах і т-вах дослідників природи. Праці геологів України друкувалися укр. мовою, здебільша в виданнях ВУАН; це перев. розвідки з реґіональної Г. України; вперше опрацьовано укр. геол. термінологію (П. Тутковський, Ф. Полонський).

Далеко гірші умови для розвитку укр. Г. склалися в 30-их рр. у зв'язку з реорганізацією Академії Наук і збільшенням тиску на укр. науку. Геол. установи в Києві були реорганізовані в Ін-т Геол. Наук АН УРСР, що видає свій квартальник «Геол. Журнал» укр. мовою. Геолог. досліди мають тепер майже цілком утилітарний характер (розшуки нових корисних копалин, гідрогеологічні досліди, інженерна Г. тощо). Сильно розбудовано геол. здіймання, зокрема гірничих р-нів. Уся Україна вкрита геол. здійманнями — давнішими 1 : 420 000 і 1 : 126 000 (частково) і 1 : 200 000. Для пром. р-нів Донбасу, Кривого Рогу, Никополя, Карпат складені карти в маштабі 1 : 42 000, 1 : 50 000, 1 : 25 000 і точніше. До оглядових геол. карт України належить карта 1 : 1 000 000 (1936) і 1 : 2 000 000 Фещенка. Для готування фахівців створено ряд катедр і факультетів в ун-тах і політехн., гірничих, с.-г. та ін. ін-тах; у 30-их рр. в Києві існував Ін-т Геол. Розслідів (1935 р. — 1 159 студентів і 61 викладачів). Геол. дослідами керувало з 1930 замість кол. Геол. Комітету — Гол. Геологорозвідче Управління (ГГРУ) при Вищій Раді Нар. Госп-ва СССР, згодом Комітет у справах геології при Совнаркомі СССР, а з 1946 — союзне Мін-во Геології (пізніше Мін-во Геології й Охорони Надр). Геол. справи провадять частково й мін-ва: нафтової пром-сти, вугільної пром-сти, важкої пром-сти; їх геол. установи мають свої філіяли в УССР. Найважливішим осередком геол. дослідів на Україні є Київ, далі — Львів (при філіялі АН УРСР) і Харків. При ун-тах вийшов ряд геол. збірників; на відміну від 20-их рр., мова їх майже виключно рос. Визначнішими геологами останніх часів є: М. Безбородько (досліджував Укр. Кристалічний Масив), В. Бондарчук (зокрема Полісся, Дніпровсько-Донецька улоговина, Карпати), Р. Віржиковський, Г. Закревська (Чернігівське Полісся), В. Крокос, О. Куциба, Б. Лічков (Кристалічний масив), П. Лунґерсгаузен, петрограф і гідрогеолог В. Лучицький, К. Маков, Г. Мірчинк, К. Новик, Н. Піменова, В. Різниченко, В. Сельський, В. Світальський, М. Семененко, Д. Соболев, П. Степанов (Донбас), П. Тутковський, А. Фещенко, М. Шатський й ін. Все це перев. дослідники реґіональної Г. Нарис геології і тектоніки укр. земель дали Ю. Полянський, В. Бондарчук (УССР 1947), про тектоніку України писали м. ін. А. Архангельський, А. Мазарович, Д. Соболев, М. Тетяєв, М. Шатський і ін.

На укр. землях під Польщею в 20—30-их рр. геол. працями керував Держ. Геол. Ін-т (ПІҐ), що мав у Галичині свою філію — Бориславську станцію розшуків нафти; з поль. геологів досліджували укр. землі: К. Толвінський (карта Сх. Карпат 1 : 200 000), Б. Свідерський, Г. Тейсейр, С. Роґаля (здебільша досліди Сх. Карпат) й ін. Успішно розвивалися геол. досліди на Закарпатті, що їх провадив чес.-словацький Геол. Ін-т; з

українців там працював до 1927 р. С. Рудницький. Укр. дослідники були зосереджені у Фізіографічній Комісії НТШ: Ю. Полянський (досліди над лесами Поділля, дилювій Полісся), мінералог С. Пастернак, І. Олексишин (міоцен Поділля). На еміґрації катедри Г. і мінералогії існували при УВУ і Укр. Госп. Академії: Ф. Швець, О. Орлов, А. Чернявський.

Література: Советская геология за 30 лет (1917—1947). 1947; Известия АН СССР, серия геологическая, I. 1950; Основные этапы истории отечественной гидрогеологии. 1954; Новик К. Історія геол. досліджень Дніпровсько-Донецької западини. Вісник АН УРСР. 1954; Тихомиров В. и Хайн В. Краткий очерк истории геологии. 1956; Геол. журнали й праці ВУАН та АН УРСР.

В. Кубійович

Геологія України, див. ЕУ I. стор. 38—54, і *Геологічна історія України* (таблиці на стор. 368—72).

Георгієвське (IX—24), м. над р. Підкумок, притокою Куми, на Сх. Передкавказзі, р. ц. Ставропільського краю РСФСР. 23 000 меш. (1926), зал. вузол; харчова й металообробна пром-сть; технікум механізації с. г. Р-н лежить на мішаній укр. етногр. території; за переписом 1926 р. українці в р-ні становили 38,3%, в м. Г. — 15,3%.

Георгій св., див. *Юрій* св.

Георгій, укр. митр. у Києві (1073—74), наступник Іларіона, родом грек, прибув на Україну бл. 1062. Йому приписують полемічний твір: «Георгія митрополита кіевскаго стязаніє съ латиною».

Георгій Амартол (Грішник) (9 в.), візант. чернець, автор дуже популярної хроніки в 4 книгах, що описує події від створення світу до пол. 9 в.; доповнена в 10 в. матеріялами з хроніки Симеона Логофета (до 948 р.), хроніка Г. А. з'явилася в Київській Русі в сер. 11 в. і стала, поряд ін. візант. хронік, одним із джерел іст. літератури княжої доби.

Георгій Зарубський, чернець Зарубського манастиря (над Дніпром б. Терехтемирова), автор «Поученія духовному чаду», здогадно 12 або поч. 13 в., в якому виступає проти світських розваг, зокрема остерігаючи проти скоморохів і музикантів.

Георгій Сінкел (9 в.), візант. хроніст; його твір, що обіймає час від створення світу до Діоклетіяна, був відомий у Київській Русі поруч ін. візант. хронік.

Гераклейський півострів, у півд.-зах. Криму (б. Севастополя), був у давнину густо заселеним с.-г. запіллям грец. колонії *Херсонесу*.

Гераклея, нині Ерґелі в Туреччині, грец. колонія на півд. березі Чорного моря, заснована бл. 540 до Хр. вихідцями з Меґари. У висліді торгівлі з півд. Україною Г. заснувала нову колонію — *Херсонес таврійський*.

Геральдика, гербознавство, допоміжна іст. наука про герби, іст. їх виникнення й розвитку, закони складання та вживання (див. *Герб*). Тісно пов'язується з *генеалогією* та символографією, наукою про символічні знаки, їх уживання в Г., нар. орнаменті, печатках, монетах і т. д. Символичні знаки з'являються у всіх народів у стадії родового патріярхального устрою, для позначення власности, що належить родові, а після розкладу родового устрою, з виникненням приватної власности, — окремим родинам (домам). Цей процес відбувався на Україні в першому тисячолітті по Хр. Найдавнішими знаками були первісні символи: хрест, свастика (в Г. відомо до 200 форм хреста), квадрат, ромб, коло та ін. прості фігури, що здебільша символізують сонце. На Україні відомі також літерні знаки, ймовірно ґотського походження, деякі, можливо, старослов. письма. Далі в Г. з'являються такі зображення, як зірка, півмісяць, квіти, зброя, геральдичні звірі та птахи (лев, одноріг, кінь, олень, грифон, орел, чорногуз, крук), людські постаті і т. д. Первісні родові й домові знаки, разом із пережитками родового устрою, збереглися до нашого часу, зокрема в Криму й на Кавказі (вони звуться «тамги», на худобі — «тавра», на керамічних та ін. виробах — «клейна»). На Україні первісні знаки зберігалися до недавнього часу в бортництві (бджільництві) по деяких місцях Київщини, Волині й Полісся. Найдавніші укр. знаки відомі на кераміці з 8 в., князівські й боярські знаки з 10 в. Домовим знакам надавала великого значення «Руська Правда» (11 в.), там вони звуться «різи», «міти», «п'ятна», накладати знаки — «знаменувати». Символографія, як і Г., користується спорідненими з нею науками: археологією, сфраґістикою (наука про печатки), нумізматикою та ін. В укр. Г. працювали В. Лукомський, В. Модзалевський, Ю. Нарбут, нині на еміґрації М. Битинський, В. Сенютович-Бережний. Символографічні досліди провадили В. Щербаківський, В. Січинський, М. Міллер.

Література: Paprocki B. Panosza. Кр. 1575 i Herby rycerstwa polskiego. Кр. 1584; Weriga-Darowski A. Znaki pieczętne Rusi. Париж 1862; Siebmacher I. Das große u. allgemeine Wappenbuch, IV. Der Adel von Galizien, Lodomerien u. Bukowina; Лукомский В., Модзалевский В., Нарбут Ю. Малороссийский гербовник. П. 1914; Нарбут Ю. Гербы гетманов Малороссии. П. 1914; журн. «Рід та Знамено». 1947—48.

М. Міллер

Герасим, київ. митр. 1431—36, моск. роду; під час боротьби між Жигмонтом і Свидригайлом брав участь у змові проти Свидригайла, яка мала на меті передати Смоленськ Жигмонтові; змова була викрита, і Г. спалили на вогнищі.

ГЕОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

а. Покембрійська історія України

Ери	Періоди і епохи		Платформа	Смуга південних геосинкліналь		
				Карпати	Кримські гори	Зах. Кавказ
Кайнозойська	Четвертинний період	Голоцен	Формування ґрунтів і сучасного рослинного покриву			
		Вюрмська	Валдайська морена. Лес. Торфовища	Слабе гірське зледеніння		Гірське зледеніння
		Міжльодовикова — Ріссвюрм	Ф О Р М У В А Н Н Я			
		Рісська	Дніпровська морена. Лес. Дрібні трансгресії моря в обл. чорноморського низу	Слабе гірське зледеніння		Гірське зледеніння
		Міжльодовикова — Міндельрісс	С У Ч А С Н О Г О			
		Міндельська	Півн.-укр. морена. Лес. Поява палеолітичної людини			Гірське зледеніння
		Міжльодовикова — гюнцміндель	Р Е Л Ь Є Ф У			
		Гюнцька				Гірське зледеніння

Ера	Період		Епоха		Поверхи півн.-укр. моря			
Кайнозойська	Третинний період	Неоген	Пліоценова	Суша		*Пліоценові піднятя* Суша		*Горотвірні рухи* Вулканічні виливи (Ґраніти, топаліти)
			Міоценова		Полтавський	Міоценове підгірське море — решта Тетіди — з різними льокальними мілководними формаціями. Вулканічні виливи на Закарпатті (дацити, андезити); *інтенсивні горотвірні рухи (альпійська фаза)*		Суша
		Палеоген	Оліґоценова	Третя трансґресія мілкого півн.-укр. моря;	Харківський Київський	Неглибоке море	Глини й пісковики	Майкопська світа (глини, піски)
			Еоценова		Бучацький Канівський	Карпатський фліш (пісковики, глини,	Зелені глини й мерґелі	Форамініферова світа (глини, мерґелі)
			Палеоценова	суша тільки на Передкарпатському валі		лупаки, конґльомерати) *складчастість ?*	Органогенні вапняки	
Мезозойська	Крейдовий			*Ларамійська складчастість Донбасу* Друга морська трансґресія Опускання та поч. трансґресії Суша Відступання моря			*Ларамійська складчастість* Фліш Вапняки й мерґелі Чорні глини Вапняки Вапнисті пісковики	

Мезозойська	Юрський	*Складчастість Донбасу* Перша морська трансґресія Опускання Суша		*Складчастість (?)* Континентальні й морські відклади Морські вапняки	*Молодокіммерійські рухи* Ляґунові відклади; вулканічні виверження (туфи, туфіти) Глибоке море Вапняки Глини, пісковики, конґльомерати	
	Тріясовий	*Старокіммерійська складчастість Донбасу* Суша Континентальні відклади Донбасу		*Складчастість (?)* Слабі морські відклади	*Старокіммерійські складчасті рухи* Пісковики Глинясті лупаки	Вапняки, конґльомерати, крем'янисті вапняки
				Опускання; початок океану Тетіди Суша та денудація герцинських гірських споруд		
Палеозойська	Пермський	Суша	Півн.-укр. западина з Донбасом: Рябі континентальні відклади	Суша	Суша	Суша
			Герцинські —	Пракарпати —	*складчасті* —	Пракавказ (?) *рухи*
			Соленосні шари Гіпси Мідисті пісковики Артинські аркози	Пракарпатська синкліналя; різні слабо вивчені седименти	Дол.-пермські вапняки	Пракавказька синкліналя; різні відклади
	Кам'яно-вугільний	*Складчастість Поліського Валу*	Вугленосні серії з вапняками, пелітами й пісковиками Вапняки		Суша ?	

Палеозойська		*Герцинська*		*(бретонська)*	*складчастість*	Суша (?)	Суша; виливи граніту
	Девонський	Суша; на зах. Поділлі й Волині лягуново-континентальні відклади	Півн.-укр. западина	Лягунові й континентальні пісковики	Тимчасові заливання морем		
	Сілюрський	Суша	Зах. Поділля	Вапняки Пеліти Аркози - пісковики	*Каледонська складчастість (?)* Мармароські метаморфіти		*Каледонська складчастість (?)* Філіти, кварцити
	Ордовікський			Вапняки й лупаки б. Могилева			
	Кембрійський	С у ш а Затока зах.-євр. моря залишила б. Острога глини й піски					

б. Докембрійська історія України

Ери	Період і діастрофізм *)	Геохронологічні одиниці	Гірські породи		Зауваження
Протерозойська	Йонтінський	Овруцька світа	Кварцитові пісковики. Серицитові, пірофілітові й талькові лупаки	Виливи рапаківі й сосницьких гранітів	Денудація й пенепленізація Укр. кристалічної плити
	Ятулійський	Ятулійська світа	Сієніти й нефелінові сієніти, лябрадоритові норити Київщини		

Протерозойська	Посткалевійський діастрофізм	Постсаксаганський діастрофізм			Криворізько-воронізькі гори
	Калевійський	Саксаганська (Криворізька) світа	Рябі лупаки, пісковики, кварцити. Кристалічні лупаки, джеспіліти, залізисті кварцити. Пісковики-аркози, філіти	Виливи ґранітів, пегматитів, аплітів	Пенепленізація
Архейська	Сфекофенський діастрофізм	Дніпровський діастрофізм			Гірські споруди
	Ботнійський	Тетерево-бозька світа	Осадові метаморфовані серії з інтрузіями ґранітів		
	Саамський діастрофізм		Бозький діастрофізм		
	Свійонський	Бердичівська група	Потужні метаморфовані серії, ґнайси, ґранато-кордієритові породи, ґраніти. Дискорданція. Високометаморфовані седиментаційні серії, ґнайси, міґнатити, амфіболіти, перервані інтрузіями ґранітів і метабазитів. Дискорданція		
		Дніпровська світа			
		Катархейська світа	Ґраніто-ґнайси		

*) Діастрофізмом називаємо сукупність складчастих і скидових заколотів земної кори без генетичного їх розподілу

Ю. Полянський

Герасименко Костянтин (1907—42), поет, учителював у Донбасі, пізніше працював у Києві; збірники ліричних поезій «Вересень» (1935), «Пам'ять» (1938), «Дорога» (1939), «Портрет» (1941), посмертні «Вибране» (1946), «Поезії» (1950); п'єси «При битій дорозі» (1939 за мотивами «Катерини» Т. Шевченка) і «Леґенда» (1941) були виставлені в театрах Харкова й Одеси; за лібреттом Г. композитор М. Вериківський написав оперу «Наймичка» (1941).

Герасименко Полікарп (* 1900), хемік, проф. УВУ в Празі; тепер в ЗДА; понад 40 фахових праць і статтей, гол. з ділянки фізичної хемії.

Герасименко Яким (* 1888) і Яків (* 1890), брати, нар. мистці-ганчарі з Гайсинського р-ну на Вінниччині; продовжують укр. мист. традицію у виробництві полив'яного посуду (куманці, глечики, нові речі), прикрашеного росл. орнаментом у поєднанні з найпростішими геометричними мотивами.

Герасимів Антін (1863—1944), гром. діяч Стрийщини, адвокат і оборонець у політ. процесах; чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР і пов. комісар у Стрию 1918—19 рр.

Герасимович Борис (* 1889), астрофізик, в 1920—30-их рр. проф. Харківського ІНО, Ун-ту і Геодезичного Ін-ту. Розвідки з ділянки будови зірок і зоряних спектрів; дослідження змінних зірок. Працював в амер. обсерваторіях; з 1933 дир. Пулковської обсерваторії. В 1937—38 репресований, дальша доля невідома.

І. Герасимович

Герасимович Іван (1876—1942), педагог і гром. діяч, організатор укр. учительства; до 1914 працював на Буковині (1904—07 — ред. пед. двотижневика «Промінь»); 1918—19 шеф пресового бюра при Начальній Команді УГА; з 1922 у Львові, в 1932—39 ред. журн. «Рідна Школа». Статті на пед. й осв. теми, підручники; з ін. праць «Голод на Україні» (1922).

Герасимович Сильвестр (* 1881), кооп. і політ. діяч, співзасновник Центросоюзу і його дир. до 1929, пізніше промисловець. Гол. політ. колеґії Фронту Нац. Єдности. Вивезений большевиками до Казахстану 1940. Написав «Підручник до ведення книг в кооп. госп.-торг. і споживчих спілках, зі взорами».

Герасимчук Василь (1880—1944), історик, родом з Галичини, д. чл. НТШ, працював перев. над історією другої пол. 17 в.; праці: «Виговський і Ю. Хмельницький» (1904), «Перед Чуднівською кампанією» (1906), «Виговщина і Гадяцький трактат» (1909), «Чуднівська кампанія 1660 р.» (1913), «М. Грушевський як історіограф України» (1932) та ін.

Герасимчук Лідія (* 1920 ?), балерина, провідна солістка Київського Театру Опери й Балету.

Герасим'юк Теодосій (бл. 1905—48), учитель, гром. і культ. діяч Грубешівщини (Холмщина), в 1944—48 був в УПА (псевд. Дунаєвський), загинув під кін. 1948.

Герб, усталене відповідно до законів геральдики зображення, що належить державі, місту або домові (родині) й передається у спадщину. Герби зображуються на прапорах, печатках, зброї, будинках і т. д. Герби ш л я х е т с ь к и х д о м і в виникли з попередніх домових знаків на поч. 2 тисячоліття по Хр. і стали складатися в добу хрестових походів, набуваючи дальшого розвитку з розвитком феодального устрою. Відомо, що Володимир В. і його нащадки мали герби — тризуби і двозубці, Мстислав І — зображення св. Михайла, гал. князі 14 в. — лева. В лит.-поль. добу герби вживали численні шляхетські роди. Герби затверджувалися або надавалися, перев. разом із шляхетською гідністю (нобілітацією), держ. владою. Атрибутами повного герба є: щит, шолом, намет, корона, нашоломник, щитодержці, мантія тощо і девіза (коротке речення з гаслом дому); гол. частина Г. — щит із зображенням на ньому — зветься титлом, емблемою або клейнотом. В добу барокко герби і їх обрамлення набули складного, вишуканого вигляду. В добу коз.-гетьманської держави мали герби і вживали їх на своїх печатках численні коз. старшинські роди. В кін. 18 в. права укр. шляхти з її гербами визнала Катерина II, а на зах. землях — Марія Терезія (див. також *Геральдика*).

Г е р б и у к р а ї н с ь к и х м і с т т а з е м е л ь. Найстаріший герб княжої України-Руси тризуб (див. далі). Г. Львова та Галичини — жовтий геральдичний лев на задніх лапах на блакитному тлі, відомий з 14 в. Г. Запорізького війська — озброєний козак, відомий з 16 в., згодом — герб Слобожанщини (в ін. варіянті — Війська Донського, 18 в.). Давнього походження герби Волині — срібний хрест у середині червоного поля; Поділля — золоте сонце з 16 променями в блакитному полі й над ним золотий хрест, Київщини — св. Архистратиг Михайло з полум'яним мечем та срібним щитом у блакитному полі. В лит.-поль., поль.-коз. й коз.-гетьманську доби більші укр. міста мали свої герби, які вживалися на маґістратських печат-

ках. Герби укр. міст 18—19 вв., надавані рос. урядом, здебільша цікаві лише своєю політ. емблематикою, яка мала відображати прихильність царів до України чи зв'язок укр. земель із Росією: напр., Г. Полтави — в золотому щиті чорний трикутній пам'ятник, обкручений золотим змієм; далі 2 зелені прапори з вензлями Петра І; нагорі 2 червоні мечі навхрест (в цьому Г., крім заг. символіки Полтавської битви та її наслідків, цікавий золотий змій, що мав символізувати гетьмана І. Мазепу); Г. Чернігова — в срібному полі чорний коронований орел, що держить у лівій лапі довгий золотий хрест; Катеринослава — в блакитному щиті золотий вензель Катерини II, нижче «1787 р.», оточений 9 шестикутніми зірками; Харкова — в срібному щиті чорна кінська голова; на чолі щита — золота шестикутня зірка; Херсона — в блакитному щиті срібний хрест із променями від перехрестя; по боках і внизу — 3 рос. корони; Кубані — в зеленому щиті золотий мур із двома вежами; над ними булава між 2 срібними бунчуками, нагорі — орел; за щитом — 4 блакитні прапори, короновані вензлями рос. царів від Катерини II до Олександра II (в цьому Г. цікаві залишки запор. інсиґній — булави та бунчуків).

Крайовий Г. Закарпаття — ведмідь із синьожовтими смугами на лівому полі щита був прийнятий офіційно 1920 р. (й увійшов у великий Г. Чехо-Словацької Респ.). Сойм Карп. України 1939 р. затвердив цей Г., включивши до нього держ. герб України — тризуб.

Державний Г. Найстаріший Г. Укр. Держави — землі Володимира В. і його династії — тризуб, з безперечністю відомий з 10 в. Г. гал. князів — лев, відомий з 1316 р. Коз. держава — Гетьманщина мала Г. зображення лицаря — козака з мушкетом.

Після проголошення Української Народної Республіки, законом Укр. Центр. Ради з 22. 3. 1918 ухвалено прийняти як високу держ. інсиґнію «держ. Г. великий» і «держ. Г. малий» — тризуб, династичний знак Володимира В. як символ Суверенної і Соборної України. Тризуб лишався держ. Г. і за гетьманату 1918 р. Нац. Рада ЗУНР 13. 11. 1918 ухвалила прийняти за держ. Г. зображення жовтого лева на блакитному полі. Однак після акту злуки з УНР 22. 1. 1919 тризуб прийнято за держ. Г. і на зах. землях.

Г. УССР. За конституцією УССР прийнято дещо модифікований Г. РСФСР: золотий серп і молот на червоному тлі з промінням сонця, оточені вінком із колосків пшениці з п'ятикутньою зіркою над ними, з написом: Укр. Радянська Соц. Респ. і по боках гасло укр. і рос. мовою: Пролетарі всіх країн єднайтеся! (цей Г. затверджений востаннє 21. 11. 1949). Ніяких укр. традиційних елементів у цьому накинутому окупантською владою Г. нема (див. також ЕУ І, стор. 30—33). *М. Міллер*

Гербель Микола (1827—83), рос. поет, відомий перекладач і видавець швайцарського походження, вихованець Ніженського Ліцею; один із найкращих у 19 в. перекладачів творів Шевченка, з яким був знайомий. Видав антологію «Кобзарь Т. Г. Шевченка в переводе русских поэтов» (переклади Г., М. Курочкіна, Л. Мея, О. Плещеєва, М. Берґа, В. Крестовського, вид. 1869, 1876 і 1905); у великій антології «Поэзия славян» (1871) вмістив переклади творів ряду укр. письменників і огляд М. Костомарова.

Гербель Сергій, політ. діяч часів гетьманату; поміщик з Херсонщини, до революції 1917 губернатор у Харкові; влітку 1918 мін. харчових справ у кабінеті Ф. Лизогуба; після проголошення федерації прем'єр-міністер і мін. земельних справ (14. 11. — 14. 12. 1918).

Герберт (Herbert) Оберон (* 1922), англ. політик і журналіст-кореспондент кат. тижневика „The Tablet", активний прихильник поневолених Москвою народів; ген. секретар Англо-Поль. Т-ва, один із засновників і заступник гол. Англо-Укр. Т-ва (з 1953); засновник Англо-Білор. Т-ва.

Герберштайн (Herberstein) Зіґмунд (1486—1566), нім. дипломат і подорожник, автор кн. „Rerum Moscoviticarum commentarii" (1549), що була кілька разів перевидана й перекладена різними мовами; в ній Г. подає багато іст., геогр. і госп. відомостей про Московщину, Україну, Литву й Польщу; це перший докладний опис географії України.

Гербест Бенедикт (1531—93), поль. богослов родом з Перемищини, учитель львівської ґімназії, єзуїтської колеґії в Ярославі, провадив серед православних пропаґанду за унію з Римом. Праця: „Wiary kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolstwa historia dla jedności" і ін. З ним полемізував Г. Смотрицький.

Гербіній (Herbinius) Йоган (1627—79, за ін. відомостями 1633—76), лютеранський пастор, жив у Швеції, Польщі й Литві; був знайомий з архимандритом Києво-Печерської Лаври Інокентієм Ґізелем і на підставі одержаних від нього джерел написав кн. „Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea..." (Єна 1675); дуже рідка його праця про Дніпрові пороги „De admirandis mundi cataractis" (Амстердам 1678).

Гербурт (Herburt) Ян Щасний (1567—1616), поль. політ. і літ. діяч, власник Добромиля в Галичині, де заснував дру-

карію; виступав в оборону православія (зокрема «Слово про руський народ», 1613) і будував церкви.

Гермайзе Йосиф (* 1892), історик жид. походження, родом із Києва; чл. УСДРП. Проф. Київського Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. ВУАН, секретар її іст. секції, керівник Археографічної Комісії. Автор праць: «Нариси з історії рев. руху на Україні» (1926), «Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів» («Україна», I-II, 1924), «Україна та Дін у 17 ст.» («Записки Київського ІНО», III, 1928) і ряду статтей, присвячених гром. рухам на Україні 19—20 ст., укр. історіографії, літературі. За ред. Г. видано «Коденську книгу судових актів» («Укр. Архів», II, 1931), «Матеріяли до історії укр. руху за світової війни» («Укр. Археографічний Зб.», I, 1926). Заарештований 1929 і засуджений у процесі СВУ на 6 рр., відбував ув'язнення в Ярославлі й на Соловках; оселений після відбуття кари в Саратові, незабаром був знову заарештований. Дальша доля невідома.

Й. Гермайзе

Герман Григорій (* 1895), діяч Укр. Нар. Союзу в ЗДА; перший гол. Орг-ції Відродження України (ОДВУ); 1937—40 заступник гол., 1948 гол. Укр. Нар. Союзу, з 1950 — рекордовий секретар.

Герман Марія Анна (* 1912, нар. Боднар) і Михайло (* 1910), учителі нар. танців і керівники Дому Нар. Танців у Нью-Йорку, пропаґують зокрема укр. танок.

Германізми, слова і конструкції, позичені з германських мов. Укр. мова успадкувала деякі Г. з праслов. мови, що мала позики з прагерманської, ґотської й балкано-германських мов, які стосувалися до військ.-політ. і торг. орг-цій, матеріяльної культури і почасти христ. термінології (*меч, полк, князь, король, лихва, цята, хижа, морква, піп* та ін.). Позичень з давньошвед. (варязької) мови було дуже небагато (*щогла, стяг, кодола* та ін.). Великий приплив Г. з дол.- і гор.-нім. мови, почасти безпосередньо, а більше через поль. посередництво, припадає на 14—15 в. в зв'язку з масовим оселенням нім. ремісників у Польщі і в зах.-укр. містах, а почасти теж у зв'язку з поселенням жидів. Г. цього часу охоплюють перев. ремісничу й торг. термінологію, сферу цехового і міського самоврядування, але також деякі заг. і абстрактні поняття (*слюсар, друк, хутро, цаль, ринок, рахунок, вухналь, ратуша, дякувати, рятувати, смак* і багато ін.). У 18—20 в. Г. ширилися перев. в Галичині й Буковині, що належали до Австрії. Деякі з них звідти були сприйняті в літ. мову (*страйк, мушля, тран* та ін.), також у формі словесних або фразеологічних кальк (зловживання — Missbrauch, забезпечення — Versicherung, музика майбутнього — Zukunftmusik), але далеко більше лишилися льокальними (*льос, файний;* синтаксичні конструкції типу *тікати перед ким, думати на що* та ін.). Кількість і добір Г. зближають укр. мову до зах.-слов. мов. *Ю. Ш.*

Германовичі, с. б. Перемишля (тепер у Польщі); в першій пол. грудня 1918 там відбувалися бої частин УГА проти групи поль. ген. Зелінського.

Германюк Максим (* 1911), церк. і гром. діяч, родом з Галичини, редемпторист, д. чл. НТШ. Студії в Лювені, де габілітувався з моральної та догматичної теології; проф. Духовної Семінарії оо. Редемптористів в Бопляно (Бельгія) і Ветефорді (Канада). Співзасновник Укр. Допомогового Комітету (1945), перший гол. Укр. Наук.-Осв. Т-ва в Бельгії. З 1948 в Канаді — протоігумен укр. віцепровінції оо. Редемптористів, з 1951 еп.-помічник, з 1956 апостольський адміністратор Манітобського екзархату. Праці з біблістики, м. ін. „La parabole évangélique . . .“ (1947), «Біблійні описи світу в світлі сучасної науки» (1950); засновник і перший ред. богословського квартальника «Логос».

Єп. М. Германюк

Гермонасса, багата грец. торг.-пром. колонія на таманському березі Керченської протоки, заснована в 6 в. до Хр. Входила до складу *Боспорського царства;* в 1 в. по Хр. через Г. велася торгівля з *аланами*. Археологічними розкопами на місці Г. виявлено цінні пам'ятки культури. Г. була знищена гунами в 4 в. по Хр.; в 10 в. на її місці був заснований княжий город *Тмуторокань*, осередок князівства, з 12 в. італ. торг. порт Таматарха, Матарха, Матріга.

Геровський Яків (* 1794—?), гр.-кат. свящ., проф. біблійних наук у Львівському Ун-ті, 1841—42 його ректор.

Геродот (484—25 до Хр.), найвизначніший грец. історик, прозваний «батьком історії». В пол. 5 в. був на Україні. Написав 9-томову «Історію» походу перського царя Дарія на скитів у 6 в. до Хр. і в її 4 частині, присвяченій Скитії, подав докладний опис території України й народів, що її тоді населяли.

Твір Г. — важливе джерело для ранньої іст. і географії України.

Геродот Дмитро (* 1882), псевд. Д. Івашина, гром. діяч укр. еміґрації в Румунії в 1920—30-их рр., журналіст.

Герули, давньогерманське плем'я, близьке до *готів*, що разом із ними перебували па Україні.

Герца (V—7), м., р. ц. Чернівецької обл., до 1940 р. належало до Румунії, згодом прилучене з околицями до УССР; населення перев. румуни.

Герцен (псевд. Іскандер) Олександер (1812—70), видатний рос. рев. публіцист і письм. На еміґрації в Лондоні в 50—60-их рр. видавав журн. «Полярная Звезда» і політ. двотижневик «Колокол», в яких вів боротьбу з рос. урядом; нелеґально спроваджувані в Росію, вони мали там великий вплив. Визнавав права України на незалежність, високо цінив творчість Шевченка, із співчуттям писав про нього; обороняв від пападів рос. реакційної преси М. Маркович (М. Вовчка), з якою був у дружніх взаєминах.

Герцик Григорій, полтавський наказний полк. (1705), прихильник І. Мазепи, після полтавської поразки 1709 супроводив його на вигнання. Після смерти Мазепи служив як ген. осавул П. Орликові (його шваґер). З 1720 жив у Варшаві, де виконував доручення Орлика; захоплений людьми рос. посла кн. С. Долгорукого, був вивезений до Росії й ув'язнений в Петропавлівській кріпості. З 1728 жив у Москві.

Герцики, коз. рід жид. походження, походив від Павла Г. († бл. 1700), полтавського полк.; його син Григорій Г. (див.).

Герштанський Дем'ян (1850—1936), гром. і церк. діяч на Волині, правос. свящ. у Володимирі Волинському, протопресвітер, сенатор поль. сойму 1922—28.

Д. Герштанський

Гесс де Кальве Ґустав (1784—?), муз. теоретик, композитор і журналіст; родом з Угорщини, з 1810 на Слобожанщині. Зв'язаний з Харківським Ун-том, друкував статті в ж. «Украинский Вестник», зокрема писав про Сковороду (1817); автор муз. енциклопедії «Теория музыки» (I—II, 1818).

Гетьман (з нім. Hauptmann), найвищий старшина коз. війська в 16 і в першій пол. 17 в., що спочатку звався також «старшим»; з 1648 Г. став на чолі держ. орг-ції. Як гол. держави Г. був начальником війська, керував адміністрацією, фінансами, мав законодавчу, а в 17 в. також і найвищу судову владу. Г. репрезентував укр. державу в її зносинах з ін. державами. Влада Г. часто збігалася або була обмежена компетенціями ін. держ. органів: Ген. Військ. Ради і Ради Старшин. У 18 в. компетенції Г. стають вужчими і більшає залежність від рос. зверхника: заборона зовн. взаємин, контроль над внутр. управлінням. Г. вибирали на генеральних військових радах, в засаді па все життя, в дійсності — «до ласки військової». З кін. 17 в. на вибір Г. мав чималий вплив рос. уряд, уповноважені якого брали участь па радах; на Лівобережній Україні новообраний Г. складав присягу цареві. Уряд Г. проіснував до 1764 р. (з перервами у 18 в.). З правного погляду влада Г. виявляє елементи як монархічного, так і республіканського типу з перевагою перших, гол. за Хмельницького, Самойловича і Мазепи. Хмельницький бажав установити спадкову монархію. Гетьманськими інсиґніями були — булава і бунчук.

В квітні—грудні 1918 р. титул Г. мав голова Української Держави П. Скоропадський; його влада виявляла виразні ознаки монархічного типу. *Л. О.*

Гетьман великий (або земський), головнокомандувач війська В. Князівства Лит. в походах. Під час миру, зберігаючи свій ранг, Г. в. був чл. Госп. Ради. Пост Г. в. займали здебільша держ. діячі, які одночасно мали й ін. функції в центр. чи місц. управлінні. Один із кн. Острозьких — Костянтин був Г. в. і брав участь у походах проти татар і Москви. В Польщі аналогічні функції мав великий Г., який, на відміну від лит., звався великий гетьман коронний.

Гетьман двірський (або польний), помічник великого гетьмана у В. Князівстві Лит.; командував найманими військ. загонами, а під час миру був чл. Госп. Ради. Уряд гетьмана польного існував також у Польщі.

Гетьман Михайло (* 1893), журналіст, ред. «Укр. Робітника» (1937—49) і «Нашої Держави» в Торонто (Канада) з 1952.

Гетьман наказний, титул тимчасових заступників гетьмана в коз. війську, а з 1648 р. в укр. гетьманській державі. Г. н. управляв країною і стояв на чолі коз. війська під час відсутности гетьмана. Г. н. також керував усіма справами в періоди між смертю чи скиненням гетьмана і вибором його наступника. Деякі наказні гетьмани очолювали державу по кілька років: Я. Сомко (1660—63), П. Полуботок (1722—24).

Гетьманська держава, назва двох держ. орг-цій, створених укр. народом на протязі його історії.

Перша з них, відома також під назвою Гетьманщини (в 17 в. вона називала себе Військо Запорозьке), існувала 1648—1764 рр. Територія Г. д. обіймала за

Б. Хмельницького кол. воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське, частину Волинського, а також частину Білоруси (Чавський полк). В 1663 Г. д. була поділена на правобережну і лівобережну; після скасування козацтва Польщею 1700 на Правобережжі, територія Г. д. складалася лише з земель на лівому березі Дніпра. Столицями Г. д. були: Чигирин, Батурин, Глухів. Г. д. була в міжнар.-правній залежності від Росії (на Правобережжі тимчасово, до скасування — від Польщі), спочатку лише у формі номінального васалітету, а далі з дуже обмеженою суверенністю.

Своєю структурою влада Г. д. являла собою перехідну форму від респ. до монархічного типу держ. орг-ції. Зверхнім органом влади були 3 окремі інституції з дещо конкуруючими функціями: *Генеральна Військова Рада, Гетьман, Рада Старшини*. Ген. Рада була установою прямого народоправства, в 17 в. в принципі репрезентуючою зверхню волю управнених до участи в держ. управлінні груп укр. населення (козацтво). Деякі укр. гетьмани визнавали цей пріоритет Ген. Ради, ін. його заперечували: Б. Хмельницький і, особливо, Самойлович і Мазепа. В їх діяльності укр. гетьманат являв форму влади, найбільше наближену до монархії, з виборним до кін. життя монархом — гетьманом. Старшинська Рада дедалі більше становила держ. орг-цію, що розвивалася в бік своєрідних форм станового парляментаризму.

Г. д. 17—18 вв. була суспільним союзом, поділеним на нерівні своїм правним станом у громаді і в державі групи населення: коз. нобілітет («старшина» чи «знатне товариство»), козацтво, міщанство, селянство, при чому правну перевагу мали перші дві групи. Поділена на основі військ. орг-ції козацтва на полки і сотні, Г. д. створила в цих адміністративних одиницях систему місц. управління, яка наслідувала засади орг-ції центр. влади (полковник, полкова коз. рада і полкова старшинська рада в полку; сотник і сотенна старшина в сотні). Виборний принцип проймав усі форми центр. і місц. органів адміністрації та суду.

Збільшення у 18 в. залежности Г. д. від Росії мало наслідком те, що нормальний розвиток укр. держ. установ і держ.-правних інститутів набирав нових, не завжди властивих для себе рис, пристосовуючись до вужчих форм автономії, які мала Україна у 18 в. (Іст. огляд Г. д. див. ЕУ I, стор. 443—60; держ.-правний огляд — ЕУ I, стор. 643—46).

Г. д. також прийнято називати держ. орг-цію, що існувала на Україні з 29. 4. 1918 до 14. 12. 1918. Її держ.-правна структура лишалася не визначеною в усіх подробицях, але в цілому вона була видом конституційної монархії з гетьманом як носієм монархічної влади на чолі (див. *Гетьманський уряд*, а також ЕУ I, стор 512—17, 648—49). *Р. М.*

Гетьманський Уряд Української Держави 1918 р., був створений переворотом в Києві 29. 4. 1918, коли з'їзд Союзу Земельних Власників проголосив гетьманом ген. Павла Скоропадського. 29. 4. 1918 були оголошені «Грамота до всього укр. народу» і «Закони про тимчасовий держ. устрій України», що, касуючи владу УНР, — «тимчасово, до вибрання сойму», — передавали усю законодавчу й виконавчу владу гетьманові, який одночасно ставав «верховним воєводою армії й фльоти» (докладніше про устрій див. ЕУ I, стор. 512—13 і 649). Після кількаденних переговорів 3. 5. 1918 була зформована рада міністрів, що, після деяких змін, складалася з таких осіб: гол. і мін. внутр. справ — Ф. Лизогуб, закордонних справ — Д. Дорошенко, військ. — О. Рогоза, фінансів — А. Ржепецький, торгівлі — С. Гутник, зем. справ — В. Колокольцов, харч. справ — Ю. Соколовський, культів — В. Зіньківський, нар. здоров'я — Ю. Любинський, освіти — М. Василенко, шляхів — Б. Бутенко, юстиції — М. Чубинський, праці — Ю. Вагнер, держ. контролер — Г. Афанасьєв, держ. секретар — І. Кістяковський.

Протягом літа 1918 в Раді Міністрів відбулися зміни: мін. харч. справ став С. Гербель, юстиції — О. Романов, внутр. справ — І. Кістяковський, держ. секретарем — С. Завадський. Мін-ва, що їх мала УНР, були переформовані (гол. змінені товариші міністрів; урядовці в масі залишалися від попереднього періоду). Для керування місцевою адміністрацією були призначені губ. і пов. *старости*.

Коли в зв'язку з поразкою центр. держав частина членів Ради Міністрів стала орієнтуватися на Антанту і протеговану нею політику відновлення «єдиної неділимої» Росії, про що 10 міністрів подали записку, гетьман розпочав переговори з представниками опозиційного до його влади Укр. Нац. Союзу. Порозуміння не було досягнено, однак до Ради Міністрів увійшли чл. УПСФ; кабінет, зформований 19-24. 10. 1918 Ф. Лизогубом, мав такий склад: гол. — Ф. Лизогуб, мін. закордонних справ — Д. Дорошенко, військ. — О. Рогоза, внутр. справ — В. Рейнбот (тимчасово керуючий), фінансів — А. Ржепецький, ісповідань — О. Лотоцький, нар. освіти — П. Стебницький, зем. справ — В. Леонтович, харч. — С. Гербель, юстиції — А. В'язлов, торгу й пром-сти — С. Мерінг, шля-

хів — Б. Бутенко, праці — М. Славинський, нар. здоров'я — В. Любинський, держ. контролер — С. Петров, держ. секретар — С. Завадський. В грамоті з 29. 10. 1918 гетьман заявляв, що стоятиме «на ґрунті незалежности Української Держави», й обіцяв прискорити проведення аґрарної реформи та підготовляти скликання укр. сойму. Однак надія порозумітися з переможною Антантою спонукала гетьмана до оголошення 14. 11. 1918 грамоти про федерацію з майбутньою, не больш. рос. державою. Одночасно з проголошенням федерації був зформований новий кабінет перев. із рос. монархістів у складі: гол. і мін. зем. справ С. Гербель, закордонних справ — Г. Афанасьєв, військ. — Д. Щуцький, морських — А. Покровський, внутр. — І. Кістяковський, освіти — В. Науменко, ісповідань — М. Воронович, фінансів — А. Ржепецький, шляхів — В. Ляндберґ, торгівлі — С. Мерінг, юстиції — В. Рейнбот, нар. здоров'я — В. Любинський, праці — В. Косинський, харч. справ — Г. Глинка, держ. контролер — С. Петров. В цей час почалося повстання Директорії, до якого Укр. Нац. Союз давно вже готувався у порозумінні з Січовими Стрільцями. 14. 12. 1918 гетьман Скоропадський зрікся влади, передавши її Раді Міністрів, які віддали себе в руки Директорії (див. ЕУ І, стор. 512—17).

Р. М.

Гетьманські статті, документи держ.-правного і міжнар.-правного характеру, що визначали устрій укр. гетьманської держави 17—18 вв. та порядок її взаємин із Моск. Державою. Перші Г. с. були укладені в наслідок переговорів укр. делеґації з царським урядом у березні 1654 р. в Москві (*Переяславська угода*). Г. с. укладалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана. Здебільша в принципі вони покликалися на статті Б. Хмельницького, але виявляли тенденцію обкраювати права гетьманської України. Крім угоди з 1654, відомі «Переяславські статті» 1659, 1674, «Глухівські статті» Д. Многогрішного 1669, «Конотіпські статті» І. Самойловича 1672, «Коломацькі статті» І. Мазепи 1687. Останніми були Г. с. Д. Апостола 1728. Поза тим у 18 в. новий статус України визначали односторонні акти Москви, які раз-у-раз зменшували укр. автономію.

Гетьманські універсали, офіційні акти держ. влади гетьманської України. Г. у. видавалися від імени гетьмана й містили в собі закони й розпорядження. Крім заг. універсалів, які стосувалися до цілого населення, були спеціяльні, які відносилися до окремих установ, станів чи груп населення. Вони називалися також «інструкціями», напр., П. Полуботка (1722), Д. Апостола (1730), К. Розумовського (1761—63) — усі в справах судівництва. Були також Г. у. зем. — про надання земель коз. старшині або церквам і манастирям чи про ствердження права власности у висліді купівлі та спадщини. Охоронні та імунітетні Г. у. виключали певних осіб з-під компетенції адміністративних і судових органів, беручи їх під протекцію гетьмана. Були ще військ. та службові Г. у. й інструкції. Універсалами називалися також публічні акти-маніфести поль. королів.

В 1917—18 рр. Центр. Рада назвала універсалами свої основні держ.-правні і політ. акти (див. *Універсали*).

За А. *Яковлевим*

Гетьманченко Василь († 1941), укр. гром. і політ. діяч півд. Басарабії в 1930-их рр., за фахом будів. інженер; убитий большевиками.

Гетьманщина, див. *Гетьманська держава.*

М. Гехтер

Гехтер Максим (1885—1947), публіцист родом із Київщини, жид. походження; чл. РУП; співр. «Ради», «ЛНВ», «Економіста» (1905—14); за Директорії на дипломатичній службі; інформував про культ. і політ. життя України в зах.-евр. пресі, перев. в журналах нім. мовою, що виходили в Празі, — „Prager Presse" (1921—38) і „Slavische Rundschau" (1929—39).

Гец Микола (* 1910), гром. діяч і журналіст, співр. «Укр. Вістей» (Л. 1938—39), ред. «Хлібороба» (Курітіба, Бразілія 1948—50), ред. „Boletin Informativo" (1950—54) в Курітібі; монографія про м. Добромиль.

Гикавий Михайло (* 1907), брат Онуфрія, укр. гром. діяч у Канаді, педагог, з 1945 ред. тижневика «Кан. Фармер» у Вінніпезі; статті на пед. й культ. теми.

Гикавий Онуфрій (1885—1945), педагог і журналіст у Канаді, родом із Галичини; довголітній ред. тижневика «Кан. Фармер» у Вінніпезі (1913—32 і 1944—45).

Гилка (крикет), здавна відома на Україні дружинна змагова гра, в якій повний шкіряний або ґумовий м'яч (6—8 см у промірі) відбивається плоскою або круглою гилкою.

Гильченко Микола (1858—?), лікар-антрополог; м. ін. працями: «Антропологический тип малороссов» («КСт.», 1895), «Кубанские казаки» (1895).

Гинилевич Григорій (1809—71), гал. церк. і гром. діяч, гр.-кат. свящ., проповідник, церк. письм., чл. слов. конґресу у Празі 1848.

Гинилевич Ярослав (* 1891), лікар, муз. діяч і меценат у Львові, в 1942—44 викладач Медичних Фахових Курсів у Львові; з 1944 на еміґрації в Німеччині, проф. УТГІ, з 1951 гол. Укр. Мед. Харитативної Служби в Мюнхені; праці з ділянки внутр. хвороб.

Я. Гинилевич

Гиря Іван, запор. полк. 1620—30, військ. суддя, 1648—49 білоцерківський полковник.

Гігант (VII—22), с.м.т. і радгосп у Сальському р-ні Ростовської обл. РСФСР на укр. мішаній етнографічній території Сх. Передкавказзя. Один з найбільших

Гігант (птахівнича ферма)

зернових радгоспів (площа 46 500 га, в 1931 р. — 239 000 га), з 1 500 робітниками; 7 тваринницьких ферм.

Гідрогеологічні області, див. *Підземні води.*

Гідрографія, див. *Гідрологія.*

Гідроенерґія, водна енерґія (т. зв. «біле вугілля»), енерґія, витворювана падаючою водою через турбіну-двигун, тепер використовується насамперед для продукування електроенерґії. Використання Г. в малих маштабах було відоме на Україні з княжих часів, а ще більше

Теребле-Ріцька ГЕС в будові

з 15 в.; воно полягало в одержанні механічної сили й застосування її на місцях — гол. водяні млини, пізніше тартаки. Перші гідроелектростанції з'явилися на Україні на поч. 20 в.; це були невеликі заклади для місц. потреб. Широке використання гідроресурсів почалося тільки в 1920-их рр.

Гідроенерґетичні ресурси в межах сучасної УССР обчислюються на 3 200 000 кіловатів; вони порівняно невеликі й становлять лише 1,15% гідроресурсів СССР і 0.16% світових. Причиною є рівнинність укр. рік, їх перев. маловодність і нерівномірність стікання протягом і одного року, і багаторічного періоду. Гідроресурси України зосереджені гол. в системі Дніпра, потенціяльна енерґія якого доходить до 2 000 000 квт; значно менші гідроенерґетичні ресурси мають р. Бог (140 000 квт) — в його сер. і дол. частині, сер. і дол. Дністер, Дінець, Десна; чималі водні ресурси мають річки Карпат (800 000 квт). Далеко більші водні ресурси гірських річок Півн. Кавказу, але вони лежать здебільша за межами укр. етногр. території; гідроресурси Кубанщини обчислюють на 2 000 000 квт.

Початок широкого використання цих водних ресурсів зв'язаний із пляном електрифікації СССР, опрацьованим за ініціятивою Леніна 1920, — *ГОЕЛРО*. Ще в 1923 потужність невеликих гідроелектростанцій тодішньої УССР становила 46 700 квт, або бл. 2% всього можливого запасу гідроенерґії УССР. Картина різко змінилася після збудування в 1927—32 потужної Дніпровської Гідроелектростанції (Дніпрельстан, Дніпрогес), тоді найбільшої в Европі, з потужністю 558 000 квт. В 1940 р. Г. УССР дала 885 000 квт, або бл. 1/4 потенціяльної; без Дніпрельстану Г. в УССР була використана ледве на 10%. Після знищення Дніпрельстану під час війни його відбудовано (1948) і збільшено потужність до 750 000 квт. З післявоєнних плянів розбудови водного госп-ва України, зокрема, «Великого Дніпра», реалізовано покищо в 1950—55 частинно будівництво Каховського гідровузла з заг. потужністю 250 000 квт і Дубосарської гідростанції на Дністрі (бл. 80 000 квт, на території Молдавської ССР); збудовано ряд гідростанцій місц. значення, потужністю 500—1 000 квт, перев. для потреб сіль. госп-ва й комунальних, напр., на р. Бог (разом потужність 10 000 квт, або 8% потенціяльних можливостей), на Збручі тощо. Майже не використано Г. Карпат (потужність Теребле-Ріцької гідростанції становить ледве 40 000 квт). Загалом потужність гідроелектростанцій УССР у 1955 становила бл. 1 000 000 квт, або 31% потенціяльних можливостей (Г. всього СССР — 23 000 000 квт, усього світу бл. 100 000 000 квт) і становить бл. 15% усіх електроресурсів УССР. Протягом 6 п'ятирічки (1956—60) мають бути збудовані нові гідроелектростанції на Дніпрі — Кременчуцька (450 000 квт) і Дніпродзержинська (250 000 квт), так що в 1960 р. гідроресурси Дніпра були б використані на 80%; на дальшому пляні сто-

їть будівництво Канівського (потужність 250 000 квт) і Київського гідровузлів. До 1960 плянується будівництво великої гідроелектростанції б. Могилева на Дністрі (потужність 250 000 квт?) і ряду невеликих гідростанцій на р. Бог на 130 000 квт; плянується використання водних ресурсів карпатських річок (див. також *Електроенерґія, Дніпро, Дніпрельстан*). Р. М.

Гідрологія, наука, яка вивчає воду в природі взагалі, зокрема її фіз. і хем. властивості, розміщення і рух; в цьому розумінні Г. є складовою частиною геофізики. До окремих галузей Г., що частково розвинулася в окремі науки, належать: гідрогеологія (вивчає підземні води), гідрографія (наука про води на поверхні землі), гідрометеорологія — вивчає воду земної атмосфери і є частиною *метеорології;* океанографія вивчає моря, потамологія — ріки, лімнологія — озера.

Перші описи рік, озер, морів України з'явилися в античні часи (Геродот, Страбон), за середньовіччя — у араб. і візант. подорожників. Відомості про ріки, зокрема про повені, і про посухи подають літописи княжих часів. В кін. 16 в. Дніпрові пороги описав Е. Ляссота, в пол. 17 в. дав опис Дніпра Ґ. Боплян.

Наук. гідрологічні досліди почалися в 19 в., перев. для практичних цілей, як використання рік для судноплавства, боротьба з повенями, зрошування й осушування боліт, в зв'язку з ростом гірництва (вивчення підземних вод). Описи й поміри рік провадили держ. установи: на Центр. і Сх. Україні експедиція водних і суходільних шляхів (1809), нівеляційно-описовий комітет Мін-ва Шляхів (1875), спеціяльні експедиції, як зах. експедиція для осушення боліт Полісся (1873—98), експедиція для вивчення джерел гол. рік. Евр. Росії (1894—98), експедиція В. *Докучаєва* для вивчення причин неврожаю 1891 р. і м. ін. зневоднення рік; досліди над малими річками провадили земства й губ. адміністрація (зокрема на Полтавщині й Поліссі). На підставі цих дослідів і матеріялів з'явилася низка публікацій, з яких найважливіші: «Гидрография России» — 6 тт. (1844—49), де багато матеріялів щодо України, праці Н. Моссаковського про Дніпро (1879, 1884), В. Лохвина «Река Днестр» (1886) і, особливо, монографія М. *Максимовича* «Днепр и его бассейн» (1901), праці гідротехніка М. Леляковського, ґрунтознавців В. Докучаєва і Ю. Висоцького та ін.

Гідрологічні досліди піднеслися в 1920-их рр. у зв'язку з розвитком *водного господарства* і, зокрема, *гідроенерґії;* з 1926 р. наук. досліди концентрувалися в Н.-Д. Ін-ті Водного Госп-ва України (дир. Є. Оппоков, орган «Вісті»), перетвореного в 30-их рр. на Ін-т гідрології і гідротехніки АН УРСР (орган «Известия» рос. мовою). У розвитку Г. чималу ролю відіграли Гідрометеорологічний Н.-Д. Ін-т (в системі Гідрометслужби), Ін-т Гідротехніки й Меліорації, Київська Н.-Д. Обсерваторія, Київський Гідромеліоративний Ін-т, Одеський Гідрометеорологічний Ін-т; катедри Г. при ун-тах. Гідрометеорологічною службою керує Управління Гідрометеорологічної Служби при Раді Міністрів УССР (в УССР діють 570 гідрологічних станцій і водомірних пунктів). Працю з гідротехніки й гідравліки провадять Укрводгео в Харкові і ряд спеціяльних ін-тів. До найважливіших дослідників з ділянки Г. належав акад. Є. *Оппоков* (знищений большевиками під час єжовщини), А. Огієвський, гідротехнік Я. Ненько й ін.

Про вивчення морів — див. *Чорне море.*

Література: Сухомел Г., Швец Г. Развитие на Украине исследований по гидрологии, гидравлике и гидротехнике. Известия Института Гидрологии и Гидротехники АН УССР, XIII. 1955.

І. Тесля

Гідрометеорологія, див. *Гідрологія, Метеорологія.*

Гідростанції, див. *Гідроенерґія.*

Гіляров Олекса (1856—1928), історик філософії, рос. походження; проф. філософії Київського Ун-ту, д. чл. ВУАН (катедра філософії права). Погляди Г. були під впливом Платона і Фехнера. Автор численних праць: «Значение философии» (1888), «Источники о софистах» (1891) та ін., присвячені грец. філософії, «Руководство к изучению философии» (1916), «Схема історії філософії в освітленні іст. матеріялізму» («Записки Соц.-Екон. Відділу ВУАН», 1924—27) та ін.

Гіляров Сергій (* 1887), син Олекси, історик мистецтва, проф. Київського Художнього Ін-ту, в 20-их рр. заст. дир. Музею Мистецтв ВУАН; праці з іст. мистецтва.

Гільберт (Hilbert) Давид (1862—1943), визначний нім. математик, проф. ун-ту в Ґеттінґені, д. чл. НТШ (з 1924).

Гільдебрант (Hildebrandt) Конрад Яків (1629—79), нім. пастор, 1657 супроводив швед. посла Ґ. Веллінґа під час його подорожі в Чигирин до Б. Хмельницького. 1668 описав цю подорож п. н. „Dreyfache Koenigl. Schwed - Legations - Reiss - Beschreibug . . .“

П. Гімельрайх

Гімельрайх Павло (* 1883), ветеринар, родом з Чернігівщини, проф. С.-Г. Ін-ту

в Білій Церкві (1934—41), Київського Ветер. Ін-ту (з 1942), на еміґрації — УТГІ; тепер в Австралії. Праці з ділянки патології й терапевтики (зокрема коней).

Гімлер (Himmler) Гайнріх (1900—45), нім. нац.-соц. політик; шеф таємної поліції (ґестапо), згодом усієї нім. поліції, 1943 мін. внутр. справ. Фанатичний ворог слов'ян, зокрема укр. народу і його державности. Відповідальний за злочини в концентраційних таборах і тюрмах. Жорстоко боровся з укр. підпіллям. Г. належав плян оселити українців б. Каспійського моря і в Азії, а на їх місце переселити німців. Гітлер передав йому абсолютну владу в ділянці безпеки на окупованих німцями теренах СССР. Особливою жорстокістю відзначалися т. зв. «айнзацкомандо», що йшли за армією й винищували всіх, хто був невигідний для нац.-соц. Німеччини.

Гімн, урочиста пісня держави, є її інсиґнацією. Офіц. визнаним з 1917 р. укр. держ. Г. є «Ще не вмерла Україна». Текст написав П. Чубинський, музику М. Вербицький. Вперше надрукований 1863, з нотами — 1885; уже до офіц. визнання Г. набув поширення по всіх укр. землях.

В другій пол. 19 і в 20 в. значення нац. Г. на Центр. і Сх. Україні мав «Заповіт» Т. Шевченка, постійно виконуваний під час урочистих маніфестацій, в Галичині 19 в. — спершу «Дай, Боже, в добрий час» Ю. Добриловського, згодом «Мир вам, браття, всім приносим» І. Гушалевича (1848 визнаний Гол. Руською Радою у Львові за нац. Г. гал. українців), пізніше — «Не пора» І. Франка; на Закарпатті — «Я русин бив» . . . і «Подкарпатські русини» О. Духновича (офіц. Г. Закарпаття до 1938). Після богослужень по укр. церквах співають молитву О. Кониського «Боже Великий Єдиний». Гімнами амер. українців є «Далека Ти, а близька нам» В. Щурата і «Геть за морем» О. Грицая (муз. С. Людкевича) (Докладніші відомості і текст держ. Г. з нотами — див. ЕУ I, стор. 33—34).

В УССР постановою Верховної Ради з 1. 1. 1950 ухвалено Г. («Живи, Україно») на слова М. Бажана і П. Тичини (музика А. Лебединця), що пропаґандивно підносить «щастя» для України належати до СССР. *Р. М.*

Гімназії, заг.-осв. сер. школи, в яких викладалися клясичні мови і які давали право вступати до ун-тів, поставши в 16—18 вв., набули особливого поширення в Центр. і Сх. Европі в 19 в. На Україні попередниками Г. були *братські школи*, єзуїтські, піярські та василіянські Г. й *колеґії*, а також гол. нар. школи (18 в.). Г. на Україні в межах Рос. Імперії з'явилися на поч. 19 в. в найбільших містах: Одесі (1804), Харкові, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Крем'янці (1812), Новгороді Сіверському (1808), Києві (1812), Херсоні, Вінниці (1814); згодом вони були відкриті в багатьох пов. містах. Нагляд над ними належав спершу ун-там (Харківському й Віленському), а з 1835 — кураторам шкільних округ. Г. були спочатку 4-клясні, з 1817 — 7-клясні, за статутом 1864 — 8-клясні, реорганізовані на клясичні (з 2 мовами), півклясичні (з латинською) і реальні (без клясичних мов); створені були також прогімназії (4-клясні й 6-клясні). В 1862—82 існували військ. Г., перетворені згодом на кадетські корпуси. Законом 1871 р. реальні Г. були перетворені на реальні школи (училища), які готували до техн. високих шкіл. Реакційний статут 1871 р. посилив викладання клясичних мов і сильно обмежив доступ до Г. для недворян. На поч. 20 в. програми Г. стали щодалі більше відходити від програм 1871 р. Вступ до Г. значно полегшав. Протягом 19 в., а особливо на поч. 20 в. ч. Г. дуже зросло: відкривалися Г. Мін-ва Освіти (напр., 1900 р. в Києві було 4 держ. Г., 1901 в Харкові — 4) і численні приватні. В пол. 19 в. з'явилися дівочі Г. — спершу в Києві (1850), Полтаві й Харкові (1860). Статутом 1870 р. створено держ. Г. для дівчат із 7 основними клясами (без старих мов) і 8 — педагогічною (що готувала нар. учительок і виховательок) і клясичні прогімназії (4 і 5-клясні), перед революцією перетворені на Г. або вищі початкові школи. Були також 7-клясні Г. «відомства імператриці Марії». В 20 в. особливо зросло ч. приватних дівочих Г. (1912 р. у Київській шкільній окрузі було 56 хлоп'ячих Г. із 17 666 учнями і 95 дівочих Г. та прогімназій із 27 082 ученицями). Перед революцією з Г. стали конкурувати реальні й комерційні школи. Г. на Україні за царату були цілком російські. При офіц. рос. обличчі зберігали укр. дух лише як виняток Г. В. Науменка в Києві й Ковальчука в Одесі; в кін. 19 в. в деяких Г. існували таємні укр. гуртки (в Києві, Полтаві, Прилуці, Лубнях та ін.). Запідозрених в українофільстві вчителів звільняли або переводили до рос. губерній, особливо після таємного указу 1876, а також у період реакції після 1905.

Після революції 1917 розгорнулася боротьба за дерусифікацію шкіл, зокрема Г. Тимчасовий Уряд дав дозвіл на відкриття лише 2 укр. Г., а намагання Ген. Секретаріяту Освіти українізувати Г. були безуспішні через опір реакційно настроєних педагогів; але громадянство стало власними силами відкривати укр. Г.: в Києві — ім. Шевченка, Кирило-Методіївську і 3 ін., в Полтаві (ім. Котляревського). Харкові (ім. Грінченка), Одесі (ім. Драгоманова), Черні-

гові, Катеринославі, Кам'янці, Херсоні, в ряді пов. міст і вел. сіл. На кін. 1918 створено було бл. 150 укр. Г. В старих рос. Г. почалося викладання укр. мови й українознавства. На Кубані відкрито було 2 укр. Г. 1. 1. 1919 р. на Україні всіх Г. було 836 (161 держ., 409 гром., 268 приватних), з них — 474 хлоп'ячих і 362 дівочих. У 1920 р., з поч. больш. окупації, Г. були перетворені на «трудові школи 1-2 ступеня», згодом їх заступила комбінація семирічки з профшколою, а з пол. 30-их рр. — *десятирічка;* з поч. 40-их рр. програма десятирічки стала наближатися до гімназіяльної, хоча латинська мова запроваджена була лише в дуже небагатьох школах; нині знову помітна тенденція надати сер. школі більш практичного техн. характеру.

В Галичині перед її прилученням до Австрії (1772) існували духовні (5- і 6-клясні) сер. школи з латинською мовою навчання. З 1774 р. австр. уряд став перетворювати духовні Г. на держ. й згодом відкривати нові, спершу 5-, з 1818 р. 6-річні. До Г. мали доступ передусім діти шляхти й урядовців, рідше багатших міщан, сел. діти — лише з дозволу дідича. Г. підлягали «учительським колегіям», згодом «студійним комісіям» (Studienkomission), з 1848 р. Мін-ву Освіти у Відні, з 1855 консисторіям, з 1868 Крайовій Шкільній Раді. 1849 р. реорганізовано Г. на 8-клясні і створено реальні школи. Нім. мова залишалася викладовою до 1867 р., коли крайовим законом, всупереч протестам українців запроваджено викладову поль. мову; навчання укр. мови стало умовно-обов'язковим (мусів той учитися, хто зробив заяву). Викладати укр. мовою дозволено було лише в 4 нижчих клясах *Акад. Гімназії* у Львові, з 1874 р. — в усіх клясах. Відкривати укр. Г. й навіть паралельні укр. кляси було дуже важко, бо, на відміну від ін. країв Австро-Угорщини, треба було мати згоду сойму. Змагання за укр. Г. увінчалися деяким успіхом лише в кін. 19 в., коли були відкриті укр. паралельні кляси, а згодом Г. в Перемишлі (1887), Коломиї (1893), Тернополі (1898), самостійні Г. в Станиславові (1905), Львові — Філія Акад. Г. (1906). При поль. Г. в Бережанах і Стрию відкрито лише укр. паралельні кляси (1907). В 1909—10 р. в Галичині було 36 держ. Г. — 29 поль., 6 укр. і 1 нім. 1 поль. припадала на 60 400 поляків, 1 укр. на 546 600 українців. На поч. 20 в. за браком укр. держ. Г. стали відкриватися приватні перев. під фірмою Руського Пед. Т-ва, з 1910 р. за ініціятивою Крайового Шкільного Союзу, який обняв пад Г. опіку, в Копичинцях і Яворові (1908), Городенці й Рогатині (1909), Буську (реальна) й Збаражі (1910), Долині й Чорткові (1911). В Перемишлі 1903 відкрито ліцей Укр. Дівочого Ін-ту, перетворений 1918 на реальну, згодом гуманістичну гімназію. За влади ЗУНР було відкрито 20 укр. Г.; частина поль. Г. була зукраїнізована, зокрема в містах з одною гімназією, деякі укр. приватні Г. удержавлені. Польща визнала держ. лише ті укр. Г., які існували до 1. 11. 1918 р. 1920 р. поль. влада провела часткову реформу Г., створивши м. ін. гуманістичні Г. (без грец. мови). Укр. держ. Г. залишилися клясичними (лише при Акад. Гімназії до 1925 р. були гуманістичні паралельні кляси); але відкриті були укр. приватні гуманістичні Г. За ініціятивою «Рідної Школи», яка перебрала утримання Г., в 1920 р. відновилися передвоєнні приватні укр. Г. (за винятком двох), відкрито 6 нових; під її керівництвом по різних містах були проведені гімназіяльні курси (12). 1923 в Галичині було 21 укр. Г. — 7 держ., 14 приватних і укр. паралельні кляси при поль. в Стрию. На Волині постали лише укр. приватні (коедукаційні) Г. в Луцькому (1918), Крем'янці й Рівному (1923). Законом з 1924 в укр. Г. запроваджено поль. урядування та поль. виклади іст., географії й науки про Польщу учителями-поляками, пізніше — військ. підготову. 1932 була проведена ґрунтовна реформа Г.: створено однорідні 4-річні заг.-осв. Г. (що відповідали 3—6 клясам кол. Г.) і 2-річні ліцеї (кол. 7—8 кляси) матем.-фіз., природничі, гуманістичні, клясичні й ін. 1939 р. всіх укр. Г. у Галичині й на Волині було 27 (5 держ., 22 приватні) — 13 коедукаційних, 7 хлоп'ячих, 7 дівочих, ліцеїв — 21 (5 держ., 16 приватних), де вчилося бл. 6 000 молоді (поль. Г. — 114, ліцеїв — 106). За нім. окупації 1939—44 засновано укр. Г. в Холмі й Ярославі, в Галичині відкрито 10 укр. Г. із 7 017 учнями (4 880 хлопців, 2 137 дівчат). З поч. больш. окупації Г. перетворилися на десятирічки.

На Закарпатті до першої світової війни існували 3 зугорщені Г. — в Ужгороді (з 1646 р., див. *Ужгородська гімназія*), Мукачеві (з 1872) і в Берегові; укр. мова була необов'язковим предметом в 2 Г. Після прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини Г. реорганізовано на 8-клясні реальні, і Ген. Статутом з 1919 заведено навчання укр. мовою; т. ч. передвоєнні Г. стали укр. держ. з паралельними угор. клясами; нову відкрито в Хусті (1921). В 1922—23 р. в них було 1 662 учнів (1 392 хлопців, 269 дівчат), в тому ч. 620 у паралельних угор. клясах. В 1932—33 ч. учнів зросло до 1 920 (375 у паралельних чес. клясах). 1936 р. відкрито в Ужгороді василіянську клясичну Г. На поч. 1938—39 р. в 5 укр. Г. було 3 950 учнів і 102 учителів. На За-

карпатті було в цей час 3 чес., 2 жид., 1 угор. Г. Після віденського рішення 1938 укр. Г. перенесено з окупованої угорцями території на терен Карп. України і відкрито нові; т. ч. за укр. влади (1939) було 7 укр. держ. Г. із 3 134 учнями (1 941 хлопців, 1 193 дівчат), з них 377 в чес. паралельних клясах у Хусті. Під час угор. окупації 1939—44 залишалося 3 укр. Г.

На Буковині перша гімназія (нім.) була заснована в Чернівцях (1808, навчання укр. мови з 1871), друга нім. гімназія була відкрита 1896 (з 1905 повна) з паралельними укр. клясами. Під час першої світової війни вона стала цілком укр., а за рум. влади (до 1933) укр. мову викладали в ній як необов'язкову. З 1904 до 1919 була нім.-укр. гімназія в Кіцмані. Чисто укр. Г. були 2: клясична держ. у Вижниці (1908—21) і приватна реальна у Вашківцях. Перед першою світовою війною у всіх Г. було бл. 1 200 укр. учнів. В нім. гімназії в Сереті викладали укр. мову як необов'язкову. Рум. влада зрумунізувала всі Г.

На еміґрації існували укр. Г. в Каліші (Польща) (1924—34), і реальна в Празі (з 1925 р.), перенесена 1927 до Ржевніц, 1937 — до Моджан; в 1938—39 р. вона мала 185 учнів. В 1947—48 рр. існувало 27 таборових укр. Г. у Німеччині й 2 в Австрії (див. ЕУ І, стор. 921—32, а також *Середні школи*). *П. Поліщук*

Гімнастика, див. *Руханка.*

Гінс (Hins) Ежен (1842—19?), бельг. етнограф, автор праці про фолкльор Росії „La Russie dévoilée" 1883, де розглядає й укр. фолкльор, а також „Les légendes chrétiennes de l'Oukraine" (1887—90).

Гіпаніс, грец. і рим. назва р. Бога, а також р. Кубань.

Гіппум, див. *Мохи.*

Гіпотакса, або підрядність, граматичний зв'язок між словами, а надто реченнями, коли форма другого члена граматичної пари визначається першим членом її. В укр. мові Г. в складному реченні здійснюється наочно при наявності в гол. реченні відповідника, що вимагає певного сполучника в підрядному реченні (Це *те* село, *де* я народився). При відсутності відповідника сиґналом наявности Г. буває інтонація і можливість запитання, що на нього відповіддю є підрядне речення. Див. ще *керування.*

Гіпотечні банки, кредитові установи, що видають довготермінові позики під заставу нерухомостей. На Україні до революції 1917 — Сел. Поземельний Банк, Держ. Дворянський Зем. Банк, а також акційні зем. банки (див. *Банки*).

Гіпс, широко розповсюджений мінерал ясного кольору, водний вапневий сірчан ($CaSO_4 + 2H_2O$), у природі перев. не в чистому вигляді; безводний Г. є *ангідрит*, дрібнокристалічна відміна — *алябастер.* Г. вживається в будів. пром-сті як зв'язуючий матеріял, для скульптурних і орнаментальних робіт, у сіль. госп-ві як штучне добриво (зокрема гіпсування солонців), у медицині, для виробництва сірчаної кислоти й цементу. Найважливішим р-ном залягання Г. на Україні є півн.-зах. частина Донецького басейну — т. зв. Слов'янсько-Артемівська улоговина, де він утворився в пермському і, менше, гор.-девонському періоді (Артемівське, Нирківське, Івангородське, Покровське та ін. родовища); запаси 360 000 000 т (?). Гіпсова пром-сть зосереджена в Артемівському (найбільший зав. в СССР, довоєнна продукція до 1 000 000 т щорічно), Микитівці й Краматорському. Бідніший р-н поширення Г.

Кар'єри вовчинецького гіпсу

— це півд. Опілля, Поділля й Покуття, де Г. доходить до кількадесяти м грубини і є гор.-третинного (тортонського) походження; він утворює т. зв. *карстовий красвид;* тут Г. слабо експлуатується, гол. через велику відстань від залізниць. Так само слабо експлуатуєтьcя і Г. Підкарпаття (невеликі заводи на Станиславівщині: Вовчинець, Олешів, Побережжя). Великі родовища Кубані (Кам'яномістське й ін.) з запасом бл. 550 000 000 т майже не експлуатуються. Продукція Г. в УССР становить приблизно пол. союзної, бл. 40% її експортується за кордони України. *Р. М.*

Гіпсова промисловість, див. *Гіпс.*

Гіркі джерела, див. *Мінеральні джерела.*

Гіркокаштан, або кінський каштан (Aesculus hippo-castanum L.), велике дерево, висотою 15—25 м, з родини гіркокаштануватих; походить із півд. країв, на Україні розповсюджений як декоративна рослина.

Гірний Василь (* 1902), псевд. Федь Триндик, фейлетоніст, гуморист і письм.; співр. «Нового Часу», «Літопису Червоної Калини», «Комаря» і ін. (1933—39); «Літ. пародії» (1937), роман «Розгублені сили» (1943).

Гірший Тикич, р. на Придніпровській

височині, в сточищі Бога, притока Синюхи, довж. 105 км.

Гірництво, див. *Корисні копалини.*

Гірняк Йосип (* 1895), видатний актор, режисер, педагог і мист. керівник ряду укр. театрів. Родом з Галичини. З 1914 брав участь в аматорських виставах УСС. Далі працював у проф. театрах: 1916—18 «Укр. Бесіда» (Львів); 1919—20 Новий Львівський Театр; 1920—21 Театр ім. І. Франка; 1921 Театр-Студія ім. І. Франка; 1922—33 «Березіль» (Київ—Харків). В 1933 р., як мист. однодумець Л. Курбаса, був заарештований і засланий на північ до м. Чіб'ю. В 1942—44 рр. актор і режисер Львівського Оперового Театру, де вперше на укр. сцені поставив «Гамлета» Шекспіра. В 1945—54 рр. мист. керівник і актор Театру-Студії, а в 1955—56 рр. — Укр. Театрального Ансамблю. Г. — визначний виконавець комедійно-характерних ролей з драматичним забарвленням (Лейба — «Гайдамаки», Зброжек — «Маклена Ґрасса» М. Куліша; Карно «Зайві люди» за М. Хвильовим), зокрема образів М. Куліша (Кум, Мина Мазайло, Юхим, Кощавка); одночасно дав яскраве втілення персонажів Мольєра, Ґольдоні, Бомарше, Шіллера. В своєму Театрі-Студії, а згодом Укр. Театральному Ансамблі Г. виявив себе як режисер гострої думки. Представник модерного театрального мистецтва, Г. у своїй творчій практиці розвиває ідеї Л. Курбаса. В окремих виставах Г. відновлює в новому світлі традиції укр. інтермедії, сполучаючи давнє з сучасним. Г. автор праць: «Двадцятиріччя „Нар. Малахія"» («Сучасник», 1948); «Лебедина пісня Леся Курбаса» (1951); „Birth and death of the modern Ukrainian Theater" (1954).

Й. Гірняк

Література: Хмурий В., Дивнич Ю., Блакитний Є. В масках епохи. 1948.

В. Г.

Гірняк Никифор (* 1885), брат Йосипа, отаман УСС і гал. педагог (гімназії в Рогатині й Тернополі): комендант Коша УСС 1915—18; 1920 склав договір із червоною армією та очолював вінницький Ревком УГА; тепер в ЗДА. Статті про УСС в пресі, спогади «Червона Укр. Гал. Армія» (1956).

Н. Гірняк

Гірняк Юліян (* 1881), брат Йосипа, гал. хемік і фізик, проф. Укр. Тайного Ун-ту у Львові, д. чл. НТШ; розвідки з теоретичної хемії, підручники. Тепер живе в ЗДА.

Гірська Бриґада УГА, в 1919 тримала фронт проти поляків в околицях Хирова під командою отамана В. Черського. В травні відтиснена поль. армією в Карпати, перейшла в Чехо-Словаччину, де була роззброєна й інтернована в Нім. Яблоннім (Дойтч Ґабель); в 1921 перенесена до Йозефова й незабаром ліквідована.

Гірське (V-19), м. в Донбасі, Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.; видобуток кам. вугілля.

Гірський краєвид, див. ЕУ I, стор. 79—82, і *Кавказ, Карпати, Кримські гори.*

Гірчак Євген, больш. публіцист і критик кін. 1920-их рр., співр. катедри нац. питання Укр. Ін-ту Марксизму-Ленінізму, представник т. зв. «школи Скрипника», чл. ВУСПП; м. ін. працями «Нац. питання та правий ухил» (1929), «Шумськізм і розлам в КПЗУ» (1928), «Хвильовізм» (1929); з 1934 доля невідома.

Гірчиця (Sinapis, Brassica), однорічна олійна медодайна рослина з родини хрестоцвітих; відміни: біла (S. alba L.), чорна (S. nigra L.), сарептська (Brassica juncea Czern). Росте на полях; плекають ради насіння, що має цінну гірчичну олію; вживається для виготовлення гірчиці, при консервуванні харчів і в медицині.

Гіршман Леопард (1839—1921), видатний харківський окуліст і гром. діяч. З 1870 — доц., з 1875 проф. Харківського Ун-ту, де заснував першу катедру очних недуг. У 1871 створив у Харкові першу очну клініку й на власні та зібрані ним гроші збудував 2 очні лікарні та амбуляторію. Крім того, заснував декілька харитативних т-в. 1905 на знак протесту проти репресій, застосованих рос. урядом щодо студентів, покинув катедру, цілком віддавшись практиці. Залишив низку наук. праць з офталмології.

Л. Гіршман

Гість, у давній Русі-Україні чужоземний купець, який провадив торгівлю між містами і з закордоном. Гості користувалися привілеями: берегове право (штрандрехт), першість при конкурсі, право виставляти менше число свідків перед судом, судитися між собою за своїм правом. Г. не міг особисто набувати нерухомостей, однак це право належало чужинецьким корпораціям купців, т. зв. гостинним домам. Останні ко-

ристувалися самоуправою; церква спеціяльно охороняла гостей.

Гітлер (Hitler) Адольф (1889—1945), диктатор Німеччини, з 1921 гол. Нац.-Соц. Нім. Роб. Партії, з 1933 райхсканцлер, 1934 об'єднав у своїх руках виконавчу, законодавчу й судову владу і дістав титул «фюрера» нім. народу і Райху. Запровадив тоталітарну, терористичну владу в Німеччині. Ворог укр. народу і його державности. 22. 6. 1941 почав війну з Сов. Союзом з метою колоніяльного поневолення його евр. частини. Мав плян перетворити Україну, поряд ін. евр. територій СССР, на нім. колонію, а укр. Галичину і Крим безпосередньо приєднати до Райху. Басарабія, Одеса й територія на зах. і півн. зах. від неї («Трансністрія») мали бути передані Румунії.

Гіяцинт (Hyacinthus), декоративна рослина з родини лілеюватих, бл. 30 відмін; батьківщина Г. — Мала Азія. В півд. Криму і на Чорноморському узбережжі Кубані плекання Г. має пром. значення. В степах України росте дико кілька відмін Г.

Главконіт, мінерал зеленої барви, водний силікат глинозему заліза й калію, поширений в осадових породах; застосовується для виробництва водопом'якшувачів, для виготовлення фарби і як калійне удобрення ґрунту. Найкращі родовища б. Канева, Харкова й на сх. Поділлі.

Глаголиця, давня система слов. письма, укладена св. *Кирилом.* Джерела Г. спірні. Були спроби вивести її з візант. курсиву (Тейлор, *Яґіч),* з коптського письма (Фортунатов), з комбінації елементів грец. курсиву, уставу і орієнтальних елементів *(Трубецкой)* тощо. Г. була рано заступлена кирилицею під візант. впливом і більше збереглася на заході слов. світу. Нема даних про систематичне вживання Г. на Україні, одначе вона була відома в період Київської держави, як це видно з окремих прослідків її (окремі глаголичні літери, малі частини тексту, писані Г.) в рукописах 11—15 вв. (15 сх.-слов. рукописів, за підрахунком Ільїнського, з них 2 укр.).

Д. Гладилович

Гладилович Дем'ян (1846—92), гал. гром. діяч; гол. Т-ва ім. Шевченка; один із засновників «Діла» і т-ва «Дністер».

Гладилович Іван (1901—45), гал. політ. діяч і журналіст; в 1920-их рр. діяч студентської кат. молоді, чл. проводу Союзу Гетьманців-Державників і з 1932 ред. його органу «Хліборобський Шлях»; з пол. 1930-их рр. чл. проводу Фронту Нац. Єдности і співред. газ. «Укр. Вісті» у Львові; праці з іст. Галичини.

Гладишовський Антін (1881—1923), гал. гром. і екон. діяч, дир. Крайового Кредитового Т-ва у Львові (1912—23), в 1914 і 1919—23 гол. Укр. Пед. т-ва «Рідна Школа» у Львові.

Гладишовський Олександер (* 1888), гал. гром. і політ. діяч; 1918—21 на дипломатичній службі УНР; в 1920—30-их рр. діяч УНДО і чл. його ЦК; тепер в ЗДА.

Гладка Ірина (* 1911), гал. гром. діячка, гол. кооп. секції Союзу Українок у Львові, провадила кооп. пропаґанду серед жіноцтва, тепер в ЗДА.

Гладкий Григорій, миргородський полк. 1669—72.

Гладкий Гриць (1893—1936), гром. і політ. діяч на Волині, згодом у Галичині, журналіст; ред. газ. «Укр. Життя» на Волині, з 1930 дир. канцелярії УНДО у Львові і співред. газ. «Свобода».

Гладкий Йосип (1789—1866), кошовий отаман задунайських запорожців, пізніше отаман Озівського війська; 1828, під час рос.-тур. війни, перейшов на рос. бік разом із 3 500 козаків, які під назвою Озівського війська були оселені між Бердянським і Маріюполем; згодом ці козаки були переведені на Кубань.

Гладкий Максим, коз. полковник доби Хмельницького, попав у поль. полон під Загалем на Поліссі й скараний на смерть 20. 11. 1649.

Гладкий Матвій († 1652), миргородський полк., уславлений у боях Хмельницького з поляками, 1649—52; фундатор церкви в Миргороді; скараний на смерть за присудом поль. військ. комісії за участь у сел. заворушенні.

Гладкий Микола († 1937 ?), активний учасник руху за нормалізацію укр. літ. мови в пуристичному дусі в 20-их рр. 20 в. З освіти біолог, справив великий вплив на стабілізацію літ. мови своїми підручниками, книжками «Наша газетна мова» і «Мова укр. письменства», співучастю в термінологічній праці *Інституту Мовознавства,* а також систематичною працею на посаді ред. мови в київській обл. газ. «Пролетарська Правда».

Гладкий Петро, дослідник укр. говірок Київщини й Волині в 20-их рр. 20 в., близький до школи *Ганцова.*

Гладкий Сергій, сучасн. архітект, маляр і графік, вчився в Ін-ті Цивільних Інженерів у Петербурзі, в 20-их рр. ред. „Umění Slovanů" в Брно і Празі; в 30-их рр. у Парижі, працював над розписом будов і як ілюстратор.

Гладкий Степан, один з перших укр. політ. діячів в ЗДА, провідний чл. *«Гайдамаків»,* чл.-засновник і чл. проводу Укр. Федерації Соц. Партії в ЗДА, після

1920 виїхав до УССР, де за кілька років був ліквідований.

Гладкий Ярослав (* 1908), інж., пластовий діяч, організатор водного Пласту, з 1928 чл. керівних органів Пласту, в 1930—39 провадив активну працю в конспіративних пластових гуртках і редагував їх ідеологічний журн. «Вогні». На еміґрації 1945—54 гол. комендант пластунів, з 1954 — гол. Головної Пластової Булави. Автор пластових статтей.

Гладун Анна (* 1908), дівоче прізвище Покладок, родом з Галичини, співзасновниця *Українського Золотого Хреста* в ЗДА, його гол. в 1950—54, тепер почесний чл.

Глазуненко Степан, актор трупи М. Кропивницького на ролі простаків (Дмитро в «Ой, не ходи, Грицю»); у 80-их рр. належав до відомих акторів побутового театру. Згодом організував власну антрепризу невисокого мист. ґатунку.

Глеваха (VII—11), с. Васильківського р-ну Київської обл., на півд. зах. від Києва, відоме з частих боїв частин УНР, УГА та повстанців отамана Зеленого проти червоних і білих рос. військ за оволодіння Києвом; 29. 8. 1919 після триденного бою прорив больш. фронту 1 і 3 корпусом УГА та Запор. корпусом УНР на лінії В. і Мала Бугаївка-Крушинка-Глеваха-Боярка-Білгородка.

Глибока, див. *Глібока*.

Глибокий (V—21), над р. Глибокою, с. м. т. в сх. частині Донбасу, р. ц. Каменської обл. РСФСР; р-н заселений частинно українцями.

Глини, група осадових гірських порід, складається з каолініту й ін. водних алюміносилікатів з величиною часток до 0,01 мм, продукт звітрення різних гірських порід; пластична, кольоїдальна, звичайно не в чистому вигляді — з домішками піску й вапняку; барва Г. залежить від роду домішок (напр., жовта від бурого залізняка). Г. є найбільше поширені й з найдавніших часів використовувані людиною осадові відклади; мають велике значення в будівництві, металюрґії (вогнетривкі Г.), кераміці, сіль. госп-ві як складник ґрунту (див. *Глиняне виробництво*).

Г. різного роду й генези широко розповсюджені по всій Україні. Крім звичайних Г., поширені деякі спеціяльні породи.

Каолінова глина постала із звітріння скельних порід, багатих на алюміній; це чиста біла глина, якої вживають гол. до виробництва порцеляново-фаянсового посуду; на Україні широко розповсюджена в кристалічній смузі (див. *Каолін*). Гончарська глина, пластична, жовтувато-червоняста або сірозелена, залягає на широких просторах, використовується для продукування глиняного посуду. Цегляна глина менше пластична, бо має деяку домішку зерен піску; поширена на Україні, вживається до будівництва домів (ліп'янки) і як сировина для цегли, черепиці тощо. В шляховому будівництві важливі т. зв. клінкерні Г., що є також у р-нах, де бракує будів. каменю (Придніпровська низовина). Особливо цінні вогнетривкі Г., що залягають перев. в Донбасі (3/4 з усіх підрахованих запасів, 512 000 000 т), де саме найбільший на них попит; найбагатшим на Україні й одним із найбагатших у світі є Часов-Ярське в півн.-зах. Донбасі (менші родовища: Дружківське, Ново-Швайцарське, Абрамівське та ін.); в Дніпровському пром. р-ні вогнетривкі Г. є в П'ятихатках і Полозькому; ін. родовища — Катеринівське в Кіровоградській обл., Овруцьке на київському Поліссі тощо. Напіввогнетривкими Г. є т. зв. рябі Г. (третинного віку), що часто виступають у півн.-сх. частині Укр. кристалічного масиву й в сусідній частині Придніпровської низовини. *Р. М.*

Глинка Антін (* 1907), укр. гром. діяч у Канаді родом з Галичини, посол до федерального парляменту в Оттаві в 1940—49 (від партії соціяльного кредиту з округи Ветревіл, Альберта); захищав у парляменті права укр. «переміщених осіб».

Глинка Ісидор (* 1909), хемік в Канаді, родом із Галичини, брат Антона; чл. ряду наук. інституцій і т-в; н.-д. праці перев. в ділянці аґрохемії.

Глинка Лев (* 1893), укр.-кат. свящ., проф. Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові, 1945 засланий большевиками, дальша доля невідома. Праці з канонічного права; статті в «Ниві» і «Богословії».

Глинське (III—14), с. над р. Сулою, р. ц. Сумської обл., кол. м. Вперше згадується в літописі під 1320 р. В 15 в. належало князям Глинським. 1680 Г. було приписане до Лубенського полку. До недавніх часів в Г. зберігалися залишки укріплень.

Глинський, полк., військ. діяч, 1917 чл. Укр. Центр. Ради, гол. Укр. Військ. Орг. Комітету.

Глинський Володимир (1850—1930), гал. гром. і політ. діяч, гр.-кат. свящ.; 1897 був на чолі укр. делеґації до цісаря Франца-Йосифа в справі баденівських виборів.

Глинський Іван, західньоукр. ґравер другої пол. 17 в.; у його працях помітні нар. мотиви.

Глинський Михайло († 1534), кн., найвидатніший з роду *Глинських*, студіював у Німеччині, був при дворі цісаря Максиміліяна, служив у Альбрехта,

курфюрста саксонського. Повернувшись, став 1500 маршалком двору лит. великого кн. Олександра; здобувши значний вплив, підтримував правос. вельмож; уславився перемогами над татарами; після смерти Олександра, обвинувачений в його отруєнні, відійшов від двору. Разом із братом Василем в 1507—08 очолив повстання укр. і білор. вельмож проти наступника Олександра — Жигмонта І, після невдачі повстання втік до Москви, де зайняв високий пост. 1514—26 був ув'язнений за обвинуваченням у зраді на користь Литви; 1534, знову ув'язнений, умер у тюрмі.

Глинський Теодосій (* 1869), бук. діяч, за фахом аптекар; фундатор укр. щоденника *«Час»* у Чернівцях.

Глинський Теофан (1806—93), письм. і гром. діяч із Галичини. Писав в оборону нар. мови 1851, автор граматики укр. мови. (Див. Возняк у «ЗНТШ» XCIII).

Глинський Яким, сніцер поч. 18 в. на Чернігівщині; разом із Григорієм Петровим різьбив відомий іконостас гол. церкви Печерської Лаври в Києві.

Глинські, князівський рід тат. походження, оселений на Переяславщині й Сіверщині. Набув значення в кін. 15 — на поч. 16 в. під впливом Михайла Г. (див.), близького до великого кн. лит. Олександра; зокрема відомі брати Михайла: Богдан, черкаський намісник, 1493 зруйнував Очаків; Іван († 1522), київський воєвода 1505—08; Василь, берестейський староста, видатний учасник повстання 1507—08, разом з братами еміґрував до Москви; після одруження з моск. кн. Василем III його дочки Олени, яка була 1533—38 на чолі уряду, Г. грали велику ролю при дворі.

Гончарне виробництво (кераміка), один із найстаріших і найпоширеніших на Україні родів пром-сти, полягає в випалюванні з глини посуду, цегли, виробів для техн. (вогнетривкі глини) та декоративних цілей тощо. Залежно від роду глини, зокрема мінеральних і органічних домішок, способу оброблення, температури випалювання і т. д. розрізняють вироби, почавши від звичайної цегли й гончарського краму до високоякісних фабрикатів — порцеляни й фаянсу. Докладніше див. *Вогнетривка промисловість, Гончарство, Кераміка, Порцеляново-фаянсова промисловість, Цегельна й черепична промисловість.*

Глиняни (IV—5), м-ко в Надбузькій улоговині; р. ц. Львівської обл., 4 500 меш. (1931 р.); засноване на маґдебурзькому праві 1387 р.; розвинене килимарство й харч. пром-сть. У 1919 там відбулися бої УГА з поляками на лінії Глиняни-Наварія-Пустомити.

Гліб († 1015), св., кн., син Володимира В., убитий з наказу кн. Святополка під Смоленськом.

Гліб, кн. переяславський 1155—71, син кн. Юрія суздальського; одержавши престол під час боротьби Із'яслава київського з Юрієм, відокремив переяславське князівство від Києва.

Глібов Леонид (1827—93), письм. і гром. діяч родом з Полтавщини; вчитель гімназії — з 1855 в Чорному Острові, з 1858 — в Чернігові. Активний чл. чернігівської Громади, організатор недільних шкіл і видання книжок для народу; співр. журн. «Основа». 1861—63 редаґував тижневик «Черниговский Листок», містячи в ньому чимало матеріялів укр. мовою. 1863, одночасно з забороною тижневика, Г. звільнили з посади й піддали під поліційний нагляд. З 1867 — дир. чернігівської земської друкарні. Г. написав ряд ліричних поезій, здебільша елегій пісенно-романсового характеру («Журба», покладена на музику М. Лисенком, стала нар. піснею). Найважливіші твори Г. — байки (понад 100), які вийшли, починаючи з 1863, багатьма виданнями; мандрівні байкарські сюжети, застосовані до сучасности в дусі ліберальної сатири, дістають у нього укр. забарвлення перенесенням в укр. побутову обстанову й майстерним використанням нар. мови. Г. написав також кілька десятків віршованих загадок для дітей, вміщених у львівському «Дзвінку», і комедію («жарт на 1 дію») «До мирового» (1862). *М. Г.*

Л. Глібов

Глібовецький Іван († 1890), бук. пед. і гром. діяч — москвофіл, викладав у чернівецькій гімназії й учительській семінарії, видавець першої укр. газети на Буковині «Буковинська Зоря» (1870—71).

Глібовицький Василь (* 1904), гал. журналіст і кат. діяч, ред. ж. «Укр. Юнацтво» і «Лицарство Пресвятої Богородиці»; співорганізатор свята *«Укр. Молодь Христові»* (1933), один із засновників, згодом гол. кат. орг-ції молоді «Орли». Під час другої світової війни ген. секретар *УЦК* в Кракові. В 1947 р. пропав без вісти на еміграції в Німеччині.

В. Глібовицький

Глібовицький Клим (1875—1907), математик і педагог із Галичини; монографія про М. Абеля й ін.

Глібовицький Микола (1876—1918), гал. письм. та гром. діяч, москвофіл; 1907 посол до австр. парляменту; разом із чехами К. Крамаржем та Грібарем ініціятор т. зв. неослов. руху.

Глібока (V—6), с. на буковинському Передкарпатті, р. ц. Чернівецької обл., 5 600 меш. (1930); тут були знайдені: трипільське селище, селище з керамікою гальштатської доби, велика група (86) тілопальних могил пізньої рим. доби та городище княжої доби (Й. Сомбаті 1893—94, Ч. Амброжевич).

Глід (Crataegus L.) з родини розоцвітих, підродини яблуневих; колючий кущ або деревце 3—8 м висоти; на Україні найбільше поширені: Г. звичайний, або колючий (C. oxyacantha) і Г. гостролистий (C. monogyna Jacg.). Вживається на живоплоти, підщепи для карликових груш і як декоративне; інколи — в токарстві, а сх. і понтійський (Крим) — на ягоди. Цвіти і ягоди Г. вживають як лік при серцевих хворобах.

Глоба Іван († 1791), останній військ. запор. писар (1762—75); після зруйнування Запор. Січі, 1776 засланий рос. урядом в манастир до Туруханську в Тобольській губ.

Глоба М. (Нефедов), актор і співак (тенор), грав у трупах М. Кропивницького й М. Старицького, виконував ліричні ролі, зокрема був відомий у 1890-их рр.

Глобенко Микола (* 1902), літературознавець і педагог, проф. УВУ, д. чл. НТШ. Праці, присвячені зв'язкам укр. письменства 17 в. з літ. традицією київської доби („Paterikon С. Косова", «ЗНТШ» CLXV; «Тератургіма А. Кальнофойського» 1956), історії нової літератури та станові літературознавства, м. ін. «Шевченко в сов. літературознавстві» («ЗНТШ» CLXI), „35 years of Ukrainian Literature in the USSR" („The Slav. Review" 1954), статті в ЕУ I й ін.

Глобино (IV—14), с., р. ц. у півд.-зах. частині Полтавської обл., кол. м-ко; цукроварня.

«Глобус», двотижневий ілюстрований універсальний журн., вид. газ. «Пролетарська Правда», виходив у Києві з 1923 до поч. 30-их рр. Вмістив ряд творів письменників групи *Ланка — МАРС;* ред. С. Щупак.

Глодзінський Антін (1861—1914), гал. с.-г. діяч, укр.-кат. свящ. і педагог; пропагував навчання про сіль.-госп-во в школах, автор статтей і брошур на с.-г. теми.

Глубічок Великий (IV—6), с. над р. Серетом на Зах. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл.

Глух Йосип, уманський полк. 1649—54; Хмельницький усунув його із полковництва в наслідок невдач при обороні від поляків.

Глуха кропива, медунка біла (Lamium album L.), рослина з родини губоцвітих; вивар з квіток вживають при грудних і жіночих хворобах.

Глухі приголосні, приголосні, вимовлювані без участи голосниць. В укр. мові є Г. п. губні *п, ф,* зубні *т, с, ц,* середньопіднебінні *ш, ч,* задньопіднебінні *к, х*. Кожний із Г. п. має допарка дзвінкого, що має в засаді таку ж вимову, за винятком *ф, х,* які відбігають артикуляцією від своїх дзвінких допарків *в, г,* координуючися з ними не так фонетично, як фонологічно. Більша енергійність вимови Г. п. проти відповідних дзвінких, властива їм у всіх мовах, не відіграє фонологічної ролі в укр. мові, за винятком зах.-укр. говірок (див. *Дзвінкі*).

Глухів (II—14), м. над р. Есмань, притокою Сейму, р. ц. Сумської обл.; 18 000 меш. (1933), осередок важливого коноплянoго р-ну, прядивообробний і лісообробний заводи; Н.-Д. Ін-т Луб'яних Культур, пед. ін-т, технікум механізації сіль. госп-ва, краєзнавчий музей. Глухів згадується в літописах від 1152; в 13 в. Г. — окреме князівство. 1669 в Г.

Глухів

був обраний гетьманом Дем'ян Многогрішний, що уклав з моск. урядом «*Глухівські статті*». З 1708, після зруйнування Батурина, Г. став резиденцією гетьмана, з 1764 — Малорос. Колеґії. 1782 Г. перетворено на пов. м. Новгородсіверського намісництва, а згодом Чернігівської губ.

«Глухівські статті», договір з 27 пунктів, укладений 16. 3. 1669 в Глухові між новообраним гетьманом Дем'яном Многогрішним і моск. представниками. Під виливом заворушень на Україні рос. уряд ішов на поступки, касуючи «Московські статті», укладені з І. Брюховецьким. Однак, хоча договір і декларував, що зберігаються «права й вольності», потверджені за Б. Хмельницьким, «Г. с.» значно обмежували укр. автономію: царські воєводи залишалися в Ки-

еві, Чернігові, Ніжені, Переяславі й Острі, проте не мали втручатися в місцеве управління. Реєстрове військо було обмежене до 30 000. Гетьман не мав права зноситися з чужими державами.

Глушець, готур (Tetrao urogallus L.), рідкий лісовий птах з родини тетеревих, ряду кураків, довж. до 110 см, вага — до 6 кг. На Україні поширений у півн. лісовій смузі і в Карпатах; ще в другій пол. 18 в. жив у лісостепі між Дніпром і Доном; цінний ради пір'я і смачного м'яса й тому дуже винищений.

Глушкевич Маріян (1878—1935), гал. гром. діяч, москвофіл, правник, проф. Укр. Тайного Ун-ту в Львові, оборонець у політ. процесах, заступник гол. Союзу Укр. Адвокатів у Львові; вірші укр. і рос. мовами.

Глушко Сильвестр (* бл. 1896), історик України, з школи М. Грушевського, наук. співр. Ін-ту Історії ВУАН, автор ряду наук. праць. 1934 заарештований і засланий до Комі; там загинув під час єжовщини.

Глушко Юрій, псевд. Мова (1882?—1942), один із організаторів укр. культ.-нац. і гром. життя на Далекому Сході, голова Секретаріяту Укр. Далекосхідньої Крайової Ради 1917—20 рр., за фахом технік. Був засуджений большевиками 1924; пізніше переїхав на Україну, помер у Києві.

Глушкове (II—15), с. на Слобожанщині над р. Сеймом, р. ц. Курської обл. РСФСР; українці становлять в р-ні $^3/_4$ населення.

Глущенко Микола (* 1901), відомий маляр, родом із Запоріжжя; вчився в приватних мист. школах у Берліні, з 1925 в Парижі, де мав великий успіх; твори — від неоклясицизму до легкого експресійного рисунку франц. напряму: «Картярі», «Процесія», «Музиканти», «Ранок», жін. акти, краєвиди з півд. Франції, ілюстрації до творів М. Гоголя. Тепер працює в Києві, перев. над пейзажами.

М. Глущенко

Глянько Федір (1879—1955), робітник, один із піонерів укр. руху серед харківського робітництва, з 1900 активний чл. Укр. Роб. Громади в Харкові, керованої Г. Хоткевичем, співзасновник Укр. Роб. Театру; 1917 чл. Центр. Ради і учасник Трудового Конгресу; діяч УАПЦ; в'язень сов. тюрем; помер на еміґрації в ЗДА.

Гмиря Борис (* 1903), визначний оперовий співак (високий бас), родом із Харківщини. Скінчив Харківську Консерваторію; провідний артист Київського Оперового Театру ім. Шевченка; найгол. партії: Мірошник («Русалка» Даргомижського), Мефістофель («Фавст»), Борис Годунов, Кривоніс («Богдан Хмельницький») та ін.

Б. Гмиря

Гмиря Микола (1882—1905), рев. діяч, родом з Прилуччини, чл. РУП і УСДРП; закладав партійні гуртки в Полтаві; був покараний в'язницею, помер на еміґрації.

Гнатевич Богдан (* 1892), сотник УСС, начальник Вишколу СС у Білій Церкві 1918, пізніше начальник оперативного відділу 1 корпусу УГА; один із авторів «Історії укр. Війська».

Гнатевич Модест (1810—65), гал. церк. діяч — василіянин, історик василіянських манастирів.

Гнатишак Микола (1902—40), літературознавець, критик і журналіст із Галичини. Ред. журн. «Мета» (1934—39), співр. журналів «Дзвони», «Рідна Мова», «Наша Культура» та ін. Автор численних праць, м. ін. «Нова укр. лірика в Галичині» (1934), «Укр. романтична баляда» (1936); незакінчена «Історія укр. літератури» (I, 1941) — спроба збудувати курс за принципами «структурального зв'язку літ. твору із словом» і «літ. формалізму».

М. Гнатишак

Гнатківська Дарія (* 1912), діячка ОУН, співорганізаторка атентату на поль. мін. Перацького, засуджена у варшавському процесі на 15 рр. тюрми, у в'язниці одружилася з М. *Лебедем.*

Д. Гнатківська

Гнатовський Антін (* 1899), аґроном, працював деякий час на Косівщині (Галичина); праці з садівництва й городництва в виданнях «Сіль. Господаря» у Львові й УТГІ в Подєбрадах.

Гнатюк Богдан (* 1915), інж.-конструктор літаків; працював при катедрі аеро-

навтики Політехніки в Данціґу та в Дослідному Ін-ті у Відні, як конструктор літаків у Фрідріхсгафені в Німеччині; тепер проф. літунського фак. в ун-ті Ногр-Дам в ЗДА.

Гнатюк Володимир (1871—1926), визначний етнограф, організатор наук. праці, з 1899 р. секретар Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові; з 1901 р. секретар, а з 1916 гол. Етногр. Комісії НТШ, ред. (з 1900) всіх її видань. Співред. «Літ.-Наук. Вісника» (1898—1906 і на поч. 20-их рр.), дир. Укр. Вид. Спілки; співр. численних видань, стояв у зв'язках із усім укр. наук. і літ. світом.

В. Гнатюк

Особливо видатна діяльність Г. в орг-ції праці Етногр. Комісії. Від вид. випадково зібраних матеріялів, чим позначений був попередній період в укр. науці, Г., разом із Ф. Вовком та І. Франком, перейшов до всебічного, пляномірного етногр. дослідження укр. теренів, гол. Зах. Укр. Земель, шляхом створення мережі численних збирачів фолкльору, орг-ції наук. екскурсій (зокрема 1904—06 рр.), і суворо наук. опрацювання та вид. зібраного. Г. зредаґував і видав бл. 60 тт. «Етногр. Збірника» і «Матеріялів для укр. етнології». Плодом багаторічних безпосередніх досліджень були «Етногр. матеріяли з Угорської Руси», I—VI («Етногр. Зб.», III, IV, IX, XXV, XXIX, XXX); далі його розвідки «Русини Пряшівської єпархії і їх говори» (ЗНТШ XXXV—XXXVI), «Руські оселі в Бачці» (ЗНТШ, XXII), «Угроруські духовні вірші» (ЗНТШ, XLVI—XLVII, XLIX) і ряд ін. (друкованих в ЗНТШ і ЛНВ). Заслужену славу в слов. і взагалі евр. наук. світі мають упорядковані й зредаґовані ним і видані в «Етногр. Зб.» «Гал.-руські анекдоти» (VI), «Колядки і щедрівки» (XXXV—XXXVI), «Гаївки» (XII), «Коломийки» (XVIII—XIX); «Гал.-рус. нар. леґенди» (XII—XIII), «Нар. оп. про опришків» (XXIV), «Знадоби до гал.-укр. демонології» (XXV), «Знадоби до укр. демонології» (XV, XXXIII, XXXIV), «Укр. нар. байки» (XXX, XXXVII, XXXVIII); Г. зредаґував також зб. «Укр. весільні обряди і звичаї» («Матеріяли для укр. етнології», XIX—XX). «Похоронні звичаї і обряди» («Етногр. Зб.», XXXI—XXXIII), „Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes", I—II, та ін. Поза тим він опублікував дослідження з порівняльної етнографії («Леґенда про три жіночі вдачі», ЗНТШ, XCVII, «Пісня про неплідну матір», ЗНТШ, CXXXIII) і ряд розвідок і менших статтей з різних ділянок етнографії, мовознавства, літ. критики та ін. Г. був з 1899 д. чл. НТШ, з 1924 д. чл. ВУАН, чл.-кор. Рос. Академії і ряду ін. наук. т-в та орг-цій.

За *З. Кузелею*

Гнатюк Тихон († 1943), правос. свящ. в Арґентіні, де працював у 1908—14 і 1924—43, перев. в Трес Капонес, з 1931 за призначенням митр. І. Теодоровича місіонер УАПЦ на всю Арґентіну, з 1938 — і на Параґвай.

Гнила Липа, ліва подільська притока Дністра, 80 км довж.; під час світової війни затяжні бої військ Центр. Держав і УСС з росіянами; бої 2 корпусу УГА 24—28. 6. 1919 з поляками на фронті Дусанів-Вовків.

Гниле море, див. *Сіваш.*

Гнилий Тикич, р. на Придніпровській височині, в сточищі Бога, притока Синюхи.

Гнилий Яланець, ліва притока дол. Бога.

Гнилоп'ять, р. в сточищі Дніпра, права притока гор. Тетерева, довж. 102 км.

Гнилосиров Василь (1836—1900), псевд. Гавраш, пед. діяч родом із Слобожанщини; чл. харківського укр. студентського гуртка, працював у недільних школах, був у зв'язках із ін. укр. громадами 60-их рр., співр. «Основи»; згодом довголітній дир. пов. школи в Каневі, доглядав Шевченкової могили.

Гнівань (IV—9), с. м. т. Тиврівського р-ну Вінницької обл., положене над р. Богом; великі розробки ґраніту, цукроварня.

Гніденко (Гнєденко) Борис (* 1912), математик, проф. Львівського (1945—50) і Київського (з 1950) Ун-тів; д. чл. АН УРСР і дир. Ін-ту Математики АН УРСР; праці в ділянці теорії імовірностей.

Гнідич (Гнедич) Микола (1784—1833), рос. поет і перекладач укр. походження, родом з Полтавщини; в ориґінальній творчості на межі між клясицизмом і сантименталізмом (ідилія «Рибаки» 1821), переклади з Вольтера, Шіллера й ін., найвизначніший — «Иліада» Гомера (1829).

Гніздовський Яків (* 1915), маляр, графік і скульптор, родом з Поділля. Студіював у Варшаві й Загребі. Виставки в Мюнхені (1947), Мінеаполісі й Ст.-Павл (1950, нагороди за дереворит і оліяо), в Нью-Йорку — участь у збірних виставках, 1954 — виставка індивідуальна. Почавши з реалістичного історизму в малярстві, перейшов до новаторського,

Я. Гніздовський

експериментального мистецтва. Г. належить графічне оформлення численних книжок на еміґрації, дереворити, ужиткова графіка. Останнім часом працює в «малій скульптурі» й кераміці.

Гнізна, ліва притока Серету, притоки Дністра.

Гніп Михайло, історик і архівіст, працював у 1920-их рр. в Полтаві й Харкові, автор монографії про Полтавську Громаду 1860-их рр. («Політ. рух 1860-их рр. на Україні. Кн. І. Полтавська Громада», 1930).

Гнітяса (VI—5), шпиль в Мармаросько-Буковинській верховині в верхів'ях р. Черемош (1 769 м).

Говерля (V—5), найвищий верх у групі *Чорногора* і в усіх укр. Карпатах (2 058 м); джерела р. Прут, польодовикові котли (Зарosляк і ін.); на півн. схилах держ. заповідник; див. мал. в ЕУ І, стор. 80.

«Говерля» в-во й книгарня в Нью-Йорку (ЗДА) з 1950 р.; видає твори красного письменства й популярно-наук., з 1955 випускає бібліографічний місячник «Біблос»; власник, видавець і ред. М. Сидор-Чарторийський.

Гоголі-Яновські, старовинний рід, походив від Якова Г.-Я., що жив у пол. 17 в. До нього належали письм. Василь *Гоголь* і Микола *Гоголь*.

Гоголів (III—11), с. Броварського р-ну Київ. обл., кол. м-ко.

Гоголь Йона († 1602), єп. пинський і турівський, перед тим архимандрит кобринський, прихильник унії, підписав акт у Бересті 1596.

Гоголь Микола (1809—1852), син Василя, найвизначніший представник «укр. школи» в рос. літературі. Після студій в Ніжені переїхав до Петербурґу, де служив по канцеляріях, пізніше вчителював і короткий час був проф. історії в Петербурзькому Ун-ті. Після 1836 виїхав за кордон, де жив з короткими перервами до 1849, коли через Палестину повернувся до Росії; деякий час перебував на Україні (Полтавщина, Одеса), вмер у Москві в лютому 1852 р.

Після слабих спроб віршування, видав збірки новель: 1831 р. 2 тт. «Вечера на хуторе близ Диканьки», 1834 — 2 тт. «Миргород», 1834 2 тт. «Арабески». 1836 виставив комедію «Ревизор», пізніше переробив «Тараса Бульбу», видав новелю «Шинель», 1 частину «поеми» «Мертвые души» (1842). 1847 видав дидактичні «Выбранные места из переписки с друзьями». Вид. творів: П. Куліша, Н. Тіхонравова і В. Шенрока (I—VII, 1889—96), нове — Академії Наук СССР, підготоване В. Гіппіусом в 14 тт. (1939—53). Листи — в вид. Куліша, Шенрока (I—IV, 1902), Гіппіуса. Етногр. праці: зб. пісень — бл. 1 000 чч. використана у вид. Максимовича, видана Георгієвським (1910). Матеріяли до укр. словника — найповніше в вид. Гіппіуса. Є чимало укр. перекладів окремих творів та 2 вид. вибраних творів, останнє в 3 тт. 1952.

Твори Г. являють різні варіянти романтичного стилю, з майстерним вживанням метафорики, гіперболи та іронічного ґротеску при надзвичайній ритмічності й милозвучності мови. Г. перший з «укр. школи» став уживати численних лексичних та синтаксичних українізмів, використовуючи їх, зокрема, для мист. «гри» різними площами стилю (від вульґарного до патетичного). Вже в деяких укр. новелях, а найбільше в новелях із «Арабесок», «Ревізорі» та «Мертвих душах», він є основоположником рос. «натуральної школи», сполучаючи романтичну ідеологію з зображенням повсякденности в неґативних, «низьких», рисах. Творчість Г. викликала численні наслідування в укр. літературі: Г. Квітка, П. Куліш, О. Стороженко, і в рос. — представники «укр. школи» (Є. Гребінка), в ранні періоди творчости І. Турґенев, Ф. Достоєвський, В. Соллоґуб, символісти — Ф. Сологуб, О. Ремізов, А. Белий, пізніше В. Маяковський. Переклади творів Г. налічуються сотнями. Г. визнаний за одного з найбільших світових письменників 19 в.

М. Гоголь

Ідеологія Г. викликала великі суперечки: «Вибрані місця...» знайшли неґативну оцінку перев. з боку політ. «лівих» кіл (Белінський), що бачили в творах натурального періоду лише сатиру на рос. дійсність, нехтуючи їх мист. завданнями. Виробилась схема літ. біографії Г., що, мовляв, пережив за кордоном рел. кризу. Лише в 20 в. почались глибокі дослідження формального боку творчости Г. (Мандельштам) та уважніше ставлення до його ідеології. Як рел. мислителя схарактеризував його Д. Мережковський; В. Зіньківський, поруч із романтичною психологією, знайшов у Г. всі основні думки, що ними пізніше уславився Достоєвський; В. Гіппіус дав характеристику розвитку Г. як боротьби естетичного та рел. світогляду (почасти за Зіньківським). Деякі дослідники вказують на єдність світогляду Г. від поч. до кін. його життя.

Полеміку викликало і відношення Г. до України. Суворе засудження знайшла його байдужість до укр. питання у С. Єфремова і ще сильніше в статтях

Є. Маланюка 20-их рр. Велику ролю укр. елементів в його творчості і значення рос. творів Г. в історії укр. нац. свідомости підкреслювали П. Филипович і В. Дорошенко. Досі не звернено уваги на те, що Г. в останні рр. життя зовсім не відійшов від укр. тематики (обробка «Тараса Бульби» в 1840. нариси укр. тем в нотатках після 1848).

Література: біографія: Шенрок В. Материалы для биографии Гоголя, I—IV. М. 1892—98; нові матеріяли — Литературное наследство, LIX. М. 1953; творчість — Мандельштам И. О характере гоголевского стиля. Гельсингфорс 1902; Гиппиус В. Гоголь. П. 1924; Виноградов В. Этюды о стиле Гоголя. П. 1926; Белый А. Мастерство Гоголя. 1928; Ремизов А. Огонь вещий. Париж 1954; ідеологічне освітлення: Мережковский Д. Гоголь и чорт. 1909; Зіньківський В. ст. в ж. Христианская Мысль. К. 1917, Zeitschrift für slavische Philologie, X і XIII; Чижевський Д. Там же, XV; Аннали УВАН. 1953 і Slavonic Review, LXXV. Лондон 1953; відношення до України: Филипович П. Гоголь та Україна. Вінніпеґ 1954 (перевид.); Дорошенко В. — неперевидані окремо газетні статті.

Д. Чижевський

Гоголь Остап († 1679), військ. діяч з волинської шляхти, учасник воєн Хмельницького, полк. подільський (1654), правобережний наказний гетьман 1674, полк. могилівський.

Гоголь-Яновський Василь (1780—1825), батько Миколи, письм.; полтавський поміщик старшинського роду, керував домашнім театром свого покровителя-вельможі Д. Трощинського (в с. Кибинцях) і писав для цього театру п'єси нар. мовою; відомий зміст комедії «Собака-вівця», подібної до інтермедій 18 в., і зберігся текст другої «Роман та Параска» (інакше «Простакъ, или хитрость женщины, перехитренная солдатомъ»), сюжетом близької до «Москаля-чарівника» І. Котляревського.

Гогоцький Сильвестр (1813—89), філософ-геґельянець, родом з Поділля, вихованець Київської Академії; доц. Академії, пізніше проф. філософії та педагогіки в Київському Ун-ті. Праці про Канта, Геґеля, нариси іст. філософії, «Философский лексикон» (I—V), статті про філософію іст.; співр. «Основи»; пізніше реакціонер.

Годинка Антоній (1864—1946), історик із Закарпаття, проф. і ректор угор. ун-ту в Братіславі і Пейчі, чл. Угор. Академії Наук і гол. *Подкарпатського Общества Наук* в Ужгороді. Автор іст. праць перев. угор. мовою: «Іст. мукачівської епархії» (1910), „Documenta koriatovicsiana et fundatio Monasterii Munkacsiensis" („Analecta OSBM", I—II, Рим 1950—54); мармароським говором писав під псевд. Сокирницький Сирохман («Утцюзнина, газдуство и прошлость южно-карпатских русинув»). Увесь час перебував в Угорщині.

Годкевич Михайло (* 1896), книгознавець, жид. походження, в 20-их рр. дир. Укр. Книжкової Палати; автор бібліографічних розвідок.

І. Годяк

Годяк Іван (1914—55), кіноактор, родом із укр. сім'ї в Пітсбурґу (Пенсільванія) в ЗДА; з 1942 — у студії Метро-Ґолдвін-Меєр: фільми «Рятувальний човен», «Воєнний суд над бунтівниками» і багато ін. зробили його широко відомим амер. публіці.

Гоженко Марія (* 1886), дружина Бориса *Матюшенка*, діячка РУП у Києві, з 1920 р. на еміґрації, перев. у Празі, укр. делеґатка на конґреси 2 інтернаціоналу.

Гозенпуд Абрам (* 1908), сов. літературознавець і мистецтвознавець (музика, театр), наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР, проф. високих шкіл; дослідник драматичної творчости Лесі Українки («Театр Л. Українки» 1946 та ін.); в 40-их рр. був критикований за «космополітизм».

Гойда Юрій (1919—55), поет і сов. діяч, родом із Закарпаття; збірки віршів, що оспівують приєднання Закарпаття до СССР: «Люди моєї землі» (1948), «Верховинська поема» (1949), «Сонце над Тисою» (1950), «Високі дороги» (1952), «Лірика» (1954) та ін.

Гокей, гаківка, гуртова спортова гра малим м'ячем в 3 формах: а. На трав'яному полі, як спорт. гра мало поширена на Україні (зате між сіль. молоддю її зародки виявилися у грі в «свинки»). б. На льоду (т. зв. «бенді»), на ковзах, на площі виміру футбольного поля, дві команди по 11 грачів кожна. Його початки припадають на 1911—12 рр. (Харків), 1922—23 в Донбасі. З 1937 команди України стали брати участь у змаганнях за кубок СССР («Сільмаш» — Харків). Щорічно відбуваються розгри за першість України. в. Кан. Г. на льоду з «шайбою», на площі 30 × 60 м, поділеній на 3 части; розвинувся спершу на Зах. Укр. Землях у 1920-их. рр. («Україна» Львів, «Довбуш» — Чернівці). На Центр. і Сх. Землях запроваджений в 1946, при чому найкращих грачів УССР забрали до Москви для репрезентації СССР, що в останні рр. здобула першість світу. Г. на еміґрації розвивався в Німеччині («Лев» — Міттенвальд). Амер. і кан. дружини мають визначних укр. грачів (Т. Савчук, В. Левицький, І. Нестеренко, брати Ваврики й ін.). В Австралії — тренер О. Бучацький. *Е. Ж.*

Гола Пристань (VII—13), с. м. т. і пристань над р. Конка (віднога Дніпра), 20 км від її впадіння до Дніпрового лиману; р. ц. Херсонської обл.; механічні й суднобудівельні майстерні, харчова пром-сть, грязьолікувальний курорт Гопрі.

Голандський Павло (1868—1939), архітект. 1898—1919 в Києві, де проєктував школи, вілли та ін. гром. і житлові будівлі; з 1919 у Криму, кустос мист. відділу Таврійського Музею в Симферополі; провадив археологічні розкопи в Бахчесараї, Карасубазарі та ін.

Голейко Лонгин (* 1904), гром. діяч, адвокат; під час другої світової війни представник УЦК на Холмщину й Підляшшя, тепер у Канаді.

Голейко Михайло, архітект другої пол. 19 в., побудував у Галичині багато сільських мурованих церков у псевдовізант. стилі.

Голендри (IV—9), с. на півн.-сх. Поділлі, Калинівського р-ну Вінницької обл.; переможний бій 2 коломийської бриґади УГА з частинами червоної рос. армії 1919.

Голенковський Варлаам († 1740), намісник Києво-Печерської Лаври, автор книги «Діалогисмъ духовный — си есть двоесловіе» і кн. «Псалтырь съ предисловіемъ» (1715).

Голий Гнат, популярний гайдамацький ватажок у 1730—40-их рр. на Правобережжі, зокрема в околицях Чорного Лісу (у верхів'ях р. Інгул); нападав на шляхетські маєтки й польс. військ. відділи. Убив Саву *Чалого* після його переходу на бік шляхти.

Голинська Галина (* 1902), піяністакомпаніятор і диригент, концертмайстер Львівського Оперового Театру, диригент хору в Канаді.

Голинський Михайло (* 1895), оперовий співак — героїчний тенор, родом з Галичини, соліст польських оперових театрів (1925—26), 1927—30 соліст держ. театрів опери в Києві, Одесі й Харкові; виступав із численними концертами в ряді евр. і амер. міст (4 рази об'їхав усі більші міста Канади і ЗДА). Живе в Канаді.

М. Голинський

Голігради, с. Заліщицького р-ну, Тернопільської обл. над дол. Серетом; тут було досліджене крем'яне знаряддя неолітичної доби, кам'яні скринькові гроби енеолітичної доби, пізнє трипільське селище білогрудівського типу, селище ранньої княжої доби на полі «Вигошів» (Ю. Полянський 1927, 1929, Я. Пастернак 1931, Т. Сулімірський 1931), а також бронзовий скарб закарп. походження (1200—800 до Хр.).

Голіцинська Катерина (* 1881), уроджена Ярмут (псевд. Лоза), дружина Євгена, рев. діячка з Київщини, 1900—04 чл. РУП, учений статистик, праці м. ін. про Волинь.

Голіцинський Євген (1878—1932), діяч РУП, чл. першого ЦК (з 1902), 1903—04 репрезентував закордонний комітет РУП на еміґрації; 1915—17 зв'язковий між СВУ і Києвом; 1919 посол УНР в Естонії. В 1920-их рр. доц. хемії в Укр. Госп. Академії в Подєбрадах.

Є. Голіцинський

Голіян Григорій (* 1897), гал. кооператор і журналіст; з 1948 в Арґентіні, ред. газ. «Укр. Слово».

Голіян Роман (* 1899), гал. журналіст, ред. і видавець «Неділі» (Львів) 1927—39; політ. статті і закордонні кореспонденції в «Ділі», «Часі», «Неділі», в нім. та болг. пресі; нині у Франції.

Голляндія, див. *Нідерлянди*.

Голоби (II—5), с. на Волинському Поліссі, на півд. сх. від м. Ковеля; р. ц. Волинської обл.

Голованівське (V—11), на сер. Побожжі, р. ц. Кіровоградської обл.

Голованівський Сава (* 1910), поет і драматург, жид. походження, родом з Єлисаветщини, був чл. ВУСПП; збірки поезій «Кіньми залізними» (1927), «Одверто» (1929), «Перша книга», «Тисяча друзів», поеми «Зустріч Марії», «Василь Найда» та ін., перев. присвячені темам індустріялізації; драми «Смерть леді Ґрей», «Марія», «Доля поета» (1938 про Шевченка). Поезії воєнної доби — зб. «Пісня про мою Україну» (1942) і «Книга воїнів» (1943) викликали обвинувачення в укр. і жид. «націоналізмі» та «безрідному космополітизмі».

Головатий Антін (1744—97), військ. діяч, вихованець Київської Академії, спершу запор. писар, згодом полк. Бузького Козацького Війська (заснованого 1784 між Богом і Дністром із кол. запорожців); допомогою рос. війську під час рос.-тур. війни 1787—91, зокрема захопленням форту Березані, здобув прихильність рос. уряду. Бузьке Військо було перейменоване на «Військо вірних чорноморських козаків» під протекторатом кн. Г. Потьомкіна («великого гетьмана»). Після смерти останнього, Г. добився 1792 переведення козаків на Кубань. 1796 — кошовий отаман чорноморського війська. Традиція приписувала

Г. авторство великої бурлескної великодньої вірші та «Пісні Чорноморського Війська».

Головатий Павло (бл. 1715—95), останній військ. суддя запор.; після зруйнування Січі (1775) засланий до Знаменського манастиря в Тобольську, де був ув'язнений до смерти.

Головатиця (лосось дунайський, Hucho hucho L.), прісноводна риба з родини лососевих, поширена лише в сточищі р. Дунаю; довж. 1 м, вага до 20 кг, хижак. На Україні живе тільки в Черемоші (до пол. 19 в. — також у Пруті) та в річках сх. частини Закарпаття; ендемічна, охороняється законом.

Головацький Іван (1814—99), брат Якова, журналіст, ред. віденського «Вѣстника» 1850—51, довголітній перекладач на укр. мову австр. держ. законів, видавець альманаха «Вѣнокъ русинамъ на обжинки» (I—II, 1846—47).

Головацький Ізихіїл (1735 — рік смерти невідомий), маляр-василіянин, стінопис церков у Бучачі, Загорові, Підгірцях, Почаєві, портрети духовних осіб і добродіїв Василіянського чину.

Головацький Петро, військ. діяч, учасник війни Хмельницького з поляками, 1648 організатор повстання на Чернігівщині й Волині; 1648 на чолі загону під Львовом, 1649 в Литві, 1651 під Берестечком.

Головацький Яків (1814—88), визначний історик літератури, історик, етнограф і поет. Родом із Брідщини. Гр.-кат. свящ. Збираючи нар. пісні, студентом обійшов майже всю Галичину, Буковину, Закарпаття. Разом із М. *Шашкевичем* та І. *Вагилевичем* (Руська Трійця) видав зб. «Русалка Дністровая» (1837), що відіграв велику ролю в гал. літ. відродженні. Учасник з'їзду укр. учених у Львові в 1848. 1848—67 був проф. укр. мови й літератури у Львівському Ун-ті. Під впливом М. Погодіна став москвофілом і в 1867 переїхав до Вільни, де був гол. археографічної комісії. Серед численних праць на літ. й етногр. теми зокрема важливі: «Три вступительнії преподаванія о руской словесности» (1849), «Очерк мітології» (1860), «О литературно-умственном движеніі русинов» (1865), «Карпатская Русь» (1875), а особливо «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (I—IV, 1878). Поетичні твори Г. були вміщені в «Русалці Дністровій» та альманаху «Вінок русинам на обжинки» (1846—47). Богословські та іст. розвідки й мемуарні твори надруковані перев. в «Наук. Збірнику Гал.-Руської Матиці», «Галичанині», «Временнику».

Я. Головацький

У свій романтичний період до 1848 Г. приділив багато уваги збиранню й обробленню укр. мовознавчих матеріялів, виходячи з засади, що мова найкраще відбиває дух нації. З його викладів в ун-ті постала «Граматика руского язика» (Львів 1849), взорована на рос. граматиці *Востокова*. У «Розправі о язиці южноруском» Г. дав першу спробу наук. клясифікації укр. діялектів. Але вже його граматика 1851 (в рукописі) відходить від романтично-нац. позицій і побудована в москвофільському дусі. Духом офіц. рос. панславізму позначений і його «Географический словарь западно-словянских и юго-словянских земель» (1884).

В. Л. і Ю. Ш.

Головач Амвросій (* 1915), промисловець і політик у Канаді; з 1953 посол до федерального парляменту в Оттаві від партії соціяльного кредиту.

Головачевський Кирило (1735—1823), маляр-портретист, родом із Чернігівщини; вчився в Київ. Академії; закінчив петербурзьку Академію Мистецтв, з 1765 — її акад., інспектор і керівник кляси портретного малярства.

Головень (клень, Leuciscus cephalus L.), прісноводна риба з родини коропових; довж. до 80 см, вага до 4 кг; поширена по всій Україні; має місц. пром. значення. В басейні Кубані живе підвид Г. кавказький (L. c. orientalis Nord.).

Головецький Діонисій (* 1885), церк. діяч, василіянин, проф. філософії в ЧСВВ; 1926—32 ректор Папської Колеґії св. Йосафата в Римі, чл. Кодифікаційної Комісії сх. права й консультор Конґреґації Сх. Церкви. Видав зб. укр. джерел права Сх. Церкви „Jus particulare Ruthenorum", „Fonti", XI, Рим 1933. Проф. церк. сх. права в кат. ун-ті в Вашінґтоні.

Головин П., хемік, чл.-кор. АН УРСР, керівник Ін-ту Органічної Хемії.

Головінський Юліян (1894—1930), сотник УГА, командант 6 *равської бриґади* УГА, потім 1 бриґади ЧУГА, організатор переходу ЧУГА від большевиків до Армії УНР у квітні 1920. Співзасновник УВО, 1924—25 її бойовий референт, а 1926 і 1930 крайовий командант; організував ряд бойових актів (замах на през. Войцеховського и куратора Собінського, напад на гол. пошту у Львові й ін. експропріяції), організатор саботажної акції 1930, неодноразово був ув'язнений, убитий польс. поліцією без суду.

Ю. Головінський

Головко Андрій (* 1897), письм., родом з Полтавщини. 1923—32 чл. орг-ції «Плуг». Почав літ. діяльність зб. поезій «Самоцвіти» (1919). В повістях і оповіданнях зб. «Можу» (1926), присвячених здебільша життю сел. молоді, насичених ліризмом і психологізмом, переважає імпресіоністична манера. Вона ж властива і романові «Бур'ян» (1927). Уже цей, загалом позитивно прийнятий офіц. критикою, роман Г. був змушений переробляти кілька разів, бо він давав образ глухого пореволюційного укр. села, надто далекий від програмового. Спроба представити життя двох поколінь селянства в романі «Мати» (1932), що підкреслено перегукується з „Fata morgana" Коцюбинського і тематично, і в стилізації мови персонажів, і в заг. імпресіоністичному тоні, зазнала офіц. засудження. Обвинувачений в націоналістичних тенденціях, Г. опублікував нову ред. роману (1934), пристосовуючи його до вимог критики. Відтоді Г. дедалі більше втрачає свою індивідуальну манеру; кіноповість «Скиба Іван» (1934), кіносценарій «Митько Лелюк» (1937), «Літа молодії» (1940), нариси й оповідання Г. — військ. кореспондента (1941—44), лірична комедія «Райське яблуко» (1947), як і присвячений подіям революції 1917 р., сюжетно зв'язаний із кн. «Мати» роман «Артем Гармаш» (1951) цілком відповідають вимогам «соц. реалізму». *М. Г.*

А. Головко

Головко Микола (1810—50), математик, вихованець Харківського Ун-ту, служив у Петербурзі. Прихильник Шевченка, зв'язаний з рев. молоддю, твердив про наявність «1 000 готових» стояти за його справу. Стріляв у жандармів і застрелився, коли з наказу Миколи I прийшли його арештувати (після арешту Шевченка в Оренбурзі).

Головко Юрій (* 1908), хоровий дириґент, хормайстер Київського Театру Опери і Балету; тепер дириґент хору в Канаді.

Головна Еміґраційна Рада (Гол. Укр. Еміґраційна Рада), федеративний осередок установ укр. політ. еміґрації в Европі й Азії в 1930-их рр.; заснований у Празі 1929, осідок у Парижі; перший гол. О. Лотоцький, згодом О. Шульгин, ген. секретар І. Косенко. Г. Е. Р. була під впливом екзильного уряду УНР.

Головна Залізнодорожна Рада, див. *Всеукраїнські з'їзди залізничників.*

Головна Рада Всеукраїнської Спілки Робітників пошти й телеграфу, див. *Всеукраїнська Поштово-Телеграфна Спілка.*

Головна Руська Рада, перша політ. орг-ція гал. українців, заснована у Львові 2. 5. 1848 під впливом рев. подій в Европі, зокрема в Австрії (див. *«Весна народів»*), для оборони прав укр. народу під австр. займанщиною. Г. Р. Р. в маніфесті з 10. 5. 1848, надрукованому в 1 ч. її органу «Зоря Галицька» (15. 5. 1848), проголосила приналежність укр. населення в Австр. монархії до нац. єдности з усім 15-мільйонним народом і приєднувалася до змагань за права, за які в 1848 виступили ін. народи в складі Австрії. Г. Р. Р. домагалася виділення Галичини, укр. Закарпаття і Буковини в окремий коронний край при федеративній перебудові держави Габсбурґів; цю вимогу обстоювали укр. посли в першому австр. парляменті. Г. Р. Р. складалася з 30 членів, здебільшого з духівництва і кількох представників міськ. інтеліґенції, під проводом єп. Г. *Яхимовича,* а згодом крилошанина М. *Куземського.* Для діяльности на місцях Г. Р. Р. використала церк. орг-цію деканатів і створила т. зв. «поменші ради» і їх окружні надбудови. Місц. ради мали дати представників з усіх станів у відношенні: 3 селян, 3 міщан, 3 шляхти, 3 дяків, 18 інтеліґентів, в тому ч. 10 священиків. На вічах проголошені були інструкції Г. Р. Р., що приймала ухвали — петиції до уряду, активізуючи таким чином широкі кола у всенародний рух. Г. Р. Р. поділялася на відділи: для справ політ., сел., шкільництва, фінансів тощо. Заходами Г. Р. Р. в Галичині була організована укр. ґвардія, а на Підкарпатті, проти угор. повстанців, «Нар. самооборона» і «Батальйон руських гірських стрільців»; Г. Р. Р. обороняла інтереси селян, права укр. мови в школі й урядових установах, її представники брали участь у слов. з'їзді в Празі (червень 1848), її заходами був скликаний *Собор руських учених* (19. 10. 1848) у Львові і організовані центр. культ.-осв. інституції — *Народний Дім у Львові* і *Галицько-Руська Матиця.* В наслідок перемоги реакції в Австрії і спричиненого цим пригноблення укр. змагань, Г. Р. Р. була розпущена в 1851, а укр. життя підпало під вплив консервативних кіл, які згодом схилилися до москвофільства. Традиції Г. Р. Р. перебрали народовці й створена ними в 1885 нова політ. орг-ція *Народна Рада.* *І. Витанович*

Головна Українська Рада, міжпартійна орг-ція, заснована з поч. першої світової війни — 1. 8. 1914 у Львові з представників трьох гол. галицьких партій: нац.-дем., радикальної і соц.-дем. під проводом К. Левицького. Метою ГУР було давати напрям заг. укр. політиці

під час війни й організувати УСС. ГУР існувала до 1915, коли перетворилася на *Загальну Українську Раду* у Відні.

Головний Отаман, назва верховного головнокомандувача всіх укр. військ. сил, установлена Директорією УНР в листопаді 1918. В протигетьманському повстанні це місце зайняв С. Петлюра й лишався Г. О. до смерти.

Головний Повстанчий Штаб, військ. установа, що керувала 2 Зимовим походом 1921 р. На чолі ГПШ стояв ген.-хорунжий Юрко *Тютюнник.*

Головні школи, 4-клясні нар. школи (з 4 учителями), створені 1776 р. в більших містах Галичини й Буковини. Закінчення Г. ш., після відбуття практики, давало право викладати в *тривіяльних школах.* Навчання провадилося нім., згодом і поль. мовою. З укр. мовою навчання (введеною пізніше) була лише окружна школа Василіян у *Лаврові* (1789—1911), яка випустила бл. 7 000 укр. молоді. Після реорганізації 1863 р. міськ. нар. шкіл на 7-клясні (див. *Виділові школи*) назва Г. ш. перестала вживатися. На Україні в межах Рос. Імперії Г. ш. («главные народные училища») були відкриті 1786 р. в Києві, Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Новгороді-Сіверському та ін. з метою ширити русифікацію. Навчання, яке тривало в Г. ш. 4 рр., відповідало рівневі нижчих кляс пізніших гімназій. Після 1804 р. Г. ш. були перетворені на 4-річні гімназії.
П. П.

Головно (II—5), с. на півн.-зах. Волині, р. ц. Волинської обл.

Головосіка, нар. назва свята Усікновення (Всічення) Голови св. Івана Христителя (11. 9. н. ст. — 29. 8. ст. ст.), з яким зв'язаний звичай постити (див. ЕУ I, стор. 239).

Головченко Аркадій (* 1880), педагог, інж., проф. Харківського ІНО в 1920-их рр., д. чл. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; праці з педагогіки, дидактики й орг-ції проф. освіти.

Головченко Петро (1900—39?), архітект, закінчив Художній Ін-т у Києві; у працях 20-их рр. поєднував сучасні будів. матеріяли й конструкції з елементами старої укр. архітектури; проєкт готелю б. могили Шевченка в Каневі (1928); пізніше плянував пром. міста Донбасу.

Головчинський Денис (1714—84), різьбар і диригент на Волині, свящ. ЧСВВ.

Головщина, поголовщина, головництво, — приватне відшкодування за вбивство, яке платив убивця рідні вбитого. Розмір Г. за кн. доби становив пів вири (20 гривень). За лит.-руських часів розмір Г. залежав від гром. стану вбитого: за шляхтича — 100 кіп грошей, за вищого урядовця — 50 кіп, за залежного селянина — 25 кіп. За Гетьманщини Г., що звалася платежем за голову, накладалася також залежно від гром. стану вбитого: за шляхтича — 120 карб. (звичайна Г.), а за ін. — половину, третину і т. д. шляхетської Г.; найнижча Г. була 24 карб. (1/5 шляхетської) — за кріпака. Г. платилася за вищим тарифом при обтяжуючих обставинах убивства. Г. платилася, незалежно від смертної кари для вбивці, його поручителями чи співвинними, або накладалася поруч ін. кар (в княжу добу — поруч вири).

Голов'янко Зиновій (* 1876), лісівник і ентомолог, родом з Херсонщини, проф. Київського Лісового Ін-ту, 1928 керівник Дарницької Лісової Станції, наук. співр. АН УРСР, автор праць про лісових шкідників, зокрема хрущів, та методи боротьби з ними.

СПИСОК СТАТТЕЙ

стор.

СПИСОК КАРТ

СПИСОК КАРТ